

ÜÇÜNCÜ CİLT

İ. TEKELİ / S. İLKİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRKİYESİ

İLHAN TEKELİ / SELİM İLKİN

SAVAŞIN İÇİNDEN
GELECEĞİNE YÖNELEN

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRKİYESİ

• ÜÇÜNCÜ CİLT •

iletişim

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi

ÜÇÜNCÜ CİLT

İLHAN TEKELİ 1937'de İzmir'de doğdu. İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Bölümü'nden mezun olduktan sonra yüksek lisans ve doktorasını tamamladığı şehir ve bölge planlamacılığı alanında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Çok sayıda belediye ve kurumun danışmanlığını üstlenmenin yanı sıra Tarih Vakfı, Yerel Yönetim ve Demokrasi için Dünya Akademisi'nin kurucularındandır. Sosyal bilimler alanında onlarca eseri ve birçok ödülü vardır.

SELİM İLKİN 1939'da Ankara'da doğdu. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. İnönü Vakfı'nda görev aldı. İktisat tarihi, uluslararası iktisat, Türkiye siyasi tarihi, Avrupa Birliği-Türkiye ilişkileri alanlarında çok sayıda çalışması yayımlandı.

İlhan Tekeli'yle kitaplaşmış on dört ortak çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan biri olan *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989) adlı çalışmayla 1989'da sosyal bilimler dalında Sedat Simavi Ödülü'nü kazanmışlardır.

İletişim Yayınları 2045 • Tarih Dizisi 87
ISBN-13: 978-975-05-1628-3 • ISBN-13: 978-975-05-1286-5 (Tk. No.)

1. BASKI 2014, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
YAYINA HAZIRLAYAN Fırat Çağlıyan
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Eskişehir Çifteler Köy Enstitüsü'nde inşaat çalışmaları
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Ayla Karadağ
BASKI ve CİLT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen

İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi

ÜÇÜNCÜ CİLT

İÇINDEKILER

GİRİŞ

Bu satırlarla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi'ne ilişkin çalışmamızın üçüncü cildine girmiş bulunuyoruz. Bu ciltte, fiilen savaşa girmemesine rağmen savaş ekonomisi koşulları içinde yaşamış bir ülke olan Türkiye'nin, bu süreçte karşılaştığı önemli ekonomik ve toplumsal sıkıntıları aşmaya çalışırken, geleceğine nasıl baktığı çözümlenmeye çalışılacaktır. Bu nedenle de bu cildin adının *Savaşın İçinden Geleceğine Bakan İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi* konulması uygun görülmüştür.

Savaşın yarattığı zorlukları aşmaya çalışan bir ülkede, dikkatlerin, sorunların aciliyeti dolayısıyla kısa erimli çözüm arayışlarına yöneleceği, uzun erimli çözüm arayışlarının ise gündemden kalkacağı düşünülebilir. Oysa yaşananlar bize bu kanının tersinin doğru olduğunu göstermektedir. Sanılanın aksine, özellikle dünya savaşı dönemlerinde, dünya düzenine ve ülkelerin savaş sonrasında izleyecekleri politikalara ilişkin yeni arayışlar önemli bir yer tutmuştur. Özellikle topyekûn savaşların yapıldığı dönemlerde, savaşan ülkeler, askerlerine savaş sonrası için uğruna savaşılacak bir düzen vaat etme durumundadırlar. Bunun için geçmiştekinden daha iyisini tasarlayıp, olumlu bir beklenti yaratabilmelidirler. Dünya savaşları, savaşın başlamasına hangi olay vesile oluşturmuş olursa olsun, temelde dünyanın içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal krizler dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Savaş sonrası için önerilen çözümler ve yeni uygulamalar da, ya savaşın getirdiği yetersizlikleri aşmak için ya da savaşın çıkmasına neden olan krizi aşmak için geliştirilmişlerdir. İşte bu nedenle, yani bir Dünya Savaşı'nın çıkışının nedenlerini ya da içinde yaşanılan sistemin yetersizliklerini daha iyi kavrayabilmek için, savaş sürecinde savaş sonrası için geliştirilen çözümleri yakından tanımak gerekmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında da savaşı kazanan ülkelerin yeni dünya düzeni önerileri uygulamaya konulacaktır. Birinci Cilt'te gördüğümüz üzere Müttefikler, savaşın bitmesi için, zaten fiilen kaybeden Mihverin kayıtsız şartsız teslimini şart koştuklarından, savaş sırasında önerdikleri *BM ve Breton Woods projelerini* uygulamakta zorlukla karşılaşmayacakları beklentisine sahiptiler. Ama Müttefik blok kendi içinde rejim tercihleri bakımından homojen değildi. Sovyetler Birliği'nin farklı bir rejim tercihi vardı ve bu tercihi yeni alanlara yaymak istiyordu. Önerilen sistemin tasarlandığı biçimde çalışmayacağı kısa sürede anlaşıldı; ve nitekim kazanan taraf kendi içinden dünyayı saran bir Soğuk Savaş çıkardı. Soğuk Savaş, dünyadaki ulus-devletleri, uluslararası siyaset kurumlarının mekanizmalarından yararlanarak bu yeni çatışmanın ekseni etrafında yeniden konumlandırdı.

Savaş'ın kaybeden taraflarının kayıpları ise çok büyüktü; üretim tesisleri, kentleri, altyapıları ve insan sermayeleri büyük ölçüde yok olmuştu. Ekonomilerini ve ülkelerini yeniden kuracaklardı. Toprakları üzerinde savaş olmamış olan ABD, savaştan büyük bir ekonomik ve askeri güç olarak çıkmış, "yeni dünya"nın hegemonik gücü olmuştu. Sovyetler de, çok ciddi bir nüfus kaybı yaşamasına ve topraklarının büyük bir kısmı üzerinde savaş cereyan etmesine rağmen, savaştan üretim gücünü geliştirerek ve büyük bir silahlı güce sahip olarak çıkmıştı. İngiltere ise, dünyada artık savaş öncesindeki konumuna, yani "topraklarında güneş batmayan imparatorluk" konumuna sahip değildi; Savaş sonrasında ABD'yle etki alanları paylaşımında kendi etki alanına bırakılan Ortadoğu, Türkiye ve Yunanistan'ı finansal sorunları dolayısıyla ABD'ye terk etmek durumunda kalmıştı.

Türkiye ise uyguladığı başarılı dış politikayla hem taraf olmuş hem de savaş dışı kalmayı başarmış, topraklarında bir savaş cereyan etmesini önlemişti. Bu yolla, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren geçen 16 yılda geliştirdiği üretim tesislerini, altyapılarını ve kentlerini korumayı başarmış, yetiştirdiği insan sermayesini de kaybetmemişti. Ama yine de sanayileşmemiş ve geri kalmış bir ülkeydi. Savaş öncesinde köktenci bir modernite projesi vardı. Bir yandan devlet eliyle sanayileşmek istiyordu, öte yandan altyapılarını ve modern kentlerini geliştirmek önemli bir hedefiydi. Ayrıca nüfusunu artırmak, modern eğitimi yaygınlaştırmak ve halkın sağlığıyla ilgili de önemli gelişmeler ortaya koymak istiyordu.

Savaş koşulları ve getirdiği ekonomik zorluklar Türkiye'nin bu hedeflerini gerçekleştirmesini önemli ölçüde geciktirmişti. Beklenilebileceği üzere *Türkiye'nin savaş süresince savaş sonrası için yaptığı hazırlıkları büyük ölçüde yakın geçmişindeki köktenci modernite projesi belirleyecekti.* Ama savaş dönemi, Türkiye'nin o yıllara kadar yaptıklarının yeterliliğinin sınanmasına olanak vermiş, ülkenin ekonomik performansının hangi bakımlardan yetersiz,

hangi bakımlardan başarılı olabildiği açık olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca savaş içinde, daha önce kullanmadığı kaynaklarını da kullanmaya başlamıştır. Örneğin devlet çiftlikleri kurmuş, linyit kömürlerini işletmeye çalışmıştır. Daha önce kullanamadığı hangi olanaklarını kullanabileceği konusunda yeni kavrayışlara ulaşmıştır. Türkiye, 1930'lu yıllardan itibaren siyasi kararlarını bir plan, program çalışmasıyla temellendirme pratiği içine girmiş olduğundan, savaş sonrası için giriştiği yeni arayışları da genellikle ana sektörlerde bir plan ya da program geliştirerek ortaya koymuştur.

İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi kitabının bu üçüncü cildinde, Türkiye'nin savaş içinde yaşadığı sorunlar karşısında, savaş sonrası için ne tür hazırlıklar yaptığı üzerinde durulurken;

- Eğitim Alanında Yapılan Uygulamalar ve Geleceğe Yönelme
- Sağlık Alanında Yapılan Uygulamalar ve 10 Yıllık Sağlık Programı
- Tarımda Yeni Kurumsallaşma ve Çiftçiyi Topraklandırma Yasası ile 5 Yıllık Planlama
- İvedili Sanayileşme Programı
- Yol, Su, Elektrik ve Liman Altyapısı Programlaması
- Çalışma Düzeninin Yeniden Kurulması
- Vergi Alanında Yeni Düzenlemeler
- Çok Partili Rejime Geçiş

şeklinde sıralanan sekiz konu ele alınacaktır.

Üçüncü Cilt'te, böyle bir sıra içinde ele alınacak olan bu ana konularda, esas olarak savaş sonrası için öngörülen programların gerisindeki mantık sergilenmeye çalışılacaktır. Ancak bu programların uygulanabilmesi sadece toplumun iç mantığına bağlı değildir, hatta daha büyük ölçüde savaş sonrasında dünyada oluşacak yeni düzenin nitelikleriyle ilişkilidir. Bununla birlikte bu kitapta İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan "yeni dünya düzeni" detaylı olarak ele alınmayacak, ama bu faktör her ana bölümdeki çözümlemelerin gerektirdiği kadar hesaba katılacaktır.

Bu konuların her biri ayrı ayrı ele alınırken *eğitim ve sağlık sektörlerine ilk iki sırada* yer verilmesinin bir nedeni bu sektörlerde yapılacak olanların toplumun geleceğini ciddi şekilde etkileyecek bir içeriğe sahip olmasıyken, diğer bir nedeni İkinci Cilt'te ekonomik sektörlerin ayrıntılı olarak ele alınmasından sonra eğitim ve sağlık sektörlerinin araştırma dışı bırakılmasının yaratmış olduğu eksiklik duygusunu ortadan kaldırmaktır. Bu iki sektörde başarılı olunmadan, tek başına ekonomide de başarılı olunamaz. Onun için bu eksikliğin tamamlanması gerekmektedir.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın önemli kamu finansmanı sıkıntıları-

na rağmen bu dönemde eğitim ve kültür alanında oldukça büyük bir atılım yaptığı söylenebilir. Bu başarı, yakından bakıldığında iki bakımdan ilginçtir. Bir yandan savaş döneminin koşullarını değerlendirmemize olanak verdiği ölçüde, sıcak savaşa girilmediği koşullarda, iç kaynaklarla geliştirilebilecek projeleri olanların bu projelerini gerçekleştirme olanağı bulabildiklerini kavramamıza yardım etmektedir. Öte yandan bu dönemde eğitim ve kültür alanındaki uygulamalarda elde edilen başarıların nasıl bir gelecek vizyonuna dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Eğitim alanında bu dönemde geliştirilmiş olan Köy Enstitüleri özel bir yere sahiptir. Bu deneyimi, sadece, köyde yaşayan öğrencilerin ilkokul eğitimine kavuşturulması için öğretmen yetiştirilmesi diye yorumlarsak, yapılanın önemini kavrayamayız. Bu, tam bir geleceğe yönelme projesidir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Köy Enstitüleri'nin önemini en derinden kavrayan gazeteci Ahmet Emin Yalman olmuştur. 1944 yılında bu deneyimi Türkiye'ye *Yarının Türkiye'sine Seyahat* başlığıyla yayınladığı kitabıyla tanıtmıştı. Kitabının Önsöz'ünde;

> "Yarının Türkiye'sine giden yolları iyice kavramamız için: her Türk'ün, Köy Enstitülerinde nasıl çalışıldığını, köyden alınan Türk gencinin ne şartlar altında yetiştiğini, yarın için neler yapmaya hazırlandığını öğrenmesi lazımdır" diyordu. Enstitüleri, Türkiye'de insanların nasıl azami verim verdiğinin sınandığı bir laboratuvar olarak görüyordu. Kitabına başlarken de "Her köy enstitüsü ayrı bir varlıktır... Bir köy enstitüsü, bir defa açıldıktan sonra taş kesilmez. Bir taraftan iyi seçilmiş bir yöneticinin geniş görüşü sevk ve idaresine, diğer taraftan beliren ihtiyaçlara göre bir düziye gelişir. Sonra bir tohumu, filizlenen bir bitkiyi görmekle onun gelişmiş, çiçekli halini görmek aynı şey mi?" diye sormaktaydı.[1]

Üretici sektörlerdeki geleceğe yönelim üzerinde durmakta olan üçüncü ve dördüncü bölümlerden *Üçüncü Bölüm'de, tarım sektöründeki geleceğe yönelim* mevzusu ele alınmaktadır. Savaş sırasında oldukça büyük bir ordunun beslenmesi gerekliliği, 1942 kışının çok soğuk geçmesi ve 1945 yılında yaşanan aşırı kuraklık, devletin tarım alanına yeni kurumlar kurarak müdahale etmesine neden olmuştur. Savaş arifesinde Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kurulması ve savaş içinde büyük Devlet Üretme Çiftlikleri'nin ve Zirai Donatım Kurumu'nun kurulmuş olması devletin tarım alanına müdahale gücünü artırmıştır. Ayrıca bu dönemde ormanların da devletleştirilmesi, *Cumhuriyet'in köktenci modernite projesinin kent dışına da yayılması anlamına geliyordu.* Köktenci modernite projesi, kıra, yalnız ekonomik yapıyı değil aynı zamanda sosyal yapıyı etkileyerek de ulaşmaya çalışmıştır. Birinci Bölüm'de

1 Ahmet Emin Yalman, *Yarının Türkiye'sine Seyahat*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 5-11.

üzerinde durulan Köy Enstitüleri bu yönde bir müdahaledir ve kırda feodal dönem kalıntısı ilişkileri çözmeye yönelmiştir. Bu bölümde ayrıntılı olarak ele alınan, bir tür toprak reformu niteliğindeki *Çiftçiyi Topraklandırma Yasası* da topraksız köylüye toprak dağıtarak Türkiye tarımının küçük üreticiliğe dayanan yapısını sürdürmeye çalışmaktan ziyade, büyük toprak sahiplerinin ortakçılar ve marabalar üzerindeki denetimlerini kırmaya yönelmiştir. Kırsal alana devletin güçlü araçlarla girmiş olması, bu bölümde ele alınan 1948 yılı 5 Yıllık Tarım Planı'nın hazırlanmasına olanak vermiştir. Türkiye, Savaş döneminde yaşanan gelişmeler olmadan, örneğin 1938'de böyle bir plan hazırlayamazdı. Çünkü planın dayanağını oluşturan kurumsallaşma henüz gelişmemişti.

Üçüncü Cilt'in Dördüncü Bölüm'ü *İvedili Sanayileşme Programı'na* ayrılmıştır. Bu program, savaş döneminde elde edilen deneyimden, ilk üç bölümde ele aldığımız konulardaki geleceğe yönelimden farklı bir biçimde etkilenmiştir. İlk üç bölümde ele alınan konularda, savaş döneminde yapılan uygulamaların alınan olumlu sonuçlarının getirdiği vizyon değişiklikleri, gelecek için yapılan proje önerilerini etkilemiştir. Oysa sanayi alanında durum farklıdır. Kapital malları üretemeyen Türkiye, ithalat kesilince üretimini artıramamış ve dar boğazlarla karşılaşmıştır. Türkiye, o günlerde kullanılan söyleyişle makine üreten makinelerinin bulunmayışının ne anlama geldiğini yaşayarak öğrenmiştir. Kapital ve ara malları üreten ve kendine yeterliliği olan güçlü bir sanayi kurmayı amaçlayan İvedili Sanayi Programı'nın Cumhuriyet'in köktenci modernite projesinin bir uzantısı olduğu açıktır. Savaş'ta yaşanan sıkıntılar da bu inancı güçlendirmiştir.

Bu cildin Beşinci Bölüm'ü *yol, su, elektrik ve liman altyapısı programlamasına* ayrılmış bulunuyor. Savaş sırasında Türkiye'nin lojistik sistemlerin İstanbul ve İzmir merkezli olarak kurulmasının ne tür kırılganlıklar taşıdığı, altyapıdaki çeşitli yetersizliklerle birlikte açıklık kazanmıştır. Türkiye, bu konudaki çalışmalarını Savaş sırasında kendi kurumlarıyla yürütmüş, Savaş sonrasında da dünyadaki mühendislik birikiminden yararlanmaya çalışmıştır. Savaş sırasında dünyada yalnızca askeri alanda değil, inşaat makinaları alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ve bu doğrultuda Savaş sonrasında Türkiye'de de, ithal edilen yeni inşaat makinalarıyla, makinalı inşaata geçiş yaşanmaya başlayacaktır. Hazırlanan programlarda bu geçişin izleri sürülebilir.

Altıncı Bölüm'de *emek alanının yeniden örgütlenmesi* ele alınmaktadır. Savaş'ın son günlerinden itibaren, çalışanlara getirilen güvencelerle beraber Çalışma Bakanlığı ve SSK'nın kuruluşu Türkiye'nin gündemine girmiştir. Türkiye, emeğe ilişkin politikalarını gözden geçirmeye başlamıştır. Bu gelişmede bir yandan BM sistemi içinde dünyada yaşanan gelişmelerin, öte yan-

İnönü 1930'ların sonunda bir konuşma yaparken (İsmet İnönü Albümü).

dan Türkiye'nin çok partili rejime geçmesinin ve nihayet Savaş içinde yaşananların etkisi vardır.

Bu cildin Yedinci Bölümü'nde ise vergi alanındaki yeni düzenlemeler yer almaktadır. İkinci Cilt'te Türkiye vergi sisteminin belkemiğini oluşturan *Kazanç Vergisi'nin*, savaş döneminde kamu finansmanında nasıl yetersiz kaldığını, yine aynı dönemde yüksek gelir sağlama fırsatı elde eden ticaret kesimini büyük ölçüde vergi dışı bırakarak vergi yükünü çalışanların üzerine yıktığını, kısacası verimli bir vergi olmadığını görmüştük. Ardından uygulanan Varlık Vergisi'nin de, Türkçü güdülerle uygulandığı için bu haksızlıkları gidermek yerine başka türlü haksızlıklara yol açtığı ortaya konulmuştu. Kısacası Savaş dönemi, Türkiye'nin vergi sistemini yeniden düzenlemesini acil bir gereklilik haline getirmişti. Nihayet yeni vergi sisteminin belkemiğini oluşturan *Gelir Vergisi*, o dönemde İstanbul Üniversitesi'nde bulunan Fritz Neumark'ın önemli katkılarıyla oluştu. Böylece çok partili bir rejime geçen Türkiye, vergi sistemini daha adil hale getirmek için de önemli bir adım atmış oluyordu.

Sekizinci Bölüm'de ise savaşın bitmesine doğru Türkiye'de *tek parti rejiminden çok partili rejime geçiş projesinin* uygulanma süreci ele alınmaktadır. Bu projenin uygulamaya konulmuş olması diğer projelerin hangilerinin uygulanıp uygulanmayacağını da belirlemiştir. Bu geçiş projesiyle Türkiye'nin

köktenci bir modernite projesi uygulamasından, popülist bir modernite projesi uygulamasına geçtiği de söylenebilir. Tek partili rejimden çok partili rejime geçiş ve bunun Türkiye'nin ekonomi politikaları üzerindeki etkilerinin yarattığı değişiklikler, Türkiye'nin siyasal ve ekonomik tarihinde genellikle 1950 yılında CHP'nin iktidarı DP'ye devretmesinden sonraya tarihlenmektedir. Ancak bu oldukça kaba bir tarihlemedir. Oysa bu ciltte yapıldığı gibi İkinci Dünya Savaşı sırasında savaş sonrası için köktenci modernite projelerinin uygulamada nasıl nitelik değiştirerek, popülist bir modernite projesi haline geldiğinin izini sürerseniz, bu geçişin henüz iktidar el değiştirmeden 1948 yılında tamamlanmış olduğunu fark edebilirsiniz. Tabii bu açıklanması gereken bir husustur ve bu açıklamayı, çok partili rejime geçerken CHP içinde yaşanan yeniden yapılanma sırasında CHP'ye davet edilmiş bulunan Anadolucu grubun faaliyetleriyle ilişkilendirerek yapmak da olanaklı görülmektedir.

Sekizinci Bölüm'de ayrıntılı bir şekilde ele alınan süreç, aynı zamanda üç ciltlik serinin sonuç bölümünün yazılmasına da iyi bir köprü görevi görecektir. Sonuç bölümünde de Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı deneyiminin geleceğe etkileriyle beraber genel bir değerlendirmesi yapılacak ve bu dönemin Türkiye'de tarih yazıcılığınca ihmal edilmemesi gerektiği konusunda bir farkındalık yaratılmaya çalışılacaktır.

SAVAŞA RAĞMEN UYGULANAN KÖKTENCİ EĞİTİM PROJESİ VE GELECEK PLANLAMASI

1. CUMHURİYET EĞİTİME KÖKTENCİ MODERNLEŞME ARAYIŞININ TEMEL ARACI OLARAK YAKLAŞIYOR

Cumhuriyet yöneticilerinin, daha Kurtuluş Savaşı sürerken bir eğitim kongresini toplamış olmaları, savaş sonrasında çok önemli eğitim sorunlarıyla karşılacaklarının bilincinde olduklarının bir göstergesi olarak alınabilir. *Mustafa Kemal,* Ankara'da 16-21 Temmuz 1921 tarihleri arasında toplanan Maarif Kongresi'nin açılışında, *bir yandan "Millî Maarif" vurgusu yaparken,* öte yandan bu kongreden eski usullerin devamını değil, yeni bir sanat ve marifet yolu bulup millete göstermek ve o yolda yeni nesli yürütmek için rehber olmak gibi mukaddes bir hizmet beklendiğini ifade etmiştir.[1] Ancak Kongre sırasında, Yunan kuvvetlerinin saldırısı karşısında başarısızlıkla sonuçlanan Kütahya Eskişehir Muharebeleri de sürmektedir. Ordu geriye çekilmeye başlayınca, bu koşullarda Kongre yarım kalmıştır. Kurtuluş Savaşı kazanıldıktan sonra 15 Temmuz - 15 Ağustos 1923 arasında toplanan *"Birinci Heyet-i İlmiye"de,* Cumhuriyet eğitim sistemi için çok yönlü bir program geliştirilmiş, uygulama için gerekli kanun layihaları ve nizamname projeleri hazırlanmıştır.[2]

13 yıl süren bir savaştan yeni bir ulus-devletin kuruluşuyla çıkılıyordu. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun utangaç modenleşme yaklaşımını terk ederek, köktenci bir modernite projesi uygu-

---

1 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II,* Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1952, s. 16-17.

2 Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1954, s. 28.

layacaktı. Böyle bir modernleşme projesinin en önemli etkinliği eğitimdi; bir diğer deyişle projenin uygulanması eğitimde başarılı olunmasına bağlıydı. Nitekim Mustafa Kemal, 24 Temmuz 1924'te Muallimler Birliği Kongresi üyelerine "[s]izin muvaffakiyetiniz, Cumhuriyet'in muvaffakiyeti olacaktır[....] Türkiye'nin birkaç seneye sığdırdığı askeri, siyasi, idari, inkılâbat sizin, muhterem muallimler, sizin içtimai ve fikri inkılâpteki muvaffakiyetinizle teyit olunacaktır. Hiçbir zaman hatıralarınızdan çıkmasın ki, Cumhuriyet sizden fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür, nesiller ister"[3] diye seslenerek *modernleşme projesinin başarısını büyük ölçüde öğretmenlere bağlamış* oluyordu.

Bir köktenci modernleşme projesi uygulamak ve ulus-devlet oluşturmak bakımından Cumhuriyet'in çözmek durumunda kaldığı temel sorunları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.[4]

- Osmanlı'nın utangaç modernleşme döneminde Maarif Nezareti modern eğitimi örgütlemeye çalışırken, medreseler Evkaf Nezareti'nin yönetimi altında eğitimlerini sürdürüyordu. Bir taraftan modern eğitim kurumları kurulurken, geleneksel eğitim sisteminin kurumlarına dokunulmamış, bunların önemini kaybederek varlığını korumasına izin verilmişti. 1924 yılındaki kayıtlara göre ülkede 479 medrese ve 18.000 medrese öğrencisi bulunuyordu. Ama gerçekte, öğrenci sayısının ancak 6.000 kadar olduğu söyleniyordu.
- Ülkede devlete ait okulların yanı sıra yaygın bir misyoner okulları sistemi de vardı. Ulusçuluğun güçlendiği Kurtuluş Savaşı sonrası ortamında, bu okulların yaptığı eğitim, ülke bağımsızlığı için bir tehdit olarak algılanıyordu.
- Devralınan sistemde ilk eğitimin finansmanı yerel idarelere bırakılmıştı. Ancak eğitim için aşardan ayrılması gereken pay genellikle verilmiyordu. "Masarif-i Mecbure" diye halktan alınan eğitim salması ise yetersiz kalıyordu. Eğitimin finansmanının yerel yönetimlere bırakılmış olması, bu yönetimlerde söz sahibi olan yerel eşrafın eğitim örgütünün genişlemesi konusunda bir direnç göstermesi için uygun bir ortam yaratıyordu.
- Utangaç Osmanlı modernleşmesi, modernleşen ülkelerin sanayi öncesi dönemin az sayıda ayrıcalıklı kişiyi eğiten sisteminden kitlesel eğitime geçebilmesi için gerekli olan alfabe ve dil devrimlerini gerçekleştirememişti ve bunun sorunları yaşanıyordu.

---

3 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 174.

4 Bu konuda bkz. İlhan Başgöz, Howard E. Wilson, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara, 1968.

- Tanzimat'tan beri sürdürülen eğitimde modernleşme çalışmaları, 1880'den sonra ülke sathında bir ölçüde yaygınlaşmış olsa da bu yaygınlaşma kentlerle sınırlı kalmıştı. Köylerde bulunan eğitim kurumlarının sayısı ise çok azdı. Bu alandaki büyük açığın kapatılması gerekiyordu.
- Ülkede ilk eğitim yaşını geçmiş nüfus içinde okur-yazar olmayanların sayısı çok yüksekti. Bu çok büyük kitlenin okur-yazar haline getirilmesinin kanallarının yeniden açılması gerekiyordu.
- Teknik eğitim kurumlarının sayısı ve yetiştirdiği öğrencilerin pratikle ilişkisinin yeterince kurulmamış olması eleştiri konusu oluyordu.
- Genel olarak devlet okullarındaki eğitimin kalitesi yetersiz bulunuyordu. Bu yetersizlik büyük şehirlerden uzaklaştıkça artıyordu.
- Varolan öğretmen yetiştirme kuruluşlarının sayıları sınırlıydı, eğitim alanında yapılacak bir atılım için yetersizdi.

Her biri oldukça önemli olan bu sorunlar, Kurtuluş Savaşı'ndan yeni çıkmış, zaten sınırlı olan eğitilmiş insan sermayesini de uzun savaş yılları içinde kaybetmiş bir ülkenin kısa sürede çözebileceği sorunlar değildi. Bu sorunların üstesinden gelebilmek için, Mustafa Kemal'in Birinci Maarif Kongresi'nin açılışında söylediği gibi *yenilikçi çözümlere ihtiyaç vardı*. Tabii bu kolay değildi. İkinci Meşrutiyet döneminde Darülmuallim'in başına getirilmiş olan Satı Bey'in başlatığı pedagoji tartışmaları, Darülfünun'da pedagoji alanında İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi kişilerin yetişmiş olması ve Darülmuallim'in mezunlarından bir kısmının Avrupa'da Fransa ve Almanya'ya eğitime gönderilmesi gibi hususlar dönemin pedagoji bilgisine sahip küçük ama değerli bir kadronun yetişmesini sağlamıştı. Bunlar arasında Selim Sırrı Tarcan, Cevat Dursunoğlu, Rüştü Uzel, Kadri Yörükoğlu, İhsan Sungu, Nafi Atuf Kansu, İsmail Hakkı Tonguç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, H. Fikret Kanad, Hıfzırahman Raşit Öymen vb. sayılabilir.[5] Cumhuriyet'in maarifi büyük ölçüde bunların elinde oluşacaktır. Bu kadronun formasyonunda iş içinde eğitim, Kerschensteiner'ın "çocuğa kendisinin bulabileceği hiçbir şeyi söyleme" ilkesi ve Alman sosyal demokratlarının programlarının paralelinde gelişmiş olan eğitim sisteminin merkezîleştirilmesinin gerekliliğine inanç önemli bir yer tutuyordu. Bu kadronun yurtdışından çağırdığı *John Dewey, Alfred Kühne ve Omar Buyse gibi eğitimciler de yeni eğitim yaklaşımları geliştirmeye* ve denemeye yatkındılar.[6]

---

5 Bu konuda bkz. Hüsnü Ciritli - Bahir Sorguç (Editörler), *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1987.

6 Bu konuda bkz. Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1982, s. 109-117.

Cumhuriyet'in ilk köktenci uygulaması *Tevhid-i Tedrisat Yasası'nın* çıkarılması oldu. Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılmasının ardından Meclis'te 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Yasası'yla, Türkiye'deki bütün müessesat-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştı. Türkiye, bu karar sonrasında Lozan Barış Antlaşması'ndan beri konuşulan yabancı misyoner okulları konusunda da köktenci bir tutum benimsemiş, lâik eğitim yapmayı kabul etmeyen ve özel okullar talimatnamesine göre eğitim yapmayan okulları kapatmıştı. Medreselerin ve yabancı okulların kapatılması okul sayısında bir düşüş yaratmış, ancak Cumhuriyet ulus-devlet oluşturma amacına verdiği önem dolayısıyla bu düşüşü göze almıştır.[7]

İkinci önemli adım, öğretmen yetiştirmek için İstanbul Erkek Öğretmen Okulu'nun yüksek kısmının Darülfünun'a nakledilmesi olmuştur. Bu okul ilk mezunlarını 1927 yılında vermiştir. 1926-1927 ders yılında da ortaokullara öğretmen yetiştirmek için Konya'da bir öğretmen okulu açılmıştır. Bir yıl sonra bu okul *Gazi Öğretmen Okulu* olarak Ankara'ya getirilmiştir. 1929-1930 ders yılında Mimar Kemalettin'in tasarladığı binaya taşındığındaysa Gazi Orta Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü adını almış ve bünyesine uygulama okulu görevini görmek üzere bir ilk öğretmen okulu da eklenmiştir.[8] Böylece Cumhuriyet eğitiminin gelişmesinin ana yol gösterici kurumlarından biri yaratılmıştır.

Cumhuriyet'in, yaşadığı devasa eğitim sorunu karşısında bulduğu yenilikçi çözümlerden bir diğeri de, Saffet Arıkan'ın Bakanlığı döneminde uygulanan *eğitmen projesi* olmuştur. Türkiye'de çok sayıda köy vardır ve bunların çok azına öğretmen gönderilebilmiştir. Öğretmen okullarında yetiştirilecek öğretmenlerle bu sorunun kısa sürede çözülmesi olanağı ise yoktur, kapasite yetersizdir. Bu yetersizliği aşabilmek için askerlikleri sırasında kendisini göstererek onbaşı ya da çavuş olanların kısa bir süre eğitimden geçirilerek "Eğitmen" olarak köye gönderilmesi yoluna gidilmiştir. Bu istidatlı köy çocukları, biraz ziraat eğitimi verildikten sonra, bazı tarım araçları verilerek köylere gönderilmeye başlanmıştır.[9]

2. HASAN ÂLİ YÜCEL MİLLİ EĞİTİM BAKANI OLUYOR

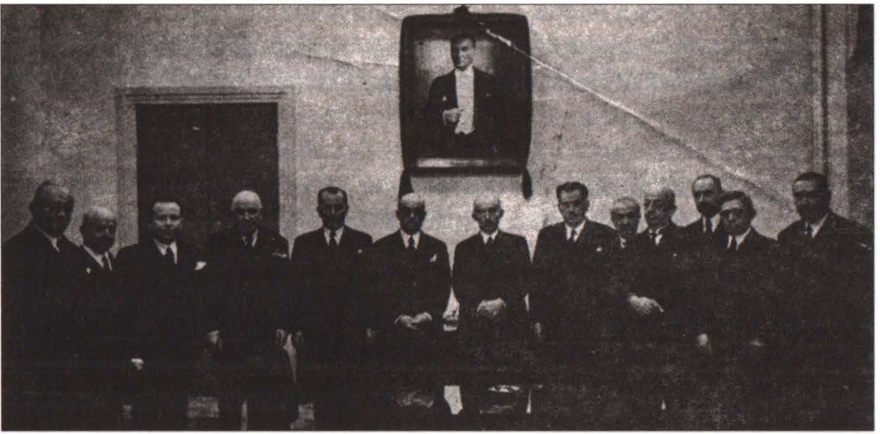
Cumhuriyet'in millî eğitim alanındaki uygulamalarına damga vuran iki Millî Eğitim Bakanı olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki Mustafa Necati Bey'dir. 20

---

7 Mustafa Ergün, *a.g.e.*, s. 49-61.

8 Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçiler*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara,1948, s. 413-416.

9 Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İmece Yayınları, Ankara, 1962, s. 113-135.

11 Kasım 1938'de kurulan ikinci Bayar Hükümeti (Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 4, s. 979).*

Aralık 1925 tarihinde Maarif Vekili olan Mustafa Necati Bey'in vekilliği ölümü üzerine 1 Ocak 1929'da sona ermiştir.[10] İkincisi ise Hasan Âli Yücel'dir. Hasan Âli Yücel, 28 Aralık 1938'de İkinci Celal Bayar Hükümeti'nde Kültür Bakanı[11] olmuştur ve 5 Ağustos 1946'da istifa etmeyi seçene kadar 7 yıl 7 ay vekillik yapar. Bu kitabın ilgilendiği dönemin hemen hemen tümünde Maarif Vekili olduğu için onun vekilliğini ayrıntılı olarak ele alacağız. Ancak bu ayrıntılı ele alışta daha da önemli olan etmen, *Cumhuriyet'in köktenci modernleşme projesinin kültür ve eğitim programının en geniş kapsamına* onun vekilliği döneminde ulaşılmasıdır.

Cumhuriyet'in ilk on beş yılındaki kariyeri, Hasan Âli Yücel'i Kültür/Maarif Vekilliği'ne hazırlıyor

17 Aralık 1897'de İstanbul'da Osmanlı üst bürokrasisi içinde yer alan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Hasan Âli Yücel, çocukluğunu, Mevlevi kültürünün hâkim olduğu, geleneklere saygı duyulan bir sosyal çevre içinde geçirmiştir. Çocukluğundan itibaren Yenikapı Mevlevihanesi'ndeki ayinlere katılmıştır. 1901 yılında Laleli'de Yolgeçen Mektebi'ne başlamış, 1906 yılında o yıllarda eğitiminin kalitesiyle tanınmış olan Mekteb-i Osmaniye'ye kaydedilmiştir. Burada müziğe ilgisi gelişir, sesi güzeldir. Bunun dışında Fransızca ve coğrafya dersleri de ilgisini çekmektedir. Bu okulu bitirince Vefa

10 Bu konuda bkz. M.Rauf İnan, *Mustafa Necati*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1980.

11 Maarif Vekâleti'nin adı 1935 yılında Kültür Vekâleti olarak değiştirilmişti. 1941 yılında tekrar Maarif Vekilliği'ne çevrilmiştir.

İdadisi'ne gider.[12] Son sınıftayken 1915 yılında askere alınır. Asteğmenliğe yükseldikten sonra emir subayı olarak tabur ve alay karargâhlarında görevlendirilir. Mondros Mütarekesi sonrasında, 2 Aralık 1918'de terhis olur.[13] Hasan Âli, yüksek öğrenimine devam etmek için önce Darülfünun'un Hukuk Fakültesi'ne girer. Bir süre sonra da Edebiyat Fakültesi'nin Felsefe şubesine geçer. Aynı zamanda Darülmuallimin-i Âliye'nin öğrencileri arasında yer alır. Bu dalı seçmesinde İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Talim ve Terbiyede İnkılâp* kitabını okuması etkili olmuştur. Yüksek öğrenime devam ettiği mütareke yıllarında oldukça aktiftir. İlk edebi yazıları *Dergâh* dergisinde çıkmaya başlar, günlük gazetelerde yazar, dönemin ünlü kıraathanesi İkbal'in müdavimleri arasına katılır. Burada Yahya Kemal ve Ahmet Hamdi Tanpınar'la dostluk kurar.[14]

İzmir yangını sonrasında 19 Aralık 1922'de İzmir Erkek Muallim Mektebi'ne Türkçe ve Edebiyat Öğretmeni olarak atanan Hasan Âli, İzmir'de bulunduğu sırada Muallimler Birliği ve Türk Ocağı'nın kuruluşuna katılır, bir yıl kadar sonra İstanbul'a geri döner. 1927 yılına kadar çeşitli okullarda Felsefe ve İçtimaiyat Öğretmenliğinin yanı sıra Edebiyat Öğretmenliği de yapar. Bu yıllarda heyecanlı, genç bir öğretmen olarak dikkatleri çekmeye başlar. Reşat Semsettin Sirer yakın arkadaşıdır. Ders kitapları yazma işine girişir. Yine bu yıllarda *Felsefe Elifbası, Suri ve Tatbiki Mantık* kitapları ile Hıfzı Tevfik ve Hamamizade İhsan ile birlikte yazdıkları *Türk Edebiyatı Nümuneleri* kitabını yayınlar. 1927'de, Mustafa Necati'nin Bakanlığı döneminde kurulan Maarif Eminlikleri için maarif müfettişleri atanmaya başlanmıştır ve İstanbul Maarif Eminliği'ne atanan müfettişler arasında Hasan Âli ve Reşat Semsettin Sirer de vardır. Maarif Eminliklerinin kaldırılması sonrasında ise Maarif Vekâleti Teftiş Kurulu içinde yer alır. Yönetim, Cumhuriyet öğretmeninin oluşturulmasında müfettişlerine önemli bir rol düştüğünü düşünmektedir. Yıllar sonra Can Yücel, babasını "çağın en güzel gözlü maarif müfettişi" olarak hatırlayacaktır.

Hasan Âli'nin formasyonunun oluşması ve kariyerinde aldığı yol, 1930 yılına kadar Türkiye içindedir. Bir başka deyişle Hasan Âli'nin formasyonu Osmanlı aydınlanmasının ürünü, kariyerindeki gelişme ise Türkiye Cumhuriyeti'nin modernite projesinin sonucudur. 1930 yılında Maarif Vekili Cemal Hüsnü (Taray), Hasan Âli'yi Paris'e göndererek Fransa'nın "maarif teşkilâtıyla mekteplerini ve buna müteferri muamele, kanun ve nizamnameleri" in-

---

12 Yaşam öyküsünü ayrıntıyla kavrayabilmek için bkz. Hasan Âli Yücel, *Geçtiğim Günlerden*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

13 Mustafa Çıkar, *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997, s. 13-32.

14 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 33-44.

celemekle görevlendirir. Aynı yıl, Reşat Şemsettin Sirer'in de Alman maarif teşkilâtını incelemekle görevlendirildiği anlaşılmaktadır.[15] Maarif Vekili, Paris Sefareti'ne yazdığı bir yazıda, Hasan Âli'nin döndüğünde Vekâlet Müdürü Umumiliklerinden birine atanacağından söz ederek, Paris'te kaldığı sürede uygulamayı çok yakından izlemesi gerektiği belirtilmektedir. Cumhuriyet, Hasan Âli'yi yükleneceği görevle ilgili olarak, yeterli donanıma sahip olması için yetiştirmektedir. Nitekim Hasan Âli de Türkiye'ye birçok yeni düşünceyle döner. Belli bir süre sonra da elde ettiği bilgileri *Fransa'da Kültür İşleri* başlığı altında bir kitapta toplar.[16]

Büyük İktisadi Buhran sonrasında 12 Ağustos 1930'da kurdurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın çok yüksek destek sağlaması Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticileri ve Gazi Mustafa Kemal'de sürpriz etkisi yaratmıştır. Bunun üzerine Gazi Mustafa Kemal ülkede neyin yanlış gittiğini saptamak üzere yurdun içinde 90 gün sürecek bir seyahate çıktı.[17] Bu seyahat sonrasında Fırka'da yenilikler yapılacaktı. Seyahate İçişleri Vekili Şükrü Kaya, Parti Genel Sekreteri Recep Peker, Riyaseti Cumhur Umumi Kâtibi Tevfik Bıyıkoğlu, Reşit Galip, Memduh Esendal, Ahmet Hamdi Başar ile değişik vekâletlerden temsilciler katılıyordu. Bu seyahat sırasında gelişen fikirler, CHF'nin üçüncü kongresinde ünlü altı ok olarak tezahür etmiştir. Maarif Vekâleti de, Fransa'dan yeni dönmüş bulunan Hasan Âli'yi bu gezilere Vekâlet'in yeni fikirler sunabilecek bir temsilcisi olarak yollar. Seyahat, 18 Kasım 1930'da başlayıp 4 Mart 1931'de sona erer.[18] Bu seyahate katılmak ayrıca Hasan Âli'ye, kendisini Mustafa Kemal'e tanıtma fırsatını da vermiştir. Özellikle Türkçe yazılmış ders kitaplarında kullanılan terimler karşısındaki duyarlılığı Gazi'nin dikkatini çekmiştir. Nitekim de Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulduktan sonra onu Etimoloji Kolu Başkanlığı'na getirtmiştir. Daha sonra Mustafa Kemal, 8 Mart 1933 akşamı Türk Dili Tetkik Cemiyeti üyelerini Çankaya'ya çağırarak terimlerin Osmanlıcadan Türkçeye çevrilmesi programının çalışmalarının hızlandırılmasını istediğinde Hasan Âli de köşke gidenler arasındadır.[19]

Hasan Âli, 1932 yılı sonunda Gazi Eğitim Enstitüsü Müdürlüğü'ne atanır. Tabii Cumhuriyet eğitiminin temel yol göstericisi olan bir kurumun başına getirilmiş olması onun kariyerinde oldukça önemli bir gelişmedir. 1933 yılının sonunda da Orta Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne atanır. Bu dönemde Maarif Vekili Hikmet Bayur, Refik Koraltan'ın bir konudaki iltimas talebini Ha-

---

15 Reşat Şemsettin, İ. Hakkı, *Almanya Maarifi*, Maarif Vekâleti, Ankara, 1934.

16 Hasan Âli Yücel, *Fransa'da Kültür İşleri*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1936.

17 Bu seyahtin ayrıntılı öyküsü için bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.

18 İlhan Tekeli Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi*, ODTÜ Ankara, 1977, s. 199-205.

19 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 59-60.

san Âli'ye iletince dirençle karşılaşır. Bu talepten rahatsız olan Hasan Âli, görevinden istifa eder. Ardından Vekil'in özür dilemesi üzerine görevine geri döner. Bu olay onda siyasete girme kararlılığını artırır. 1934 yılında CHF'ye başvurarak milletvekili olma talebini iletir ve 1 Mart 1935'te İzmir Milletvekili olarak Meclis'e girer, kısa bir süre sonra da CHF'nin Genel İdare Kurulu'na seçilir.[20]

Hasan Âli, Cumhuriyet'in eğitim sistemi içinde kariyerini geliştirirken, bir yandan da kitaplar yayınlıyordu. 1932 yılında; *Mevlananın Rubaileri*, *Goethe: Bir Dehanın Romanı* ve *Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış*[21] kitapları yayınlanır. Yine aynı yıllarda, okullarda, daha önce yazdığı *Suri ve Tatbiki Mantık* kitabı okutulmaktadır.[22] Aslında Mevlana ve Goethe üzerinde yayınladığı kitaplar onun kültürünün ikili yönünü ortaya koyması açısından ilginçtir. Bu durumu Yaşar Nabi Nayır "aklıyla batıda, gönlüyle doğuda olan bir düşünürdü" diye ifade etmiştir.[23] Siyasete girdikten sonra 1924-1937 yılları arasında *Akşam* gazetesinde yazdığı yazıları *Pazartesi Konuşmaları* başlığıyla yayınlar.[24] Bu yazılar, bakanlığı döneminde yaptığı uygulamaların gerisinde bulunan temel anlayışlara ilişkin ipuçları vermesi bakımından oldukça önemlidir. Kanımızca, bunların içinde konumuz açısından en kritik öneme sahip olanı ise kültür konusunda yazdıklarıdır. Hasan Âli Yücel, hem Tanzimat hem de II. Meşrutiyet döneminde gelişmiş olan ıslahat (reform) hareketlerini yeterli bulmamaktadır. Bu bağlamda Ziya Gökalp'in "İslamlaşmak, Türkleşmek ve Muasırlaşmak" şeklinde formüle ettiği kültür yaklaşımını eklemeci (éclectique) bularak eleştirmektedir:

> "Bugünkü Türk inkılâbı, eklemeci değil, bütüncü ve sistemcidir. Biz Ziya Bey'in dediği gibi üç şey olmak istemiyoruz; dileğimiz bir şey olmaktır. Biz tam Türk olmak istiyoruz. Dikkatinizi çekmek mecburiyetindeyim ki *Türkleşmek başka bir şeydir, Türk olmak başka*. Meşrutiyetin eklemeci filozofun[un] zannettiği gibi bizim Türkleşmeye ihtiyacımız yoktur. *Bizim için Türklüğümüzü duymak ve bulmak zarureti vardır. Her şey bunun içindedir.*"[25]

---

20 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 65-66.

21 Bu konudaki çalışması üzerindeki bir değerlendirme için bkz. Şükran Kurdakul, "Hasan-Âli Yücel'in Edebiyat Tarihçiliği", *Hasan Âli Yücel Günleri 26-27 Aralık 1997*, Edebiyatçılar Derneği, Ankara, 1997.

22 Bu konudaki çalışması üzerindeki bir değerlendirme için bkz. Ahmet İnam, "Mantık ve Felsefe Ders Kitapları Işığında Hasan-Âli Yücel", *Hasan Âli Yücel Günleri 26-27 Aralık 1997*, Edebiyatçılar Derneği, Ankara, 1997.

23 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 62.

24 Hasan Âli Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1937.

25 Hasan Âli Yücel, *a.g.e.*, s. 191.

Hasan Âli'nin kültüre bu bakış açısını, Mustafa Kemal'in üniversite reformu için hazırlanan Malche Raporu'nu okuduktan sonra el yazısıyla yazdığı bir nottaki yaklaşımıyla birlikte değerlendirmekte yarar vardır. Mustafa Kemal, yazdığı notta "Türkiye'de nasıl bir kültür planı yapılmalıdır" sorusu yanıtlanmadan "İstanbul Darülfünunun ıslahından bahsetmek ayıptır, abestir, manasızdır" dedikten sonra, "bir darülfünunda, Türkiye gibi baştan başa yeniden teşekkül eden bir memlekette, bu icaplar ve ihtiyaçlar her taraftan fazla ilmi alakayı çekmelidir. Türkiye'nin jeolojisi, tabii ve iktisadi coğrafyası, iklimi, çiçekleri ve nebatları, kara ve deniz hayvanları, antropolojisi, mazisi, tarihi, sanayii, kültürü yani sureti umumiyede her şeyi"nin inceleme konusu olması gerektiğini söyleyip, Türkiye için bir araştırma programının genel hatlarını çizmiştir.[26] Bu düşüncesini hayata geçirmek için 1935 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulmasını emretmiştir. Nitekim aynı yıl Maarif Vekâleti'nin isminin Kültür Vekâleti'ne çevrilmesi de bir tesadüf eseri olmasa gerekir.

1936'da Hasan Âli de, ne olduğu dıştan verilen ölçütlere göre tanımlanmış bir Türkleşme arayışını reddetmekte, onu araştırarak, tanıyarak varolan toplumda bulmak istemektedir. Bu yaklaşım Mustafa Kemal'in Türkiye'de üniversiteler için çizdiği araştırma programıyla, onun hep Türkiye'ye özgü olanı arayışıyla paralel gitmektedir. Hasan Âli 1938 yılında *İçten-Dıştan* adını verdiği deneme kitabında; "bir milletin iç mükemmelliği kültüründe, dış mükemmelliği mamurluğunda görülür. İçi dışını beslemeyen bir ülkede mamurluk olamaz[....] Bunun içindir ki Kemalizm sistemi içinde kültür davası, ana davadır. Her şey gibi imar da ondan doğuyor ve onunla yaşayacaktır" diyordu.[27]

Hasan Âli, bir eğitimci olarak, milletvekili olduğu dönemde de eğitim konusundaki çalışmalarını sürdürmüştür. 1938 yılında, Atatürk'e ithaf ettiği *Türkiye'de Ortaöğretim* kitabını yayınlamıştır. Hasan Âli Yücel gibi bir felsefeci ve eğitimcinin bakan olmasıyla eğitim ve kültürün her alanında oldukça yaratıcı bir dönem başlamıştır. Eğitime araçsal bir mantıkla yaklaşarak varolan/varolması gereken eğitim talebini eldeki olanaklar çerçevesinde karşılamakla yetinilmiyor, bu mantık iki bakımdan aşılmaya çalışılıyordu. İlk olarak eğitime *bir seferberlik mantığıyla yaklaşılarak* ona, toplumu dönüştürmede düşen rolün başarılması için uğraşılacaktı. Varolana hapsolunmayacaktı. Öte yandan yapılacaklar, Türkiye'nin çağdaşlaşmasının ancak *çağdaş kültürün temeline inilmesiyle gerçekleştirilebileceği* anlayışına dayanan bir mantıkla planlanacaktı.

---

26 Osman Bahadır, "1933 Üniversite Reformu Niçin Yapıldı?", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007, s. 67-69.

27 Hasan Âli Yücel, *İçten-Dıştan*, Ulus Basımevi, Ankara, 1938, s. 8-9.

Hasan Âli Yücel, Maarif Vekilliği'ne atandığında programının çerçevesini katılımcı süreçlere dayanarak çiziyor

Maarif Vekâleti içindeki kariyerinde âdeta bakan olmaya hazırlanmış olan Hasan Âli Yücel, 28 Aralık 1938'de, 41 yaşındayken Maarif Vekili olarak görev almıştır. 7 yıl 7 ay süren bakanlık görevine, Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine kurulan İkinci Celal Bayar Hükümeti'ndeki Maarif Vekili Saffet Arıkan'ın 48 gün sonra istifa etmesi/ettirilmesi sonrasında başlamıştır.[28] Arkasında İnönü'nün güçlü bir desteği vardır.

Hasan Âli Yücel, bakanlık yaptığı dönemde Cumhuriyet'in köktenci modernite projesinin kültür ve eğitim alanındaki kapsamını oldukça genişletmiştir. Bu genişletmede kuşkusuz kendisinin birikimi önemli bir rol oynamıştır. Ama ilginç olan *Hasan Âli'nin bu programını*, salt kendi birikimine ya da bakanlığının birikimine dayanarak belirlememiş, *Kongre ve Şûralar toplayarak* onların kararlarına dayandırmış olmasıdır. Bu modernist bir tutumdur. Daha Cumhuriyet kurulmadan toplanan Maarif Kongresi'nde ve daha sonra düzenlenen Heyet-i İlmiye toplantılarında da böyle bir kolektif çözüm arayışına inanç vardı, ama sonraki yıllarda bu yaklaşım ihmal edilmiştir. 10 Temmuz 1933'te, Maarif Şûrası toplanmasına ilişkin bir yasa çıkartılmış olmasına karşın 1939 yılına kadar hiçbir Maarif Şûrası toplantısı düzenlenmemişti.

Hasan Âli'nin Maarif Vekilliği döneminde yaptığı atılımlar, genel hatlarıyla, yayın alanında ve eğitim alanında olmak üzere iki grupta ele alınabilir. Birinci grupta yapacağı işleri belirlemek için 1-5 Mayıs 1939'da Birinci Neşriyat Kongresi'ni, bundan iki ay sonra da ikinci gruptaki programı belirlemek için 17-29 Temmuz 1939'da Birinci Maarif Şûrası'nı toplamıştır.[29]

1-2 Mayıs 1939'da önce *On Yıllık Neşriyat Sergisi* açıldı, ardından 2-5 Mayıs 1939 tarihleri arasında İsmet İnönü Kız Enstitüsü Konferans Salonu'nda toplanan *Birinci Türk Neşriyat Kongresi* onu izledi. Kongre öncesinde Ankara Sergievi'nde On Yıllık Neşriyat Sergisi'nin açılması bir rastlantı değildi. Harf devrimi yapıldıktan sonra geçen on yılda sağlanan başarı sergilenmekteydi. Sergiye katılan 24 yayınevi ortak bir katalog yayınladı. Hasan Âli, Kongre'nin açılış nutkunda Cumhuriyet öncesinde neşriyat konusunda girişilen birçok işin başarıya ulaşmamış olmasının nedeninin "işlerin ve başarıların şereflerini muayyen şahıslarda toplamak, kitleye maletmemek ve alakalılara benimsetmemek" olduğunu söyleyerek bu kongreyi neden topladığına açıklık kazandırmıştır.[30] Kongre sadece Maarif Vekâleti'nin yayım faaliyetle-

---

28 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mart 2003, s. 231.

29 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 72-79.

30 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. E. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayımları: 6, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1946, s. 240.

1940'larda Maarif Vekili Hasan Ali Yücel (Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 2, s. 328*).

rinin değil, ülkenin tüm yayım faaliyetleri üzerinde durmayı amaçlamıştır. Kongre, encümenlere ayrılarak, Vekâlet'in üzerinde hazırlık yapmış olduğu aşağıdaki konular üzerinde çalışmıştır.

Hasan Âli, açılış konuşmasında, Kongre'nin yapacağı çalışmaları; garbın kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir üyesi olmak azminde olan Türkiye'nin medeni dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerinin çevrilmesi konusunda tercüme seferberliğini nasıl yürüteceğinden başlayarak, sıralamaya girişir. (Tercüme İşleri Komisyonu'nca, Kongre'ye, tercüme edilmesi gereken eserler konusunda 292 eserlik bir öneri listesi sunulmuştur.)

- Orta tahsil çağındaki gençlik için yazdırılması veya tercümesi gereken eserlerin tesbiti ve neşri için bir program hazırlanması,
- Bir gençlik ve çocuk edebiyatı kütüphanesi kurulması için gerekenlerin belirlenmesi,
- Halkın ihtiyaçları doğrultusunda yapılması lüzumlu olan neşriyat için yıllara ayrılmış bir programın oluşturulması,
- Yazma ve basma eski kitaplarımızdan yeniden neşri icap edenlerin tespiti, (Bu konuda Kongre'ye; İstanbul Üniversitesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih ve Türk Dil Kurumlarınca listeler önerilmiştir.)
- Ansiklopedi ve müracaat lügatleri vücude getirmek için yapılması gereken işlerin neler olduğu,
- Telif ve tercümeyi teşvik edecek ödüller konulması ve bunların hangi esaslar içinde verileceğinin saptanması,
- Özel neşriyata devletçe yapılan yardım konusunda daha verimli ve esaslı bir yol izlenmesi için gerekenler,

- Okumayı teşvik etmek ve neşriyatı tanıtmak için yapılabilecek propaganda,
- Neşriyatın satış ve dağıtma işlerini tanzim için alınması faydalı olacak tedbirler,
- Edebi mülkiyet hakkına dair olan mevzuatımızın günün ihtiyaçlarına göre tadili için gereken hususların tesbiti,
- Kongre'ye iştirak edeceklerin kongrenin açılmasından en çok on gün önceye kadar bu mevzularla alakadar olmak üzere yapacakları yazılı teklifler,

bu çalışmalara örnek olarak verilebilir. Bu çalışma listesi devam etmekte olup, Kongre'nin zabıtları aynı yıl yayınlanmıştır.[31]

10 Haziran 1933'te çıkarılan 2287 sayılı Maarif Bakanlığı Merkez Teşkilâtı ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'la, Maarif Şûrası'nın üç yılda bir toplanması koşulu getirilmiştir. Buna rağmen 6 yıldır toplanmayan *Maarif Şûrası'nı, 19-29 Temmuz 1939 tarihleri arasında Hasan Âli Yücel toplamıştır*. Şûra'ya kanunla belirlenen 56 üyeden başka 86 kişi daha katılmıştır.[32] Toplantı öncesinde Maarif Vekâleti'nce ilk, orta, yüksek ve teknik öğretiminin durumu ve geleceği hakkında çalışmalar yapılmıştır. Hasan Âli'nin Şûra'nın açılış konuşmasında söylediği gibi bu çalışmalar *Cumhuriyet'in Maarif Planı'nın bir taslağını* ortaya koymaktadır.

Şûra'da; Plan, İlköğretim, Ortaöğretim, Teknik Öğretim, Yükseköğretim, Neşriyat, Beden Tebiyesi ve Dilekler komisyonları kurulmuştur. Plan Komisyonu, eğitim sisteminin gelişmesini ele almış; diğer komisyonlarda da, özellikle her düzeydeki kurumun işletilmesi için hazırlanmış talimatnameler ve müfredatlar ele alınmıştır.

Hasan Âli, açılış konuşmasında, güzel sanatlar, okullardaki bedenî ve bediî terbiye ve iş terbiyesi konularının yeterli hazırlık yapılamadığı için Birinci Şûra'nın gündemine giremediğini, bu konuların diğer şûralara bırakıldığını açıkça belirtmektedir. Bu şûranın çerçevesinin, Hasan Âli'nin aklındaki çerçeveden daha dar kaldığı söylenebilir.

Hasan Âli, önceliği köylerdeki ilköğretim işine vermektedir. Onun saptamalarına göre: "Memleketimizde mevcut 40 bin köyden 32 bininde nüfusun dört yüzden aşağı olması ve köylerin birbirinden uzak mesafede bulunması, köyde hayat şartlarının şehirdekilerle kıyas edilemeyecek bir manzara göstermesi, köylerde ilköğretim meselesinin klasik usullerle halledilmesine imkân vermeyecek amillerdir." Hasan Âli, üç sınıflı köy okullarını yetersiz bulmakta, yeni yapılacak köy okullarının beş sınıflı olmasını öngör-

31 T.C. Maarif Vekilliği, *Birinci Türk Neşriyat Kongresi 1-5 Mayıs 1939*, Ankara, 1939.

32 T.C. Maarif Vekilliği, *Birinci Maarif Şûrası*, Maarif Vekâleti, Ankara, 1939.

mektedir. *Hâlihazırda, 40.000 köyden ancak 4.638'ine* öğretmen gönderilmiştir. Bu sorunu çözmek için, "köyden yetişmiş, köy kalkınmasının ehemmiyetini içinden duymuş, çalışkan müteşebbis gençleri, köy çocuklarını ve köy halkını yetiştirmek için lazım olan bilgiler, maharetler, teknik vasıtalar ve bilhassa ideallerle teçhiz ediyoruz" diyerek Köy Enstitülerini işaret etmektedir.

Hasan Âli Yücel, konuşmasında; ilköğretimin finansmanının İl Özel İdarelerine bağlı olmasını, ortaöğretim müesseselerinin sayısının ve öğrenci miktarının ülke ihtiyaçlarına göre yetersiz kalmasını, *liselerin "müsbet bilim zihniyetinin, millî kültürün ve millî kültür tekevvünü içinde hümanizm ruhunun hal ve istikbalini"* tayin edecek bir müessese haline getirilmesini, ortaöğretimde haftada 29 olan eğitim saatinin azaltılmasını ve buna karşılık yıl içinde eğitim yapılan gün sayısının artırılmasını, yükseköğretim kurumlarının "ihtisas adamları yetiştirmekle beraber millî kültürü kurmak ve yaymak, ilmi araştırmalar yapmak için birer canlı kaynak, ilmi metodu öğretmek ve ilim zihniyetini aşılamak için birer çalışma ocağı" haline getirilmesi ile bu kurumlarda okuyan gençlerin en az bir yabancı dili "tetkik ve tetebbüe" imkân verecek donanıma sahip hale getirilmesini, Türkçenin ilim dili olarak yeterliliğinin sağlanmasını, kütüphanelerdeki yazmaların kataloglarının hazırlanmasını ve millî müzelerin sayılarının artırılmasını, saydığı sorunlar arasına katmaktadır. Vurgu yaptığı bir başka alan ise *meslekî ve teknik eğitim olmuştur*. Bu meselenin önemini, ülkenin "az zaman içinde endüstrileşme yoluna girmesi, memleketin umumi hayatında esaslı bir yer almaya başlaması, hâsılı iktisadî bünyemizin yeni bir şekil alması[nın] memlekette mesleki ve teknik terbiye görmüş unsurlara azami derecede ihtiyaç" yaratması gibi hususlara dayandırmaktadır.

Ayrıca yine açılış konuşmasında, yeni Şûra'ya getirilen disiplin talimatnamelerinde "ceza alan talebenin halini ıslah ettiğini ispat ettikçe almış olduğu cezadan dolayı kırılmış olan notlarını düzelttirmek için kendisine imkân" verildiğine dikkati çekmektedir. Bu pedagoji formasyonu olan bir kişinin tutumudur ve bu formasyon kendisini açılışta söylediği; "[k]âşâneler, mabedler ve şehirler gibi insanlar da bina olunurlar. Bugünün nesillerini yarınki nesillere ulaştıracak yolun yapıcıları bizleriz. Biz Türk hocaları, Türk milletinin istikbalini tertemiz ellerimizde yoğurur ve kurarken, gözlerimiz bahtiyar yarınların seher yıldızlarına dikilidir" sözlerinde açıkça göstermektedir.

Şûra'da değişik komisyonlarda kabul edilen çok sayıda talimatname ve müfredat önerisi Şûra sonrasında uygulamaya konulurken, eğitim sisteminin geliştirilmesinde Plan Komisyonu'nun kabul ettiği nitel ve nicel hedefler yol gösterici bir rol oynamıştır.

Hasan Âli Yücel'in bakanlığı döneminde uygulamanın gelişimi

Hasan Âli Yücel'in Birinci Neşriyat Kongresi'ni ve Birinci Eğitim Şûrası'nı yaparak on yıllık bir program oluşturmasından bir ay kadar sonra İkinci Dünya Savaşı çıkmıştır. Bir savaş ortamında bu derece iddialı bir programı uygulamak oldukça zordur. Öncelikle devletin böyle bir uygulama için ayırabileceği kaynaklar sınırlıdır. İkinci Cilt'teki Tablo 1.4, Savaş içinde devletin harcamalarının değişimini vermekteydi; beklenebileceği üzere bu dönemde bütçede Millî Savunma harcamalarının payı bir hayli yükselmişti, bütçenin yarıdan fazlası askeri harcamalara gitmekteydi. Bu durumda devletin diğer alanlardaki harcamalarının bütçedeki payları önemli ölçüde azalmıştı. Ancak millî eğitim harcamaları genelde sınırlı bir düşüş yaşamış, hatta 1944 yılında artmıştı. Bu artış, Cumhuriyet'in yöneticilerinin Savaş döneminde Millî Eğitime verdikleri önceliğin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Nitekim İnönü, Hasan Âli'nin uygulamalarına büyük destek vermiştir.

Hasan Âli, Bakan olduktan hemen sonra 9 Ocak 1939 tarihinde, *T.C. Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi*'ni çıkartmaya başlayarak ülkeye yayılmış geniş bir örgütün merkezden yönetimi için gerekli iletişimi sağlama yoluna gitmiştir. Bu adım, merkezde güçlü bir yönetim kurma iradesinin varlığını gösteriyordu. Şimdi bu iradenin eğitimin değişik alanlarında nasıl bir uygulama ortaya çıkardığını birer birer ele alalım.

Millet Mektepleri ve halk eğitimi

Cumhuriyet, harf devrimiyle Latin Alfabesi'ni kabul etmesi sonrasında bir halk eğitimi seferberliğine girişmiştir. 1 Kasım 1928'de "Yeni Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun"un çıkarılmasıyla başlayan bu seferberlikle birlikte kamu alanında uzun süredir tartışılan Latin Alfabesi'nin kullanılması konusuna bir nokta kanulmuş oldu. 11 Kasım 1928'de, Şûrayı Devlet'çe hazırlanmış olan "Millet Mektebi Teşkilâtına dair Talimatname" Bakanlar Kurulu'nca kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur. Maarif Vekâleti, 1929 yılında, var olan mekteplerde "Millet Mektepleri" adı altında kurslar açmış ve bu kurslarda vatandaşlarına yeni yazıyı öğretmeye başlamıştır. Bu kurslar A ve B Kursları olmak üzere ikiye ayrılıyordu. A kursuna hiç okuma yazması olmayanlar, B kursuna eskiden eski Türkçe okuma ve yazma bilenler alınıyordu. 1 Kasım'da eğitime başlayan kurslar Şubat sonunda sonuçlanıyordu, okul bulunmayan yerler için ise geçici kurslar düzenleniyordu. Yasaya göre 15 ile 45 yaşları arasındaki okuma yazması olmayan yurttaşların bu kursları alması zorunluydu. Millet Mektepleri'nde ayrıca vatandaşlara basit matematik ve sağlık bilgileriyle, medeni bilgiler de veriliyordu. Bu kurslar

için özel alfabeler, iri yazılı okuma kitapları bastırıldı. Alfabelerin kapağında "Millet Mekteplerinin Başmuallimi: Gazi" yazıyordu. Kursa katılanların öğrendiklerini unutmamaları için haftalık *Halk* gazetesi çıkarılıyordu. Kitaplar ve gazeteler bedava veriliyordu. 1936-37 ders yılından itibaren Halkevleri de bu tür okullar açmaya başlamıştır.[33]

Sürdürülen seferberliğin hızı 1932 yılından sonra düşmekle birlikte, 1938-39 ders yılına kadar *bu kurslarda toplamda 1.519.305 kişi eğitilmiştir*. Bu araştırmanın ilgi dönemi içinde okuma yazma kurslarından geçenlerin miktarı Tablo 1.1'de verilmektedir. Dönem sonunda bu kursların etkisi hemen hemen kalmamış, bu yolla ülkede okul yazarlığın hızlıca yaygınlaştırılamayacağı kısa sürede ortaya çıkmıştır. Elde ettikleri okuma ve yazma becerilerini yaşamın içinde kullanmayanlar zamanla bu becerilerini yitirmektedirler. *1935 yılı sayımına göre okuma yazma bilenlerin oranı yüzde 15,6'dır*. Aynı dönemde Bulgaristan'da okuma yazma oranının yüzde 93 olduğu düşünülürse, okuma yazma seferberliğinden sonra bile alınması gereken yolun uzunluğu hemen anlaşılır.[34] Anlaşılacağı üzere bu sorunu açılan kurslarla çözme olanağı oldukça sınırlıdır. Nitekim Atatürk, 1 Kasım 1936'da Meclis'i açış konuşmasında "ilk tahsilin yayılması için sade ve pratik tedbirler almak zorundayız. İlk tahsilde hedefimiz bunun umumi olmasını bir an evvel tahakkuk ettirmektir" diyerek Cumhuriyet'in yeni önceliğinin direktifini veriyordu.[35]

TABLO 1.1
Millet Mektepleri Uygulamasındaki Gelişmeler

Yıllar	*1938-39*	*1939-40*	*1940-41*	*1941-42*	*1942-43*	*1943-44*	*1944-45*	*1945-46*	*1946-47*	*1947-48*
Resmi ulus okulları	57.066	4.584	24.920	14.085	27.642	19.928	57.274	37.285	22.755	11.323
Halkevi ulus okulları	3.169	9.816	7.386	4.070	4.495	3.860	10.518	6.065	7.454	–

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, cilt 19, s. 212.

İlköğretim ve Köy Enstitüleri alanında yaşananlar

Birinci Eğitim Şûrası'nda öncelikli ele alınan konu, ilköğretimin, özellikle de köylerdeki ilköğretimin geliştirilmesinin gerekliliği olmuştu. Uygulamada da bu önceliğe riayet edildi.

İsmet İnönü, bu önceliğin nedenini, 1945 yılında;

33 Bu konuda bkz. Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 186-202.

34 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri III*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947, s. 46.

35 Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 201.

"İlköğretimi olmıyan memlekette orta çağ idaresi, bütün şekilleriyle devam eder. Resmi kanunlar, ne derlerse desinler, ne haklar vatandaşlara tanınırsa tanınsın, hiç olmazsa ilköğretim derecesinde bilgi olmazsa, haklar ve vazifeler canlanmaz, gönüllere ve yüreklere sinip yerleşmez. Bilmeyen, siyasi ve ekonomik kudret sahiplerinin elinde, orta çağda olduğu gibi, köle hayatı sürer. Asıl acıklı olan taraf da, kendi düşkün ve köle hayatına karşı duygusuz ve kayıtsız kalır. Hür vatandaşlardan birleşik bir millet olmanın çarelerinin başında, ilköğretim çaresi vardır. Davayı bu kadar geniş ve derin mahiyette görmeliyiz. İlköğretim davası, insan olmak, millet olmak davasıdır"[36]

diye anlatmaktadır.

İlköğretim çağındaki nüfusun *şehir ve kasabalarda yüzde 40'ı, köylerde ise yüzde 78'i okulsuzdu.*[37] İlköğretim Genel Müdürlüğü'nde, Saffet Arıkan'ın döneminde atanmış bulunan ve yeni denemelere açık birisi olan *İsmail Hakkı Tonguç* bulunuyordu. Bu sorunun üstesinden gelmek içinse okul yapımını artırmak ve öğretmen yetiştirmek gerekiyordu.

Şûra sonrasında, öncelikle, köylere öğretmen sağlamak için *"Eğitmen Yetiştirme ve Köy Enstitüleri" projesi* uygulamaya konuldu. Bu projenin fikri temellerinin gelişmesinde Tonguç'un katkısı yüksekti. Tonguç, 1933'te yayınladığı *İş ve Meslek Terbiyesi* kitabında pragmatist bir eğitim yaklaşımına inancını ortaya koymuştu. Kerschensteiner'den ve doğa içinde eğitimin öncüsü Pestalozzi'den esinlenen Tonguç, bir öğretim programı değil bir oluş öngörüyordu.[38] İnönü'nün Başvekilliği ve Saffet Arıkan'ın Maarif Vekilliği döneminde Tonguç'un ilköğretim konusunda hazırladığı rapor, bu projenin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Onun saptamasına göre nüfusun yarısından fazlası nüfusu 400'den aşağı olan köylerde yaşamaktadır ve esas ulaşılması gereken yerler toplumun en kapalı kalmış yerleri olan bu küçük köylerdir. Bu köylere yaptığı ziyaretlerde, askerde okuma yazma öğrenmiş olan gençlerin köy çocuklarına okuma yazma öğrettiğini görmüştür. Buradan hareketle Eğitmen Projesi'ni geliştirir. Bu projede, askerde onbaşı ya da çavuş olanlardan eğitmen olmak isteyenlerin kurstan geçirilip, teknik bilgi ve bazı üretim araçlarıyla donatıldıktan sonra köylere gönderilmesi öneriliyordu.[39] 1937'de, köy eğitmenlerinin, Maarif ve Ziraat Vekâletleri tarafından ziraat işleri yaptırmaya elverişli okul veya çiftliklerde açılan kurslarda yetiştirilmeleri, kurs giderlerinin bu iki bakanlıkça karşılanması ve köylerin eğitim ve öğretim işlerini görmek, ziraat işlerinin fenni bir şekilde yapılmasında rehberlik

---

36 Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s. 178.

37 Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 233.

38 Bu konuda ayrıntılar için bkz. Fay Kirby, *a.g.e.*, s. 81-106.

39 Fay Kirby, *a.g.e.*, s. 107-136.

etmek üzere, öğretmen vermeye elverişli olmayan köylere eğitmenli okullar açılması yasalaştı. *Bu tür öğretmenler ilk olarak 1937 yılında köylere gönderildiler,* 1940-1941 ders yılında ise sayıları 5.000'lere ulaşmıştı; köy öğretmenlerinin yüzde 50'sini oluşturuyorlardı. Ziraat Vekâleti'nin yeterli desteği vermekte isteksiz davranışı, projenin başarısının istenilen düzeye ulaşmasını engelledi. Tonguç'un saptamasına göre 1946-47 ders yılı başına kadar açılan kurslarda 8.675 eğitmen yetiştirildi ve bunlar 7.090 köyde üç sınıflı okullar açtılar. Bu okullarda birinci sınıflarında 59.129, ikinci sınıflarında 89.260, üçüncü sınıflarında 62.123 olmak üzere toplam 212.512 öğrenci bulunuyordu.[40]

Yine 1937 yılında, Köy Enstitülerine başlangıç olarak görülebilecek olan *Köy Öğretmen Okulları* açılmıştı. Bu yıl açılan İzmir-Kızılçullu ve Eskişehir-Çifteler okullarının gelişimi iki farklı çizgide olmuştur. İzmir-Kızılçullu'da, buradaki eski Amerikan Koleji binaları alınarak köy öğretmen okulu açıldığında, müdürlüğüne Tonguç'un karşı çıkmasına rağmen Emin Soysal'ın atanması, bu okuldaki uygulamaların[41] H. Fikret Kanad'ın Nasyonal Sosyalizmi yücelten pedagojik çizgisinde gelişmesine neden olmuştur.[42] Eskiden Osmanlı Sarayı'na at yetiştirilen topraklarda kurulan Eskişehir-Çifteler Köy Öğretmen Okulu ise, özellikle M. Rauf İnan'ın yönetimine geçtikten sonra Tonguç'un düşündüğü çizgide bir gelişme göstermiştir.[43] Öğrenciyi ideolojik olarak şekillendirmeye yönelik bir eğitim anlayışıyla, öğrencinin işle bütünleşmiş bir biçimde oluşumunu öngören yaklaşımın uzlaştırılması olanağı yoktu. Nitekim *17 Nisan 1940 tarihinde kabul edilen 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu, Çifteler deneyimi doğrultusunda çıktı.* Bununla birlikte bu yasanının desantralize yapısı dolayısıyla Emin Soysal da Kızılçullu'da kendi yaklaşımını bir süre daha uygulama olanağı bulmuştu. Temmuz 1942'de Soysal'ın görevine son verilmesine kadar Kızılçullu bir köy öğretmen okulu olma karakterini korumuştu.

3803 sayılı yasanının uygulanmasıyla birlikte Köy Enstitüleri konusunda Tablo 1.2'de özetlenen gelişme yaşandı. Bu gelişme, *7 Temmuz 1939 tarih ve 3704 sayılı Köy Eğitmen Kursları ile Köy Öğretmen Okullarının İdaresine Dair Kanun* uyarınca sağlanan arazi ve verilen döner sermayelerle sağlandı. Savaş şartlarından ötürü kamu hizmet binalarına yatırım yapılmamasına rağmen bu alanda hızlı bir gelişme sağlanmış, 1944 yılına kadar enstitü sayısı 20'ye çıkmıştır. Enstitülerin kurulmaya başlandığı dönemde, 1939 yılında İ.

40 İ. Hakkı Tonguç, *a.g.e.*, s. 33.

41 Bu uygulamalar için bkz. M. Emin Soysal, *Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi*, İzmir, 1940. M. Emin Soysal, *Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi II*, (Yer ve Tarih Belirtilmemiş).

42 Bu ilişki İkinci Dünya Savaşı içinde yayınlanan (H. Fikret Kanad, *Milliyet İdeali ve Topyekûn Milli Terbiye*, Ankara,1942) kitabında açıkça sergilenmektedir.

43 Bu uygulamanın ayrıntıları için bkz. M.Rauf İnan, *Bir Ömrün Öyküsü 2, Köy Enstitüleri ve Sonrası*, Öğretmen Yayınları, Ankara, Mayıs 1988.

*Hasan Ali Yücel, Sarıyer Barajı'nın inşaatını inceliyor (*Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 2, s. 398).*

Hakkı Tonguç, Canlandırılacak Köy kitabını yayınlamıştır. Bu kitapta önce ayrıntılı bir biçimde Türkiye'de köy gerçeği anlatılmakta, daha sonra İmparatorluk döneminde ve Cumhuriyet döneminde öğretmen yetiştirme meselesinin ayrıntıları verilmekte, ayrıca tarımsal eğitim ve köye sağlık personeli yetiştirme sorunları ele alınmaktadır. Kitabın son bölümünde de Köy Enstitülerindeki eğitim üzerinde durulmaktadır. Bu kitap, tek başına bile, Tonguç'un ne tür bir birikim sonrasında bu yenilikçi eğitim anlayışına ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir (bkz. Tablo 1.2).[44]

Bu yenilikçi projeyi yönlendiren İ. Hakkı Tonguç, enstitüleri sık sık ziyaret etmiş, enstitü müdürlerine mektuplar yazmış, onlarla çok yakından ilgilenmiştir.[45] Böyle yenilikçi bir proje kuşkusuz böyle bir yakın ilgi olmadan uygulanamazdı. Enstitüye, tam devreli (5 yıllık) ilkokulları bitirmiş sıhhatli ve müsait çocuklar seçilerek alınıyordu. Öğrenciler köyü bütünüyle tanıyacak, elleri işe yatkın olacaktır. Köy kültürünü ve hayat seviyesini yükseltmeye ve bu doğrultuda köy halkını da yetiştirmeye yarayan nitelikleri ve hünerleri elde edeceklerdir. Köyde millî ülkü ve maksatları gerçekleştirmeye

44 Kitabın genişletilmiş İkinci baskısı için bkz. İ. Hakkı Tonguç, *Eğitim ile Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947

45 Yazdığı mektupların bir bölümü İ. Hakkı Tonguç, *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, Ekim 1976, kitabında yayınlanmıştır.

TABLO 1.2
Köy Enstitülerinin Gelişimi

	Kuruluş yılı	1946 yılına kadar çalışan müdürler	Erkek öğrenci	Kız öğrenci
İzmir-Kızılçullu	1937-40	Emin Soysal, Hamdi Akman	1.365	139
Eskişehir-Çifteler	1937-40	Remzi Özyürek, M. Rauf İnan	1.310	79
Kırklareli-Kepirtepe	1938-40	Nejat İdil, İhsan Kalabay	850	187
Kastamonu-Gölköy	1940	Ali Doğan Toran	1.125	90
Antalya-Aksu	1940	Talat Ersoy, Halil Öztürk	848	108
Isparta-Gönen	1940	Ömer Uzgil	975	91
Kocaeli-Arifiye	1940	Süleyman Edip Balkır	1.065	102
Kayseri-Pazarören	1940	Sabri Kolçak, Şevket Gedikoğlu	1.113	34
Malatya-Akçadağ	1940	Şinasi Tamer, Şerif Tekben	1.025	40
Seyhan-Düziçi	1940	Lütfü Dağlar	1.065	49
Samsun-Akpınar (Ladik)	1940	Nurettin Biriz, Enver Kartekin	645	158
Trabzon-Beşikdüzü	1940	Hürrem Arman, Osman Ülküman	645	158
Balıkesir-Savaştepe	1940	Sıtkı Akay	990	158
Kars-Cılavuz	1940	Halit Ağanoğlu	1.025	65
Ankara-Hasanoğlan	1941	Lütfi Engin, Hürrem Arman, M. Rauf İnan	581	136
Sivas-Yıldızeli (Pamukpınar)	1942	Şinasi Tamer	545	32
Konya-Ereğli (İvriz)	1942	Recep Gürel, İ. Safa Güner	415	63
Erzurum-Pulur	1943	Ahmet Korkut, Aydın Arıkök	365	53
Diyarbakır-Ergani (Dicle)	1944	Nazif Evren	Kontenjan uygulanmadı	
Aydın-Ortaklar	1944	Hayri Çakaloz	Kontenjan uygulanmadı	
Van-Ercis (Ernis)	1948	İbrahim Oymak	Kontenjan uygulanmadı	
Toplam	21		15.952	1.742

Kaynak: Necdet Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi, Mart 2003, s. 237, Deniz Ilgaz, "Köy Enstitüleri", Fatma Gök (Editör), *75 Yılda Eğitim, Bilanço'98*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s. 349.

çalışacaklardır. Köylünün modern araç ve metotlarla iş görmesine yol göstereceklerdir.

Enstitüde, bu hünerleri edinmeleri için öngörülen 5 yıllık eğitim programı içinde 114 hafta kültür dersleri, 58 hafta tarım dersleri ve çalışmaları, 58 hafta teknik dersleri (köy dülgerliği, köy demirciliği, köy yapıcılığı vb.) görecekler, 30 hafta tatil yapacaklardır. Bu, yılda 46 hafta ders yapılacağı anla-

mına gelmektedir. Bir günde ise öğleden önce 4, öğleden sonra 4 olmak üzere toplam sekiz ders yapılacaktır. Öğrencinin değerlendirilmesinde öğretmenin kanaati esastır, sanat ve tarım alanında elde ettikleri başarı önemlidir; imtihan, sadece bütünleme ve bitirmede başvurulan bir değerlendirme yöntemi olacaktır. Köy Enstitüsünün başında bir müdür bulunmakta[46] ve Yönetim Kurulu; Müdür, Eğitim Başı, Müdür Yardımcısı, Tarım Başı ve Yapı-Sanat Başı'ndan oluşmaktadır.[47] Enstitülerin yerini seçmek üzere ülke 22 bölgeye ayrılmıştır ve her bölgede bir Köy Enstitüsü yapılması öngörülmüştür. Yerlerin seçiminin ardından bu yerler için yapılacak plan yarışmayla seçilmiş ve seçilen plan doğrultusunda inşaat, enstitü öğrencilerine inşaat ve sanat derslerinin temrini olarak yaptırılmıştır.

3803 sayılı kanunun çıkmasından iki yıl sonra çıkarılan yeni yasalarla sistem tamamlandı. *19 Haziran 1942'de çıkartılan 4247 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilât Yasası*, köyde ilköğretim sorununun çözümüne yeni bir güç ve hız imkânı getirdi. Bu yasayla 16 yaşına kadar olan çocuklara ilkokulda okuma zorunluğu getirilerek, köylü çocuklarının ilköğretim dışı kalması durumu azaltılmak isteniyordu. Köyde öğretmen yetiştirilmesi sorununun çözüm sürecine girmesinden sonra, okul binası yapımı sorununun da çözülmesi gerekiyordu. Yücel'in yasayla ilgili genelgesi valileri harekete geçirdi. Bu konuda başarısız olan valiler teşhir edileceklerdi. Köylerdeki 18-50 yaş arasındaki her yurttaş ise köy ve bölge okullarının yapılmasında, onarılmasında ve su getirilmesinde en az yirmi gün çalışmak zorundaydı. Bu kampanya, –kent okullarının yapımı devlet bütçesinden karşılanırken köy okullarının yapılmasının ve bakımının köylüye yüklenmesi eleştiri konusu olsa da– *kısa sürede 5.500 okul yapılmasını sağlamıştır.*[48] Özellikle küçük nüfuslu köylerin gelirinin düşük olması sayının artmasında bir sınır oluşturmuştur.

Bu yeni tip okulların dersliği, işliği, ahırı, uygulama bahçesi, öğretmenin geçim toprağı, öğretmen evi ve okulu binasının nasıl kurulup işletileceği de bu yasaya bağlı olarak hazırlanan yönetmelikle belirlenmiştir. Uygulama sırasında Köy Enstitüsü öğretmenlerine 1,5 milyon dönüm toprak tahsis edilmiş, 150.000 büyükbaş ve küçükbaş hayvan ile 2.000.000 parça araç ve gereç verilmiştir.[49] Mecburi ilköğretimi köylere hızla yaygınlaştırmak için 1942 yılından itibaren Köy Enstitülerine her yıl 1.000 eğitmen namzedi ile 3.000 talebe alınması ve bu suretle *sekiz yılda 8.000 eğitmen ile 24.000 köy öğretmeni yetiştirilmesi planlanmıştır.*[50]

---

46 Görev alan müdürlerin adları Tablo 1.2'de verilmektedir.

47 Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s. 336-345.

48 Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 244.

49 Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 244.

50 Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s. 158.

Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'in Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nü Ziyareti
(Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 3, s. 663)*.

4247 sayılı yasanın Onuncu Maddesinde köye gönderilecek öğretmenin görevleri belirlenmiştir; bu görevlerin bir bölümü okuldaki eğitimle ilişkili iken, diğer bölümü ise okul dışında köye ve köylülere ilişkin kalkınmacı görevlerdir. Bu kalkınmacı görevler arasında köylülerin kooperatifler kurmasına yardımcı olmak, köyde dokumacılık vb. üretim alanlarını geliştirmek, marangozluk, demircilik vb. sanatları öğretmek gibi hususlar bulunmaktadır. On Birinci Maddede ise köy öğretmeni yetkilendirilip, hakları belirlenmektedir. Buna göre öğretmenin kararlarının köylülerce uygulanması isteniyordu. Yasa'nın Meclis'te müzakeresi sırasında öğretmenlere yüklenen bu ikinci tür görevler eleştiri konusu olmuş, Hasan Âli Yücel ise direnerek, Yasa'nın esas özünün bu görevler olduğunu söylemiştir. Ayrıca Köy Enstitülerine, *9 Temmuz 1943 tarihinde çıkan 4459 sayılı Köy Ebeleri ve Sağlık Memurları Teşkilâtı Kanunu'yla*, enstitü bünyesinde kurulacak olan sağlık kollarında iki yıllık bir eğitimle sağlık memurları yetiştirme görevi de verilmiştir. İlk kez dört enstitüde sağlık kolu açılmış, 1946-47 öğretim yılı başına kadar sayıları yediye çıkarılmıştır.[51]

Köy Enstitüleri, Anadolu'nun her bölgesinde kurulmaya başladığında bu okullarda öğretmenlik yapacaklar Öğretmen Okulları ya da Gazi Eğitim me-

51 Şevket Gedikoğlu, *Kemalist Eğitim İlkeleri Uygulamalar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978, s. 17

zunları arasından seçiliyordu. Ama yine de bu okullara gidecek öğretmen bulunmasında zorlanılıyordu. Bunun üzerine *Hasanoğlan Enstitüsü'nde üç yıllık bir yüksek kısım açılarak,* öğretmenlerin de bu sistem içinde yetiştirilmesi yoluna gidildi. 1943 yılı Haziranında Hasanoğlan'ın yüksek kısmı açıldığında ilk öğrenciler Kızılçullu ve Çifteler'in mezunları arasından seçilerek getirilmişti. Dünyada pragmatik eğitim felsefesini ve iş içinde eğitimi savunan çok sayıda yazı yazılmıştı ama bu yöntemle eğitim ilk kez böylesi bir kitlesel ölçekte sunuluyordu. Bu deneyimin içinde yer almak tahmin edilebileceği gibi oldukça heyecan vericiydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarının heyecanıyla bir araya geldiğinde ne kadar güçlü bir güdü yarattığını da, Köy Enstitüleri müdürlerinin daha sonraki yıllarda yayınladıkları hatıratlar çok canlı bir biçimde bize aktarmaktadır.[52]

17 Mart 1944'te Cumhurbaşkanı İnönü'nün başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu; okul ve öğretmenlerin olduğu yerlerde öğrenci devamsızlığını ortadan kaldırmak, öğretmensiz sınıf ve okul bırakmamak, yeni okul yapımını hızlandırmak için planlı çalışmak, Köy Enstitülerinden mezun olanları köylere yerleştirmek için okulları ve bu okullara ayrılacak arazileri zamanında sağlamak, ilköğretimde teftişin etkinliğini artırmak gibi konularda kararlar almıştır.[53] Aynı yıl, bütçe müzakerelerindeki İlköğretim programında, on yılda 2,5 milyon öğrenciye (7-12 yaş arasındaki çocuk miktarı) öğretim verilmesi planlanmıştır. Ayrıca her yıl 3.000 öğretmen yetiştirilecek, on yılda 30.000 öğretmen her sınıfta 50 kişi hesabıyla hâlihazırdaki 1 milyonluk kapasiteye 1,5 milyonluk ek kapasite yaratacak ve böylece 2,5 milyon hedefi gerçekleştirilecek diye açıklanmıştır.[54]

Her enstitünün 1.000-5.000 dönüm arasında değişen arazisi bulunuyordu ve bunlar genellikle el değmemiş, fazla verimli olmayan topraklardı. Bu topraklar işlenerek üzerinde hem eğitim hem üretim yapılıyor, hem de ekonomik kaynak yaratılıyordu. Akçadağ Köy Enstitüsü Müdürü Şerif Tekben'in yaptığı hesaplara göre 1940 ile 1946 yılları arasında devlet bütçesinden Enstitü'ye ayrılan para 1.624.828 lira iken, Enstitü'nün kendi ürettiklerinin değeri 2.803.000 lira olmuştur. Yanı sıra 1937 ile 1946 yılları arasında öğretmen, usta öğretici ve öğrencilerin emeğiyle Köy Enstitülerinde 723 bina yapılmıştır.[55]

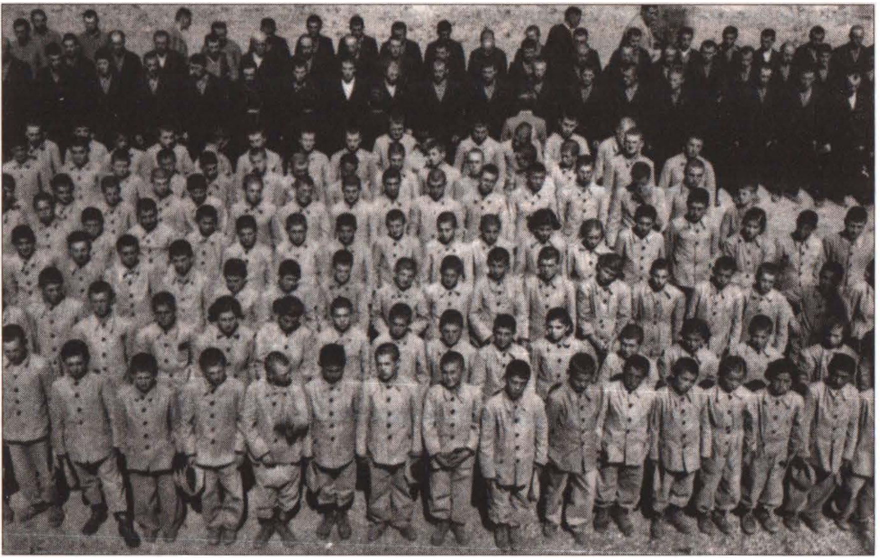
---

52 Bu konuda bkz. S. Edip Balkır, *Eski Bir Öğretmenin Anıları 1908-1940,* Arı Kitabevi, İstanbul, 1968; Hürrem Arman, *Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ve Tonguç,* Ankara, 1969; Ferit Oğuz Bayır, *Köyün Gücü,* Ankara,1971; M. Rauf İnan, *Bir Ömrün Öyküsü 2. Köy Enstitüleri ve Sonrası,* Öğretmen Yayınları, Ankara 1988; Abdullah Özmucur, *Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü,* Selvi Yayınları, Ankara, 1990; Mehmet Ali Eren, *Bir Eğitimcinin Düşünce ve Anıları,* Ankara, 1999.

53 Şevket Gedikoğlu, *a.g.e.,* s. 95.

54 TBMMTD: İ: 61, 25/5/1944, C: 1, s. 293.

55 Niyazi Altunkaya, "Köy Enstitüsü Sistemine Genel Bir bakış", *Düşünen Tohum Konuşan Toprak, Cumhuriyet'in Köy Enstitüleri 1940-1954,* İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Nisan 2012, s. 103.

Arifiye Köy Enstitüsü öğretmen ve öğrencileri toplu halde (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, s. 222).

TABLO 1.3
Köylerde İlköğretimin Gelişmesi

Yıllar	*Köy ilkokulları sayısı*	*Öğrenci sayısı*	*Öğretmen sayısı*	*Mezun sayısı*
1938-39	**6.485**	**446.962**	**8.697**	**13.264**
1939-40	**8.032**	**534.711**	**10.486**	**26.802**
1940-41	**9.198**	**577.750**	**11.883**	**54.490**
1941-42	**9.570**	**565.542**	**13.311**	**62.981**
1942-43	**10.013**	**575.395**	**12.945**	**62.898**
1943-44	**10.777**	**626.427**	**13.525**	**80.184**
1944-45	**11.451**	**816.929**	**16.454**	**75.854**
1945-46	**12.488**	**918.276**	**17.579**	**99.411**
1946-47		**975.696**	**19.978**	**109.535**
1947-48		**1.004.583**	**21.428**	**98.345**

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, cilt 16, cilt 19.

Tonguç'un verdiği sayılara göre 1946-47 ders yılı başında Köy Enstitülerinde 5.542 öğretmen, 8.756 eğitmen, 521 sağlık memuru yetiştirilmiş bulunuyordu. Yani Enstitü mezunu öğretmen ve eğitmenlerin sayısı 1946-47 ders yılı başında 14.298'e yükselmişti.[56]

Tablo 1.3, köylerde on yıllık zaman zarfında ilköğretimde yaşanan gelişmeyi göstermek için hazırlanmıştır. Sayılar oldukça etkileyicidir; büyük bir kısmı savaş dönemi içinde kalmasına rağmen okul, öğretmen ve öğrenci sa-

56 İ. Hakkı Tonguç, *a.g.e.*, s. 497.

yıları iki kat; mezun sayısı ise yedi kattan fazla artmıştır. 1946-47 ders yılındaki öğretmenlerin yüzde 72'si Köy Eğitmen ve Enstitüleri sistemi içinde yetiştirilmiş bulunuyordu.

Köy ilkokullarının sayısı sekiz senede 6.485'ten 12.488'e çıkmıştır. Hasan Âli Yücel, 5 Haziran 1942'de TBMM'de yaptığı konuşmada, Savaş koşullarında böyle bir sonuç alınmasını şöyle değerlendiriyordu:

> "Köy okullarını biz yapıyoruz. Bir defa yapıyoruz yapmak için fazla tehalük [ilgi] gösteriyoruz. Sonra arkadaşımın buyurduğu gibi 10-15 bin liralık bina yapmıyoruz. Yaptığımız binalar burada, yakında var. Alınacak malzeme için iki bin, ikibin beş yüz lira bir masraf olacaktır, onun haricinde olan şey, bizzat köylünün emeğidir. Binaenaleyh, ileride bir vaziyetten değil, bugün içinde bulunduğumuz bir vaziyetten bahsediyorum, bugün için bir sıkıntımız yoktur."

Köy Enstitülerinin performansı, sadece yetiştirilen insan gücünün niceliğiyle değil, Türkiye'nin eğitim dünyasına getirdiği pedagojik yenilik üzerinden de değerlendirilmelidir. Enstitülere karşı çıkanlar ya da enstitüleri efsaneleştirerek yüceltenler bakımından esas olan, *enstitülerin getirdiği yeni eğitim/öğretim yaklaşımıdır.* Enstitü deneyimi içinde yer almış bulunan Sabahattin Eyüboğlu, bu yaklaşım farklılığını aşağıdaki ana noktalar üzerinde durarak dile getirmektedir.[57]

- Önemli ilkelerden birisi, *öğretimle eğitimin ayrılmazlığıydı.* Bu demekti ki okul, insanı bir bütün olarak ele alacak, ahlâkını bilgisinden, kafasını gönlünden ayrı düşünmeyecek; ders öğüdün, öğüt dersin içine girecek, daha doğrusu biri ötekinin ta kendisi olacaktır.
- İkincisi, öğretim ve eğitimin işle birleştirilmesi, *bilginin hayatın içinde kazandırılması* fikriydi. Ders; ev yapmanın, ağaç dikmenin, hastalıklarla savaşın, toprağını tanımanın, hayvanı ve makineyi kullanmanın, kooperatif idare etmenin ta kendisi olacak, hayat ve kültür bir arada kazanılacaktı. Geri kalmış bir ülkenin öğretmenlerinin sadece ders içine hapsedilemeyeceği düşünülüyordu.
- Köy Enstitülerini kuranların bir başka ilkesi, her türlü *eğitim ve öğretim işine çevrenin en kötü şartları içinde başlamaktı*; sulak, uğrak, yumuşak yerlerden mahsus kaçıp enstitüleri en olmayacak yerlerde kuruyorlardı. Böylece iş ve masraf artıyor, zaman kaybediliyor; ama öğrencinin gideceği yeri yadırgamaması, her çeşit zorluğu yenmeye alışması gibi paha biçilmez bir insanî değer, bir öncülük gücü kazanılmış oluyordu.

57 Sabahattin Eyüboğlu, *Köy Enstitüleri Üzerine*, Cumhuriyet Gazetesi, İstanbul, 1999, s. 22-25.

- Köy Enstitülerinin kuruluşunda etkisi olan bir başka fikir, büyük değerlerin büyük çoğunluktan, niteliğin nicelikten çıkacağı fikriydi. Okulun amacı seçkin bir azınlık değil, içinden seçkin bir azınlığın kendiliğinden çıkacağı *aydın bir çoğunluk yetiştirmekti.*
- Bütün bu fikirlerin ortak özelliği kitaptan çıkma, yeniliğe özenme olmaktan ziyade yerli şartlar ve denemeler içinden, kendi gerçeğimizden doğmalarıydı. Hepsinin kaynağı olan çetin mesele, *ilkokul öğretmenini bir inkılâp öncüsü olarak köye yerleştirmek,* köy hayatında hiç değilse imam kadar etkili olmasını sağlamaktı.

Sabahatin Eyüboğlu'nun bu saptamalarına Talip Apaydın'ın[58] şu üç saptamasını eklemek yerinde olur:

- Köy Enstitülerinde *demokratik bir eğitim yapılmıştır.* Seçimle gelen okul başkanları ve her alanın öğrenci temsilcileri enstitünün yönetiminde söz sahibi olmaktadırlar. Bu seçilmiş kişiler her konuda müdürle, müdür yardımcılarıyla doğrudan konuşarak sorunlara çözüm bulmaya çalışıyorlardı. Her hafta, hesaplaşma günü olan Cumartesi günleri sorunlar tartışılarak yetkililerden açıklama yapması istenmektedir.
- Öğrenciye *kötü davranmak, dayak atmak kesinlikle yasaktır.* En büyük ceza, öğrenciye, yaptığı hata dolayısıyla arkadaşlarının önünde hesap sorulmasıdır.
- Enstitülerde *ders dışı okumaya, tartışmaya çok önem verilmektedir.* İnsanın kendisini sürekli yetiştirebilmesi için gerekli görülen kitap okuma alışkanlığı sağlanmaya çalışılmaktadır.

4274 sayılı yasanın hükümleri sadece köy okulları için geçerli olduğundan, diğer yerlerde ilköğretim Tedrisatı İptidaiye Kanunu Muvakkati uyarınca yürütülen uygulama, 7-14 yaş arasındaki çocukların eğitimini kapsıyordu ve süresi 5 yıldı. Cumhuriyet, bu eğitimin amacını ve programını 1926 yılında belirlemişti. Başlıca amaç, genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek suretiyle iyi vatandaşlar yetiştirmekti. İlkokul müfredat programı, 1936 yılında, ulusal terbiyeye de yer verilerek daha ayrıntılı olarak yeniden düzenlenmiştir. Köy ilkokulları için uygulanacak müfredat ise 1939 yılında düzenlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'na ilişkin inceleme dönemimiz içinde işte bu yeni programlar uygulanmıştır.[59]

---

58 Talip Apaydın, "Hasan Âli Yücel ve Köy Enstitüleri", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan Âli Yücel Günleri,* Ankara, 26-27 Aralık 1997, s. 25.

59 Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim,* AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1982, s. 81.

Bu dönemde şehir ve kasabalardaki ilkokul, öğrenci, öğretmen ve mezun sayılarındaki gelişme Tablo 1.4'te verilmiştir. Şehir ve kasaba ilkokullarının eğitimindeki gelişme hızı, köy okullarındaki gelişme hızına göre oldukça yavaştır.

TABLO 1.4
Şehir ve Kasabalarda İlköğretimin Gelişimi

Yıllar	*Şehir ilkokulları sayısı*	*Öğrenci sayısı*	*Öğretmen sayısı*	*Mezun sayısı*
1938-39	1.378	366.674	8.424	43.421
1939-40	1.386	370.428	8.577	42.834
1940-41	1.398	377.550	7.681	43.346
1941-42	1.378	376.287	8.731	40.781
1942-43	1.391	364.567	8.690	39.670
1943-44	1.411	369.572	8.862	42.535
1944-45	1.452	439.889	9.233	48.344
1945-46	1.532	439.464	9.738	51.472
1946-47		438.287	9.683	51.003
1947-48		519.510	10.228	51.473

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, cilt 16, cilt 19.

Bu sayıların kentlerdeki yansımasının ne olduğunu kavrayabilmek için dönemin en gözde kenti olan Ankara'nın durumuna bakmakta yarar vardır. B. Baykan, Ankara Belediyesi sınırları içinde 7-16 yaş arasında, yani mecburi tahsil çağında 30.788 çocuk bulunduğunu; bunların ilk eğitimi için 64 okul, yani 330 dersaneye gereksinme olduğunu, oysa mevcut okul sayısının 31, dersane sayısının 130 olduğunu belirtmiştir. Bu okullarda çift tedrisat yapılmakta, bazı sınıflarda öğrenci sayısı 100'e ulaşmaktadır. Ankara'nın 1.137 köyünün 537'sinde; Keskin, Bala, Haymana ve Şerefli Koçhisar'ın köylerinin ise ancak yüzde 8 ilâ 10'unda okul bulunmaktadır.[60] B. Türkay'ın belirttiğine göre 1944'te, Diyarbakır'da köylerin yüzde 5'inde okul bulunurken, Siirt'te 500'e yakın köyden sadece ikisinde okul vardı.[61]

Tablo 1.5'te, İlkokullardaki eğitimin köy, kasaba ve şehirlerdeki toplam gelişmesi verilmiştir.

Bu tabloda verilen sayılar tüm ilkokullar içindir. Bunun içinden üç yıllık okulları düşersek sayılar küçülecektir. Beş yıllık ilkokullar ele alındığındaysa mezun sayıları; 1939-40 ders yılında 55.288, 1940-41 ders yılında 55.763, 1942-43 ders yılında 67.378, 1943-44 ders yılında 75.286, 1944-45 ders yılında 89.743, 1945-46 ders yılında 103.858, 1946-47 ders yılında 105.624, 1947-48 ders yılında ise 112.490 olmaktadır.[62]

60 TBMMTD: B: 16, 21/12/1945, O: 1, s. 292.

61 TBMMTD: B: 16, 21/12/1945, O: 1, s. 302.

62 Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s. 171.

TABLO 1.5
Türkiye'de İlköğretimin Gelişimi

Yıllar	*Toplam ilkokulları sayısı*	*Öğrenci sayısı*	*Öğretmen sayısı*	*Mezun sayısı*
1938-39	7.917	815.522	17.188	56.685
1939-40	9.472	906.946	19.130	69.636
1940-41	10.647	957.547	20.624	97.836
1941-42	10.993	941.177	22.087	103.742
1942-43	11.453	941.933	21.671	102.568
1943-44	12.231	997.603	22.450	122.719
1944-45	12.949	1.248.364	25.741	124.198
1945-46	14.056	1.359.341	27.369	150.883
1946-47	15.177	1.415.544	30.264	160.533
1947-48	15.974	1.449.687	32.148	149.818

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, cilt 16, cilt 19.

TABLO 1.6
Beş Yıllık İlkokul Mezunu Olan Erkek Öğrencilerden Üst Kademeye Geçiş

Yıllar	*İlkokuldan mezun olanların sayısı*	*Ortaokula girenlerin sayısı*	*Mesleki ve teknik öğretime girenlerin sayısı*	*Ortaokula girenlerin oranı (%)*	*Mesleki ve teknik öğretime girenlerin oranı (%)*	*Serbest kalanların oranı (%)*
1938-39						
1939-40	39.933	-			-	
1940-41	40.125	22.124	4.672	55,14	11,6	33
1941-42						
1942-43						
1943-44						
1944-45	66.244	-	-	-		
1945-46	76.148	14.070	14.798	21,2	22,3	56,5
1946-47	76.772	13.357	15.901	17,6	20,8	61,6
1947-48	81.626	14.533	11.393	18,9	14,8	69

Kaynak: *Rakamlarla Türkiye'de Mesleki ve Teknik Öğretim*, Maarif Vekâleti, Ankara, 1956, s. 17.

Tablo 1.6'da ilkokuldan mezun olan erkek öğrencilerin ne kadarının bir üst kademeye devam ettiği verilmektedir. Tablo 1.6'da verilen sonuçlara göre 1940-41 ders yılında, beş yıllık ilkokuldan mezun olan erkek öğrencilerin yüzde 33'ü bir üst kademeye devam etmemiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın son yılında ve hemen sonrasında *bu oran yüzde 69'a kadar çıkmıştır*. Bu dönemde Türkiye, beş yıllık ilkokullardan mezun olanların sayısını iki mislinden fazla artırmasına rağmen onların bir üst kademeye devamını sağlayamamıştır. 1940-41 yılında ilkokul mezunlarından ortaokula gidenlerinin oranı yüzde 55,4 iken, 1946-47 ders yılında bu oran yüzde 17,6'ya kadar düşmüştür. Bu-

nunla birlikte teknik ve mesleki eğitime gidenlerin sayısında ve oranında bir artış yaşanmış; 1940-41 ders yılında yüzde 11,6 olan oran, 1945-46 ders yılında yüzde 22,3 olmuştur. Bu da mesleki ve teknik eğitiminin bu dönemdeki başarısının bir göstergesi olarak alınabilir.

TABLO 1.7
Beş Yıllık İlkokul Mezunu Olan Kız Öğrencilerden Üst Kademeye Geçiş

Yıllar	*İlkokuldan mezun olanların sayısı*	*Ortaokula girenlerin sayısı*	*Mesleki ve teknik öğretime girenlerin sayısı*	*Ortaokula girenlerin oranı (%)*	*Mesleki ve teknik öğretime girenlerin oranı (%)*	*Serbest kalanların oranı (%)*
1938-39						
1939-40	15.355		-			
1940-41	15.638	7.621	1.115	49,6	7,13	43,27
1941-42						
1942-43						
1943-44						
1944-45	23.499		-			
1945-46	27.710	5.876	2.440	25	10,3	64,7
1946-47	28.852	5.547	2.820	20	10,1	69,9
1947-48	30.685	5.667	2.610	19,6	9,01	71,39

Kaynak: *Rakamlarla Türkiye'de Mesleki ve Teknik Öğretim, Maarif Vekâleti*, Ankara, 1956, s. 6.

Tablo 1.7, araştırma dönemimiz içinde beş yıllık ilkokuldan mezun olan kızların ne kadarının bir üst kademeye devam edebildiğini göstermek için hazırlanmıştır. 1940-41 ders yılında 5 yıllık ilkokullardan mezun olan kızlardan bir üst kademeye devam etmeyenlerin oranı yüzde 43,27'dir. Bu oran erkeklerden çok daha yüksektir. Savaş içinde, mezun olan kızların sayısı iki katına yükselirken; 1947-48 yılında, bir üst kademeye devam edemeyenlerin oranı yüzde 71,39'a yükselmiştir. Aynı süre içinde ortaokula devam eden kız öğrencilerin oranı yüzde 49,6'dan yüzde 19,6'ya düşmüştür. Mesleki teknik öğretime gidenlerin oranı ise küçük bir artışla yüzde 7,13'ten yüzde 9,01'e yükselmiştir.

Savaş döneminde yaşanan ilkokul seferberliği, öğrenci başına eğitimin maliyetinde önemli bir düşüş sağlamıştır. Hasan Âli Yücel'in beyanlarına göre 1933 yılında ilköğretimin öğrenci başına maliyeti 22 lira 24 krş iken, 1943 yılında 32 lira 30 krş olmuştur. Aynı sürede mezun olan öğrenci oranı da arttığı için 1933 yılında bir mezun 574 liraya mal olurken, 1943 yılında 554 liraya mal olmaya başlamıştır. Geçen sürede en az dört misli fiyat artışı olmasına karşın cari maliyette düşüş sağlanmıştır.[63] Yani, geçen bu on yıllık süre-

63 TBMMTD: B: 60, 23/5/1945, O: 2, s. 312.

de fiyat artışları gözönüne alındığında eğitimde önemli bir etkinlik artışı olduğu söylenebilir.

Ortaöğretimde yaşanan gelişmeler

Ortaöğretimde; ortaokul adını alan ilk evre 12 ilâ 14 yaş arasındaki çocukların, lise adını alan ikinci evre ise 15 ilâ 17 yaş arasındaki gençlerin eğitimini amaçlamaktadır. 1926 yılında, 822 Sayılı Kanun'la ortaokul ve liselerin gündüzlü öğrencilerinden ücret alınmaması kararlaştırılmış, 1927-28 ders yılından itibaren de yavaş yavaş "karma öğretime" geçilmeye başlanmıştır. 14 Mart 1934'te yayınlanan Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu'yla ortaöğretim öğretmenliği devletin umumi hizmetlerinden bir meslek olarak tanınmıştır.[64] İkinci Dünya Savaşı başladığında bu okullarda 1927 yılındaki lise ve ortaokullar talimatnamesinde belirlenen amaçlar doğrultusunda eğitim yapılıyordu ve 1944 yılında da, yeniden düzenlenen talimatnamede önemli bir değişiklik yapılmamıştı. Bu talimatnamelerde liseler, öğrencisini yüksek okula hazırlayan okullar olarak tanımlanıyordu. Ortaokullar ise öğrencisini lise sınıflarına ve orta meslek okullarına hazırlayan, ilkokullardan daha yüksek genel bilgi ve bazı mesleki bilgilerle donatan okullar olarak tanımlanıyordu.[65] Ortaokulların ve liselerin 1937 yılında düzenlenen müfredat programları Savaş süresince de uygulandı.

TABLO 1.8
Ortaokul ve Lise Eğitimindeki Gelişmeler

	Türkiye'de ortaokullar				*Türkiye'de liseler*			
Yıllar	*Sayı*	*Öğrenci*	*Öğretmen*	*Mezun*	*Sayı*	*Öğrenci*	*Öğretmen*	*Mezun*
1938-39	228	83.642	3.402	13.593	75	24.364	1.329	4.165
1939-40	234	92.308	3.744	9.442	80	26.255	1.518	3.364
1940-41	238	95.332	3.867	16.089	82	24.862	1.544	5.081
1941-42	252	94.642	3.900	13.011	82	28.217	1.568	4.488
1942-43	244	84.181	3.833	13.334	79	28.073	1.590	4.857
1943-44	245	75.319	3.851	14.486	80	28.900	1.694	5.383
1944-45	247	70.430	3.862	11.803	76	27.734	1.656	5.652
1945-46	252	65.608	3.931	12.389	83	25.515	1.817	6.236
1946-47	257	60.980	3.871	10.565	82	24.355	1.871	6.142
1947-48	267	59.093	3.993	10.844	88	23.245	1.829	6.147

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, cilt 16, cilt 19.

64 Hasan Âli Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 73.

65 Hasan Cicioğlu, *a.g.e.*, s. 160.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ortaöğretimde yaşanan gelişmelerin verildiği Tablo 1.8'deki değerler, resmi ve özel okulların toplamına ilişkindir; ortaokulların yaklaşık yüzde 20'sini, liselerin ise yüzde 45'ini bu özel okullar oluşturmaktadır. Savaş içinde ortaöğretimdeki gelişme yavaş olmuş, öğrenci sayılarında küçümsenemeyecek düşüşler yaşanmıştır.

Cumhuriyet için liselerin ayrı bir ehemmiyeti vardı. Birinci Heyet-i İlmiye'de "Sultani" adının değiştirilerek "lise" adının benimsenmesinin kendisi bile bunun bir göstergesiydi. Çünkü "lise", Aristoteles'in okulunun adıydı ve bu seçimle, bu okullarda dinsel bilgilerin değil bilimsel bilgilerin okutulması gereğine işaret edilmiş olunuyordu. Cumhuriyet dönemi boyunca da, bu okullarda eğitim kalitesinin yükseltilmesine özel bir önem verilmişti. Örneğin liselerin laboratuvarları iyi biçimde donatılmıştı. Öğrencilerini sınavla alan ve parasız yatılı okutan, onlara pedagojik formasyon sağlayan İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nda yetiştirilen lise öğretmenleri, ayrıca Darülfünun'un Fen ve Edebiyat Fakültelerinde de ders görüyordu. Öte yandan önemli sayıda öğrenci de yurtdışında eğitiliyordu. Hasan Âli Yücel de Birinci Eğitim Şûrası'nda "[l]ise meselesince: Müsbet ilim zihniyetinin, millî kültürü tekevvünü içinde hümanizma ruhunun hal ve istikbalini bu müessese tayin edecektir. [...] Bu itibarla yüksek tahsile temel olarak umumi kültürü vermek ve münevver sınıfı yetiştirmekle mükellef olan bu müesseselerimizde randımanı kıymetlendirmek, ısrarla takip edeceğimiz bir gayedir" diyerek, liseye verdiği önemi vurgulamıştı.

Lise, üniversiteye öğrenci yetiştirmenin ötesinde, aydın yetiştirecek bir kurum olarak görülüyordu. Hasan Âli, kültür anlayışında, Türk kültürünün yaşanarak, öğrenilerek oluşturulmasına, klasik köklerle ilişkilendirilmesine büyük önem verdiği için bunu gerçekleştirecek kurum olan liseye de özel bir önem veriyordu. Ancak uygulamada bir yandan Türkiye'ye ilişkin bilginin, öte yandan da dilin yetersizliğinin çıkardığı zorluklarla karşılaşılıyordu. Bu zorlukları aşmak amacıyla bu dönemde Birinci Coğrafya Kongresi (1941), Gramer Komisyonu (1941) ve Felsefe Terimleri Komisyonu (1942) toplanmış; İkinci Eğitim Şûrası'ndan sonra liselerde Türkçe eğitiminde önemli adımlar atılmıştır. Liselerden Edebiyat dersleri kaldırılmış, yerine Türkçe dersleri konulmuş ve bunun için bir komisyon tarafından *Türkçe Metinler* kitabı hazırlanmıştır. Sabahattin Eyüboğlu, Mustafa Nihat, Pertev Naili Boratav ve Cevdet Kudret'ten oluşan bir komisyonca hazırlanan *Türkçe Metinler* kitabı, öğrencinin okumayı sevmesini sağlamak, okuma beğenisini geliştirmek, onu daha aktif hale getirmek amacıyla hazırlanmıştır.[66] Kuşkusuz bu oldukça önemli bir adımdır. Daha sonra ise bu metinler, Reşat Şemsettin Si-

66 Mehmet Başaran, "1940 Aydınlanmacılığı ve Hasan Âli Döneminde Lise", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan-Âli Yücel Günleri*, Ankara, 26-27 Aralık 1997, s. 68.

rer'in bakanlık döneminde komünist ruhlu denilerek kaldırılmış ve eski tür edebiyat derslerine geri dönülmüştür.

Meclis'te, eğitim konusunda yapılan konuşmalarda, orta ve lise düzeyindeki eğitimde yakınılan konulardan biri de yabancı dil eğitimindeki başarısızlıktır. M. Akpınar'ın saptamasına göre 6 yıllık eğitim süresi içinde 800 saatlik yabancı dil dersi olmasına karşın yeterli sayıda yabancı dil hocası bulunamadığı için öğrenciler doğru dürüst bir yabancı dil öğrenememektedirler.[67]

Liseden mezun olanlar ayrıca merkezî olarak yapılan bir "olgunluk sınavı"ndan geçiriliyordu. Bu sınavı geçenler üniversitelere devam edebiliyordu. Hasan Âli Yücel'in verdiği bilgilere göre 1944 yılında liselerden 5.383 öğrenci mezun olmuştu ve bunların ise 2.858'i olgunluk sınavını geçebilmişti. Ortaokul ve liselerde daha çok öğrencinin bulunduğu önceki yıl olgunluk sınavından geçenlerin sayısı 2.227'ydi. Olgunluk sınavını başaranların sayısındaki bu artış, lise öğretiminde önemli bir kalite yükselmesi olduğunu göstermektedir.[68]

Bu dönemde Köy Enstitüleri ailesi içinden çıkan bir başka proje de Bölge Okulları'nın kurulması olmuştur. *1945 yılına kadar 380 Bölge Okulu kurulmuştu*[69] ki bu sayı, Tablo 1.8'de verilen Türkiye'deki toplam ortaokul sayısından bir hayli fazlaydı. 8 ilâ 15 köylük bir alanın ortasında küçük birer enstitü olarak kurulan bu okullar, ilkokulu bitirmiş yetenekli çocuklara tarımsal ve teknik eğitim vererek, orta dereceli eğitimin bir biçimde köylere ulaşmasını sağlıyordu.

Mesleki ve teknik eğitimde yaşanan gelişmeler

Köy Enstitüleri nasıl İsmail Hakkı Tonguç'un elinde geliştiyse, meslekî ve teknik öğretim de Rüştü Uzel'in elinde gelişmiştir.[70] Rüştü Uzel, II. Meşrutiyet döneminde Fransa'ya eğitime gönderilmişti ve döndükten sonra değişik okullarda öğretmenlik yapmıştı. 1927 yılında Maarif Vekâleti'nde Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü'ne atandıktan sonra, 23 yıl boyunca, mesleki ve teknik eğitimin kaderi büyük ölçüde Rüştü Uzel'in elinde kalmıştır. 1928 yılında genel müdür yardımcısı olarak çalışmış olan Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam* kitabında Rüştü Uzel'i şöyle anlatmaktadır:

> ...Onun hakiki şahsiyeti, bu büroların, evrak kartonlarının arkasında işlerdi. Klasik bir devlet memurunun elini kolunu bağlayan şeylere kafasında yer

67 TBMMTD: B: 16, 21/12/1945, O: 1, s. 305.

68 TBMMTD; B: 60, 23/5/1945, O: 2, s. 314.

69 Deniz Ilgaz, *a.g.e.*, s. 356.

70 Reşat Özalp, "Rüştü Uzel", Hüsnü Ciritli, Bahir Sorguç (Editörler), *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1987, s. 577-593.

vermezdi. O kendini bir cezbeye kaptırmıştı. Bu memleketin üstünde, bir çelik çatı gibi yükseleceğini düşündüğü teknik bir kalkınma sisteminin cezbesine. [...] Evet, bir üstün Adamdı ve o çapta bir üstün Adam Tanrının pek cömertce yaratmadığı nadir değerlerden biriydi."[71]

Türkiye'nin sanayi planlarının gerektirdiği teknik kadroların nasıl yetiştirileceği konusunda bir plan hazırlanması için 1935 yılında bakanlıklararası bir komisyon kurulmuştu. Maarif Vekâleti, böyle bir plan çalışması yapılırken sanat okullarının masraflarını kendi bütçesi içine alarak öğretmenlerin maaşlarının aksamasını önlemiş ve sanat okullarına birer döner sermaye sağlayarak atölye çalışmalarını yeniden canlandırmıştır. Aynı yıl Ankara'da Kız Sanat Öğretmen Okulu kurularak, sanat okullarının öğretmenleri burada yetiştirilmeye başlanmıştır. Bakanlıklararası komisyon, 1936 yılında *"Mesleki Tedrisatın İnkişafı Planı"*nı hazırlamıştı; plan, hemen uygulamaya konuldu. Zaman içinde, uygulamanın sağladığı birikimlerin değerlendirilmesiyle de, 1941 yılında "Teknik Öğretim Hakkında Rapor" adıyla yeni bir plan hazırlandı.[72] Buna göre 1941-42 ders yılından itibaren sanat enstitüleri ilk 3 yılı orta sanat, son iki yılı ise enstitü olmak üzere ikiye ayrılmıştır. *Erkek öğrenciler için teknik eğitimin gerisinde bir sanayileşme beklentisi* bulunurken, *kız öğrenciler için medeni hayata hazırlanma ve iyi bir ev kadını ve anne olma* isteği bulunuyordu.[73]

Bu planın uygulanması sırasında daha hızlı yol alabilmek için 1941 yılında çıkartılan 4113 Sayılı Yasa'yla, Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü Müsteşarlık haline getirildi ve bu müsteşarlığa Rüştü Uzel atandı. Mesleki Tedrisatın İnkişafı Planı'nın uygulanmasında bütçeden sağlanan kaynaklar yetersiz kalıyordu. Bu nedenle 14 Ağustos 1942'de çıkarılan 4304 sayılı yasayla, Plan'ın uygulanmasını sağlamak için yıllık harcama miktarı 8 milyonu aşmamak koşuluyla ve 1942-1951 yılları arasında kullanılmak üzere 81 milyon liralık bir ek ödenek sağlandı. Yine 1942 yılında Rüştü Uzel, *Türkiye Endüstrisinin Gelişim Programı* hakkında bir rapor hazırlamıştı.[74] 4304 sayılı yasa, aynı zamanda bu programda Türkiye için öngörülen kapsamlı sanayileşme vizyonunun hayata geçirilmesine yardımcı olmak için çıkarılmıştı.

Tablo 1.9 ve Tablo 1.10'da mesleki ve teknik öğretimde yaşanan gelişmeler görülmektedir. Bu dönemde oldukça hızlı bir gelişmeyle okul sayısı yüzde 341, mezun sayısı yüzde 534 artmıştır. Bu gelişmenin esas şaşırtıcı yanı ise savaş koşulları içinde gerçekleştirilmiş olmasıdır. Yurtdışından ithalatın

71 Reşat Özalp, *a.g.e.*, s. 590-591.

72 Hıfzı Doğan, "Mesleki ve Teknik Eğitim", M.E. Bakanlığı *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, İstanbul, 1983, s. 381.

73 TBMMTD: I: 61, 25/5/1944, C: 1, s. 275-278.

74 M. Rüştü Uzel, *Türkiye Edüstrisinin Gelişim Programı Hakkında Rapor*, Ankara, 1942.

TABLO 1.9
Orta Dereceli Mesleki ve Teknik Öğretim Okulları ve Öğrenci Sayıları

	Erkek teknik öğretim okulları		*Kız teknik öğretim okulları*		*Ticaret öğretim okulları*		*Toplam*	
Yıllar	*Sayı*	*Öğrenci*	*Sayı*	*Öğrenci*	*Sayı*	*Öğrenci*	*Sayı*	*Öğrenci*
1938-39	11	2.975	13	2.175	5	1.447	29	6.597
1939-40	13	3.729	16	2.370	5	1.537	34	7.636
1940-41	13	4.301	17	2.499	7	1.678	37	8.478
1941-42	17	6.095	22	2.978	7	1.796	44	10.869
1942-43	22	7.802	29	3.800	13	2.362	64	13.964
1943-44	31	9.899	35	4.544	16	3.084	82	17.527
1944-45	42	13.593	37	5.597	18	3.611	97	22.804
1945-46	65	20.657	39	6.792	22	3.992	126	31.441
1946-47	86	27.275	43	8.120	23	4.235	152	39.630
1947-48	86	26.684	45	8.595	23	4.417	154	39.696

Kaynak: Reşat Özalp, *a.g.e.*, s. 46.

TABLO 1.10
Toplam Teknik ve Mesleki Okullardaki Gelişme

Yıllar	*T. M. okul sayısı*	*Öğrenci sayısı*	*Öğretim üyesi sayısı*	*Mezun sayısı*
1938-39	81	12.352	982	2.382
1939-40	88	14.310	1.011	2.330
1940-41	104	20.264	1.355	2.995
1941-42	115	24.641	1.509	2.998
1942-43	138	29.971	1.835	3.136
1943-44	185	36.971	2.434	6.719
1944-45	215	44.639	3.114	7.108
1945-46	240	54.248	3.826	8.271
1946-47	263	62.828	4.401	11.120
1947-48	276	59.905	4.534	12.722

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, cilt 19, s. 192.

bir hayli sınırlı hale geldiği bir dönemde atölyelerinde çok sayıda makine bulunması gereken sanat okullarını kurmak epey güçleşmişti. Rüştü Uzel, bu darboğazı, gerekli makineleri eski sanat okullarının atölyelerinde ürettirerek aşmayı bilmiştir.

Tablo 1.11, ortaokuldan mezun olan erkek öğrencilerin bir üst kademeye devam edenlerinin dağılımını vermektedir. 1940-41 ders yılında ortaokul mezunlarının yüzde 42,47'si bir üst kademeye devam etmemiştir. İlerleyen yıllarda ise bu oranın hızla düştüğü, hatta 1947-48 ders yılında yüzde 3,6'ya indiği görülmektedir. Bu durumun nedeni olaraksa, bu dönemde, ortaokul mezunlarının sayısındaki yüzde 30'lar düzeyindeki düşüşle birlikte,

TABLO 1.11
Ortaokul Mezunu Olan Erkek Öğrencilerden Üst Kademeye Geçiş

Yıllar	*Ortaokuldan mezun olanların sayısı*	*Liselere gidenlerin sayısı*	*Mesleki ve teknik öğretime girenlerin sayısı*	*Liseye girenlerin oranı (%)*	*Mesleki ve teknik öğretime girenlerin oranı (%)*	*Serbest kalanların oranı (%)*
1938-39						
1939-40	10.397					
1940-41	10.412	5.029	960	48,3	9,23	42,47
1941-42						
1942-43						
1943-44						
1944-45	10.391	–	–	–	–	–
1945-46	8.837	4.728	2.302	46,5	22,1	31,4
1946-47	7.401	4.759	2.610	53,8	29,5	16,7
1947-48	7.237	4.955	2.136	66,9	29,5	3,6

Kaynak: *Rakamlarla Türkiye'de Mesleki ve Teknik Öğretim*, Maarif Vekâleti, Ankara, 1956, s. 21.

TABLO 1.12
Ortaokul Mezunu Olan Kız Öğrencilerden Üst Kademeye Geçiş

Yıllar	*Ortaokuldan mezun olanların sayısı*	*Liseye girenlerin sayısı*	*Mesleki ve teknik öğretime girenlerin sayısı*	*Liseye girenlerin oranı (%)*	*Mesleki ve teknik öğretime girenlerin oranı (%)*	*Serbest kalanların oranı (%)*
1938-39						
1939-40	3.878					
1940-41	3.891	1.548	607	39,9	15,6	44,5
1941-42						
1942-43						
1943-44						
1944-45	3.356				–	
1945-46	3.522	1.279	1.449	38,1	43,1	28,8
1946-47	3.081	1.243	1.541	35,3	43,7	21
1947-48	2.924	1.193	1.681	38,7	43,7	17,6

Kaynak: *Rakamlarla Türkiye'de Mesleki ve Teknik Öğretim*, Maarif Vekâleti, Ankara, 1956, s. 22. (tablodaki bilgiler eksik)

eşzamanlı olarak mesleki teknik eğitime gidenlerin sayısında yaşanan önemli artış gösterilebilir.

Tablo 1.12'de ise ortaokuldan mezun olan kız öğrencilerin bir üst kademedeki okullara gitmesine dair veriler verilmektedir. Bir üst kademeye devam etmeyenlerin oranı 1940-41 ders yılında yüzde 44,5 gibi yüksek bir de-

ğer alırken, 1947-48 ders yılında yüzde 17,6'ya kadar düşmüştür. Bu düşüşün sebebi de erkek öğrenciler için söylediklerimizle aynıdır. *Türkiye, İkinci* Dünya Savaşı içinde *bir yandan Köy Enstitülerinde, öte yandan teknik ve mesleki eğitimde büyük atılım yapmıştır.*

Üniversite ve yüksek okullardaki gelişmeler

Türkiye'de, eğitimde modernleşme, İmparatorluğun askeri alanda ve diğer alanlarda yetersizliğinin fark edilmesi üzerine başladığı için, ilk kurulan okullar da devletin ihtiyaç duyduğu meslek insanlarını yetiştirecek yüksek okullar olmuştur. Mühendishane, tıbbiye, mülkiye vb. yüksek okullar kurulduktan sonra bu okullara öğrenci yetiştirmek için alt kademeyi oluşturan sultaniler, idadiler, rüştiyeler ve ilk mektepler kurulmuştur. Tepeden başlayan bir modernleşme söz konusudur. Bu gelişmenin bir sistem bütünlüğü kazanması ise *1869 yılında Maarif-i Umumi Nizamnamesi'nin* çıkmasıyla gerçekleşmiştir. Türkiye, genel olarak Fransa'daki gelişmeleri takip ettiğinden, Napolyon'un yüksek okullar sistemine öncelik veren tutumunun etkisi altında kalmıştır. Darülfünun'dan 1860'lı yıllardan itibaren söz edilmesine karşın, kuruluşu, 1900 yılına kadar gecikmiştir. Kurulan üniversitenin, araştırmanın sosyalleştirildiği von Humbolt Üniversitesi'ne benzemesi için ilk arayışlar ise 1915 yılındaki Darülfünun reformuyla başlamış, ancak Birinci Dünya Savaşı koşullarında önemli bir gelişme sağlanamamıştır.

Kurtuluş Savaşı sonrasındaki ilk gelişmeler Ankara'da yüksek okulların kurulmaya başlanmasıyla gerçekleşmiştir; ilk olarak 1923'te Harp Okulu açılmış, bunu 1925 yılında Ankara Hukuk Mektebi, yine aynı yıl Musiki Muallim Mektebi ve 1927 yılında Gazi Orta Öğretmen ve Eğitim Enstitüs'ünün kurulması izlemiştir. Daha sonraki yıllarda da Ankara'da yüksek okul yoğunlaşması artmış, 1934 yılında Kız Teknik Öğretmen Okulu kurulmuştur. 1937 yılında, İstanbul'daki Mülkiye, Atatürk'ün isteği üzerine adı "Siyasal Bilgiler Okulu"na çevrilerek Ankara'ya taşınmış ve yine aynı yıl Erkek Teknik Öğretmen Okulu açılmıştır.

1933 yılında yapılan reformla İstanbul Darülfünunu, İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmüştü. Bu yılda, Hitler Almanya'sından kaçan Alman profesörlerin de gelmesiyle birlikte araştırma enstitüleriyle birlikte von Humbolt Üniversitesi türünde bir üniversite gelişmeye başladı. Aynı yıl Ankara'da kurulan Yüksek Ziraat Enstitüsü de von Humbolt Üniversitesi anlayışı çizgisinde örgütlenmişti.

İstanbul Üniversitesi'nin bu dönemdeki gelişiminde Almanya'dan gelen öğretim üyelerinin katkısı yüksektir. Türkiye, bu profesörlerin iltica ettikleri ülkeler arasında ABD'den sonra ikinci sırada gelmektedir. 1936-1937 ders

yılı için yapılan bir saptamaya göre İstanbul Üniversitesi'nin toplam 390 öğretim elemanı vardır ve bunların 90'ı yabancıdır. Fen Fakültesi'nin 13 kürsüsünün 3'ünün, Edebiyat Fakültesi'nin 18 kürsüsünün 11'inin, Tıp Fakültesi'nin 19 kürsüsünün 7'sinin ve Hukuk Fakültesi'nin 18 kürsüsünün 10'unun başında Türkler bulunurken, Dişçilik'in tek kürsüsünün başında ise bir yabancı bulunmaktadır. Yani toplamda Üniversite'nin 69 kürsüsünden 31'inin başında Türk, 38'inin başında yabancı öğretim üyesi vardı. Yine Dölen'in saptamalarına göre 1933-1973 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde çalışmış olan yabancı profesörlerin toplam sayısı, 66'sı Alman ya da Avusturyalı olmak üzere 96'dır. Yine aynı dönemde çalışan yardımcıların toplam sayısı da 91'dir, ve bunların da 82'si Alman ya da Avusturyalıdır.[75]

Türkiye'de yükseköğretimi geliştirme stratejisi bakımından *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulması özel bir yere sahiptir*. Fakülte, bir Atatürk projesi olarak, Atatürk'ün 11 Mart 1935'te Kültür Bakanı Abidin Özmen'e verdiği bir direktif üzerine kurulmuştur. Bu projenin niteliğini doğru kavrayabilmek için, Atatürk'ün üniversite reformu konusundaki Malche Raporu'nu okuduktan sonra kaleme aldığı üç dört sayfalık el yazısı notları tekrardan hatırlatmalıyız. O notlarda, iki konu dikkati çekmektedir; bunlardan birincisi İstanbul Darülfünunu'na ne yapalım sorusuna cevap aramanın kendisini ilgilendirmediğidir. Ona göre, Türkiye için nasıl bir kültür planı yapılmalıdır sorusunu çözmeden İstanbul Darülfünunu'nun ıslahından bahsetmek ayıptır, abestir, manâsızdır. O kendi kafasındaki kültür sorununa araştırmalarıyla ufuk açacak bir kurum istemektedir. Dikkati çeken ikinci konu Almanya'nın, İngiltere'nin ve Amerika'nın ilim âleminde tanınmış profesörlerini Ankara'da toplamak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamak gerektiğini düşünmesidir.[76] Bu nedenle Üniversite reformunun uygulanmaya konulmasından çok kısa bir süre sonra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Projesi'ni devreye sokmuştur. Süreç, *kültür odaklıdır ve Ankara'dadır.*

Başbakanlığın Fakülte'nin kuruluşuyla ilgili raporunda, Fakülte'nin işlevi; "Hükümet merkezimizde bir taraftan Türk Kültürünü bilgi metoduyla işleyecek bir tetkik ve araştırma müessesseine olan ihtiyaç, diğer taraftan orta tahsil müesseselerimize ulusal dil ve tarihimizin ilmi ve en yeni telakkilerine göre hazırlanmış muallim yetiştirmek" olarak tanımlanmıştır. Fakülte, resmi olarak 9 Ocak 1936'da Halkevi Konferans Salonu'nda Atatürk'ün de katılımıyla yapılan bir törenle açılır. Fakülte kurulduğunda, bünyesinde Tarih,

---

75 Emre Dölen, "İstanbul Darülfünunu'nda ve Üniversitesi'nde Yabancı Öğretim Elemenları", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007, s. 128-130.

76 Osman Bahadır, "1933 Üniversite Reformu Niçin Yapıldı?", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007, s. 67-69.

Coğrafya ve Antropoloji zümrelerinin (kürsülerinin) yanı sıra eski dillerden Türk, Sümer, Akad, Hitit, Macar, Hint, Çin, Yunan ve Latin dil ve edebiyatı zümreleri; yaşayan dillerden de Alman, Fransız, İngiliz, Rus, Arap, Fars dil ve edebiyatları zümreleri vardır. Bunlara 1937 yılında Arkeoloji de eklenmiştir.[77] İstanbul Üniversitesi'nde bu konuların bulunduğu yer Edebiyat Fakültesi olarak adlandırılırken, Ankara'da kurulan bu kuruma Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi adının uygun görülmesi, rejimin bu kurumdan beklentilerine açıklık kazandırmak içindi.[78] Fakülte'nin başlangıçtaki yapısı hemen hemen sadece idiografik bilim alanlarını kapsamaktadır. Ancak bu zümre alanları rastlantısal olarak seçilmemiştir. *Bir yandan eski Anadolu ve Asya dil ve uygarlıkları, öte yandan çağdaş Batı dilleriyle onların temelini oluşturan Yunan ve Latin dilleri aynı kurum içinde bir araya getiriliyor*, böylece gecikmiş bir rönesans başlatılmak isteniyordu. Bu yolla aynı zamanda "Türk" de olunacaktı. Hasan Âli, 4 Kasım 1940'ta Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin yeni binasına taşınması için yapılan törende, "[b]eşerin en eski ve özlü kaynaklarından hız alarak bugüne doğru gelen görüşüyle yepyeni bir hümanizmanın içerisinden doğuşunu hissettiğim Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, *birçok medeniyetlerin beşiği olan öz yurdumuzu, bütün insanlığa yüksek bir hakikat olarak tanıtacaktır*" diyordu.[79]

Türkiye, Savaş içinde von Humbolt türü üniversitelerinin sayısını artırdı. Ülkenin en eski yüksek okullarından olan ve 1941 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanan Yüksek Mühendis Mektebi, Almanya'daki yüksek okullar gibi o tarihe kadar üniversite sistemi içinde düşünülmüyordu. Oysa Türkiye, 12 Temmuz 1944'te kabul ettiği 4916 sayılı yasayla Yüksek Mühendis Mektebi'ni *İstanbul Teknik Üniversitesi olarak yeniden örgütledi*. Böylece Türkiye'de Üniversite sayısı ikiye çıkmış oldu. Kurulduğunda 800 öğrencisi bulunan Üniversite, yılda 150 kadar mühendis mezun ediyordu. Yasa'ya eklenen kadro çizelgesinde 202 öğretim üyesi ve 35 asistan bulunması öngörülmüştü.

Bu üniversite de İstanbul Üniversitesi modeline göre kurulmuştu ve Millî Eğitim Bakanı'na bağlıydı. Ama İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna yaklaşıldığı bu günlerde bu iki üniversiteden özerklik talepleri dile getirilmeye başlanmıştır. İÜ Hukuk Fakültesi Dekanı Sıddık Sami Onar'ın hazırladığı 1 Nisan 1945 tarihli İstanbul Üniversitesi Raporu'nda, 1933 yılında getirilen modelin işlevini tamamladığı ve mevcut merkeziyetçi yönetim anlayışının bırakı-

77 Azmi Süslü, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin 50 Yıllık Tarihi*, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 8, 19, 39.

78 Hasan Âli Yücel, "Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinin Yeni Binasını Açarken", *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri II*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946, s. 334.

79 Hasan Âli Yücel, *a.g.e.*, s. 337.

lıp fakültelerin ve üniversitelerin tüzel kişiliklerinin tanınması gerektiği söylenerek, "ilmi, idari ve mali" özerkliğin sağlanması isteniyordu.[80]

Bu gelişmeler sonucu *13 Haziran 1946'da 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu* çıkartılmış ve kapsamlı hazırlıklar neticesinde çıkarılan kanunun[81] birinci maddesinde, hem üniversitelere hem de onun bünyesi içindeki fakültelere tüzel kişilik verilmiş ve özerklik getirilmiştir. Böylece Türkiye'de, von Humboldt modeline uygun üniversitelerin kurulması süreci tamamlanmış oluyordu.

Bu yasanın maddeleri arasında, Ankara'da değişik tarihlerde kurulmuş olan fakültelerin bir araya getirilerek *Ankara Üniversitesi'nin kurulduğu* da açıklanıyordu. Böylece Türkiye'deki üniversite sayısı üçe çıktığından, yine aynı yasayla Millî Eğitim Bakanı'nın başkanlığında üniversiteler arasında eşgüdümü sağlayacak bir *"üniversiteler arası kurul"* mekanizması da yaratılıyordu. Bu yasayla 1925 yılında kurulan Hukuk Fakültesi, 1935'te kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 17 Eylül 1943 tarih ve 4492 sayılı yasayla kurulan Fen Fakültesi ve nihayet 20 Haziran 1945'te 4761 sayılı yasayla kurulan Tıp Fakültesi Ankara Üniversitesi içinde yer aldı. Daha sonra, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü 30 Haziran 1948 günü çıkarılan 5234 sayılı yasayla, Siyasal Bilgiler Okulu da 23 Mart 1950'de 562 sayılı yasayla fakülteye çevrilerek Ankara Üniversitesi'ne bağlandı.

TABLO 1.12
Türkiye'de Yüksek Okullar ve Fakültelerdeki Gelişmeler

	Yüksek okullar ve fakülteler							
Yıllar	*Yüksek okullar*	*Bağımsız fakülte*	*İstanbul Üniv. fakülte.*	*Ankara Üniv. fakülte.*	*Y.okul ve fakülte sayısı*	*Öğrenci sayısı*	*Öğretim üyesi sayısı*	*Mezun sayısı*
1938-39	9	5	5		19	2.023	297	386
1939-40	10	5	5		20	2.754	339	439
1940-41	10	5	5		20	2.917	315	509
1941-42	10	5	5		20	3.510	324	514
1942-43	10	5	5		20	3.499	381	580
1943-44	11	6	9		26	3.681	479	567
1944-45	13	6	9	-	28	4.230	440	732
1945-46	15		9	7	31	4.465	454	844
1946-47					32	5.386	537	1.283
1947-48					33	5.986	592	1.413

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, cilt 16, cilt 19.

80 Mete Tunçay, "1946 ve Sonrasında Üniversite", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*,Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007, s. 318.

81 Bu hazırlıklar için bkz. Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi, Cilt 1, 2*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1998.

Bu yeni gelişmeler sonucu yükseköğretim alanında yaşananlar Tablo 1.12'de özetlenmiştir. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı koşullarına rağmen bu dönemde yüksek okul sayısını 19'dan 33'e çıkarmış, öğrenci ve mezun sayısını yaklaşık üç kata yükseltmiştir.

Von Humbolt üniversitesi modelinde, üniversitenin performansı sadece mezun edilen öğrenci sayısıyla ölçülemez. Değerlendirmeye, araştırma performansını da katmak gerekir. Bu doğrultuda, bilgi üretimini ölçmek için üretilen bilimsel yayın ve doktora sayısı dikkate alınmalıdır. Erdal İnönü ve Osman Bahadır, yaptıkları bir çalışmada, 1867 ile 1933 yılları arasındaki 66 yılda, yayınlanmış araştırma yapıtlarına sahip 36 bilim insanı saptamışlardır. 5'ten fazla yayını olanların sayısı 12'dir. 1933 sonrasında ise bilimsel yayın sayısında bir artış başlamıştır. Örneğin 1933-1960 arasında fizikte yayın sayısı her 6,5 yılda bir ikiye katlanmıştır.[82] İlk yıllarda Alman bilimcilere ait yayınlar bulunuyorken daha sonra Türk bilimcilerin yayınlarının da devreye girmeye başlaması bu artışta pay sahibidir. Ancak ne yazık ki bu konuda daha ayrıntılı bilgilere sahip değiliz.

Verilen doktoralar konusunda ise daha fazla bilgiye sahibiz. Darülfünun'un İttihat ve Terakki döneminde hazırlanan nizamnamelerinde doktora eğitimi verilmesi öngörülmüştü; ama bu dönemde Edebiyat Fakültesi'nde verilmiş hiçbir doktoraya ulaşılamamıştır. 1933 reformunun ardından 1936 yılında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doktora Talimatnamesi yürürlüğe girmiştir ve ilk doktoralar (2 adet) 1942 yılında verilmiştir. 1942-1946 döneminde verilen toplam doktora sayısı 15'tir. 1936-1963 yılları arasında Edebiyat Fakültesi doktora programlarına 629 kişi kaydolmuş, bunlardan 107'si doktorasını almıştır. Doktora alanların yarıdan fazlası Edebiyat Fakültesi asistanlarıdır.[83]

Darülfunun'da, Fen Fakültesi'nde doktora verilip verilmediği konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Cumhuriyet döneminde, doktora yaptırtmak için öğrenciler yurtdışına gönderiliyordu. Üniversite reformunun da başlangıçta bu durumu değiştirdiği söylenemez. Çünkü 1934 yılında kabul edilen İstanbul Üniversitesi Talimatnamesi'nde Kürsü Başkanı olan ordinaryüslerin ve profesörlerin asli görevleri arasında doktora yaptırmak sayılmamıştı. Doçentlik için doktora şartı aranmıyordu. *Doçent olmada doktora koşulu aranması 1946 yılında 4936 sayılı üniversite yasasıyla getirilmiştir.* Ayrıca re-

82 Erdal İnönü, "İstanbul Üniversitesi'nin 1933 Reformu'ndan Sonraki Gelişmesi Üzerine Düşünceler", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*,Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007, s. 87-88.

83 Feza Günergun, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Araştırmanın Kurumsallaşması, 1933 Reformu'nu İzleyen 30 Yıl İçinde Yapılan Doktoralar", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007, s. 190-213.

form sonrasında enstitüler hemen kurulamamış ve doçent ve asistan maaşları da düşürülmüştür. *Fen Fakültesi'nde ilk doktora derecesi 1937 yılında verilmiş,* 1937-1946 yılları arasında verilen toplam doktora sayısı ise 41 olmuştur. 1937-1963 yılları arasında, verilen toplam doktora sayısı 198'e yükselmiştir.[84]

Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde ise, üniversiteye nazaran araştırmalara ve doktora yapılmasına özel bir önem verildiği görülmektedir. Kademeli bir asistanlık yapılanması öngörülmüş, baş asistanlık için doktora koşulu getirilmiştir. Doktora talimatnamesi 1934 yılında yayınlanmıştır. 1935-1948 yılları arasında 70 doktora verilmiştir. Ayrıca doktora diploması verilmesi için tezin bastırılmış olması koşulu getirilmiştir.[85]

İstanbul Teknik Üniversitesi'ne baktığımızdaysa *ilk doktoranın 1949 yılında verildiğini görüyoruz.* Diğerlerinden farklı olarak, 1944 yılında çıkartılan kuruluş yasasında doktora alanlara doktor mühendis unvanının verilmesi öngörülmüştür. 1949-1961 yılları arasında verilen doktora sayısı 50'ye ulaşmıştır. Daha önceki döneme göre belli gelişmeler yaşandığı söylenebilir.

Hasan Âli Yücel, 1942'de Güzel Sanatlar Akademisi'nin 60'ıncı yılı kutlanırken yaptığı konuşmada, toplam öğrenci sayısının 1938 yılında 269 iken, 1942 yılında 619'a yükseldiğini; bu yükselişte, mimarlık şubesinde olduğu gibi diğer şubelerde de, hali vakti yerinde olmayan öğrencilere burs verilmeye başlanmasının etkili olduğunu söylemiştir. Şubelerin talimatnameleri, programları yeniden yapılmış, resim ve heykel şubelerine bir yüksek bölüm eklenmiştir. Öğretmen ve asistan kadrosu arttırılmıştır. Hemen her dersin notları, kitapları basılmıştır. Ayrıca Akademinin her yıl düzenlediği Güzel Sanatlar Sergisi'ne, güzel sanatlar alanının tümünü kapsayan bir biçimde süreklilik kazandırılmıştır.[86]

Erkek Teknik Öğretmen Okulu, 1946-47 yılında, süresi 3 yıldan 4 yıla çıkarılarak Erkek Teknik Yüksek Öğretmen Okulu haline getirilmiş; aynı şekilde Kız Teknik Öğretmen Okulu da süresi 3 yıldan 4 yıla çıkarılarak 1947-48 öğretim yılında Kız Teknik Öğretmen Okulu haline getirilmiştir.[87] Bu okulların da eklenmesiyle Türkiye'deki öğretmen okullarının sayısı Tablo 1.13'te gösterilen duruma gelmiştir.

---

84 Feza Günergun Kaan Ata, "İstanbul Üniversitesi'nde Fen Bilimlerinde Araştırmanın Kurumsallaşması: 1933 Reformu'nu İzleyen Otuz Yıl İçinde Yapılan Doktoralar", Namık Kemal Aras, Emre Dölen Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*,Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007, s. 163-189.

85 Emre Dölen, *a.g.e.*, s. 227-233.

86 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri III*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947, s. 58-59.

87 Şevket Gedikoğlu, *a.g.e.*, s. 110.

TABLO 1.13
Öğretmen Okullarının Gelişimi

Yıllar	*Şehir*	*Müzik*	*Teknik*	*Köy Enstitüleri*	*Toplam*
1938-39	11	1	2	3	17
1939-40	11	1	2	4	18
1940-41	11		2	14	27
1941-42	11		2	17	30
1942-43	11	–	2	18	31
1943-44	11		2	18	31
1944-45	11	–	2	20	33
1945-46	10		2	20	32
1946-47			2	20	29
1947-48			2	21	26

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, cilt 16, cilt 19.

Eğitim için sosyal yardımların örgütlenmesi

Türkiye gibi gelir düzeyinin düşük olduğu bir ülkede bir eğitim sistemi tasarlanırken sadece eğitim kurumlarının nasıl bir eğitim vereceği değil, hâli vakti yerinde olmayan ailelerin öğrencilerinin okuması için gerekli sosyal yardımın nasıl yapılacağının da düşünülmesi gerekir. Tabii ayrıca savaş koşullarında bu mekanizmaların kurulmuş olması özel bir önem kazanır.

1944 yılı bütçe müzakerelerinden, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kızılay, Halkevleri, Yardım Sevenler Derneği, Okul Himaye Heyetleri vb. kuruluşların *127.451 talebeye yardım ettiğini* (çoğunlukla yemek yedirerek ve bir kısmına da elbise ve ayakkabı vererek) öğreniyoruz. Yatılı okulların yemek listeleri, Vekâletçe, o günün imkânları gözönüne alınarak cinslerine ve kalorilerine göre hazırlanmakta ve okullara gönderilmektedir.[88] Bu yılda kent ilk ve ortaokullarında, teknik okullarda ve liselerde okuyan öğrenci sayısının 500.000 olduğu düşünülürse yardım edilen öğrenci sayısının toplam öğrenci sayısının yüzde 25'ine ulaştığı görülür.

"Müstakil Grup" Başkanı Ali Rana Tarhan'ın, bütçe müzakerelerinde yükseköğretim öğrencilerine sosyal yardım sorununu gündeme getirmesi üzerine; Hasan Âli Yücel, durumu izah eder; CHP yurtlarında 736, Sağlık Bakanlığı Yurdu'nda 952, Askeri Tıp Yurdu'nda 683, Yükseköğretimde yatılı olarak 188, burslu olarak 51, hususi yardım alarak 189 öğrenci okumaktadır. Tedavi ve kitap yardımı gören öğrencilerin toplamı 3.000'dir. Ankara'dakiler de eklenirse bu sayı 4.000'e ulaşmaktadır. 2.600 İstanbul Üniversitesi öğrencisi Kızılay'ın aş ocağından yemek yemektedir. O yıllarda yüksek okul ve üniversitelerdeki toplam öğrenci sayısının 4.000 civarında ol-

88 TBMMTD: I: 61, 25/5/1944, C: 1, s. 293.

duğu hatırlanırsa yükseköğretime yapılan sosyal yardımın oldukça yüksek olduğu anlaşılır.

Öğrencilerin beslenme problemi, savaş koşullarında daha da ciddi hâle gelmişti. Gen. Naci Tınaz'ın Meclis'teki sözlerinden, İstanbul'da Kızılay'ın bazı okullarda yoksul çocuklara öğle yemeği verdiği anlaşılmaktadır. Gen. Tınaz, aynı okullarda öğretmenlerin evlerinden getirip yedikleri yemeklerin de çok yetersiz olduğunu saptamış ve Bakan'dan onlara da yemek verilmesini talep etmiştir.[89]

Hasan Âli Yücel döneminde eğitime ilişkin olarak yapılan diğer uygulamalar

Türk hümanizması arayışına giriliyor

1938 yılında, Hilmi Ziya Ülken'in sorumluluğunda ve Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu ve Muzaffer Şerif'in katılımıyla çıkan *"İnsan" dergisi,* bir Türk rönesansının yapılması gerektiğini savunuyordu. Onlara göre aslında Tanzimat'la yapılması gerekenler 100 yıl gecikmeyle yapılmaya başlanıyordu. Bu konunun Türkiye'nin entelektüel yaşamında daha canlı bir tartışma konusu haline gelmesinde *Orhan Burian'ın* ve *Yücel dergisinin* de önemli bir payı olmuştur. 1935 yılından beri çıkmakta olan *Yücel* dergisi, Orhan Burian ve Vedat Günyol'un altıncı ciltten itibaren dâhil olmasıyla birlikte Hümanizma konusundaki tartışmaların merkezi haline gelmiştir. Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel de bu düşünceyi benimsemeye başlamıştı.[90]

Yücel dergisi, 25 Şubat 1940'ta "memleketin tabiatını, milletin kültürünü işlemek ve bu suretle Türk varlığında yeni kıymetler belirtmek" amacıyla Şişli Halkevi'nde bir toplantı düzenledi. Ardından Behçet Kemal Çağlar'ın başkanlığında 28 Şubat 1940'ta, yine Şişli Halkevi'nde yapılan toplantıda bir *"Müşterek Yazı"* geliştirilerek Türkiye'de Hümanizma'nın öncülüğünü yapmaya soyunan *Yücel*'in çizgisi belirlenmiştir. Bu yazıda hümanizmanın bir örnek "taklidi" olarak değil, bir arayış sistemi olarak anlaşılması gerektiği belirtiliyordu ve Yücelciler de kendilerini "hümanizma aracılığıyla kendimizi bulmak" davasının gönüllü neferi olarak ilan ediyorlardı. Böylece *hümanizma, eskiye öykünmekten ziyade bütün dogmalardan silkinerek insana gitme arayışı olarak formüle edilmiş oluyordu.*[91]

Bu görüşün daha önce üzerinde durduğumuz, Hasan Âli Yücel'in "Türkleşmeyeceğiz, yaşayarak Türk olacağız" görüşüyle bir paralellik arz ettiği

89 TBMMTD: B: 16, 21/12/1945, O: 1, s TBMMTD: B: 16, 21/12/1945, O: 1, s. 296.

90 Vedat Günyol, *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, Alan Yayıncılık, İstanbul Aralık 1986, s. 30-42.

91 Işıl Çakan Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 166.

açıktır. Nitekim Hasan Âli'nin bakanlığı döneminde, ulus-devletin millîyetçi yurttaşını yetiştirmenin ötesine geçilerek, çağdaş kültürün temeline inme arayışı içinde olunduğu, bu yolla gecikmiş de olsa bir rönesans yapılmak istendiği söylenebilir. Hümanizm, 14. ve 15. yüzyılda İtalya'da ortaya çıkan, klasik kültürün değerlerini yeniden yaşatmaya dönük bir akımdı ve Rönesans'ın ortaya çıkışında oldukça etkili olmuştu. 19. ve 20. yüzyılda ise insanı merkeze alan ve onunla bütünleşen bir yaşam ve evren anlayışı niteliği kazanmıştı. Sonuçta Batı dünyasının kültüründe insan sorunu merkezî bir yer tutar hale gelmişti.[92] Bir başka deyişle devlet yönetiminin meşruiyetinin temelini artık Tanrı değil, insan oluşturuyordu.

Türkiye'de, Fransız edebiyatıyla ilişkilerini geliştirirken hümanizmle karşılaşan Yahya Kemal ve Yakup Kadri, bu etkiyle *Peyam-ı Sabah*'ın edebiyat ilavesinde "Nev Yunanilik" akımını başlatmışlardı. Yakup Kadri, etkisi altında kaldığı Anatole France'ı okurken onu anlayabilmek için Yunan ve Latin mitolojisini öğrenmek zorunda kalmıştır. Bu akımı başlatırken de, bu bilgisini kullanıyordu. Daha sonra Atatürk döneminde de Nurullah Ataç ve Nüshet Haşim Sinanoğlu, klasik eğitimin gerekliliğini savunmaya başlamıştı.

Cevat Dursunoğlu da Birinci Maarif Şûrası'nda;

> "Türk milletinin gelecekte büyük bir medeniyet misyonu olacağına kaniyim. Bunun için yol muayyendir: Bir taraftan bu kültürün ana kaynağına gitmek, diğer taraftan kendi ana kaynağımızla bu müstakbel inkişafa kendi rengimizi vermek. Bu kültürün ana kaynağının kadim hümanizm olduğunu hepimiz biliyoruz. Hümanizm fikrinin anlaşılması, yayılması, bu kültür içindeki milletlerin yürüdükleri yoldan olabilecektir. Bunun da vasıtası Latince ve Grekçe tedrisatıdır. Bu ana kaynağa ancak bu iki klasik ölü dilden gidilir"[93]

diyordu.

Hasan Âli Yücel ise aynı Şûra'da *liseleri tanımlarken* "[m]üsbet bilim zihniyetinin, millî kültürün ve *hümanizma ruhunun hal ve istikbalini bu müesseseler tayin edecektir*" demiştir.[94] Hamit Ongunsu, açıkça, liselere Grekçe ve Latince dersi konulmasını önermiştir.[95]

Bu hümanizma düşüncesi, özellikle Nurullah Ataç ve Tercüme Bürosu çevresinden destek buluyordu. Nitekim Şûra'da karar alınmamış olmasına rağmen 1940'ta *bazı liselerde* fen ve edebiyat kollarının yanı sıra *Latince öğretmek için bir "Klasik Kol" da açılmıştır*. Ancak bu Kol geliştirilememiş ve

---

92 Bu konuda bkz. Boğos Zekiyan, *Hümanizm*, İnkılap ve Aka, İstanbul, 1982.

93 Birinci Maarif Şûrası, *a.g.e.*, s. 394.

94 Birinci Maarif Şûrası, *a.g.e.*, s. 12.

95 Birinci Maarif Şûrası, *a.g.e.*, s. 462.

uygulamasına 1949 yılında son verilmiştir.[96] Bu yaklaşımın yeterince destek bulamayışının nedeni, yapılmaya çalışılanın yüzeysel bir taklit olduğu kanısıdır. Yaklaşımın gerisindeki köktenci arayışın nasıl okunması gerektiğine açıklık kazandıran Suat Sinanoğlu,[97] bu arayışın bir taklidi değil, Anadolu'da bir Türk Hümanizmi oluşturmayı hedeflediğini söylemektedir. Ona göre *"Türkiye'de kurulacak klasik bir ortaöğretim okulunda zihinsel, ahlâksal ve estetik biçimlenimin temeli, batıdaki klasik okullarda olduğu gibi, Yunan ve Latin dili ve edebiyatı ile ulusal dil ve edebiyattan"* oluşmalıdır.[98] Ama Türk Hümanizmi Avrupa'nın humanizm ve uyanış çağlarını örnek alma amacını gütmemektedir. Çünkü Türk Hümanizmi toplumun içinden gelen bir hareketle ortaya çıkmış değildir. İlk dürtü dıştan gelmiştir. Türk toplumunu kendini yenileme çabasına iten kuvvet insancıl bir içgüdüdür; kişi ve toplum olarak varlığını sürdürme içgüdüsüdür.[99] Türk Hümanizmi, doğduğu andan itibaren kendi özünü kuramsal açıdan değerlendirmek zorundadır. O, kendiliğinden doğan değil, bilinçli düşüncenin ortaya koyduğu bir hümanizmdir. "Türk toplumunu klasik evrene bağlayan hiçbir gelenek ya da tarih bağı yoktur; dil bakımından da herhangi bir yakınlık söz konusu değildir."[100]

> "Batı uygarlığı tarihi en az otuz yüzyıldan beri süregelen şanlı bir evrim sürecinin şanlı aşamaları görünümünü kazanmaktadır. İşte Türk Hümanizmi bu evrim aşamaları zincirine eklenen yeni bir halkadır. Türk Hümanizmi, klasik düşünceyi –daha doğrusu batı düşüncesini– Hristiyan Batı'nın sınırlarının da ötesine yaymayı amaç edinmiş bir fikir akımı niteliğindedir. Dolayısıyla o, Türk toplumunu yalnızca teknik uygarlığa ayak uydurmaya zorlamakla kalmamakta; aynı zamanda batının deneyimini yeniden değerlendirmekle, bu deneyim üzerine kendine özgü bir görüş getirmektedir."[101]

Bunun için de Batı uygarlığını klasik uygarlıktan başlayarak değerlendirmek gerekmektedir.

Bu yaklaşım, uygulamasına sadece üç lisede sınırlı bir şekilde girişilmiş olsa da 1940'lı yıllarda Türkiye'nin düşün yaşamında canlı tartışmalara, farklı Hümanizma tanımlarının geliştirilmesine neden olmuştur. 1943 yılının ortalarından itibaren *Yavuz Abadan*, Türk Devriminin düşünce temelini oluşturması gerektiğini düşündüğü *bir Millî Hümanizma anlayışı geliştirmiştir*. Ona

---

96 Arslan Kaynardağ, "Türkiye'de Felsefenin Evrimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, s. 768.

97 Suat Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1980.

98 Suat Sinanoğlu, *a.g.e.*, s. 84.

99 Suat Sinanoğlu, *a.g.e.*, s. 106.

100 Suat Sinanoğlu, *a.g.e.*, s. 106.

101 Suat Sinanoğlu, *a.g.e.*, s. 108-109.

göre, millî ruh kaynağından gelen ve bu ülküyü gerçekleştirmeye çalışırken duygu ile aklı, millî olan ile insanî olanı uzlaştırıp barıştıran bir düşünde sistemi kurulmalıydı. Bu, rasyonel bir hümanizma olmaktan çok romantik bir hümanizma olacaktı. 1943 yılında *Varlık* dergisince düzenlenen anketle edebiyat dünyasının hümanizmaya bakışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu konudaki tartışmayı derinliğine ele alan bir başka çevre ise *Yurt ve Dünya* ile *Adımlar* dergisi etrafında toplanmış sol çevre olmuştur. Bu çevre hümanizmayı dar bulmaktadırlar. Muzaffer Şerif "neo-hümanizma"nın, kültürün ve insanın gelişiminin yalnız geçmişte, eski Yunan'da, Roma'da ve Rönesans'ta aranmasını mazi düşkünlüğü olarak adlandırarak, endüstri devriminin potansiyelini kavramamış olmakla eleştirmektedir. *Yücel* çevresinin hümanizmaya yüklediği "akılcı ve objektif bir yolla gerçeği arama" fikrinin zaten bilimin alanını oluşturduğunu ve bunu hümanizmaya hapsetmenin bir daraltma olduğunu; "hümanizma aracılığıyla kendimizi bulmak" yaklaşımının ise metafizik içerikli olmasının yanı sıra, "arayış" olarak yaptıkları tanımlamanın vurguladığı akılcılıkla da çeliştiğini söylemektedirler. *Adımlar* çevresindeki Yavuz Abadan'ın millî hümanizmasında ise *Yücel*'cilerin yaklaşımından da yoğun bir metafizik içerik bulmaktadırlar. O yılların Türk sağı ise hümanizma yaklaşımını savunanları hedef gösteren bir saldırı stratejisi izlemiş, bir yandan da hümanizmaya "insaniyetçilik" diyerek ironik bir dışlamaya konu yapmıştır.[102]

Türkçe bilim dilinin geliştirilmesi

Hasan Âli Yücel, 1932 yılında henüz genç bir müfettişken Birinci Dil Kurultayı'na katılmış ve o yıl kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurucu heyeti içinde yer almıştı.

Yücel, Birinci Maarif Şûrası'nı açarken "[n]erede bilim varsa orada kesinlikle bilim dili vardır. Dilsiz bilim olamamıştır. Biz de bir Türk kültürü kurmak, ulusal özelliği olan ve bütün uygarlık dünyası içinde varlığı duyulan bir bilim yaşamı oluşturmak için, *Türkçe'nin bir bilim dili haline getirilmesini sağlamalıyız*" diyordu. Yücel için, Türk dilinin geliştirilmesi, onun Türk Hümanizmasını geliştirmek isteğiyle de yakından ilişkiliydi. Ona göre, hümanist eğitimin öğrenciye kazandıracağı, insanı merkeze alan bir düşünme ve bağımsız değerlendirme yetisidir. Hasan Âli, bu yetinin oluşmasını, bireyin anadiliyle düşünmesine, düşüncesini anadiliyle biçimlendirmesine bağlı görmektedir. Öyleyse Türk Hümanizmasına giden yol anadilden geçmektedir.[103]

---

102 Işıl Çakan Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 205-243.

103 Emin Özdemir, "Hasan Âli Yücel ve Türk Hümanizması", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan-Ali Yücel Günleri*, Ankara, 26-27 Aralık 1997, s. 75-76.

Hasan Âli Yücel için, anadil, içe kapanma ile geliştirebilecek bir şey değildir. Onun için çeviri seferberliği aynı arayışın bir parçasıdır. Başka dilde *eserlerin çevrilmesi yalnız kültürel iletişimi sağlamaz, aynı zamanda dillerin soluğunu genişletip* zenginleştirir.[104]

Ders kitaplarının dilinde de Dil Kurumu'nun çalışmaları doğrultusunda standartlaşmaya gidilmiştir. Dil Kurumu'nca, 1939 yılından sonra sadece Dil Kurumu'nun bilim terimleri kabul edilerek, Arapça terimlerin kullanılması yasaklanmıştır.[105]

İkinci Eğitim Şûrası dil ve ahlâk sorununu ele alıyor

İkinci Maarif Şûrası 15-21 Şubat 1943'te toplandı. Birinci Şûra'da maarif sisteminin genel yapısı üzerinde durulurken, İkinci Şûra'da eğitimin içeriği üzerinde yoğunlaşılmış; özellikle ahlâk eğitiminin geliştirilmesi, anadil öğretiminin veriminin artırılması, tarih öğretiminin yöntemleriyle Türklük eğitiminin ilişkilendirilmesi üzerinde durulmuştu.[106]

Hasan Âli Yücel, Şûra'nın açış konuşmasında;

> "Sımsıkı bağlandığımızı sandığımız fikirler, bize kendi istikametlerinde devamlı bir çalışmayı cebretmiyorsa o fikirler, müsbet de olsa, bir tembellik yastığından başka bir şey değildirler. Şu halde millî hayatın gelişmesi idealine, günlük hayatımızda kendi kendimize tahakkuk ettireceğimiz bir takım faziletlerin tatbikiyle gidebiliriz. Bunlar hangi faziletlerdir? Bunlar, hakikatini hemen hemen hiç kimsenin inkâr edemediği bedende temizlik ve sağlık, ruhta iyilik, doğruluk, vazife, mesuliyet, nefse güven ve hâkimiyet, nezaket, çalışkanlık, büyük fikirlere bağlılık duyguları ve meziyetleridir. Bunların hepsini çocuklarımıza daha iyi öğretelim ve daha iyi yaşatalım. Bunu yapabilmenin büyük yolu da bizzat bizim bunları daha iyi öğrenmemiz ve daha iyi yaşamamızdır."[107]

diyerek, ahlâkı hangi kapsamda gördüğüne açıklık kazandırmıştır.

Şûra, ahlâk eğitimini birbirini tamamlayan üç amaca bağlamıştır: Türk diline, kültürüne, inkılâbın eser ve esaslarına, umumiyetle Türklük idealine bağlı bir Türk; bütün medeni milletlerce kabul edilen yüksek ahlâk ilkeleri-

---

104 Emin Özdemir, *a.g.e.*, s. 76.

105 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 103.

106 Fay Kirby, *a.g.e.*, s. 333. İkinci Eğitim Şurâsı metinlerinin gerçekteki tartışmaları tam yansıtmadığını anlatmaktadır. Şûra'nın gerçekte Kemalist devrimci grupla Anadolucuların çatışması altında geçtiğini söylemektedir. Anadolucu grup Milli Eğitim Bakanlığı'nın güttüğü tarih ve edebiyat eğitimini milli ahlâk buhranının başlıca nedenlerinden biri olarak görmektedir.

107 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri III*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947, s. 85.

ni benimsemiş bir insan; ve kendine ve başkalarına saygı gösteren haysiyet, şeref ve namus sahibi bir şahsiyet yetiştirmek. Bu amaçları gerçekleştirmek için de meslek ahlâkı kuvvetli öğretmenlerin yetiştirilmesi, öğretmenler için aydınlatıcı kitaplar yazılması, büyük kültür merkezlerinde "Ahlâk Danışma Kolları" kurulması tavsiye edilmiştir.

Anadil öğretiminin güçlendirilmesi konusunda; Türkçe ve özellikle "yazma" öğretiminin geliştirilmesi, yükseköğretimde Türkçe terimlerin kullanılmasının yollarının bulunması, Öğretmen Okullarında Türkçe ders saatlerinin artırılması, bu okullara alınacak öğrencilerin Türkçe sınavının sıkılaştırılması ve lise edebiyat programlarının yeniden gözden geçirilmesi önerilmiştir. Tarih eğitimi konusunda ise, ilk ve ortaokulların tarih dersi programı ve ders kitaplarının çocukların seviyesine uygun hale getirilmesi; kitapların, tarih sevgisi aşılayacak şekilde açık bir üslupla ve hikâye tarzıyla yazılması tavsiye ediliyordu.[108]

UNESCO'nun kuruluşuna katılınıyor

İkinci Dünya Savaşı içinde savaş sonrası düzen için çalışmalar yapılırken, 1942 yılından itibaren Birleşmiş Milletler örgütü içinde uluslararası bir eğitim örgütü kurulması için arayışlara başlanmıştı. Birleşmiş Milletler'in 24 Ekim 1945'te kurulmasının ardından, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 57'nci Maddesindeki "eğitim ve kültür alanında bir uluslararası ihtisas örgütü kurulması" ibaresine dayanarak yaptığı davet üzerine, *1-16 Kasım 1945'te Londra'da bir Eğitim Bakanları konferansı düzenlenmiştir*. UNESCO'nun (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim, Kültür Teşkilâtı) temelleri bu Konferansta atılmıştır.[109] 44 ülkenin temsilcilerinin katıldığı toplantıda Türk heyetine Hasan Âli Yücel başkanlık etmiştir.[110] Konferansta konuşanlar, bu kurumun bir teknik yardım örgütünden ziyade bir *entelektüel işbirliği örgütü olması dileğini* sık sık dile getirmiş olsalar da, ulus-devletler UNESCO'yu kontrol etme isteklerinden kolayca vazgeçmiyorlardı. Müzakereler sonunda, UNESCO'nun hükümetlerarası bir örgüt olması ama yürütme organına seçileceklerin kişisel olarak seçilmeleri üzerinde uzlaşı sağlandı. Ülkeler adına UNESCO genel kuruluna katılacak temsilcilerin seçilme yetkisi Ülke Millî Komisyonlarına verilmişti. Bu yol benimsenirken

108 Reşat Özalp - Aydoğan Ataünal, "Milli Eğitimde Kongreler ve Şûralar", Milli Eğitim Bakanlığı, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, İstanbul, 1983, s. 120.

109 Bu konuda ayrıntılar için bkz. Pulat Tacar, *Ellinci Yılında UNESCO*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1988.

110 Hasan Âli Yücel, bu toplantı için yaptığı seyahat dolayısıyla bir süre İngiltere'de kalmış, bir inceleme gezisi yapmıştır. Bu gezi izlenimlerini *İngiltere Mektupları* kitabında toplamıştır. Hasan Âli Yücel, *İngiltere Mektupları*, İş Bankası Yayınları, Ankara,1958.

amaçlanan, genel kurulda temsilciler arasında entelektüellerin sayısının artırılmasıydı. Bu konferansta kabul edilen sözleşmeyi 20 Mayıs 1946'da çıkarılan 4895 sayılı yasayla onayan Türkiye'nin, UNESCO Millî Komisyonu'nu kurması ise Hasan Âli Yücel'in bakanlıktan ayrılması sonucu gecikmiştir. Millî Komisyon, ancak 1949 yılında çalışmaya başlayabilmiştir.

Hasan Âli Yücel, Londra toplantısında yaptığı konuşmada, inkılâpçı Türk Devleti'nin millî eğitiminin temel esaslarını, bütün dünya milletlerini tanımak, anlamak ve saymak; kapalı bir kültürde mahpus kalmayarak insanlığın ortak kültür kaynaklarına gitmek; vatandaşlar arasında ırk, din, dil ve sınıf ayrılıkları gözetmemek diye sıraladıktan sonra;

> "Bu fikirlere inanmış bir millet, insan haklarını başarı ile müdafaa etmiş ve edecek milletlerle elbette beraber olacaktır. Birleşmiş Milletler'in, eğitim ve öğretim alanında yapacakları iyi işbirliğini dünya barışının temeli sayıyoruz. Milletleri savaşa olduğu kadar barışa da hazırlamakta eğitimin ne büyük bir rol oynadığını son yılların olayları meydana koymuştur. İkinci Dünya Harbi, nasıl bazı milletlere aşıladığı insanı küçümseme duygusundan çıkmışsa, devamlı bir barışı da insana saygı esasına dayanan milletlerarası bir eğitim sağlayacaktır. İnsanların bilgiye ulaştırılması kâfi değildir. Onlara barışçı prensipleri de aşılamak lazımdır. Yüksek seviyeye varmış toplumlar politik organlarının milli hodbinlikleri yüzünden felakete sürüklendiler. Kültürde ve teknikte önsafa geçmiş Avrupa'nın kültür öncüleri arasında bazı milletler birkaç yıl içinde orta çağ kafasına dönecek kadar gerilediler"[111]

diyordu.

Ona göre, şimdiye kadar birçok kez küçümsenmiş olan insaniyetçi ve barışçı fikirler, son harb tecrübesinden sonra insanların gözünde layık oldukları değeri kazanmaya başlamışlardır. *Bu fikirlere (hümanizme) ihanet insanlığa yalnız ölüm ve felaket getirmektedir.* İşte bu kuruluşta Birleşmiş Milletler idealinin kültür, bilim ve sanat alanında geliştirilmesinin hümanizma yolunda atılmış bir adım olacağını düşünmektedir.[112]

UNESCO, doğumunun yüzüncü yılında Yücel'in hizmetlerini tüm insanlığa yapılmış sayarak 1997 yılını Hasan Âli Yücel'i anma yılı olarak ilan etmiştir.[113]

---

111 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri III*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947, s. 265.

112 Hasan Âli Yücel, *Kültür Üzerine Düşünceler*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1974, s. 222.

113 Mustafa Coşturoğlu, Mehmet Emiralioğlu (Yayına Hazırlayanlar), *Hasan-Âli Yücel'e Armağan, Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yıllığı*, Ankara, 1997.

Hasan Âli Yücel, Birinci Neşriyat Kongresi'nde kabul edilen programı uygulamaya koyuyor

Kongre kararlarından belki de ilk uygulananı, Millî Eğitim Bakanlığı'nın 1939 yılında çeşitli illerde yayınevleri kurarak kitap dağıtımını kolaylaştırmasıydı. Böylece daha sonraki yıllarda yapacağı faaliyetlerin etkili olması için gerekli altyapı da oluşturulmuş oldu. Hatırlanacağı üzere, Hasan Âli, bakan olur olmaz 9 Ocak'ta *Millî Eğitim Tebliğler Dergisi*'ni, ardından 18 Şubat 1939'da da haftalık *İlköğretim Dergisi*'ni, yayımlatmaya başlamıştı.

Tercüme seferberliği

Türkiye'de Cumhuriyet'in hümanizmasının temel yapıtaşını tercüme seferberliğinin teşkil ettiği söylenebilir. Nitekim Hasan Âli Yücel, Birinci Neşriyat Kongresi'nin açılışında "Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan Cumhuriyetçi Türkiye, medeni dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini kendi diline çevirmek ve âlemin duyuş ve düşünüşü ile benzerliğini kuvvetlendirmek mecburiyetindedir. Bu mecburiyet, bizi geniş bir tercüme seferberliğine davet ediyor" diyordu.[114]

Kongre'de, konuların müzakeresi için kurulan yedi encümenden biri de Tercüme İşleri Encümeni'ydi. Bu encümenin başkanlığını Siyasal Bilgiler Fakültesi profesörlerinden Ethem Menemencioğlu yapıyordu. Encümen'de dünya edebiyatında "klasik" olarak benimsenmiş eserlerin tercüme edilmesi önerilmiş ve *önerinin ekine 294 eserlik bir liste eklenmiştir*. Ayrıca Encümen raporunda bu eserler seçilirken hümanist kültüre öncelik verileceği belirtilmiştir.

Neşriyat Kongresi'nde, Tercüme Encümeni'nin raporunda geliştirilen görüşleri uygulamaya koymak için oluşturulan Tercüme Heyeti, ilk toplantısını 24 Şubat 1940'ta Ankara'da yapmıştır. Bir hafta süren bu toplantıda, Tercüme Encümeni'nde geliştirilen görüşlerin müzakere edilmesi neticesinde benimsenen esasların uygulanması kabul edimiş ve raporda önerilen "Daimi Büro" kurulmuştur.[115] Nurullah Ataç'ın yöneteceği Büro'nun üyeleri arasında Saffet Pala, Sabahattin Eyüboğlu, Sabahattin Ali, Bedrettin Tuncel, Enver Ziya Karal ve Nusret Hızır bulunuyordu. Nurullah Ataç, tercüme anlayışı açısından diğer isimlerle uzlaşamayınca küsmüş, bunun üzerine Başkanlığı vekâleten Sabahattin Eyüboğlu yürütmüştür.[116]

---

114 Birinci Türk Neşriyat Kongresi, s. 12.

115 Bu konuda ayrıntılar için bkz. Işıl Çakan Hacıibrahimoğlu, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 142-162.

116 Cengiz Bektaş, "Klasiklerin Çeviri İmecesi", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan-Âli Yücel Günleri*, Ankara, 26-27 Aralık 1997, s. 68.

Hasan Âli, İlk tercüme kitaplara yazdığı 23 Haziran 1941 tarihli önsözde tercüme seferberliğini hümanizmaya bağlamaktadır:

> "Hümanizma ruhunun ilk anlayış ve duyuş merhalesi, insan varlığının en müşahhas şekilde ifadesi olan sanat eserlerinin benimsemesiyle başlar. Sanat şubeleri içinde edebiyat, bu ifadenin zihni unsurları en zengin olanıdır. Bunun içindir ki bir milletin, diğer milletler edebiyatını kendi dilinde daha doğrusu kendi idrakinde tekrar etmesi; zekâ ve anlama kudretini o eserler nisbetinde artırması, canlandırması ve yeniden yaratmasıdır."

Hasan Âli Yücel, hedefi 5 yılda 100 kitap olarak koymuş; ardından, daha sonraki tercümelere eklediği 2 Mart 1944 tarihli önsözde, konulan hedefin 2,5 yılda yapılan 109 çeviriyle gerçekleştirildiğini belirttikten sonra *yeni hedefi yılda 100 kitap olmak üzere 5 yılda 500 kitap olarak açıklamıştır.*[117] 1946 yılı sonuna değin, o zamana kadar görülmemiş bir hızla dünya edebiyatından 496 eser Türkçeye çevrilir ve yayınlanır.[118] Bir saptamaya göre bu eserlerin 23'ü doğu klasikleridir, bu sayı yapılan çevirilerin yüzde 5'ini oluşturmaktadır. Hümanizmaya verilen öncelik ise kendini Platon (Eflatun) çevirilerinin sayısında göstermektedir. 1942 yılı Cumhuriyet Bayramında, yayınlanmış tercüme sayısı 40'a ulaştığında bunların 11'i Eflatun kitaplarıydı. Nusret Hızır'ın başkanlığında bir *Eflatun Komisyonu* kurularak Eflatun tercümelerinin zorlukları aşılmaya çalışılmıştır. 1942 yılında Eflatun tercümeleri için 36 kitaplık bir hedef konulmuştur. Şark klasiklerinden yapılan çevirilerde de mistisizmden uzak, hümanizme yakın eserler seçilmiştir. Buna örnek olarak Hasan Âli Yücel'in "Hoca-Baba" dediği Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya tarafından çevrilen İmrül Kays'ın *Yedi Aşk* kitabı verilebilir.[119] Çeviriler içinde Yunan klasikleri yüzde 10'lar düzeyinde kalırken, Fransız klasikleri yüzde 30'a yaklaşmıştır.

Azra Erhat'ın saptamasına göre *1946 yılına kadar bu çeviri kampanyasında yer alan çevirmen sayısı 181,* bunların içinden 5 ilâ 10 eser arasında çeviri yapanların sayısı 25, en çok çeviri yapanlar ise Hamdi Varoğlu ile Nurullah Ataç'tır. Hasan Âli Yücel'in istifası sonrasında Maarif Vekili olan Şemsettin Sirer'in 29 Ocak 1947'de Tercüme Bürosu'na ilişkin olarak düzenlediği toplantıdaysa, hümanizm vurgusu azaltılarak, yurt sevgisini uyanık tutacak eserlerin çevrilmesi konusunda kararlar alınmıştır. İran klasiklerinden 47, eski Türkçe metinlerden 77 eser çevrilecektir. Ayrıca yayın hızının düşürül-

117 1940'ta 10, 1941'de 13, 1942'de 26, 1943'te 71, 1944'te 103, 1945'te 126, 1946'da 165 olmak üzere 7 yılda 516 yapıt çevrilmiştir. Cengiz Bektaş, *a.g.e.*, s. 67.

118 Tercüme Bürosu Hasan Âli Yücel'in istifasından sonra yavaşlattığı faaliyetlerine 1966'da bütün üyelerinin istifası üzerine son vermiştir.

119 Işıl Çakan Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 149.

mesi neticesinde, 1946'da 154 tercüme kitap yayınlanmışken 1947'de bu sayı 63'e inmiştir.[120]

Büro'nun görevlerinden birisi de iki ayda bir çıkan *Tercüme* dergisini yayınlamaktır. İlk sayısı 19 Mayıs 1940'ta yayınlanan dergi, iki bölümden oluşmaktaydı. Birinci bölümde orijinal dildeki metinleriyle şiirler, öyküler ile oyun ve romanlardan alınan bölümlerin tercümeleri yayınlanıyordu. İkinci bölümde ise çeviri üzerine kuramsal ve eleştirel tartışmalar ve çeviri faaliyetleri hakkında haberler yer alıyordu. Dergi, çeviri konusunda Türkiye'deki farkındalığı geliştirmeyi amaçlıyordu.[121] *Tercüme* dergisinin "Yunan Özel Sayısı"na yazdığı Önsöz'de tercüme faaliyetlerinde Hümanizmaya verdiği önceliği açıklayan Hasan Âli Yücel, Hümanizmayı "...içinde bulunmaya mecbur olduğumuz medeniyet dünyasının kökü Eski Yunan'dadır. Bu ilkenin duyuluşu demek olan Hümanizma iyi anlaşılmadıkça bu gerçek, şu veya bu türlü taassupçu fikirlere sapılarak inkâr olunur, bir asırdır hasretle beklediğimiz düşünüş kalkınması olamaz veya uçak devrinde kağnınınkine benzer bir ağırlıkla yürür" diye savunurken, bu yaklaşımı kökü dışarıda diye suçlayanlara karşı da "İslam medeniyetinin Eski Yunan'dan faydalanmak suretiyle fikir cephesini kurduğu muhakkaktır. Aristo'yu medreseden ayırdığınız an, İslam felsefesi dediğimiz fikir sıra dağları, yerle beraberleşir" demekte; ve ayrıca "Garp biliminin ilk kurucusu sayılan Thales güzel Menderes'imizin ağzındaki eski Miletos şehrindendir. Onun için, yeni hali kadar yirmi beş asır önceki durumu ile de bu yerleri ve bu yerlerin üstünde gelip geçmiş insanların eserlerini, her bakımdan benimsiyoruz ve kendi sorumluluğumuzda tutuyoruz" diye de eklemektedir.[122]

Hasan Âli Yücel, *Tercüme* dergisinin ilk sayısının girişinde, Türkiye'de güçlü naşirler gelişmediği için devletin bu konuda öncülük yapmasının bir zorunluluk olduğunu ve yapılacak ciddi bir başlangıcın devlet kadrosu dışında da gelişmelere yol açacağı beklentisi içinde olduğunu belirtmektedir.

Ansiklopedi ve sözlüklerin yayınlanması

İnsanlığın ilerlemesiyle bilginin bir kişinin hâkim olabileceği düzeyi geçerek çoğalması ve çeşitlenmesi neticesinde, tüm bilgileri bir ya da birkaç kitapta toplama isteği, hatta tutkusu da ortaya çıkmıştı. Böyle bir isteğin Eski Yunan'da MÖ 4. yüzyıldan beri var olduğu bilinmektedir. Bu arayış ancak aydınlanma ile güçlenip, sistematik bir hâle gelmiştir. Dönüm noktası ise, Fransa'da Diderot ile d'Alembert'in editörlüğü ve Voltaire, Montesquieu ve

120 Işıl Çakan Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 157.

121 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 81-84.

122 Işıl Çakan Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 156.

Rousseau'nun katılımıyla *Encyclopédie'nin*, İngiltere'de *Encyclopedia Britannica*'nın çıkarılması olmuştur. Her iki ansiklopedi de 18. yüzyılın son çeyreğinde yayınlanmıştı. 19. yüzyılda ansiklopedi yazımı tüm dünyada yaygınlaşırken, 20. yüzyılın ortalarında hemen hemen her ülke kendi ansiklopedisine sahip hâle gelmişti.

Türkiye'de de ansiklopedik eser yazımı 16. yüzyılda Taşköprülüzade'nin *Şakayık-ı Numaniye*'sine kadar götürülebilir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında ise, değişik girişimlerde bulunulmuş olmasına karşın, bunların çoğu ilk ciltlerinde kalmış ve tamamlanamamıştır.[123] İkinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde elde yalnız 1932-36 yılları arasında yayınlanmış 10 ciltlik *Hayat Ansiklopedisi* bulunuyordu ki bu çalışmanın kapsamı da ancak ortaöğretim öğrencisinin gereksinmesini karşılayacak düzeydeydi. Hasan Âli'nin bakan olduktan sonra topladığı Birinci Neşriyat Kongresi'nde bu açığın kapatılması kararı alınmıştı. Hasan Âli Yücel, Kongre'nin bitmesinden dört gün sonra 9 Mayıs 1939'da İstanbul Üniversitesi Rektörlüğüne yazdığı yazıda, *İslam Ansiklopedisi'nin* Edebiyat Fakültesi'nin nezaret ve mesuliyetinde tercüme ettirilmesi için bir hazırlık komisyonu kurularak tercüme işinin programlanmasını rica ediyordu. Komisyon, 18 Mayıs'ta kurularak çalışmaya başlamıştı. Komisyonda eserin tercüme niteliği kaybolmadan bazı yeni maddelerin telif olarak yazdırılması kabul edilmiştir. Bu nedenle ilk fasikülü 1940 yılında yayınlanan –tamamlanması ise 1988 yılına değin süren– Ansiklopedi'nin bu fasikülünün kapağında tercüme ve telif olduğu belirtiliyordu. Ansiklopedi, mukaddimesinde, "İslam Ansiklopedisi, müslümanların ilim, fikir ve sanat âleminde vücuda getirdikleri eserler ile müslüman kavimlerin gerek asıl vatanlarına ve gerek yayıldıkları yerlere ve islam dininin girdiği bütün sahalara dair tarih, coğrafya, etnografya, felsefe, kelam, fıkıh ve dil malumatını ansiklopedi üslubuyla anlatan muazzam bir eserdir", diye tanımlanıyordu.

Bu tercüme ansiklopedi, şarkiyat alanındaki bilgileri bir araya getirmekte olup, bu alanda çalışacakların ihtiyacını karşılayacaktı. Ama Neşriyat Kongresi'nde yayınlanması istenilen *"millî ansiklopedi"* ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Umumi bir ansiklopedinin yazılması için Türkiye'deki üniversitelerin yetersiz olduğu ileri sürülerek çeviri yapılmasını önerenler olduysa da, bu ansiklopedinin Cumhuriyet Türkiyesi'nin eseri olması için yeniden yazılması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla 1 Ocak 1941'de İnönü Ansiklopedisi Bürosu kurulmuş ve başına Hüseyin Cahit Yalçın getirilmiştir. Genel sekreterliği, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*'ni başarıyla tamamlamış olan İbrahim Alaettin Gövsa yapmaktadır. Bu büronun yaptığı araştırmalar ve anketler sonucunda 9 Şubat 1942'de Ansiklopedi için bir program yayınlanmıştır. Örnek

123 Bu girişimler konusunda ayrıntılı bir anlatım için *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*'nin birinci fasükülünün girişindeki Önsöz'e bakınız.

olarak *Larousse*'un 6 ciltlik 20. edisyonu seçilmiştir. Ansiklopedinin 10-15 senelik bir sürede yayınlanması ve 14-16 ciltlik bir hacimde olması düşünülmektedir.[124] Neticede *İnönü Ansiklopedisi*'nin ilk fasikülü Cumhuriyet'in 20. yılına yetiştirilmiştir. Ancak Ansiklopedi'nin fasiküllerinin yayımı oldukça yavaştır. İlk cildi ancak 1946 yılında tamamlanmıştır. (33 cilt olan Ansiklopedi'nin tamamlanması ise 42 yıl almıştır. Beşinci Cilt'ten sonra adı değiştirilmiş ve yayımı *Türk Ansiklopedisi* adıyla sürmüştür.)

Millî Eğitim Bakanlığı'nın bu alandaki yayınları bu iki ansiklopediyle sınırlı kalmamıştır. Hasan Âli Yücel'in 1946 yılında basılmasını sağladığı Mehmet Zeki Pakalın'ın 3 ciltlik *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*'nü, Vahit Moran'ın *Türkçe-İngilizce Sözlüğü*'nü ve Hukuk Kurumu'nun yayımladığı *Türk Hukuk Lügatı*'nı da bunlara eklemek gerekir.

Hasan Âli Yücel'in kültür alanındaki uygulamaları

Hasan Âli Yücel bakan olduğunda, bakanlığının adı Kültür Vekâleti'ydi ve Yücel, maarif alanında büyük atılımlar yapmasının yanı sıra kültür alanını da ihmal etmemişti. Bu alanda da çok önemli atılımlar yapmıştı. Neşriyat alanında gerçekleştirdikleri de kültür alanına dâhil olmakla birlikte, bu konuda yaptıklarını tamamlamak için resim, müzik, müzecilik, korumacılık ve kütüphanecilik konularında attığı köktenci adımları da ele almalıyız. Hasan Âli Yücel'in neşriyat ve kültür alanında geliştirdiği yeni kurumlar, *Ankara'yı İstanbul'un yanı sıra bir kültür ve sanat odağı haline getirmiştir*. Ankara, bir daha hiçbir zaman İstanbul'a göre bu düzeyi yakalayamamıştır.

Devlet resim ve heykel sergilerinin kurumsallaşması

Hasan Âli Yücel, günümüze kadar süregelen Devlet Resim ve Heykel Sergilerini bakanlığının ilk yılında başlatmıştır. Bu sergiler uzun dönemde sanatsal üretimin sürekliliğini sağlamak açısından önemlidir. Hükümetçe daha 1930 yılında resim ve heykel sanatçılarının her yıl Ankara'da bir sergi açması kararı verilmişti. Hasan Âli Yücel, jürisi ve talimatnamesini belirleyerek varolan bu eğilimi kurumsallaştırma yoluna gider ve 31 Ekim 1939'da Ankara Sergi Evi'nde *Birinci Devlet Heykel ve Resim Sergisi'ni* açar. Böyle bir uygulamaya gidilmesinde Fransa'daki "Salons des Artistes Français"in başarısının da etkisi bulunuyordu. Her yıl düzenlenen Sergi'ye yağlıboya, fresk, suluboya, pastel, karakalem ve gravür tekniğiyle yapılmış resimler; mermer, tunç ve emsali sert maddelerden yapılmış heykeller, kabartmalar ve madal-

---

124 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri II*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946, s. 346.

*1940'larda ilk soyut resim sergileri açılmıştır (*Cumhuriyetin *75.* Yılı YKY Ansiklopedisi, *s. 378).*

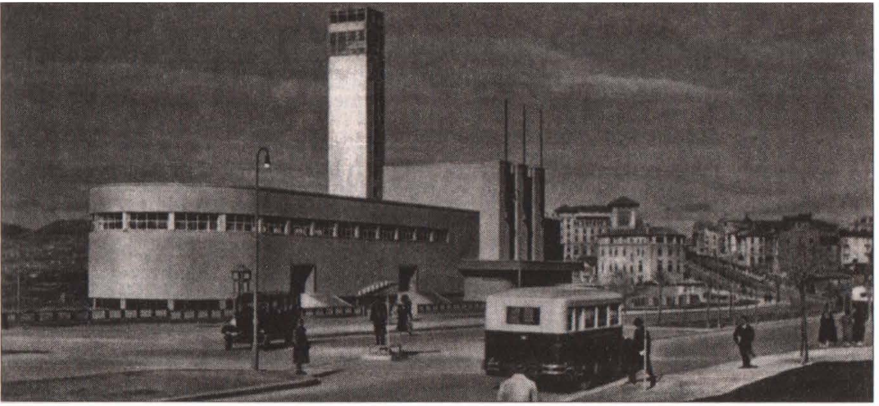
yalar kabul olunmaktadır. Sergi, yabancı sanatçılara da açıktır. Ancak sadece Türk sanatçıların eserleri ödüllendirilmektedir; ilk üç esere ödül verilmekte, bazı eserler de devlet kuruluşlarının satın alması için tavsiye edilmektedir. Günümüzde devlet kuruluşlarının elinde bulunan koleksiyonların önemli bir kısmı bu sergilerden alınan eserlerden oluşmaktadır. Jürileri ise Maarif Vekâleti, Güzel Sanatlar Akademisi ve CHP'den gelen temsilcilerden müteşekkildi.[125]

CHP'nin kültür politikaları çerçevesi içinde 1938 yılından itibaren her yıl 10 ressam değişik illere gönderilmekteydi. Bu yolla hem ressamların yurdun gerçeklerini tanıması sağlanıyor, hem de bir yurtiçi resim koleksiyonu oluşturuluyordu. 1943 yılına kadar düzenli olarak uygulanan bu program sayesinde elde edilen 683 resmin bir kısmı ödüllendirilmiş, önemli bir kısmı da devlet kurumlarınca satın alınmıştır.

Devlet Resim ve Heykel Sergileri açıldığında, paralel bir salonda da yurtiçi gezilerinden elde edilen bu resimler sergileniyordu. Birinci Resim ve

---

125 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 79.

I. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nin açıldığı Sergievi (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, s. 215).

Heykel Sergisi'nin açılışında Hasan Âli Yücel'in yaptığı konuşmadan, bu sergide "CHP'nin ikinci defa yurdun muhtelif yerlerinde çalıştırdığı 10 ressama ait 101 eserden başka 270 tablo ve 10 heykelin bulunduğunu ve Sergi'ye; Güzel Sanatlar Birliği'ne, Müstakil Ressamlar Birliği'ne ve D Grubu'na mensup sanatkârlarla, hiçbir gruba dâhil olmayan sanatkârların katıldığını öğreniyoruz.[126] Bu ilk sergide birincilik ödülünü Zeki Kocamemi'nin "cenaze merasimi", ikincilik ödülünü Turgut Zaim'in "Erciyes'e tırmanış" resmi almış ve üçüncülük ödülü de Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Figür" resmi ile Arif Kaptan'ın "Küçük Peyzaj"ı arasında bölüştürülmüştür. Bu şekilde başlayan Devlet Resim ve Heykel Sergileri, kurumsallaşarak önemsenmiş ve hep bu alanlarda sanat gündemi içindeki tartışmaların odağında kalmıştır.

Hasan Âli Yücel döneminin bu alandaki bir başka atılımı, Maarif Vekâleti'nin Güzel Sanatlar Umum Müdürlüğü'nün 1939 yılı Ekimi'nden itibaren çıkarmaya başladığı *Güzel Sanatlar* dergisidir. Her yıl üç sayı çıkarılacak olan dergi, yalnız içeriğiyle değil aynı zamanda kâğıt ve baskı kalitesiyle de bir özenin ifadesiydi. Bu dergiyi basan Maarif Matbaası, Türkiye'de ilk kez renkli röprodüksiyonları iyi kalitede basmış oluyordu. Derginin içeriği de çok zengindi; Osmanlı-Türk minyatürü/resmi, Avrupa resmi ve sanat felsefesi hakkında iyi yazılar bulunuyordu. Dergi, Türk ressamlarının eserlerine ilişkin resimlerle, gravürlerle donatılmıştı. O zamana kadar Türkiye'nin çıkardığı dergiler arasında biçim ve öze gösterilen özen bakımından ayrı bir yere sahip olan bu dergi, Savaş koşullarında ancak altı sayı çıkabildi.

---

126 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri II*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946, s. 281.

Hasan Âli Yücel, derginin çıkışı için "Sanatımız" başlığıyla yazdığı sunuş yazısında, bu konudaki kendi politikasını, büyük bir iyimserlikle;

> "Deha, bir milletin liyakat miyarıdır. Kıymetli bir vasat hâsıl olmadıkça cemiyet dâhi vermez. Sanat muhitimiz, son on beş sene içinde çiçeklenme safhasını hiçbir öldürücü boranın ve dolunun hücumuna uğramadan tamamlamak üzeredir. Devlet, dikkatli bir bahçevan gibi onun üstüne titriyor. Bu çiçeklerin yemişlerini bekliyoruz. Güç, fakat geç olmıyacağına inandığım bu yemişlerin müstakbel tadını, çiçeklerinin kokusundan almaktayım. Millî şuurun gölgeli kalmış yerleri, sanatkârlarımızın dehası ile bir yaz sabahının aydınlığında nurlanacaktır"[127]

diye ifade etmektedir.

Ankara Devlet Konservatuvarı

Hasan Âli Yücel'in kültür alanındaki en önemli adımlarından biri de Ankara Konservatuvarı'nın geliştirilmesi olmuştur. "Üniversite ve Yüksek Okullardaki Gelişmeler" bölümünde de inceleyebileceğimiz bu öyküyü, Hasan Âli'nin kültür alanındaki uygulamalarının bütünlüğünün bozulmaması için bu bölümde ele almayı yeğledik.

Müzik öğretmeni yetiştirilmesi amacıyla 1924 yılında Ankara Cebeci'de "*Musiki Muallim Mektebi*" açılmıştı. Atatürk'ün, Cumhuriyet'in onuncu yılı kutlamaları sonrasında Ankara'da bir *konservatuvar* kurmak amacıyla, *1934* yılında, *Berlin*'de öğrenci müfettişi olan *Cevat Dursunoğlu*'nu görevlendirmesi üzerine, Dursunoğlu'nun aracılığıyla 6 Nisan 1935'te Türkiye'ye gelen Paul Hindemith yaptığı incelemeler sonucunda, konservatuvarın; serbest müzik okulu (konservatuvar), öğretmen yetiştiren okul (Musiki Müallim Mektebi) ve tiyatro okulundan oluşmasına karar verildi. Bu nedenle konservatuvarın tiyatro ve opera bölümünü kurmak üzere de *Almanya*'dan *Carl Ebert* çağrıldı. Konservatuvar önce Musiki Muallim Mektebi içerisinde açıldı. Mektep öğrencileri 6-12 Mayıs 1936 tarihleri arasında sınavdan geçirilmiş, kimileri tiyatro, kimileri müzik bölümüne alınmış ve 1936-37 ders yılında öğretime başlanmıştı. *1938* yılında, Müzik öğretmeni yetiştirilen bölüm *Gazi Eğitim Enstitüsü*'ne bağlanarak konservatuvardan ayrılınca, konservatuvar iki bölüm halinde eğitime devam etmiştir.

Hasan Âli Yücel bakan olduktan sonra, 21 Haziran 1939'da Konservatuvar Müdürlüğü'ne Orhan Şaik Gökyay getirildi.[128] Bundan yaklaşık bir yıl

---

127 Hasan Âli Yücel, "Sanatımız", *Güzel Sanatlar*, Sayı 1, s. 1.

128 Orhan Şaik Gökyay müdürlükten 11 Mayıs 1944'te Irkçılık Tuancılık davası dolayısıyla tutuklanınca ayrıldı.

sonra, 20 Mayıs 1940'ta da 3829 sayılı Devlet Konservatuvarı kuruluş yasası çıkarıldı. Konservatuvar, 17 maddelik Kanun'un ikinci maddesine göre "Musiki" ve "Temsil" bölümlerine ayrılmıştı. Musiki bölümü Kompozisyon, Orkestra İdaresi, "Piyano, org ve arp", Yaylı sazlar, Nefesli sazlar, Vurmalı sazlar ve Şan dallarından oluşuyordu. Temsil bölümü ise Opera, Tiyatro ve Bale dallarından oluşacaktı. Kanun'un 7'nci, 8'inci ve 9'uncu maddeleri uyarınca da 24 Mayıs 1940'ta Tiyatro ve Opera Tatbikat Sahnesi kuruldu.[129] Tatbikat Sahnesi, temsil vermek için Halkevi'nin sahnesini kullanacaktı. Ama aynı zamanda, Mimar Kemalettin'in yaptığı Evkaf Apartmanları içinde bulunan konferans salonunun konservatuvarın tatbikat sahnesi olarak yeniden düzenlenmesi ve bu yolla Ankara seyircisine bir sahne kazandırılması çabası içine de girildi. (Bu tiyatro ancak 27 Aralık 1947'de Ahmet Kutsi Tecer'in "Köşebaşı" adlı oyunuyla "Küçük Tiyatro" adıyla açılabildi.)

Yücel'in, Meclis'te Konsevatuvar Kanunu görüşülürken yaptığı konuşma sanat ve ulusalcılık sorununa bakışını göstermesi bakımından önemlidir: *"Biz ulusalcıyız. Türk olarak resimde ışığımızı, müzikte sesimizi, edebiyatta duygumuzu ve düşüncelerimizi söylemek istiyoruz ve yaptığımız kurumlarda bunun tohumunu atıyoruz. Sanatçı yaratmak bizim elimizde değildir. Ulusal vicdan, ulusal güç ve halkımız bunu yapacaktır. Ona da yüzde yüz iman ediyoruz."*[130] Ulusal sanatın ancak üreterek doğacağını, bunun dıştan verilmiş bir başka formülü olmadığını belirten Yücel'in bu görüşü, daha önce genel olarak kültür alanı için söylediği biz "yaşayarak Türk olacağız" bakış açısıyla tutarlıdır.

29 Mayıs 1941'de Ankara Halkevi'nde Carl Ebert'in sahneye koyduğu Puccini'nin "Madame Butterfly"i oynandı. Türkiye'de tam olarak oynanan ilk opera olan bu opera, radyo ile tüm Türkiye'ye ve dünyaya duyuruldu. Almanya Rusya'ya karşı Barborassa Harekâtını düzenlerken, Türkiye ilk operasını sahneye koyuyordu. 3 Temmuz 1941'de, Devlet Konsevatuvarı'nın ilk mezunlarına, İsmet İnönü'nün de katıldığı bir törenle diplomaları verildi. Bir yıl sonra da opera bölümü ilk mezunlarını verdi.

1942-43 ders yılı sonunda, 2 Mayıs-18 Haziran arasında bir Temsil Bayramı düzenlendi ve bu bayramda, konservatuvar tatbikat sahnesinde o zamana kadar oynanan tüm oyunlar ve operalar oynandı. Repertuvarda bulunan beş oyun ve dört opera şunlardı: "Kral Oidipus" (Sophokles), "Antigone" (Sophokles), "Julius Caesar" (W. Shakespeare), "Minna von Barnhelm" (G. E. Lessing), "Otelci Kadın" (Carlo Goldoni), "Bastien ile Bastienne" (Mozart),

---

129 Bu konuda bkz. Deniz Taşkan, *Devlet Tiyatrosu'nun Kuruluş Sürecinde Ankara Konsevatuvarı Tatbikat Sahnesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Devlet Tiyatroları Yayınları, Ankara, 2000.

130 *TBMM Zabıt Ceridesi*, I: 50, C: 1, 13.5.1940, s. 100.

"Fidelio" (Beethoven), "Madam Butterfly" (G. Puccini) ve "Satılmış Nişanlı" (B. Smetana). Tatbikat sahnesi, Ankara dışında İstanbul'a ve İzmir Fuarı'na da giderek temsil vermeye başlamıştır. Ayrıca gelişen temsil kapasitesi karşısında artık Ankara'daki Halkevi sahnesi yetersiz kalmaktadır. 1946 Eylülü'nde Ankara'daki Sergievi'nin Tiyatro ve Opera binasına çevrilmesi için Paul Bonatz'a hazırlatılan proje hayata geçirildi ve 2 Nisan 1948'de bu yapı "Büyük Tiyatro" olarak açıldı.

Bu uygulama TBMM'de eleştiri konusu olmuştur. Çanakkale Milletvekili Reşat Nuri Güntekin, Konservatvar'da tiyatro ve opera bölümünün ayrılarak ayrı uzmanlarca yönetilmesini önermiştir. Tiyatro bölümünün başına "bir millî tiyatronun, hakiki bir sanat tiyatrosunun hangi şartlarla kurulabileceğini bilen ağırbaşlı, ciddi bir sanat adamı bulmanın hem kolay, hem de ucuz olduğunu" söylemektedir.[131]

Konservatuvar projesi, Savaş döneminin kısıtlarına rağmen Hasan Âli'nin bakanlığı döneminde uygulanmaya çalışılmıştı. Bu projenin tek eksik kalan kısmı Temsil bölümündeki "bale" dalıydı. Bu eksiği gidermek için, Savaş sonrasında, İngiliz Kraliyet Balesi'nin kurucu ve yöneticisi Dame Ninette de Valois Türkiye'ye çağrılarak, onun hazırladığı rapor doğrultusunda uygulamaya girişildi. Tatbikat Sahnesi ise bir geçiş kurumuydu ve belirli bir gelişmeden sonra kalıcı bir düzenlemeye gidilmesi gerekiyordu. Bu adım, 10 Haziran 1949'da 5441 sayılı Devlet Tiyatro ve Operası Kuruluş Kanunu'nun kabul edilmesi ve kurulan kurumun başına Muhsin Ertuğrul'un getirilmesiyle atılmıştır.

Eski eserler ve müzeler alanındaki gelişmeler

Osmanlı utangaç modernitesi döneminde, Osman Hamdi Bey'in çalışmalarıyla, eski eserlere sahip çıkmak bakımından belli bir kurumsal yapı oluşturulmuş ve Aya İrini, Çinili Köşk ve Arkeoloji Müzeleri açılmıştı. Yeni rejim de, daha Kurtuluş Savaşı'ndan yeni çıktığı günlerde bile bu alandaki iddiasını ortaya koymuştu. 1923 yılında toplanan Birinci Heyet-i İlmiye'de; Ankara'da bir müze kurulması, Eski Eserler Tüzüğü'nün yenilenmesi, okul müzelerinin açılması gibi öneriler gelişmişti.

Cumhuriyet, birbiri ardına yeni müze binaları kurar; Ankara Anadolu Medeniyetleri ve Antalya, Bursa, Edirne müzeleri 1923'te, Topkapı Sarayı Müzesi ve Adana, Bergama müzeleri 1924'te, Ankara Etnografya Müzesi 1925'te, Tokat, Amasya ve Sinop müzeleri 1926'da, İzmir ve Sivas müzeleri 1927'de, Kayseri Müzesi 1929'da, Afyon Müzesi ve Mevlana Müzesi 1931'de, Ayasofya, Efes ve Diyarbakır müzeleri 1934'te, Manisa, Silifke, Isparta mü-

131 TBMMTD: İ: 61, 25/5/1944, C: 1, s. 279.

zeleri 1935'te, Niğde, Kütahya, Kırşehir müzeleri 1936'da, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi 1937'de, Kastamonu Müzesi 1941'de kurulur. Bu müzeler o şehirlerdeki medreseler, bedestenler, hanlar ve saraylarda kurulmuştur.[132] Millî Eğitim Bakanlığı'nın ardı ardına müzeler açabilmesinde, medrese binalarının Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla Vakıflar'dan Bakanlığa geçmesi ve işlevsiz kalmasının önemli bir payı vardı. Müzelerin kurulması, bu eski binalara yeni işlevler vererek, onların korunmasını da sağlıyordu. Yeni olarak inşa edilen sadece Ankara Etnografya Müzesi'ydi. Ayrıca 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı başlarken Halkevleri'nde açılmaya başlanan Tarih ve Müze Kolları, 1944 yılına gelindiğinde 405 Halkevinin 90'ında bulunmaktaydı.[133]

Hasan Âli Yücel'in verdiği bilgiye göre 1881'de Osman Hamdi Bey'in topladığı eserlerin sayısı 625'tir. O tarihten 1925'e kadar geçen sürede toplanan eski eser sayısı 109.000'e, 1923 ile 1943 arasında Cumhuriyet'in topladığı eser sayısı ise 759.000'e ulaşmıştır.[134]

Hasan Âli'ye göre;

> "Cumhuriyet devrinde eski eserlerin onarımı da başlı başına bir iş bir dava (olarak) üstünde durulmaya değer. Bir anıtın onarımı bir kalfa, bir dülger, hatta bir mimar işi olmaktan çok ileridir. Bunu, geç de olsa bugün anlamış bulunuyoruz. Yakın bir geçmişte böyle anlamayışın eserlerini anıtlarımızın bir çoğunda yürek acısıyla görmekteyiz. Bu ne bir para ne bir emir meselesi değil, bir kültür, bir anlayış eksikliğinin fena izleridir. Eski anıtları onarma mimarlığı Türk mimarlığının yeni bir dalı olarak gelişmektedir."

Yücel, bu sözleri söylerken, 1937 yılından itibaren 60'a yakın türbenin restorasyonunun yapılmış olmasına ve Bakanlığının 1943 yılında yayımladığı Ali Saim Ülgen'in *Anıtların Korunması ve Onarılması* adlı kitabına atıf yapıyordu.[135]

Nuri Demirağ'ın 1939 yılı Bütçe Müzakerelerindeki konuşmasından, bu dönemde restorasyon alanında bir "iki başlılık" durumunun olduğu anlaşılmaktadır. Nuri Demirağ, Divrik'teki Ulucami'nin restorasyonunun yapılmasını istediğini, Evkaf Umum Müdürlüğü'nün restorasyonu gerçekleştirdiğini, ama oraya gittiğinde çok şaşırdığını söylemektedir; çünkü yalnız cami kısmının restorasyonu yapılmış ve medrese, orası Maarif Vekâleti'ni ilgilen-

---

132 Sümer Atasoy, "Türkiye'de Müzecilik", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, s. 1458-1467.

133 Bu konuda bkz. Remzi Oğuz Arık, *Halkevlerinde Müze, Tarih ve Folklor Çalışmaları Kılavuzu*, CHP Halkevleri Yayınları, Ankara, 1947.

134 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri III*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947, s. 221.

135 Ali Saim Ülgen, *Anıtların Korunması ve Onarılması*, Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1943.

dirir diye olduğu gibi bırakılmıştır. Ardından Hasan Âli Yücel'den restorasyonun tamamlanmasını rica eder.[136]

Savaş'ın sonuna doğru 18 Temmuz 1944 tarih ve 4624 sayılı yasayla "eski eserler ve müze işleri" bir genel müdürlük haline getirilmiştir. Bu genel müdürlüğün faaliyetlerini programlamak için de 15-23 Şubat 1945'te *Eski Eserler ve Müzeler Birinci Danışma Komisyonu* Hasan Âli Yücel'in başkanlığında toplanmıştır.[137] Hasan Âli Yücel, toplantıyı açarken yaptığı konuşmada, Atatürk ve İnönü'nün sözlerine dikkati çekiyordu. Yücel'in vurguladığı üzere Gazi, 1931 yılında 90 günlük yurt gezisini yaparken Konya'dan İnönü'ye çektiği telgrafta; *"[m]emleketin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ileride tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için fazla ihtimam gösterilmesi, arkeoloji için daha fazla talebe yetiştirilmesi"* gerekliliğinden bahsetmiş, direktifini vermiştir. İnönü de, 1934 yılında yayınladığı genelgede; *"Millî Varlığımızı ve medeniyetimizi bugün ve gelecek asırlarda tanıtan ve tanıtacak olan kıymetli abidelerin manalı, manasız bahanelerle yıkılması değil, bilakis beşer ve tabiatın tahribatına karşı titiz bir itina ile korunması mültezemdir. Bu yalnız kanuni bir vazife değil, millî bir borçtur"* diyordu.

Bakan, konuşmasında, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün iki işlevini "şeflerin" sözleriyle belirledikten sonra, bu iki işlevi gören teşkilâtta 1934 yılında 287 memur çalışırken şimdi 454 memur çalıştığını, İstanbul Edebiyat Fakültesi'nden ve Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden mezun olanlar ile korumacılık alanında yetişen mimarların da görev almasıyla teşkilâtın performansının yükselmeye başladığını, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün faaliyetlerinin programlaması için sanatsal ve tarihî değeri bulunan eserlerin (levh-i mahfûz) envanterinin/haritasının yapılmasını ve bu eserlerin önem bakımından üçe ayrılmasını, onarılacakların ise bir an önce saptanmasını istemiştir.[138]

Danışma Komisyonu, 80 maddelik bir Eski Eserler Kanun Tasarısı'nı müzakere etmiş, müzelerin ve müzelere bağlı kütüphanelerin envanter ve demirbaş işlerini düzenlemiş ve müzeleri "Devlet Müzeleri", "Bölge Müzeleri", "Mahalli Müzeler" ve "Depolar" olarak dört gruba ayırmıştır. Anka-

---

136 TBMMTD: İ: 61, 25/5/1944, C: 1, s. 288.

137 Komisyonda başkan dışında Talim ve Terbiye Üyelerinden Faik Reşit Unat, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Hamit Z. Koşay, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü Aziz Ogan, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Öz, Arkeolog Nurettin Can, Arkeolog Dr. Cahit Kınay, Y. Mimar Ali Saim Ülgen, Ankara Etnografya Müzesi Müdürü Remzi Oğuz Arık, Y. Mimar Sedat Çetintaş, Y. Mimar Macit Kural bulunuyordu.

138 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri III*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947, s. 222-226.

ra'da Cumhuriyet devrine layık bir devlet müzesi kurulması, Ayasofya Müzesi'nde Bizans eserlerinin teşhir edilmesi, İzmir Fuarı'nda Bölge Müzesi'nin kurulması, Adana'da yeni bir müze binası yaptırılması, Hatay Müzesi'nde Hitit eserleri için ayrı bir bina inşası, İsmail Bey Medresesi ile İmareti'nin Kastamonu Müzesi'ne bağlanması, Konya'da kapalı bulunan Alaettin Camii'nin onarıldıktan sonra Selçuklu müzesi haline getirilmesi, Gaziantep'te Mehmet Paşa Camii'nin müze haline getirilmesi, Manisa'da Muradiye Medresesi yanındaki imarethanenin müzeye katılması kararlaştırılmıştır. Açık hava müzelerinin kurulması önerilerek bunun için Ankara'da uygun yerin Söğütözü olduğu söylenmiş, Askeri Müze'nin Maçka Silahhanesi'ne, Deniz Müzesi'nin de Sepetçiler Kasrı'na nakledilmesi önerilmiştir.[139] Danışma Kurulu'nda ayrıca, İstanbul'un Fethi'nin 500. yılı kutlamaları ve Bergama'daki Asklepion Tiyatrosu'nda klasiklerin temsili konusunda İnönü'nün verdiği direktifin nasıl yerine getirileceği de konuşulmuştur.

Hasan Âli Yücel, Tevfik Fikret'in Aşiyan'daki evinin 19 Ağustos 1945'te Edebiyat-ı Cedide Müzesi olarak açılmasını sağlayarak, Türkiye'de müzeciliğin alanını etnografik ve arkeolojik eserlerin sergilenmesinin dışına çıkarmıştır. Bu açılış töreninde yaptığı konuşmada; *"Çağdaşları tanımak ve tanıtmak bir nesil borcudur. Bu borcun bana düşenini ödemeğe müsadelerinizi dilerim"* diyerek müzeciliği geçmişe hapsolmaktan kurtarıyor ve *güncellik boyutunu* belki de Türkiye'de ilk defa dile getiriyordu. Hasan Âli Yücel'in edebiyat tarihçiliğinin ön plana çıktığı bu açılış konuşmasında, 17 sene önce *Tarihi Kadim*'in önsözünde yazdığı *"Fikret, bütün hayatında, tahakküme, her türlü istibdada, dini, siyasi, dünyevi, uhrevi esaretlere isyan etmiş bir şairimizdir. 'Doksan Beşe Doğru' ile 'Tarihi Kadim' yerdeki taçla gökteki tahtın mütecaviz tahakkümüne baş kaldıran bir tuğyandır. Ona imansız diyenlerden çok daha mümkün olan Fikret'i gayz duyduğu velayetlerin yıkıldığı bu devirde hatırlamamak günah olur"* sözlerini yineledikten sonra, sözlerini *"Fikret'in terli ve nurlu alnında, adını daima sevgi ile andığı vatanın, dudakları ile bıraktığı şevkat izleri silinmeden kalacaktır"* diye bitiriyordu.

Kütüphanecilik alanında yaşanan gelişmeler

Cumhuriyet kurulduğunda, geçmişten kalan kütüphane sayısı oldukça azdı. Cumhuriyet'in bu meseleyi etkileyen en önemli adımı, 3 Mart 1924'te 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Yasası'nın çıkarılmasıyla atılmıştı. Vakıf "müessesat-ı ilmiye ve tedrisiyesi"nin Maarif Vekâleti'ne bağlanmasıyla, kütüphaneler bir vakfın malı olmaktan çıkarılarak devlet malı haline getirilmişti. Ar-

139 Eski Eserler ve Müzeler Birinci Danışma Komisyonu Çalışmaları (15.2.1945-32.2.1945), Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü, Ankara, 1945, s. 14-18.

dından, Maarif Vekâleti Hars Dairesi Müdürü Hamit Zübeyr Koşay, 1925 yılında kütüphanecilik konusunda bir rapor hazırlar. Rapora göre, Türkiye Cumhuriyeti'ni teşkil eden 74 Vilayet ve 395 kazadan, 45 Vilayet ve 366 kaza umumi kütüphaneden yoksundur. Maarif Vekâleti'ne bağlı 51 kütüphanede ise toplamda 280.000 kitap bulunmaktadır. Kütüphanelerin yetersizliğini gösteren Koşay, Ankara'da bir devlet kütüphanesinin kurulmasını, umumi kütüphanesi bulunmayan illere umumi kütüphane yapılmasını, büyük yerleşmelere halk kütüphanelerinin kurulmasını, ayrıca seyyar kütüphaneler oluşturulmasını öneriyordu.[140] Bu çalışmanın, kütüphanecilik alanında Cumhuriyet'in yaklaşımını uzun süre belirlediği söylenebilir.

1926 yılından sonra Hasan Fehmi Tuğral'ın Kütüphaneler Müdürlüğü döneminde esas faaliyet yazma ve nadir eserlerin kontrol altına alınmasına yönelmiştir. Bu yazmaların denetim altına alınması sürecinde dağınık olan birçok küçük kütüphane birleştirilmiştir. 1934 yılında yapılan bir saptamaya göre İstanbul'da kütüphane sayısı 19'a inmiştir. Yalnız Süleymaniye Kütüphanesi'nde 37 kütüphane bir araya getirilmiştir. Bu 19 kütüphaneden üniversite kütüphanesi dışındakiler "kurunu vustai" (orta çağ) tasnif usullerine sahiptir.[141] Bu kütüphaneler bakımsızdır. Göreli olarak çok okuyucusu olan Bayazıt Kütüphanesi bile "pistir, üzerinde tiksine tiksine oturulacak kadar yağlı ve pis koltuklarıyla, elle tutulamayacak kadar iğrenç, kirli ve perişan fihristleriyle, havasızlığı, ışıksızlığı, tozu mebzul kedi ve piresiyle" utanılacak durumdadır.

Önemli kütüphanelere yeni eserlerin sağlanması için 21 Haziran 1934'te çıkartılan 2527 sayılı Derleme Kanunu'na göre, matbaacılar her basılan kitaptan 5'ini Derleme Müdürlüğü'ne olmak üzere toplam 13 nüshasını ilgili devlet kurumlarına göndermekle yükümlü tutulmuştur.[142] Bu önemli adıma paralel olarak 1935 yılından itibaren de *Türkiye Bibliografyası* yayımlanmaya başlanmıştır.

Savaş sonrasında Viyana Millî Kütüphanesi Müdürü olan Dr. Joseph Stummvoll, bu dönemde Türkiye'ye, Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kütüphanesini kurmak için gelmişti. Stummvoll, 1933-1937 yılları arasında Türkiye'de kalarak Türkiye'nin ilk modern kütüphanesini kurmuştur.[143] Ancak ne yazık ki bu sistem daha sonraki yıllarda sürdürülememiştir.

1939 yılındaki Maarif Şûrası'nda, 1925 yılından itibaren Türkiye'nin gündemine zaman zaman girmiş olan Millî Kütüphane'nin kurulması fikri ve

140 Özer Soysal, "Cumhuriyet ve Kütüphaneciliğimiz: 1923'ten 1963'e", *Kütüphanecilik Dergisi Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, Sayı. 1, İstanbul, 1987, s. 22-35.

141 Adnan Ötüken, *Milli Kütüphane Kurulurken*, Ankara, 1946, s. Ll.

142 Türker Acaroğlu, *Türkiye'de ve Dünyada Derleme Çalışmaları*, Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları, İstanbul, Eylül 1997, s. 42.

143 Adnan Ötüken, *Kütüphaneciliğimiz İçin*, Türk Kütüphaneciler Derneği, Ankara, 1979, s. 6.

ümitleri güçlenmişti. Hasan Âli Yücel, 26 Mayıs 1942'de Meclis'teki bütçe görüşmelerinde "[b]izim yüksek okullarda ve üniversitede mevcut kütüphanelerimiz dışında 50'si umumi bütçeden idare edilen, 29'u vilayetler bütçesinden idare edilen 79 kütüphanemiz vardır. Bu kütüphanelerin bir kısım idari unsurlarını, hele şimdi, çok yaşlanmış olarak devralmış bulunuyoruz. Bunları gençleştirmek için tedbir almaktayız" dedikten sonra, Üniversite kütüphanesi için Almanya'dan Dr. Gottschalk'ın getirtildiğini, onun incelemesinden sonra Üniversite merkez binasının civarında bulunan Ali Paşa Konağı ve çevresinin istimlâk edilip buraya bir kütüphane yapılması konusunda İstanbul Vilayetiyle bir anlaşma yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde kütüphaneci yetiştirmek için bir kurs açıldığını da eklemektedir. Uygun zaman geldiğinde Ankara'da bir millî kütüphane kurulacağını ve Maarif Vekâleti'nin olmadığı yerlerde de Halkevleri Kütüphaneleri'yle birlikte bir kütüphanecilik hareketinin başlatılacağını söylemektedir.[144]

Adnan Ötüken'in anlattıklarına göre Gottschalk Türkiye'de 10 yıl kadar kalmış, ama bir kütüphaneci olmaktan çok bir şarkiyatçı olduğu için etkili olamamıştır. Joseph Stummvoll, 1936 yılında kütüphaneci yetiştirmek için bir kurs açmıştır. Onun açtığından daha sistematik bir kurs ise 1942 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde faaliyete başlamıştır ve Dekan Emin Erişirgil'in daveti üzerine Adnan Ötüken tarafından yönetilmiştir. Adnan Ötüken, Yüksek Muallim Mektebi'nden mezun olduktan sonra 1936 yılında Almanya'ya, Berlin Devlet Kütüphanesi'nde kütüphanecilik eğitimi almaya gönderilmiş, 1939 yılında Türkiye'ye dönmüş ve 1 Ekim 1940'ta Millî Eğitim Bakanlığı Neşriyat Müdürlüğü'ne atanmıştı. Bu dönemde aynı zamanda kütüphanecilik kurslarında da öğretmenlik yapmıştı.

1945 yılına gelindiğinde Maarif Vekâleti'ne bağlı irili ufaklı 82 umumi kütüphane ve 230 halk okuma odası bulunuyordu. Ayrıca Halkevlerinin 395'inde küçük kütüphaneler mevcuttu. Bunların dışında üniversite ve yüksek okulların da kütüphaneleri vardı. 82 umumi kütüphanede 658.698, 230 Halk Okuma odasında 17.657, Halkevlerinin 365 kütüphanesinde ise 648.408 kitap bulunuyordu. Üniversite kütüphanelerindeki kitaplar da eklendiğinde *Türkiye'nin tüm kütüphanelerinde ancak 1.600.000 kitap bulunuyordu.* En büyük kütüphane, 140.000 cilt kitabı bulunan İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ydi. 50.000'den fazla kitabı olan ancak 6 kütüphane vardı. Tabii bunlar oldukça küçük sayılardır.[145] Bu kitaplar içinde yazmaların sayısı 162.900, eski harfli basma eserlerin sayısı 220.272'ydi.[146]

---

144 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri III*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947, s. 36.

145 Adnan Ötüken, *Kütüphaneciliğimiz İçin*, s. 7.

146 Özer Soysal, *a.g.e.*, s. 35.

Hasan Âli Yücel'in bakanlığı sürerken 15 Nisan 1946'da, Millî Kütüphane kurulması işine bakması için Maarif Vekâleti Neşriyat Müdürlüğü'nün bir kısmında "Millî Kütüphane Hazırlık Bürosu" oluşturulur. Kitap toplanmaya başlanır. Ankara'da Millî Kütüphane kurulması Recep Peker Kabinesi'nin programında ifade ediliyordu. Almanya'da öğrenciliği sırasında tanıdığı Reşat Şemsettin Sirer'in bakanlığı döneminde, Adnan Ötüken, 21 Aralık 1946'dan itibaren tüm mesaisini Millî Kütüphane'nin kurulmasına hasreder. 21 Şubat 1947'de Millî Kütüphaneye Yardım Derneği kurulur ve Başvekil, derneğe 100.000 liralık bir bağış yapar. Saracoğlu Mahallesi'nde gazino olarak tasarlamış bir binanın tahsisi sağlandıktan sonra 16 Ağustos 1948'de Millî Kütüphane okuyuculara açılır.[147]

Yeni 10 yıllık eğitim programı hazırlanıyor

Hasan Âli Yücel'in bakanlığı döneminde valiliklere gönderilen 24 Kasım 1945 tarihli bir Genelge'yle, 1946-47 ders yılından 1955-1956 ders yılına kadar uzanan süre için bir çalışma planı hazırlanması ve her il ve ilçe için bu on yılda yapılacak işlerin ayrıntılı olarak saptanması istenmiştir. Özelliklerine göre şehirlerde ve köylerde yapılacak okul sayıları saptanacak, yıllara göre –tipleri de belirtilerek– okul yapımına girişilecek yerler belirlenecektir. Köylerdeki inşaatlarda, enstitü mezunu öğretmenlerle enstitü öğrencilerinden yararlanma yoluna gidilecektir. Bu planda, Köy Enstitülerinde okumakta olan öğrencilerin hangi köy okullarına yerleştirileceği, ardından hangi öğretmenlerin hangi yıldan sonra kente alınacağı ve özel idare bütçelerinden her yıl ilkokullara ayrılacak ödenek miktarlarının belirlenmesi gibi ayrıntıları kapsayan bir çalışmanın sonuçlarının yer alması beklenmektedir. Köy Enstitüsü mezunu öğretmen köye gelmeden önce, okula tahsis edilmiş bulunan arazi imece usulüyle işletilerek, gerektiğinde kullanılmak üzere bankada bir fon oluşturulacaktır.

Genelge'nin ekinde, her ilçe ve il için doldurulacak çizelgelerin formları ve bunların nasıl doldurulacağına ilişkin ayrıntılı bilgi verilmiştir. Hesapların her ilde ilköğretimde okullaşma oranını yüzde 100'e çıkarmak hedefine göre şekillenmesi ve ayrıca Anayasa hükümlerinin gereği olarak en ufak köylere kadar okul yapılması gerektiği belirtilmektedir. Bu ilkenin pratiğe yansıması, üç sınıflı okulların ve dolayısıyla bu okullar için eğitmenlerin yetiştirilmeye devam edilecek olunmasıdır. Planları hazırlayacak olanlara yol göstermek için Plan'ın kapsadığı on yıl içinde Türkiye'de yapılacak yeni Köy Enstitülerinin ve her yıl enstitülere alınarak yetiştirilecek eğitmen ve köy öğretmenlerinin sayısı verilmiştir. Eğitmen sayısı 1946-47 ders yılında 685 iken,

147 Adnan Ötüken, *Kütüphaneciliğimiz İçin*, s. 20-24.

her yıl yükselerek 1949-50 ders yılında 1.045'le en yüksek değeri almakta, daha sonraki yıllarda ise sürekli düşerek 1955-56 yılında 550 düzeyinde kalmaktadır. 1946-47 ders yılında, öğretmen yetiştirmek için alınacak öğrenci sayısı 2.305 iken, bu sayı her yıl artarak 1950-51 yılında 6.210'a kadar çıkmıştır. Anlaşılan bu yılda belli bir doygunluk sağlandığı için bu sayı da daha sonraki yıllarda hızla düşmektedir. 1955-56 yılında alınacak öğrenci sayısı 1.700'dür. Bu çalışmanın yapıldığı yılda kurulan ve hâlihazırda çalışmakta olan 20 Köy Enstitüsü vardır. Bunların üzerine Muş ve Bingöl ile Siirt ve Van dolaylarında, Akdeniz ve Karadeniz kıyısında birer taneden, toplamda 4 tane daha enstitü kurulması düşünülmektedir.[148] Bunlardan yanız Van-Erciş'te olanı 1948 yılında uygulanmıştır.

Valiliğe gönderilen genelgede, bu çalışma planlarının Köy Enstitüsü Müdürlükleriyle işbirliği içinde hazırlanarak 1946 yılı başında Bakanlık'a gönderilmesi istenilmektedir. Çalışma, Bakanlıkça onandıktan sonra muhtarlıklara tebliğ edilecektir ve illerin ilköğretim performansları bu planlara göre denetlenecektir. Böylece planın uygulanmasının kişilere bağlı kalmaması sağlanmaya çalışılmaktadır.

3. ÇOK PARTİLİ REJİME GEÇİŞ SÜRECİNDE, HASAN ÂLİ YÜCEL'İN EĞİTİM VE KÜLTÜR ALANINDA YAPTIKLARI SALDIRI KONUSU OLUYOR

Tutucu çevreler, Yücel'i, Devlet Konservatuvarı, Köy Enstitüleri, dili sadeleştirme hareketi ve dünya edebiyatının Türkçeye çevrilmesi gibi girişimleriyle yeni bir Türk kültürü teşekkül ettirmek, millî kültürü ihmal etmek, Grek-Latin kökenli bir kültür zemini oluşturmak, böylece yetişen nesillerin Türk kültüründen kopmasına sebep olmakla suçlamaktadırlar.[149]

Türkiye'de, Nazi hareketiyle ilişkisi olan sağ kesim, Hasan Âli ve onun çevresinde gelişmiş olan hümanist hareketi sol hareketin gizlenmiş bir biçimi olarak yorumluyordu. Bu nedenle Hasan Âli Yücel ve İsmail Hakkı Tonguç'u hedef olarak seçmişlerdi. Hatta bu hedef haline gelme durumu *Hasan Âli Yücel'e bir suikast düzenlenmesine* kadar varmıştı. 1942 yılı başlarında evinde misafirlerini ağırlayan Hasan Âli'nin oturduğu koltuğa uzak mesafeden ateş edilir. O sırada o koltukta oturmakta olan karısı eğilmiş olduğu için bu suikast kimse yaralanmadan atlatılmış olur.

Savaş içinde Hasan Âli'yi bir suikastla ortadan kadırmaya çalışanlar, Savaş sonrası ortamında çok partili bir rejime geçiş arayışları başlayınca, Hasan Âli'ye olan karşıtlıklarını içine girilen yeni ortamın yarattığı olanaklar-

148 Bu konuda bkz. Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s. 160-168.

149 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 124-125.

dan yararlanarak, öğrenci hareketleri yoluyla ya da basında kampanyalar düzenleyerek göstermeye başlamışlardır. Bu yeni yaklaşım, daha Hasan Âli Yücel bakan iken, ilk olarak Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki felsefe/sosyoloji bölümüne yapılan saldırılarla uygulamaya konulur.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne yapılan saldırılar ve gerçekleştirilmeye çalışılan temizlik

Türkiye'de tek partili rejimden çok partili rejime geçilirken sola açık düşünce dünyası üstünde bir baskı kurulması söz konusuydu. Bu durumun eğitim dünyasına yansımalarından en belirgin olanlarından biri Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yaşananlar olmuştur.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşunda bir Felsefe zümresi (bölümü) yoktu. Daha sonra Emin Erişirgil'in dekanlığı döneminde böyle bir zümre kurulmuş, başına da Paris-Sorbone Üniversitesi Felsefe Bölümü profesörlerinden Oliver Lacombe getirilmişti. Muzaffer Şerif Başoğlu ve Behice Boran doçent; Niyazi Berkes, Necati Akder, Hamdi Ragıp Atademir ve Mediha (Esenel) Berkesde ilmi yardımcı (asistan) olarak göreve başladılar. 1942 yılında, Lacombe'un, bu zümre içinde bilim tarihi disiplininin yer alması önerisi de uygun görülerek uygulamaya konuldu. Bu kadroya 1942 yılında Nusret Hızır, 1943 yılında Aydın Sayılı katıldı.

Bu kuvvetli kadronun içinde sol eğilimi güçlü olanlar, Birinci Cilt'te üzerinde durduğumuz *Yurt ve Dünya* ve *Adımlar* dergilerini çıkararak Türkiye'nin düşün alanını etkilemeye çalışmışlardır. Bu dergilerin yasaklanmasından sonra, 1944 Martı'nda Turancıların tevfikatına paralel olarak bir de komünist tevkifatı yapılmaya girişildiğinde, tutuklananlar arasında Muzaffer Şerif Başoğlu da vardı. Derslerinde siyasi propaganda yaptığı iddia ediliyordu.[150] Başoğlu, dört ay kadar sonra serbest bırakıldı. 1945 yılında yayınlanan *Değişen Dünya* kitabının başında "M. Ş. Başoğlu, halen, Amerikan hükümetinin müsadesiyle Amerika'da Princeton üniversitesinde sosyal psikoloji tetkiklerinde bulunmaktadır"[151] diye yazıyordu. Bu tutuklama, dünyada sosyal psikolojinin kurucularından biri olarak tanınan Muzaffer Şerif'i çok gücendirmişti. Bir daha Türkiye'ye dönmeyen Şerif, çalışmalarını ABD'de sürdürdü.

Muzaffer Şerif'in bir şekilde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden uzaklaştırılmasının ardından, sağ çevrelerin husumetleri Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Niyazi Berkes'e yöneldi. Bu üç hocanın Üniversite'den koparılı-

---

150 Remzi Demir, Doğan Atılgan, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Türkiye Beşeri Bilimlerin Yeniden İnşası*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2008, s. 47.

151 Muzaffer Şerif Başoğlu, *Değişen Dünya*, Arpad Yayınevi, İstanbul, 1945.

şı değişik yerlerde ayrıntılı olarak yayınlanmıştır.[152] Bu nedenle biz, bu konunun ayrıntılarına girmeden bu koparılma işleminin genel niteliği ve belli başlı dönemeç noktaları üzerinde kısaca duracağız. Bu işlem, istihbaratçılıktan gelen bir İçişleri Bakanı olan Şükrü Sökmensüer zamanında ve CHP'nin sağ kanadından olan milletvekillerinin aktif katılımıyla, antikomünizm sloganlarıyla kışkırtılan gençlerin şiddet kullanarak Fakülte yönetimi üzerinde baskı kurmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yargı ve kısmen de olsa Üniversite yönetiminin bu mekanizmanın dışında kalması nedeniyle, bu yolla sonuç almakta zorlanan iktidar sahiplerinin gençlik eliyle şiddet kullanma yoluna ikinci bir kez daha başvurduğu görülmektedir.

1945 yılında *Tan* gazetesi ile *Görüşler* dergisi, CHP'deki bazı milletvekillerinin kışkırtmasıyla düzenlenen ve bir gençlik hareketi görüntüsü arz eden saldırıyla tahrip edildikten sonra, *Görüşler* dergisinde yazı yazacakları ilan edilen Pertev Naili Boratav ve Niyazi Berkes Millî Eğitim Bakanlığı'na çağrılır, müfettişlerce sorguya çekilir. Müfettişlerin, raporlarında "görev suçu" işlenmediğini bildirmelerine karşın, *Tan* baskınından 10 gün sonra 14 Aralık 1945'te Müdürler Encümeni'nce bu üç öğretim üyesi Bakanlık emrine alınır ve haklarında tahkikat başlatılır. Hasan Âli Yücel de bu kararı onaylamak durumunda kalır. Millî Eğitim Bakanlığı, bu günlerde, profesör ve öğretmenlerin siyasi yazı yazamayacakları konusunda bir genelge yayınlar. Meclis'te Muhiddin Baha Pars bu genelgeye, üniversitenin hürriyetini kısıtlayacağını söyleyerek karşı çıksa da etkili olamaz. Genelge kullanılarak MEB bünyesinde temizlik yapılmaya başlanır. DTCF hocaları Danıştay'da dava açarlar. Danıştay da 26 Nisan 1946'da verdiği kararıyla, bu hocaların iddia edilen suçu işlemediğini belirterek, haklarındaki işlemleri iptal eder ve hocalar görevlerine dönerler. CHP'nin sağ kanadının ilk salvosu böylece boşa çıkarılmış olur.[153]

1946 yılında konumuz açısından iki önemli gelişme olur. Bunlardan birincisi 13 Haziran 1946'da 4936 sayılı Üniversiteler Yasası'nın çıkartılmasıydı. Bu yasayla üniversiteler kurallar açısından biraz daha özerk hale gelmişti. İkincisi ise 21 Temmuz 1946'da yapılan ilk çok partili seçim sonrasında, daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız üzere, Recep Peker Hükümeti'nde Millî Eğitim Bakanlığı'na sağcı görüşleriyle tanınan Reşat Şemsettin Sirer'in getirilmesidir. Bu ortamda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi üzerinde hukuk dışı baskılar yoğunlaşır.

Behice Boran, bu yaşananların nedenini *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* ki-

---

152 Bu konuda bkz. Mete Çetik, *Üniversitede Cadı Kazanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Mart 1998. Gökhan Atılgan, *Behice Boran, Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007, s. 74-114.

153 Mete Çetik, *a.g.e.*, s. 17.

tabında "1940-45 arasında Alman eğitiminde yetişmiş veya etkisinde kalmış bir kısım aydınlar CHP'ye girdiler, devlet mekanizmasının çeşitli kademelerinde yer aldılar. Yüksek görevlere kadar tırmandılar. CHP bu yeni kuşak aydınlarla kendisini yenilediği, gençleştirdiği zehabındaydı." Oysa bu grup Türkiye'de tarımın geliştirilmesini ama sanayileşmemesi gerektiğini savunuyordu. Anadolucu adıyla Anadolu halkına ilişkin bir tür ırkçılık yapıyorlardı", diye açıklamıştır.[154]

Hasan Âli Yücel'in istifası sonrasında Reşat Şemsettin Sirer, millî eğitim bakanı oluyor

Hasan Âli Yücel'in istifa süreci, İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te savaş bittiğine göre demokrasiye geçileceğini açıklamasıyla birlikte başlamıştır. Kızı Canan Eronat'la yapılan bir söyleşiden anlaşıldığına göre Yücel ve Falih Rıfkı, İnönü'yle görüşerek demokrasiye geçiş eğilimini geciktirmesini ve Köy Enstitüleri çalışmalarına hız vermesini önermişlerdir.[155] Çok partili rejime geçildikten kısa bir süre sonra, 21 Temmuz 1946'da sekizinci dönem TBMM için seçim yapılması kararlaştırılmıştır. Hasan Âli Yücel, seçim öncesinde iki ay İzmir'de kalarak seçim kampanyasına katılır. DP'nin bu kampanya sırasında yaptığı propaganda onu bir hayli ümitsizliğe düşürmüştür. Seçim kampanyası sırasında, demokratik bir propagandanın yapılmadığını, yer yer geriçiliğin tahrik edildiğini, Atatürk'ün eserlerine saldırıldığını yakından izlemiştir. Ayrıca bu saldırılar içinde kendisinin bir hedef haline getirilişini de gözlemiştir. Bu durum karşısında Bakanlık'tan, hatta siyasetten çekilmeye karar verir.[156] Seçim sonrasında, Recep Peker Hükümeti daha kurulmadan 5 Ağustos 1946'da Bakanlık'tan istifa eder. Bakanlığı 7 yıl 7 ay sürmüştür.

7 Ağustos 1946'da Recep Peker Kabinesi ilan edildiğinde, *Millî Eğitim Bakanlığı'na Reşat Şemsettin Sirer'in atandığı görülür.* Reşat Şemsettin Sirer de Hasan Âli Yücel'e benzer bir kariyer çizgisi izlemiştir. Her ikisi de, Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nden mezun olmuş ve bir süre ögretmenlik yaptıktan sonra aynı tarihte İstanbul'da Millî Eğitim Müfettişi olarak görevlendirilmiştir. Hasan Âli Yücel bilgilerini artırmak ve incelemelerde bulunmak için Fransa'ya gönderilirken, Reşat Şemsettin Sirer Almanya'ya gönderilmiştir. Onun yazdığı rapor da Maarif Vekâleti'nce kitap olarak yayınlanmıştır.[157] O da Maarif Vekâleti'nde bir genel müdürlüğe, Yükseköğretim Genel Müdürlüğü'ne atanmıştır. Bir süre sonra siyasete girmiş ve 1944 yılında TBMM'nin

154 Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, Gün Yayınları, İstanbul, Mayıs 1968, s. 32.

155 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 119.

156 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 120.

157 Reşat Şemsettin, İ. Hakkı, *Almanya Maarifi*, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1934.

VII. Dönemi'nde Sivas Milletvekili seçilmiş, nihayetinde, 7 Ağustos 1946'da da Millî Eğitim Bakanlığı'na getirilmiştir. Recep Peker Hükümeti'nin devrilmesinden sonra kurulan Birinci Hasan Saka Hükümeti'nde de Millî Eğitim Bakanlığı'nı sürdürmüştür. 10 Haziran 1948'de bu hükümetle birlikte bakanlığı da sona ermiştir.

Sirer, bakan olduğunda Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Niyazi Berkes'in Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden uzaklaştırılması sorununu kucağında bulmuştu. Bu dava dolayısıyla 1947 Şubatı'nda DTCF'nin üç hocası kamuoyunda tekrar gündeme gelir. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen CHP'nin sağcı kanadı, gençlik kışkırtmalarıyla üç hoca üzerindeki ikinci saldırı salvosunu başlatırlar. Bu salvonun vesilesini 5 Mart 1947'de DTCF'nin halka açık konferaslar serisinde Pertev Naili Boratav'ın yapacağı bir konuşma oluşturur. Örgütlenen gençler, konuşmacıyı eğer komünizmi savunan bir konuşma yaparsa darp ederek susturacaklarını ilan ederler ve konferans salonunu doldururlar. Buna rağmen Boratav konuşmak istemektedir. Rektör Şevket Aziz Kansu, Boratav'ı ikna eder ve konuşma iptal edilir. Ancak bu sonuç saldırıyı düzenleyenleri tatmin etmemiştir. 6 Mart 1947'de, 1.000'e yakın milliyetçi DTCF'yi basar ve Rektöre bütün solcu hocaların üniversiteden kovulması konusundaki taleplerini iletirler. Fakülte'den Ulus'a doğru "kahrolsun komünizm" sloganlarıyla yürüyüşe geçip, Mediha Berkes'in sahipliğinde çıkmaya başlayan *24 Saat* gazetesiyle, Sabahattin Ali ve Aziz Nesin'in çıkardığı *Marko Paşa* gazetelerini yırtarlar, çiğnerler.[158] Üniversiteye 4936 sayılı yasayla sağlanan özerklik, polisten destek gören saldırgan gruplar karşısında havada kalmaktadır.

Bu olaylar sırasında üç hocanın yanı sıra, içinde Nusret Hızır, İrfan Şahinbaş ve Güzin Dino gibi isimlerin de bulunduğu 10 öğretim üyesi bu olayı protesto eder. 6 Mart 1947'de AÜ Senatosu toplanır. Bu olayları incelemek üzere bir komisyon kurulur. İçişleri Bakanı'nın Meclis'teki konuşması sonrasında Senato, komisyonun incelemesinin sonuçlanmasını beklemeden, 7 Mart'ta, Üniversiteler Kanunu'nun 49. Maddesi uyarınca ilk soruşturmanın açılması kararını oy birliğiyle alır. 11 Mart'ta, haklarında soruşturma açılacak öğretim üyelerinin Pertev N. Boratav, Behice Boran ve Niyazi Berkes olduğu yine Senato tarafından açıklanır. Bu kararlar MEB'in senato üzerindeki baskısını bir ölçüde azaltır. *Kurulan komisyonda 165 tanığı dinleyen Faruk Erem ve Baha Kantar, hazırladıkları fezlekede suç delili bulunamadığını bildirirler*. Bu karara rağmen Bakanlık geri adım atmaz ve baskısını disiplin işlemi yapılması üzerinde yoğunlaştırır. 1 Temmuz 1947'de, Senato tarafından, disiplin kovuşturması yapması için bir ihzarî komisyon kurulur. Aynı gün, Pertev Naili Boratav'ın derslerinin bir süre için tatili kararlaştırılır. An-

158 Mete Çetik, *a.g.e.*, s. 20-21.

cak üç öğretim üyesinden de savunma alma zorunluluğu ve Senato'nun içindeki farklı görüşler dolayısıyla karar alınması gecikir. 26 Aralık 1947'de, Senato'da, TBMM'nin Millî Eğitim Encümeni'nde 20-22 Aralık'ta yapılan konuşmaların da etkisiyle E. Z. Karal, N. H. Onan ve Benno Landsberger'in "disiplin soruşturması sonuçlandırılıncaya kadar, üç öğretim üyesinin derslerden ve öğrencilerle temastan alıkonulması" önerisi kabul edilir. *27 Aralık 1947'de CHP milletvekillerinin kışkırttığı gençlik grupları DTCF'yi basar,* zorla bir istifa mektubu imzalatılan Rektörü linçten kurtarmak için polis silah çekmek durumunda kalır. Kalabalık daha sonra *Türkiye Gençler Birliği'ni* basarak burayı da tahrip eder. Senato, 10 Ocak 1947'de bu üç öğretim üyesi hakkında 4936 sayılı yasanın 49. maddesinin D fıkrasındaki "Üniversite öğretim mesleğinden çıkarma cezasının" uygulanmasına oy birliğiyle karar verir. 13 Ocak'ta Şevket Aziz Kansu rektörlükten resmen istifa etse de, istifası Senato'da kabul edilmez.[159]

Üç öğretim üyesi hem 4936 sayılı yasa çerçevesinde kurulmuş olan Üniversitelerarası Kurul'a, hem de Danıştay'a başvurur. Danıştay İkinci Dairesi 30 Ocak 1948'de, "yabancı ideolojileri yayarak Türk gençliğini zehirlemek suçlarının sanıklar tarafından işlenmediğini gösterir ve son soruşturmanın açılmasına yeter kanıt bulunmadığını" oy çokluğuyla saptayarak, *sanıklar hakkında men-i muhakeme kararı verir.* Üyeleri üzerinde baskı kurmak için Millî Eğitim Bakanı Sirer tarafından Ankara'ya çağrılan Üniversitelerarası Kurul, Başbakan Hasan Saka'nın huzuruna çıkarılır ve istenen kararın verilmemesi halinde 4936'ya göre üniversiteye verilen muhtariyetin kaldırılabileceği ima edilir. Komisyon üyesi Sıddık Sami Onar, bu telkini kendi onuruyla bağdaştıramaz ve sert bir çıkış yapar. Neticede Kurul incelemesi sonucu üç öğretim üyesi hakkında *Senato'nun verdiği meslekten çıkarma kararını 22 Şubat 1948'de kaldırır.*[160] Böylece CHP'nin sağ kanadının ikinci saldırısı da boşa çıkmış olur.

Ama ne var ki Reşat Şemsettin Sirer bu üç öğretim üyesini üniversiteden uzaklaştırmakta ısrarlıdır. Yeni bir saldırı başlatır. Üniversitelerarası kurulun kararından bir gün sonra Fakülte yönetim kurulunda Boratav, Boran ve Berkes'in derslerinin disiplini temin maksadıyla tatil edilmesine karar verilir. 10 Mart'ta da Bakan Sirer Danıştay kararına itiraz edip, Danıştay üyelerini tek tek ziyaret eder. Danıştay, küçük bir oy farkıyla yargılamanın yapılmasına karar verir. Ama *yapılmasına karar verilen yargılama komünistlik üzerinden değil, görevi kötüye kullanma üzerinden* yürütülecektir. Yargıda sonuç almakta zorlanan yönetim bu öğretim üyelerini yurtdışına gitmeye teşvik eder, pasaport vermekte güçlük çıkarılmayacaktır. En sonunda, Tahsin Ban-

159 Mete Çetik, *a.g.e.*, s. 26.

160 Gökhan Atılgan, *a.g.e.*, s. 103-104.

guoğlu'nun Bakanlığı döneminde Ankara Üniversitesi Kuruluş Kanunu'nda bir değişiklik yapılarak Boratav, Boran ve Berkes'in kadroları kaldırılmıştır. Adnan Adıvar'ın, Yasa Tasarısı TBMM'de görüşülürken belirttiği üzere isim sayarak özerk bir üniversitenin kürsülerini lağvetmek dünyada hiçbir yerde olabilecek bir şey değildir. Bu kanun hükmü 12 Temmuz 1948'de Behice Boran'a bildirilerek Boran'ın üniversiteyle ilişkisi kesilmiş olur. Hükümet, Üniversite'de istediği sonucu aşırı bir yetki kullanımı ile gerçekleştirmiştir.[161]

Fay Kirby'e göre Reşat Şemsettin Sirer, politikaya, Kazım Özalp'in damadı olarak memleket çocuğu kategorisinden girmiştir. O, memleketi soysuz ve köksüzlerden temizleyecektir ve bunun için ise önce Yücel'i yıkması gerekmektedir. Kenan Öner'le işbirliği yaparak Köy Enstitülerini Fikret Kanad-Emin Soysal çizgisine sokmaya uğraşmıştır.[162]

Reşat Şemsettin Sirer dönemi, Köy Enstitüleri sisteminin özelliklerinin tahrip edildiği, projenin iç tutarlılığının yok edildiği bir dönem olmuştur. Bu tahrip işleminin değişik yönlerini, Hasan Âli Yücel şöyle sıralamaktadır:[163]

- Sistemin beynini oluşturan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü 1947 yılında kapatılmıştır. (O tarihe kadar 104 mezun vermiştir.)
- Köy Enstitülerinin yapıcı prensiplerinden biri olan, köyden alınacak kız ve erkek çocukların kendi çevre şartları içinde kurulmuş öğretmen kurumlarında yetiştirilip köylerine veya aynı geniş bölgedeki köylere gönderilmesi usulü terk edilmiştir.
- 20 Köy Enstitüsüne dağılmış kızlar Bolu ve Trabzon'daki Beşikdüzü Enstitülerinde toplanmışlardır.
- Bakanlık'ın yayınladığı klasiklerin bu okullarda okunmaması kararı alınmıştır.
- Köy Enstitüleri mezunları, yedek subay okullarında önce çavuş olarak çıkarılmaya başlanmış, daha sonraki birkaç yıl içinde ise bu okullara alınmamaya başlanmıştır.
- 4 Eylül 1947'de çıkarılan 5129 sayılı kanunla ücret verilme biçimi değiştirilmiş, toprak dağıtımı ise kaldırılmıştır.
- 24 Mayıs 1948 tarih ve 5210 sayılı yasayla okul binalarının hükümet bütçesine konulan ödenekle yapılması usulü kabul edilmiştir. (Köy Enstitüleri adının kaldırılması ise 27 Ocak 1954 tarih ve 6234 sayılı kanunla sağlanmıştır.)

---

161 Danıştay'ın görevi kötüye kullanmak konusunda verdiği lüzum-u muhakeme kararı sonrasında Asliye Ceza'da yapılan yargılama sonunda üç öğretim üyesi de beraat etti. Ama bu sonuca ulaşılabilmesi ancak 1950 yılında oldu.

162 Fay Kirby, *a.g.e.*, s. 333-343.

163 Hasan Âli Yücel, "Bir Hakikat", *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1957.

Bunlara İsmail Hakkı Tonguç'un 24 Eylül 1946'da İlköğretim Genel Müdürlüğü'nden alınarak Talim ve Terbiye Kurulu Üyeliği'ne atanmasını da eklemek gerekir. İlk bakışta Bakanlık'ın beyni işlevi gören bir yere atanmış olması rütbe tenzili gibi görülmese de, gerçekte o kızağa çekilmiştir. Nitekim Tonguç, 26 Mart 1949'da da Ankara Atatürk Lisesi Orta Bölüm Resim-Elişleri Öğretmenliğine atanmıştır.

Reşat Şemsettin Sirer'in Bakanlık'taki icraatı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin felsefe/sosyoloji zümresinin temizlenmesi ve Köy Enstitüleri Projesi'nin, felsefesinden uzaklaştırılmasıyla sınırlı değildi. Bunun dışındaki faaliyetlerinin başında ise Üçüncü Millî Eğitim Şûrası'nı gerçekleştirmek geliyordu. Reşat Şemsettin Sirer dört aylık bir Millî Eğitim Bakanı iken 2-10 Aralık 1946'da toplanan Üçüncü Millî Eğitim Şûrası'nda, aile ve okul arasında işbirliğinin sağlanması konusuyla, meslekî ve teknik okulların program ve yönetmelikleri yer almıştır. Şûra'da *Okul-Aile Birliği* Tüzük Taslağı müzakere edilerek kabul edilmiş; bu yolla bir anlamda aile içi eğitimle okul eğitiminin bütünlük ve sürekliliği kurulmaya çalışılmıştır. Bu yeni oluşum içinde bir öğretmen öğrencisi hakkında ailesinden alabileceği bütün bilgileri almış olacaktı. Şûra'da aynı zamanda okul hayatına hâkim olan eğitim ve öğretim ilkelerinin ailelere tanıtılması, temizlik, sağlık ve devam sorunlarıyla fikir, duygu, ahlâk ve beden eğitimi konuları üzerinde durulması ve okul-aile birlikleri çalışmalarını kolaylaştırıcı önlemler alınması önerilmiştir. Meslekî ve teknik okulların program ve yönetmelikleri gözden geçirilirken bu okullardaki meslek atölye derslerinin saatlerinin artırılması yoluna gidilmiştir.[164]

Hasan Âli Yücel döneminde ilköğretimde uygulanan seferberlik, eğitimin ortaokullarda da yaygınlaştırılması gerekliliğini ortaya çıkarınca, Reşat Şemsettin Sirer ve Reşat Tardu, bu darboğaza bir çözüm olarak Eğitim Enstitüleri'nin kurulmasını önermişlerdir. Bu doğrultuda bazı ilkokullar ortaokul ile birleştirilip 8 yıla çıkarılacak ve bu okulların sınıflarında tek hoca ders verecekti. Ortaokullarda, değişik derslerin o alanın uzmanlaşmış öğretmenlerince verilmesi Millî Eğitim Bakanlığı'nı çok sayıda öğretmen bulma sorunuyla karşı karşıya bırakıyordu. Bu yeni çözüm ise daha az sayıda öğretmenle iş görebilmeyi sağladığı için Bakanlık'ı ortaöğretimi yaygınlaştırma hususunda rahatlatacaktır. Köylüler ilkokullarını nasıl yaptıysa, kasabalıların da ilkokullarına seve seve 3 sınıf daha ekleyeceği ve böylece ortaokulların kısa sürede yaygınlaştırılacağı varsayılıyordu. Bu varsayımla her sene Eğitim Enstitüleri'nde yetiştirilecek 1.000 öğretmenin devreye sokulması gerektiği düşünülüyordu. Bu amaçla da Eğitim Enstitüleri'ne lise ve öğretmen okulu mezunları alınacak ve 2 yıl "öğretmenlik sanatı" okutularak toplu dersler öğretmeni yetiştirilecekti. Eğitim Enstitüleri Ankara, İstanbul, Balıkesir ve İz-

164 Reşat Özalp-Aydoğan Ataünal, *a.g.e.*, 1983, s. 122.

mir'de eğitime başladılar. Ancak bu yöntem öğretmen kaynağını oluşturan Fen ve Edebiyat Fakülteleri mezunlarının öğretmenliğe girme oranlarında düşüş yarattığı için, kısa sürede tepki doğurmaya başladı.[165]

Yücel-Öner Davası

Siyasal yaşamımızda Yücel-Öner Davası diye bilinen bu dava, *Hasan Âli Yücel'e yapılan saldırıların onun Bakanlık'tan ayrılmasıyla durmadığının,* inatla sürdürüldüğünün bir kanıtı olarak ele alınabilir.[166] Bu davanın öyküsü ise TBMM'de sözlü bir soruya verilen yanıtla başladı. İçişleri Bakanı, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın 16 Aralık 1946'da Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi'ni kapatma kararı vermesi üzerine söz alan Giresun Milletvekili Ahmet Ulus'un sorusuna verdiği cevapta; Türkiye'de komünistlerin CHP'nin demokrasiye geçmek için attığı her adımı kötüye kullandığını, girişimlerinin sadece bu partileri kurmakla sınırlı kalmadığını, Demokrat Parti'ye de sızmaya çalıştıklarını, bunun için de Şefik Hüsnü, Cami Baykut, Zekeriya Sertel ve Tevfik Rüştü Aras gibi isimlerin Mareşal Fevzi Çakmak'a yakınlıklarını kullandıklarını söylemiştir.

Bu konuşma üzerine 5 Şubat 1947'de *Kuvvet* gazetesine verdiği beyanatta, Mareşal Fevzi Çakmak, "[b]en daha iş başında iken eski bir Millî Eğitim Bakanı'nın bu faaliyeti destekleyen harekâtından dolayı Hükümet'i resmen ikaz ettim. Kimse kulak asmadı ve sonra Hamidiye Köy Enstitüsü'ndeki komünist yuvasından bahsettiler" diyordu. Bunun üzerine Yücel, 8 Şubat 1947'de *Ulus* gazetesinde Mareşal'e yazdığı açık mektupta "eski bir Millî Eğitim Bakanı"nın kendisi olup olmadığını, kendisiyse komünistleri nasıl desteklediğini sordu. Yanıt gelmeyince soruyu tekrarladı.

Bu soruya yanıt beklenmedik bir yerden geldi. Birinci ciltte üzerinde durduğumuz Irkçılık Turancılık Davası'nın sonuçlanmasına iki ay kala TBMM'de İçişleri Bakanı'nın yaptığı konuşma davanın sanıklarını cesaretlendirmişti. Bunun üzerine hukuk profesörü, Adalet Bakanlığı eski müsteşarı, Irkçı-Turancıların fikrî önderi Nihal Atsız'ın avukatı ve DP'nin Kongre Divanı ile İstanbul İl Başkanı olan *Kenan Öner* eliyle bir saldırı başlatıldı. Öner, 11 Şubat 1947'de *Yeni Sabah*'ta *"Evet o Maarif Vekili sizsiniz"* diye başlayan bir Açık Mektup yayınladı. Bu mektupta; "[s]iz yalnız komünistleri Bakanlığınızda beslemekle, uğradıkları hücumlara karşı onları müdafaa et-

---

165 Bu konuda bkz. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, *Öğretmen Davasında Üniversite Düşmanlığı ve Eğitim Enstitüleri Faciası*, İstanbul, 1952.

166 Bu bölümde anlatılanlar, Feyzullah Ertuğrul, "Yücel-Öner Davası ve Dönemin Koşulları", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan-Ali Yücel Günleri*, Ankara, 26-27 Aralık 1997, s. 79-86'dan özetlenmiştir.

mekle de kalmadınız. Bakanlığınızın telkinleriyle milliyetçilik belasını başlarına soktuğunuz tam 23 genci İspanyolların engizisyonlarına rahmet okutacak işkencelerle ezdirdiniz, harap ettiniz, hırpaladınız" diyordu. Bu suçlamanın tuhaf bir mantığı bulunuyordu; Hasan Âli'yi bir yandan komünistleri himaye etmekle suçlarken, aynı zamanda çevresini miliyetçiliğe yöneltmiş olmasıyla da suçluyordu.

Yücel, bu açık mektup üzerine Kenan Öner'i[167] mahkemeye verdi. Avukatlığını Prof. Nuri Esen ve Av. Galip Hikmet İpek yapıyordu. Kenan Öner, 19 Mart 1947'de başlayan mahkeme sırasında Açık Mektup'taki iddialarını ispat etmek için mahkemeden ispat hakkı talep etti. Mahkeme bu talebi kabul ederek mahkeme sürecine bir gösteri niteliği kazandırılmasının yolunu açtı. Ayrıca Kenan Öner'in şahit olarak gösterdiği kişiler Nihal Atsız ve onun 21 izleyicisiydi.[168] Hatta bunlardan dokuzu Irkçılık-Turancılık Davası'nın sanıklarıydı. Şahit gösterilenlerin tümünün tanıklığını kabul eden Mahkeme, bu kişilerin her birinin tanıklığa engel teşkil eden durumlarını açık olarak ortaya koyan itirazları kabul etmedi. Böylece makeme salonunda Kenan Öner değil Hasan Âli Yücel yargılanır hale geldi.[169]

Öner ve beraberindeki tanıklar, Yücel'i, Irkçılık-Turancılık davasının sürmesi dolayısıyla bir yandan nasyonal sosyalizm yanlısı göstererek onu yargılanan gençleri kandırmakla, kötü yola sevketmekle suçluyorlar, öte yandan ise Köy Enstitüleri, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Siyasal Bilgiler Okulu'nu komünist yuvası haline getirmekten sorumlu tutuyorlardı. Bunun kanıtı olarak onun Sadrettin Celal (Antel), Hasan Âli Ediz, Pertev Naili Boratav, Muzaffer Şerif Başoğlu, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Adnan Cemgil, Sabahattin Ali, Behice Boran, Ahmet Cevat Emre, Abdülbaki Gölpınarlı, Nâzım Hikmet, Rıfat Ilgaz ve İsmail Hakkı Tonguç'u koruduğu söyleniyordu. Hasan Âli Yücel, davaya ilişkin savlarını genişçe anlatan *Davam* adlı kitabını 11 Ekim 1947'de mahkemeye sundu.[170] Mahkeme, 19 Kasım 1947 günü 18'inci duruşmada verdiği kararla *Hasan Âli Yücel'i haksız bularak davayı düşürdü.*

---

167 Samet Ağaoğlu, Kenan Öner'i *Arkadaşım Menderes* kitabında şöyle anlatmaktadır: "Hayır... yalnız kavga adamıydı, o kadar... Kenan Öner, Demokrat Parti'ye şu ya da bu idealin itmesiyle girmedi: Gençliğinden bu yana ruhunu yakan kavga ihtirası ile sevmediği, beğenmediği insanlarla, hoşuna gitmeyen, kendi fikrine uymayan herkesle dövüşmek için girdi." Zikreden Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demokratlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 139.

168 Bu şahitler Nihal Atsız, Orhan Şaik Gökyay, Necdet Sancar, İsmet Rasim Tümtürk, Alpaslan Türkeş, Nurullah Barıman, Hüseyin Namık Orkun, Hikmet Tanyu, Sait Bilgiç, Mehmet Külahlı, Necdet Özgelen, Nustafa Soylu, Selahattin Ertürk, Haluk Karamağralı, Ziya İlhan, Emin Soysal, Zeki Mesut Alsan, Ahmet Ellez, Osman Yüksel, Zeki Sofuoğlu'ydu.

169 Kenan Öner, *Öner ve Yücel Davası*, İstanbul, 1947. Kenan Öner, *Öner ve Yücel Davası 2*, İstanbul, 1947.

170 Hasan Âli Yücel, *Davam*, Ulus Basımevi, Ankara, 1947.

Bu kararla Kenan Öner istediği sonucu almış oluyordu. Yücel'in avukatlarının başvurduğu temyiz süreci ise uzun zaman alır, ama sonunda 22 Aralık 1949'da kesinleşen kararda *Yeni Sabah* gazetesi suçlu bulunarak cezalandırılır. Kenan Öner ise temyiz süreci sırasında öldüğü için cezalandırma kararı dışında kalmıştır.[171]

4. HASAN ÂLİ YÜCEL'İN EĞİTİM PROGRAMININ UYGULANAMAYIŞININ NEDENLERİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

Cumhuriyet'in, Hasan Âli Yücel döneminde eğitim, kültür ve sanat alanında gerçekleştirdiği büyük atılım, savaş sırasında yeni bir geleceğe yönelme biçimininin olanaklı olduğunu göstermişti. Ancak bu atılımın sürdürülemeyişi ve oldukça kısa bir sürede bir geriye dönüşün yaşanması, bizi bu mesele üzerinde daha fazla düşünmeye sevk etmektedir. Önceki sayfalarda verdiğimiz verilere dayanarak yapılan nesnel değerlendirmeler bize önemli bir başarının olduğunu gösteriyor. Hasan Âli Yücel, 1954 yılında yazdığı bir yazıda, "1938-39 ders yılında Türkiye ilkokullarında 813.532 öğrenci vardı. Bunun 500.000'e yakını şehirlerde gerisi köylerdeydi. Hâlbuki bugün şehirlerde 560.148, köylerde 1.221.740 öğrenci bulunmaktadır. Bunu halen çalışmakta olan 16.290 Köy Enstitülü öğretmene medyunuz"[172] diyerek başarısını açıkça ortaya koymaktadır. Buna karşın bu uygulamalara karşı çok yönlü bir saldırı başlatılmıştır. O zaman sormak gerekir: Bu proje neden geliştirilerek sürdürülemedi?

Bu sorgulamayı ilginç kılan durumsa, bu karşı çıkışın 14 Mayıs 1950'de iktidarın el değiştirmesi sonrasında değil, CHP iktidarkeyken, Hasan Âli Yücel'in büyük destekçisi İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sürerken gerçekleşmiş olmasıdır. Yaşanan bu geriye dönüş; pedagojik düzey farklılığı, köy okullarının yapımında bir tür iş mükellefiyeti olarak köylülerin çalıştırılması, Köy Enstitülerinin toplumsal yapıya etkileri ve çok partili rejime geçerken Anadolucu grubun CHP'ye sızması gibi dört farklı düzeydeki saikler üzerinden ele alınacaktır.

İş merkezli eğitimin, eski öğretim süreci içinde yetişmiş grupların öğretim beklentisini karşılayamayışı

Sabahattin Eyüboğlu, Enstitülerin kapatılmasında esas nedenin, bu kurumların Ankara'da ve diğer kentlerde eğitim sistemini temelinden sarsmaları olduğunu söylemektedir.[173] Zaten daha Enstitüler kurulmadan Köy Öğretmen

---

171 Bu konuda bkz. *Hasan Âli Yücel'in Açtığı Davalar ve Neticeleri*, Ulus Basımevi, Ankara, 1950.

172 Hasan Âli Yücel, *Hürriyet gene Hürriyet II*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 135.

173 Sabahattin Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 94.

Okulları aşamasında Kızılçullu ve Çifteler'de cisimleşen iki farklı eğilim olduğunu görmüştük. Kızılçullu'nun öğretim merkezli yaklaşımı ile Çifteler'in iş merkezli eğitim yaklaşımı arasındaki çekişme neticesinde Çifteler'deki uygulama başarılı olmuş ve Köy Enstitüleri projesini Çifteler deneyi yönlendirmişti. Ama Fikret Kanad ve çevresi, "üstün adam yetiştirme" iddiasıyla Köy Enstitülerinde yetişenleri yeterli bulmamaktaydı. Köy Enstitülerinden yetişenlerin yedek subay yapılmayışının gerisinde de bu görüş açısının etkileri bulunuyordu. Yetişenlerin iş yapabilme ve eleştirel düşünebilme kapasitesi onları çok ilgilendirmiyordu.

Tabii herkes bu görüşe katılmıyordu, özellikle de Köy Enstitülerine gidenler. Bunlardan biri olan İstanbul Milletvekili G. B. Göker "[m]aarif bizde hâlâ akademik tarzdan kurtulamıyor. Okullara aldığımız gençler 17 yıl kitap okurlar, ezberlerler. [...] Cumhuriyetimizin Köy Enstitüleri teşkilâtı ile bu yolda büyük bir başarı yoluna girdiğini görüyoruz. [...] Az bir zaman sonra köy okullarımızın, sağlam bir Türk Medeniyeti unsurlarını yetiştireceğine iman ettim [...] [K]asaba ve şehirler maarif sisteminin bu gayeye doğru yürüyemediğini ve hâlâ akademik tarzda bocaladığını söylemek lüzumunu arzederim" diyerek, özellikle "beden kültürü" eğitiminin genç bünyelerin inkişafını kolaylaştıracak bir sistem haline getirilmesini öneriyordu.[174]

Bütçe müzakerelerinde Köy Enstitüleri hususundaki tek polemik Emin Sazak'la Bakan Yücel arasında yaşanmıştır. Emin Sazak, Bütçe'ye dair genel görüşmeler yapılırken söz almış ve konuşması sırasında Köy Enstitülerini eleştirmiştir. Öğretmenlerin çiftçilik yapmak zorunda bırakılmasının eğitimin ihmaline neden olduğunu, musiki dersinde "anasının yanında kızını kucakladım" diye terbiye dışı türküler öğretildiğini, öğrencilerin köyün gereksinmelerine göre bilgilendirildiğini ama öğretmenlerin kendilerini Atatürk sandığını ve istediklerini yaptıklarını söyler.[175] Millî Eğitim Bakanı Yücel, bu çocukların Atatürk'ün parçaları olarak yetiştirildiğini ve sadece kanunun kendilerine verdiği selahiyetleri kullandıklarını, Sazak'ın burada bir türkünün bir mısrasını söylediğini, bu türkünün hangi okulda söylendiğini kendisine sorduğunu, eğer okulun ismini verseydi bu türkünün söylenmemesini enstitüye bildireceğini ve sorun kalmayacağını, oysa şimdi o mısrayı okuyarak kendisini zor durumda bıraktığını, çünkü bu türküyü okumayın dediğinde Meclis'te söylenen bir şeyin okulda söylenmemesini açıklamakta zorlanacağını, ama Emin Sazak'ın oturduğu yerde iç çekmesinde hakkı olduğunu, çünkü ilköğretim davasının feodal sistemle kendisini idare etmek isteyenlerin samimi olarak istemeyeceği bir dava olduğunu söylemiştir.[176]

---

174 TBMMTD: İ: 61, 25/5/1944, C: 1, s. 269.

175 TBMMTD: B: 58, 21/5/1945, O: 1, s. 216.

176 TBMMTD: B: 60, 23/5/1945, O: 2, s. 313.

Köy okullarının yapımında bir tür iş mükellefiyeti olarak köylülerin çalıştırılması

Köylerde ilkokul eğitiminin geliştirilmesinde Köy Enstitüleri merkezli yaklaşıma ilişkin en çok eleştirilen konularından biri de köylerde okul binalarının yapılması işinin köylüye vazife olarak verilmesi olmuştur. Oysa kentlerdeki ilkokul binalarının yapımı işi kentlilere yüklenmemiştir ve köylerdeki bu atılıma karşı olanlar, sürekli bu hususu eleştirerek abartmışlardır. 1944 yılı bütçe müzakerelerinde bu eşitsizliği giderecek bir kanunun hazırlandığını söyleyen[177] Hasan Âli Yücel'in bu yasası, eşitliği, köylüye yüklenen mükellefiyeti kaldırarak değil, *şehirliye de sorumluk yükleyerek sağlayacaktı.* Şemsettin Sirer zamanında yapıldığı gibi tüm masrafı bütçeye yüklemek, ilköğretim seferberliğini önemli ölçüde sekteye uğratacaktı. Hasan Âli Yücel, bu düşüncesini, daha sonraki yıllarda yazdığı bir yazısında "İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Frankfurt'ta Alman gençleri, içinde okuyup feyiz alacakları okulları, öğretmenleri başlarında olarak kurdular. Vatan böyle kurulur. Türk vatandaşının bu duyguda oluşundan şüphe mi ediyoruz?" diyerek savunuyordu.[178]

Köy Enstitülerinin özellikle kırsal yapıda geleneksel güç ilişkileri bakımından bir tehdit olarak algılanması

Cahit Kayra, hatıratında, Eskişehir Valisi Daniş Yurdakul'un Köy Enstitülerinin önünden geçerken "bunların hepsi komünist" dediğini anlatıyor.[179] Şüphesiz, devletin bir valisinin yine devletin bir eğitim kurumu hakkında bu şekilde konuşması, bu alanda birşeylerin yanlış gittiğini gösteriyor bize.

Bu okullar hakkındaki "komünist öğrenci yetiştiriyor" suçlamasına en açık yanıtı veren, Van'da 258 köyün mülk sahibi olan Kinyas Kartal, ayrıca bunu yaparken bu suçlamaların altında yatan gerçek nedenleri de itiraf etmektedir:

> "Köy enstitüleri komünist yuvası değildi, bizim devlet ve yönetim üzerindeki gücümüzü ortadan kaldırmaya yönelik çok akıllı bir uygulamaydı. Biz buna katlanamadık, içimize sindiremedik. En aydınları olan ben bile katlanamadım, onlar hiç katlanamazdı. Bunun için DP'le pazarlığa giriştik. Kaldırılmasını koşul olarak öne sürdük[....] Benim iki köyümden iki çocuğumuzu alarak Malatya'daki Akçadağ Köy Enstitüsüne gönderdiler. Çocuklar giderken doğru dürüst Türkçe bilmiyorlardı. Köy Halkı da bilmez, kendi anadili-

177 TBMMTD: I: 61, 25/5/1944, C: 1, s. 293

178 Hasan Âli Yücel, *Hürriyet gene Hürriyet II*, T.C.Kültür Bakanlığı, Ankara,1998, s. 129.

179 Cahit Kayra, *'38 Kuşağı Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s. 112.

Eskişehir Çifteler Köy Enstitüsü'nde inşaat çalışmaları (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, *s. 222).*

ni konuşurdu. Bu çocuklar, Akçadağ Köy Enstitüsünde eğitildiler, yetiştirildiler. Bana da baskıyla bu iki köye okul yaptırdılar. Çocuklar o okullara geldiler. Öğretmenlik yaptılar. Ne oldu? İki yıl sonra köyde herkes Türkçe konuşmaya başladı. O güne kadar köylülerin devlet kapısındaki işlerini benim adamlarım yapardı. Mektuplarına kadar onlar yazarlardı. Bütün bunlar ortadan kalkmaya yüz tuttu. Köylüler benim gücümden farklı güçlerin bulunduğunu öğrendiler. Bana bağlılıktan, benim sözlerimi dinlemekten uzaklaşır oldular. İşte buna izin veremezdik."[180]

Bu konuda yaşamdan ziyade kuramsal çözümlemeye dayanan bir yorumlamayı da Ömer Laçiner yapmaktadır:

"Köy Enstitüleriyle Anadolu taşrasında köyleri içeriden modernleştirecek işlevleri üstlenecek, zanaat ve tarım bilgisine sahip eğiticiler yetiştirilmesine başlandı. Bu, rejimin en fazla tepki toplayan girişimlerinden biri oldu. Köyün kasabalara olan pre modern bağımlılığını modern tarım işlev ve zanaatlarını köye enjekte ederek azaltma yönüyle geleneksel kasaba düzenini, pratik, seküler zihniyetli bir köylü önderler kadrosunu devreye sokmakla taşra muhafazakârlığını, köyleri bu kadrolar vasıtasıyla üretici kooperatifleri kurarak örgütlenmeye teşvik yönüyle –aradan çıkardığı– küçük kent ve kasaba tüccarını gayet tedirgin eden bu girişim, projede yer alanların solcu kimliği ve müfredatının niteliği ile de faşist Türk milliyetçiliğinin hedef tahtası haline geldi. Dini muhafazakârlık ve ırkçılığın Köy Enstitüleri üzerinden başlatmış olduğu antikomünist bir muhalefet yürütüldü. Böylece modernleşmeye kar-

180 Bekir Semerci, *Hasan Âli Yücel'in Önem Verdiği Çalışma Alanları*, Mustafa Coşturoğlu, Mehmet Emiralioğlu (Yayına Hazırlayanlar), *Hasan-Âli Yücel'e Armağan*, Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yıllığı, Ankara, 1997, s. 549.

şı tepki, modernleşme karşıtlığı ön plana çıkmadan antikomünizm üzerinden yürütüldü."

Çok partili rejime geçerken Anadolucuların CHP'ye sızması

Tek parti döneminde CHP'nin kendi geliştirdiği bir projeyi neden ortadan kaldırmaya çalıştığını anlamak kolay değildir. Bu konuda Fay Kirby'nin Anadolucuların CHP'de etkin olmaya başlaması üzerinden yaptığı açıklama anlamlı görünmektedir. Sekizinci Bölüm'de de ele alacağımız üzere Anadolucular CHP'ye Memduh Şevket Esendal'ın Genel Sekreterliği döneminde güçlü bir şekilde sızmışlardır.[181]

Fay Kirby'e göre Anadoluculuk Irkçı-Turancı hareketten bazı özellikleriyle ayrıldığı için gizli kalmakta, farkedilememektedir. Bu gruptakiler birleşmiş bir siyasal hareket oluşturmamışlardır ve Halk Partisi'ne karşı cephe almaktan çok içine sızmayı yeğlemişlerdir. Kemalizmde de Anadoluculukta da Millî-Misak sınırları esas aldığından, bu ikisinin ulusçuluğunun aynı olduğu yanılgısı ortaya çıkmıştır. Anadoluculuk, Anadolu kasabalarının eşraf ve "absentee" toprak ağalarının çıkarlarının beslediği bir görüştür. Anadolucular muhafazakârlıklarıyla Kemalizmin devrimciliğine, romantiklikleriyle de aydınlanmacılığına ve rasyonalizmine karşıdırlar. Liberal Batıcının köycülüğü, köylünün aydınlanmasını isteyen bir köycülüktür, ancak ütopik kalır. Anadolucuların köycülüğü ise köyün aydınlanmasını tehlike sayar. Örneğin Emin Soysal'ın Köy Enstitüleri hakkındaki yaklaşımının Anadolucu çizgide olduğunu söyleyebiliriz.

İnönü'nün çok partili bir rejim arayışına girmesinden önce, Parti'nin taşra teşkilâtı mahalli eşraf ailelerinin kontrolü altındaydı ve politikacılar Halkevleri içinden yetişiyordu. Bunlar, Parti kadrolarının memleket çapında tanınmış yazar, hukukçu, eğitimci, asker veya doktor gibi profesyonellerden oluşmasını sağlıyordu. Hasan Âli Yücel, bu dönemde eğitim, kültür ve sanat alanındaki atılımları, İnönü'nün de desteğiyle önemli dirençlerle karşılaşmadan uygulamaya koyabilmişti. Savaş sonrasında Türkiye çok partili bir rejim arayışına girince, CHP'de de yeni dönem için bir strateji arayışı başlamıştır, ancak bu arayış değişik bakımlardan baskı altına alınmıştır. Bunlardan biri Sovyetler Birliği'nin 1945 yılındaki talepleri sonrasında, Türkiye'nin Cumhuriyet'in başlangıcından beri olan komünizm karşıtlığının oldukça güçlenmiş bulunmasıydı. Bir diğeri de Demokrat Parti'nin yürüttüğü etkili kampanyalardı. Halkın savaşta çektiği sıkıntıları kolayca hükümet aleyhine ka-

181 Bu konuda bkz. Metin Çınar, *Anadoluculuk Hareketinin Gelişimi ve Anadolucular ile Cumhuriyet Halk Partisi Arasındaki İlişkiler (1943-1950)*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 2007. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

nalize edebilen DP, Türkiye'ye bir demokrasi programı önermekten ziyade anti-bürokratik bir kampanya yürütüyordu. Bu kampanyanın halk üzerindeki etkisinin yüksekliğinin gözlenmesi de CHP içinde popülizme ödün verilmesi yönünde bir baskı yaratıyordu. Bunun sonucunda CHP de kadrolarını yenileyerek geçmişin eleştirilerinden kurtulma yolunu seçmiş, bu da CHP içine Anadolucuların sızmasını kolaylaştırmıştır.

Bu doğrultuda içlerinde Nihat Erim, Tahsin Banguoğlu, İsmail Rüştü Aksal, Vedat Dicleli, Hıfzı Oğuz Bekata ve Reşat Şemsettin Sirer'in de bulunduğu 35 kişi partiye taze kan olarak çağrılmıştı. 1945 seçimlerinde Meclis'e sokulan bu isimler 1946 sonrasında da kabine içinde yer aldılar. Anadolucu sızmanın etkileri de bu dönemde açıkça ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kadrodakiler, DP'nin popülizminin yarattığı havayı Anadolucu uygulamaları gerçekleştirmek için bir gerekçe olarak kullanıyorlardı. Reşat Şemsettin Sirer zamanında Köy Enstitüleri sisteminin tahrip edilmesi, Banguoğlu zamanında ilkokullara din dersi konulması hep bu gerekçelere dayandırıldı. CHP'ye yeni bir vizyon taşımak için davet edilen 35'ler yeni bir vizyon taşımaktan ya da program geliştirmekten çok muhalefetin popülizmini CHP'ye taşımışlardı.

Bu ortam içinde Köy Enstitülerinin hedef haline getirilmesi kolay olmuştur. Hasan Âli Yücel, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olarak Köy Enstitülerini açıkça desteklemeyeceğini, Köy Enstitüleri mezunlarının askerliklerini yaparken aşağılayıcı davranışlarla karşı karşıya kalması üzerine bu tutumun önlenmesi için İnönü'ye başvurduğunda fark eder. İnönü, bu başvuru sonrasında ona Genelkurmay Başkanı Salih Omurtag'a başvurmasını önermiştir. Hasan Âli Yücel'in İnönü'den uzaklaşması da böyle başlamıştır. Köy Enstitüleri için "Türk Milletine bırakacağım iki eserden biridir" diyen Millî Şef, çok partili rejim içinde "Millî Şef"liği kalmayınca, gücünün bittiğini fark etmekte ve Köy Enstitülerini tutamamaktadır. Yeni ortam ve partinin yeni yapısı İnönü'yü yenik düşürmüştür. Ama İnönü, Hasan Âli Yücel gibi bu yenik düşüşün açıkça sergilenmesine olanak vermemektedir. Köy Enstitülerinin yanında açıkça durmayarak, Köy Enstitüleri içinde etkili olmamış olan Anadolucular ve Irkçı-Turancıların Köy Enstitülerinin ebedi düşmanı haline gelmesinde rol oynamıştı. Bununla birlikte bu gruplar Yücel'i tüm kötülüklerin kaynağı olarak ilan ederken, İnönü ismini Yücel'in yanına koyma fırsatını elde edememişlerdi. Buna karşılık Köy Enstitülerini İnönü'nün kurtarabilecekken kurtarmadığını sananlara Tonguç'un verdiği karşılık şu olmuştur: "Siz ne Köy Enstitülerini biliyorsunuz, ne İnönü'yü"

İnönü'yle Hasan Âli Yücel'in ilişkisinin kopuşu ise Hasan Âli Yücel'e *Ulus* gazetesinde yazma kapılarının kapanmasıyla gerçekleşmiştir. Kızı Canan

Eronat'la yapılan bir söyleşiden anlaşıldığına göre Yücel, *Ulus* gazetesinde yazılar yazarken, bir tarihten sonra yazılarının yayınlanmamaya başlaması üzerine Yazı İşleri Müdürü Münir Berik'e bunun nedenini sorduğunda bu talimatı İnönü'nün verdiğini öğrenir. Bu bilgiyi alması üzerine hemen 21 Kasım 1950'de düşüncelerini açıkça söylemeyeceği bir kuruluşta daha fazla üye kalamayacağını söyleyerek istifa eder.[182]

182 Mustafa Çıkar, *a.g.e.*, s. 131-132.

SAĞLIK ALANINDA YAPILAN UYGULAMALAR VE 10 YILLIK SAĞLIK PROGRAMI

1. CUMHURİYET'İN SAĞLIK POLİTİKALARI

Cumhuriyet'in, kuruluş yıllarından itibaren izlediği sağlık politikasının temel hedefleri oldukça açıktır. Uzun süreli ve büyük savaşlardan dolayı zaten azalan ülke nüfusu, savaş sonrasında uygulanan mübadeleyle daha da azalmıştı. Nüfusta önemli azalmaların yaşanmasının yanı sıra, var olan nüfusun sağlık durumu da iyi değildi. Sıtma, frengi ve trahom gibi hastalıklar çok yaygındı. Savaştan çıkan gazilerle de nüfusta sakatlık oranları bir hayli yükselmişti. Bu durumda bir yandan nüfusun artırılmasının Cumhuriyet'in en önemli hedeflerinden biri haline gelmesi üzerine *pro-natalist politikalar izlenirken,* öte yandan da varolan nüfusun sağlık durumunu hızla iyileştirmek ve verimini artırmak için *koruyucu hekimlik uygulamalarına öncelik veriliyordu.* Ülke kaynaklarının çok sınırlı olduğu bu dönemde tedavi hizmetleri ise ancak ikincil bir öneme sahip bulunuyordu.

Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemde böyle bir politikayı uygulamak için hem sağlık personeli hem de sağlık altyapısı oldukça yetersizdi. 1923 yılında 554 hekim *(19.860 kişiye bir hekim)*, 139 hemşire *(79.154 kişiye bir hemşire)*, 347 ebe *(31.707 kişiye bir ebe)* vardı ve "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti"ne ait üç kuruluşta 950 yataklık bir kapasite bulunuyordu. Tüm ülkede, sözünü ettiğimiz 3 devlet kuruluşuna ek olarak yabancılarla ve Müslüman olmayan cemaatlerle birlikte 6 belediye, 45 özel idare ve 32 özel kişiye ait *toplam 89 hastanede 6.377 hastane yatağı vardı.* Yani 1.725 kişiye bir yatak düşüyordu.[1]

1 Tunca, Y., *Sağlık Çalışmalarında Kırk Yıl (1922-1962)*, T.C. Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını No. 303, Ankara, 1964.

Bu kadar az sayıdaki sağlık personel ve tesisiyle sağlanan bir sağlık hizmeti ancak kentlerde yaşayanların sınırlı bir kesimine ulaşabiliyordu. Toplumun diğer kesimi ise sağlık sorunları karşısında toplumda hâlihazırda varolan folklorik tıp bilgisini kullanıyordu. Bu folklorik bilgilere dayanan sağlık hizmetleri iki alt grup içinde toplanabilecek kişilerce sunulmaktadır. İlk grup, kendilerini topluma gizemli güçleri varmış gibi sunan ve halkın batıl inanışlarını sömürenlerdir; muska yazıcıları, kurşun dökücüleri, sıtma bağlayıcıları, büyücüler, okuyucular bunlar arasında sayılabilir. Diğer grubu ise nesilden nesile aktarılan görgül bilgi birikimine dayanan kehhallar, attarlar, kökçüler, ebeler ve berberler vb. oluşturur. Bu kesimin folklorik bilgileri kullanarak sundukları hizmetlerin hastalıklar karşısında etkinliği sınırlı olsa da toplumun büyük kesimine hastalık karşısında belli bir moral verdiği söylenebilir.[2]

Elbette, köktenci bir modernist proje uygulayan Cumhuriyet'in, var olan bu duruma razı olması beklenemezdi. Cumhuriyet, modern tıp eğitimini geliştirerek ve halka ulaşmasını sağlayacak kurumsallaşmayı gerçekleştirerek, moden tıbbın folklorik tıp karşısında etkinlik alanını genişletmeye girişmiştir.[3] Ama yine de modern tıp hizmetlerinin yaygınlaşmasının yeterince hızlı olmaması neticesinde folklorik tıp belli bir direnç gösterebilmekte, kendisini yeniden üretme olanağını bulabilmektedir.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın 1925 yılı programı ve uygulamaları

Cumhuriyet döneminin sağlık politikası büyük ölçüde 14 yıl Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekilliği yapan Dr. Refik Saydam tarafından geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Refik Saydam, 1925 yılında toplanan *Birinci Millî Tıp Kongresi'nde* alınan kararlar doğrultusunda bir sağlık programı hazırlayarak aynı yıl uygulamaya koymuştur. Bu programın birinci maddesinde, devletin sağlık teşkilâtının genişletilmesi önerilmektedir. Sağlık, devletin temel görevlerinden biri olarak görülmektedir ve bu görevin başarılabilmesi için, öncelikle oldukça az olan sağlık personeli sayısının artırılması gerekmektedir. Bu nedenle program içinde üç başlık çok sayıda doktor, ebe ve küçük sıhhat memuru yetiştirmeye ayrılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, var olan tıp fakültelerinin sayısını artırmaktan ziyade bu fakültelerin öğrenci bulması-

2 Tuba Demirci, *Body, Disease and Late Ottoman Literatüre: Debates on Ottoman Muslim Family in the Tanzimat Period (1839-1908)*, Department of History Bilkent University, Feb. 2008, s. 111-118.

3 Bu konuda bkz. Alpaslan Santur, "Anadolu'da Geçmişte Bazı Geleneksel Uygulamalar Çerçevesinde Sıtma Hastalığı ve Atatürk Dönemi Sıtma Mücadelesi", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, 2009, s. 423-438.

nı kolaylaştırmak ve yetişen öğrencileri Anadolu kentlerine göndermek için önlemler alınmıştı. 8 Kasım 1923'te kabul edilen 369 sayılı *Etibbanın Hizmeti Mecburiyesi Hakkında Kanun*'la taşrada hekim ihtiyacını karşılamak üzere tıp fakültesi öğrencilerine mecburi hizmet konulmuştur. 1924 yılında, lise mezunları toplanarak, eğitim masraflarının hükümetçe karşılanması yoluna gidilerek 200 kişilik "İstanbul Leylî Tıp Talebe Yurdu" açılmıştır. Bununla birlikte *öğrenci sayısını artırmak için alınan bu önlemler ancak altı yıl sonra ilk etkilerini gösterecektir.* 1932 yılından sonra mecburi hizmet yükümlülüğü sadece bu yurtta okuyanlarla sınırlı hale getirilmiştir.[4] 1924 yılında ayrıca İstanbul'da yatısız ve Sivas'ta yatılı olmak üzere iki küçük sıhhat memuru okulu açılmıştır. Sivas'taki okul, binanın yetersizliği nedeniyle 1932 yılında Çorum'a taşınmıştır. Yine 1924 yılında Tıp Fakültesi'ne bağlı bir kuruluş olarak İstanbul'da Besim Ömer Paşa tarafından bir ebe okulu açılmıştır. Öğrenim süresi iki yıl olan bu okula ortaokul mezunu kızlar kabul edilmiştir. Okula yeterli öğrenci çekebilmek için 1924 yılında 50 öğrencilik bir Ebe Öğrenci Yurdu açılmış, yatılı okuyanlar iki yıl zorunlu hizmetle yükümlü kılınmıştır.[5] Ayrıca 28 Şubat 1925'te Hilal-i Ahmer, İstanbul'da bir Hemşire Mektebi açmıştır.

1 Nisan 1926 tarihinde çıkartılan 796 sayılı Umuru Sıhhiyeye Müteallik Bütçelerle Bilumum Memurini Sıhhiye Hakkındaki Kanun'la İdare-i Hususiyeler ile Belediyelerde çalışacak sağlık memurlarının atanmaları ve terfilerine ilişkin yetkiler Vekâlet'e verilmiş ve bu kurumların bütçelerinde yer alacak sağlık harcamaları merkezî denetim altına alınmıştır.[6] Böylece sağlık kesiminde, kamu sektöründe çalışan tüm sağlık personelinin yönetimini tek elde toplayan güçlü bir merkezî yönetim kurulmuştur. Refik Saydam, bu politikası ile Vekâlet'i, fiilî hizmeti yürüten bir kurum haline getirmiştir.

Devletin sağlık teşkilâtını genişletebilmek için öncelikle sağlık altyapısının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu amaç Program'da *Numune Hastaneleri ve Çocuk Bakım ve Doğum Evleri açmak* başlıklarıyla yer almaktadır. Refik Saydam, uygulamada koruyucu hekimlik hizmetlerine daima büyük önem vermiş, hasta tedavi hizmetini hiçbir zaman hükümet görevi olarak ele almamıştır. Bu konuda daha ziyade mahalli idarelere yol gösterici olmayı tercih etmiştir. Belediye ve özel idareleri hastane açmak için teşvik etmiştir.

1925 yılı Programı'nda ağırlık *verem, sıtma, frengi, trahom ve kuduz* gibi salgın hastalıklarla mücadeleye verilmiştir ve hazırlanan yasa taslaklarının büyük kısmı 1926 yılında Meclis'ten geçmiştir. 839 sayılı *Sıtma Mücadelesi*

---

4 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, SYB Yayını, No: 422, Ankara,1973, s. 291-293.

5 R. Dirican, N. Bilgel, *Halk Sağlığı (Toplum Hekimliği)*, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1993, s. 545.

6 Bu amaçla 8 Eylül 1926 tarih ve 4906 sayılı kararnameyle İdare-i Hususiyelerle Şehremanetleri ve Belediye Bütçelerinin Umuru Sıhhiye ve Hayriyeye Müteallik Aksamı tanzim edilmiştir.

Kanunu'yla, "Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti", sıtmalı olduğu ilan edilen bölgelerde mücadele teşkilâtları, enstitüler, laboratuvarlar kurma ve doktorlar ve küçük sıhhiye memurlarının eğitimi için kurslar açmakla yetkilendiriliyordu. Vekâlet, 1925 yılında Almanya'daki Hamburg Sıcak Memleketler Enstitüsü'nden Prof. Dr. E. Martini ve Dr. H. Vogel'i çağırmıştır. Prof. Martini, incelemeleri sonucunda *Adana'da bir Sıtma Araştırma Enstitüsü* kurulmasını önermiştir. Öneri doğrultusunda kurulan ve 1928 yılında çalışmaya başlayan Enstitü'nün gelişmesine paralel olarak güçlü bir bölge örgütlenmesine gidilmiştir. Kurulan bölge örgütleriyle 1930 yılında Türkiye, on bölgedeki 3.453 yerleşmede sıtma ile mücadele edebilir hale gelmiştir. Sivrisinekle mücadele için bataklık kurutulmaya da yine 1925 yılından sonra başlanmıştır. Ankara'da İstasyon yanındaki Babaharmanı ve Gazi Çiftliği bataklıkları, Trabzon'da Limni Bataklığı, İzmir'de Cellat Bataklığı ve Aydın'da Köşk Bataklığı ilk kurutulanlar olmuştur. 1925-1936 yılları arasında 25.155 ha bataklık kurutulmuştur. Sıtmayla mücadelenin gelişmesine paralel olarak 1925 yılında 1.314 kg olan kinin tüketimi, 1926 yılında 3.552 kg'a, 1935 yılında da 6.217 kg'a yükselmiştir.[7]

Cumhuriyet ilan edildiğinde, frengi; Bolu, Kastamonu, Trabzon ve Ankara çevresini kasıp kavurmaktadır. Vekâlet, bu hastalığı ihbarı mecburi hastalıklar arasına alarak hastaları izlemek için her yerde dispanserler açmış ve buralarda ücretsiz hekimlik hizmeti ve ilaç vererek bu hastalığı denetim altına almaya başlamıştır.[8]

Trahomla mücadele etmek için ilk teşkilât 1925'te Gaziantep ve Malatya'da kurulmuş, mücadele 1926 yılında başlamıştır. Bu tarihte Adıyaman'da 20 yataklı bir hastane, Malatya ve Besni'de onar yataklı birer dispanser, İstanbul'da trahomlu öğrencilere mahsus bir okul ayrılarak işe başlanmıştı. Yine bu yılda 130 yataklı 13 hastane, 27 dispanser, 35 köy tedavi evi açılmış ve ayrıca salgın oftalmilere karşı da bir ambulans Millî Müdafaa Vekâleti emrine verilmiştir. 1941 yılına kadar toplamda 1.300.000 kişi muayene edilmiştir. Muayene edilenler arasında trahomlu oranı % 50 bulunmuş, bir gözde körlük oranı % 1,1, iki gözde körlük oranı % 0.37'ye inmiştir. Van'daki okullarda yapılan muayenede de % 21 oranında trahomlu öğrenci tespit edilmiştir.[9]

Veremle savaş için, İzmir Veremle Mücadele Derneği'nin öncülük etmesiyle ve İstanbul, Samsun gibi kentlerde kurulan mücadele cemiyetlerinin de gayretiyle birkaç dispanser ve bir sanatoryum kurulmuştu. Hükümet'in de katkısıyla, 1927 yılında Çamlıca Validebağ'da bir prevantoryum açılmış-

7 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 232-237.

8 Mazhar Osman, *Sıhhat Almanakı*, İstanbul, 1933, s. 40.

9 Süreyya Gördüren, *a.g.m.*

tı ve ayrıca umumi hastanelerde veremlilere ayrılmış bazı yataklar da bulunuyordu.[10] Kuduzla mücadele kapsamındaysa İstanbul'daki kuduz müessesesinin bir benzeri 1925 yılında Erzurum ve Sivas'ta, 1926 yılında Diyarbakır'da, 1927'de Konya'da ve 1930'da İzmir'de açılmıştır.

Program'da, salgın hastalıklarla mücadelenin başarılması için gerekli altyapıyı oluşturmak üzere "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi"nin ve "Türk Hızıssıhha Mektebi"nin kurulması önerilmiştir. 1924'te Sivas ve Ankara'da kurulmuş olan kimyahaneler 17 Mayıs 1928 tarih ve 1267 sayılı yasayla birleştirilerek *(Refik Saydam) Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün* kurulması sağlandı. Daha sonraki yıllarda bu alanda eğitim vermek üzere bir Hıfzıssıhha Mektebi de açılmıştır. *1933 yılı Sıhhat Almanağı*'nda Mazhar Osman "[b]üyük emniyetle bakteriolojihaneninin yaptığı veba, kolera, tifo, dizanteri, kızıl, menenjit, difteri aşılarını kendi seromlarımızı kullanıyoruz" diye yazıyordu. Onun verdiği bilgiye göre son yıllarda Konya ve İstanbul'da kızıl, Adana'da menenjit salgını olmuş ama devlet çevreyi aşıya boğarak salgını kısa sürede söndürmüştür.[11]

Refik Saydam'ın 1925 yılı programında yer alan son ilke Sağlık ve Sosyal Yardım Teşkilâtını köylere kadar götürmek olmuştur. Bu amaçla köysel yörelerde, tıbbi bakım hizmetlerinin, ücretleri özel idareler tarafından ödenmek kaydıyla gezici hekimler ve sağlık memurları tarafından yürütülmesi öngörülmüştür. Ancak bu yaklaşım bir türlü uygulamaya konulamamıştır.

Türkiye'nin sağlık tarihinde Ankara yakınlarında yeniden kurulan Etimesgut özel bir öneme sahiptir. Etimesgut'un öyküsü ilginçtir. Eski adı Ahi Mesud olan bu yerde bir çiftlik bulunmaktaydı. Atatürk, Bulgaristan'dan gelen elli hanelik bir göçmen grubunun buraya yerleştirilmesini ve burada modern bir bucak geliştirilmesini istemişti. Bunun üzerine 1928 yılında Etimesgut'a bir dispanser, bir yatılı okul ve asri bir hamam yapılması kararlaştırılmıştı.[12] Kırsal alana götürülecek sağlık hizmetleri konusunda bir örnek oluşturmak üzere de *1929 yılında Etimesgut İçtima-i Hıfzıssıhha Numune Dispanseri* (Etimesgut Toplum Sağlığını Koruma Dispanseri) açılmıştı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında bu tür kuruluşlar Fransa, Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'nde geliştirilmişti. 8-10 yataklı olan bu kuruluş, poliklinik hizmetleri vermenin yanı sıra, sağlık personeliyle merkeze bağlı köyleri belirli bir program dâhilinde dolaşıyor ve halkın ayağına giderek koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetleri sunuyordu.[13]

---

10 Mazhar Osman, *a.g.e.*, s. 925, 947.

11 Mazhar Osman, *a.g.e.*, s. 39.

12 Derya Şimşek, "Atatürk Dönemi Etimesgut Numune Sağlık Merkezi", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, 2009, s. 621-634.

13 R. Dirican, N. Bilgel, *a.g.e.*, s. 544-545.

1930 yılında 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Yasası ve 1936 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yasası'nın kabul edilmesiyle sağlık politikalarında yaşanan nitelik sıçraması

Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılından 1930'lu yıllara kadar geçen süre içindeki deneyim, 1930'lu yıllarda yeniden değerlendirilmiş ve böylece köktenci modernite projesini yaşama geçirecek yasal çerçevenin yeniden oluşturulmasına kapı aralanmıştır. Köktenci modernite projesini yeniden yönlendirmenin merkezinde iki yasa yer almaktadır: *3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediyeler Kanunu* ile *24 Nisan 1930 tarihli ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu.* Yirmi bir gün arayla, aynı amaç doğrultusunda çıkan bu iki yasa da kent merkezli yasalardır ki medeniyet ve medine sözcüklerinin aynı kökten geldikleri hatırlanırsa Cumhuriyet'in uygarlık projesi içinde bu iki yasanın neden merkezî bir konum kazandığını daha iyi kavrarız. Bu iki yasaya *21 Haziran 1933 tarih ve 2290 sayılı Yapı Yollar Kanunu'nu* da eklersek, Cumhuriyet'in uygarlık projesinin yaşam pratiği içinde nasıl somutlaştırıldığını daha iyi değerlendirebiliriz.[14]

Yusuf Akçura, bu Yasa Tasarısı için çok çalışıldığını, Yasa Tasarısı Meclis'te konuşulurken belirtmiştir.[15] Tabii Yasa'nın hazırlanmasında uzun süredir Vekillik yapan Refik Saydam'ın yönlendirmesi de etkili olmuştur. Üzerinde üç yıl kadar çalışıldıktan sonra bastırılan Taslak, yönetimin ilgili kesimlerin görüşleri alındıktan sonra, nihai taslak olarak Bakanlar Kurulu'nca kabul edilmiş, 17 Nisan 1929 tarihinde de TBMM'ye gönderilmiştir. Taslağın gerekçesinde, özellikle toplum sağlığıyla, bir diğer deyişle topluma yönelik koruyucu hizmet uygulamalarıyla ilgili hiçbir dayanak bulunmadığı vurgulanmakta; bu dayanağın olmaması nedeniyle gereken önlemlerin tam olarak alınamadığı, bu nedenle de yapılanların boş bir çabadan ibaret kaldığı, bunu fark eden Cumhuriyet yönetiminin de ilkelerine uygun bir "genel koruyucu hekimlik" kanununun çıkartılması zorunluluğunu duyduğu açıklanmaktadır.

Taslak, hiçbir yabancı ülkenin kanunundan aynen alınmış değildir. Ama zührevi hastalıklar ve emek hıfzıssıhhasında Alman mevzuatından yararlanılmıştır. Açıklamaya göre bunların hazırlanmasında hem ülkenin gerçek ihtiyaçları, hem de koruyucu hekimlik biliminin en geçerli bilgileri göz önüne alınarak her yerde ve her koşulda uygulanabilir hükümler getirilmesine dikkat edilmiştir. Refik Saydam'ın Taslağı Meclis'e sunarken belirttiği üze-

---

14 Bu konuda bkz. Türkiye Bilimler Akademisi Çevre Komitesi, *Türkiye'nin Sağlık Tarihi Bağlamı İçinde 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ve Cumhuriyet'in Sağlık Sorununa Yaklaşımı*, Ankara, 2010.

15 TBMMTD: I: 48, 17 Nisan 1930, C: 1, s. 65.

re, Taslak, milletin sıhhatini koruma işinin Devletin umumi hizmet ve mecburiyetlerinden olduğu esasından hareket edilerek hazırlanmıştır. Refik Saydam'ın sözleriyle bu yasa sıhhat ve içtimai muavenet işlerinde adeta bir teşkilât-ı esasiye (anayasa) olacaktır.[16]

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 1930 yılında yürürlüğe konulması sonrasında, sağlık mevzuatında ve örgütlenmesinde yasanın öngördüğü düzenlemeleri yapmak gerekiyordu. Öncelikle yönetmelikler çıkarılmalıydı. Bu nedenle ilk el atılan konu tamamlayıcı mevzuatın çıkarılması olmuştu. 1593 sayılı yasanın uygulanması için gerekli sağlık sisteminin kurulmasında 23 Haziran 1936 tarih ve 3017 sayılı Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu'nun çıkarılması önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu yasayla Bakanlığın görevleri 1593 sayılı yasaya uygun olarak "memleketin sağlık koşullarını düzeltmek ve milletin ferdi ve sosyal sağlığına zarar veren etkenlerle mücadele etmek ve gelecek nesillerin sağlıklı olarak yetişmesini sağlamak ve halkı sağlık ve sosyal yardıma kavuşturmak ve iskân işlerini görmek için kanunlarla kendisine verilen görevleri yapmakla yükümlü olmak" üzere yeniden belirlenmiştir.

Türkiye, 1930'lu yıllarda oluşturulan bu yasal ve örgütsel çerçeveyi sağlık altyapısının olanakları dâhilinde yaygınlaştırmaya devam etmiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilât Kanunu'nun çıkmasından sonra, bir seri yasa ve yönetmelik daha yayımlanarak sistem pekiştirildi. 11 Haziran 1930'da çıkartılan 3039 sayılı Çeltik Ekimi Kanunu, 29 Aralık 1937 tarihli Köy Ebelerinin Vazifeleri ve Sureti İstihdamları Hakkında Talimatname, 27 Nisan 1939 tarih ve 2/10857 sayılı Kararnameyle kabul edilen Radyoloji, Radyom ve Elektrikle Tedavi Müesseseleri Hakkında Nizamname bunlar arasında sayılabilir.

2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI İÇİNDE SAĞLIK VE SOSYAL MUAVENET ALANINDA YAPILAN UYGULAMALAR

Erzincan Depremi

Türkiye, Savaş başladığında büyük ölçüde "Sağlık ve İçtimai Muavenet Vekâleti"nin görev alanı içinde çözümlenmesi beklenen büyük bir felaketle karşılaştı. Böylece, daha Savaş'ın başlangıcında, Türkiye'nin savaşa hazırlık konusunda taşıdığı büyük sorumluluğa, Erzincan Depremi'nin yaralarını sarmak da eklenmiş oldu. Savaş'ın patlamasından kısa bir süre sonra çok soğuk bir kış günü olan 26/27 Aralık 1939 gecesi, Doğu Anadolu yaylasındaki Erzincan ve çevresini sarsan 7,9 şiddetindeki deprem sonucu 116.720 yapı

16 TBMMTD: I: 48, 17 Nisan 1930, C: 1, s. 64.

yıkılmış ve 32.962 kişi yaşamını kaybetmiştir. Ulaşım ve haberleşme olanaklarının çok sınırlı olması kurtarma faaliyetlerinin yapılmasını adeta olanaksız hale getirmiştir.[17] Deprem sonrasında ayakta kalan çok az sayıdaki binadan biri de hapishanedir. Sınırlı olanaklarla yapılan kurtarma çalışmalarında mahkûmlar kullanılmıştır ve kurtarılanlar hapishane binasında koruma altına alınmışlardır. Deprem nedeniyle kapanan Erzincan yolu ancak 30 Aralık 1939'da tekrardan açılabildiği için, yardım ekipleri de bu tarihten sonra Erzincan'a ulaşabilmiştir. Yolun açılmasından bir gün sonra da Cumhurbaşkanı İnönü, Erzincan'a gitmiştir.[18] İnönü'ye sarılan bir depremzede kadının fotoğrafı, bu felaketin simgesi haline geldi. Ayrıca deprem bölgesine yardım göndermek için Dumlupınar Vapuru Giresun'a gönderilmiştir. 10 Ocak 1940'ta çıkarılan bir yasayla da kurtarma çalışmalarında yer alan 241 mahkûm; para cezalarının tümü, hapis cezalarının 5'te 4'ü affedilerek ödüllendirilmiştir.[19] 13 Ocak 1940'ta da Mareşal Fevzi Çakmak deprem bölgesini ziyaret etmiştir.

Uzun yıllar Kızılay'ın başkanlığını da yürütmüş olan Başbakan Refik Saydam, gıda maddelerinin yakın yerleşmelerden deprem mahalline gönderilmesini örgütlemeye çalışmıştır. İlk yardım treni hava koşullarının elverişsizliği dolayısıyla kara saplanmış, yolu kapalı yerlere kızakla ulaşılmaya çalışılmıştır. *Deprem bölgesindeki köylerin tümüyle irtibat kurulması ise 15 günü almıştır.* Can kayıplarının artmasında depremden kurtulanların kış şartlarına yenik düşmelerinin payı da yüksek olmuştur. Depremde bozulan demiryolu hatları tamir olduktan sonra yaralılar da dâhil Erzincan'dan ayrılanların sayısının 8 bin ile 9 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Kentte sadece 500-600 kişi kalmıştır.[20] Hükümet, deprem bölgesinden ayrılanlara barınacak yer sağlanmışsa kişi başına 9 lira iaşe bedeli, yer sağlanmadıysa iaşe bedeline ek olarak aile başına 9 lira konut bedeli verilmesini kararlaştırmıştır.[21] Depremden zarar görenlere yapılacak yardımları düzenlemek için 3773, 4000 ve 4071 sayılı yasalar çıkarılmıştır.

TBMM Başkanı Abdülhâlik Renda başkanlığında oluşturulan bir yardım kurulu aracılığıyla toplanan yardımlar 3.666.885 lirayı bulmuştur. Ayrıca 3.838 koli tıbbi malzeme, 97.522 koli gıda maddesi, 687.228 parça giysi ve 13.073 parça mutfak malzemesi toplanmıştır. Yardım toplama işini, vilayetlerde Valilerin başkanlığında oluşturulan Kızılay mensuplarının da katıldı-

---

17 Andrew Mango, *Türkiye ve Türkler 1938'den Günümüze*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 41.

18 *Cumhuriyet'in 75 Yılı 1923-1953*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayını, İstanbul, 1998, s. 1939.

19 Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi*, Ankara, 1974, s. 55.

20 Alev Özbil, Dr. Refik Saydam'ın Başbakanlığı Dönemindeki İcraatları (1939-1942), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul, 2003, s. 73.

21 *Asım Us'un Hatıra Notları*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1966, s. 429.

1939 Erzincan depremi kentte büyük bir yıkıma yol açtı (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, s. 212).

ğı alt komisyonlar örgütlemiştir. Taşıma için Demiryolları ve Denizyollarında indirimli bir tarife uygulanmıştır. Ayrıca Kızılay bir yıl süreyle gümrük, belediye ve liman vergilerinden muaf tutulmuştur. Savaş yeni başlamış olduğu ve henüz bir dünya savaşı niteliği kazanmadığı için uluslararası yardımlar da üst düzeyde gerçekleşmiştir. Romanya ve Yunanistan hemen yardım elini uzatmış, Türkiye'yle üçlü anlaşma imzalayan İngiltere ve Fransa da çadır ve giyecek göndermiş, hastane gemileri yola çıkarmıştır. Sovyetler Birliği, Afganistan, Avustralya, Çin, Suriye, Yugoslavya, Mısır, Filistin, Almanya, Belçika, İran, Hollanda, Bulgaristan ve İsviçre yardım gönderen ülkeler arasındadır.[22]

Başbakan Saydam, 18 Ocak 1940'ta, Nafia Vekâleti'nin yeni yapılacak şehir yerinin tespiti için çalışmalara başladığını söylemiş, 3 Mayıs 1940'ta Erzincan'ı ziyaretinde de, Vekâlet'in çalışmasının hızlandırılmasını istemiştir. Ardından şehrin yerinin istimlâk edilmesi ile ilgili 3908 sayılı kanun 7 Ağustos 1940'ta kabul edilmiştir. Bu yasada toprakların istimlâk değerinin vergi değeri esas alınarak saptanması yoluna gidilmiştir. Erzincan kentinin yeni planı Şehircilik Fen Heyeti uzmanlarından Celal Ulusan tarafından 1941 yılında yapılmıştır.[23] 22 Eylül 1941'de 4126 sayılı yasayla Erzurum ve Erzin-

---

22 Alev Özbil, *a.g.e.*, s. 74.

23 İlhan Tekeli, *Türkiye'nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 127

can belediyelerine planın uygulanması için 3.300.000 TL kredi verilmesi kararlaştırılmıştır. Şehrin yeniden inşasının başlaması 1942 yılının mart ayını bulmuştur.[24]

Ayrıca bu deprem sonrasında kimsesiz kalan çocuklar, daha önceki depremlerde yapıldığı gibi evlatlık verilmemiş, 168 çocuğun Kızılay'ın çatısı altına alınarak yetiştirilmesi yoluna gidilmiştir.[25]

İkinci Dünya Savaşı içinde yapılan yeni yasal ve kurumsal düzenlemeler

Savaş sırasında çıkartılan mevzuat arasında; 30 Aralık 1940 tarih ve 3959 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Teşkiline Dair Kanun, 15 Haziran 1942 gün ve 4255 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakındaki Kanun, 9 Temmuz 1943 tarih ve 4459 sayılı Köy Ebeleri ve Köy Sağlık Memurları Teşkilâtı Yapılmasına ve 3017 Numaralı Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun ve 25 Şubat 1942 tarih ve 2/17413 sayılı kararnameyle uygulamaya konulmuş olan Hastaneler Talimatnamesi sayılabilir.

Savaş döneminde devlet harcamaları içinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın harcamalarının payı önemli ölçüde düşmüştür. 1938 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın devlet harcamaları içindeki payı yüzde 3,95 iken, 1939 yılında yüzde 2,94'e, 1940 yılında yüzde 2,25'e, 1941 yılında yüzde 1,95'e, 1942 yılında yüzde 1,69'a ve 1943 yılında yüzde 1,51'e düşmüştür. Ardından 1944'te ise yüzde 2,12'ye, 1945'te yüzde 2,80'e, 1946'da yüzde 2,73'e yükselmiştir. 1945 yılı bütçesi TBMM'de konuşulurken O. Ş. Uludağ bu önem kaybını, "Sağlık Bakanlığının Cumhuriyet'in başlangıcındaki atılımcı tavrını yitirdiğini Milli Eğitim Bakanlığının bütçesini sekiz misli yükselttiği bir dönemde Sağlık Bakanlığının bütçesini ancak 1,5 misli artırdığını" söyleyerek ifade etmiştir.[26] Bütçedeki bu düşüş nedeniyle, İkinci Dünya Savaşı (1939-45) yıllarında sağlık hizmetleri önemli ölçüde aksamıştır. Mücadele faaliyetleri de azaltıldığı için *sıtma, verem gibi hastalıkların yanı sıra çiçek, tifüs ve uyuzun da arttığı gözlenmiştir.*

Savaş yıllarında sağlık sisteminin performans düşüşünün bir başka nedeni de doktor sayısının azlığıdır. 1923'te 554 olan hekim sayısı 1930'da 1.182'ye, 1935'te 1.625'e, 1940'ta 2.387'ye, 1945'te 3.886'ya yükselmiştir.[27] Savaş sı-

24 Alev Özbil, *a.g.e.*, s. 75.

25 Alev Özbil, *a.g.e.*, s. 75.

26 TBMMTD: B: 63, 26/5/1945, O: 1, s. 412-413.

27 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 318.

rasında ordu emrine alınan doktorlarla bu sayılar 500 kadar azalmıştır.[28] Bunda savaş öncesinde 1937 yılında Ankara'da bir Tıp Fakültesi açılması konusunda başlayan girişimden sonuç alınamamış olmasının da katkısı vardır. Tıp Fakültesi ilk öğrencilerini ancak 1945-46 ders yılında alabilmiştir.

TBMM bütçe müzakerelerinde doktorlar konusunda sayıların yanı sıra toplumla kurulan ilişkiler de yakınma konusu olmuştur. Doktor milletvekilleri şikâyetlerini iki farklı yönden dile getirmektedir: "Hekim bakkal değildir, hekim bezirgân değildir. Hekim bir başka mahlûktur. Ama bir yandan toplum hekime layık olduğu mevkii vermemektedir. Öte yandan doktorun eğitiminde etibba odalarının çalışmasında bu ruh aşılanamamaktadır" denilerek yeni bir hekim yaratmanın gereği üzerinde durulmaktadır.[29] Meclis'teki konuşmalardan, Sıhhat Vekâleti'nin yeni gelişmeler karşısında doktorların bilgi eksikliğini gidermek için savaş öncesinde tekâmül kursları açtığı, ama savaş sırasında bunlara devam edilemediği anlaşılmaktadır. 1945 yılında bu kurslara yeniden başlanması planlanmıştır. Cumhuriyet, doktor kadrosunu, sayı ve motivasyon bakımından gerikalmış bölgelere ve köylere ulaştıramamaktadır. Siirt Milletvekili S. Tunca, Siirt vilayetinin merkezinde ve 10 kazasında ne Hükümet ne belediye doktoru ne de sağlık memurları bulunduğunu söylemiştir.[30] Hükümet doktorlarının köylere gidişi bir ziyaret niteliğini geçmemektedir.

Eksikliği ve yetersizliği daha çok hissedilenler yardımcı sağlık personeli olmuştur. Bu nedenle, öncelikle kırsal bölgelere ebe sağlayabilmek amacıyla 1936 yılında Balıkesir ve Konya'da birer köy ebe okulu açılmıştır. İlkokul mezunu 15-16 yaş arasındaki kızların alındığı bu okullarda dokuz ay kuramsal ve üç ay uygulamalı eğitimi bitirenler köy ebesi unvanıyla görevlendirilmiştir.[31] Bu gelişmelerle ebe sayısı 1923'te 136 iken, 1930'da 400, 1935'te 451, 1940'ta 616, 1945'te 806'ya ulaşmıştır. Bu sayılar artmıştır ama hâlâ çok yetersizdir. Durum, hemşire sayısında çok daha kötüdür. Hemşire sayısı 1930'da 202 iken, 1935'te 325, 1940'ta 405, 1945'te 409 olmuştur.[32] Yani özellikle Savaş süresince hemşire sayısında bir gelişme yaşanmamıştır. Yine yardımcı sağlık personeli açığını kapatmak adına 1937 yılından itibaren 6 aylık kurslar düzenlenerek "Köy Sağlık Koruyucuları" yetiştirilmiştir. Ayrıca 1943 yılında kabul edilen bir yasayla Köy Enstitüleri'nin üçüncü sınıflarını başarıyla bitiren öğrenciler arasından seçilen bir kısım kız ve erkek öğrenci, köy ebesi ve köy sağlık memuru olarak yetiştirilmeye başlan-

28 TBMMTD: İ: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 236.

29 TBMMTD: İ: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 228.

30 TBMMTD: İ: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 233.

31 R. Dirican, N. Bilgel, *a.g.e.*, s. 546.

32 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 320.

mıştır. Bu kanunla Sağlık Bakanlığı'na bağlı bir "köy sağlık örgütü" kurulması öngörülmüş, ancak çalışacak hekim bulunamadığından köylere sadece köy ebeleri ve köy sağlık memurlarıyla hizmet götürülebilmiştir. 1945 yılında ise enstitülerde 300 talebenin Sağlık Bakanlığı'nın derslerini takip etmesi öngörülmüştür.

Daha önce kuruluşunu gördüğümüz Etimesgut Dispanseri'nin başına getirilen Dr. Cemalettin Or, 1935 yılında "köy sağlığı hijyeni" öğrenimi görmeye John Hopkins Üniversitesi'ne gönderilir. Geriye döndükten sonra Etimesgut Numune Dispanseri'nin koruyucu hekimlik işlevlerini artırarak sıtma, verem ve frengiyle mücadelede olumlu sonuçlar elde eder. Bunun üzerine bu kurum 1937 yılında Etimesgut Sağlık Merkezi adını alır. Bu dönüşümle dispanser pilot olma özelliğini bir kenara bırakarak, genel bir model haline gelir. Bu merkez artık, benzer kuruluşlar için sağlık personelinin eğitilmesi işlevini de yüklenir.[33] Bu tür Sağlık Merkezleri, 1942 yılında Orhaneli ve Kandıra'da, 1943'te İskilip'te, 1944'te Saimbeyli'de ve 1945'te Akdağmadeni, Nevşehir, Tavşanlı ve Vezirköprü'de yapılır.[34]

Refik Saydam döneminde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın faaliyetleri koruyucu sağlığa yöneldiği için, hastane yapımına öncelik verilmiyor, az sayıda numune hastanesi yapmakla yetiniliyordu. Hastanelerin *yerel yönetimler* ve özel sektör tarafından yapılması bekleniyordu. Bakanlığın koruyucu hekimliğe verdiği önem, sağlık çalışanlarının ücretlerinin saptanmasında da kendisini göstermektedir. İnsan gücü politikasında maaş-ücret önemli bir faktör olduğu için koruyucu hekimlik ve insan gücü dengesini sağlamanın bir yolu olarak hastanelerde çalışan hekimlere yüksek maaş kadrosu verilmemiş, kadro yükselmesini isteyen hekimlerin Sağlık Müdürü olmak, koruyucu hizmetlere geçmek ya da Bakanlık örgütünde çalışmak zorunda kalmaları sağlanmıştır. Bu yolla, söz konusu uygulamalarda yetenekli hekimlerin kazanılması mümkün olmuştur.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın sunumunu yaptığı hastaneler iki grupta toplanabilir; *genel hastaneler* ve *özel dal hastaneleri*. 1923 yılında toplam yatak kapasitesi 950 olan 3 hastane bulunurken, bu sayı 1930 yılında toplam yatak kapasitesi 2.095 olan 12 hastaneye çıkmıştı. 1945 yılında ise toplam yatak kapasitesi 5.400 olan 23 hastane bulunuyordu.[35]

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı sunumunun ikinci ayağını *uzmanlık hastaneleri* oluşturuyordu. Ana ve çocuk sağlığını korumak için 1925 yılından itibaren *Doğum ve Çocuk Bakım Evleri* açılmaya başlanmış; bunların sayıla-

---

33 Erdem Aydın, *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel, Ankara, 2002, s. 47

34 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri 1923-1983 ve 1982 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 1983, s. 30.

35 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *a.g.e.*, s. 56.

rı 1930'da 9'a, 1950'de 13'e çıkmış ve aynı yıllar itibarıyla yatak sayıları 185'ten 1.083'e ulaşmıştır. Çocuk sağlığına önem veren Cumhuriyet, ayrıca *çocuk hastalıkları hastaneleri* açmıştır. 1924 yılında İstanbul Şişli Çocuk Hastanesi Bakanlığa devredilmiş, 1946 yılında da İzmir'de Behçet Uz Çocuk Hastanesi kurulmuştur. Bulaşıcı hastalıklar alanında ise, veremlilerin tedavisi amacıyla *göğüs hastalıkları hastaneleri* kurulması yoluna gidildi. Bunların ilki 1924 yılında açılan Heybeliada Verem Sanatoryumu'ydu. 1940 yılına kadar buna yenisi eklenmedi. 1945 yılına gelindiğindeyse 500 yatak kapasiteli 4 kuruluş vardı. *Trahomla* mücadele için de uzmanlık hastaneleri açıldı. 1925 yılında Adıyaman ve Malatya Trahom Hastaneleri kuruldu. Sayıları 1930'da 6'ya, 1950'de 16'ya yükseldi. *Lepralı (cüzzam)* hastaları tedavi amacıyla ilk hastane 1941 yılında Elazığ'da kuruldu. *Kuduz* hastalığını tedavi amacıylaysa, Osmanlı döneminden gelen Merkez'e 1925 yılında Erzurum ve Sivas, 1926 yılında Diyarbakır, 1927'de Konya, 1930'da İzmir ve 1933'te Elazığ kuduz hastaneleri eklendi. Kuduz Aşı İstasyonlarının yaygınlaşması üzerine 1945'te hastane sayısı 3'e düşürüldü. Özellikle *su ve gıda kaynaklı bulaşıcı hastalıklarla* mücadele için 1924 yılında Haydarpaşa ve İzmir Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Hastaneleri açılmıştı. Aşılama faaliyetleri yaygınlaştırılınca bu hastaneler de kapatıldı. *Frengi ve zührevi hastalıklar* konusunda da bu hastalığın yaygın olduğu yerlerde belediyelerce hastaneler açılmıştı. 1945'te 7 zührevi hastalıklar hastanesi vardı.[36] Bir başka grubu ise *ruh ve sinir hastalıkları* için kurulanlar oluşturmaktaydı. 1924 yılında Bakanlığa bağlanmış olan Toptaşı Bimarhanesi, 1927 yılında Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi olarak Ba-

Mevhibe İnönü öncülüğünde gerçekleştirilen Gönüllü Hemşirelik Etkinliği, 1943 (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, s. 324).

36 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *a.g.e.*, s. 31-32.

kırköy'e taşınırken, 1926 yılında ellişer yataklı Elazığ ve Manisa hastaneleri açılmıştı. Bir başka özel alan *kemik hastalıklarıydı* ve bu alandaki hastanelerden ilki 1943'te açılan İstanbul Balta Limanı Hastanesi'ydi.

İkinci Dünya Savaşı sonuna doğru diğer konularda olduğu gibi sağlık politikası konusunda da önemli değişiklikler olmaya başladı. Türkiye de, dünyadaki savaş sonrası eğilimlere paralel olarak çalışma yaşamında düzenlemelere girişti. 22 Haziran 1945 tarihinde çıkarılan 4763 sayılı "Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun"la iş hayatını düzenleyecek bir bakanlık yaratılıyordu. Bu bakanlık "çalışma hayatının düzenlenmesi, çalışanların yaşam seviyesinin yükseltilmesi, çalışanlar ile çalıştırılanlar arasındaki münasebetlerin memleket yararına ahenkleştirilmesi, memleketteki çalışma gücünün genel refahı artıracak surette verimli kılınması, tam çalıştırma ve sosyal güvenin sağlanması" ile görevli kılındı. Sosyal güvenin sağlanması konusunda ilk atılan adım da 9 Temmuz 1945 tarih ve 4792 sayılı kanunla İşçi Sigortaları Kurumu'nun kurulması olmuştur. Kurum, çıkarılan yasayla sigortalı işçiler için sağlık örgütü kurma, işletme ve sağlık personeli atama yetkisi ile donatılmıştır. Sosyal Sigortalar Kurumu, 1945 yılında kurulmuş olmasına karşın ilk yıllarda sağlık hizmetlerinde hızlı bir gelişme göstermemiştir. 1950 yılına gelindiğinde SSK hastanelerinin yatak kapasitesi sadece 74'tü.[37]

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin demografisinde yaşanan değişmeler

Cumhuriyet'in ülke nüfusunu artırma stratejisinin bir yolu, ülkenin dıştan aldığı insan sayısını artırmaktır. Lozan Barış Antlaşması'nda kararlaştırılmış olan nüfus mübadelesi sonrasında 1923-1926 yılları arasında 190.000 Rum Anadolu'dan Yunanistan'a, 356.000 Türk-Müslüman ise Yunanistan'dan Türkiye'ye gelmiştir. Bu sayılar 166.000 net göçü göstermektedir. Mübadele sonrasında Türkiye, Yunanistan'dan yılda ortalama 2.000 kişilik göç almaya devam etmiştir. Türkiye, Cumhuriyet sonrasında ayrıca Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya'dan sürekli göç almıştır. Bulgaristan'dan 1923-1930 yılları arasında yılda 10.000 kişinin üzerinde alınan göç, 1930-1934 yılları arasında yılda 1.000 kişi düzeyine düşmüştür. 1934 yılında yeniden artan göç, 1935 yılında 25.000 düzeyine çıkınca, Türkiye, bu göçü yılda 10.000'le sınırlamıştır. 1938 yılı sonrasında alınan göç sayısı yılda birkaç bine, İkinci Dünya Savaşı döneminde ve hemen sonrasında ise 2.000 düzeyine düşmüştür. Yugoslavya'dan gelen göçler 1923-1933 yılları arasında yılda 10.000'ler düzeyin-

37 Perihan Sarı, "Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 220-223.

de seyretmiş, daha sonraki yıllarda azalmıştır. Türkiye, nüfus artışını sağlamak için göçmen kabul ederken, kurmakta olduğu ulus-devlet projesine paralel olarak "Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı" olanları seçmiştir. Bu göçmenlerin yerleştirilmesi ile görevlendirilmiş bulunan "İskân Umum Müdürlüğü" 21 Ekim 1935 tarih ve 2849 sayılı yasayla Dâhiliye Vekâleti'nden ayrılarak Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'ne bağlanmıştır.[38] İkinci Dünya Savaşı arifesinde dışarıdan alınan göç yavaşlasa da, yurtdışına kitlesel göç verilmiyordu.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü 1940-1945 yılları arasında göç almaya devam etmiş, ayrıca sığınmacıları da kabul etmiştir. *Bu yıllar arasında yurtdışından gelenlerin nüfusa katkısı 33.697 kişi olmuştur.* Bu dönemde Bulgaristan'dan gelen göçmen sayısı 10.748, sığınmacı sayısı 5.401, Romanya'dan gelen göçmen sayısı 4.201, Yugoslavya'dan gelen göçmen sayısı 1.671 ve diğer ülkelerden gelen göçmen sayısı 1.005, sığınmacı sayısı 10.671 olmuştur. Göçmen ve sığınmacı sayısı savaşın ilk yıllarında yüksek iken, zaman içinde düşüş göstermiştir.[39]

Savaş sırasında, Alman güçlerinin Türkiye sınırına yaklaştığı dönemde Hükümet, Trakya'da ve İstanbul'da bulunması gerekmeyen nüfusun Anadolu'ya göçünü özendirmiştir. Bu dönemde Anadolu'ya göç edenlerin miktarı ve göç ettikleri yerlerde ne kadar kaldıkları hakkında bir bilgi sahibi değiliz. Ama o günlerde böyle bir göçün yararları basında tartışılmış ve desteklenmiştir.[40]

Tabii ülke nüfusunun artırılması politikasını uygulamak için esas olarak iç dinamiklere yönelmek gerekiyordu, başka bir deyişle kaba doğum oranları artırılırken kaba ölüm oranları azaltılmalıydı. Ne yazık ki Cumhuriyet'in bu yıllarda uyguladığı sağlık politikalarının bu oranlar üzerindeki etkilerini gösterebilecek istatistiksel verilere sahip değiliz. Yine de Frederic C. Shorter ve Miroslav Macura'nın nüfus sayımı verilerinden yaptığı dolaylı tahminlere dayanarak dönemin doğurganlık ve ölüm oranları hakkında genel bir fikir elde edilebilmektedir.[41] Bu iki yazarın saptamalarına göre Türkiye'de ka-

---

38 Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı 1923-1961*,Türkiye İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, SBF Maliye Enstitüsü, Ankara, 1962.
Huey Louis Kostanick, *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks 1950-1953*,University of California Press, Berkeley, 1957.

39 Yusuf Çam, "İkinci Cihan Savaşı'nda Türkiye'ye Göçler", *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye Cilt 1, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1998, s. 309-316.

40 Aslan Tufan, "Başlayan Göç Dolayısıyla Düşünceler İstanbuldan- Anadoluya", *İktisadi Yürüyüş*, Cilt 3, Sayı 34, 1 Mayıs 1941. Ayrıca bkz. *Ayın tarihi*, No: 89, Nisan 1941.

41 Frederic C. Shorter, Miroslav Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975) Doğurganlık ve Ölümlülük Eğilimleri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1983.
Frederic C. Shorter, Miroslav Macura, *Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935-1975*, National Academy Press, Washington DC, 1982.

ba doğum oranı 1935-40 döneminde binde 45,6, 1940-45 döneminde binde 43,1, 1945-1950 döneminde binde 45,9'dur. Bir kadının, doğurma kapasitesine sahip olduğu yıllarda yaptığı doğumların sayısını gösteren Toplam Doğurganlık Hızı (TDH); 1935-1940 döneminde 6,66, 1940-45 döneminde 6,55, 1945-1950 döneminde 6,85 bulunmuştur. Toplam doğurganlık hızları sadece evli olan kadınlar için ele alındığındaysa 1935-40 döneminde 8,92, 1940-1945 dönemi için 8,70 ve 1945-50 dönemi için 8,94 olarak hesaplanmıştır. Bu sayıların hepsinde de İkinci Dünya Savaşı döneminde göreli olarak küçük bir düşme görülmektedir. Savaş koşulları ve erkeklerin büyük oranda askere alınmış olması, doğurganlık ölçütlerini belli bir düzeyde düşürmüştür.[42]

Verilen bu sayılar Türkiye ortalaması içindir. Oysa kaba doğum oranları kentler ve köyler arasında büyük farklılaşma göstermektedir. Yapılan tahminlere göre kentlerdeki kaba doğum oranları 1945 yılında İstanbul ve İzmir için binde 18,7, Batı'nın diğer kentleri için binde 26 ve İç ve Doğu Anadolu için binde 32,8'dir. Kırsal kesimdeki oranlar ise Batı için binde 39,2, İç Anadolu için yüzde 56,5 ve Doğu Anadolu için binde 56 olarak hesaplanmıştır. Toplam doğurganlık hızı 1945 yılında İstanbul ve İzmir için sadece evli kadınlar hesaba alınırsa 4,32, genel olaraksa 2,41; Türkiye'nin diğer kentleri için sadece evli kadınlar hesaba alınırsa 6,31, genel olaraksa 4,36 bulunmuştur. Türkiye'nin kırsal kesimi için toplam doğurganlık hızı 6,99 bulunurken, bu sayı sadece evli kadınlar hesaba alınırsa 9,14 bulunmaktadır. Bütün bu veriler bize Türkiye'de demografik geçişin büyük kentler dışında henüz başlamadığını göstermektedir.[43] Zaten demografik geçiş sürecinin İstanbul'da 19. yüzyılın sonlarında başlamış olduğunu Cem Behar ve Allen Duben çalışmalarıyla göstermiş bulunmaktadır.

Türkiye nüfusu için ölüm tahminlerinde bulunan Shorter ve Macura'ya göre, 1945 yılı için bebek ölüm oranı binde 274'tür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu sayıda belli bir düşüş yaşanmaya başlamış, 1949 yılında binde 255'e inmiştir. 1945 yılında İstanbul ve İzmir'deki bebek ölüm oranı binde 190, diğer batı kentlerinde binde 216, İç ve Doğu Anadolu kentlerinde binde 252; Batı kırsalında binde 227, İç Anadolu kırsalında binde 344 ve Doğu Anadolu kırsalında binde 288 olarak tahmin edilmiştir.[44]

Türkiye'nin toplam nüfusu için kaba ölüm oranları 1935-40 arasında binde 30, 1940-45 arasında binde 33, 1945-50 arasında binde 24,6 olarak tahmin edilmiştir. Savaş süresince yaşam koşullarındaki kötüleşmeler kaba ölüm oranlarına bir ölçüde yansımaktadır. Ölüm oranları yükselmiştir. Sa-

42 Frederic C. Shorter, Miroslav Macura, *a.g.e.*, s. 41, 49.

43 Frederic C. Shorter, Miroslav Macura, *a.g.e.*, s. 61.

44 Frederic C. Shorter, Miroslav Macura, *a.g.e.*, s. 77.

vaş içinde doğum oranlarındaki düşme ile ölüm oranlarındaki artış etkilerinin bir araya gelmesi, *1940-45 döneminde büyüme hızının binde 10,6'ya düşmesine neden olmuştur*. Oysa 1935-40 döneminde nüfus artışı binde 17,3 olmuştu ki yine Savaş sonrasında da hemen artış göstererek binde 21,7'ye yükselmiştir.[45]

Shorter ve Macura'nın dolaylı teknikler kullanarak nüfus sayımları verilerinden elde ettikleri çok genel verileri o yıllarda yapılmış bazı görgül çalışmalarla karşılaştırmak yararlı olacaktır. 1935 yılında Nazi Almanyası'nı terk ederek Ankara Numune Hastanesi Çocuk Kliniği Başkanlığı'na gelmiş bulunan Albert Eckstein,[46] 1937 yılında Yozgat, Çorum, Samsun, Amasya, Sivas, Kayseri, Niğde, Adana, Mersin, Gaziantep, Konya, Afyonkarahisar ve Eskişehir'den oluşan 13 vilayeti ve 3.171.972 kişiyi kapsayan bir alanda, 60 köyde araştırma yapmıştır. 52.662 kişinin yaşadığı bu köylerde 8.000 kadınla konuşulmuştur. Bu çalışmada bir kadının doğurgan olduğu dönemde 6,87 çocuk doğurduğu ve bunlardan 3,77'sinin hayatta kaldığı görülmüştür. Toplam doğurganlık hızı olan 6,87, Shorter ve Macura'nun bulduğu 6,66 değerine yakındır. Ama Eckstein'ın çalışmasında bulunan değer, sadece evli olanların doğurganlık oranını yansıtıyorsa, Shorter ve Macura'nın bulduğu 8,92 değerinden oldukça küçük kalmaktadır. Eckstein'ın çalışması belli bir bölgeyi kapsadığından, Türkiye toplamı için bulunan değerlerden farklılığı konusunda daha ayrıntılı bir yorumlamaya gidilememektedir. Eckstein, Ankara için yaptığı bir başka çalışmada da münevver tabakada bir kadının yaptığı doğum miktarını 3,5 olarak bulmuştur. Bunlardan 2,5'i hayatta kalmaktadır. Ankara'nın eğitimsiz grubunda ise bu sayıyı 3,7'si hayatta kalmak üzere 6,9 bulmuştur. Eckstein, ayrıca, kayıt yapılan 3.000 köyün 1.200.000 kişilik nüfusu üzerinde yaptığı bir hesaplamada 1934 yılı için bebek ölüm oranını binde 96, 1935 yılı için binde 125 bulmuştur. Bu değerler Shorter-Macura tahmininin İstanbul ve İzmir değerlerinden bile düşüktür. Tahminimizce önemli kayıt eksiklikleri bulunmaktadır.

Eckstein'ın çalışmasının en değerli yanı, yaptığı hesaplamalardan ziyade bir çocuk doktoru olarak bu dönemde Türkiye'de çocukların nasıl yetiştirildiğine ilişkin olarak yaptığı gözlemler ve değerlendirmelerdir. Ona göre, köyler arasında bölgelere göre çok önemli farklılıklar olmasına karşın;

> "köylerdeki çocukların yaşamlarındaki temel düzen aynıdır. Bebek annenin sıkı ilişkisiyle büyümekte. Bebeğin ikinci yaşının ikinci yarısına basana kadar memeyle emzirilmesi öyle olağan bir âdet ki, bebeğin emzirilmesi annele-

---

45 Frederic C. Shorter, Miroslav Macura, *a.g.e.*, s. 103.

46 Nejat Akar-Alp Can, *Prof. Albert Eckstein ile Anadolu'da Onbeş Yıl*; Ankara Üniversitesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2005. Albert Eckstein'ın kendi yazısı 9.11.1937 tarihli *Ulus*'ta "Nüfus Artması Köylüde Mükemmel Surette Temin Edilmiştir" başlığıyla yayımlanmıştır.

re sorulduğunda şaşırıp kalıyorlar. Sevindirici olan köylerde bebeklerin bakımı ve temizlik koşullarının mükemmel olması. Bebeğin dünyası burada hâlâ yüzyıllardır değişmeyen şekliyle beşik. Bebek anne tarafından beşiğe yatırılır ve burayı sadece anne göğsünde meme aramak için terk eder. Beşiğin yerinde nadir olmamakla birlikte kışları evin tavanından yukarıdan aşağıya doğru asılı olan, sıcak mevsimde de ağaçların veya evin gölgesinde asılan bir tür hamak alır. Eğer anne tarladaysa bebekler bu hamaklarla birlikte oraya götürülür ve bir ağacın veya çadırın gölgesine asılan bir tür hamak yer alır. Eğer daha büyük kardeşler varsa onlar küçük kardeşlerine annelik içgüdüsüyle bakar böylece annenin yükü hafiflemiş olur."

Meseleye iyimser bakan Eckstein, kadın başına 3,77 çocuğun hayatta kalmasını, Türkiye'nin nüfus artışı için yeterli bulmaktadır ve "bizim deneyimlerimize göre kırsal alanda aşırı yüksek ölüm oranı söz konusu değil, bununla ilgili haberler hiçbir temele dayanmamaktadır" demektedir. Eckstein'ın iyimser betimlemeleri daha büyük çocuklar için de devam etmektedir.

"Daha büyük çocuklar, erken yaşta bağımsızlık göstermekte ve bazı açıdan yaşıtları olan şehirli çocuklara göre bazı üstünlüklere sahip hale gelmektedir. Bu çocuklar ev ve bahçe, özellikle de tarım alanındaki işlere alıştırılmakta. Genç çocukları hasat zamanı çift arabasının arkasında, harman işlerinde, büyükbaş hayvanların barınaklarında görüyoruz. Kızlar evde, çamaşırda ve pişirmede yardım ediyor. 8-10 yaşındaki kızlar annelerine bakarak örgü sanatını öğreniyorlar. Becerikli elleriyle tütün yapraklarının dizilmesinde ya da pamuk tarımında bembeyaz pamukların koparılmasına yardım ediyorlar. Hareketlerinde hep bir zarafet var. Sık sık gülen ve şen çocuklar görüyorsunuz, yabancılara karşı ne utangaçlar ne de mahçuplar, sürekli kibar ve nazikler. Uzaklardan, tarladan yoldan geçen araçlara el sallarlar ve yolunuz açık olsun derler... En etkileyici olan, özellikle okulları bulunan köylerdeki gençlerin öğrenim arzularıdır. Çocukların o kadar güzel okuyabilmeleri, yazabilmeleri ve hesaplayabilmeleri, genel kültürlerinin oldukça iyi olması ve oldukça mutlu olmaları ve bir şey öğrenebilmelerini görmek insanı sürekli şaşırtmaktadır... Türkiye'nin gelişimi çocuklar ve öğretmenler tarafından yakalanmakta. Ülke kaderi burada ne kadar canlı bir şekilde görülmekte. Küçük bir dağ köyünde çocuklar tarafından üretilmiş olan çocukların sanatsal yeteneklerini ortaya koyan kerpiç içinde çamurdan yapılmış oyuncaklar gördük."

Eckstein'ın Türkiye'nin kırsal kesimine ilişkin bu bakış açısını, parlak olmayan nesnel koşullara rağmen bu koşullar içinden geleceğe ilişkin iyimser dinamikleri okuyabilmiş olması bakımından değerlendirmek doğru olur.

İstatistik Genel Müdürlüğü ise, köylerdeki ölüm ve doğum kayıtlarını,

oralarda bulunan öğretmen ve eğitmenleri kullanarak tutmuştur. Ratip Yüceluğ'un bu kayıtlardaki bilgileri kullanarak yaptığı hesaplara göre 3.283 köyde; 1945 yılında doğum oranı binde 287, ölüm oranı binde 156 ve nüfus artış oranı binde 131; ardından 1946 yılında doğum oranı binde 275, ölüm oranı binde 136 ve nüfus artış hızı binde 139 olarak bulunmuştur.[47] Bu sayılar da Shorter-Macura tahminlerine göre daha küçüktür ve bunun nedeni de eksik kayıt yapılmış olmasıyla açıklanabilir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin kazandığı önem

İkinci Dünya Savaşı döneminde, gerek yaşam koşullarındaki kötüleşmeler, gerek büyük sayılardaki nüfusun askere alınması sonucu yaşanan büyük nüfus yer değiştirmeleri, bulaşıcı hastalıkların toplum için oluşturduğu tehditleri bir hayli artırmıştı. Savaş döneminde bulaşıcı hastalıklarla mücadelede Türkiye'nin en önemli dayanağını, Cumhuriyet'in başlangıcından itibaren Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nü geliştirmeye verdiği önem sayesinde yarattığı kapasite oluşturuyordu.

17 Mayıs 1928'de 1267 sayılı yasayla kurulan Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün gelişmesi, 1593 sayılı kanunun uygulamaya girmesinin yarattığı taleple hızlanmıştır. Enstitü, 1931 yılında ilk kez BCG aşısı (verem aşısı) üretmiştir ve bu üretimini 1947'ye kadar sürdürmüştür. 1932 yılından sonra da serum üretimine başlanarak, serum ithali ikame edilmiştir. 1933 yılında "Sample Metodu"yla kuduz aşısı ve 1937 yılında da kuduz serumu üretimine başlanmıştır. 1934 yılında İstanbul Telkihhanesi'nin kaldırılmasıyla çiçek aşısı üretimi de bu enstitü eliyle yapılmaya başlanmıştır. 1935 yılında ise bir Farmakoloji Şubesi kurularak Türkiye'de kullanılan yerli ve yabancı ilaçların ve diğer hayati maddelerin denetimine başlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde 30 Aralık 1940 tarihinde 3959 sayılı kanunla Enstitü'nün görev ve yetki alanı genişletilerek yeniden tanımlanmıştır. Görevler şu şekilde sıralanmıştır:

- Mikrobiyolojik, serolojik, parazitolojik, hematolojik, toksikolojik ve kimyasal muayene analizleri yapmak,
- Gıda maddeleri ve suların laboratuvar kontrollarını yapmak, bunların normlarını saptamak,
- Ruhsat almak için müracaat edilen yerli ve yabancı farmasötik ve biyolojik preparatların ilk muayeneleriyle, piyasadan alınan numuneleri

47 Ratip Yüceluğ, *Köylerimizde Doğumlar ve Ölümler*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1949, s. 6.

tahlil ederek kalite kontrolü yapmak, ilaçların, biyolojik aktiviteleriyle toksik etkilerini incelemek ve kontrendikasyonlarıyla tedavideki yerlerini tayin ve tespit etmek,

- Çeşitli aşı ve serumlarla, Bakanlığın lüzum göstereceği diğer biyolojik ve kimyasal preparatları hazırlamak,
- Laboratuvar analiz, kontrol ve üretim metotlarını geliştirmek, standardize etmek,
- Uzman ve teknik eleman yetiştirmek, bilimsel araştırmalar yapmak ve yayınlamak,
- Bölge Hıfzıssıhha Enstitüleri açmak,
- Kontrol, üretim ve araştırma işlerine uygun nitelikte laboratuvar deney hayvanı yetiştirmek.

Refik Saydam'ın Başvekil iken 8 Temmuz 1942'deki ani ölümü üzerine, bu enstitüye, 14 Ağustos 1942'de çıkarılan 4228 sayılı kanunla, kurucusuna atfen *"Türkiye Cumhuriyeti Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü"* adı verilmiştir.

Enstitü'de 1942 yılında kurulan Tifüs Aşısı Laboratuvarı'nda, "Cox Metodu"yla tifüs aşısı ve yine aynı yıl akrep serumu üretilmeye başlanmıştır. 1947 yılında Biyolojik Kontrol Laboratuvarı kurulmuş ve Enstitü içinde bir aşı istasyonu hizmete sokulmuştur. 1948'de Boğmaca aşısı üretilmiş ve yine aynı yıl Viroloji ve Virüs Aşıları Şubesi kurularak ilk olarak İnflüenza virüsü tipleri, ardından da tavuk vebası ve "New Castle" virüsleri araştırılmıştır.

Koruyucu hekimliğe öncelik veren Cumhuriyet yönetimi, 1930'lu yıllar içinde bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli bir yol almıştı. Ama İkinci Dünya Savaşı yılları bir yandan sağlık hizmetlerini oldukça aksatmış, öte yandan beslenme koşullarının kötüye gitmesi üzerine verem, sıtma gibi hastalıkların yanı sıra çiçek, tifüs, uyuz gibi hastalıkların da artmasına neden olmuştur. Ordunun artan doktor ihtiyacı dolayısıyla sivil kesimdeki doktorların askere alınması, sağlık personelinde eksilmelere neden olmuş ve mücadeleyi aksatmıştır. 15 Mayıs 1941'de TBMM'de sağlık bütçesi görüşülürken Sağlık Bakanı Hulusi Alataş, önceden 98 doktorla yapılan sıtma mücadelesinin 65 doktorla yürütüldüğünü, bu nedenle başarılı olunamadığını söylemiştir.[48] Bir anlamda pek çok hastalıkta mücadele, yeniden başlatılmak zorunda kalınmıştır. Şimdi karşılaşılan sorunları hastalıkları tek tek ele alarak inceleyelim.

48 Alev Özbil, *a.g.e.*, s. 77

İnsanın çalışma kabiliyetini büyük ölçüde azaltan sıtma, ayrıca doğumların azalmasında ve çocuk ölümlerinin artmasında da büyük pay sahibidir. "Saz benizli, ince boyunlu, cılız bacaklı, şişkin karınlı ve kocaman dalaklı bitkin analardan ve babalardan cemiyet için kuvvet unsuru değil, ancak merhamet mevzuu yavrular" doğmaktadır.[49] Kısacası sıtma, nüfusun verimliliğini her bakımdan azaltmaktadır. Bu nedenle Cumhuriyet'in başlangıcından beri dikkatini en fazla yoğunlaştırdığı alan sıtmayla mücadele olmuştur. 1930'lu yıllarda Sağlık Bakanlığı bütçesi içinde sıtmayla savaş için ayrılan pay yüzde 20'ler gibi yüksek bir düzeydedir. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun çıktığı 1930 yılında, 10 bölgedeki 3.453 yerleşmede sıtmayla mücadele ediliyordu. 1930 ile 1935 arasında ülke nüfusunun yüzde 14'ü sıtma mücadelesi kapsamına alınabilmişti. 1944 yılına gelindiğindeyse 19 bölgede yapılan mücadelede, 33 ilin 108 ilçesinin 4.614 köyünde yapılan sıtma mücadelesi toplam nüfusun yüzde 19,7'sini kapsıyordu.

Bataklıklar ve çeltik tarımı sivrisineklerin üremesine çok uygun bir ortam yaratıyordu ve bu sıtmanın yaygınlaşması demekti. Bu nedenle sıtma mücadelesinde bataklıkların kurutulması ve çeltik alanlarının denetim altına alınması önemli bir yer tutmuştur. 1925-1944 arasında 46.518 ha bataklık kurutulmuştur. 11 Haziran 1936'da TBMM'de kabul edilen 3039 sayılı Çeltik Ekimi Kanunu'yla sıtmayı azaltacak kesik (tava) sulama yöntemi getirilmiştir. Bu yöntemde, tavalar on günde bir 48 saat tamamen susuz bırakılarak, sineklerin üremesi önlenmek istenilmektedir. Eski yasaya göre kesik sulama uygulamak koşuluyla ekim yapılan tarlaların yerleşmelere uzaklık kısıtları azaltılmış, kesik sulama yapılmayan yerlerdeki uzaklık kısıtları ise artırılmıştır. Çeltik üretiminde çalışan işçiler için koruyucu önlemler getirilmiştir. Ancak öte yandan bu kanun herkese çeltik ekim hakkı tanımakta ve bu nedenle de sıtmanın eskiden sıtmalık olmayan yerlere de yayılması sonucunu doğurmaktadır.[50]

1945 yılı Bütçe Müzakereleri sırasında milletvekillerinin en çok yakındığı sorun olan sıtma konusunun Parti Grubu toplantısında da ayrıca tartışıldığı anlaşılmaktadır. Hükümet, Grup'ta, sıtma ile mücadele ve çeltik ekimi konusunda bir yasa hazırlamaya söz vermiştir. Ama tasarıyı henüz TBMM'ye getirememiş olması eleştiri konusu olmuştur. Bakan H. Alataş, bu tasarıların Yüksek Sıhhat Şûrası'ndan geçirildiğini ve yakında Meclis'e ulaşacağını bildirmiştir.[51] Sıtma Teşkilâtının genişletilmesi istenilmektedir. 1925 yılında

49 Engin Berber, "Atatürk Döneminde Türkiye'de Sağlık: Bir Bilanço Denemesi", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, 2009, s. 264.

50 M. Şerif Korkut, *Isıtma ve Çeltik*, Ankara, 1950, s. 40.

51 TBMMTD: I:60, 24/5/1944, C: 1, s. 234.

kurulmaya başlanan teşkilâtın ilk yıllarda başarıyla çalıştığı, ama şimdi aynı coşkunun kalmadığı üzerinde durulmuştur. Bakan'ın verdiği bilgiye göre 1945 yılında 40.000 köyden 4.500'ünde sıtma teşkilâtı bulunmaktadır.[52] Sıtma ile mücadelede en çok üzerinde durulan konu ise mücadele stratejisidir; kinin verilerek sıtmayı tedavi etmeye mi, yoksa bataklıkların kurutulması yoluyla sinek üremesinin engellenmesine mi öncelik verilecektir.[53]

Bursa Milletvekili Talat Simer, Ankara'da sıtmanın ortadan kalkmasının, Ziraat Fakültesi civarındaki Babaharmanı ve İstasyon ile şehrin arasında kalan bataklıkların ve Orman Çiftliği'ndeki su birikintilerinin kurutulmasından sonra gerçekleştiğini söyler. Bu nedenle sıtma konusunda Nafia Vekâleti'nin çalışmalarının önemli olduğunu belirtir. Ayrıca bu kurutma ve birikintilerin akıtılması meselesinde yalnız büyük bataklıkların değil, küçük işlerin de önemsenmesi gerektiğinin altını çizer. Simer, özellikle sulamaların başıboş yapılmasının sıtmaya neden olduğunu, Konya'da sıtmanın Çumra sulamasından sonra ortaya çıktığını, sulamanın disiplinle ve bilgiyle yapılması gereken bir iş olduğunu belirtir. Kanallara sürekli bakım yapılmalıdır. Oysa bu disiplin olmadığı için kanallar sufre [sineğin kurtçuk hali] üretim yerleri haline gelmektedir. Simer, bu bağlamda ayrıca su değirmenlerinin yarattığı sorunlar üzerinde de durmuştur; her isteyen her yerde değirmen yapabilmekte, buna dayanarak haklar oluşturabilmektedir. Bu hem köylüler arasında çatışmalara hem de suların belirli yerlerde toplanması sonucu sıtmaya neden olmaktadır. Kırıkkale'de bu türde iki değirmen bulunduğunu ama sıtma mücadelecilerinin bunların yıktırılmasında başarılı olamadığını söyleyerek, bu sularda yapılacak bentler konusunda bir yasanın çıkarılmasını talep etmiştir.[54]

Tedaviye öncelik verenler arasında da, sıtmanın nasıl teşhis edileceği konusunda görüş ayrılığı vardı. Bir grup, tedavide ilaç verilmesi için kanda plazmodi varlığının saptanması gerektiğini savunmakta, buna karşılık sıtma mücadelesi pratiği içinde daha çok yer almış doktorlar, kan analizi yapacak laboratuvarların pek çok yerde bulunmaması nedeniyle hastadaki arazlara bakarak kinin tedavisinin başlatılmasını doğru bulmaktadır.[55] Yine bazı doktorlar sıtma davasının kinin verme, hattâ bol kinin verme davası olduğunu söylemektedir.[56] Dr. S. A. Dilemre'ye göre, kinin o kadar çok olmalı ki köylünün cebinde leblebi gibi bulunmalıdır.[57] Sıtmayı azdıran çeltik ekiminin yasal tedbirlere rağmen önlenememesinde, bu ekimi yapanların çoğu kez siyasetle iyi

52 TBMMTD: I:60, 24/5/1944, C: 1, s. 241.

53 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 235.

54 TBMMTD: I: 62, 26/5/1944. C: 1, s. 310-311.

55 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 222.

56 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 230.

57 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 232.

ilişkiler içindeki güçlü kişiler olmasının payı yüksektir. Çeltik ekiminin küçük arazi sahipleri tarafından yapıldığı yerler Tosya ve Nallıhan gibi birkaç ilçeyle sınırlıdır. Çeltiğin mahsulü bereketlidir. Dört ay içinde ürün kaldırılır. Üretim genellikle büyük toprak sahiplerince ya da toprak kiralayan büyük sermaye sahiplerince gerçekleştirilmektedir. Bu ekim, çevresine sıtına ve ölüm getirdiği için köylülerle çeltik üretimi yapanlar arasında sürekli bir gerilim vardır. Çeltik ekimi yüzünden Kadirli ve Kozan yöresindeki Akçasaz bataklığının genişlemesinin ortaya çıkardığı çatışma Yaşar Kemal'in uzun hikâyesi *Teneke*'ye de konu olmuştur.[58] Bursa'nın Karacabey ve Mustafakemalpaşa ilçelerinde de 1941 yılına kadar çeltik tarımı yapılıyordu. Bu yılda ekim yasaklanınca bu ilçelerdeki sağlık koşullarında büyük bir iyileşme olmuştur. 1941 yılında doğum oranı Mustafakemalpaşa'da binde 17,95, Karacabey'de binde 17,62 iken; 1944'te Mustafakemalpaşa'da binde 27,29'a, Karacabey'de binde 23,91'e; 1947'de Mustafakemalpaşa'da binde 31,74'e, Karacabey'de binde 26,16'ya yükselmiştir. Ölüm oranları ise 1941 yılında Mustafakemalpaşa'da binde 31,48, Karacabey'de binde 29,47 iken; 1944 yılında Mustafakemalpaşa'da binde 13,06'ya, Karacabey'de binde 13,66'ya; 1947 yılında Mustafakemalpaşa'da binde 10,31'e, Karacabey'de binde 7,82'ye düşmüştür. Çocuk ölümleri ise 1941 yılında Mustafakemalpaşa'da binde 146,81, Karacabey'de binde 166,23 iken; 1944 yılında Mustafakemalpaşa'da binde 138,06'ya, Karacabey'de binde 86,08'e; 1947 yılında Mustafakemalpaşa'da binde 72,72'ye ve Karacabey'de binde 83,62'ye düşmüştür. Bu sayılar çeltik ekimininin, ekildiği yörenin sağlığına olumsuz etkilerini açıkça ortaya koymaktadır.[59]

Sıtma mücadelesinde sıtma ilaçlarının, özellikle de kinin tüketiminin önemli bir yeri vardır. Kinin, hem tedavi edici hem de koruyucu dozlarda kullanılabilmektedir. 1935 yılında *2707 sayılı "Sıtma ve İlaçları İçin Kanun"un* çıkarılmasıyla, ilaç temini tekeli Kızılay'a verilmiştir. 1934 yılında 5.356 kg olan kinin tüketimi, 1940 yılında 9.548 kg'a kadar yükselmiş, sonra savaş koşullarında gerilemiş ve 1942 yılında 3.674 kg'a düşmüştür. 1940 yılında ilk kez sıtma için üretilmiş sentetik bir madde olan "atebrin" kullanılmaya başlanmıştır. 1943 yılından itibaren önemi artan bu madde, 1945 yılında kinini ikinci plana düşürmüştür.[60]

1935 yılında sıtma mücadelesi yapılan nüfusun yüzde 88,9'u muayene edilmişti. Bu oran 1940 yılında yüzde 73,5'e, 1944'te yüzde 52,7'ye kadar düşmüştür. Muayene edilenler içinde ise dalağı büyümüş olanların oranı sürekli yükselmiştir.[61] Dalak (Tahal) endeksi 1935'te binde 181 iken, 1940'ta binde

58 Yaşar Kemal, *Teneke*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1963.

59 M. Şerif Korkut, *a.g.e.*, s .62.

60 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 243.

61 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 233-243.

301'e ve 1945'te binde 415'e yükselmiştir. Sıtma hastalığında dalak büyümesi söz konusu olduğundan bu endeks bize aynı zamanda nüfus içinde sıtma hastalığı geçirmiş olanların oranını vermektedir. Oysa sıtma hastası olanların sayısı, kandaki parazitlerin varlığının saptanmasıyla yapılmaktadır. Yapılan kan muayenelerinde bulunan sıtmalı oranı 1935 yılında binde 68,7 iken, 1940 yılında binde 197,2 olmuştur. Bu yükselme Türkiye'de sıtma epidemisi (salgını) yaşanıyor diye yanlış yorumlanmıştır. Bu oran 1941'de binde 231,2'ye, 1942'de 321,3'e çıkmış; 1943'te 306,2'ye, 1944'te 281,5'e inmiştir.

Ankara Sıtma Merkez Laboratuvarı'nda 1941'in Aralık ayından 1942'nin Ekim ayına kadar tetkik edilen 24.918 kan numunesinden 10.404'ü pozitif sonuç vermiştir. Bu, oran olarak yüzde 41,76'ya tekabül etmektedir. Oysa 1925 ile 1930 arasında pozitif sonuç veren numune oranı yüzde 9,3'tü. Pozitif sonuç veren 10.404 numunenin yüzde 62'sinde "tersiyana", yüzde 29'unda "tropika", yüzde 2,5'inde "kuvartana" ve yüzde 6,5'inde "plazmodi" türü sıtma saptanmıştır.[62] İkinci Dünya Savaşı döneminde ortaya çıkan ciddi mahrumiyetler ve büyük nüfus yer değiştirmeleri yüzünden, özellikle Güney ve Güneydoğu Anadolu'da görülen *"Tropika" türü sıtma ülkenin her yerine yayılmıştır.* Sıtma salgınının yoğun olduğu yerler *İzmir, Aydın, Manisa, Trakya, İstanbul ve Ankara'dır.*[63]

Yaşanan salgınlar nedeniyle 26 Mart 1945'te, sıtma ile olağanüstü savaş yapılmasına dair bir yıl süreli bir kanun kabul edilmiş; 4707 sayılı bu yasanın süresi sona erince, *15 Şubat 1946'da 4871 sayılı "Sıtma Savaş Kanunu"* çıkarılmıştır. 1946 yılında çıkarılan 4862 sayılı "Sıtma Savaş Genel Müdürlüğü Kuruluş Kanunu" ile de, o zamana kadar Sağlık İşleri Genel Müdürlüğü bünyesindeki "Sosyal Hastalıklar ile Savaş Şubesi"nce yürütülen sıtma savaşı, genel müdürlük düzeyinde yürütülmeye başlanmıştır.

1944 yılında 19 olan sıtma savaş bölgesi sayısı, bu gelişmeler sonucu 1945 yılında 43'e çıkmış, sıtmayla mücadele kapsamındaki köy sayısı 4.614'ten 16.934'e yükselmiştir. Ülke nüfusunun yüzde 40,4'ü mücadele kapsamına alınmıştır ve mücadele yapılan köylerde genel muayeneye alınan köylü oranı 1944'te yüzde 52,7 iken, 1945 yılında bu oran yüzde 73,5'e yükselmiştir. Türkiye'nin, 1945 sonrasında sıtmayla mücadelede yeni bir atılım yapmasıyla da, dalak endeksi 1946'da binde 259'a, 1947'de binde 190'a, 1948'de binde 140'a; kan muayenelerinde sıtmalı olarak saptananların oranı ise 1945'te binde 264'e, 1946'da binde 202'ye ve 1948'de binde 175'e düşmüştür.[64]

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sıtmayla mücadelede sonuç alınabilme-

---

62 M. Şerif Korkut, *Isıtma ve Çeltik*, Ankara, 1950, s. 23.

63 *Türkiye'de Sıtma Savaşı, Malaria Control in Turkey*, Ankara, 1949, s. 4.

64 Midhat Süyev (Derleyen), *Sıtma Savaşı Çalışanlar Albümü*, Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâleti, 1952, s. 78.

sinde en önemli etken ise *DDT'nin yaygın olarak kullanılmaya başlanması* oldu. DDT, 1945 yılında, yurtdışından ithalat olanağı olmadığından ülke içinde, az miktarda da olsa İzmit Klor Alkali Fabrikası'nda Nami Serdaroğlu tarafından üretilmişti.[65] Hasan Âli Yücel'in bu tesisi açarken yaptığı konuşmadan, Serdaroğlu'nun laboratuvarında DDT'yi üretmeyi başarmasından sonra Sağlık Bakanlığı'nın görüşünün alındığını ve Ekonomi Bakanlığı'nın üretime girmeyi bundan sonra kararlaştırdığını öğreniyoruz. Bu aşamadan sonra devreye giren Mesleki ve Teknik Eğitim Müsteşarı Rüştü Uzel, üretim için gerekli makine ve tesisatı okullarında sağlamış ve imalata geçilmiştir.[66] 1946 yılında 2.375 kg üretilen DDT mücadelede kullanılmaya başlanmış, mazota karıştırılarak her eve yılda üç kere püskürtülmüştür.

Sağlık Bakanı, 1944 yılı bütçe müzakerelerinde, temini Kızılay'ın tekelinde olan sıtma ilaçlarından iki yıllık stok bulunduğunu söylemiştir. 1945 yılında yurda, altı milyon doz ilaç dağıtılacaktır. Savaş koşullarında kinin temininde yaşanan güçlükler üzerine sentetik bir ilaç olan "atebrin" dağıtılmaya başlanmıştır. Ancak bu ilaç, kullananların derilerinin rengini sararttığı için halkça benimsenmemiştir. Doktor kökenli milletvekilleri, bu ilaca kuşkuyla bakılmasına karşı çıkarak, ilacın hem Almanya'da hem de ABD'de başarıyla kullanıldığını savunmuşlardır.[67] Sıtma ilaçları konusunda bir yıl önce konulan sınırlama, 1945 yılında kaldırılmıştır. Eczaneler ve Kızılay, talep edenlere istedikleri kadar atebrin verecektir. Eczaneler, atebrini 63 kuruştan alacak, 73 kuruşa satacaklardır. Ayrıca İnhisarlar (Tekel) İdaresi devlet atebrinini dağıtmakta kullanılacaktır.[68]

Sıtma ile mücadelede üzerinde daha az durulan bir konu, insanların, yaşam mekânlarında sivrisineklerin ısırmasından korunması olmuştur. Bakan, halkı korumak için Sümerbank'a cibinlik[69] bezi hazırlattıklarını, bunların Yerli Mallar Pazarları'nda ucuz fiyatla satıldığını ve 1944 yılında satılan miktarın 270.000 m^2'yi bulduğunu söylemektedir.[70] Ancak bir cibinliğe 12 m^2 kumaş gittiği düşünülürse, bu sayı 22.000 cibinliğe tekabül etmektedir ki gereksinmeye göre çok küçüktür. Nitekim Afyon Milletvekili Berç K. Türker, Meclis'teki müzakerelerde "Sıhhiye Vekili cibinliğin altına giriniz kinin yutunuz diyor. Hâlbuki ne cibinlik, ne kinin vardır" demektedir.

Meclis'teki müzakereler sırasında milletvekilleri "flit" kullanılmasını da

65 Ata Ünalan, *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çalışan ve Yaşayanlara Pratik Bilgiler*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946, s. 184.

66 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947, s. 259.

67 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 230.

68 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 235.

69 Cibinlik adı Tatarcadan gelmektedir. Tatarca "çibin" sinek demektir.

70 TBMMTD: I: 17, 5/1/1944, C: 1, s. 18.

gündeme getirmişler, Amerikalıların klorla papatyadan flit yaptıklarını anlatmışlardır. Gümrük ve İnhisarlar Bakanı, bizim de flit yaptığımızı ve litresinin 37,5 krş'a mal olduğunu ifade ederken; milletvekilleri ise 5-6 lira vermelerine rağmen piyasada flit bulamadıklarını söylemektedirler. Bakan, ayrıca "aerosol" (büyük bir alanda sis) yaratarak haşeratın öldürülmesi işinin de etüt edildiğini, Almanların yeni bir ilaç bulduklarını; duvarı bu ilaçla badana edince duvara konan sineklerin öldüğünü, ancak henüz terkibini bilmediklerini dile getirmiştir.

Frengi

Frengi, Osmanlı döneminde daha çok İstanbul'a çalışmak için gelen Kastamonu Vilayeti ve Bolu halkı ile Rus limanlarıyla sıkı bir ilişki içinde bulunan Karadeniz kıyısı halkı arasında görülüyordu. Bir sosyal ve zührevi hastalık olan frengi, 20. yüzyılın başında Anadolu'da oldukça yayılmıştı. Yaygınlaşan bu hastalıkla ilk yıllardaki mücadele ise tıbbi olmaktan çok fuhuşun önlenmesine yönelmişti. Daha Kurtuluş Savaşı sürerken 5 Şubat 1921'de çıkarılan 90 sayılı yasayla, frengi tedavisinin devlet tarafından ücretsiz olarak yapılması esası kabul edilmişti. Ayrıca hastalığın nesiller arasında intikalini önlemek için frengililerin evlenmesine yasak getirilmişti. (Yeni nesillerin sağlıklı olmasına önem veren Cumhuriyet, Umumi Hıfzıssıhha Yasası'nda tüm evlenmeleri doktor raporuna bağlamış; frengi, belsoğukluğu, cüzzam ve ruh hastalarının evlenmelerini yasaklamıştır.) Umumi Hıfzıssıhha Yasası çıkarıldıktan sonra yapılan bir çalışmada *1935 yılında 173.578 frengili olduğu saptanmıştı*. Bu, yüzbin kişilik nüfusa 1.154 frengili düşmesi demekti.[71]

Tokat, Giresun, Samsun, Karadeniz Ereğlisi, Uşak ve Çorum'da oluşturulan Frengi Savaş Kurullarınca 1926 ile 1947 yılları arasında 2.247.561 kişi muayene edilerek 86.231 kişinin frengili olduğu saptanmıştır. Oran, yüzde 3,8'dir. İlk yıllarda varolan tedavi usulleri ise uzun sürede sonuç vermektedir. Bununla birlikte frengi savaşı esas olarak ilçelerde hükümet tabiplikleri tarafından yürütüldüğü için, yazın tarım işlerinin yoğun olduğu zamanda köysel bölgelerdeki frengi hastalarının tedavileri aksıyordu. İşte bu aksamayı ortadan kaldırmak adına 1945 yılından itibaren *"Geçici Frengi Tedavi İstasyonları"* kurulmuştur.

---

71 Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 1328-1330, Besim Ömer Akalın, *Nevsâl-i Âfiyet*, İstanbul, 1905.

Verem, toplumsal bir hastalıktır. Sulh dönemlerinde kentlerin yoksul semtlerinde yoğunlaşırken, savaş dönemlerinde ise hemen her yere yayılmaktadır. Türkiye'de, veremin dünya savaşı koşullarında yaygınlaşma derecesi hakkındaki ilk istatistiki bilgiler Birinci Dünya Savaşı İstanbul'una ilişkindir.[72] İstanbul Sıhhiye Müdüriyeti'nin saptamalarına göre 1915 ile 1919 arasındaki dört yılda, verem dışı hastalıklardan ölenlerin sayısı 1.034, veremden ölenlerin sayısı ise 11.624'tür. Bu istatistiki bilginin güvenilirliği konusunda kuşkular olsa da, veremin ne kadar baskın bir hastalık haline geldiği açıktır. Yine bir başka saptamaya göre 1902 ile 1926 yılları arasında İstanbul'da veremden ölenlerin ortalaması 3.000'dir ve bunların içinde 15-30 yaşları arasındaki ölümlerin oranı yüzde 40 düzeyindedir.

Veremin toplumsal koşullardan etkilenen oldukça yaygın bir hastalık olması, toplumda romantize edilmesine de neden olmuştur. Veremi, umutsuz aşklarla özdeşleştiren çok sayıda roman yazılmıştır. Bu romanların içe dönük, duygusal, tutkulu kahramanları vereme yakalanmaktadır. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Süleyman Külçe'nin yazdığı, melodramatik etkisi yüksek bir verem öyküsünü içeren "Zavallı Gülnaz" oyunu, İzmir Belediye Tiyatrosu'nda uzun süreler kapalı gişe oynamıştı.

Uzun süredir Türkiye'nin gündeminde olmasına karşın, bu hastalığa karşı etkili bir mücadele ne Osmanlı döneminde ne de Cumhuriyet'in ilk yıllarında yürütülebilmişti. 1924 yılında Heybeliada'da 50 yataklı bir sanatoryum ve 1926 yılında Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde BCG aşısı üreten bir laboratuvar kurulmuştur.[73] 1927 yılında ise Besim Ömer ve Tevfik Sağlam paşalar "İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti"ni kurdular. Bunu "İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti" izledi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında veremle mücadele, bu iki cemiyetin iki kentteki dispanserlerinde yapılıyordu. 1930'lu yılların başında bu iki dispanserde yılda ortalama 15.000 kişi tedavi edilirken, 1935 yılında Trabzon dispanserinin de açılmasıyla tedavi edilenlerin sayısı yılda 30.000 düzeylerine çıkmıştır.

Savaş'ın içindeki kötü beslenme koşullarının veremli sayısında hızlı bir artış meydana getirmesi sonucunda, 1945 yılında yapılan bir çalışmaya göre, 25 kentte veremden ölenlerin oranı 100.000'de 262'ye yükselmişti. Durumun kötüleşmesi üzerine Türkiye'nin değişik yerlerinde yeni "veremle mücadele dernekleri" kurulmaya başlandı. 1944 yılında Samsun ve Denizli'de iki dernek kurulmuş, bunu diğer kentler de izlemiştir. Böylece dispan-

72 Asuman Tezcan, "Savaş Yıllarında İstanbul ve Anadolu'da Verem", *Bilgi ve Bellek*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Türk Devrim Tarihi Çalışmaları Dergisi, Yıl 3, Sayı 5, Kış 2006, s. 105-123.

73 Nusret H. Fişek, *Halk Sağlığına Giriş*, Ankara, 1983, s. 180.

ser sayısı 1945'te beşe, 1946'da 6'ya, 1947'de 8'e çıkmıştır ve bu sıçramayla, tedavi edilenlerin sayısı yılda 60.000'e ulaşmıştır. *1948 yılı Ocak ayında gönüllü veremle savaş derneklerinin sayısı 48'e ulaşmış bulunuyordu.* Ayrıca bu yılda, Sağlık Bakanı Behçet Uz, bir verem konferansı toplamıştır ve bu toplantıda gönüllü dernekleri bir araya getiren *"Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği"nin* kurulması kararlaştırılmıştır.[74] Türkiye'de veremle savaş konusunda esas atılım bu tarihten sonra gerçekleşmiştir.

Çiçek

1929 ve 1938 yıllarında İran'dan gelen mülteciler bazı yörelerde çiçek salgınına sebep olduysa da bu salgın kısa sürede denetim altına alınmıştır. İkinci Dünya Savaşı yılları içinde 1939 Ekimi'nden itibaren çiçek hastalığı görülmeye başlamıştı. 1940 yılı Aralık ayına kadar 951 vaka saptanmış ve aşılamaya girişilmişti. Ancak 1942 yılı Temmuzu'ndan itibaren yeniden çiçek vakaları görülünce, aşıların etkisizliği konusunda bir söylenti dolaşmaya başlamıştır. Bunun üzerine Dr. H. Braun'un aşı üzerinde yaptığı incelemelerle aşının etkililiği onaylanmıştır. Aşıya güven duyulabileceği anlaşıldıktan sonra, aşılama işi ciddiye alınarak, aşı olmayanlara ekmek karnesi verilmeyeceği ilan edilmiştir. Ama yine de 1943 yılının ilk üç ayında 3.774 çiçek hastası tespit edilmiş ve bu hastaların 427'si hayatını kaybetmiştir.[75] 1943, çiçek salgınının en etkili olduğu yıl olmuştur. Bu yıl toplamda 12.395 hasta saptanmış, bunlardan 1.980'i yaşamını yitirmiştir. Aşılama kampanyasının sürdürülmesi sonucu salgın 1944 yılında denetim altına alınmıştır. *1942-44 yılları arasında etkili olan bu salgın sırasında toplamda 20.329 kişi hastalığa yakalanmış, bunların 2.232'si ölmüştür.* Türkiye'ye Suriye ve Irak'tan Midyat yoluyla gelen bu salgın, aynı zamanda Türkiye'de yaşanan son çiçek salgını olmuştur.[76]

Veba

1925-1929 yılları arasında Mardin dolaylarında her yıl görülen vebada, yıllık vaka sayısı 3 ilâ 6 arasında değişmekteydi. Hudut ve Sahiller Sağlık Örgütü'nün sıkı çalışması sonucundaysa 1929 sonrasında hiçbir veba vaka-

74 Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği, 1973 yılında Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği, 1987 yılında Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu adını almıştır. Federasyon'a 89 dernek üyedir. Ayrıca ortak hareket eden 98 dernek daha bulunmaktadır.

75 Ekrem Kadri Unat, 1943 Yılı Türkiye'sinde İstanbul Belediyesi Darülacezesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 7, Haziran 1988, s. 193.

76 Nevzat Eren, Onur Hamzaoğlu, *Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklar (1925-1993)*, Türk Tabipler Birliği, Şubat 1996, s. 40-41. *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 83-85.

sı görülmemişti. Ama yine de komşu ülkelerde veba ortaya çıktığında karadan gelenlerle taşınma olasılığı bulunuyordu. İkinci Dünya Savaşı'nda Doğu Akdeniz ülkelerinde görülen veba, 9 Mart 1947'de Urfa Akçakale'de Harbetülgazel köyünde ortaya çıkmıştır. *Bu köyde üçü ölümle sonuçlanan 18 vaka saptanmıştır*. Bunun üzerine 6 sınır ilinde yapılan yoğun çalışmalar sonucu salgın başlangıç aşamasında hemen önlenmiştir. Bundan sonra vakaların gözlendiği köy ve çevresinde her ay DDT uygulaması yapılmış, fareyle mücadele sürdürülmüştür. 1947 sonrasında Türkiye'de herhangi bir veba vakası ortaya çıkmamıştır.

Trahom

Bulaşıcı bir göz hastalığı olan ve tedavi edilmediği zaman körlüğe yol açabilen trahom, Güney ve Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'da yaygındı. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan büyük nüfus hareketleri sonucunda trahomun endemik bölgelerinden çıkarak daha geniş bir coğrafyada etkili olmaya başlaması üzerine, Cumhuriyet'in ilk yıllarında trahomla sistemli bir mücadele başlatılmıştı. Özellikle 1930'lu yıllarda açılan tedavi kurumlarında yılda 80.000 yurttaşın tedavi edilebileceği bir kapasite yaratılmıştı. 1940 yılında 13 hastane ve 180 yatak, 25 dispanser, köylerde kurulmuş olan 36 tedavi evi bulunuyordu. Savaş sırasında tesislerin artışı sürdürülmüştür ve 1945 yılında hastane sayısı 15'e, yatak sayısı 210'a, dispanser sayısı 28'e çıkmıştır. Tedavi evi sayısı ise 1950 yılında 115'e yükselmiştir. Ayakta tedavi edilen hasta sayısı 1930 yılında 431.000 iken, bu sayı 1941'de 5.314.000'e çıkmış, 1945'te ise biraz düşerek 5.231.000 olmuştur. Bu yıllarda yeniden saptanan trahomlu sayısı 40.000 ile 60.000 arasında değişmiştir.[77] Muayene edilenler arasında tespit edilen yeni trahomluların oranı 1930'larda yüzde 69,1 iken, 1940'ta yüzde 20,2'ye düşmüştür. Savaş içindeyse bu oran yeniden yükselerek 1945'te yüzde 46,7'ye tırmanmıştır.[78]

Kolera

Savaş sırasında Türkiye'de kolera salgını olmamıştır. Bunda, Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde üretilen aşıların payı yüksektir. Ancak Savaş sonrasında, Türkiye hac yolculuğuna izin verince, 1947 yılında önce Kahire'de görülen ve daha sonra Suriye'ye sıçrayan kolera, Türkiye için de bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Bunun üzerine hac izinleri kaldırılmıştır ve

77 İstatistik Yıllıkları: Sağlık İstatistikleri Bölümleri.

78 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 129-134.

hacca gitmiş bulunan 5.600 kişinin dönüşünde sınır kapılarında alınan önlemler, bu salgının Türkiye'ye girişini engellemiştir.[79]

Lepra (cüzzam)

Türkiye'de lepra ile mücadelenin öncülüğünü Mazhar Osman yaptı. Cüzzamhanelerin yüzyıllar öncesinden var olmasına karşın, daha önce değindiğimiz üzere ilk modern cüzzam hastanesi 1941'de Elazığ'da açılmıştır. Ancak savaş koşulları içinde ya da sonrasında bu konuda güçlü bir kampanya gerçekleştirilmemiştir.

Tifüs (lekeli humma)

İkinci Dünya Savaşı sırasında özellikle taşıtlarda yaşanan sıkışıklıklar, tifüs vakalarının ortaya çıkması için uygun ortamlar yaratıyordu. Tifüs, Türkiye'de endemik bir hastalıktı. 1939 yılında hasta sayısı 436 iken, 1942 yılında "sporadik" olarak gözlenen vakalar 920'ye yükselmişti. Ardından 1943'te de salgın halini almıştı. *1943 yılında gözlenen 4.142 vakadan 298'i ölümle sonuçlanmıştır*. Bu 100.000 kişide 21,8'lik bir oran oluşturuyordu. Bu yılda henüz Tifüs'e karşı etkili bir antibiyotik bilinmiyor ve DDT de kullanılmıyordu. Bunun üzerine daha önce de sözünü ettiğimiz şekilde Refik Saydam Merkez Enstitüsü'nde "Cox aşısı" hazırlanmaya başlandı.[80] Ancak üretilen miktar gereksinme karşısında yetersiz kalıyordu.

Tifüs'ün bitlerle bulaştığı 1909 yılında bulununca, tifüsle mücadele de bitlerin yok edilmesi üzerine yoğunlaştı. Bitle mücadele konusunda, Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle askeri hekimlerin önemli bir deneyim birikimi olmuştu. Bu birikimden yararlanılıyordu. Bitlenmenin yayılabileceği, insanların toplu bulundukları yerlerde, örneğin askeri birliklerde, okullarda sürekli bit muayenesi yapılıyordu. Bitlerin insanların elbiselerine bıraktığı yumurtalardan çıkan sufrelerin imhası için, bitli olabileceklerin giysileri dezenfeksiyon etüvlerinde ısıtılarak tehlikesiz hale getirilmeye çalışılmaktaydı.[81] Hattâ o günlerde Cumhuriyet Bayramı törenlerinde askeri birliklerin geçişleri sırasında etüv arabalarının da geçtiğini hatırlayabiliriz. 1943 yılında, Amerika'da Tifüsle Mücadele Komisyonu başkanı olan Dr. Fox, Türkiye'ye gelmiştir. Dr. Fox, ziyaretinde, bu dönemde herkesin aşılanmasının ABD'de bile olanaksız olduğunu, ancak önemli ve sınırlı olan yerlerde aşıla-

79 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 85-87.

80 Bu aşı Dr. Cox tarafından ilk kez 1939 yılında üretilmiştir. Türkiye'de ilk kez 1943 yılında Kemal Plevnelioğlu tarafından Gülhane Askeri Hastanesi'nde hazırlanmış ve uygulanmıştır. Nuran Yıldırım, "Sağlık", *Tanzimattan Cumhuriyete Ansiklopedisi*, s. 1328.

81 Ekrem Kadri Unat, *a.g.e.*, s. 193.

ma yapılması gerektiğini söylemiş, Türkiye'de de, mücadelenin bite karşı yöneltilmesinin doğru olduğunu bildirmiştir.[82] Ancak bu mücadeleye rağmen, *1945 yılında hâlâ 139'u ölümle sonuçlanan 2.618 vaka gözlenmişti.* Daha sonra DDT'nin kullanılmaya başlanmasıyla tifüsle mücadele kolaylaşmıştır. 1946 yılından sonra vakalar hızla azalmıştır.

Kuduz

Kuduz olan köpeklerin ya da kuduz taşıyıcısı kemirgenlerin ısırması sonucu bulaşan bu hastalık, Pasteur'ün kuduz aşısını bulmasından önce kesin olarak ölümle sonuçlanıyordu. Aşı, Paris'te üretimine başlanmasından bir yıl sonra, İstanbul'da da uygulanmaya başlamıştı. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda kuduz şüphesi olan hayvanlarca ısırılan kimselerin hemen en yakın aşı istasyonlarına götürülmesi zorunlu kılınmıştı. Aşı uygulaması ücretsiz yapılıyor ve hastanın yolculuk giderleri de devlet tarafından karşılanıyordu.

1933 yılında yurdun 26 yerinde "Kuduz Aşı İstasyonları" açılmıştır. Aşı istasyonlarının sayısını 7'den 33'e çıkaran bu hamleyle, halkın bu istasyonlardan yararlanmak için seyahat etmek zorunda olduğu uzaklık kısaltılmıştır. Ayrıca bu hizmet, Refik Saydam Enstitüsü'nde açılan bir haftalık kurslarla, bakteriyoloğu bulunan Devlet Hastanelerine verilir hale getirilmiştir. 1937 yılından sonra her il merkezinde bir kuduz tedavi istasyonu kurulunca, daha önce kurulan İstanbul Kuduz Tedavi Müessesesi'ne talep azalmış ve bu müessesenin yatak sayısı 100'den 50'ye düşürülmüştür.

İlaç temininde yaşanan güçlükler

Türkiye'de ilaç ve sıhhi malzeme üretimi henüz gelişmediği için bu malzemelerin temini büyük ölçüde ithalata bağlı kalıyordu. Bu durumda bu konuda Türkiye'nin savaş koşullarındaki sorunu yeterli ilaç ve sıhhi malzeme sağlayabilmek ve bu ilaç ve malzemeyi ülkenin tüm yerleşmelerinde ulaşılabilir hale getirmekti. Bu iki soruna yanıt bulabilmek için dönemin uygulamalarını birer birer ele alalım.

Türkiye'nin dış ticareti, Savaş öncesinde, kliring ve takas mekanizmaları nedeniyle büyük ölçüde Almanya'nın denetimi altındaydı. Bu mekanizmalar Türkiye'nin ilaçta Almanya'ya bağımlılığını artırmış, fiyatları yükseltmişti. Ardından Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa'yla üçlü antlaşmayı imzalayarak Almanya'nın karşısında yer alması ve savaşın başlangıcında Almanya ile dış ticaretin kesilmesi önemli bir zorluk yaratıyordu. Türkiye'nin bu zorluğu aşmak için iki adım attığı görülmektedir. Bunlardan ilki Millî Korunma Koor-

82 *Ayın Tarihi*, Sayı 115, Haziran 1943, s. 465.

dinasyon Heyeti'nin 8 ve 20 nolu kararlarıyla *İthalatçılar Birlikleri* kurulması olmuştur. Bu birlikler, temelde ithal maddeleri fiyatlarını denetlemekte ve temin edilen ithal kontenjanlarını ithalatçılar arasında dağıtmaktadır. Dış ticaretin bu birlikler eliyle yürütülmesi, İngilizlerin, devletin bu yolla ayrımcılık yaptığı konusunda eleştirilerine neden olmuştur. Örneğin ilaçlar konusunda oluşturulan ithalat birliğini Almanya yanlısı olmasıyla eleştirmişlerdir. Ayrıca ihracat birliklerinin tüccarlara paylaştırdığı kotaların, azınlıkların bu alandaki gücünü kıracak biçimde kullanıldığından yakınmışlardır.[83] Bazı konularda ise ilaç ithalatıyla belli bir kurum görevlendirilmiştir. Örneğin 1935 yılında kinin ithalinde Kızılay'ın tekel halinde bulunmasından bahsetmiştik, Savaş döneminde de 21 Eylül 1940 tarihli K/58'le kinin ithali için Kızılay emrine kredi tahsis edilmiştir.

İlaç ve sağlık malzemesi ithalatındaki zorluğun önemli bir kaynağı da Türk Kodeksi'ydi. 7 Mart 1926 tarihinde Türk Kodeksi Kanunu çıkarıldıktan sonra, Dr. Akil Muhtar Özden ve Dr. Neşet Ömer İrdelp'in katkılarıyla bir Türk Kodeksi hazırlanmıştı. Geliştirildiği zaman, Türk hekimliği için büyük bir başarı olarak kabul edilen bu Kodeks, savaş koşullarında, ufak farklar dolayısıyla Almanya ve İngiltere'den ilaç ithalatı önünde bir engel haline gelmişti. Bu engeli aşabilmek için ise, Savaş içinde Türk Kodeksi'nde mevcut olmayan ilaçların hariçten ithaline izin veren bir kanun çıkarılmıştır. Türk Kodeksi konusunda sağlanmış olan bu esneklik, ilaç sağlanmasındaki sıkıntıların azalmasına yardımcı olmuştur. Sağlık Bakanı Meclis'teki bütçe müzakerelerinde ilaç fiyatlarının durumunu "[n]ihayet bizde (fiyatları) % 100 artmış ilaçlar çok enderdir ve bunlar daha ziyade takas muamelesi yaptığımız memleket mallarıdır. Takas olarak verdiğimiz malın kıymetine göre ilaçlarını kıymetlendiriyorlar. Biz bunu eskiden beri mazbut bir şekilde tutuyoruz. *Gümrük kapısından girerken üzerine fiyatını koyduruyoruz*. Aldanma imkânları azalmıştır" diye anlatmaktadır.[84]

Savaş dönemlerinin zorlukları, aynı zamanda pek çok yeni buluşun da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nda en önemli buluş, ilk antibiyotik olan "*penicilin"in bulunması*dır. 1928 yılında, bir İskoçyalı biyolog ve farmakolog olan Sir Alexander Fleming, bir penicillium küfü kolonisinin çıban ve kan zehirlenmelerine yol açan stafilokok kültürünü etkilediğini laboratuvarında bir rastlantı sonucu bulmuştu. Ancak araştırmacıların çok değişken olan etkin maddeyi ayırması zaman almıştır. 1940'lı yıllarda az miktarda uygulanmaya başlanan ilacın, geniş miktarda üretilmesini ise 1943 yılında Amerikan Sanayisi başardı. Birden; stafilokok, streptokok, pnö-

83 Pub. Rec. Off.: FO371-37486, R.9951, 11 Oct. 1943. Pub. Rec. Off.: FO371-37486, R.8870, 18 Sept. 1943.

84 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 238.

mokok, tetanoz basili, difteri basili, gazlı kangren basili, frengi mikrobu, gonokok ve menegoklara karşı çok etkili bir ilaç elde edilmiş oldu.[85] Bu ilaç tedavi tıbbında bir devrim yaratmıştı.

Dünyada penicilinin yarattığı mucizevi başarı, Türkiye'de de folklorik tıpta ateşli hastalıklar olunca küflü peynir yenilmesinin gündeme getirilmesine neden olmuştur. Penicilinin etkisi bütçe müzakerelerine de yansımıştır. Sağlık Bakanı'nın açıklamalarına göre Prof. Kemal Atay, Konya taraflarından bir küflü peynirden istifade yoluna giderken, İngiltere'ye gönderilen uzmanlar da oradan bazı kültürler getirmişlerdir. İlmi çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Tabii piyasaya arzı düşünülmemektedir.[86]

Savaşla gelen bir başka yeni ilaç, daha önce de değindiğimiz "atebrin"di. Atebrinin sıtma tedavisinde kullanılması konusundaki beynelmilel karar 1938 yılında alınmıştı. İlk yıllarda Türkiye'de kullanımı çok az olmuştu, ancak kinin kıtlığı başlayınca Türkiye de bu sentetik ilaca yönelmişti. Ama bunun da sağlanması kolay olmamıştır. Son iki yılda 36 ton kinin muadilinde sentetik sıtma ilacı siparişi yapılmış ve bir kısmı da tesellüm edilmiştir. Kinin eksiğini tamamlamak için 1942 senesinde 1.880 kilo kinine muadil, 1943 senesinde ise 13.540 kilo kinine muadil sentetik sıtma ilacı kullanılmıştır. Ek olarak 1,5 gramı, 1 gram tesirinde olan prokininden de 5 ton getirtilmiştir. Savaş içinde ortaya çıkan yeni hastalıklar yeni ilaç arayışlarına neden oluyordu. Örneğin Rusya'dan gelmiş bir bağırsak kurdu, Doğu Karadeniz'de kansızlık yapan *Nekatör hastalığını* yaratmaya başlayınca, bununla mücadele için gerekli "tetraklor"un ABD'den getirtilmesi için çalışılmaya başlanmıştır.[87]

İkinci Dünya Savaşı başladığında ilaç üretimi, az sayıda üreticinin Avrupa'dan getirdikleri ilaç hammaddelerine basit makinalarla tablet, şurup gibi şekiller vererek pazarlamalarına dayanıyordu. Ama hastaların tükettikleri ilaçların önemli bir kısmı doktorların hazırladıkları reçetelerdeki terkiplere göre, eczanelerde eczacı kalfalarınca kaşe, şurup, süspansiyon gibi şekillerde hazırlanıyordu. Turhan Baytop'a göre Türkiye'de 1927'de 20 yerli laboratuvar vardı ve 1928 yılında çıkarılan 1262 sayılı kanunla ilaç üretiminde ve ithalatında devlet kontrolü getirilince yerli üretim ithal ilaçlarla yarışabilme olanağı bulmuştu. 1938'de laboratuvar sayısı 56'ya çıkmıştı. Üretilen müstahzar (hazır ilaç) sayısı da 30'lardan 700'ler düzeyine yükselmişti. *1939'da yerli ilaçların pazar payı yüzde 38'e ulaşmıştı.*[88]

Sektörün başını çekenlerden biri olan İbrahim Ethem, Şark Mahfili'nde-

85 Penisilin, *Meydan Larousse*, Cilt 10, s. 24.

86 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 239.

87 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 242.

88 Mehmet Altun, *Tahlilhane'den İlaç Sanayii'ne, Bir Asırlık Birliktelik*, Tarih Vakfı, Eylül 2003, s. 342.

ki kimyahanesini 1934'te Çemberlitaş'a taşıdıktan sonra ilaç üretimine girişmişti. Hemen tüm ilaçların etkili maddeleri Almanya'dan geliyordu.[89] Daha sonra Savaş koşullarında etkili madde sağlamakta sıkıntılar artınca yerli hammadde geliştirme arayışları başladı. Işte bu konuda ilk adımı atan İbrahim Ethem'di. 17 Eylül 1943'te ölmesinden kısa bir süre sonra *İbrahim Ethem Laboratuvarı "extrapat" üretmeye başladı.* Bir başka öncü kuruluş olan *İbrahim Abdi Laboratuvarı* da, ilk hazır ilaç üretimine 1919 yılında başlamıştı ve *1940 yılında, ürettiği ilaç sayısını 80'e yükseltmişti.*

Savaş'ın başında *1939 yılında 36 müstahzar laboratuvarı varken, 1947 yılında bu sayı 71'e çıkmış; müstahzar sayısı da 809'dan 1.392'ye yükselmiştir.* 1947 yılında, 1936 yılında Sağlık Bakanı Behçet Uz'un döneminde çıkarılmış kararnamenin kaldırılması sonucunda bu sektörün oluşma dinamiği değişmiş, yerli ve yabancı ilaç sanayi kuruluşları arasında bir bütünleşme yaşanmaya başlamıştır.[90]

Halkın ilaç ve sağlık malzemelerine ulaşımında ülke içi dağıtımın örgütlenmesi gerekiyordu. İlacın toptancı dağıtımı ecza depoları/ticarethaneleri eliyle yapılıyor, kullanıcı ucunda ise eczaneler bulunuyordu. 1933 yılında Türkiye'de, 476 eczane ve 51 ecza ticarethanesi bulunuyordu. 1939 yılında eczane sayısı 496'ya çıkarak küçük bir artış gösterirken, ecza ticarethanesi sayısı ise 16'ya düşmüştü.[91] Eczaneler büyük kentlerde toplanmıştı. Nitekim TBMM'deki müzakerelerde *milletvekilleri, kazaların pek çoğunda bir eczane bile bulunmadığına, halkın dileklerinin başında eczane açılmasının geldiğine* dikkat çekmektedirler.[92] Eczane açmanın serbest olduğunu ama açılış koşullarını yerine getirmenin güç olduğunu, belediye yardım etmediğinde bunun gerçekleşemediğini belirtmişlerdir. 1940 yılında 21 eczane kapanmıştı ve 1946 yılında Türkiye'deki eczane sayısı hâlâ 495'ti. Ecza ticarethanelerinin sayısı ise 30'a çıkmıştı.[93] Eczane sıkıntısı savaş süresince devam etmiştir ve eczane olmayan yerlerde doktorlara ecza dolabı açma izni verilerek bu açık bir ölçüde kapatılmaya çalışılmıştır.

3. SAVAŞ SONRASI İÇİN HAZIRLANAN ON YILLIK SAĞLIK PROGRAMI

Dr. Refik Saydam, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili iken, 1925 yılında uygulanmaya başlanan koruyucu hekimlik ağırlıklı sağlık politikasını uzun yıl-

89 Mehmet Altun, *a.g.e.*, s. 383, 403.

90 Mehmet Altun, *a.g.e.*, s. 410-415.

91 *Küçük İstatistik Yıllığı*, 1941, s. 90.

92 TBMMTD: I: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 222.

93 *İstatistik Yıllığı*, Cilt 17, 1949, s. 76.

lar yönlendirmişti. İnönü'nün başbakanlıktan uzaklaştırılmasının ardından 25 Ekim 1937'de Celal Bayar Hükümeti'nin kurulmasıyla Refik Saydam'ın vekilliği de sona ermişti. TBMM müzakerelerinden, 1938 yılında, yeni Sağlık Bakanı Dr. Ahmet Hulusi döneminde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından on yıllık bir sağlık programı hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu Program, Savaş dolayısıyla bu planı gerçekleştirmek için gereken 70 milyon lira bulunamadığı için uygulanamamıştır. 1945 bütçesine bu amaçla ancak 5 milyona yakın bir para konulmuştur.[94] Türkiye'de sağlık tarihi yazınında bu programın içeriğinden söz edilmemektedir.

1938 programı savaş öncesinde hazırlanmıştı. Bu nedenle savaş içinde yaşanan sıkıntılardan sonra yeni bir program hazırlanması gerekiyordu. Dr. Behçet Uz, 7 Ağustos 1946'da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı olduktan sonra, muhtemelen Bakanlık içinde daha önce başlamış hazırlıklardan da yararlanarak *Birinci On Yıllık Millî Sağlık Planı'nın* hazırlanmasını sağlamış ve Yüksek Sıhhat Şûrası'nın 15-16 Kasım 1946 tarihli toplantısında kabul ettirmiştir.[95] Plan'ın son sayfasında Behçet Uz'un 12 Aralık 1946'da atılmış imzası bulunmaktadır. Plan'ın hazırlanmasında Etimesgut'taki pilot bölgede yapılan uygulamaların önemli bir esin kaynağı olduğu kabul edilmektedir.[96]

Plan'ın yapılma gerekçeleri; "Cumhuriyet'in köylünün sağlık ihtiyacını karşılayamamış olması" ve "İkinci Dünya Savaşı sonrasında bütün dünyada değişen yaşama telâkki ve icapları" olarak sıralanmıştır. Plan'ın hedeflerini ise; koruyucu hekimlik örgütünü kurmak ve yaymak, köy ve köylülerimizi sağlık örgütüne kavuşturmak, varolan sağlık personelini ve yenilerini günün İhtiyaçlarına göre yetiştirmek, varolan hastane ve sağlık kuruluşlarını çağdaş hale getirmek, tüm ülkede her şeyi ile tamam yeni sağlık tesisleri kurmak ve bu işlerin finansmanı için "Millî Sağlık Bankası" ve "Sağlık Sandıkları"nı kurmak olarak sıralayabiliriz.[97]

Bu planın Dr. Refik Saydam dönemindeki yaklaşımdan önemli farklılıklarından biri, sağlık harcamalarının finansmanına yeni bir bakış açısı getirmesiydi. Bu amaçla önerilen kurumlar hem koruyucu hem de tedavi edici hizmetlerin finansmanında kullanılacaktı. 10 Yıllık Millî Sağlık Planı'nın uygulanması için 624.000.000 liralık bir yatırım öngörülmüştü. Bu tesislerin kullanılması için gerekli yıllık idame masrafı ise 99.000.000 lira olarak hesaplanmıştı. Ancak 1947 yılında bütçede ayrılmış olan 41.807.455 lira mev-

94 TBMMTD: İ: 60, 24/5/1944, C: 1, s. 218.

95 *Birinci On Yıllık Milli Sağlık Planı*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara, 1946.

96 Erdem Aydın, *Halk Sağlığı Yönüyle Türkiye'de Sıtma Savaşı*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), Ankara, 1994, s. 11.

97 Ali Gürsel, *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1998, s. 38.

cut sistemi yürütmek için bile yetersizdi. Bu nedenle *bütçe dışı bir finansman kaynağı aranmaktadır.* Plan, bu doğrultuda gelişmiş ülkelerde görülen hasta kasaları ve hastalık sigortalarına benzer bir sistemi kurmak için "Sağlık Sandıkları"nın kurulmasını önermektedir. Ayrıca *250 milyon lira sermayeli bir Sağlık Bankası* kurulması da önerilerek bir kanun taslağı hazırlanmıştır. Bu tasarıda Banka'ya kaynak bulmak için *kurutulan bataklıklardan elde edilen toprağın Sağlık Bankası'na verilmesi önerilmektedir.* Banka bu toprakları köylülere satarak kendisine kaynak sağlayacaktır.

Diğer bir husus, genel olarak çağdaş sağlık idaresinin temel prensiplerinden olan *tedavi edici ve koruyucu hizmetlerin aynı örgüte verilmesi esasının* kabul edilmesidir. Vereme, sıtma ve trahomla mücadeleye özel bir önem verilmektedir. Köylerdeki sağlık hizmeti açığını kapsamlı bir biçimde ortaya koyan bu planla, daha önceki dönemde şehir ve kasabalıya inhisar eden tedavi hizmetlerinin *belli bir örgütlenme içinde köye de açılması* öngörülmektedir.

Köylerdeki sağlık teşkilâtının en uç kademesini köy sağlık memurları ve köy ebeleri teşkil edecektir. Bunlar Köy Enstitülerinin sağlık kollarından ve Köy Ebe Okullarından yetişen köylüler olacaktır. Her yıl 400 sağlık memuru ve köy ebesi yetiştirilecektir. Koruyucu sağlık hizmetlerinin *yaklaşık 20.000 nüfusa ve buna tekabül eden kırk köye hizmet edecek* olan *Köy Sağlık Merkezleri* tarafından verilmesi öngörülmektedir. Her sağlık merkezinde acil vakalar için 10 hasta yatağı, 2 hekim ve tedavi hizmetleri ile koruyucu hizmetleri beraber yürütebilmek için 11 yardımcı sağlık personeli bulunacaktır. Ameliyatlar ve bu merkezlerde tedavi edilemeyen hastalıklar için, hastalar bir üst kademe merkezlere gönderilecektir.

Plan'ın hazırlandığı yıllarda Türkiye'de 4.590 sivil hekim bulunmaktadır. Bu, 4.000 nüfusa 1 hekim düşmesi demektir. *Hedeflenen ise 2.000 kişiye 1 hekim düşmesidir.* Ülkede 1.085 diş hekimi, 1.635 ebe, 2.197 sağlık memuru, 475 hemşire, 600 köy sağlık memuru ve 730 köy ebesi bulunmaktadır. Bu konulardaki açık hekim sayısındaki açıktan daha fazladır. Sayılarının daha yüksek oranda artırılması gerekmektedir.

Plan, genel olarak hastane ve diğer sağlık tesislerinin bina ve teçhizat olarak yetersiz olduğunu ama özel idare ve belediye hastanelerinde yetersizliğin daha yüksek olduğunu belirttikten sonra, *Sağlık Bakanlığı'nın özel idare ve belediye hastanelerini çatısı altına almasıyla* tüm tesislerin birlikte geliştirilmesini önermektedir. Askeri Hastaneler hariç Türkiye'de, 7.500'ü İstanbul'da yığılmış olmak üzere toplam 16.364 yatak bulunmakta, yani 10.000 nüfusa 8,68 yatak düşmektedir. Sağlık altyapısının bölgesel dağılımı çok dengesizdir. On yılda kurulacak yeni tesislerin yataklarının da eklenmesiyle *10.000 kişiye düşen yatak sayısının 24'e yükseltilmesi öngörülmüştür.* Bu sayıyla Balkan ülkelerinin düzeyine ulaşılmış olacaktır.

Millî Sağlık Planı, sağlık hizmetlerinin, 1941 yılındaki Coğrafya Kongresi'nde tanımlanan 7 bölgeyi esas alarak örgütlenmesini öngörmektedir.[98] Her bölgede 21 çeşit sağlık kurum ve kuruluşu bulunacaktır. 500 yataklı Bölge Hastaneleri, 300 yataklı Akıl ve Sinir Hastalıkları Hastaneleri, 300 yataklı Çocuk Hastalıkları Hastaneleri, Çocuk yuvaları, 200 yataklı Doğumevleri, Verem Dispanserleri, 100 yataklı Prevantoryumlar, 300 yataklı Sanatoryumlar, 300 yataklı Verem Hastaneleri, Frengi Savaşı ve Zührevi Hastalıklar Dispanserleri, 250 yataklı Dinlenme Yurtları, Yaşlılar ve Düşkünler Yurdu, 100 kişilik Dilsiz ve Körler Kurumu, Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Hastaneleri, Tropikal Enstitüler, Sağlık Memurları, Hemşire ve Ebe Okulları, Bölge Hijyen Enstitüleri, Sağlık Müzeleri, Yıkanma ve Temizlenme Yerleri, Personel Lojmanları ve Sağlık Merkezleri bunlar arasında sayılabilir. Bu kuruluşlar bölgelerin ulaşım olanakları ve iklim koşulları da dikkate alınarak en uygun kent ya da ilçede kurulacaktır. Plan'ın *uzun erimli hedefi ise her bölgede bir Tıp Fakültesi oluşturmaktır*. Plan hazırlandığında Türkiye'de biri İstanbul, diğeri Ankara'da olmak üzere iki tıp fakültesi bulunmaktaydı ve her bölgedeki sağlık sisteminin bir tıp fakültesiyle taçlandırılması öngörülmekteydi.

Plan, Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi'nin yalnız aşı, serum vb.lerini üretmek ve serolojik, kimyevi tahliller ve gıda tahlilleri yapmakla yetinmeyerek ilimi araştırma yapılan bir yer haline gelmesi üzerinde durmaktadır. Savaş döneminde yaşanan sıkıntılar sonrasında kullanılan ilaçların ithalata bağımlılığını azaltacak şekilde yerli ilaç üretimini "ilmî ve fennî esaslara" bağlı hale getirerek, bir tür ithal ikamesi yapılmasını teşvik etmektedir. Ama bu konuda devletçi bir yol önermemektedir. Ayrıca Plan'da Türkiye'nin kaplıca ve maden sularının varolan kullanışları yetersiz görülmekte, bu işletmelerin büyük bir sermaye ve uzman bir fen heyetince ele alınarak kalite sıçratacak bir biçimde geliştirilmesi gerekli görülmektedir, bu nedenle bu işletmelerin kurulacak Millî Sağlık Bankası'nca ele alınması önerilmektedir.

1948 yılında Yalvaç'ta doktorluk yapmakta olan Sadettin Bilgiç, bu planın uygulanması için yapılanları hatıratında, Plan'da sözü edilen kırk köyün merkezinde yer alan ve sağlık merkezi yapılacak olan köylerin tespitinin kendilerinden istendiğini, Yalvaç Hükümet Tabibiyle harita üzerinde pergel kullanarak yaptıkları çalışmalarda merkez diye buldukları yerlerin uygun olmadığını, bu nedenle kurulacak bu merkezlerin nahiye ve il merkezlerinde yapılması için bakanlığa bir teklif gönderdiklerini ama kabul görmediğini anlatıyor.[99] Daha sonraki bakanlar döneminde uygulanmayan bu projenin

---

98 *Birinci Coğrafya Kongresi 6-21 Haziran 1941, Raporlar, Müzakereler, Kararlar*, T.C. Maarif Vekilliği.

99 Sadettin Bilgiç, *Hatıralar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 27.

yerine, 1950 sonrasında ilçe merkezlerinde on yataklı sağlık merkezi kurulmaya başlanmıştır. Bunun için binalar yapılmış ama çoğu boş kalmıştır.

Kuşkusuz, hazırlanan bu sağlık planının gerisinde de, açıkça belirtilmemiş olsa da Cumhuriyet'in nüfus politikası bulunuyordu. İstatistik Umum Müdürlüğü'nden Ratip Yüceluğ, 1944 yılında *Savaş Sonu Nüfus Meseleleri* diye bir kitap hazırlamıştı.[100] Bu kitapta Savaş sonrasında savaştan çıkan ülkelerin yaşadıkları büyük nüfus kayıpları sonrasında ne tür nüfus dinamikleri yaşamak zorunda kalacakları irdeleniyordu. Ayrıca Türkiye'deki doğum ve ölüm oranları, evlenme eğilimleri ve alınan göç analiz edilerek nüfusun artışı için her bir öğeyle ilgili öneriler yapılıyordu. Ancak bu öneriler büyük ölçüde demografi disiplininin sınırları içinde kalıyordu. Bu çalışmayla, hazırlanmış olan 10 yıllık Sağlık Programı'nın ilişkilendirilmemiş olması ise hiç şüphesiz hazırlanan programın kapsamlılık derecesini düşürmüştü. Ratip Yüceluğ'un bu çalışmasında göç konusunun ele alındığını, ancak hemen savaş sonrasında yaşanacak olan kentleşme süreci konusunda hiçbir kestirimde bulunulmadığını da belirtmek gerekir.

100 Ratip Yüceluğ, *Savaş Sonu Nüfus Meseleleri, Türkiye Nüfusu Üzerinde İncelemeler ve Fikirler*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1944.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Tarımda Yeni Kurumsallaşma ve Çiftçiyi Topraklandırma Yasası

1. GİRİŞ

Cumhuriyet'in ilk on yıllarında uygulanan köktenci modernite projesi büyük ölçüde kentsel alanlarda etkili olmuştu. Dünyada yaşanan büyük ekonomik bunalımın kırsal ürünlerde yarattığı fiyat düşüklüğü, kırsal alanda durumu daha da kötüleştirmişti. Atatürk'ün, 1936 yılı TBMM açış konuşmasında her çiftçinin yeterli toprağa sahip olması gerektiğinden söz ederek toprak reformu yapılması konusunda bir direktif vermesine ragmen, İkinci Dünya Savaşı'na kadar böyle bir reform yasası çıkarılamamıştı. Bu yıllarda CHP yöneticileri ve partiye ideolojik bir yön çizmeyi amaçlayan *Ülkü* dergisinde hep bir köy yüceltmesi yapılmasına karşın, aslında bu alanda etkili somut adımlar atılmamıştı. İlginç olan Savaş yıllarına kadar köye ulaşamamış olan köktenci modernite projesinin, Savaş yıllarında elverişsiz koşullara rağmen kırı ciddi bir şekilde etkilemesidir. Bu cildin birinci bölümünde gördüğümüz Köy Enstitüleri girişimi ve bu bölümde ayrıntılı olarak ele alacağımız Çiftçiyi Topraklandırma Yasası bu tür köktenci girişimlerdir.

Köktenci Cumhuriyet modernleşmesinin köye ulaşmakta gecikmesinin nedenleri sorgulanmalıdır. İlk etapta bu gecikmenin konjonktürel nedenleri olduğu söylenebilir. Cumhuriyet'in, ilk yıllarında "aşar"ı kaldırarak köktenci bir adım attığı, ama bunun etkisinin içine girilen büyük ekonomik kriz dolayısıyla kısa sürede yok olduğu ileri sürülebilir. Ama bu sav, gecikmeyi açıklamak için tek başına yeterli değildir. İkinci bir neden olarak kırdaki toplumsal yapının uygulanmak istenilen modernleşmeye kapalı olduğundan bahsedebiliriz. Nitekim, Savaş döneminde gelişen köktenci uygulamaların

belli bir süre içinde etkisizleştirilmesi ve hattâ geriye döndürülmesi de, kırdaki bu toplumsal yapının çözülemeyişi yüzünden olmuştur.

Savaş içinde tarımsal üretim ve bu üretimin ülke içindeki dağıtımında yaşanan darboğazlar ve İkinci Cilt'te ayrıntılı olarak ele aldığımız Millî Korunma Kanunu uygulamaları, tarım sektörü üzerinde sürekli olarak yeni kararlar alınmasını gündemde tutmuş, durmaksızın yeni kurumların geliştirilmesine neden olmuştur. Şüphesiz bu kurumsallaşmalar da sektörün geleceğinin biçimlenmesinde etkili olmuştur.

Bu nedenle kitabın bu bölümünü şu üç başlık altında geliştireceğiz: Savaş içinde tarım sektöründe gelişen yeni kurumlar, Çiftçiyi Topaklandırma Yasası ve 5 Yıllık Tarımsal Kalkınma Programı.

2. SAVAŞ İÇİNDE TARIM SEKTÖRÜNDE ORTAYA ÇIKAN KURUMLAR

İkinci Dünya Savaşı içinde halkın ve ordunun beslenmesini sağlamak için devletin almak zorunda kaldığı önlemleri İkinci Cilt'te ayrıntılı olarak ele almıştık. Yaşananlar tarım sektörünün kritik önemi konusunda Türkiye'nin farkındalığını artırırken, devlet, bu alana müdahalede etkinliğini artırabilmek için üç önemli ve güçlü kurum yaratmak durumunda kalmıştı: Toprak Mahsulleri Ofisi, Devlet Çiftlikleri ve Zirai Donatım Kurumu. Savaş içinde belli işlevler yüklenen bu güçlü kurumlar, savaş sonrasında yeni koşullarda daha başka işlevler de yüklenebileceklerdir. Böyle güçlü kurumların yaratılmış olması, savaş sonrasında devletin izleyebileceği politikaların içeriğinin ne olacağı konusundaki olanaklar yelpazesini genişletmiştir.

Toprak Mahsulleri Ofisi

Bu kurumlardan ilk oluşturulanın *Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)* olduğunu İkinci Cilt'te ayrıntılı olarak görmüştük. Savaş'ın yaklaşmasıyla Türkiye, 24 Haziran 1938'de 3491 sayılı kanunla "Toprak Mahsulleri Ofisi"ni kurmuştu. TMO, ülkenin en önemli ihtiyacı ve ürünü olan buğdaydaki fiyat dalgalanmalarını engelleyecek ve zararlı işlemlere engel olacak, devlete düşen düzenleyici rolünü oynayarak devletin koruyucu vazifelerini görecek ve nihayet devlete ait uyuşturucu maddeler tekelini işletecektir.[1]

Türkiye'nin yalnız savaşa hazırlık için değil, rasyonel bir hububat politikası izleyebilmek adına da bu alanda bir depolama kapasitesi oluşturması gerekiyordu. Ama Ofis sadece stoklama için kurulmamıştı. Hububatın muhafa-

1 Niyazi Acun, *Ziraat Tarihimize Bir Bakış*, İstanbul, 1947, s. 122.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, s. 47).

zası, temizlenmesi, ilaçlanması ve tasnifini sağlayacak ve varant[2] muamelesini de yapacaktır.[3] İkinci Cilt'te ayrıntılı olarak gördüğümüz üzere TMO, savaş yıllarında yaptığı alımların miktarı artınca, ülkede fiyat politikasını yürüten bir kurum haline gelmiştir. Ülkenin değişik bölgeleri arasında fiyat farklılıklarını azaltmıştır. Ofis, alım fiyatlarını yalnız buğday için değil arpa, mısır, çavdar ve yulaf için de saptamıştır. Savaş içinde önemi iyice anlaşılan kurum, devletin iktisat politikalarının uygulanmasında merkezî bir kurum haline gelmiştir. Ama yetkisi bulunmasına rağmen hiçbir varant muamelesi[4] yapmamıştır.

Savaş'ın başında sınırlı bir kadroya sahip olan TMO, yüklendiği görevlerin artmasına paralel olarak genişlemiştir. Bu görevleri yerine getirebilmek için memur kadrolarının genişletilmesi kolaydır; zor olan, saklama ve stoklama kapasitesinin genişletilmesidir. Hububat çoğu kez tren istasyonlarında açıkta depolanmıştır. Depolama sorununu çözmek için ABD'den çelik silolar getirilmiştir. Bu sıkıntılara ve savaş koşullarına rağmen TMO savaş süresince stoklama kapasitesini sürekli artırabilmiştir. 1946 yılında Toprak Mahsulleri'nin emrinde ülkenin değişik yerlerinde 39.000 ton kapasiteli 9 silo, 96.480 tonluk 1.060 adet çelik silo, 193.280 tonluk 119 kâgir ambar, 20.500 tonluk 36 adet ahşap ambar, 13.000 tonluk 13 adet açık ahşap hangar ve 2.500 tonluk 750 adet salaş bulunuyordu. Bu, toplamda 395.760 tonluk bir kapasi-

2 Silo ve ambara bir şahıs mal koyarsa ona verilen makbuzla birlikte bir varant senedi verilmektedir. Bu senet piyasada diğer senetler gibi ciro edilebilmektedir.

3 Fuat Pekin, "Silo ve Varant", *Toprak Mahsulleri Ofisi*, Sayı 17, 15 Haziran 1946, s. 32-38.

4 Varant muamelesi, muhafaza edilmek için verilen emtia karşılığı rehin senedi verilmesidir.

te demekti. Bunların dışında 189.617 tonluk 750 ambarı da kiralıyordu. Savaş'ın sonunda toplam 685.377 tonluk bir stoklama kapasitesiyle çalışır hale gelen TMO, 519 yerde işi olan 128 yerde bilfiil teşkilât kurup çalışan bir kuruluş olmuştur.[5] Yaratılan stoklama kapasitesinin önemi, Savaş'ın son yılında çok iyi anlaşılmıştır. 1945 yılında yaşanan büyük kuraklık nedeniyle hububat üretiminde çok büyük düşüşler olduğu halde, Türkiye'nin bir yıl önce büyük bir stok yaratmış olmasıyla yaşanan sıkıntıların belli bir düzeyin altında tutulabildiğini görmüştük.

Savaş'ın sona ermesi ve Millî Korunma Kanunu uygulamalarının aşama aşama kalkmasıyla, ekonominin normalleşmesine paralel olarak barış dönemi görevlerine geri çekilen TMO, Savaş'ta yaşanan sıkıntılar sonrasında Türkiye'nin hububat ekonomisinin gerektirdiği silo altyapısını geliştirmek için bir program hazırlamış ve uygulamaya girişmiştir. Bu silolar, hububat ihracat ve ithalatını kolaylaştırmak bakımından genellikle büyük limanlarda yapılmıştır.

Devlet Çiftlikleri

Savaşın olağanüstü koşullarında gelişen ikinci kurum olan *Devlet Çiftlikleri'ni* de İkinci Cilt'te ayrıntılı olarak ele almıştık. Köylünün teknik tarıma alıştırılması için 1937 yılında kurulan Zirai Kombinalar İdaresi, bu işlevi görmek için bünyesinde ziraat makineleri, ziraat aletleri ve tarımsal ilaçlar toplamıştı. Bunlarla köylüye yardımcı olarak onlara teknik tarımı tanıtmayı amaçlıyordu. Zirai Kombinaların elinde, 1940 yılında özellikle Amerika'dan gelen 140 traktör, 170 biçerdöver, 105 harman makinası, 100 traktör pulluğu ve 200 kadar mibzer bulunuyordu.[6]

Zirai Kombinalara Anadolu'nun kurak olduğu için ekilmeyen alanlarındaki devlet toprakları tahsis edilmişti. Buralarda tarım yapabilmek için, makinalarla, suyun korunmasına olanak verecek şekilde toprağın ekime iyi hazırlanması gerekiyordu. Cumhuriyet yönetimleri bu konuda uzman tarımcı yetiştirmeye çalışmış ve belli bir birikim sağlamıştı. Şimdi bu birikimden yararlanılacaktı. 1929 yılında Eskişehir Tohum Islah İstasyonu içinde kurulan Kuru Ziraat Deneme İstasyonu'nda Amerika'da bu konuda yetiştirilmiş olan Numan Kıraç yeterli sayıda deneme yapma fırsatı bulmuştu. 10 Temmuz 1942'de Ziraat Vekilliğine getirilen Şevket Raşit Hatipoğlu da Almanya'daki doktorasını bu konuda yapmıştı.

Türkiye'nin Savaş içinde hububat temininde karşılaştığı sorunlar, bu olanaklarla bir araya geldiğinde olumsal (contingent) bir sonuca yol açtı. Hü-

---

5 TMMBTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 483.

6 Rahmi Öke, "Cumhuriyet'in Onyedinci Yıl Dönümünde Ziraat İşlerimiz", *Cumhuriyet'in 17'nci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar*, Ankara, 1940, s. 119.

kümet, 1940 yılında Ziraat Vekâleti'ne kaynak aktararak Zirai Kombinalarda üretime geçilmesine karar vermiştir. İlk önce 11 yerde açık işletmeler kurularak üretime geçildi. Ardından Zirai Kombinaların 1942 yılındaki başarısı üzerine Ziraat Vekâleti'ne Devlet Çiftlikleri kurmak ve devlet nam ve hesabına zeriyat yapmak görevi verildi.

Devlet Çiftlikleri, hem ekim sahasını genişletiyor, hem makinalı tarım yapıldığı için kırdaki işgücü açığını bir ölçüde kapatıyor, hem de daha verimli üretim yapıyordu. 1942-43 ekim yılında 348.000 dönüme Devlet hesabına ekim yapıldı. Bundan elde edilen 47.169 ton hububatın 37 bin küsur tonu Toprak Mahsulleri Ofisi'ne makbuz karşılığı teslim edildi. Geri kalan kısmı, teşkilâtın iaşesine ve tohumluğa ayrıldı. Türkiye'de hububat üretiminde ortalama verim dekar başına 90-100 kg iken, kıraç şartlarda dekar başına 140 kg gibi yüksek bir verim elde edilmiştir.[7] Bu kuruluşların başarısı devlet girişimlerine karşı olanların bile gözlerini kamaştırmıştır.

Sistem, böyle bir kurumun, böyle bir başarıyı sağlamasına ancak savaş koşullarında olanak vermişti. Savaş bitince, bu kuruluşlara ne olacağı, savaş sonrası koşullarda nasıl kullanılacağı ciddi bir soru olarak ortaya çıkıyordu. Türkiye'nin, 1938 yılında Ankara, Eskişehir ve Trakya'da buğday tohumluklarının değiştirilmesi için beş yıllık bir planı bulunuyordu.[8] Ancak Savaş içinde bu projenin uygulanması için uygun bir ortam yoktu. Uygulanmak istense de Tohum Islah İstasyonları'nın üretebildiği tohum miktarı ancak 2-3 bin ton civarındaydı. Oysa Türkiye'nin kaliteli tohumluk ihtiyacı 300 bin ton civarında hesaplanıyordu.[9] Savaş sonrasında Devlet Çiftlikleri'nin elit tohumluk üretmekte kullanılması, Savaş'ta özel koşullarda yaratılmış olan kapasitenin Savaş sonrası tarım politikaları bakımından çok önemli bir kaynak haline gelmesi demekti.

Zirai Donatım Kurumu

Zirai Kombinalar'ın Devlet Çiftlikleri'ne dönüşerek doğrudan üretimine yönelmesi üzerine, Hükümet, tarının mekanizasyonunu sağlamak için yeni bir kurum kurma yoluna gitmek durumunda kalmıştır. 1942 yılında tarımsal üretimi kolaylaştırmak ve artırabilmek için Ziraat Vekâleti'ne; nal, mıh, tel, şına demiri, dingil demiri, pulluk gibi alet ve malzemeyi tedarik edip, çiftçilere dağıtma vazifesi verilmişti.

İlk yıl yapılan uygulama ise, bu konuda uzman bir kuruluşun gerekliliğini

---

7 TBMMTD: I: 64, 29 /5/ 1944, s. 405.

8 "Islah Edilmiş Buğday Tohumluklarının Çabuk Üretilmesi ve Yayılması Çaresi", *Birinci Köy ve Ziraat Kongresi*, B/5, Ankara, 1938, s. 1-16.

9 Ragıp Ziya Mağden, *Zirai Kombinalar*, Ankara, 1949, s. 8-29.

ortaya çıkarmıştır ve bunun üzerine 28 Ocak 1943 tarihli Millî Korunma Kurulu Kararıyla *"Türkiye Zirai Donatım Kurumu"* kurulmuştur. Yapısı, 3460 sayılı kanuna göre kurulan İktisadi Devlet Kuruluşları'na benzerdir. Direktiflerini doğrudan Ziraat Vekâleti'nden almaktadır. "Her türlü ziraat alet, makine, vasıta ve malzemesini, suni gübreleri, zirai ilaç maddelerini, tohumlukları iç ve dış piyasadan sağlamak ve bunları imal ve istihsal ederek peşin ve taksitle satmak ve bu işler için lüzumlu olan her çeşit zirai, sınai ve ticari teşekkülleri doğrudan ya da dolaylı olarak kurmak, işletmek veya bunlara katılmakla görevlendirilmiştir."[10] Meclis'e gönderilmek üzere hazırlanan Kanun Tasarısı'nda bu kuruluşa neden gereksinme duyulduğu izah edilmiştir. Tarımda istihsal vasıtalarının iptidai ve eksik oluşunun tarımsal üretimde randıman düşüklüğüne, kalite düşüklüğüne, maliyet yüksekliğine neden olmakta olduğu belirtildikten sonra "[b]u harbin sonunda belirmesi muhtemel olan büyük iktisadî buhran karşısında da ziraatimizin teknik istihsal vasıtaları yoksulluğu pek acı olarak yine belirecektir" denilmektedir.[11] 4604 sayılı Kuruluş Kanunu, 19 Haziran 1944'te Meclis'ten geçmiştir.[12] Genel olarak Türkiye tarımının donanım gereksinmesi belirtildikten sonra, şimdiye kadar zirai istihsal vasıtalarının sağlanmasının özel kesime bırakılmış olmasının başarısızlık getirdiğine değinilmiş ve ayrıca Hükümet'in, Cumhuriyet'in yurtdışından gelen göçmenlerin iskânı ve topraksız köylülere toprak dağıtılması politikasının uygulanmasında zirai istihsal araçları sağlamak durumunda kaldığına dikkat çekilmiştir. Devletin Zirai Donatım Kurumu'nu kurmaktan bir başka beklentisi ise köylünün uygunsuz ziraat alet ve makinaları, mağşuş gübre ve ilaç ve bozuk tohumluk satımına karşı korunmasıdır.

Sermayesinin 50 milyon TL olması öngörülen Kurum'a, arazi ve emlak alanında istimlâk yetkisi verilmiş, ayrıca Vekiller Heyeti'nce tesbit edilecek donatım vasıta ve malzemesinin vergi ve resimden muaf tutulması kararlaştırılmıştır. Ek olarak Yasa Tasarısı'nda Vekiller Heyeti Kararı'yla bazı araç ve malzemenin ithal tekelinin bu kuruma verilmesine ilişkin de bir madde bulunuyordu. Ancak Meclis'teki eleştiriler sonucunda inhisar yetkisi veren bu madde yasalaşamamıştır.[13]

Savaş sonrasında teknik tarıma geçmeyi amaçlayan Türkiye için böyle bir kurumun bulunması çok kritik bir öneme sahipti. Bu kuruluşun esas işlevi, savaş sonrasında oldukça önemli hale gelecektir.

---

10 Şerif Nuri İlkmen, "Zirai İstihsal Vasıtaları ve Türkiye Zirai Donatım Kurumu", *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, No. 1, 1 Ekim 1943, s. 13.

11 Türkiye Zirai Donatım Kurumu Kanunu Lâyihası ve Ziraat, Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (1/198), S. Sayısı: 139.

12 TBMMTD: I: 74, 19/6/1944, C: 1, s. 79-91.

13 TBMMTD: I: 74, 19/6/1944, C: 1, s. 82-90.

3. ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU'NUN ÇIKARILMASI

Giriş

Savaş'ın son yılında çıkartılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, uygulaması uzun yıllar sürecek ve sonuçları uzun erimde alınacak bir kanundur. Bu nedenle, kitabımızın kurgusu içinde, savaş içinde gelecek için geliştirilen projeler bölümü içinde yer verilmiştir. Kanun, İkinci Dünya Savaşı içindeki Türkiye'yi tanımamız açısından çok önemli fırsatlar sağlıyor. Bunlardan birincisi bu kanun hakkında Meclis'te yapılan konuşmaların Türkiye'nin o günlerdeki kırsal yapısını ortaya koymasıdır. Meclis'teki konuşmalar, nesnel gerçekliği tam olarak yansıtmasa da karar vericilerin kırsal alanın sosyal yapısını nasıl algıladıklarını açıkça ortaya çıkarmaktadır. İkincisi ise bir tek parti rejiminde Millî Şef'in isteklerine siyasal süreç içinde karşı çıkabilme yollarının neler olduğunu göstermesidir. Millî Şef'in gücünün sınırlarını gözlemek bakımından ilginç bir örnek olay oluşturmaktadır. İşte bu nedenlerle Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Meclis'ten geçişini ayrıntılı olarak ele alacağız.

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşunun ardından modern ulus-devlet oluşturmak yolunda inkılaplar yapmaya başladığında, toplumdaki geleneksel toplumsal ilişkileri tasfiye etmek için bir toprak reformu yapmamış olmakla eleştirilmiştir. Böyle bir reformun yapılamamış olmasında, tarihsel nedenlerin varlığının yanı sıra toprak reformu yapmak için iktisadî bir nedenin bulunmamasının da etkili olduğu düşünülebilir. Cumhuriyet'in ilan edildiği ve Yunanistan'la Türkiye arasında çok büyük ölçekli bir mübadelenin gerçekleştirildiği yıllarda toprak sorunundan çok bir iskân sorunu vardır. Kıt olan üretim faktörü toprak değil emektir. Buna Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımı makinalaştırmak için atılan ilk adımların Büyük Ekonomik Buhran dolayısıyla sürdürülememesinin de eklenmesiyle Türkiye, toprak kıtlığından çok var olan toprakların işlenemeyişi sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle, *Cumhuriyet önderlerinin konuşmalarında,* Cumhuriyet'in ilk yıllarında gündeme gelemeyen toprak reformu, 1930'lu yılların ikinci yarısından sonra dile gelmeye başlamıştır. 1936 yılındaki TBMM'yi açış konuşmasında *Atatürk,* "Toprak Kanununda bir neticeye varılmasını Kamutayın yüksek hizmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçinecek ve çalışacak toprağa malik olması behemehal lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imanı bu esastadır" diyordu. Bir yıl sonraki Meclis açılış konuşmasında ise "Milli ekonominin temeli ziraattir. Bunun içindir ki ziraatte kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yapılacak programlı ve pratik çalışmalar bu maksada erişmeyi kolaylaştıracak. Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakmama-

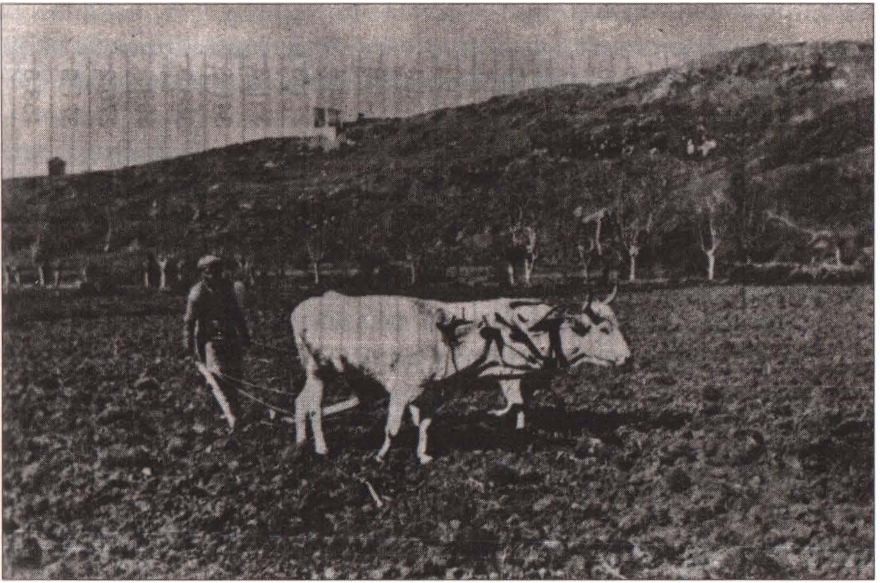
lıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilecek toprağın hiçbir sebep ve suretle bölünmez bir mahiyet almasıdır" diyerek reform projesine biraz daha ayrıntı kazandırıyordu. Atatürk'ün konuşmalarından, reformun ekonomik nedenlerden ziyade sosyal nedenlerle istendiği açıkça anlaşılmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü yıllarda *İsmet İnönü* de Meclis'i açış konuşmalarında toprak reformunu ele almıştır. 1941 yılı Meclis'i açış konuşmasında İnönü, "Toprak Kanunu, Büyük Meclis'e sunulmak üzeredir. Bir çok araştırmalardan anlıyoruz ki, toprağı hiç olmayan köylünün nisbeti mahduttur. Devlet malı toprak dağıtmak suretiyle, bu nispet yıldan yıla azalmaktadır. Bununla beraber, toprağı olmayıp, kendi başına ocak kurmak isteyenlere toprak temini, Cumhuriyet'in en ziyade önem verdiği meseledir" demiştir. 1944 yılı konuşmasında da "Eğer kuvvetle ümid ettiğim gibi bu sene Toprak Kanunu çıkarırsak, ziraat bakımından büyük neticeler verecek ve içtimai bünyemizin esas meselesi olan bu davayı, temel bir tedbire bağlamış olacağız" diyordu. Görüldüğü gibi İnönü'nün bu sorunun çözülmesinden beklentisi, Atatürk'ünki ile aynıdır.

Bu genel gelişmelerin yanı sıra, İnönü'nün 1941 yılında Baladız'da doğrudan müdahil olduğu bir toprak sorunundaki tutumu da, onun Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun çıkarılmasındaki kişisel ısrarının altındaki saikleri anlamamızı sağlayabilir. Baladız, tümü Alevi olan, Burdur demiryolu sapağındaki bir köydür. Padişah fermanıyla, diğer iki köyle birlikte Tahir Paşa'ya verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı çıktığında, Baladız Çiftliği, çevresinde Deli Abdullah diye nam salan Tahir Paşazade Abdullah Bey'indir (Demiralay). Köylüler, Abdullah Bey'in çiftliğinde ortakçıdırlar. 1941 yılı sonbaharında köylüler, afyon ekmiştir. Afyon baş vermiş, yeşermiştir. Bir gün Abdullah Bey köye gelir ve savaş koşullarında buğday fiyatları yükseldiği için köylüye afyonu söküp yerine buğday ekmelerini söyler. Köylüyse, daha ürününü almadığından afyonunu sökmek istemez, direnir.

Muammer Erten'in anlatımına göre;

> "Bir sabah köylüler bakarlar ki, afyon tarlaları sürülmüş, o yeni doğmuş çocuk gibi üstüne titrenen afyonlar artık yok olmuştur. Köye gelen Bey'e karşı, köylüler ilk defa sert çıkışlarda bulunurlar. Bu çıkışlar, Bey'in avukatları tarafından, ölümle tehdit, Bey'in avlusuna her zamanki gibi girdikleri için, haneye tecavüz diye, şikayet konusu olur. Yönetim de Abdullah Bey'den yanadır. Köylüler toplu halde Isparta'ya, merkez jandarma karakoluna getirilirler. Köylüler artık isyancıdır. Onlar her türlü muameleyi haketmişlerdir. Tek parti döneminin meşhur jandarma dipçiği sırtlarındadır. Jandarmadaki terbiyevi muamele biter ama adliye pek tutuklama nedeni bulamaz. Köylüler ser-

*1940'larda Orta Anadolu köylülüğü (*Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 4, s. 1096).*

best kalırlar. Ama yarıcılık, kiracılık biter. Baladız köylülerine, ekecek toprak, hayvanlarını otlatacak mera, tavuklarını salıverecek yer kalmaz. Köylü adeta, hayvanlarıyla, tavuklarıyla evlerinin duvarları arasında hapistir. Evlerinin de kime ait olduğu tartışmalıdır. Köylü bunalmıştır. Çaresizlik içinde kıvranmaktadır."[14]

İsmet İnönü'nün Gönen Köy Enstitüsü'nü ziyaret edeceğinin duyulması köylüler için bir umut olur. Köylüler, trenin gelmesini beklemeye başlarlar. Beyaz Trenin geldiği görülünce yüzlerce köylü yan yana, raylar üzerine yatarlar;

"Makinist daha uzaktan, raylar üzerinde garip birşeyler olduğunu görür. Zaten istasyona gireceği için yavaşlamıştır ama gene de sert bir frenle durmaya mecbur olur. Bu ani, istasyon dışındaki sert duruş herkesi telaşlandırmıştır. Baladız İstasyonu'nda karşılamaya gelen, başta vali, devlet erkanı ve jandarmalar trene koşarlar. Manzarayı gören yöneticilerin, öfkeden kan beynine sıçramıştır. Emirler verilir, dipçikler çalışmaya, süngüler parlamaya başlar. Ama köylüler direnir. *'İsmet Paşa gelmeden, bizi öldürseniz kalkmayız'* derler."[15]

14 Muammer Erten, *Topraktan Parlamentoya, (Hakkı Uyar Tarafından Yayına Hazırlanmıştır)*; İzmir, 2005 (Henüz Yayınlanmamış Çalışma), s. 36.

15 Muammer Erten, *a.g.e.*, s. 37.

"Sonunda İsmet Paşa kararını vermiştir. Bu topraklar devlet tarafından istimlak edilecek ve köylülere dağıtılacaktır. Bizzat Başvekil Saracoğlu bu işle görevlendirilmiştir. Ama köylülerin çilesi henüz bitmemiştir. Baladız Çiftliği devlet tarafından istimlak edilir. Ama Danıştay, böyle bir nedenle istimlâk yapılamayacağından bahisle, istimlâk kararını bozar. Devlet çaresiz kalmıştır. Başvekil Saracoğlu, Abdullah Bey'i Ankara'ya çağırır. Köylülerin anlattığına göre, Saracoğlu, o sırada yürürlükte olan bir kanunu uygulayarak, Abdullah Bey'e ya çiftliğini satmasını ya da bölgede karışıklıklara sebep olduğu için doğruca sürgün edileceğini söyler. Sonraları İsmet İnönü'den dinlediğime göre, Başvekil, Abdullah Bey'i, araziyi devlete, parası peşin ödenmek kaydı ile, satmaya razı eder. Abdullah Bey, Başvekille sulh olmuştur. Toprakların değeri, hükümetin seçeceği 3 kişilik bir bilirkişi heyeti tarafından tespit olunacak, parası devletçe peşin olarak ödenecektir. Araziler gerçek değerinde tespit edilir. Ama köylü, hükümetin bile, Abdullah Bey'le başedemeyeceğini görmüştür. İşler uzamaktadır. O sırada Abdullah Bey, köylülere gelir, hükümetin kendisi ile anlaşmaya mecbur olduğunu, kendileri ile de eski borçları için anlaşabilirse ancak, topraklarını devredebileceğini söyleyerek, eski borçları noter senedi ile yenileyerek takside bağlamayı teklif eder."[16]

Bu senet yenileme bir oyun haline gelerek köylülerin daha ağır koşullarla borçlandırılması sonucunu doğurunca, köylüler ödeyemeyecekleri borçlarla karşı karşıya kalır ve gerilim Abdullah Bey'in linç edilmesine kadar varır. İsmet İnönü, Baladız olayının kendi üstündeki etkisini 20 yıl sonra Muammer Erten'e şöyle anlatmıştır:

"Demek Baladız köyünü tanıyorsun. O olayları unutmam mümkün değildir. Lokomotifin önünde ilk yatan kadını elinden tutup kaldırdığımda yüzünü gördüğüm zaman, insanın içinin yüzünden okunabileceği pek canlı bir olaya az rastlamışımdır. Orada hissettiğim, köylüler ölümü bir çare olarak görüyorlardı. Biz Atatürk'le beraber bir toprak reformu yapılmasını gönülden istiyorduk. Baladız olayı beni uyarmıştı. Çiftçiyi topraklandırma konusunda o olayın etkisi büyüktü. Ama gönlümüzce olamadı. Bu konuda reaksiyonlar, Baladız köyü olayında devletin aciz kalması bu işin ne kadar güç olduğunu bana öğretmiştir."[17]

Bu amaçlarla toprak sorununu çözmek isteyen Türkiye, ilk adımını *1937 yılındaki Anayasa değişikliğiyle* attı. İnönü ve 153 arkadaşının teklifiyle Anayasanın 74. maddesine bir fıkra eklendi. Önerinin gerekçesinde;

16 Muammer Erten, *a.g.e.*, s. 37.

17 Muammer Erten, *a.g.e.*, s. 39.

"Yuttaşların, mülkiyet haklarını masun bulundurmak (...) Türkiye Devletinin önemle takip ettiği bir esas olmakla beraber özel bir menfaatin korunması düşüncesiyle halkımızın çokluğunu teşkil eden ve genlikleri ulusun ilerlemesi bakımından en lüzumlu olan çiftçilerimizin geçmiş devirlerde olduğu gibi hizmetkâr durumunda kalması inkılâpçı Türkiye'nin ana siyasasına uyamayacağından bu büyük menfaatın elde edilmesi emrinde hususi hakları da göze alarak (menafii umumiye için) belediyelerin ve Hükümetin tatbik ettikleri istimlak kanunlarındaki şartlardan başka hükümlerle hususi istimlak kanunları yapılmasının Ana Kanunumuzda yer tutması lüzumlu olduğu düşünülmüştür"[18]

deniliyordu.

Bu gerekçelerle 74. maddeye "Çiftçiyi toprak sahibi kılmak ve ormanların kamulaştırılmaları karşılığı ve karşılıkların ödenişi özel kanunlarla gösterilir" ibaresi ikinci fıkra olarak eklenmiştir. Ayrıca Hükümet var olan yasaların verdiği olanaklar içinde *Toprak Dağıtımı yapma gayreti* içinde olmuştur. Maliye Bakanlığı'na bağlı olan Millî Emlak, 1941-1944 arasında 801.361 dekar toprağı 51.269 topraksız çiftçi ailesine 10.847.192 lira borçlandırarak dağıtmıştır.[19] Bu topraklar krokileri yapılarak tapuya tescil edilmektedir. Vakıflar İdaresi elindeki topraklardan 218.500 dönümü 3.000 aileye dağıtılmıştır. Ziraat Bankası, toprak alarak halka borçlandırma yoluyla toprak dağıtma sistemini başarıyla uygulamaktadır (400 bin dönüm arazi almış, 50 binini tevzi etmiştir). Bundan başka Sağlık Bakanlığı'na bağlı İskân Umum Müdürlüğü de 1933-1944 arasında 159.589 muhacir ve yerli aileye 5.691.799 dönüm toprak dağıtmıştır. Bütün bu sayılar toplandığında 676.000 hektar toprak dağıtıldığı anlaşılmaktadır.[20] Elbette bu sayılar rejimin başarmak istediklerinden uzaktır. Ancak bir çiftçiyi topraklandırma kanunu çıkarılarak toprak dağıtım süreci hızlandırılmak istenmektedir.

Hükümetin böyle bir istekte ısrarlı olmasının nedenlerini topraklarının kullanılışı ve toprak mülkiyetinin dağılımı konusundaki bilgilerde bulabiliriz. Her ne kadar güvenilir bilgiler sınırlı olsa da, Hükümet'in kararlarını verirken yararlanmak durumunda olduğu bilgiler Tablo 3.1'deki gibiydi.

Kanun'un gerekçesinde ülke topraklarının kullanım türlerine göre dağılımı Tablo 3.1'de verilmiştir. Bu tabloda işlenmekte olan tarla arazisine nadasa bırakılan topraklar da dahildir. Boş duran tarla arazisi nadas dışındaki boş arazidir. Tarla, bağ ve bahçe kültürlerine yarayışlı toprakların toplamı, ülke topraklarının yüzde 20,3'üne tekabül eden 15.798.000 hektardır ki bu göre-

---

18 TBMMTD: B: 54, 14/5/1945, O: 1, s. 71.

19 Asım Us, "Toprak Kanunu Hakkında," *Vakit*, 4 Nisan 1945.

20 TBMMTD: B: 54, 14/5/1945, O: 1, s. 75 ve TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 159.

TABLO 3.1
Ülke Topraklarının Kullanım Türlerine Göre Bölüşümü (hektar)

	Hektar
İşlenmekte olan tarla arazisi	13.465.000
Boş duran tarla arazisi	1.107.500
Bağ bahçe arazisi	1.225.315
Çayır ve mera arazisi	39.120.062
Ormanlar	10.563.400
Ziraate elverişsiz toprak	12.231.023
Toplam	77.712.300

Kaynak: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Gerekçesi.

li olarak küçük bir orandır. Oysa çayır ve mera arazisi oranı yüzde 50,3'tür. Bu ise oldukça yüksek bir orandır ve tarıma açılabilecek yeni alanların genişliğini göstermektedir.

Tablo 3.1, Türkiye'nin toprak potansiyelini verirken, Tablo 3.2 toprak sorununun kapsamını göstermek için hazırlanmıştır ve 2,6 milyon köylü ailesinin toprak sahipliğine göre farklılaşmasına ilişkin kestirimleri içermektedir. Ancak bu sayılar ülkeyi tam olarak kapsayan bir araştırmaya değil, daha önce Tarım Bakanlığı'nca 35 ilde yapılan araştırmaların sonuçlarına dayanmaktadır.

TABLO 3.2
Arazi Büyüklüğü Farklılaşmasına Göre Aile Sayıları

	Aile sayısı*	*Aile başına arazi miktarı (hektar)*	*Toplam (hektar)*
5.000 dönümden fazla toprağı olan aile	418	1.531	640.000
500-5.000 dönüm arası toprağı olan aile	5.764	298	1.720.000
500 dönümden az toprağı olan aile	2.493.000	6	14.958.000
Hiç toprağı olmayan aile	128.690		
Toprağı yetersiz olan aile	872.830		

(*) 35 İlde yapılan inceleme sonuçlarından Türkiye için yapılan kestirimler.
Kaynak: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Gerekçesi.

Bu kestirimlere göre topraksız ailelerin oranı yüzde 4,89, toprağı yetersiz ailelerin oranı yüzde 33,21'dir. Yani toprak sorunu olan ailelerin toplamı yüzde 38,10'a ulaşmaktadır. Bu, yaklaşık 1 milyon aile demektir. Toprakların alan olarak yüzde 3,59'u 5.000 dönümden büyüktür ve toplam ailelerin yüzde 0,0002'sinin elinde bulunmaktadır. Toprakların yüzde 9,93'ü ise 500-5.000 dönüm arasındadır ve toplam ailelerin yüzde 0.21'inin elin-

de bulunmaktadır. 500 dönümden küçük toprak mülkiyetleri ailelerin yüzde 94,86'sını, toprakların ise yüzde 86,37'sini oluşturur; toprağı yetersiz 872.830 aile de bu grup içindedir. Türkiye'de kırsal alanın esas sorunu olarak görülen ortakçılığın ve kiracılığın kaynağını bu grup oluşturmaktadır. Bu sayılara bakıldığında Türkiye'de pek çok ülkeye göre büyük bir toprak yoğunlaşması olmadığı sonucu çıkarılabilir. Ama yine de ülkede kırsal nüfusun yüzde 33'ünün toprak sorunu bulunmaktadır. Nüfusunun büyük kısmı göçmen olan, dolayısıyla iskân edilmiş olan Trakya'da 1.300 köyde yapılan bir araştırmada çiftçinin % 87'sinin toprağı yeterli iken, % 8'inin yetersiz olduğu, % 5'inin ise topraksız olduğu bulunmuştur.

Burada üzerinde durulan az topraklı ve topraksız köylünün toplumsal bakımdan ne demek olduğunu, Taslağın Meclis'teki görüşmeleri sırasında yapılan betimlemelere başvurarak ortaya koyabiliriz. Zonguldak Milletvekili Dr. R. Barkın az toprağı olmanın ne manâya geldiğini;

> "İşletilen toprak çiftçinin geçimine yetmediği hallerde çiftçi köyündeki işiyle gerektiği gibi meşgul olamıyor. Bir nevi yarı köylü haline geliyor ve geçimine yardım için şehirlerde muvakkat işler alıyor. Büyük şehirlerimizde elinde bir iple sefil ve perişan bir halde dolaşan yüklerimizi ve paketlerimizi taşımak isteyen köylüler bunlardır. [...] Ne iyi amele ve ne de iyi köylü olabiliyorlar"[21]

diye anlatırken,

Mardin Milletvekili Gen. Seyfi Düzgören ise topraksız köylüyü;

> "askere geldiklerinde evli misin diye sorarız. Nasıl evleneyim bir ayalım var köyde filanın çiftliğinde çalışıyor. Ben yorganımı iple boynuma sarar, günlerce yürür filan beyin çiftliğinde çalışırım. Ben nasıl olur da çoluk çocuk yetiştiririm"[22]

diye anlatıyor.

Hükümetin toprak dağıtımı konusunda ısrarlı olmasının bir başka nedeni de Hazine'nin elinde önemli sayılabilecek büyüklükte toprak bulunmasıydı. Maliye Bakanlığı'nın 1945 yılında yaptığı bir incelemede Hazine'ye ait 13.726.000 dönüm toprak olduğu ortaya çıkmıştı. Bu topraklar 402 ilçeye yayılmış 9.748 köydeydi. Hazine'nin 500.000 dönümden fazla toprağı olduğu iller Balıkesir, Kocaeli, Konya, Muş, Samsun, Seyhan, Sivas, Urfa ve Van'dı.[23]

---

21 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 143.

22 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 155.

23 Ahmet Salih Korur raporu; Ek 5.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu taslağı hazırlanıyor

Gerek İnönü'nün gerek Saracoğlu'nun savaş yılları içinde köye yoğunlaşan ilgisi, Meclis'in açılış konuşmasında dile getirilen beklentileri, çiftçiyi topraklandırmak için bir kanun taslağının hazırlanmasını sağladı. Bu konuda Tarım Bakanlığı'nın elinde 1937 yılından itibaren oluşturulmuş bir birikim vardı ve aynı yıl Hükümet, Milletler Cemiyeti'ndeki delegasyon vasıtasıyla Milletlerarası İş Bürosu Teşkilatı'na başvurarak bu Teşkilat'tan Avrupa'da yapılan toprak ıslahatı ve neticeleri hakkında bir rapor hazırlanmasını da rica etmişti. Teşkilat'ın Toprak Islahatı Dairesi Başkanı Olindo Gosni tarafından hazırlanan rapor, toprak kanunu tasarısında reform yapan 13 memleketin tecrübelerinden yararlanılmasını sağlamıştır.[24] 10 Kasım 1937'de Ziraat Vekâleti, Kastamonu Milletvekili Tahsin Çoşkan başkanlığında bir Zirai Islah Komisyonu oluşturarak "Zirai Islahat Kanun Layıhası"nı hazırlamıştı. 8 Nisan 1938'de çalışmalarını tamamlayan bu komisyonun raportörlüğünü de Şevket Raşit Hatipoğlu yapmıştı.

Savaş sırasında da zaman zaman toprak reformu konusunda çalışmalar yapılmıştır.[25] İnönü ve Saracoğlu'nun çiftçiyi topraklandırma konusunda siyasal kararlılık gösterdiği bir dönemde Şevket Raşit Hatipoğlu'nun Ziraat Vekili olması, bu birikimlerin hazırlanan yasa taslağına yansımasını kolaylaştırmıştır. Konuya nasıl bir zihniyet içinde yaklaşıldığını ortaya koyan taslağın gerekçe bölümüne göre, bu sorun öncelikle bir mülkiyet rejimi sorunudur. Taslak, *toprağı bir doğal varlık olarak ele almakta, hem bir olanak hem de bir mekân olarak yorumlamaktadır.* Toprağın iktisadî, içtimai, siyasi ve idari mahiyeti ancak bu yorum benimsendikten sonra açık hale gelmektedir. Bu bakımdan arazi mülkiyeti rejimi, millet hayatının tümüne etki yapan bir kapsamda ele alınmaktadır. Bu rejimin ortaya çıkardığı mülkiyet yapısı o ülkenin arazisinden modern teknik ve yöntemlerle yararlanılmasını kolaylaştıracak ya da zorlaştırabilecektir. Bu nedenle arazi mülkiyet rejimini sadece bir hukuk düzenlemesi olarak düşünmek yetersiz kalacak, onun iktisadî sonuçlarını da mutlaka göz önüne almak gerekecektir. Hattâ etkileri iktisat alanıyla sınırlı kalmayarak toplumsal sükûn ve içtimai huzuru da büyük ölçüde etkileyecektir. Bu nedenle her yeni devletin, kendi cemiyet ve iktisadının özel karakterine uyan bir arazi mülkiyeti rejimi ve ona göre bir mülkiyet bünyesi edinmesi zorunludur. Bu bakımdan tasarının gerekçesinde vurgulandığı üzere *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'yla halkçı Cumhuriyet, gerçekleştirmekte geciktiği bir gerekliliği yerine getirmiş olacak-*

---

24 Peyami Safa, "Toprak Davasının Temelleri", *Tasvir*, 18 Mayıs 1945.

25 Bu konuda ilginç bir çalışma için bkz. *Toprak Reformu Hakkında Adana Çiftçi Birliğinin Düşünceleri*, Adana Türközü Basımevi, 1941.

tır.[26] Bu bakımdan, gerekçede özellikle Cumhuriyet'in halkçılık prensibinin ziraat alanında uygulanması, *arazi mülkiyeti bünyesinde köylü mülklerinin en geniş temeli oluşturması gerekliliği olarak yorumlanmaktadır.*

Uygun bir arazi mülkiyeti rejiminin ve yararlı bir mülkiyet bünyesinin kurulması sadece bir başlangıçtır. *Bunun, uygun bir işletme rejimi ile tamamlanması da gerekmektedir.* İşletme rejimi, arazinin kullanılmasına ilişkin biçim ve yöntemlerden oluşur. Kullanılan tarım tekniğini belirler. Arazinin doğrudan doğruya sahibi tarafından işletilmesini esas alan bir işletme rejiminde ziraat tekniği daha çabuk gelişirken, *ortakçılık sisteminin hüküm sürdüğü yerlerde topraktan iyi faydalanılmaz.* Sahipleri tarafından işletilmesini ana prensip sayan bir işletme rejimi toprağına bağlı, köklü, kendi mülküne dayanan müstakil bir çiftçi kitlesi yaratır. Bu grup her çeşit içtimai düzensizliğe karşı durur. Buna karşın göreneklere bağlı olarak başkalarının toprakları üzerinde çalışanlar, içtimai bakımdan toprak sahibine bağlı olurlar. Bu çeşit bağlılıklar mahalli nüfuzların, mahalli tahakkümlerin altyapısını oluşturur. Bu nedenle *dengeli ve barışık bir toplumun oluşması uygun bir işletme rejimini şart koşar.*[27]

Gerekçeye göre Türkiye'nin arazi genişliği, çeşitliliği ve topraklarının verim kabiliyeti zengin bir millet iktisadiyatını ve bunun içinde verimli bir ziraatın, kalabalık ve rahat bir cemiyetin varlığını mümkün kılmaktadır. Bunun gerçekleşmemiş olmasının nedeni, devlet mülkiyetine dayalı Osmanlı toprak mülkiyeti rejiminin dönüştürülmesinin tamamlanmasındaki gecikmedir. Türkiye Cumhuriyeti bu dönüşümü Medeni Kanun'u kabul etmekle tamamlamıştır. Bu nedenle bugün için bir arazi mülkiyeti rejimi sorunu yoktur.

> "Bugün Türkiye'de var olan arazi mülkiyeti bünyesi, Cumhuriyet rejiminin ruhuna, Milletin zaruretlerine uymadığı gibi, gelişmesini de hızlandıracak durumda değildir. [...] Büyük arazi mülkleri başta Devlete, sonra bazı hükmi şahıslara, nihayet kişilere ait bulunmaktadır. Öte yandan geçimini toprağa bağlamış olan büyük bir kalabalık da topraksız veya geçinmeye yeter ölçüde topraktan mahrumdur. Büyük arazi mülkiyetini elinde bulunduranların çoğu yaşayışlarını toprağa bağlamadıkları halde, geçinmelerini toprağa bağlamış olanların hepsinin de elinde toprak bulunmamakta veya arazi mülkleri kâfi gelmemektedir."[28]

---

26 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97, s. 2.

27 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97, s. 3-4.

28 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97, s. 5.

Ellerinde büyük arazi mülkü bulunanların önemli bir kısmı hayatlarını ziraattan kazanmadıkları için topraklarını işletememektedir.

> "Öte yandan maişetlerini ziraatten çıkaran fakat arazi mülkü olmadığından başkasının toprağını işleyenler onu benimseyememekte imar edememektedir. Türkiye'de geniş toprakların bakımsız olmalarının iyice istimar edilememelerinin sırlarından biri işte bu ortakçılık sistemidir. Ortakçılık sistemi, hem millet, hem toprak sahibi, hem de ortakçılar için zararlıdır. (...) Türkiye'nin çiftçiliğini kalkındırabilmesi için, her şeyden önce yurt topraklarının işlenip mamurlaştırılmasını sağlamak gerekir. *Bu nedenle Türkiye toprağa sahip olanların toprağı işlemesi ilkesi üzerinden gitmek durumundadır. Türkiye'nin topraklarına emek, bilgi, zeka ve sermaye ancak bu ilke üzerinden yürüdüğünde akacaktır.*"[29]

Bu ilkenin uygulanması tasarıda *"Çiftçi Ocakları"*[30] biçimini alıyordu. Bu yaklaşımın ipuçları hem Atatürk'ün hem de İnönü'nün Meclis açılış konuşmalarında vardı. Çiftçi Ocağı'nda, mülkün bölünmezliğini sağlayacak birtakım düzenlemelerle ziraatta müstakil ailelerin iktisadî bir varlık olarak sürdürülmesi sağlanmak isteniyordu. Bu bakış açısında *mülkünde köklü, emeği ve mülkü ile rahat geçinebilen müstakil çiftçi ailelerinden oluşan bir kırsal alana ulaşmak arayışı hâkimdi.*

Gerekçe'nin ilginç bir başka özelliği, getirilmek istenilen tarımsal işletme biçimini nüfus politikasıyla ilişkilendirmesidir. Cumhuriyet'in, kuruluşundan beri nüfusu artırma politikası vardır. Çiftçinin toprağına sahip olması gerektiği bu bakımdan da ileri sürülmektedir. Ortakçı ailelerin ve geçimlerini sağlamak için mevsimlik göç yapanların ülkenin sağlıklı nüfus artışına katkısı sınırlı olmaktadır.

Kuşkusuz, tarımsal kalkınmanın sağlanması için yapılması gereken daha çok şey vardır. Tarım reformunu gerektiren çok sayıda işin de sırasıyla gerçekleştirilmesi gerekir. Bütün bunların yapılması için öncelikle *çiftçilere toprak sağlanması ve çiftçi ocaklarının kurulmuş olması gerekmektedir. Reformun özü budur.* Bakanlığa göre bu kanunla, köylü toprağa bağlanacak ve bağlandığı toprakta üretimi daha çok artıracak, böylece kendisi ve ailesi daha çok iyiliğe kavuşarak sanayi hamlelerimize muvazi bir şekilde yükselip alım kabiliyeti ile bu hamleleri daha çok destekleyecektir.[31]

---

29 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97, s. 6.

30 Çiftçi Ocakları düşüncesinin Nazi Almanyası'nın Erbhof adlı yasasından alındığı konusunda Adnan Menderes'in ve Niyazi Berkes'in eleştirileri ve buna ilişkin kaynaklar konusunda bkz. M. Asım Kocaömerlioğlu, "Bir tepeden Reform Denemesi Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Hikâyesi", *Birikim*, Sayı 107, s. 31-47.

31 Mümtaz Faik Fenik, "Toprak Kanunu ve Meclis", *Ulus*, 18 Mayıs 1945.

Tarım Bakanlığı'nca böyle bir zihniyet çerçevesi içinde hazırlanan Tasarı, Bakanlar Kurulu'nca benimsendikten sonra 17 Ocak 1945'te Meclis'e sunulmuştur. Tasarıyı incelemek üzere Adalet, Bütçe, Ekonomi, Tarım, Maliye, Ticaret, Anayasa ve İçişleri Komisyonlarından dörder aza seçilerek kurulan bir Geçici Komisyon, üç aya yakın sürede 45 toplantı yaparak çalışmasını tamamlamıştır. Komisyon başkanlığını ise eski İktisat Vekillerinden Rahmi Köken (İzmir Milletvekili) yapmıştır. Komisyon tasarıyı iki kez müzakere etmiştir. Şükrü Saracoğlu'nun Meclis'teki konuşmasından Hükümetin Komisyon'daki görüşmeler konusunda esnek bir yaklaşım izlediği anlaşılmaktadır. Saracoğlu, Tarım Bakanı'na "makul bulduğun ve memleket hayrına olduğunda ittifak bulunan teklifleri kabul edeceksin. Hükümet namına salahiyet veriyorum. Şayet şahsi olarak, kanaatine göre tatbiki vaziyetlerle karşı karşıya gelirsen, bunları da kaydı ihtirazi ile kabul eder, geçersin" talimatını vermiştir.[32] Bu talimattan, Hükümet'in bu duyarlı konuda müzakereleri gerginleştirmek istemediği anlaşılmaktadır.

Komisyon tasarıyı uzun süre bu değişikliklere izin verici bir havada görüşmüştür ve çalışmasını hükümet tasarısında değişiklikler yaparak sürdürmüştür. Komisyon'a ilk sunulan tasarının kapsamı oldukça dardır. Tasarı'da reformun teşkilât, işletme kısmı ve mâli hükümleri bulunmamaktadır. Komisyon bu eksikliklerin giderilmesini isteyince, Hükümet bunların ayrı kanun taslakları halinde Meclis'e sunulacağını bildirmiştir. Komisyon mâli hükümlerin taslağa girmesi konusunda ısrarcı olunca da, Hükümet bu maddeleri Komisyona göndermiştir. Ama teşkilât konusunda yaptığı hazırlığı göndermeyeceğini bu tasarının yasalaşmasından sonra bu konudaki taslağı Meclis'e göndereceğini bildirmiştir.[33]

Gerek yapılan değişikliklerin niteliği gerekse hazırlanan Komisyon Raporu'nun içeriği, bu tasarıyla Hükümetin gerçekleştirmek istediklerine, Komisyon'da coşkulu bir desteğin bulunmadığını göstermektedir. Yapılmak istenenler konusunda sürekli kuşkular ifade edilmektedir. Hazırlanan Komisyon Raporu'nda açıkça vurgulanmasa da, argümanların sıralanması yoluyla okuyucuda orta ve büyük mülkiyet altındaki toprakların kamulaştırılmasıyla bir şeyin çözülemeyeceği ve gereksiz olduğu kanısı yaratılmaya çalışılmaktadır. Komisyon Raporu'nda, büyük ve orta mülklerin tümünün dağıtılması halinde küçük mülklerin ortalama büyüklüğünün 60 dönümden ancak 65 dönüme çıkacağı saptamasının yapılması bu çabanın bir örneğidir. Rapor, orta işletmelere önem verilmesi gerektiğini, bu işletmelerin piyasa için üretim yaptığını ve hem uygun teknolojileri kullanmak hem de kredi sağlayabilmek bakımından üstünlükleri olduğunu vurgulamaktadır. Toprakları kü-

32 *Ayın Tarihi*, No. 139, Haziran 1945, s. 37.

33 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 104.

çük parçalara bölmenin "topraklarımızın susadığı sermaye ve tekniğin ziraat alanına gerektiği gibi yönelmesini engelleyeceği ve tarım üretim alanını her kudret ve kabiliyetteki ehliyetin ulaşabileceği bir saha olmaktan çıkaracağı" ileri sürülmektedir.[34]

Komisyon, Karadeniz gibi toprak miktarının az ve kamulaştırılabilecek orta ve büyük arazinin ise hemen hemen hiç olmadığı bazı bölgelerde ya da 200 dönümden az topraklıların oranının yüzde 94, 200 dönümden fazla topraklıların oranının ise yüzde 6 olarak bulunduğu Orta Anadolu'daki gibi yörelerde, Kanun'un fiilen uygulanamayacağına işaret etmektedir. Buna karşılık ise nüfusu az olan vilayetlerde oldukça verimli toprakların boş yatmakta olduğunu, bu yerlerde toprakların çiftçiye ve insana muhtaç olduğunu, bu nedenle toprak dağıtımından çok bir iç iskân politikasının geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Yine Komisyona göre Türkiye'de toprak darlığının esas nedeni Türkiye'nin yüzölçümüne göre işlenen topraklarının az olmasıdır. Daha önce de değindiğimiz gibi işlenen toprak ülke yüzölçümünün yüzde 20,3'ü iken, mera ve çayırların oranı yüzde 50,3'tür. Bu suretle ekilen sahanın hayvancılıkta bir gerileme olmadan bir misli artırılabileceği belirtilerek, orta ve büyük toprakların kamulaştırılmasının gereksizliği ima edilmektedir. Komisyon ayrıca toprak sıkıntısı çekilen yerlerde sulama işlerinin hızlandırılmasının ferahlatıcı etkiler yapacağını, yanı sıra bataklıkların kurutulması ve yarı bataklıkların ıslahının da yeni imkânlar yaratabileceğini öne sürmektedir.

Komisyon Taslağın yetersizliği konusundaki savının ikinci ayağını, Ziraat Vekili'nin tasarıyı Komisyon'a sunarken vurguladığı zirai kalkınma kavramı üzerine kurmaktadır. Komisyon, Tasarı'nın orta arazinin konulan hadler içinde dağıtılması ve bir müddet satılamaması konusunda hükümler getirdiğini, bununla zirai kalkınmanın gerçekleştirilemeyeceği ve zirai donatım, zirai kredi, fiyat ve pazar sorunlarının çözülmesi, maliyetlerin düşürülmesi, tabiat güçlüklerine karşı önlemler alınması ve toprak ve onun işlenmesine ilişkin mevzuatın yeniden düzenlenmesi gereği üzerinde durmuştur.[35]

Komisyon, Türkiye'de bulunan ortakçılık, yarıcılık ya da marabacılık gibi geri işletme biçimlerinin yaygınlığı konusundaki görüşünü de, ortakçılık;

> "yalnız büyük arazi mülklerinde ve yoksul köylünün iş kuvvetinin istismarı şeklinde belirmeyip bilakis bütün memlekette yaygın bir işletme şekli halinde bulunması ve toprak sahibi köylülerin dahi, iktisadî ve teknik yoksulluktan dolayı, bir çok vaziyetlerde toprağını bırakarak ortakçılıkla başkası-

34 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97, s. 11.

35 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97, s. 14.

nın toprağı üzerinde çalışmak zorunda kalması, bu konudaki sebeplerin geniş ve yaygın ekonomik sahalarda yattığını gösterir. Fikrimizce, bu sebepler ortadan kaldırılmadıkça sadece toprak mülkiyet ve işletme rejimlerinde yapılacak değişiklikler bu müesseselerin kökten tasfiyesini sağlamayacak ve bunlar şekil değiştirerek yine devam edebileceklerdir"

şeklinde ifade etmiştir ve Taslak'tan *"Çiftçi Ocağı" oluşturulmasına ilişkin maddeler de çıkarılmıştır*.

Komisyon, Tasarıyı, yaptığı değişikliklerle esas itibariyle uygun bulmuştur. Ancak sonunda tasarıyı uygun bulmuş olsa da bunun bir tek parti rejiminin sınırlarını bize gösteren bir "uygun bulma" olduğunu görebiliyoruz. Asıl görüşlerinin ise Tasarı'nın toprak dağıtımı yoluyla hayata geçirmeye çalıştığı ortakçılığın kaldırılması hedefinin gerçekleştirilmemesi gerektiği yönünde olduğu söylenebilir.

Komisyon çalışmalarında ikinci görüşmelerin sonuna gelindiğinde Tasarı'da yapılan değişiklikler Tarım Bakanı'nı rahatsız eder boyutlara ulaşmıştır. Durumu Başbakan'a bildirir. Bunun üzerine ortaya çıkacak mahzurları ortadan kaldırmak için, daha sonra üzerinde ayrıntılı olarak duracağımız, ünlü 17. Maddenin yeniden yazılmasına karar verilir. Ve ikinci görüşmeler son maddeye ulaştığında Başbakan Saracoğlu Komisyon toplantısına giderek kendisini dinlemelerini rica eder. Komisyon üyesi Adnan Menderes, Başbakan'ın Komisyon'la görüşme hakkının bulunmadığını, Hükümet adına Tarım Bakanı'nın konuştuğunu, bu durumda Başbakan'ın konuşması için Hükümet'ten imzalı vesika getirmesi gerektiğini ileri sürer. Cafer Tüzel'in, Başbakan'ın söyledikleri zaten Hükümet teklifinin içinde vardır diyerek Menderes'in iddiasının yersiz olduğunu belirten yorumuna Menderes dışındaki tüm üyelerin katılması üzerine Komisyon Başbakan'ı dinleme kararı alır.[36] Başbakan da 17. Maddenin yeniden yazımıyla neyi gerçekleştirmek istediğini anlatır, bu maddenin müzakere edilerek yeniden yazılmasını ister. Bu isteği dikkate alan Komisyon, maddenin yeniden yazımı için bir alt komisyon kurar. Alt komisyon çalışmalarına Başbakan da katılır. Sonunda, "tarım işçisine toprak verilecek, üstünde çalışan işçiye behemehal verilecek, topraksız olan ve toprağı yetmeyen çiftçiye de, bu çiftçi, ortakçı olsun, işçi olsun verileceği" konusunda uzlaşılır. Ama Komisyon'daki büyük toprak sahiplerinin huzursuzluğu tam olarak giderilemez. Özellikle amelelere toprak dağıtımını engellemek konusunda ısrarcı olurlar. Sonunda, Komisyon Raporu, sözcü Adnan Menderes tarafından kaleme alınarak Meclis Başkanlığı'na sunulur.[37]

36 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 1, s. 65.

37 *Ayın Tarihi*, No.139, Haziran 1945, s. 37-40.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Meclis'te görüşülüyor

Komisyon'un raporunu Meclis'e göndermesinden sonra, görüşmelerin bütçe kanunu öncesinde tamamlanması amacıyla mesele gündeme alınır. Görüşmeler başlamadan önce milletvekillerine, daha önce üzerinde durduğumuz, Olindo Gossi'ye hazırlatılan ve 13 devletin deneyimlerinin karşılaştırıldığı rapor dağıtılır. *14 Mayıs 1945'te görüşmeler başlar.* Taslak üzerindeki genel görüşmeler ancak 3 günde tamamlandığı için maddelerin görüşmesine ayın 18'inde geçilebilmiştir. İlk sekiz madde kabul edildikten sonra, Bütçe'yi ay başına yetiştirebilmek için Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun görüşmelerine ara verilir. 1 Haziran 1945'te görüşmelere yeniden başlanır.

Kanun teklifinin sunuş konuşmasını Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu yapmıştır. Hatipoğlu'nun konuşması da kanun taslağının gerekçesi paralelindedir. Rejimin temel parolalarından biri olan köylünün "efendimiz" olabilmesinin, ancak iktisadî hayatını kendisinin yürütebilmesine bağlı olduğunu belirttikten sonra, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun, Türkiye'ye, yerleşik bir millet olmanın, uzlaşık bir cemiyet olmanın ve hakiki hürriyetlere ve demokrasiye sahip olmanın yollarını genişleteceğini söylemiştir.*[38]

Kanun teklifinin konuşulmaya başlandığı ilk gün Cavit Oral, Adnan Menderes, Halil Menteşe, Emin Sazak, Damar Arıkoğlu gibi Meclis'teki büyük toprak sahipleri ardı ardına konuşarak teklif aleyhine bir hava yaratmışlardır. Konuşmalarında genellikle Komisyon Raporu'nun çizgisini izleyen bu isimlerden Seyhan Milletvekli *Cavit Oral*, bu işin Parti Programı'nın tanımladığı mutedil devletçilik çizgisinde ele alınmasının gerekli olduğunu hatırlatarak bu yasanın, Türkiye'yi geniş topraklar üzerinde daraltıp eski zamanın iktisadiyatına geri götüreceğini ve toprağı işleyecek, istihsal yapacak kaynakları huzursuzluğa sevketme yoluyla düzenli işletmeleri de ortadan kaldırmak gayesini güttüğünü iddia etmiştir. Üstüne, Oysa devlet, aşırıya kaçmasa ve elindeki araziyle özel idareler elindeki toprakları, boş araziyi ve yine 5.000 dönümden veya yerine göre 2.000 dönümden fazla toprakları kamulaştırıp *ortakçılık ve icarcılık yapanlara başarıyla dağıttıktan* sonra yetersiz kalırsa Meclis'e gelerek toprak istese olmaz mıydı, diye sormuştur.[39]

Bir başka büyük toprak sahibi olan İzmir Milletvekili *Halil Menteşe*, Türkiye'de gerek devlet gerek Ziraat Bankası eliyle toprak dağıtımının belli bir başarıyla devam ettiğini düşünmektedir. Ona göre orta, batı ve güney Anadolu'da büyük çiftlik sorunu yoktur. *Ayrıca ortakçılığı iptidai bir sistem olarak görmemektedir.* Bu sistemde toprak sahibi ile çiftçi ve çiftçi amelesi arasındaki ilişkileri bir nizama bağlayınca hiçbir sorun kalmayacaktır. Türk ta-

38 TBMMTD: B: 54, 14/5/1945, O: 1, s. 59-63.

39 TBMMTD: B: 54, 14/5/1945, O: 1, s. 63-68.

rımı için esas tehlike 17. Maddenin uygulanmasının tüm çiftçilik alanında yaratacağı güvensizliktir. Türkiye'deki topraksız sayısı 130.000 civarındadır. Bunlara toprak sağlayacağız diye memleketin üstüne çökmek doğru değildir. Bunun yerine Hükümet elindeki 13 milyon dekar toprağı Ziraat Bankası'na devretmelidir. Bu durumda Banka, Devletin verdiği ve kendisinin belli koşullarda aldığı toprağı topraksız çiftçiye borçlandırma yoluyla tevzi edebilecektir. Devletin devrettiği topraklar dolayısıyla kredilendirme kapasitesi artan Banka, toprak dağıttığı bu kişilere yeterli kredi de sağlayabilecektir.[40]

Eskişehir Milletvekili *Emin Sazak*, üzerinde bu kadar konuşulduktan sonra bir Toprak Kanunu çıkarmanın zorunluluk haline geldiğini, bu nedenle Komisyon'da Hükümet teklifinin zararlarını olabildiğince azaltarak kanun teklifinin genel kurula gelmesini sağlamaya çalıştıklarını, ama zihniyetin aslı iyi olmadığından sonuç alamadıklarını belirtmiştir. Sazak, bu zihniyeti şöyle anlatıyordu:

> "ne yaparsa yapsın 30 dönümden fazla: şehirde, kasabada oturan, başka iş tutan adama vermemek, emeği varmış sermayesi varmış, şusu varmış, busu varmış nazara alınmıyordu. Bir de ocak kuruyordu. İçinde harcediyordu insanları, veraset hakkı yok, şu yok, bu yok. Yani *Türk ruhuna uymayan bir şekilde bizi ürküten bu şekillerden kurtarıp zararı hafifletmek için uğraştık, didindik.*"[41]

Sazak için kanunun en zararlı olan bölümü ise ameleye toprak verilmesidir. Bunu havsalasına sığdıramamaktadır:

> "Çünkü Hükümet ta bilmem ne yapasıya kadar çiftlik sahibi onu bedava besleyecek, Hükümet toprağı elinden alacak, o adama verecek, hem nasıl adama toprağı veriyor? En aciz, en miskin ve beceriksiz bir adama. Toprak sahibi onu orada iyi bir hale getirmiş, yaşatmış, ailesini barındırmış, olgun bir hale getirmiş, falan tarlayı sür deyince emniyetle sözünün yerine geleceğine, sula deyince sulayabileceğine inanabilir hale getirmiştir. [...] Bunlar bilerek düşünülerek yapılmış bir şey değildir. Çünkü bu memlekette ne kadar toprak var, kime vereceğiz? Bunu, biz de bilmiyoruz, Hükümet de bilmiyor."[42]

Asker kökenli bir başka Seyhan Milletvekili olan *Damar Arıkoğlu* da, kendisinin makineli teknik tarım yapan bir çiftçi olduğunu vurgulayarak konuşmuştur. Bu nedenle orta çiftçiliğin önemi üzerinde durmaktadır. Arıkoğlu'na göre makineyi bilmeyenler topyekûn harpler dünyasında çok zorlukla karşılaşmaktadır. Genelkurmay ve Tarım Bakanlığı birlikte traktör tipi saptarsa millî savunma açısından da önemli bir adım atılmış olacaktır. Orta ziraa-

40 TBMMTD: B: 54, 14/5/1945, O: 1, s. 74-78.
41 TBMMTD: B: 54, 14/5/1945, O: 1, s. 79.
42 TBMMTD: B: 54, 14/5/1945, O: 1, s. 79-82.

tın hâkim olduğu bir ülkede savaş çıkınca, şoförü hazır, 15 günlük akaryakıtı hazır binlerce çekici güç millî savunmanın emrine girecektir. Oysa Tasarı ve özellikle de 17. Madde bu olanağı ortadan kaldırmaktadır,[43] diyerek pozisyonunu oldukça farklı bir açıdan savunmuştur.

Taslağa karşı muhalefeti yürütenlerin stratejisinde en etkili argüman, yeterli toprağın varlığı olmuştur. Örneğin bu paralelde Ordu Milletvekili H. Şarlan "eğer 14 milyon hektar arazi işleniyor ve 40 milyonu da çayır ve mera halinde bulunuyorsa, bizim kamulaştırmaya ihtiyacımız kalmamıştır" demektedir.[44] Şarlan'ın dikkati çektiği bir başka husus ise ortakçıya, marabacıya toprak verilirken, "üzerinde ocak, otağ kurmuş, ağaç dikmiş, harman yapmış olan vatandaşlara, tuğralı tapunun sahibi vatandaşa toprağın yeter parasını vermek suretiyle alıp" verilmesinin gerekliliği olmuştur.[45]

İkinci günün müzakerelerinde konuşmacılar içinde tasarının yaklaşımını savunanlar ağırlık kazanmaya başlamıştır. Tasarı'yı savunanlar bir yandan Tasarı'nın ulaşmayı amaçladığı kırsal yapının Cumhuriyet rejiminin amaçları ve ilkeleri açısından üstünlüğünü ve ideolojik tutarlılığını göstermeye çalışırken, öte yandan öngörülen işletme rejiminin ekonomik veriminin de yüksek olduğunu ortaya koyma gayreti içindedirler. Ayrıca Tasarı'nın tüm önerilerinin mevcut yasalara uygunluğunu göstermeye de çalışmaktadırlar. Manisa Milletvekili *F. Uslu*'ya göre "bu tasarı; efendiliği, beyliği kaldıran kanunun tatbikatına ait şaheser bir misal" oluşturmaktadır.[46] Ona göre bu tasarının esas aldığı işletmedir. Tasarı'nın işletme konusundaki seçimini; "ben de çiftçi çocuğuyum, bu işin içinde yetiştim; bizzat işlettiğimiz zaman aldığımız randımanla, kiracıya, yarıcıya ortakçıya verdiğimiz zaman aldığımız randıman arasında dağlar kadar fark olduğunu müşahede etmişimdir" diye savunmaktadır. Onun için bu tasarının mühim başarılarından birisi de bütün bu işlerde adli, idari ve kaza yollarının kapatılmamış olmasıdır.[47]

Niğde Milletvekili *H. Ulusoy*, Tasarı'yı hazırlayanların amacının servet eşitsizliğine çare bulmak olmadığını, ortakçılığa son vererek topraksız köylüye toprak sağlamak olduğunu, bunun en yararlı yolunun köylüyü nerede toprak varsa oraya götürmek olduğunu ama ülkenin bunu sağlayacak mali imkânları olmadığını, benzer bir biçimde toprağı değer pahasını ödeyerek aldıktan sonra dağıtmasının uygun olacağını ama yine mali imkânlar dolayısıyla bunun da yapılamadığını, yani Kanun'un itiraz edilen her iki yanının da zaruretlerin sonucu olduğunu belirtmiştir.

---

43 TBMMTD: B: 54, 14/5/1945, O: 1, s. 82-84.

44 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 101.

45 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 103.

46 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 100.

47 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 101.

Mardin Milletvekili *L. Ülkümen* ise tasarının çok anlayışlı bir değerlendirmesini yapmaktadır: "Toprak Kanunu, diğer birçok ülkede olduğu gibi, ne başka unsurların ellerindeki malikâneleri bölüşmek ne de sınıf mücadelelerine dayanak olmak için hazırlanmış değildir." Tasarı'nın ruhunda; "Vatandaşlar arasındaki imkân ve müsavatsızlıklarını kaldırmak; çalışacak kollara, asrımızın görüşüne uygun, iktisadi bir disiplinle çalışma imkânlarını yaratmak; varlıklılarımıza adeta 'kademeli bir yardımlaşma mükellefiyeti' tatbik etmek" vardır. Bunu da Cumhuriyet'in inkılapçı geleneği içinde gerçekleştirmektedir. Ona göre Tasarı'nın bir inkılâp mahiyeti taşıyan ana hükümleri: Özel arazi mülkiyetine azami had çizmek, ortakçılıkta işletilen her türlü mülklerde kamulaştırma yapmak, kamulaştırma bedeli olarak hakiki değer yerine vergi kıymetini esas tutarak toprak tahvilleri vermektir.

Tüm açıklamaların onda ortadan kaldıramadığı kaygı, büyük rasyonel çiftçiliğin sadece devlet işletmeleriyle yapılmasının yeterli olmayacağı, özel büyük işletmeciliğe de Bakanlar Kurulu kararıyla izin verilmesi gerekliliğidir. Taslağın orta işletmeciliği kaldırmayacağını düşünmektedir. Bu girişimin, bağ ve bahçeleri kamulaştırma dışı bırakacak olması ve gelecekte de ziraatın en kârlı üretim alanlarının bu kesimler olduğu düşünülürse, orta çiftçiliğin bu bağ ve bahçe üretimi alanlarındaki gelişmesi önünde bir engel bulunmayacaktır.[48]

Siirt Milletvekili *A.R. Esen* ise Taslağın Anayasa'nın 74. Maddesiyle tutarlı olduğunu, bu maddede toprak alınması için gerekli görülen özel yasanın başka yerde aranması gerektiğinin söylendiğini ve bu yasanın işte o özel yasa olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yasanın iç tutarlılığı için 17. Maddenin bir defa uygulanacak geçici bir madde haline getirilmesi gerektiğini söylemiştir.[49]

Büyük toprak sahiplerinden *Adnan Menderes* ikinci gün konuşmuştur. Komisyon'un sözcüsü olarak öncelikle geçici komisyon çalışmalarına Başbakan'ın katılmasının iç tüzüğe aykırı olduğunu, onun önerileri sonucu yapılan değişikliklere muarız olduğunu, bu nedenle de Komisyon'un sözcülüğü görevini sürdürmeyeceğini bildiren Menderes, Türkiye'de nesnel koşulların toprak reformunu gerektirmediği kanısındadır. Türkiye'de toprakların ancak yüzde 15'i ekilmektedir ve bu oran kolayca iki misline çıkarılabilecektir. Büyük mülkiyete konu olan topraklarda aşırı bir yığılma bulunmamaktadır. Ayrıca işletme rejimlerinde de Orta Çağ bakayası ilişkiler sürmemektedir.[50] Makinalı tarım ise benzin fiyatlarının yüksekliği dolayısıyla tamamen devre dışı kalmıştır. Menderes'e göre bu nedenle komisyondaki ikinci müzakerede, zararlı olabilecek şekilde arazi mülklerini az çok eşit parçalara bölmek ve 500 dönüm-

---

48 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 106-108.

49 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 109.

50 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 113

den yukarı işletmeleri dağıtmak gibi memleket realitesiyle olduğu kadar, rejimimizle de bağdaşmayan yollara gidilmemiştir. Menderes, tarım alanındaki geriliğin nedeninin toprak sorunu olmadığını, eğer böyle olsaydı devletin kendi mülkiyeti ve hüküm ve tasarrufu altındaki 13 milyon dönüm toprağı dağıtacağını ve 20 yıldır yürürlükte bulunan 1505 sayılı kanunu uygulayarak büyük mülkleri parçalayabileceğini ama bunları yapmadığını ileri sürmüştür.[51]

Menderes'in eleştirisinde üzerinde durduğu bir başka önemli konu, çiftçi ocakları kurarak çiftçiliği bir meslek yapma fikridir. Ona göre bu, iktisadî hayatın öngördüğü işbölümü anlayışına uygun değildir. Bunlar nasyonal sosyalist rejimin iskân ve toprak kanunu olan Erhhof Kanunu'ndan hemen hemen aynen iktibas olunmuş düşüncelerdir. "Eğer tasarıdaki bu hükümler kabul olunsaydı kasabalının ve şehirlinin toprakla ve köyle alakasını hemen tamamıyla kesmek, ziraatı köyde bulunanlara hasretmek gibi neticeler doğuracaktı". Bu yolla "Köyle şehir arasına aşılmaz sedler çekmek bu memleketin geriliğini devam ettirecek bir hareket" olacaktır.[52]

Toprak dağıtımını savunan komisyon üyelerinden olan *Emin Erişirgil* ise, köylüye toprak verme meselesinin Halk Partisi'nin 15 yıldan beri çözümünü aradığı bir şey olduğunu, hattâ bunun için 1937 yılında Anayasa'ya bir madde konduğunu, yapılanların mülkiyet rejimi esasına karşı olmadığını, tersine toprak dağıtımıyla ferdi mülkiyet esasının sağlamlaştırıldığını, tasarıdaki toprak sahibinin toprağının kamulaştırılmasının değer pahasını peşinen verilerek değil farklı bir usulle yapılmasının Meclis açısından yeni bir tutum olmadığını, Meclis'in kamu yararı adına bireyin haklarını sınırladığını, kirayı tahdit ederken, kömür için çalışma mükellefiyeti koyarken, madenlere el koyarken bunu çok kere yaptığını vurgulamıştır. Erişirgil, 17. Maddenin bir istisna maddesi olduğunu ve orta ziraatı ortadan kaldırmasının söz konusu olmayacağını düşünmektedir. Erişirgil, Kanun'la bir etki yaratılmayacağı fikrine de katılmamaktadır. Ona göre sosyal hayatta kanun, hukuk, iktisat, memleketin örfü ve ahlâkı birbirine kaynaşmış halde yer almaktadır. Bu nedenle de kanuna bir direnç olabileceğini, ama yine de kanunun kalıcı bir etkisi olacağını söylemiştir. Erişirgil'e göre "[b]u Hükümet ki memleketin atide de nizamının bozulmaması için bu kanunla ağır bir sorumluluğu kabul etmekte ve büyük bir işe" girmektedir.

Bir başka isim, Bolu Milletvekili *H.R. Öymen* ise, orta ve büyük toprakların kamulaştırılmasının ancak makineli ziraat yapılması halinde savunulabileceğine, ama muhtaç olduğu hakiki işletme düzeninde işletilmez de kiracıya ya da ortakçıya verilirse savunulmasının dayanaklarını kaybettiğine ve bu durumda 17. Madde kapsamı içinde kamulaştırılmasına karşı çıkıl-

51 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 114.

52 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 116

ması için bir neden kalmayacağına dikkat çekmiştir.[53] Öymen, "yuvasız çiftçi olur mu? Topraktan rahat sıcak yuva olur mu? Fakat bu insan, iğreti toprakta ömrü boyunca bir yorgana sarılmış olarak bekleyecektir. Çiftçi olan ve çiftçi olarak gelişmek isteyen bir vatandaş için –bugünkü demokrasi cihazı içinde– acı bir mahkûmiyet olsa gerektir" diyerek topraksız köylünün durumunu çok iyi tasvir etmektedir.[54]

Söz alanlardan bir diğeri olan Giresun Milletvekili *Fikret Yüzatlı* ise, diğer konuşmacıların dile getirmediği bir başka önemli konuyu gündeme getirerek, ciddi sorular sormaktadır:

> "Giresun mıntıkasında fındık bahçeleri ve Ege'deki zeytinlikler emvali metruke yoluyla dağıtılırken çoğu haksız sahipler eline geçmiştir. Bu nedenle oradakilere toprak dağıtırken nereden toprak verilecek. Oradaki vatandaşa taksim yaparken nereden toprak vereceksiniz? Toprak üzerinde zeytin ağacı ve fındık olunca neden dağıtılmasın, oradaki vatandaşın bu demokrat Devletin kanunundan istifadeye hakkı yok mudur? Oradaki başkasının bahçesinde ömür billah esir gibi çalışacak mıdır?"[55]

Taslağın geneli üzerinde çok sayıda konuşmacı söz aldığından, burada bunların tümü üzerinde durmak olanaksız gözüküyor. Bu bölümü birkaç konuşmacının özgün görüşmelerine değinerek sonuçlandırmakta fayda var. Örneğin Seyhan Milletvekili Naci Eldeniz, Türkiye'de vakıfların çok güçsüz kaldığını, bu yasayla topraklarının elinden alınmasıyla daha da zayıflayacaklarını belirttikten sonra, vakıfların güçlendirilmesi gerektiğini bunun için bu kanunun dışında bırakılmalarını istiyor.[56] Konya Milletvekili S. Çumralı ise Çiftçi Ocakları'nın başka bir sistemden kopya olmadığını, Medeni Kanun'un bu tür müesseseleri olanaklı kıldığını söylüyor.[57] Ordu Milletvekili H. Şarlan da Taslak Komisyon'a geldiğinde, istimlak edilecek toprağın değerinin 1914 yılı vergi değerinin dört katı olacağının yazıldığı, ama daha sonra 1944 yılı değerine çıkarıldığı[58] konusunda bilgilendirmede bulunuyor.

Maddelerin görüşülmesine geçiliyor

Maddelerin görüşülmesine 18 Haziran'da başlanmıştır. *Yasanın amacı Birinci Maddesinde* şöyle sıralanmıştır: "Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri

---

53 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 126
54 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 127.
55 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 129.
56 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 132.
57 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 133.
58 TBMMTD: B: 55, 16/5/1945, O: 1, s. 139.

ve *çiftçilik yapmak isteyenleri*, aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak", Kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek ve Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesinin sağlanması. Ancak bu amacın anlam kazanabilmesi için çiftçilik ve çiftçinin tanımlanması gerekmekteydi ve *İkinci Madde* işte bu nedenle hazırlanmıştı; "arazide ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yollarıyla nebat, hayvan veya hayvan mamulleri istihsalinde bulunmaya veya bu mahsullerin yetiştiricileri tarafından işlenip değerlendirilmesine 'çiftçilik' ve bu işleri yapanlara 'çiftçi' denir" Bu yasadan yararlanmak isteyen çiftçilerinse *Üçüncü Maddeye* göre kendilerini "çiftçi kütüğüne" yazdırmaları gerekecektir. Hükümet Taslağı'nda çiftçinin tanımında bulunan "çiftçiliği kendisine asıl iş edinip geçim ve kazancını bu yolla sağlamak" koşulu ise Komisyon çalışmalarında kaldırılmıştır.

Bu üç maddenin oluşturduğu bütünden, Meclis'teki görüşmelerde en çok tartışılan konu, yeniden çiftçilik yapmak isteyenlerin de toprak dağıtılacaklar arasında bulunmasına olanak verilmesi oldu. İtirazlardan birinde Anayasa'nın kamulaştırmaya ilişkin maddesi kapsamına bu grubun girmeyeceği ileri sürülmüştür. Bu itiraza iki tür yanıt getirilmiştir. Bunlardan birincisi çiftçinin kim olduğunun tanımında çiftçi kütüğüne kaydolma koşulunun bulunmasına dayanarak ilgisiz kişilerin bu yasadan yararlanmasının olanaksız olduğu üzerinde dururken, ikinci yanıt ise bu gruplara kamulaştırılacak topraklardan değil devletin kendi topraklarından verilmesi halinde kaygılanacak bir şey kalmayacağıdır.[59] Bu görüşmeler sırasında Tahsin Banguoğlu, yeniden çiftçi olmak isteyenlere toprak verilmesini, şehirde bulunanların köye dönmesini teşvik edebileceği için desteklemiştir.[60]

Dördüncü Madde, dağıtılacak arazinin kapsamını "ormandan başka olan kültür arazisi" olarak belirlemiştir. Kültür arazisi, çiftçilikte kullanılabilen arazidir ve alt kategorileri "tarla, bağ, bahçe, ağaçlık, çayır ve mera" olarak tanımlanmıştır. Maddenin Komisyon'daki görüşmeleri sırasında kavaklık ve okaliptüs yetiştirilen alanlar da alt kategorilere eklenmiştir. Taslak'ta ayrı ayrı tanımlanan bu alt kategorilerin tanımları üzerindeyse görüş ayrılığı ortaya çıkmamıştır. Yalnız meranın tanımı üzerinde uzun tartışmalar yapılmıştır. Hükümet Tasarısı'nda *Mera arazisi* "[t]arla ve bahçe halinde kullanılmaya elverişli olmayan ve üzerinde biçilebilecek ot bitmeyen ve fakat hayvan otlatılan arazi" olarak tanımlanırken, bu tanım Komisyon tarafından *"[t]arla, bağ, bahçe halinde kullanılmayan ve üzerinde hayvan otlatılabilen arazidir"* şeklinde kapsamı genişletilerek kullanılmıştır. Meclis'te konuşulan tanım da

59 TBMMTD: B:57, 18/5/1945, O: 1, s. 163-175.

60 TBMMTD: B:57, 18/5/1945, O: 1, s. 164.

bu tanımdır. Meclis'te bu konuda açılan tartışma meraların önemi üzerinde durulmasına yol açmış; eğer mera tanımı hükümet Tasarısı'nda olduğu gibi dar tutulursa, tarımın yapılması için gerekli hayvanların yetiştirilemeyeceği üzerinde durularak Komisyon'un daha geniş olan tanımı benimsenmiştir.[61]

Taslak, *Beşinci Maddesiyle* kullanılacak arazi ölçü birimini dönüm olarak kabul etmiş ve dönümü de 1.000 m^2 olarak tanımlamıştır. Bu madde de eleştiri konusu olmuştur. Eleştirilerde bir yandan bu kabulün ölçüler inkılâbına aykırı olduğu dile getirilirken, öte yandan da halkın kullandığı dönümün 919 m^2 olmasının karışıklık yaratacağı üzerinde durulmuştur.[62] Yine de halkın toprağını dönüm olarak bilme alışkanlığı dolayısıyla madde kabul edilmiştir.

Altıncı Madde, arazi büyüklüklerine göre küçük, orta ve büyük araziden ne anlaşılması gerektiğini belirlemiştir. 500 dönüme kadar olan topraklar küçük, 501 dönüm ile 5.000 dönüm arası araziler orta ve 5.000 dönümden büyük araziler büyük arazi olarak tanımlanmıştır. *Yedinci Madde* ise makbul mazeret olmadan üst üste üç yıl sürüm, dikim ve bakım görmeyen araziyi işlenmiyor saymıştır. Bu arazileri Tarım Bakanlığı belirleyecektir. *Sekizinci Maddede* de dağıtılacak araziler; a) Devletin hüküm ve tasarrufu veya hususi mülkiyeti altında olup kamu işlerinde kullanılmayan arazi, b) Bir veya birkaç köy, kasaba veya şehrin ortamalı olan arazinin ihtiyaçtan fazla olduğu Tarım Bakanlığı'nca belirtilen parçası, c) sahibi bulunmayan arazi, d) devletçe kurutulan sahipsiz bataklıklardan kazanılacak arazi, e) Göllerin kuruması ve nehirlerin doldurulmasıyla sağlanacak arazi, f) Bu kanun hükümlerine göre kamulaştırılacak arazi, olarak sayılmıştır. Komisyon sözcüsünün belirttiğine göre uygulamada bu kategoriler arasında bir sıra güdülmemiştir.

Taslak üzerindeki görüşmeler, Bütçe müzakereleri dolayısıyla 13 gün ara verildikten sonra 1 Haziran'da Dokuzuncu Maddeden tekrar başlamıştır. İşlemlerin ayrıntılarıyla ilgili dokuz ve onuncu maddeleri bir tarafa bırakarak dağıtım işleminin nasıl başladığını tanımlayan *On Birinci Madde* üzerinde duralım. Bu maddede kamulaştırma ve dağıtma işleminin başladığı bölgeler usulüne göre ilan edildikten sonra, her bölgede bulunan özel idareler, belediyeler, her çeşit vakıflar ve köyler ile gerçek ve tüzel kişiler, beyan kâğıtlarını doldurarak tasarruf bölgelerine veya muhtarlara onaylatıp Tarım Bakanlığı'nca belirtilen mercilere vereceklerdir. Eğer toprağın sınırları belirli değilse toprak sahibi yerel olanaklarla, taş koyarak ya da hendek kazarak sınırı görünür hale getirecektir.

On Üçüncü Maddeye göre yetkili merciler, beyan kâğıtlarını ve bunların dayandığı belgeleri inceleyerek, bu bölgedeki özel kişilere ve devlete ait ara-

---

61 TBMMTD: B:57, 18/5/1945, O: 1, s. 176-182.

62 TBMMTD: B:57, 18/5/1945, O: 1, s. 183-186.

zi miktarlarını belirleyeceklerdir. Rize Milletvekili Tahsin Bekir Balta, bu maddeye itiraz ederek toprak miktarları hakkındaki saptamaların ancak yargı organlarınca yapılabileceğini, idarenin yaptığı bu tür saptamaların geçersiz olacağını, bu nedenle öncelikle halen komisyonlarda müzakere edilmekte olan tapu kanununun çıkarılmasını ve toprak dağıtımı öncesinde ve sonrasında tüm işlemlerin tapuya bağlanmasını, bunun için de tapu kanununa özel hükümlerin konulması gerektiğini söylemiştir. Komisyon sözcüsünün tapulamaya dair kanunun yakında çıkacağını ve bir bölgede toprak dağıtımı uygulaması yapılmasından önce tapulama çalışmalarının gerçekleştirilebileceğini, bu konuda bir gecikme olsa bile Taslağın 17. Maddesinde sözü geçen gezici mahkemelerden yararlanılacağını belirtmesi üzerine bu madde aynen kabul edilmiştir.[63]

On Dördüncü Maddede hangi toprakların kamulaştırılacağı belirlenmiştir. Bunlar; a) Mülhak ve mazbut vakıfların tüzel kişilikleri namına Evkaf U. Müdürlüğü veya mütevelliler tarafından tasarruf edilmekte bulunan vakıf arazisinin tamamı, b) Özel İdare ve belediyelere ait olup da kamu hizmetlerinde kullanılmayan arazi, c) Gerçek kişilere ve özel hukuk tüzel kişilerine ait araziden beş bin dönümü geçen parçaları (Kamu yararına olan kuruluşlar, İktisadî Devlet Teşekkülleri ve sermayesinin yarısından fazlası devlete ait ortaklıkların 5 bin dönümden fazla kısımları işletilmek koşuluyla Bakanlar Kurulu kararıyla kamulaştırma dışı kalabilecektir), d) Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra işletilmeyen arazi (Arazideki yapı ve tesisler, han, dükkân, kahve gibi yapılarla bağ ve bahçeler kamulaştırma dışı tutulacaktır), e) Kamulaştırılmaya tabi araziden bölünmek suretiyle 1944 yılı Ekim ayından sonra iktisap edilen ve yeni sahipleri tarafından işletilmeyen arazinin tümü (Miras yoluyla intikal edenler kamulaştırma dışı kalacaktır),[64] olarak sıralanmıştır.

Maddelerin görüşmeleri sırasında, On Dördüncü Maddenin başlangıcına "[a]razisi olmayan veya yetmeyen çiftçilere (Tarım işçileri dahil) dağıtılmak üzere" ibaresi eklenerek kamulaştırılacak arazi kategorileri sayılmıştır. Bu maddenin (e) fıkrası üzerinde yoğun görüşmeler olmuştur. Eleştiriler, bu fıkradaki geçmişe dönük cezalandırma hususunun hukuk devleti ile bağdaşmadığını öne çıkarırken, buna karşılık savunmalar ise fıkranın sadece kanundan kaçınmak için muvazaa (danışıklılık) yapılmasını engellemeye çalıştığını, eğer bu yapılmazsa yasaya uyanlara haksızlık yapılmış olacağını dile getirmiştir. Bu fıkranın kaldırılması için verilen önergeler kabul edilmemiştir.[65] Komisyon sözcüsü, (e) fıkrasını eleştirenlerin yaptığı; toprak sahiple-

63 TBMMTD: B: 67, 1/6/1945, O: 1, s. 4-10.

64 TBMMTD: B: 57, 18/5/1945, O: 1, s. 11.

65 TBMMTD: B: 67, 1/6/1945, O: 1, s. 11-24.

rinin kamulaştırma başlayıncaya kadar uzun yıllar topraklarını satamayacakları, ipotek ederek kredi alamayacakları ve dolayısıyla büyük ekonomik kayıpları olacağı yönündeki eleştirilerin geçerli olmadığını, bu fıkranın bu işlemlerin yapılmasına engel olacak hiçbir unsur taşımadığını belirtmiştir.[66]

On Beşinci Maddeye göre; toprak dağıtım bölgelerinde (il ya da ilçeler), 8. Maddeye göre verilen beyanlarla 14. Maddedeki kamulaştırılabilecek topraklara ilişkin bilgiler bir araya getirilerek yeterli toprak bulunup bulunmadığı saptanacak ve çıkan sonuca göre geniş ya da dar topraklı bir bölge olduğu Bakanlar Kurulu kararıyla ilan edilecektir. *On Altıncı Maddeye* göre de geniş topraklı bölgelerde 14. maddenin (c) fıkrasına göre 5.000 dönümden fazlası, dar topraklı bölgelerde ise orta arazinin 2.000 dönümden fazlası kamulaştırılabilecektir. Düzenli bir şekilde işletilen orta araziler kamulaştırma dışı kalacaktır. Düzenli işletmelerin hangileri olduğunu ise Tarım Bakanlığı saptayacaktır. Bakanlık, yetersiz bulduğu işletmelere eksiklerini tamamlayabilmesi için bir süre tanıyabilecektir.[67]

Beklenileceği üzere, Tasarı'nın görüşülmesinde *On Yedinci Maddeye* gelince tartışmalar birden yoğunlaşmıştır. Komisyon, kendi çalışması sırasında toprağın kıt olduğu bölgelerde kamulaştırma sınırının 500 dönüme indirilebileceğini kabul etmiştir. Ayrıca çok verimli olan özel bölgelerde bir ailenin geçimi için yeterli toprağın 50 dönümün altında kalacağı düşünülerek bu yöreler için böyle bir sınır da konulmuştur.[68] Komisyon böyle bir uzlaşma noktasındayken, Başbakan Saracoğlu Komisyon'a giderek duruma müdahale etmiştir. Başbakan, kendi isteğiyle maddenin yeni biçimini yazmak için kurulan alt komisyonda mutabık kalınan ilkeleri şöyle anlatmaktadır:

> "Orada arkadaşlarla beraber çalıştım. Değişen şey şudur.
> 1- Bir adamın ne kadar toprağı olursa olsun, o adamın toprağını alabileceğiz, topraksızlara vereceğiz. Ancak ona bırakacağımız toprak köylülerin aldığının üç katı olacaktır.
> 2- Alınan topraklara iki misli bedel verileceği kabul edilmişti, ben üç misli verilmesine razı oldum.
> 3- *Amele meselesinde, eğer daimi surette çalışan amele ise, orada yerleşmiş amele ise maalmemnuniye, bunların da toprak almaları lazım gelir kanaatini edindik*"[69]

Madde bu uzlaşmaya göre yazıldıktan sonra, Komisyon üyeleri arasındaki huzursuzluk sürmüştür. Komisyon'dan bir grup Başbakan'ı ziyaret etmiş,

66 TBMMTD: B: 67, 1/6/1945, O: 2, s. 28.
67 TBMMTD: B: 67, 1/6/1945, O: 2, s. 31.
68 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 94.
69 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 106.

Adnan Menderes, bu ziyarette ameleye toprak verilmemesi konusunda ısrarcı olmuştur. Bu konuda sonuç alamayanlar, üzerinde uzlaşılan 17. Madde metnindeki *"yerleşmiş amele"* kavramının yorumu konusunda tereddütler yaratmaya başlamışlardır. Ayrıca Komisyon tarafından Meclis'e sunulan metinde, bir büyük arazinin kamulaştırılması *"yakınında dağıtılabilecek veya kamulaştırılabilecek araziden bunlara verilmesi mümkün olan miktarın bu çiftçileri topraklandırmaya yetmemesi"* şartına bağlanmıştır.[70] Bu durumun Hükümet'i rahatsız etmesi üzerine *A. Tiritoğlu ve Saffet Arıkan*'ın öncülük ettiği 321 milletvekili, bu maddenin yeni biçimi için bir önerge hazırlamıştır. Bu önerge 17. Maddeyi şöyle düzenliyordu:

> "Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işletmekte bulunan arazi o bölgede 39'ncu madde gereğince dağıtılmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde 3 katı sahibine bırakılmak şartıyla, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz. Bu maddenin uygulanmasında 15 ve 16'ncı maddelerin hükümleri işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder."[71]

Meclis'te Kütahya Milletvekili A. Tiritoğlu'nun savunduğu Önerge'de, dağıtılacak toprağın saptanmasında 39. Maddeye atıf yapılması, Komisyon'un yazdığı metnin okuyucuda yarattığı toprağın 50 dönümlük parçalara bölüneceği yanılgısına karşı bir netlik sağlıyordu.[72]

Kuşkusuz bu, Komisyon'un öngördüğünden daha radikal bir formülasyondu. Komisyon üyesi büyük toprak sahipleri ardı ardına söz alarak bu önergenin orta çiftçiliği yok edeceği üzerinde durdular. Bu gruptan *Adnan Menderes,* elden ele dolaştırılarak karar ekseriyetinden fazla imzayı içeren bir önergenin hazırlanmasını, Hükümet'in bu konuda Meclis'teki tartışmadan kaçınması olarak yorumlamıştır. Menderes, Önerge'nin, bir işletmenin düzenli ve teknik olarak işletiliyor olmasına da bakmaksızın, tek kriter olarak işletmede kullanılan amelenin yerini gördüğünü ve 50 dönümden fazlasının kamulaştırılabilmesinin, Türkiye'nin topraklarının sadece sahipleri tarafından işletilen 50 dönümden ibaret parçalara ayrılması anlamına geleceği üzerinde durmuştur.

Menderes, ayrıca bu yasanın Cumhuriyet'in daha önce çıkardığı yasalarla uyumlu olmadığını örnekler vererek göstermeye çalışmıştır. "Şark isyanı üzerine bu mıntıkadaki derebeyliğin tasfiyesi için çıkarılan 1505 sayılı kanu-

70 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 106.

71 TBMMTD: B: 67, 1/6/1945, O: 2, s. 32.

72 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 77.

nun asi derebeylerinin ellerindeki arazinin ancak 2 bin dönümden fazlasını kamulaştırdığını" görüyoruz. "Hatta bizzat Sayın Hatipoğlu tarafından 'orta ve büyük işletmeyi kaldırıyor, araziyi gelişi güzel parçalıyoruz' diye şikâyet olunan İskân ve Toprak Kanunu tasarısının kamulaştırmaya dahil olan hükümlerinde 200 dönümden aşağı arazinin kamulaştırılmayacağı ve Vekiller Heyeti kararıyla düzenli ve teknik olarak işletilmekte olan 10 bin dönüme kadar genişlikte bulunanların bile kamulaştırma dışı"[73] bırakılmış olması verdiği örnekler arasındadır. Menderes'in üzerinde durduğu bir başka konu, bir işletmenin yerli ameleyle mi yoksa geçici ameleyle mi işletildiği konusunun belirlenmesinin Tarım Bakanlığı'na bırakılmasının çok keyfi durumlar yaratacağıdır. Kamulaştırma dışı kalacak arazilerin saptanmasındaki kıstasların Meclis'çe açıkça belirtilmesi gerektiği, eğer böyle yapılırsa kıstasların iyi olarak uygulanmaması halinde bile yurttaşın hakkını mahkemelerde aramasının kolaylaşacağını belirtmiştir.[74]

Genel olarak Taslağın savunucuları arasında yer alan Isparta Milletvekili *Kemal Turan*, 17. Maddeye ilişkin önergenin içindeki bir çelişkiye dikkat çekmiştir. Turan, bir yörede toprak sahibine Taslağın 39. Maddesine göre bir çiftçi ailesinin geçimine yetecek miktardaki toprağın üç katı bırakılacağının açıkça belirtildiğini, bu durumda bırakılacak toprağın 17. Maddede 50 dönümden aşağı olamayacağını belirtmenin tutarsız olduğunu, çünkü 17 dönüm toprağın hiçbir yerde bir ailenin geçimi için yeterli olmayacağını söylemiştir.[75]

Taslak konusunda genel olarak eleştirel bir tavır takınmış bulunan Manisa Milletvekili *Hikmet Bayur* ise, bu maddenin mantığı sonucu, bir toprak sahibi topraklarının 5.000 ya da 2.000 dönümden fazlasını kaybettikten sonra da çiftliğinde ortakçı ya da kiracı çalıştırıyorsa, elinde kalan toprağını muhafaza edemeyeceğini ve toprağının daha da küçüleceğini belirtmiştir. Ayrıca her işletmenin içinde kaçınılmaz olarak çalışanların bulunacağını, bu durumda da 5.000 ve 2.000 dönüm sınırlarının anlamını yitireceğini anlatmaktadır. Bu sınırlar büyük görülüyorsa, gerekirse daha küçük sınırların belirlenmesi ama sınırlar belirlendikten sonra o mülkiyetin artık tıpkı ev, apartman ya da arsa gibi dokunulmaz bir mülkiyet haline gelmesi gerektiğini savunmaktadır.[76]

Emin Erişirgil ise taslağı eleştirenlerin bu maddeye ilişkin ısrarla üzerinde durduğu cezrilik, müphemlik ve hududundaki gayri muayyenlik suçlamalarının geçersizliğini göstermeye çalışmıştır. Erişirgil, toprak sahibinden alına-

73 TBMMTD: B: 67, 1/6/1945, O: 2, s. 38.
74 TBMMTD: B: 67, 1/6/1945, O: 2, s. 39.
75 TBMMTD: B: 67, 1/6/1945, O: 2, s. 48.
76 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 1, s. 53.

cak toprağın sınırının belirsiz olduğu eleştirisinin geçersiz olduğunu, çünkü sınırın bir aileyi geçindirecek toprağın üç misli olarak gayet açık biçimde belirlendiğini söylemektedir. Ona göre kuşkular, komisyonun, hububat dışındaki bazı üretim dallarında bir aileyi geçindirebilecek toprak miktarının örneğin 10 dönüm gibi çok küçük olabileceği kaygısıyla ortaya koyduğu 50 dönüm sınırından doğmaktadır. Bu hususta esas belirleyicinin 'bir aileyi geçindirecek toprak miktarının üç misli olması' kararı olduğunu savunan Erişirgil, bu maddenin cezri ve lüzumsuz olduğu görüşüne katılmamaktadır. Çünkü bir yerde toprak sahiplerinin mevcut bir ailenin geçimine yetecek kadar (ya da üç misli) toprağı varsa bu yasa uygulanmayacaktır. Öyle ise cezrilik iddiası anlamını yitirecektir. Açık olmayan bir durumun Komisyon'un "yerleşmiş amele" kavramında bulunduğunu, hazırlanmış önergede ise bu kavramın kullanılmadığını söylemektedir.[77]

L. Ülkümen ise bu tasarıda gerçekte iki ayrı kamulaştırma ilkesi bulunduğunu, bunlardan birincisinin 14, 15 ve 16. maddelerde olduğu üzere doğrudan sahipleri tarafından işletilen arazilerle ilgili olduğunu, diğerinin ise 17. Maddede ilkeleri ortaya konulduğu üzere ortakçılık ve kiracılıkla işletilenlere ilişkin bulunduğunu söylemiş ve ilkelerin farklılığına ilişkin bu ayrımın başlangıçta açıkça ortaya konulursa, taslak konusundaki anlayış farklarının ortadan kalkacağını savunmuştur. Bu halde orta çiftçilik sorunu hakkındaki kaygılara da yer kalmayacaktır. Çünkü 14, 15 ve 16. maddeler orta işletmelerin doğuşuna olanak verecektir. Ülkümen, toprağı kamulaştırılacakların Türk asalet ve ananesini yaşatan köklü aileler olduğunu ve bu ailelerin cemiyet içindeki yerlerini de dikkate alarak, onlara, kaldırabilecekleri hayatın asgarisini temin edebilecek yeter bir arazi parçası bırakılmasını rica etmiştir.[78]

Söz alan bir diğer isim olan Rize Milletvekili *Kemalettin Kamu* ise, Türkiye'de devletin ve tüketicilerin çoğu zaman tarımsal üretimi korumak için çiftçiler lehine fedakârlıklar yaptığını, bu fadakârlıkların sadece birkaç kişinin cebini doldurması için yapılmadığını, şimdi de küçük çiftçilerin korunması için fedakârlık yapılmasının sırası geldiğini, bu fedakârlığın da büyük toprak sahiplerine düştüğünü belirtmiştir.[79]

Benzer bir savı Urfa Milletvekili *H. Sami Coşar* da dile getirmiştir. Büyük toprak sahiplerinin 17. Maddeye karşı çıkması üzerine "Şeker şirketinin pancar zeri için büyük ve küçük arazi sahiplerine ayırmış olduğu kontenjanları liste halinde neşrederek Devletin büyük araziye ne kadar büyük yardım ettiğini ve onu buhrandan kurtarmak için ne büyük bir istinadgâh teşkil eylediğini görürsünüz. Pamuğun vaziyeti de aynıdır. Pamuk mahsu-

77 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 1, s. 58

78 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 1, s. 58-64.

79 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 1, s. 68.

lü üzerinde devlet daima alıcı vaziyettedir" dedikten sonra "netice itibariyle bu kolaylıklar küçük üreticiye yani çiftçi ailesine gösterilse o niye palazlanmasın, canlanmasın ve memlekette istihsal faktörü rolünü oynamasın" diye sormuştur.[80]

17. Madde üzerindeki görüşmeler, Tarım Bakanı ve Başbakan'ın konuşmalarıyla tamamlanmıştır. *Ş. R. Hatipoğlu,* önce kendisine Adnan Menderes tarafından yapılan suçlamaları yanıtlamıştır. On yıl önce İçişleri Bakanlığı'nca hazırlanan bir toprak ve iskân kanunu taslağı konusunda kendisinin de üyesi olduğu bir komisyonca hazırlanan raporun ele aldığı konularla şimdi ele alınan konunun farklılığını anlatarak, iki çalışmadaki görüşlerin karşılaştırılmasının doğru olmadığını ve ayrıca kendisinin görüşünün değişmesinin de normal karşılanması gerektiğini, çünkü deneyiminin arttığını söylemiştir. Bu tasarının bir Nazi kanununun taklidi olduğu iddiasını da;

> "o memlekette hâkim olan rejim, kendisine yar olsun diye bir aristokrat zümresini, hanedan toprak sahiplerini tatmin etmek için, bambaşka niyetlerle bir kanun çıkarılıyor. Huzurunuza gelen kanun layihası ise sırtında bir gömleği zor bulunan ve bu benimdir diyecek temelli bir şeyi olmayan Türk köylüsünü toprak sahibi yapmak istiyor. Bizim kanunumuzun kaynakları nerede, bu isnatlar nerede? .. Arkadaşlar; biz başka memleketlerden, bizden ileri olan memleketlerden metod almaz mıyız? Alırız. Bilgi almaz mıyız? Alırız. Amma espri almayız, asla ruh almayız, yaptıklarımızın ruhu bizim ruhumuzdur"[81]

diye karşılamıştır.

Ardından Türkiye'de zirai bünyenin esas olarak köylü işletmeleri üzerine kurulduğunu, bu taslağın da sosyal ve ekonomik faydaları yüksek olan bu alanda iyileştirmeye gittiğini belirtmiş, bu yasanın orta işletmeleri büsbütün nefyetmediğini, ama bu *orta işletme meselesinin toprak dağıtımı karşısında bir barikat gibi kullanılmasına da karşı olduğunu* söyleyerek, Türkiye'deki orta işletme gerçeği üzerinde durmaktadır. Orta işletme üzerinde konuşanların sadece toprak büyüklüğüne baktığını, fakat bunların düzenli işletmeler olmadığını, ortakçılıkla işletildiğini, bunun için köylerin bir kısmının az topraklı ve topraksızlardan oluştuğunu dile getirmektedir. Ona göre bu çiftlikler verimli üretim yapmamaktadır. Nitekim üç yıl önce iaşe sıkıntısı başladığında ihtiyacı karşılayabilmek için küçük köylüye gidilmiştir. Eğer büyük ve orta işletmeler önemli miktarda üretim yapabilseydi, sorun kolayca çözülebilirdi. Ama onlar düzenli ve verimli işletmeler değildir. Ortakçılık sistemi tarihten gelmekte ve alışkanlıkla sürmektedir. Eğer bu alışkanlık sürmeseydi ve toprak sahipleri çiftliklerini kendileri işletmek zorunda kalsaydı

80 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 85.

81 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 98.

ya çiftliklerini düzenli olarak işleteceklerdi, ya da başaramazlarsa toprakları satın alan yeni sahipleri bunu yapacaktı. Ama ortakçılığın sürmesi bu gelişmeleri engellemektedir. Ortakçılıkla işletilen toprağa ne toprak sahibi ne de ortakçı yatırım ya da imar yapmaktadır. Bu sistem iki tarafı da tembelleştirmektedir. "*Bizde ortakçılık çiftçiliğin kanseridir. Bizde servaj yoktur. Ama bu tür ilişki biçimleri vardır. İşte 17. madde bu tür ilişkileri tasfiye edecek maddelerden biridir.*"[82]

Ve son sözü Başbakan Saracoğlu alır, Komisyon'daki gelişmelerin öyküsünü anlatarak Hükümetin sık sık görüş değiştirmediğini ortaya koymaya çalışır. Bundan sonra Kütahya Milletvekili Alaattin Tiritoğlu ile Konya Milletvekili Saffet Arıkan ve 319 arkadaşının verdiği önerge, yani 17. Madde oylanır ve beklenildiği üzere kabul edilir. Ardından diğer maddelerin görüşülmesine geçilir. *18. Maddede,* büyük ve orta arazilerde kamulaştırma dışı kalacak alanı, semt bakımından toplu olmasını göz önünde tutarak Tarım Bakanlığı'nın seçeceği, *19. Maddede* ise kamulaştırma gereğinin saptanması ve kamulaştırma kararının verilmesinde de yine Tarım Bakanlığı'nın yetkili olacağı kararlaştırılır.

Yasa'nın *21. Maddesi* kamulaştırılacak arsanın bedelinin nasıl saptanacağını belirliyordu. Buna göre; a) Beş bin dönümden fazla kısımda 1833 ve 2901 sayılı kanunlar gereğince takdir edilip 1944 bütçe yılı arazi vergisine matrah olan değer, b) Beş bin dönümden aşağı olan arazide aynı değerin iki katı, c) İki bin dönümden aşağı kamulaştırmalarda aynı değerin üç katı, kamulaştırma karşılığının hesaplanmasında esas olacaktır. Ayrıca hazine ve mülk sahibi, tayin olunacak değere 3692 sayılı kanun hükümlerine göre itiraz edebilecektir. Bu maddenin görüşülmesi de uzun zaman almıştır ve konuşmalar genellikle kamulaştırma karşılığının düşük olması üzerine yoğunlaşmıştır. Bu itirazlardan biri *Tahsin Bekir Balta*'ya aittir. Ona göre kamulaştırma değerini sabit bir yıla (1944 yılı) bağlamak doğru değildir, çünkü kamulaştırma 5, 10 hatta 15 sene sürebilecektir, o yıllarda da bu değerlerin anlamı kalmayacaktır. Tahsin Balta bu nedenle, işlenmekte olan imar ve ıslah edilen topraklarda vergi değerinin yeniden saptanmasını önermektedir.[83] Tokat Milletvekili *G. Pekel* ise genel olarak vergi değerine bağlı kamulaştırmaya karşı olmadığını ama 1944 yılı vergi değerlerinin güvenilir olmadığını, çünkü bu vergilerin idarei hususiyelerce 1935-1936 yılında alelacele yapılan bir tahrire dayandığı, bunun da çoğu kez kahvelerde doldurulduğunu, bunlara güvenilemeyeceğini, yazılırken değerlerin çok düşük tutulduğunu, ayrıca bu yazımın yapıldığı yıllarda buğdayın kilosunun 3-5 kuruş iken şimdi 25 kuruş olduğunu ve bu nedenle vergi değerlerinin değer pahasının on misli altında olduğunu

82 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 100-102.

83 TBMMTD: B: 69, 5/6/1945, O: 1, s. 125.

dile getirmiştir. Bu nedenle 500 dönümden az alanların kamulaştırılmalarında toprak sahibine değer pahasının para olarak ödenmesini teklif etmiştir.[84] *Faik Ahmet Barutçu* da kamulaştırma bedellerinin ehlivukuflarca saptanması yolunun uygulamada çok yüksek değerler çıkmasına neden olduğunu ve bu nedenle sabit kıstaslara yani vergi değerine dayanmanın bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. *Sedat Pek* (Kocaeli) ile *R. Koraltan* (İçel) ise konuşulan maddedeki vergi hesaplamalarının birer misli artırılarak; 2, 3 ve 4 misline çıkarılmasını önermişlerdir.[85]

Bu madde üzerindeki son konuşmayı ise *Başbakan Şükrü Saracoğlu* yapmıştır. Saracoğlu, bu madde belli olduktan sonra bu konuda saptanan bedelleri bu işleri bilenlerle görüştüğünü ve bu değerlerin savaşın başındaki toprak değerlerine hemen hemen eşit olduğu kanaatini edindiğini ifade etmiş, ardından bunun bugünkü fiyatlara göre düşük olduğunu ama bugünkü fiyatların kıstas alınamayacağını söylemiştir. Bunun nedenini de şöyle açıklamıştır:

> "Yalnız unutmayalım ki, toprak üzerindeki fiyat artışına sadece siz ve sizin Hükümetinizin takip ettiği politika sebep olmuştur. Harp zamanında buğday fiyatını artırmak, yükseltmek, çiftçiyi korumak için çeşit çeşit tedbirleri birlikte aldık ve bu yüzden buğday fiyatlarını bir müddet hayli yükselttikten sonra 27 kuruş etrafında tutmak için çırpınmaktayız. Tacir sıfatıyla düşünecek olursak böyle bir tedbire ihtiyacımız yoktur. Bizim bunları satmamız lazımdır. Bunları satacak olursak buğday fiyatı bugünkü fiyattan belki de iki, üç defa daha aşağı inmiş olacaktır. Demek ki harp esnasındaki toprak fiyatıyla harpten evvelki toprak fiyatı arasındaki farkın büyük kısmını tevlit eden doğrudan doğruya Büyük Meclis'in ve onun Hükümetlerinin takip ettiği politika olmuştur. Onun için komisyonun tespit ettiği fiyat adildir, hakikidir."

Bu konuşmadan sonra yapılan oylamada önergeler reddedilmiş ve Komisyon'dan gelen madde aynen kabul edilmiştir.[86]

Daha çok ayrıntılı işlem düzenlemeleri niteliğindeki 22, 23, 24, 25 ve 26. maddeler üzerinde görüşmeler olmadan aynen kabul edilmiştir. 27. *Madde* ise toprak kamulaştırma ve dağıtım sürecinin gerektirdiği yargı işlemlerini düzenlenmektedir. Bunun için işleri yerinde görmek üzere Asliye mahkemesi yetkisiyle gerektiği kadar gezici mahkeme kurulacak ve bu mahkemeler şifahi muhakeme usulü uygulayacaklardır. Danıştay'da görülecek davalarda, bu kanunun uygulanmasına ilişkin olanlara öncelik verilecektir. Haklı-haksız kamulaştırmalarda yapılacak işlemleri belirleyen 28. ve 33. maddeler de, üzerinde görüşme olmadan aynen kabul edilmiştir.

---

84 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 128-130.

85 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 133-134.

86 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 139.

Ardından *34. Maddeyle* de yasanın arazi verilecekler bölümüne geçilmiştir. Bu maddede arazinin aile reislerine verileceği ve arazi verilmesinde bir sıra gözetileceği belirtilmiştir. Sıra şu şekildedir: "a) Hiç arazisi olmayıp başkalarının arazisinde ortakçılık, kiracılık yapanlar, b) Arazisi yetmeyen çiftçiler, c) Hiç arazisi olmayıp yerleşmiş bulunduğu yerde öteden beri tarım işçiliğiyle geçinenler, d) Göçebeler, göçmenler ve göçürülenlerden çiftçi olanlar, e) 58. Madde uyarınca miras şirketinden ayrılanlar, f) Tarım ve Veteriner okullarını veya Tarım Bakanlığınca tanınmış tarım kurslarını bitirenlerden arazisi bulunmayanlar veya yetmeyenler, g) Evvelce çiftçi olmayıp da arazi edindiği takdirde çiftçilik yapacaklarına Tarım Bakanlığınca kanaat getirilenler" şeklinde saptanmıştır. Bu kapsama giren kimselerden müstakil bir işletme kurabilecek olanlara aile sahibi olmasalar dahi arazi verilecektir.[87] Ardından gelen *35 ve 36. maddeler* ise bu konuyu ayrıntılandırmaktadır.

36'dan 45'e kadar olan maddeler arazi verilme prosedürünü belirlemektedir. *Madde 37*'ye göre arazi Tarım Bakanlığı'nca verilecektir. *Madde 38*'de arazi isteyenlerin başvuru biçimleri belirlenmiştir. *Madde 39* ise verilecek toprağın miktar ve yerini saptamaktadır: "Hiç arazisi olmayanlara, bölgelere ve tarım çeşitlerine göre bir çiftçi ailesinin geçinmesine ve aile fertlerinin iş kuvvetlerinin değerlendirilmesine yetecek genişlik, kuvvet ve çeşitte olmak üzere küçük arazi haddi içinde arazi" verilecektir. Verilecek arazinin imkân nispetinde bir yerde toplu olması gözetilecektir. *40. Madde* değişik faaliyetleri içeren işletmelere ilişkin hesaplamalara izin vermektedir. *41. Madde* ise başvuran bir kişiye oturduğu yerde toprak bulunamıyorsa ve o bölge içinde bir başka yerde de elverişli toprak yoksa alıştığı iklim koşullarına uygun bir başka bölgede arazi verilecektir. *42. Maddeye* göre de arazi üzerindeki yapı ve tesisler bedel karşılığında borçlandırma yoluyla verilecektir.[88]

Kanun'un mali hükümleri *45. Maddeden* başlamaktadır. Bu maddeye göre; "Kamulaştırma bedeli eşit taksitlerle ve kamulaştırmayı takip eden yıldan itibaren yirmi yılda ödenecek *'Toprak Tahvilleri' adlı Hazine tahvilleriyle ödenir*. Her taksitte senelik yüzde 4 faiz yürütülür. Her yılın kupon vadesi 30 Eylüldür. [...] Her yıl yapılacak kamulaştırmalara göre Tarım Bakanlığının teklifi üzerine Bakanlar Kurulunca belirtilecek miktarda tahvil çıkarılır."[89]

Meclis'teki görüşmeler sırasında eleştirilerin önemli bir kısmı verilecek hazine tahvillerinin yüzde 4 faizli olmasına yönelmiştir. Savaş içinde çıkarılan tahvillerin yüzde 7 faizli olmasına değinen konuşmacılar, piyasada iki ayrı tür devlet tahvilinin bulunmasının toprak tahvillerinin piyasada önemli oranda değer kaybetmesine yol açacağı üzerinde durmuşlardır. Maliye Ba-

87 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 142.
88 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 144.
89 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 144.

kanı, bu koşullarda yüzde 7 faizin yüksek olduğunu, Hükümet'in iç borçlanma faizlerini düşürmeye çalıştığını, nitekim son günlerde Devlet Hazine Bonolarının faizlerinin de yüzde 5'ten yüzde 4'e indirildiğini söylemiştir. *Şükrü Sökmensüer* ise, yapılacak ödemelerin tümünün tahvil olarak yapılmamasını, ilk 1.000 liralık kısmın nakden ödenmesini, geri kalanın yine tahvil olmasını önermiştir. Hükümet'in de bu öneriye katılması üzerine 45. Madde bu değişikle birlikte kabul edilmiştir.[90]

46. *Madde* ise toprak dağıtılacakların nasıl borçlandırılacaklarını belirlemektedir: "Dağıtılacak arazi, yapı ve tesislerin karşılığı Maliye ve Tarım Bakanlıklarınca belirtilecek esaslara göre tayin edilerek borçlandırmayı takip eden altıncı yılın Ocak ayından başlamak ve yirmi yılda, yirmi eşit taksitte ve faizsiz olarak ödemek üzere Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası adına senede bağlanacak ve senetler bankaya" verilecektir. Borçlunun ilköğretim çağına giren her çocuğu için geriye kalan borcundan yüzde 5 düşülecektir. Vadesinden önce ödenen taksitlerden de yüzde 5 iskonto yapılacaktır. Madde, aynen kabul edilmiştir.

47. *Madde* ise, toprak dağıtılacak çiftçilere kredi verilmesini düzenlemektedir. Arazi verileceklere, Ziraat Bankası'nda oluşturulacak bir fondan, onarma ve işletme kredisi verilecektir. Komisyon tasarısına göre kuruluş kredisi 25 yıl, onarma kredisi 10 yıl ve işletme kredisi 1 yıl vadeli olacaktır. Bu kredilerin açılma şekli ve yüzde 5'in altında olacak faiz düzeyi, Maliye, Tarım ve Ticaret Bakanlıklarınca kararlaştırılacaktır. Ayrıca Madde görüşülürken yapılan bir değişiklik önerisiyle onarma kredisinin vadesi de 25 yıla çıkarılmıştır. *48. Madde,* özel fonun, her yıl bütçeye konulacak ödeneklerden ve 46. maddeye göre doğan alacaklardan yapılacak tahsisatlardan oluşacağını belirlemiştir. 49. ve 55. maddeler de dahil olmak üzere bu iki madde arasındaki maddelerle, toprak dağıtılanların Zirai Donatım Kurumu, Tarım Bakanlığı ıslah istasyonları ve fidanlıklarıyla nasıl destekleneceği vb. hususlar belirlenmiştir.[91]

Madde 56, 57, 58 ve 59, dağıtılan toprakların Yasa'nın amaçları doğrultusunda kullanılmasını garanti altına almaya çalışmaktadır. 56. Madde haklı gerekçeler olmadan bu kanunla verilen arazinin ortakçılıkla işletilemeyeceğini ve kiraya verilemeyeceğini, 57. Madde bu kanunla verilen toprak işletilmeyerek terk edilir veya özürsüz olarak ortakçıya veya kiracıya verilirse toprağın geri alınma prosedürünü belirlemiştir. 58. Maddede de toprağı alanın borcunu ödemiş olsa bile 25 yıl boyunca 56 ve 57. maddelerin hükümlerine tabi olacağı açık hale getirilmiştir. Ardından 59. Madde, arazi verilen kişinin ölümü sonrasında mirasçıların işletmeyi nasıl sürdüreceklerini belirlemek-

90 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 148.

91 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 148.-152.

tedir.[92] 60 ile 66 arasında ise Yasa'nın uygulanmasına ilişkin değişik maddeler sıralanmıştır.

Kanun'un birinci görüşmesi 5 Haziran 1945'te tamamlanmış, ikinci görüşme ise 11 Haziran 1945'te yapılmıştır. Kanun, bu toplantıya katılan 345 kişinin oybirliğiyle kabul edilmiştir. 104 kişi toplantıya katılmamıştır. 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu, 15 Haziran 1945'te çıkartılan 4760 sayılı *Toprak Bayramı Kanunu'nun* kabulü izlemiştir. Bu kanunla Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kabul edildiği 11 Haziran gününü takip eden pazar günlerinin her yıl toprak bayramı olarak kutlanması kararlaştırılmıştır. Yasanın çıkması ve Toprak Bayramı'nın ilanı, basında kutlanacak bir başarı olarak yer alır.[93]

Çiftçiyi Topraklandırma Yasası'nın uygulanması için atılan ilk adımlar

1945 yılı bütçesine çiftçiyi topraklandırma konusunda bir ödenek konulmamıştı. Bu yıl bir hazırlık yılı olarak ayrılmıştı. 11 Temmuz 1945'te *4784 sayılı Teşkilât Kanunu* uygulamaya girdi. Bu kanunla 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun getirdiği işleri görmek üzere, Tarım Bakanlığı içinde Toprak İşleri Genel Müdürlüğü kurulmuştu. Bu genel müdürlük "Hazırlama ve Kamulaştırma", "Verme ve Kurma", "Denetleme" ile "İşlem ve Arşiv" şubelerinden oluşacak; toprak dağıtımı ise işlemleri bir başkan, iki üye ve yeterince teknik personelden oluşan *Toprak Komisyonları'nca* gerçekleştirilecektir.

Artık örgütlenmeye geçilebilirdi. Toprak İşleri Genel Müdürlüğü'ne deneyimli bir kadastro mühendisi olan Tapu ve Kadastro Genel Müdür Yardımcısı Ahmet Salih Korur getirildi. İlk altı ayda örgütlenme geliştirilmeye başlanmış, ölçme ve haritalamada çalıştırılacaklar eğitilmiş, tüzük, hukuki ve teknik yönetmelikler ve norm cetvelleri hazırlanmaya çalışılmıştır. Daha sonra Toprak Komisyonları'nda Başkan ve üyeler özel bir kursa tabi tutulmuştur. Ayrıca ilk uygulamayı yapmak için 6 ilçe seçilmiştir. 4 ilin 12 ilçesinde gerekli tetkikler yapıldıktan sonra bunlardan 6'sının *(Eskişehir Merkez ve Tire, Denizli Merkez ve Sarayköy, Antalya Merkez ve Serik ilçeleri)* dar topraklı bölgeler olduğu ve uygulamaya geçilmesi kararı Bakanlar Kurulu'nca alınmıştır. Uygulamaya, toprak sorununun en yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu'dan değil de ülke tarımının çok gelişmiş olduğu yörelerden başlanılmasının temel nedeni, ilk deneylerin başarılı olmasını garantileme kaygısıdır. Bu bölgeler seçilirken çiftçilerin uyanık olması, tarımın gelişmiş olma-

92 TBMMTD: B: 68, 4/6/1945, O: 2, s. 155.

93 Nadir Nadi, "Toprak Kanunu Türk Milletine Kutlu Olsun", *Cumhuriyet*.

sı, Tarım Bakanlığı'nın destek altyapısının örgütlenmiş bulunması ve toprak sahipleriyle ortakçılar ve kiracılar arasındaki ilişkilerin gergin olmasına dikkat edilmiştir. Komisyonlar bu yörelere gitmiş ve çalışmaya başlamıştır. Bu çalışmalarda Yasa'nın öngördüğü bildirimlerin köylülerce yapılamadığı, bunun yerine, giden Komisyonların teknik elemanlarınca doldurulmak durumunda kalındığı görülmüştür. Bu bilgilerin toplanmasındaki zorlukların, ilçeden daha büyük alanların uygulama bölgesi olarak ilanına olanak bırakmadığı açıklık kazanmıştır.

Bu uygulamalardan alınan derslerle hazırlanan Çiftçiyi Topraklandırma Tüzüğü, Danıştay'ın onayını aldıktan sonra, Bakanlar Kurulu'nun 20 Mayıs 1947'de çıkardığı 3/5842 sayılı Kararnameyle uygulamaya konulmuştur. *İlk toprak dağıtımı 1947 yılında gerçekleştirilebilmiştir.*

Ahmet Salih Korur, bu görevde bir yıl çalıştıktan sonra Recep Peker Hükümeti'nin Tarım Bakanı Faik Kurdoğlu için hazırladığı bir raporda, 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun çok formalist olduğunu, pratik uygulamaya elverişli olmadığını, 4784 sayılı Teşkilât Kanunu'nun ise reformu tahakkuk ettirmeye katiyen müsait olmadığını, tam manâsı ile bürokratik ve eski rutinlere bağlı bir teşkilât kanunu olduğunu, bu kanunla süratli ve az masraflı iş yapmaya imkân olmadığını belirtmiştir.[94] Bu rapora göre reformun etkin olarak gerçekleştirilebilmesi için *arazi kadastrosuyla birleştirilebilecek mülhak bütçeli bir genel müdürlük kurulmasına* ihtiyaç vardır.

Bu raporda uygulamanın değişik boyutlarını ortaya koyan bir uygulama modeli oluşturulmuştur. Şimdi, toprak reformu çalışmalarının özellikle finansal boyutlarını ortaya çıkaran bu modelin sonuçlarını özetlemeye çalışacağız.

Toprak İşleri Genel Müdürlüğü, ilk aşama için *kurulacak 25. Komisyon'la yılda 12.500 ailenin topraklandırılması için 20 yıllık bir program hazırlamıştır*. (Bu program 20 yılda 250.000 aileyi topraklandıracaktır. Oysa 1.000.000 çiftçi ailesine toprak dağıtılmasının gerektiği tahmin edildiğine göre uygulamanın ilk yıllarından sonra komisyon sayılarını dört misline çıkarmak gerekecektir.) Yılda 12.500 aile topraklandırılırsa dağıtılan toprakların % 80'inin devletten geleceği, % 20'sinin ise kamulaştırılacağı kabulüyle 150.000.000 liralık toprak dağıtılmış olacaktır. Kamulaştırılan topraklar için faiziyle birlikte 20 senede 43.898.000 lira ödenecektir. Bunun için ilk sene devlet bütçesine 125.000 lira konulacak, daha sonra bu miktar yıllık 2,25 milyon liraya çıkacaktır. Ama o yıllarda devletin toprak borçlanması senetlerinden elde ettiği yıllık tahsilat 5 milyon lirayı bulacaktır. *Devletin, 20 yılda tahvillerin kar-*

---

94 Ahmet Salih Korur, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Uygulama Şekli ve Teşkilatı Hakkında Rapor*, Ankara, 21/9/1946, s. ııı-iv. (Bu rapor az sayıda çoğaltılmıştır. Bir kopyası yazarlarda bulunmaktadır.)

şılığı olarak yaptığı ödemenin toplamı 43.898.000 lira iken, bunun karşılığında 39 yılda yaptığı tahsilat 127.437.500 liraya ulaşacaktır. Devletin sağladığı gelirlerin fazlalığı kendi özel mülklerini ve hüküm ve tasarrufu altındaki toprağını dağıtmasından doğmaktadır.

Bu reformun finansman ihtiyacını hesaplamak için, topraklandırılacak bir çiftçiye hepsi de azami olmak kaydı ile 1.000 lira tesis ve onarma, 1.000 lira donatım ve 250 lira işletme kredisi verileceği kabul edilmiştir. İşletme kredisinin faizi % 2,5 olacaktır. Tesis ve onarım kredisi 20 yıllıktır ve yıllık faizi % 0,75'tir. Donatım kredisi 7 yıllıktır ve yıllık faizi % 0,50 olacaktır.[95] Yılda 12.500 çiftçiye tesis ve onarma kredisi verilebilmesi için bütçeye her yıl 6.250.000 lira konulacaktır. Devletin 20 senede koyacağı tahsisat toplamı 125 milyon lira olarak hesaplanmıştır. Ancak devlet bu krediyi 76 milyon lirayla döndürmek durumundadır, çünkü yedinci seneden sonra bütçeye konulacak tahsisat her yıl 552.875 lira azalacaktır. 39 yılda 18.500.000 lira faiziyle birlikte 143.500.000 lira ise tahsil edecektir. Donatım kredisinde de 125 milyon liralık bir kredi tahsisi söz konusudur, ama bu krediyi çevirebilmek için 20 milyon lira sermaye tahsisi kâfi gelecektir. 7 yılda geri ödeneceği için durum daha da elverişlidir. Yani 96 milyon sermaye bağlayarak 250.000.000 liralık bir kredilendirme gerçekleştirilmiş olacaktır.

Yılda 12.500 çiftçiye toprak dağıtıldığı kabulünün ardından, devletin bu sayıya uygun toprak ve kredileri sağlamak için her yıl bütçeden ayırması gereken tahsisatlar ile çiftçinin devlete yapacağı geri ödemelerin 44 yıllık akımını gösteren bir tabloda; devletin 44 yılda koyduğu tahsisatlar toplamı 293.650.000 lira iken, devlete geri ödemeler toplamı 402.278.000 lira olmaktadır. Bu durumda Devlete kalan meblağ 102.627.000 liradır. Ayrıca geri ödemeler devletin koyduğu tahsisat miktarını 15. yıldan sonra aşmaktadır. Birinci yılda 12.610.000 lirayla başlayan tahsisat geri dönüş farkı, beşinci yılda 8.677.000 liraya, onuncu yılda 3.790.000 liraya düşmekte, on beşinci yılda fark hemen hemen sıfır olmaktadır. 25 komisyonun yıllık gideri ise 2.241.670 lira olacaktır. Böylece yirmi yılda yapılan harcama toplamı 42.417.579 liraya ulaşacaktır.

Bütün bu rakamlara bakılarak toprak reformunun devlete büyük bir yük getirmediği, hattâ uzun erimde devletin topraklarının değerlendirilmesi dolayısıyla devlete gelir sağlayabileceği söylenebilir. Ayrıca dağıtım yapılan alanlarda kadastro hizmetlerinin görülmüş olması da ek bir yarar olacaktır.

---

95 Maliye Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve Tarım Bakanlığı arasında 8 Mayıs 1946 tarihinde imzalanan protokol, ve Türkiye Zırai Donatım Kurumu ile Toprak İşleri Genel Müdürlüğü arasında imzalanan 2 Mayıs 1946 tarihinde imzalanan protokol.

Bu bölümde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun nasıl bir ortamda geliştiğini gördük. Türkiye'de çok partili rejime geçişin arifesinde çıkan bu yasaya karşı çıkanlar, belki de bu nedenle yüksek perdeden bir muhalefet sergilemişlerdir. Nitekim bu kanunun müzakeresi sırasında bu yasaya karşı çıkanların büyük bölümü DP'nin kurucu kadroları içinde yer almıştır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kamulaştırma sınırı olarak kabul ettiği 5.000 dönümün, uygulamanın Avrupa'daki örnekleriyle karşılaştırıldığında oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu miktar Bulgaristan'da 300 dönüm, İspanya'da kıraç topraklar için 4.000 dönüm sulu topraklar için 300 dönüm, Finlandiya'da 2.000 dönüm, Litvanya'da 500 dönüm, Polonya'da 3.000 dönüm, Yugoslavya'da toprağın vasfına göre 750 ilâ 3.000 dönüm, Çekoslovakya'da ise yine toprağın cinsine göre 1.500 ilâ 2.500 dönümdür.[96]

Bu yasanın uygulanması 1947-1972 yılları arasında sürmüştür ve bu 25 yıllık sürede 5.236 köyde 432.117 yerli aileye toprak verilmiştir. Bu, bir yılda ortalama 16.620 aileye toprak dağıtılması demektir. *Dağıtılan toprağın aile başına ortalama büyüklüğü 51,64 dönüm olmuştur.* İlginç olan husus ise DP'nin iktidara gelmesinden sonra da uygulamanın sürmüş olmasıdır. Bu iktidar döneminde 1950 yılında çıkartılan 5618 sayılı yasayla ve 1955 yılında çıkartılan 6603 sayılı yasayla iki değişiklik yapılmış, bu değişikliklerle pratikte karşılaşılan bazı sorunlara çözümler getirilirken, özel topraklar üzerindeki kamulaştırma yetkileri sınırlanmıştır. *Dağıtılan toprak miktarı 22.314.000 dönümdür ve bu topraklardan sadece 158.000 dönümü kamulaştırılma yoluyla sağlanmıştır.* Bu kamulaştırmanın 54.252 dönümü şahıslardan, 80.861 dönümü vakıflardan, 18.475 dönümü ise hususi idare ve belediyelerden yapılmıştır.[97]

Eğer bu uygulamanın genel bir değerlendirmesini yaparsak, 4753 sayılı yasa çıkarılırken öngörülen *20 yılda 1.000.000 aileye toprak dağıtma hedefinin, 25 yılda yüzde 43'ünün gerçekleştirildiği;* dağıtılan toprakların yüzde 20 kadarının kamulaştırılmış toprak olacağı yolundaki öngörünün ise büyük oranda gerçekleştirilemediği, bu oranın yüzde 0,7 düzeyinde kaldığı görülmektedir. Bu sayılar, Yasa'nın uygulamada, kırsal kesimde toplumsal yapıyı değiştirme arayışının terk edilerek sadece devletin topraklarının dağıtımına dönüştüğünü kanıtlamaktadır. Zaten *İnönü'nün 1948 yılında Yasa'nın muhaliflerinden Cavit Oral'ı Tarım Bakanı yapması, 4753 sayılı yasanın radikal bir uygulamasının yapılmasından vazgeçildiğinin bir işareti olmuştu.*[98]

96 Ahmet Salih Korur Raporu, s. 31.

97 Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Duran Taraklı, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayın. No: 25, Ankara, 1976, s. 274-284.

98 M. Asım Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 40.

Tabii ki böyle bir değerlendirmeyi yaparken dikkatli olunmalıdır. Çünkü 4753 sayılı yasanın 1945 yılındaki görüşmeleri sırasında, üç yıl sonra yani 1948 yılında başlayacak olan büyük çaplı tarımda makinalaşma hareketine ilişkin bir vizyon önerisi gündeme gelmemiştir. Nitekim *eğer Türkiye'de tarımda büyük çaplı bir makinalaşma vizyonuna sahip olunsaydı, 4753 sayılı yasanın geliştirilmesinde de çok farklı bir yol izlenebilirdi.* Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Meclis'ten geçtiği dönemde Dahiliye Vekili olan Hilmi Uran'ın, hatıratında yazdığı şu satırlar kanımızca durumun gerçekçi bir değerlendirmesini yapmaktadır.

> "İtiraf etmek icabeder ki. [...] hem memleketteki bir takım topraksızları toprak sahibi ederek onları da müstakil duruma geçirmek, hem de yurt topraklarının sürekli işlemesini sağlamak şüphesiz hayırlı ve faydalı maksatlardı. Fakat bu maksatları sağlayacağım diye böyle bir kanunu çıkarmak da, aynı zamanda, memleketimizin iç bünyesini layıkıyla bilmemek veyahut da onu bilmiyor görünmek demekti. Nitekim sırf bu son sebep yüzünden kanun, Meclis'ten adeta zorlanarak çıkarılabilmişti ve kanunun çıkabilmesi için Başvekil Saracoğlu, hususi gayretler sarfına mecbur olmuştu. Kanun Meclis'ten çıktıktan sonra da Halk Partisi aleyhtarları, bunu silah olarak ele almışlar [...] geniş propagandalar yaparak büyük arazi sahiplerini yer yer aleyhimizde kazanmışlardı.
>
> Halbuki yurdumuzda, hiç sahipli araziye dokunmaya lüzum kalmaksızın da, topraksız vatandaşlara dağıtılabilecek her yerde bir çok arazi vardır. Öte taraftan büyük arazi sahiplerinden sahip bulundukları araziyi verimli surette işletmeyenleri, topraklarını fenni şekilde işletmeye mecbur edecek çok daha başka tedbirler mevcuttur. Bunlar, bilinen şeyler olduğu halde, büyük arazi sahipleri elinden, icabında topraklarının bir kısmının istimlak edilerek alınacağı şeklinde kanuna bir hüküm koymak, yurtta devamlı bir huzursuzluk yaratmış ve büyük arazi sahiplerini aleyhimize çevirmişti."[99]

4. 5 YILLIK TARIMSAL KALKINMA PROGRAMI (1948)

Beş Yıllık Tarımsal Kalkınma Planı Tasarısı, 4 Haziran 1948'de Tarım Bakanı Tahsin Coşkan'ın imzasıyla Başbakanlığa sunulmuştur. Bu planın gerisinde CHP'nin Parti Genel İdare Kurulu'nca tarımsal kalkınma hakkında hazırlanan bir rapor bulunmaktadır. 19 Şubat 1948'de Başbakanlığa gönderilen bu rapor, Tarım Bakanlığı tarafından incelenerek bir program tasarısı haline getirilmiştir.[100] Hazırlanan programda ziraat işleri ve hayvancılık işleri iki ayrı

99 Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s. 422.

100 *5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı*, Tarım Bakanlığı, Ankara, 1948.

grup olarak ele alınmıştır. Ziraat işleri ziraat mühendislerinin yetkinlik alanındaki faaliyetleri kapsarken, hayvancılık işleri veterinerlerin yetkinlik alanındaki faaliyetleri kapsamaktadır.

Ziraat işleri

Tarla ziraati

Program, Türkiye'de ziraat işletmelerinin yüzde 98'inin küçük köylü işletmeleri olduğu, ve küçük, orta ve büyük işletmeler de dahil olmak üzere tüm işletmelerde ziraat teknolojisinin geri olduğu saptamasını yapmaktadır. Bu doğrultuda *Tarla ziraatı* alanında dört konu ele alınmaktadır.

Bunlardan ilki *tohumluk meselesidir*. Türkiye'de tarla tarımından elde edilecek verimi artırmak için önce yeterli miktarda ıslah edilmiş tohum üretilmesi, sonra da bunların çiftçinin elindeki kalitesiz tohumlarla değiştirilmesinin sağlanması önerilmektedir. Bu başarılırsa hububat üretiminin yüzde 20 artacağı tahmin edilmektedir. Mevcut yedi tohum ıslah ve deneme, bir kuru tarım deneme ve bir kauçuk deneme istasyonunun yanı sıra yedi yeni tohum ıslah ve deneme istasyonunun kurulması gündemdedir. Ayrıca bu konuda ihtisas yapmak üzere 25 ziraatçının yurtdışına gönderilmesi ve bu konuda uzman bir yabancı profesörün Bakanlık'ta çalışması da tavsiye edilmektedir.

Üzerinde durulan ikinci konu, su işleri ve özellikle *bataklık kurutma ve sulamadır*. Ülkede feyezanlardan korunacak 5 milyon dönümlük bir alanın bulunduğu tahmin edilmektedir. Büyük su işleri için de, yapılacak sulama kanallarının inşasının her yerde olduğu gibi Türkiye'de de Bayındırlık Bakanlığı'nda olduğu, ancak bu büyük sulamalar dışındaki küçük sulamalar ve tüm sulamaların işletilmesinin Tarım Bakanlığı'nda kurulacak bir genel müdürlükle yönetilmesi, bu konuda ihtisas elemanları yetiştirmek için Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde ayrı bir şube açılması ve 25 genç mühendisin bu konuda eğitilmesi için yurtdışına gönderilmesi önerilmektedir. Bayındırlık Bakanlığı'nca yürütülen Sular İşletme İdaresi'nin sayıları 25 olan sulama istasyonları ve deneme tarlalarının Tarım Bakanlığı'na devri için bir kanun tasarısı hazırlanması istenilmektedir.

Ele alınan üçüncü konu *hayvan yemleri*dir. Türkiye'de hayvanların cüssesizliği, kış ölümlerinin yüksekliği ve toprak miktarına göre hayvan miktarının azlığı yem sorununun çözülmemiş olmasına bağlanmaktadır. 6 milyon ton olarak hesaplanan kaba yem açığını kapatmak için; yonca ve korunga ziraatini yaygınlaştırmak, hububat istihsalini artırarak sap, saman ürününü çoğaltmak, hasıl yemi ziraatının ise nadasları meşgul nadaslar ha-

line sokarak artırılması önerilmektedir. Türkiye'de hayvanların yıllık dane yemi ihtiyacı ise 7 milyon ton olarak hesaplanmaktadır. Bu ihtiyacın karşılanan miktarının ise ancak 2,4 milyon ton olduğu, kalan açığın karşılanması için hububat ve yağlı tohum üretiminin artırılması üzerinde durulmaktadır. Bunun dışında, yem silolarının artırılması ve yaygınlaştırılması da önerilmektedir. Bu konuda Ziraat İşleri Umum Müdürlüğü'ne bağlı ayrı bir şube kurulacaktır. Yonca ve korunga tohumu elde etmek bakımından Tohum Islah ve Deneme İstasyonları ile Devlet Üretme Çiftlikleri görevlendirilecektir. Yonca ve korunga ekenlere prim verilmesi önerilmekte, ayrıca Köy Enstitüleri ve Köy Okullarında bu konuda ders konulması tavsiye edilmektedir.

Tarla ziraatı konusunda üzerinde durulan dördüncü mesele *gübre ve kimyevi gübre* meselesidir. Türkiye'de kullanılmakta olan kimyevi gübre miktarı 10.000 ton olmasına karşın, kullanılması gereken gübre miktarı 500.000 ton olarak hesaplanmıştır. Bir ülkede kimyevi gübre miktarını birden 50 misline çıkarmak kolay değildir. Hangi gübrenin nerede nasıl kullanılacağını saptamak için bir Gübre Enstitüsü kurulması, Islah ve Deneme İstasyonlarında, köylüye gübre kullanımının etkisini gösterecek deneme tarlaları uygulamasının yaygınlaştırılması önerilmektedir.

Tarla ziraatı konusunda *pamuk üretimi* ayrıca ve daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Türkiye pamuk üretimine iki nedenle önem vermektedir. Bir yandan geliştirdiği pamuklu dokuma fabrikalarının pamuk ihtiyacını karşılamak, diğer taraftan pamuk ihraç edebilmek istemektedir. İnönü, Başbakanlığında Türkiye için yılda 500.000 balya üretim hedefi koymuştur. Ancak Savaş sırasında Türkiye pamuk fiyatlarını denetim altına alınca, özellikle Ege bölgesinde çiftçi başka ürünlere kaymış ve 1942 yılında 285.000 balya olan pamuk üretimi daha sonraki yıllarda 200.000 balya düzeyine inmiştir.

Program'da; saptanan üretim bölgelerinde her üç yılda bir tohumlukları değiştirmek için Akala ve Yerli pamuğun ıslah çalışmalarına önem vermek, üretme çiftliklerindeki saf tohum üretim alanlarını artırmak, Seyhan Pamuk Deneme Islah ve Üretim Müessesesi'ne bağlı Hacı Ali Çiftliğini 10.000 dönümden 20-25.000 dönüme çıkarmak, ayrıca Ceyhan'da bir üretme çiftliği kurmak, Manisa'da kurulan üretme çiftliğine ek olarak İzmir, Denizli, Antalya ve Iğdır'da yeniden üretme çiftlikleri kurmak, pamuk selektör merkezlerini çoğaltarak tüm pamuk tohumlarının kalburlanmasını sağlamak, pamuk ıslahı, sulama, lif teknolojisi ve pamuk teşkilâtıyla ilgili konularda beş yıl üst üste olmak üzere her yıl üç Yüksek Ziraat Enstitüsü mezununu yabancı ülkelere iki yıllık uzmanlık eğitimine göndermek, öneriliyordu.

Bağ ve bahçe kültürleri

İkinci olarak ele alınan konu *Bağ ve Bahçe Kültürleri* olmuştur. Bu kapsamda meyvecilik, turunçgiller, çay, bağ, sebze ve çiçekçilik faaliyetleri yer almaktadır. *Meyvecilik sahaları* toplam ziraat alanının yüzde 0,51'ine denk gelen 285.900 hektardır. 133 milyon lira döviz getirmektedir. Türkiye'nin döviz gelirini bu kanaldaki gelişmeyle 3-4 misli artırması beklenmektedir. Hâlihazırda 24 meyvecilik müessesesinde yılda 500.000 fidan üretilmektedir ve bu fidanlarla 25-30 bin dekar yeni meyve bahçesi kurulabilecektir. Bu sayılar yetersiz görüldüğü için her biri 250 dekarlık 17 yeni meyvecilik istasyonu kurulması önerilmekte ve her yıl 3 milyon meyve fidanı dağıtılarak 200 bin dekar meyve bahçesi kurulması planlanmaktadır.

Türkiye'de *bağ sahası* toplam ziraat alanının yüzde 0,62'sine tekabül eden 345 bin hektardır. Bu alanların da geliştirilmesi hedeflenmektedir. Hâlihazırda 1.362 dekar genişliğinde 6 bağcılık müessesesi bulunmaktadır. Bu müesseselerde yetişen 2,5 milyon adet asma çubuğuyla ancak 5 bin dekar yeni bağ kurulabilecektir. Yeni kurulacak bağ alanını 10 bin dekara çıkarmak için her biri 250 dekarlık yeni 4 bağcılık müessesesi kurulması önerilmiştir.

Türkiye'de varolan *zeytinliklerin* toplamı 364.532 hektardır. Bunun 198.340 hektarında 26 milyon kadar ürün veren zeytin ağacı, 148.092 hektarında ise 50 milyon yabani zeytin ağacı bulunmaktadır. Yabani zeytinliklerin aşılanmasını özendirmek için, 3573 sayılı kanun yerine yeni bir taslak hazırlanması önerilmektedir. İzmir'deki Bahçe Kültürleri İstasyonu'nun Zeytincilik Enstitüsü haline getirilmesi ve burada bir örnek yağhane kurulması, ayrıca Gemlik, Milas, Edremit ve Antalya'da birer zeytin fidanlığı kurulması, varolan zeytincilik teşkilatının Gaziantep-Maraş, Mardin-Urfa ve Hatay-Seyhan illerine de yaygınlaştırılması tavsiye edilmektedir.

Ülkede *sebzecilik* daha çok sahillerde ve büyük şehirler civarında, bu şehirlerin yaş sebze ve meyve ihtiyacını karşılamak için yapılmaktadır. Köylerde gelişmemiştir. Bunun için ziraat teşkilatının köylere kadar yayılıp bu konuda köylüye rehberlik yapması, fide yetiştirip köylüye dağıtması önerilmektedir. Ayrıca sebze üretimine talep yaratmak için konserve ve salça imalathanelerinin kurulması tavsiye edilmektedir.

Çiçekçilik, büyük şehirlerde önem kazanmıştır. Türkiye, önemli ölçüde gül fidanı ile çiçek tohumu ve soğanı ithal etmektedir. Bunu azaltmak için bunların Bakanlığa bağlı bahçe kültürü müesseselerinde yetiştirilip halka dağıtılması önerilmektedir. Bu konudaki teşkilatlanmayı genişletmek için Bağ-Bahçe Kültürleri konusunun şube müdürlüğü düzeyinden Genel Müdürlük düzeyine çıkarılması ve beş yılda 20 kadar Yüksek Ziraat Enstitüsü mezununun ihtisas için Avrupa ya da Amerika'ya gönderilmesi düşünülmektedir.

Çiftçinin teknik vasıtalarla donatılması

Türkiye'de savaş sonrasında tarımın teknik vasıtalarla donatılması istenilmekte ve bunun için dört ayaklı bir mekanizma önerilmektedir. Bu dört ayaklı mekanizmanın birinci ayağı *Ziraat Aletleri Fabrikası'dır*. Bu fabrikanın yılda 100.000 adet muhtelif tipte pulluk, 10.000 adet toprağı hazırlayan alet, 2.000 adet diskaro, 1.000 adet hububat mibzeri, 2.000 adet pamuk mibzeri, 5.000 adet çapa makinesi, 500 orak makinası ve 400.000 uç demiri üretmesi gerektiği hesaplanmıştır.[101] Bu mekanizmanın ikinci ayağını tohumların mihaniki olarak temizlenmesini sağlayacak *selektör teşkilâtının* kurulması oluşturmaktadır. Bakanlığın hâlihazırda 321 selektörle verdiği hizmet yetersiz kalmakta, selektör sayısının en azından 1.500'e çıkarılması gerekmektedir. Bunun için program dönemi olan beş senede her yıl sisteme 300 yeni selektörün sokulması gerektiği hesaplanmıştır. Üçüncü ayakta *Ziraat Makinaları Araştırma İstasyonu'nun* kurulması bulunurken, dördüncü ayakta ise halen bir şube müdürlüğüyle yönlendirilen bu alanda *Ziraat Alet ve Makinaları Genel Müdürlüğü'nün* kurulması vardır.

Bu mekanizmayla Türkiye'nin tarımında bir yandan sapandan pulluğa geçiş sağlanırken, öte yandan çekim hayvanından *traktöre geçiş sağlanmak* istenmektedir. Türkiye için 35-60 beygir gücündeki dizel tank traktörleri ile 20-30 beygir gücündeki petrolle çalışan tekerlekli traktörlerin uygun olacağı düşünülmektedir. Türkiye'de traktör sayısının beş yılda 6.000'e çıkarılması hedeflenmiştir. Bu halde yeterli yedek parçanın sağlanması garanti edilmeye çalışılmış, ülkenin değişik yerlerinde 30 adet ziraat alet ve makinaları tamirhanesinin kurulması planlanmıştır.

Tarımsal savaş işleri

Plan'da, Türkiye'de tarımda zararlılarla mücadele edilmemesi dolayısıyla yıllık kayıpların 409.200.000 lira olduğu hesaplanmıştır. Her yıl 500.000 dekar çekirgeli alanın temizlenerek beş yılda 2.500.000 dekarlık alan (yani tüm çekirgeli alanlar) ve yine her yıl 4 milyon dekarlık fareli alanın tathir edilmesi yoluyla beş yılda 20 milyon dekarlık fareli alan kurtarılmış olcaktır. Beş yılda 475.000 baş domuz ve zararlı hayvan itlaf edilecek, 1,5 milyon ton buğday tohumluğu temizlenerek sürme hastalığından, 15 milyon elma ağacı karpokapsadan ve 10 milyon turunçgil ağacı krizomfalus koşnili ve diğer koşnilden kurtarılacaktır.

101 1947 yılında Kemal Süleyman Vaner tarafından hazırlanmış bulunan Türkiye İktisadi Planında önerilen Ziraat Aletleri Fabrikası'nın kapasitesi 50.000 pulluk, 5.000 tırmak ve kazayağı ve 200.000 uç demiri olarak tanımlanmıştı. 1948 tarım planında önerilen Fabrika'da kapasiteler ikiye katlanmıştır.

Bu alanda hâlihazırda Ankara'da bir Merkez Mücadele Enstitüsü ile Seyhan ve Bornova'da mücadele istasyonları bulunmaktaydı. Samsun, İstanbul ve Elazığ'da kurulmakta olan mücadele istasyonlarına ek olarak Erzurum ve Urfa'da da birer mücadele istasyonu kurulması öngörülmüştür. Bu kurumlarda çalıştırılmak üzere beş yılda 10 Entomolog ve 10 Fitopatolog'un yurtdışında eğitilmesi düşünülmüştür. Ayrıca bu alanda yönetimin etkinliğini sağlamak için Bakanlık'ta Tarımsal Savaş ve Bitki Sağlığı İşleri Genel Müdürlüğü'nün kurulması önerilmektedir.

Ziraat sanatları

Yurtiçinde yetiştirilen bitki ve hayvan ürünlerinin işlenerek değerinin artırılması ve ihraç edilmesi konusunda Orta ve Teknik Tarım Okulları'yla Bahçe Kültürleri İstasyonları çalışmaktadır. Plan'da bu konuda üretim bölgelerinde seyyar kurslar açarak çiftçinin bilgilendirilmesi önerilmektedir.

Zirai öğretim işleri

Tarım alanında köylünün bilgilendirilmesinde hâlihazırda 7 Teknik Bahçıvanlık ve Teknik Tarım okulu; İstanbul, Bursa, İzmir ve Adana'da kurulmuş olan 4 Orta Tarım Okulu ve 1 Tavukçuluk Enstitüsü; Bursa'da İpekçilik Enstitüsü ve Bursa, Denizli, Antalya, Diyarbakır ve Edirne'de İpekböcekçilik İstasyonları bulunmaktadır. Beş yıllık planlama döneminde ise 8 yeni Teknik Bahçıvanlık ve Teknik Tarım Okulu; Ankara, Adana ve Sivas'ta 3 Makinist Okulu; Ankara, Amasya, Rize ve Hatay'da yeni ipek böcekçiliği istasyonları kurulacaktır. İpek böcekçiliği istasyonlarının arıcılık işlevini de yüklenmesi istenilmektedir. Ayrıca araştırma kuruluşlarında elde edilen bulguları çiftçiye ulaştırmak için Teknik Ziraat Teşkilatları'nın kurulması gerekmektedir. Beş Yıllık Plan'da 10 ilde bu teşkilatlardan kurulması öngörülmüştür.

Tarımsal ekonomi işleri

Tarımsal üretimin gerçekleşebilmesi, kullanılması ve değerlendirilmesi tamamen ekonomi içinde gerçekleşmektedir. Tarımsal kredi organizasyonları ve fonksiyonları, çiftçi borçları, tarımsal kooperatifler, ziraat odaları ve zirai sigorta olanaklarının geliştirilmesi gerekmektedir. Plan, bu konularda araştırma yapacak bir tarımsal Ekonomi İşleri Dairesi'nin kurulmasını önermektedir.

Ziraat işleri alanında yapılacak işler için Plan'da yapılacak harcamalar konusunda yapılan hesapların özeti Tablo 3.3'te verilmektedir.

TABLO 3.3
Ziraat İşleri Alanında Yapılacak Harcamalar

Şubeler	*Bir senelik lira*	*Beş senelik lira*
Tohum ıslah işleri	4.138.580	20.692.900
Su işleri	1.542.420	7.712.100
Kimyevi gübre	351.900	759.500
Bağ-bahçe kültürleri	3.810.200	19.051.000
Çiftçiyi teknik araçlarla donatma işleri	94.573.836	324.006.280
Tarımsal savaş	15.132.260	75.661.300
Ziraat sanatları	200.000	1.000.000
Zirai tedrisat	4.760.000	23.800.000
Teknik ziraat	6.732.000	33.660.000
Tarımsal ekonomi	397.872	1.989.360
Toplam	131.639.068	508.332.440

Görüldüğü üzere Program'da en önemli payı çiftçiyi teknik araçlarla donatmak ve teknik ziraat alırken, onu tarımsal savaş ve tohum ıslah işleri izlemektedir.

Çiftçiyi topraklandırma işleri

Daha önce ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Yasası 1945 yılında çıktıktan sonra yapılmaya başlayan uygulama oldukça yavaş ilerlemiştir. Toprak dağıtımının hızlandırılamayışında iki etken kendisini göstermektedir. Bunlardan ilki yeterli sayıda Toprak Komisyonu'nun kurulamamış olmasıdır. Kurulan komisyon sayısı 16'da kalmıştır. Toprak dağıtım, tapu kadastro ve iskân işlerinin ayrı ayrı kuruluşlarda gerçekleşmesi sonuç alınmasını geciktirmektedir. Bu üç işi tek bir genel müdürlük içinde toplamak için "Tapu ve Kadastro ve Toprak İşleri Genel Müdürlüğü Kuruluş Kanunu Tasarısı" hazırlanmış ve beş yıl içinde kurulan komisyon sayısını 100'e, gezici mahkeme sayısını 50'ye çıkaracak bir program yapılmıştır. Beş yılda 250.000 aileye toprak dağıtma amaçlandığı, 4753 sayılı yasadan faydalanacakların sayısının ise 1.000.000 olduğu tahmin edildiğine göre bu hesapla beş yılda uygulamanın ancak dörtte biri gerçekleştirilmiş olacaktır.

TABLO 3.4
Çiftçiyi Topraklandırma İşleri Programı

Yılı	*İdare masrafı (lira)*	*Kuruluş (I) onarım kredisi (lira)*	*(II) Kamulaştırma (lira)*	*Yekûn*	*(III) Devlet toprağı (ira)*
1949	2.500.000	17.850.000	2.142.000	22.492.000	5.712.000
1950	4.500.000	35.700.000	4.284.000	44.484.000	11.424.000
1951	6.650.000	53.550.000	6.423.000	66.623.000	17.136.000
1952	8.750.000	71.400.000	8.568.000	88.718.000	22.848.000
1953	8.750.000	71.400.000	8.568.000	88.718.000	22.848.000
Toplam	31.150.000	249.900.000	29.985.000	311.035.000	79.968.000

(I) Çiftçiden 20 yılda tahsil edilecektir.
(II) Çiftçiden 26 yılda tahsil edilecektir.

Hayvancılık işleri

Bu programı geliştirenler, Parti Meclisi Raporu'ndaki hayvan mevcudunun süratle çoğaltması ve hayvan hastalıklarıyla mücadeleyi etkinleştirme talebinden yola çıkmaktadırlar. Bu amaçlara ulaşmak için aşağıda sıralayacağımız konular ele alınmıştır.

İyi yemleme

Türkiye'de hayvan sayısına göre hayvanların çok kötü beslendiğine ilişkin veriler bulunmaktadır. 1935-1945 yılları arasında kullanılan yemlerin ortalama olarak yıllık protein değeri 245.946 ton, nişasta değeri 3.237.550 ton iken; normal beslenmeleri için gerekli protein değeri 2.029.310 ton, nişasta değeri 14.913.000 ton olarak hesaplanmıştır. Protein açığı 10 kat, nişasta açığı ise 5 kattır ve bu açık mera beslenmesiyle kapatılamamaktadır. Hayvanlar yılda iki defa aç kalmaktadırlar. Meraların karla kaplı olduğu kış ayları ve kurudukları yaz ayları kötü beslenme dönemleridir. Daha önceki bölümlerde de değindiğimiz üzere yem üretimini artırma temel politika haline getirilmelidir.

İyi bakım

Türkiye'de hayvanlar çok iptidai ağıl ve ahırlarda ya da mağaralarda, geleneksel bilgilerle yetiştirilmektedir. Bu nedenle ahır ve ağıllarını ıslah edeceklere ya da yeniden inşa edeceklere teşvik verilmesi ve gerekli bilgilerin köylüye ulaştırılması için adım atmak önerilmektedir.

Hayvanların sağlığının korunması ve savaş işleri

Hayvanların sayısının hızla artırılabilmesi için önce sağlıklı olmaları gerekmektedir. Bunun sağlanması için de veteriner teşkilatının yurt sathında etkili olarak çalışabilmesi, yeterli araç ve gereçle donatılması gerekmektedir. Bu doğrultuda beş yıllık bir salgın hastalıklarla mücadele programı oluşturulmuştur. Mücadele alanları;

A) Tek tırnaklı hayvanlarda ruam ve salgın lenfanjit, sığırlarda ise tüberküloz ve bruselloz hasatalıklarını kökünden kaldırmak,
B) Hayvancılığa büyük zararlar veren uyuz, kene, bit vs. dış parazitleri ile kelebek, kıl kurdu gibi unsurlarla savaş,
C) Sürekli hayvan telefatına sebep olan şarbon ve kuduz hastalıklarıyla çiçek, keçi ağrısı, tavuk vebası, barbon, yanıkara ve şap gibi hastalıklar için koruyucu aşı uygulamasına başlanması,
D) Yurtdışından girecek hastalıklı hayvanların engellenmesi için hudut ve limanlarda hayvan tahaffuzhaneleri ve ülke içinde hayvan muayene istasyonları kurmak,
E) Veteriner savaş teşkilatının alet ve techizatını yeterli hale getirmek,
F) Veterinerlerin hastalık alanlarına hızla gidebilmelerini sağlamak için sistemdeki motorlu araçların sayısını yeterli hale getirmek,

olarak sıralanmıştır.

Veteriner sağlık kurumları ile araştırma, teşhis, aşı, serum ve biyolojik maddeler istihsal enstitüsü ve çiftlikleri, bölge laboratuvarları, hastane ve dispanserler

Etlik ve Pendik bakterioloji enstitülerinin, planlanan mücadele için yetersiz kalmaları dolayısıyla, Ankara'da "Veteriner Merkez Savaş Enstitüsü", "Serum Fabrikasyon Çiftliği" ve "Serum, Virus Tecrübe Hayvanı Yetiştirme Çiftliği" kurulacaktır. Ayrıca mücadelenin ülke içinde yaygınlaştırılması için bölgesel laboratuvarlara da gereksinme vardır. Hâlihazırda tamamlanmamış üç laboratuvar bulunmaktadır ve ilk beş yılda bunların sayısı 10'a çıkarılacaktır. Tüm ülkenin 23 laboratuvara ihtiyacı olduğu hesaplanmıştır. Bundan başka Adana, Eskişehir ve Konya'da üç hayvan hastanesi bulunmaktadır ve birinci beş yılda 21 ilde 13 hastane ve 8 dispanser kurulacaktır. Ayrıca varolan Hayvan Sağlık Memurları Okulu'nun genişletilmesi ve yeniden bir Sağlık Okulu ve bir de Nalbant Okulu kurulması önerilmiştir.

Hayvanların sayılarının çoğaltılması ve verimlerinin arttırılması

Hayvanların sayılarının çoğaltılması ve verimlerinin artırılması çalışmalarında erkek damızlıkların sağlanması kritik bir öneme sahiptir. Plan hazırlanana kadar Bakanlık tarafından beş hara, sekiz aygır deposu, dört inekhane ve bir merinos çiftliği kurulmuştur. Ama bunlar yeterli değildir.

Beş yıllık plan tamamlandığında Bakanlık emrinde 2.050 damızlık kısrağı bulunan 9 hara, 4.150 damızlık ineği bulunan 9 inekhane ile 9 haranın sığırcılık şubeleri, 850 damızlık manda ineği olan manda yetiştirme şubeleri, 110 dişi eşeği bulunan bir şube ile 9.000 baş Merinos koyunu, 200 baş Karagül koyunu, 1.000 baş tiftik anaç keçisi ve yerli koyunlarımızın ıslahı için de 16.200 baş elit yerli koyunu bulunacaktır. Bu hayvanlar anaçlık yapan dişi damızlıklar olup, erkek yavruları hesap edilmemiştir. Bunların hepsinin toplamı 60.000 başı bulacaktır.

13 aygır deposunda 2.050 baş aygırla halk kısraklarına aşım yapılacaktır. Bu suretle her yıl 50.000 kısrağın aşımından en az 30.000 yüksek kaliteli tay elde edilecektir. Ayrıca her yıl 500 baş aygır, 1.200 baş boğa, 2.500-3.000 baş Merinos koçu, 3.000 baş yerli koç, 350 baş tiftik tekesi köylere ve yetiştiricilere verilecektir. Bu yolla ikinci beş yıldan sonra memleketin elit damızlık gereksinmesi karşılanmış olacaktır. Merinos konusunda her yıl 30.000 baş dişi toklunun damızlığa girmesine, Akkaraman koyunlarından Şevyot yapağısına yakın kalitede bir yapağı elde etmek için gerekli damızlıkların yetiştirilmesine ve kürklük deri üretimi için Karagül koyununun yetiştirilmesine girişilmiştir.

Plan'da büyük sermayenin modern hayvancılık işletmeleri kurması önerilmekte ve özel ve tüzel kişilere vasıflı ve verimli damızlık hayvan yetiştirmek üzere devletçe beş yıllık bağlantılar yapılması, bunun için gerekli harcamaların yüzde 50'sine kadar faizsiz kredi verilmesi önerilmektedir. Ayrıca *özel idarelerin* damızlık depoları kurma, aşım ve bakım durakları oluşturma vb. işlevleri yüklenmesi istenmektedir.

Hayvancılığın sigorta usulü ile garanti altına alınması ve hayvan kredisi işi

Hayvancılığın geliştirilmesinde kredi olanaklarının bulunması oldukça önemlidir. Ziraat Bankası'nın bu konuda verdiği yıllık kredi miktarı 5 milyon lira düzeyindedir ve Plan'da bu miktarın 20 milyon liraya çıkarılması önerilmektedir. Kredi miktarının genişlemesi hayvan sigortasının kurulmasıyla kolaylaşacaktır. Hayvan sigortacılığına Trakya, Marmara ve Ege Bölgesi'ndeki yüksek verimli hayvanlardan başlayarak girişilmesi önerilmektedir.

Hayvancılığın çeşitli usullerle teşvik edilmesi

Plan'da köy grup merkezlerinde, ilçelerde sergiler açmak, para mükâfatları vermek, yarışlar düzenlemek, iyi bakılan damızlıklara bakım primi vermek, sıhhi ahır ve ağıllara mükâfat vermek, devletçe saptanan aşım merkezlerindeki aşım sonrasında elde edilen yavrulara prim vermek vb. çok sayıda teşvik mekanizması önerilmiştir.

Türkiye'de et ve süt sanayisi henüz kurulmamış durumdadır. Dericiliğimiz iptidai şekilde üretim yapmakta, yalnızca yapağı kısmen fenni bir şekilde değerlendirilmektedir. Kararlı bir fiyatlandırma sistemi gelişmiş değildir. Plan bu eksiklikler konusunda saptamalar yapmakta ama somut öneriler geliştirmemektedir.

Eleman ve teşkilât

Varolan veteriner hekim sayısı 522, sağlık memuru sayısı 319'dur. Varolan işlevler için yetersiz olan bu kadro, planlanan işlevler karşısında daha yetersiz hale gelecektir. 1.400 veteriner hekime daha ihtiyaç vardır ve bu açığı kapatmak için Veteriner Fakültesi'ne her yıl 150 öğrencinin alınması önerilmektedir. Selimiye Hayvan Sağlık Memurları Okulu'nun tevsi edilerek buraya her yıl 50 yeni öğrenci alınması ve ayrıca bir okul daha açılması gerekeceği hesaplanmıştır. Ayrıca bir Nalbant Okulu'nun açılması da plana alınmıştır. Plan'da, bunlara ek olarak veterinerlerin mesleklerini icrasına dair "Veteriner Hekimliği Kanunu"nun çıkarılmasının önemine de değinilmiştir. Öte yandan Tarım Bakanlığı'ndaki Veteriner Umum Müdürlüğü'nün üç Umum Müdürlük haline getirilmesi önerilmektedir. Bunlar; Bulaşıcı Hayvan Hastalıklarıyla Mücadele Umum Müdürlüğü, Zootekni Umum Müdürlüğü ve Hayvan Sağlık Koruma ve Gıda Kontrolları Umum Müdürlüğü olacaktır.

Tablo 3.5'te, hayvancılık İşlerine ilişkin planda yapılması gerekli görülen harcamalar verilmektedir.

Orman işleri

Korumak ve kurtarmak

Plan, ormancılık alanında iki faaliyet alanı belirlemiştir. Bunlardan birincisi varolan ormanları korumak, kurtarmak iken ikincisi orman alanlarını imar ederek geliştirmektir. Ormanların korunabilmesi için öncelikle orman sınırlarının belirlenmesi, bu alanların içinde kalan yaylak, kışlak, otlak ve sulama ve bina haklarına açıklık kazandırılması, ormanın bütünlüğünü sağ-

TABLO 3.5
Birinci Beş Yıllık Plan'ın Veteriner ve Zootekni İşlerinin Uygulanması İçin Gerekli Ödemeler

	1. yıl (lira)	*2. yıl (lira)*	*3. yıl (lira)*	*4. yıl (lira)*	*5. yıl (lira)*	*Toplam (lira)*
Savaş işleri	10.000.000	10.000.000	10.000.000	10.000.000	10.000.000	50.000.000
Sağlık koruma	5.550.000	4.220.000	4.290.000	3.765.000	3.805.000	21.630.000
			Zootekni			
Haralar kuruluş	11.622.000	7.575.000	8.474.000	6.485.000	7.197.000	41.324.000
İnekhaneler kuruluş	5.413.000	3.944.000	2.471.000	2.529.000	2.587.000	16.944.120
İşletme	300.000	300.000	400.000	500.000	500.000	2.000.000
Aygır depo. kuruluş	4.437.000	1.893.000	7.362.000	9.212.000	–	22.904.000
İşletme	1.000.000	1.520.000	1.900.000	2.300.000	2.650.000	9.270.000
Merinos üretim çift.	1.740.000	1.200.000	1.000.000	1.000.000	100.000	4.740.000
İşletme	500.000	500.000	500.000	400.000	200.000	2.100.000
Hayvancılığı teşvik prim.	1.950.000	2.100.000	2.250.000	2.400.000	2.400.000	11.100.000
Genel gider	950.000	965.000	1.025.000	1.035.000	1.245.000	5.170.000
Toplam Zootekni	28.062.000	21.890.000	23.560.000	26.961.000	16.879.120	116.352.120
Teşkilât	8.325.100	8.512.600	9.000.000	9.387.600	9.717.100	44.942.500
Toplam	51.937.100	44.622.600	46.850.000	50.113.600	40.401.220	232.924.620

layacak şekilde hakların takasının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan Plan'da özellikle orman içinde verimsiz topraklarda yaşayan köylünün verimli topraklara nakli ve iskânı üzerinde durulmaktadır.

Ormanların korunma ve bakımını sağlamak için bir bakım teşkilâtı kurulması önerilmektedir. Yangınla, haşarat ve hastalıklarla mücadele edecek olan bu teşkilat, haberleşme cihazları ile donatılacaktır. Ayrıca ormanların korunması için yavaş yavaş ormanlardaki kıl keçilerinin tasfiyesi, orman civarı köylerinin başka geçim kaynaklarına yöneltilmesi ve yabani zeytinlerin imarının ormanlara zarar vermeyecek biçimde düzenlenmesi önerilmektedir.

Ormanların imar ve ıslahı

İmar ve ıslah için orman sınırlarının belirlenmesi ve müktesep hakların tasfiyesinden sonra fotogrametri yoluyla haritalama ve amenajman planlarının yapılması gerekecektir. Orman üretiminin ucuzlatılması, üretimin yoğun olduğu alanlarda dekovil şebekesi kurulması, hem işletme hem de bakım için orman yollarının yapılması, haberleşme sisteminin kurulması, or-

man içi motorlu araç sisteminin geliştirilmesi; orman içinde trebentin, sığla yağı tasfiye fabrikaları, odun ispirtosu üretim tesisleri ve kâğıt hamuru değirmenleri kurulması önerilmektedir. Ayrıca orman boşluklarının ağaçlandırılarak doldurulması, ağaçlandırılacak alanlar için tohum evlerinin tesis edilmesi, aynı amaçla fidan yetiştirilmesi ve mevcut üç fidanlığa ek olarak beş fidanlık daha kurulması planlanmıştır.

Bu amaçları gerçekleştirmek için plan döneminde yapılacak harcamalar Tablo 3.6'da verilmiştir.

TABLO 3.6
Plan Döneminde Orman İşleri İçin Yapılacak Harcamalar

Masrafın türü	*Birinci yıl (lira)*	*İkinci yıl (lira)*	*Üçüncü yıl (lira)*	*Dördüncü yıl (lira)*	*Beşinci yıl (lira)*	*Toplam (lira)*
Sınırlama masrafları	420.500	425.000	530.500	721.000	705.000	2.802.000
Ormanlar içindeki hakların tasfiyesi	5.000.000	5.000.000	5.000.000	5.000.000	5.000.000	25.000.000
Bakım masrafları	11.450.800	12.626.600	14.438.600	14.929.000	14.918.000	68.363.000
Harita ve amenajman	1.950.000	700.000	700.000	700.000	700.000	4.750.000
Binalar	12.000.000	12.000.000	12.000.000	12.000.000	12.000.000	60.000.000
Dekovil	2.160.000	2.160.000	–	–	–	4.320.000
Yollar	20.000.000	20.000.000	20.000.000	20.000.000	20.000.000	100.000.000
Telefon	2.250.000	2.250.000	2.250.000	2.250.000	2.250.000	11.250.000
İmalathaneler	1.200.000	–	–	–	–	1.200.000
Nakil vasıtaları	1.342.000	1.342.000	1.342.000	1.342.000	1.342.000	6.712.500
Eşya ve malzeme	4.385.000	–	–	–	–	4.385.000
Eğitim öğretim ve propaganda	3.000.000	3.000.000	3.000.000	3.000.000	3.000.000	15.000.000
Araştırma, örnek işletme ve mütehassıs masrafları	1.000.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000	5.000.000
Orman içi ağaçlama	1.000.000	1.000.000	4.000.000	4.000.000	6.000.000	16.000.000
Tohum evleri	1.334.000	108.000	108.000	1.442.000	216.000	3.208.000
Fidanlıklar	6.700.000	2.400.000	2.400.000	2.400.000	2.710.000	16.612.000
Yeniden orman kurma	250.000	500.000	500.000	1.000.000	1.000.000	3.250.000
Sel yataklarının ağaçlanması	100.000	125.000	225.000	225.000	325.000	1.000.000
Yekûn	75.544.800	64.637.100	67.494.600	70.009.500	71.166.500	348.852.500

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA HAZIRLANAN İVEDİLİ SANAYİLEŞME PROGRAMI

1. GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı içinde Türkiye'nin, Müttefikler'in safında yer almış olmasına karşın savaş dışı kalmayı başarması neticesinde Almanya'yla da ilişkilerini sürdürmesinin, dış ticaretinin tamamen durmasını engellediğini ve belli ölçüde de olsa ithalat yapmasını sağladığını İkinci Cilt'te ayrıntılı olarak görmüştük. İçine girilen savaş koşulları, Türkiye'ye hangi alanlarda sanayisini güçlendirmesi gerektiği konusunda güçlü hatırlatmalar yapıyordu. Bu hatırlatmalar neticesinde Savaş'ın sonuna yaklaşılırken bir sanayileşme planı hazırlığına girişen Türkiye, 1944-1946 yılları arasında, planlama çevrelerinde "1946 Planı" ya da "İvedili Sanayi Planı" olarak tanınan planı geliştirdi.

Bu bölümde üzerinde durulacak olan "İvedili Sanayi Planı", Türkiye'nin iktisat tarihi bakımından üç ayrı yönden ilginçtir;

a) 1946 Planı, Türkiye'nin 1930'larda başlayan ve devletçilikle birlikte gelişen birinci nesil planlama düzeyinin en gelişmiş örneğidir. Bu nedenle, dönemle ilgili planlama deneylerinin değerlendirilmesinde mutlaka gözönünde tutulması gereken bir belgedir.
b) Cumhuriyet döneminin ideolojisinin incelenmesinde üzerinde en çok durulan hareketlerden biri olan "Kadro"culuğun anlaşılması bakımından da bu plan çok önemli bir belgedir. *Kadro* hareketinin öncüsü olan Şevket Süreyya Aydemir, bu planın hazırlanmasında "Ekonomi Bakanlığı Sanayi Tetkik Dairesi" başkanı olarak ana sorumluluğu yüklenmiş-

tir. Kritik önemdeki sorumlulardan bir başkası, "Sümerbank'ın konjonktür müşaviri" ve yine bir Kadrocu olan İsmail Hüsrev Tökin'dir. Bu iki "Kadro"cu, planın yönetiminde ve hattâ politikalarının saptanmasında çok etkin olmuşlardır.[1] Bu yüzden 1946 Planı'na "kadrocu planlama" anlayışının somutlaşması olarak da bakılabilir.

c) Türkiye, savaş sonrasında iktisadî politikalarında önemli dönüşümler geçirecektir. Yeni politikayı, Süleyman Vaner tarafından hazırlanan *"1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı"* temsil etmektedir.[2] 1947 Planı'nda gerçekleştirilen dönüşümün kavranabilmesi için 1930'lu dönemlerin planlama anlayışının son temsilcisi olan "1946 İvedili Sanayi Planı"nın iyice tanınması gerekir.

Bu bölümde Plan'ın; önce içinde geliştiği dış ve iç siyasal ortam hakkındaki kabulleri ele alınacak, daha sonra nasıl bir süreç içinde geliştiği betimlenilecek ve içeriği kısaca özetlenerek, genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

2. PLAN'IN DIŞ DÜNYA VE YURTİÇİ KOŞULLARI HAKKINDAKİ YORUMLARI

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin, hem dış ilişkilerinde hem de ülke içi siyasal örgütlenmesinde çok önemli değişimler olmuştur. Savaş sonrası kalkınma planları, bu dönüşümün gerçekleşmekte olduğu dönemde hazırlandığı için, hem bu dönüşümü etkilemek hem de ona uyum sağlamak gibi zor bir durumla karşı karşıya kalmışlardır. Plan'ın zaman içindeki gelişimiyle birlikte kavranabilmesi için öncelikle Türkiye'nin, dış ilişkilerinde ve ülke içi siyasal örgütlenmesindeki değişmeleri nasıl yorumladığı üzerinde durmak gerekir.

Plan'ın hazırlandığı dönemde, dünya kapitalist sistemi, savaş sonrası dönemin dünya ekonomisini denetleyecek temel kurumlarını oluşturma çabası içindedir. 1929 ekonomik bunalımı sonrasında her ülke kendi içine kapanmış, otarşik büyüme modelleri yaygınlaşmış, dünya ticareti birden küçülmüş ve ikili anlaşmalarla ve kliring sistemi ile yönetilmeye başlamıştı. Batı kapitalist sistemi, savaş sonrasında bir daha böyle bir duruma düşmeyecek bir uluslararası düzen kurmak istemekteydi. Bu düzen hem ekonomik bunalımları önleyebilmeli hem de uluslararası ticaret hacmini artırmalıydı.

ABD için, bu yeni düzenin kurulması uzun erimde başarılması gereken bir amaç değildi. Savaş sonunda karşılaşacağı sorunların çözümü için, en kı-

---

1 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1958, s. 388.

2 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Ankara, 1974.

sa süre içinde gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Savaş içinde sanayi üretimini yüzde 170 artıran ABD'nin,[3] bu genişleyen ekonomisinin savaş sonrası koşullarına önemli işsizlik sorunları yaratmadan uyum yapabilmesi için, savaş öncesinde 3 milyar dolar olan ihracatını 8 milyar dolara çıkarması gerekmektedir. Bu yolla beş milyon kişiye iş yaratabilecektir. Amerika'nın, savaş sonrasına ilişkin ekonomik hedefini, savaş öncesinin uluslararası ticaret koşulları içinde gerçekleştirmesi olanağı yoktur.

Savaş sonrasının yeni uluslararası ekonomik düzeninin temeli, 1-23 Temmuz 1944 tarihinde Başkan Roosevelt'in çağrısı üzerine 44 ülkenin katılması ile toplanan Bretton-Woods Konferansı'nda atılacaktır. Konferans'ta savaş sonrası ekonomik düzeni için iki temel kurum; Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) önerilmiştir. Daha sonraki yıllarda oldukça etkili olduğu görülecek olan bu kurumlar, ABD'nin finans kapital çevrelerindeyse yeterli görülmeyecektir. Bu çevreler, Bretton Woods Konferansı'nın kredi sorunları üzerinde durduğunu, kredi kolaylığının bir uluslararası ticaret siyasası yerine geçemeyeceğini, temel sorunun uluslararası ticaret engellerinin kaldırılması olduğunu savunacaklardır.[4] Bu etkilerle, ABD serbest dış ticaret konusundaki politikasını daha belirgin hale getirecektir.

Bretton Woods Anlaşması'nı kabul ederek savaş sonrasında Batı kapitalist sistemi içinde yer alacağının ilk göstergesini veren Türkiye, bu anlaşma çerçevesinde serbest dış ticaret rejimi içinde sanayileşebileceğini düşünmektedir. Zamanın Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Cahit Zamangil;

> "Harbin sadece tahripkârlığı ile kalmayarak istihsal usullerinin getirdiği yeniliklerle sınai istihsal için hazırladığı büyük hamleler ve harp malzemesi için çalışan sanayiin istihalesinden beklenen büyük istihsal o nispette büyük bir ihraç zaruretini derpiş etmektedir. Dünya dış ticaretinin gösterdiği bu istikamet ve temayüller karşısında her şeyden önce çok satmak ve çok almak dileğine memleketimiz hararetle iştirak etmektedir. [...] Kanaatimizce millî sanayiimiz bu harekete ancak yardım edecektir. [...] Ziraatle sanayiini muvazeneli bir hale getirmiş olan memleketler, dünya ticaretinde herhalde küçük müşteriler olmamışlardır. Eğer kendi pamuğumuzu kendimiz işliyor ve bunun için

---

3 Şefik Bilkur, "Memleket Fiyatları Nasıl Gelişecek", *Türk Ekonomisi*, Yıl 2, Sayı 24, Haziran 1945.

4 Winthorop, W. A., "Bretton-Woods Konferansı'nın Kritiği", *Türk Ekonomisi*, Yıl 2, Sayı 17-18, Ekim-Kasım 1944; Uluslararası Ticaret Kurumu (ITO) adıyla kurulması düşünülen bir örgüt, bu örgütün getirmesi söz konusu bazı kontroller nedeniyle, ABD ticari çevrelerinin tepkisiyle karşılaşmış ve yaşayabilme şansını kaybetmiştir. Bunun üzerine uluslararası bir anlaşma olan G.A.T.T.'a gidilerek, uluslararası engellerin kaldırılması yolunda önemli bir adım atılmıştır. Bkz. A.G. Keenwood ve A.l. Lougheed, *the Growth of the International Economy 1820-1960*, Londra, 1971, s. 272.

daha az pamuklu bezler ithal ediyorsak, bunun yerine makineler, yedek parçalar, inşaat malzemesi alıyoruz,"

demektedir.[5]

Türkiye, savaş sonrası uluslararası dengede, Batı kapitalist sistemi içinde yer alabilmek için, savaş öncesindeki tarafsızlık siyasetinden hızla uzaklaşacaktır. Birleşmiş Milletler'in kurulacağı San Fransisco'daki toplantıya katılmak için "Mihver devletlerine" savaş ilân etmek ön koşul haline gelince, Birinci Cilt'te ayrıntılı olarak elde aldığımız üzere Türkiye, 23 Şubat 1945'te savaş kararı alarak, 26 Haziran 1945'te Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzalayan 51 ülke arasında yer almıştır.[6]

Türkiye'nin içine girmeye çalıştığı bu yeni uluslararası düzenin iktisadî politika kararları bakımından ilk somut sonucu, kendisini 7 Eylül kararları diye tanınan 1946 yılı devalüasyonuyla gösterdi. Bu uluslararası düzende, ticaretin artık ikili anlaşmalarla değil çok taraflı olarak yürütülmesi gerekiyordu. Bu ise, Türk parasının değerinin ayarlanmasını gündeme getirdi. O zaman doların resmi kuru 129 kuruş iken, bir doların piyasada satınalma gücü 349 kuruş idi. 7 Eylül kararları ile, doların kuru 280 kuruş olarak saptandı.[7] Dönemin Maliye Bakanı verilen kararı şöyle açıklamaktadır:

> "Paramızın yeni tarifini yaparken bu işi sırf memlekete ihracat imkânı vermek için mi yapmalı, yoksa bir para ameliyesinin husulü için mi yapmalı? İkinci yolu tercih ettik. Şumûllü bir iktisadi tedbir yoluna gidelim ve hakiki parite bulalım dedik. Bu işi bugünkü ahvalde iç ve dış fiyat temayülleri bakımından uygun bulduk. Sırf nazariyata dayanan formüllere göre içeride ve dışarıda muhtelif memleketlerin endekslerini karşılaştırdık ve neticede 280'den yüksek bir parite elde ettik. Böyle istikrarlı bir para elde etmek ve atiyen değişmeler yapmamak ve ihtiyatlı hareket etmiş olmak için biraz geride kaldık. Bu gerilik küçük bir intibak ameliyesiyle düzelebilir."[8]

Bu açıklama, Türkiye'nin bu devalüasyonu ihracat kaygılarıyla yapmadığını açıkça göstermektedir. Öyle ise bu devalüasyonun yapılmasında esas neden nedir? Bunun yanıtını yine Maliye Bakanı'nın konuşmasında buluyoruz: "27 Eylül'de Bretton Woods Anlaşması'na ithalimiz hakkında bir karar verilecektir." Türkiye savaşın son yılları içinde galip ülkelerce kurulmaya çalışılan yeni uluslararası düzenin kurumları içinde yer alırken, bir yandan da ga-

---

5 Cahit Zamangil, "Türkiye'nin Harp Sonrası Dış Ticareti", *Türk Ekonomisi*, Yıl 2, Sayı 19-20, Ocak-Şubat 1945.

6 Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, İstanbul, 1964, s. 188.

7 "7 Eylül Kararları ve Akisleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Yıl XVI, Sayı 191, Şubat 1947, s. 161.

8 Namık Zeki Aral, "7 Eylül Kararları ve Akisleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Yıl XVI, Sayı 190, Ocak 1947.

lip ülkeler arasındaki Sovyetler Birliği ve ABD ile İngiltere arasında zamanla artan gerilim içinde de yerini seçecekti.

12 Mart 1947'de Truman, Kongre'ye sunduğu mesajla Soğuk Savaşı açıkça ilân ediyordu. Bu mesajda 1948 yılına kadar Kongre'nin Yunanistan ve Türkiye'ye 400 milyon dolarlık ödenek ayırmasını ve devletlerin isteğine bağlı olarak her ikisine de sivil ve askerî personel gönderilmesini ve seçilecek Türk ve Yunan personelinin de ABD'de yetiştirilmesini sağlamak üzere yetki verilmesini istiyordu.[9] Böylece Türkiye, Soğuk Savaş içinde Batı bloku yanında konumlanmış oluyordu.

Truman Doktrini ile, savaş sonrası dönem için öngörülen uluslararası örgütlenme, önemli bir değişiklik geçiriyordu. Birleşmiş Milletler ikinci plana itiliyordu. *ABD'nin Truman Doktrini'yle kendi kendine üzerine aldığı "hür" ülkelerin korunması görevi için, Birleşmiş Milletler uygun bir kuruluş değildi.* Bu görev için yeni uluslararası örgütler kurulmalıydı. Soğuk Savaş'ın koşulları içinde bu kuruluşlar Marshall Planı ve onun aracı olan Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi (OEEC) ve Kuzey Atlantik Paktı (NATO) olarak ortaya çıktı.[10]

5 Haziran 1947'de ABD Dışişleri Bakanı George Marshall'ın, Harvard Üniversitesi'nde yaptığı Avrupa'nın kalkınmasının Amerika'nın çıkarlarına uygun olduğunu savunan konuşmasıyla açıklanmış olan Marshall Planı, Truman Doktrini'nin ekonomik alandaki yüzü olarak görülebilir.[11] Bu plan uyarınca 16 Avrupa ülkesi 22 Eylül 1947'de OEEC'yi kurdular ve dört yıllık bir "Avrupa'nın yeniden canlandırılması" planını ABD'ye sundular.

Türkiye Marshall Planı içinde yer almak için uğraştı ise de, bu planda Türkiye'ye oldukça marjinal bir yer verildi.[12] Türkiye'nin taleplerini formüle etmek için hazırlanan "1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı", genellikle Marshall Planı dışında tutuldu. Avrupa'nın yeniden canlandırılmasını öngören plan içinde Türkiye'ye ancak, bu amaçla tutarlı önerileri için yardım edilecekti. Genel kalkınma programları için Türkiye'nin, Marshall Planı'ndan değil, uluslararası sermaye kaynaklarından (piyasalarından) yararlanması önerildi. Marshall Planı, Türkiye'nin döviz stoklarını yeterli ve ödemeler dengesini uygun gördüğü için, *ilk 15 ayda yalnızca ABD'den kendi kaynakları ile makine almasında öncelik tanıyordu.*[13]

Marshall Planı'nda marjinal bir yer verilen Türkiye, 1949 yılında kurulan

9 Coral Bell, "Truman Doktrini Soğuk Savaş İlan Ediliyor", *20. Yüzyıl Tarihi*, Sayı 43, Eylül 1970.

10 Mehmet Gönlübol, "Dış ve İç Etkenler Açısından Nato ve Türkiye", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 43, Nisan 1971, s. 40-41.

11 D. K. Adams, "Marshall Yardımı, Avrupa'nın Kurulması", *20. Yüzyıl Tarihi*, Sayı 43, Eylül 1970.

12 Necmettin Sadak, "Marshall Planı'nın Türkiye'ye Ait Kısmı", *Türk İktisat Mecmuası*, Sayı 2, Şubat 1948.

13 M. R. Eralp, "Amerika Dünyaya Yardıma Borçludur", *Türk İktisat Mecmuası*, Sayı 2, Şubat 1948.

NATO'ya da başlangıçta kabul edilmedi. Türkiye, NATO'ya askerî savunmasından ziyade, Amerikan yardımından yararlanmak için katılmak istiyordu. Küçük Avrupa ülkeleri de, Türkiye'nin NATO'ya katılmasına benzer nedenlerle karşı çıkarken, İngiltere kendi çıkarları açısından Türkiye'nin Ortadoğu'da oluşturulacak bir başka paktta yer almasını istiyordu. Türkiye'nin NATO'ya kabulü, daha sonra ancak Kore Savaşı'na katılma pahasına sağlanacaktır.

Böylece Türkiye, savaş öncesinin dış siyasetinde tarafsız, ekonomik ilişkilerinde dışa oldukça kapalı ve otarşik olarak büyümeye çalışan bir ülkesi olmaktan çıkıp; Batı bloku içinde yer almaya çalışan, bunun için de bu blokun ekonomik ve siyasal koşullarını uygulamaya açık bir ülke haline geliyordu. Türkiye, savaş sonrasında yalnızca dış ilişkilerinde değil, aynı zamanda iç siyasal örgütlenmesinde de önemli bir değişme geçiriyor, tek partili bir siyasal rejimden, çok partili bir siyasal rejime geçiyordu. Bu geçiş konusunda Türkiye'de iki açıklama yaygındır. Bunlardan birincisi bu dönüşümü Türkiye'nin dış ilişkilerindeki dönüşümün bir doğal uzantısı olarak görmektir.[14] Nitekim Amerikan Senatosu'nda Türkiye'ye yardım müzakere edilirken tek partili siyasal rejimi eleştiri konusu olmuştur. Bu rejimle yönetilen Türkiye'nin, Batı bloku içindeki yeri tartışma konusudur. Batı dünyası, İkinci Dünya Savaşı içinde işlenen demokrasi ideolojisi nedeniyle, bu konudaki duyarlılığını koruyordu. 1 Kasım 1945'te İsmet İnönü, TBMM açış konuşmasında, "[b]izim tek eksiğimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır," diyordu.[15] Bu açık davetten sonra 7 Ocak 1946'da dönemin etkin muhalefetini oluşturacak Demokrat Parti kurulmuştu. Çok partili rejime geçişi ikinci açıklama biçimi ise, Cumhuriyet'in başından beri rejim içinde bulunan bir eğilimin, İnönü'nün isteğiyle uygulamaya konulması biçimindedir.[16] Bu açıklamanın kendi başına yeterli olmayacağı ya da birinci açıklamayı dışlayamayacağı kolayca gösterilebilir. Ama böyle bir eğilimin varlığının, dıştan gelen telkinlerin uygulanmasını kolaylaştırdığı da söylenebilir.

Türkiye'nin siyasal örgütlenmesindeki değişmeleri, sadece dış etkilere bağlayan açıklamalar yerine, bu süreci *savaş içinde ülkenin iktidarına el koyan sınıfların konumlarındaki ve koalisyonlarındaki değişme ile açıklayan bir üçüncü görüş geliştirilebilir*. Savaş içinde enflasyon, fiyatlar üstüne konulan kontroller ve karaborsa, toplumun sınıfsal yapısında ve gelir dağılımında önemli değişmeler doğurmuştur. Tüccarlar, sanayiciler ve piyasanın yeni koşullarından yararlanabilen çiftçilerin gelirlerinde ve sermaye birikimlerinde önemli artışlar yaşanmıştır. Buna karşılık memurlar, işçiler ve küçük

14 M. Z. Sertel, *Hatırladıklarım 1905-1950*, İstanbul, 1968, s. 258-259; Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi İdeolojisi*, Ankara, 1970, s. 5.

15 M. Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, 1970, s. 18-19.

16 Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1948, s. 397.

çiftçiler önemli kayıplara uğramışlardır.[17] Böylece, savaş sonrası dönemde liberal ekonomi politikasına geçişi isteyen bir sınıfın gelişmesi sağlanmıştır. Ama böyle bir sınıfsal gelişmenin Türkiye'nin siyasal örgütlenmesinde bu dönüşümü sağlayacak güçte olup olmadığını kesin bir şekilde söylemek çok zordur. Buna karşın böyle bir değişme başladığında demokratikleşme sürecini kendi yönünde denetleyebilecek, bu süreç içinde kendi gelişmesini daha da hızlandırabilecek bir yapıya kavuştuğu kolayca söylenebilir. Savaş koşulları içinde yaşanan ekonomik sıkıntıların "devletçiliğe" yüklenmesi, bu yükselen sınıfların liberal bir ekonomiye geçişi savunması için yeterli ideolojik malzemeyi de sağlayacaktır.

Bu tür baskılar yalnızca yeni kurulan Demokrat Parti muhalefeti dolayısıyla olmayacak, gerçekte sınıfsal yapısında DP'yle önemli benzerlikler gösteren CHP içinde de doğacaktır. 1938 yılından sonra "devletçilik" konusunda görülen yumuşama, 1943 yılında toplanan CHP'nin altıncı kurultayında devletçiliğin yeni tanımlamasıyla açıkça ortaya çıkmaktadır.[18] Bu tanımlamada "devletçilik", şahısların yapamadığını devlet yapar biçimindeki en geri çizgiye itilmiştir. Daha dış ilişkilerde açık bir değişme olmadan önce, CHP'nin kendi içindeki etkilerle olan bu dönüşüm, ülkenin sınıfsal yapısının da bu dönüşüme ne kadar hazır hale geldiğini göstermektedir. Nitekim ünlü Millî Korunma Kanunu'nda da işçi ve köylü kesimine karşılıksız fedakârlıklar yüklenirken, devletin özel girişimin kârlarını ve sürümünü korumaya, olağanüstü koşullara karşın gösterdiği özen, bu savın bir başka kanıtıdır.

İşte savaş sonrası kalkınma planları, Türkiye'nin hem dış ilişkilerinde hem de iç siyasal etmenlerinde çok önemli değişiklikler geçirdiği bir dönemde hazırlanmaktadır. Böyle bir geçiş döneminde hazırlanan her plan gibi bu planlar da, önemli belirsizliklerle karşı karşıyadırlar. Bu belirsizliklerin planın hem hazırlanma sürecini hem de içeriğini nasıl etkilediği ileriki bölümlerde incelenecektir.

3. SAVAŞ SONRASI KALKINMA PLANI ÇALIŞMALARININ ÖRGÜTLENMESİ

Saracoğlu Hükümeti, 1944 yılında Almanlara karşı Sovyetler Birliği'nin büyük saldırısı başladığı sırada, "Harp Sonrası Kalkınma Plan ve Programının Hazırlanmasına" karar verdi. Böylece Türkiye de, savaş sonrası için kalkınma planları hazırlayan ülkeler arasına katılıyordu.

---

17 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1956 s. 22-26. Türkiye Odalar Birliği, *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Ankara, 1966, s. 35.

18 F. Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, Cilt 1, Ankara, 1985, s. 158.

Planı hazırlamak için özel bir planlama örgütü oluşturulmadı. Bunun Maliye Bakanı Nurullah Esat Sümer, Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen, Ticaret Bakanı Celal Siren ve Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu'na bağlı bir Bakanlıklararası Komisyonca yürütüleceği, Başvekilce açıklandı. Plan, Bakanlıklararası bir koordinasyon içinde yürütülecekti ve *çalışmanın esas sorumluluğunu geçmişteki planlarda olduğu gibi Ekonomi Bakanlığı taşıyacaktı*. Nitekim Komisyon'un başkanlığını Ekonomi Bakanlığı'nın müsteşarı Nihat Odabaşıoğlu yapacaktı. Komisyon çalışmalarının sekretaryasını ise, Ekonomi Bakanlığı'nın Sanayi Tetkik Heyeti Reisi olarak Şevket Süreyya yürütecekti.[19]

Komisyon'un teşkil edilmiş olmasına karşın, uygulamada plan bir komisyon çalışmasından çok, Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği'nce yürütülen bir çalışma olarak gelişti. Planlama çalışmaları sırasında bakanlardan ve müsteşarlardan meydana gelen komisyon, bir kez bile toplanmadı. Plan dokümanının geliştirilmesinde aktif rol alan kuruluşlar, Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği'nin yürütücülüğünde, Sümerbank ve Etibank oldu. Sümerbank ve Etibank, Birinci ve İkinci Sanayi Planlarının uygulamasını yüklenen kuruluşlar olarak, önemli bilgi ve hüner birikimine sahipti. Plan'ın hazırlanmasında bu bilgi birikimi harekete geçirilmeye çalışılacaktı. Savaş sonrası kalkınma planları da, daha öncekiler gibi teker teker geliştirilen yatırım projelerinin toplulaştırılmasıyla elde edildiği için, proje hazırlamaya dönük teknik beceriler, planın geliştirilmesinde çok hayati bir öneme sahip oluyordu. Sanayi Tetkik Heyeti Reisi Başkanlığı'nda, hem bu reisliğin elemanları hem Sümerbank hem de Etibank'ın elemanları bir araya gelerek çalışma protokolleri hazırlamışlardır. Bu toplantılarda önce hangi konularda proje hazırlanacağı kararlaştırılmakta ve konusuna göre projeler Sümerbank ya da Etibank'ta hazırlandıktan sonra yeni bir toplantıda tartışılıp yeni bir protokole bağlanmaktadır. Projelerin hazırlanması belirli bir aşamaya geldikten sonra, Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği'nce güzelce plan dokümanı şekline dönüştürülmektedir.

Planlama sürecinde,[20] teknik dokümanın hazırlanması bitirildikten sonra, bunun siyasal süreçte kabul edilmesi süreci işlemeye başlamaktadır. Bu süreç oldukça gevşektir. Plan, TBMM'de bir meclis kararı haline gelmemektedir. Yalnız *hazırlanan plan Bakanlara sunulmakta, Bakanlar Kurulu'nda onanırsa, plan içinde yer alan projelerin uygulanmasına geçilebilmektedir*. Bunun için planda belirtilen miktarda dış harcama yapma yetkisi uygulayıcı kuruluşa, örneğin Sümerbank'a verilmektedir. Sümerbank, Ekonomi Bakanlığı'nın onayıyla satın alma heyetleri kurmakta, fabrikalara ilişkin dış bağlantıları yaparak uygulamaya geçmektedir. Bu uygulama sırasında Maliye Bakanlığı dış

19 Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 387-388.

20 Burada tanımlanan planlama süreci, Şevket Süreyya Aydemir ve Bekir Sıtkı Oransay'ın elindeki belgelerin incelenmesinden çıkarsanmıştır.

ve iç kaynakların tahsisini denetim yoluyla, Plan'ın uygulamasını her an etkileyebilmektedir.

Plan'ın kurgusu esnek olduğu için değişmelere ve yeniden düzenlenmelere oldukça açıktır. Uygulamada çıkan darboğazlarda yeniden gözden geçirilmekte ve siyasal sürece, başka bir deyişle Bakanlar Kurulu'na götürülerek, yeni siyasal seçmelere uydurulmaya çalışılmaktadır. Plan'ın bu değişime açık yapısı içinde, uygulamada kararlılığı bir miktar olsun artırabilmek için uygulayıcı kuruluşlarla Ekonomi Bakanlığı arasında yapılan *"son protokole" Merkez Bankası Başkanı da katılarak finansman bakımından çıkacak darboğazlar azaltılmaya* çalışılmıştır.[21]

Burada betimlenen planlama süreci büyük ölçüde pratik içinde ortaya çıkmıştır denilebilir. Ama planın hazırlanmasına başlanırken, planın metodu ve belki de süreci üzerine bir "not"un Şevket Süreyya Aydemir ile Sümerbank konjonktür müşaviri tarafından hazırlanarak Ekonomi ile Maliye Bakanlıklarının onayına sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu belge elimizde bulunmadığından, içeriğini bilmiyoruz. Yalnız hazırlanan planın metni içinde, bu planın öncekilerinden farkını açıklayan bir paragraf vardır ve bu paragraf seçilen metod hakkında bize bazı ipuçları vermektedir. Plan'ın bu kısmında, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları "umumi ve şamil bir Sanayi Planı'ndan ziyade kısmi ve mevzii sınai faaliyetlere ait bir program" sayılmalıdır diye eleştirilerek, hazırlanacak Sanayi Planı'nı kurulacak sanayinin; hammadde bazları, tesis yerleri, iş ve ihtisas kadrosu, sosyal ihtiyaçları ve meseleleri, tesis seyrini tespit edecek sitüasyon esaslarına göre hazırlanmış *envestisman ve finansman safhaları bakımından, etrafı ile işlenmiş bir iş planı olarak tarif etmek yerinde olur* denilmektedir. Bu takdirde ise iş yalnız sanayi safhasında kalmayıp;

a) Enerji bazları ve enerji siyaseti,
b) Münakale sistemi ve münakale siyaseti,
c) Sanayinin yurtiçinde coğrafi dağılışı ve memleketin iktisadî reyonlaştırılması,

meselelerinin işlenmesini kendiliğinden zaruri kıldığı savunulmaktadır.[22]

İstenilen, çok yönlü bir plan hazırlamaktır. Bu planın kapsamı, siyasal otorite tarafından planlama çalışmasında yer alması öngörülen bakanlıkla-

21 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam adlı kitabında son protokollara Merkez Bankası Başkanı'nın katıldığını yazmasına rağmen, bu protokolların elimizde bulunan kopyalarında Merkez Bankası Başkanı'nın adına rastlanmamaktadır.

22 Rapor: Türk Sanayiinin Harp Zamanından Sulh Zamanına İntikal ve Sulh Zamanının Muhtemel Yeni Şartlarına İntibak Devresinde Korunması ve Gelişmesi ile İlgili Genel Problemler Hakkında (Geniş Metin) Ankara, 1945, s. 59.

rın ilgi alanlarının dışına taşmaktadır. Belki de bu komitenin planlama pratiğinde çalıştırılmamış olmasının ve plan sonuçlarının Bakanlar Kurulu'nda tartışılmasının nedeni budur. Böyle çok yönlü ele alış, ilk komitede adı geçen bakanlıkların dışında Bayındırlık, Ulaştırma, Millî Eğitim, Sağlık vb. bakanlıkların plan doğrultusunda işler yapmasını gerektirecektir. Bir anlamda ekonomik gelişme programının kabulü, bakanlıklar içinde yeni sektörel planlar doğuracaktır. *Planlama, yönetimsel sistem içinde bir "difüsyonist süreçle" yayılacaktır.*

Nitekim hazırlanan Sanayi Planı ile eşzamanlı olarak ya da belirli bir gecikmeyle, diğer bakanlıkların da planlar hazırladıkları görülmektedir. 1946 yılında hazırlanan, 15 yıllık bir demiryolu ve liman yapım programı vardı. Bu planda, 800 milyon lira sarfıyla 2.310 km yeni demiryolu yapılması ve 200 milyon lira sarfıyla 5 limanın geliştirilmesi öngörülüyordu. Yine 1946 yılında hazırlanan bir karayolu programında 600 milyon lira sarfıyla 20.000 km'lik her mevsim geçit veren bir devlet yolları ağı önerilmişti.[23] 1946 yılında Bayındırlık Bakanlığı bünyesinde olan bir başka gelişme de 190 milyon TL yatırımı öngören yedi yıllık "Büyük Su İşleri" programının hazırlanmasıydı.[24] Sağlık Bakanlığı da 1946 yılında Birinci On Yıllık Sağlık Planı'nı yayınlıyordu.[25] Tüm bu planlar sorumlu bakanlıkların bünyesi içinde hazırlanmakla birlikte, ilgili bakanlıklardan oluşan komisyonlar yoluyla ele alınmakta ve Sanayi Tetkik Heyeti Reisi bu komisyonlara katılarak hazırlanan Sanayileşme Planı ile diğer planlar arasındaki tutarlılığı sağlamaya çalışmaktadır. Ayrıca Ekonomi Bakanlığı, hazırlanan plan Bakanlar Kurulu'nda benimsendikten sonra, planın başarıya ulaşması için diğer bakanlıklarca gerçekleştirilmesi gereken işleri birer yazı ile kendilerine bildiriyordu.

Bu ilişkiler içinde, bu cildin birinci bölümünde gördüğümüz üzere, Millî Eğitim Bakanlığı'yla ilgili olanının yeri farklıdır. Millî Eğitim Bakanlığı'nın teknik eğitimi geliştirme çalışmaları plan öncesinde başlamıştır. Bakanlığın, Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı'nca hazırlanarak 1942 yılında yayınlanmış bir "*Türkiye Endüstrisinin Gelişim Programı*" vardır.[26] Dönemin Teknik Öğretim Müsteşarı Rüştü Uzel, eğitim programını yönlendirmek adına Türkiye endüstrisinin gelişimi için bir programın yapılmasına gereksinme duymuş ve böyle bir programı hazırlatmıştır. Hazırlanan bu programın zaman ve maliyet boyutu yoktur. Yalnızca yatırım konularını ve bun-

---

23 E.G. Lingeman, *Overseas Economic Surveys Turkey*, Londra, September 1947.

24 "Bayındırlık Haberleri", *Bayındırlık Dergisi*, Yıl 12, Sayı 1, Mart 1958, s. 99. Bu plan hakkında daha ayrıntılı bilgi için bu kitabın beşinci bölümüne bakınız.

25 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Birinci On Yıllık Sağlık Planı*, Ankara, 1946. Bu konuda ayrıntılı bir sunum için bu kitabın ikinci bölümüne bakınız.

26 Maarif Vekâleti, *Türkiye Endüstrisinin Gelişim Programı Hakkında Rapor*, Ankara, 1942.

ların alternatif yerlerini gösteren *92 tür sanayiyi kapsayan bir yatırımlar listesi halindedir*. Bu program içinde yer alan konuların pek çoğunun, savaş sonu kalkınma programı içinde yer aldığı görülmektedir. Böylece Millî Eğitim Bakanlığı ile kurulan ilişkinin, Bakanlığın yeni plandan etkilenmesinden ziyade, onu etkilemesi şeklinde olduğu söylenebilir.

Hazırlanacak planın yararlandığı ön hazırlık yalnızca "Türkiye Endüstrisinin Gelişim Programı"yla sınırlı değildir. Savaş içinde, Millî Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'nın Ekonomi Bakanlığı'ndan ordu ihtiyaçlarını karşılamak için birçok konuda istekleri olmuştur. Bu konularda Ekonomi Bakanlığı'nın hazırlıkları mevcuttur. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı, İkinci Sanayi Planı'nın uygulanmasını büyük ölçüde imkânsız kılmıştır. İşte bu planda bulunup da gerçekleştirilemeyen projeler de, yeni planda göz önünde tutulacaktır. Öte yandan birinci ve ikinci planla kurulmuş sanayilerin işleyişleri sırasında gözlenen aksaklıklar ve bu konuda yapılan çalışmaların, yeni projelerin tanımlanmasında plancılara bir hayli yardımı olmuştur.

4. SAVAŞ SONRASI KALKINMA PLANININ NİTELİĞİ

Yukarıda tanımlanan süreç içinde sürdürülen planlama çalışmalarının sonuçları 7 Mayıs 1945'te, yani savaşın bitmesinden iki gün sonra, Bakanlar Kurulu'na sunulacak hale gelmiştir. Çalışma sonuçları, üç ayrı grupta sınıflandırılabilecek belgeler halinde ortaya konmuştur:

a) Bu yazıda kısaca "Genel Rapor" olarak adlandırılacak olan "Türk Sanayiinin, Harp Zamanından, Sulh Zamanına İntikal ve Sulh Zamanının Muhtemel Yeni Şartlarına İntibak Devresinde Korunması ve Gelişmesi İle İlgili Genel Problemler Hakkında Rapor",
b) "Genel Rapor"un teknik bölümlerinin özeti ile Türkiye'nin jeopolitiğine ilişkin genel görüşlerin bulunduğu "Öz Rapor",
c) Plan içinde ele alınan konulardan, Sümerbank ve Etibank'ın gerçekleştireceklerine ilişkin planlar, yatırım listeleri halindeki programlar ve uygulamaya ilişkin protokoller.

Genel Rapor'da Türkiye sanayisinin Cumhuriyet öncesi ve sonrasındaki gelişimi tarihsel bir anlatım içinde ayrıntılı bir şekilde verildikten sonra, varolan sanayi yapısının yetersizlikleri ve sorunları tartışılmakta, sanayileşme stratejisi ve politikalarıyla değişik sanayi kesimlerinde yapılacak yatırımlar özetlenmektedir. "Öz Rapor" bir ölçüde genel rapordaki bilgilerin özetlenmesini kapsamakla birlikte, genel raporun tam bir özeti niteliğini taşımamaktadır. Genel Rapor'da yer almamış olan, iş ve işçi meseleleri, gümrük po-

litikaları, uluslararası para düzeni içinde Türkiye'nin yeri, fiyat politikaları gibi çok önemli politika sorunları yalnızca "Öz Rapor"da yer almaktadır. Bu nedenle "Genel Raporu" ve "Öz Raporu" bir bütün halinde temel strateji ve politika dokümanı olarak değerlendirmek gerekir.

Üçüncü grupta yer alan çalışmalar, bu genel politikalarla tutarlı olarak seçildiği düşünülen tek tek projeler ya da bu projelerin oluşturduğu programlardır. Plan'ın bu projeler kısmı, sık sık revizyondan geçmekte ve değişmektedir. Plan'ın yapısı incelendiğinde temelde politikalar ve projeler gibi iki kademe çalışmadan meydana geldiği, ancak bu kademelerin arasındaki ilişkiyi kuracak, bugünkü planlama terminolojisi ile bir makro modelden yoksun olduğu görülmektedir. Ülkenin millî geliri, tasarruf ya da kaynak yaratma olanakları ile öngörülen planın yatırım büyüklükleri arasında açıkça bir ilişki kurulmamıştır. Bu ilişkinin kurulması, bir anlamda siyasal sürece bırakılmıştır. Söz konusu tutarlılık siyasal süreç içinde bir çeşit deneme-yanılma yöntemiyle sağlanacaktır. Plan'ın yapısındaki bu özellik göz önünde tutularak, bu bölümde daha çok Plan'ın genel strateji ve politika seçmeleri üzerinde durulacak, yatırım programlarına ilişkin çok sayıdaki tablolardan seçilerek verilecek birkaç özet tablo ile yetinilecektir.

5. PLAN'IN SANAYİLEŞME KONUSUNDAKİ TEMEL STRATEJİ VE POLİTİKA SEÇMELERİ

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi bu plan hazırlanırken, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinde bir dönüşüm yaşanmaktadır. Bu nedenle Plan'ı hazırlayanlar önemli bir belirsizlikle karşı karşıyadır. Bu belirsizliğe karşı Plan'ın tutumu, dış ülkeler için "Öz Rapor"da bir öngörüde bulunmak olmuştur. Ve planın temel seçmeleri bu öngörüye oturtulmuştur.

Planın dayandığı dış ekonomik ilişkiler varsayımları

Planı hazırlayanların öngörüsünce;

> "Bugünkü inkişaflara göre Türkiye'nin jeopolitik durumu harp sonrasında onu, bütün cihana tesirini yayacak olan iki zıt mübadele sisteminin, yahut iki hâkim iktisat nizamının iltisak hattı üzerinde bulunduracaktır. [...] Hadiselerin gelişiminde yeni dönümler olmadığı takdirde bugün öyle sanılabilir ki, şimalde sosyalistleştirilmiş iktisadiyat belki de eski Sovyetler Birliği'nden başka Şarki ve merkezi Avrupa ve Balkanlar'ı da iktisadi nüfuzu altına almak suretiyle bütün Avrupa'da hâkim bir sîklet olmak imkânını bulabilecek, bunun haricinde ise demokrasilerin, bittabi yenileştirilecek iktisadi usulleri ba-

zı mertebe güdümlü olsa dahi bir süper kapitalizm safhasında taazzuva çalışılacaktır. [...] İki zıt fakat hâkim iktisat sisteminin bilhassa temas ve iltisak notlarında mütenevviler ve nüans farkları göstermek kaydıyla birtakım "ara nizamlar" yahut mütevassıt iktisat rejimleri yer alacak ve öyle sanılır ki mesela Fransa, bu ara nizamların tipik bir mümessili olacaktır. [...] Memleketimizin yukarıda işaret edilen *iki hâkim iktisat ve mübadele nizamının temas ve iltisak hattı üstüne düşen memleketlerden biri olmak dolayısıyla* iktisadi bakımdan aynı zamanda birbirleriyle iktisadi mübadelelere girişecek olan iki büyük blokun *her ikisinin de tesirleri altında kalması bir emri zaruri olsa gerektir.*"[27]

Plan, savaş sonrasında doğacak siyasal ve ekonomik kutuplaşmayı doğru olarak kestirebilmektedir. Türkiye'nin bu kutuplaşma içindeki konumunu ise, yalnızca jeopolitik konumuna dayalı bir öngörü nedeniyle doğru olarak saptayamamaktadır. Türkiye'nin bu konumda savaş öncesindeki gibi tarafsız kalabileceğini varsaymaktadır. Bu varsayım, her ne kadar jeopolitik konuma dayandırılıyorsa da, gerçekte planda devamlı olarak etkinliği görülen "Kadrocu" ideolojik arayışlardan da etkilenmiş görülmektedir. Böyle bir durum, Kadrocu üçüncü yol arayışlarının temellendirilmesinde de, büyük ölçüde kolaylık sağlayacaktır.

Plan'ın stratejik seçmeleri

Dünyanın yeni ekonomik ilişkileri içinde, Türkiye'ye izleyeceği ekonomik politikalarda önemli esneklikler kalacağını varsayan Plan, temel hedeflerinden biri olan "makineleşme"yi şöyle ortaya koymaktadır:

"Cihanın ileri memleketleriyle iktisadi bağlılığı, bilhassa harp sonrasında, daha ziyade artması icap eden memleketimizin, o memleketlerde tatbik sahası bulan aynı usul ve vasıtaları benimsemesi ve kullanması elzemdir. Bu usul ve vasıtaların farik vasfı da umumi hizmetlerde ve istihsal işlerinde 'Makine'nin hâkimiyetidir. Makine ve sürat; devrin farikası ve yarının cihan manzumesi içinde müstakil bir mevcudiyet kalabilmenin asli şartıdır."[28]

Plan'da, makineleşme hedefi salt bir sanayi kurulması şeklinde ele alınmamakta, kapsamlı bir amaç olarak verilmektedir.

"Memleketimizin makineleşmesi, yalnız sanayiin tesisi şeklinde bir teknik veya münhasıran iktisadî bir hadise değildir. *Kültür inkılâbının sağlam bir esasa dayanması*, ziraatın verimliliği, istihsalin artışı, sınainin iktisadîliği, hammaddelerinin işlenmesi ve ilk madde ile son mamul arasındaki işçiliğin ve

27 *Öz Rapor*, s. 2

28 *Rapor (Geniş Metin)*, s. 58.

farkın memlekette bırakılması gibi bir sıra sosyal ve ekonomik fütuhatın da bir ifadesidir."[29]

Bu kapsamlı sanayi gelişmesi, nasıl başarılacaktır. Savaş öncesinde "Kadrocuların" önerdiği "otarşik" büyüme yoluyla mı? Plan'ı hazırlayanlar, yukarıda konulan amaçlara, yeni dünya ilişkileri içinde "otarşik" yolun izlenmesiyle ulaşılamayacağını farketmektedir *ve otarşik model yerine* yine anti-koloniyal niteliği dolayısıyla "Kadrocu" ideolojik çizgiyle tutarlı bir *"polikültür" politikası* önermektedirler:

> "Binaenaleyh polikültür ve sanayi, harp sonrasında etrafımızı saracak iktisat nizamları arasında kendisine sarılacağımız ana inkişaf mihverini teşkil eder. Otarşi değil, fakat polikültür (çeşitli mahsullerimizin ve kaynaklarımızın sanayi alanında kıymetlendirilmesi bu mefhuma dahildir). Yakın iktisadi hedefimiz olsa gerektir. [...] [Polikültür] evvela ziraatte çeşitliliği istihdaf eder ve çeşitlilikte memleket sanayii için hammadde tedariki gayesi de vardır. Aynı zamanda memlekette bu sanayileşme hareketini besleyecek böyle bir polikültür, millî vasıflı bir gelişmenin ilk şartıdır. Yurdumuz için dileğimiz böyle bir gelişmedir."[30]

Polikültür hedefinin konulmasıyla, sanayileşme ile tarımsal gelişme arasında bir bağ kurulmaktadır. Hem tarımsal gelişmeyi etkileyen bir sanayileşme biçimi öngörmekte ve bu bakımdan İkinci Sanayi Planı'nın hedefleriyle bir benzerlik görülmekte, hem de sanayileşmenin gerçekleşebilmesini Plan'da bu konuda açık öneriler bulunmasa da, tarımdaki gelişmeye bağlamaktadır.

Plan'ın kendisine seçtiği çok yönlü gelişme amaçları, yalnızca tarım ve sanayi ilişkisine özgü değildir. Daha önce plan metodolojisine değinirken de gördüğümüz gibi, hazırlanacak plan; "*[e]nerji bazları, münakale sistemi ve iktisadî reyonlaştırma şartlarının kül halinde mütalaasiyle mevcut* ve yeni kurulacak sanayiin yurtiçinde coğrafi dağılışını gösterecek" bir iş planı olacaktır.[31]

Plan, mekânsal örgütlenme hedeflerine açıkça yer vererek, kendinden önceki ve sonraki planlardan önemli biçimde ayrılmaktadır. Enerji bazları etrafında sanayi kompleksleri kurarak ülkede ihtisaslaşmış ve farklılaşmış bölgesel ekonomiler kurmak, *Kadro* dergisinde de savunulmuş bir kalkınma yaklaşımıdır. Plan'da, Sovyetler Birliği ve Almanya'nın savaş öncesi deneylerinden esinlenildiği söylenilen bu stratejik seçme, şöyle anlatılmaktadır:

---

29 *Rapor (Geniş Metin)*, s. 58.

30 *Öz Rapor*, s. 2.

31 *Rapor (Geniş Metin)*, s. 60. Bu alıntıda kullanılan "iş planı" deyimi "Kadro" dergisinde savunulmuş bir kavramdır.

"Sanayi bakımından reyonlaştırma, sanayiin yurtiçinde enerji membalarına ve münakale şartlarına uygun coğrafi dağılışı veya coğrafi temerküzü olarak tarif edilebilir. *Bu takdirde ise her reyon; elektrik santralleri ve yollar şebekesi etrafında bir iktisadi teazzuv* yahut bir (kombina) teşkil eder ki bugünkü haliyle memleketimizde böyle kombinalar mevcut değildir."[32]

Bu şekildeki bir sanayileşme planının uygulanabilmesi, Rapor'da, Türkiye'nin dış ilişkilerinde sanayisini koruyucu bir gümrük rejimi izleyebileceği varsayımına şu şekilde bağlanmaktadır:

"İş bu suretle mütaleâ edildiği zaman Türkiye'nin de yarınki dünya işbölümünde bir yeri olacağını, dünyaya bazı maddeler verip, yine dünyadan bazı maddeler alacağını, dünya mübadele nizamı ise, tek ve mütecanis olmıyacağına göre mübadeleye gireceğimiz memleketlerin gümrük ve mübadele rejimlerine göre bizim de çeşitli ve elastiki hareket tarzları takip etmek zorunda bulunduğumuzu, *hülasa müstakil bir gümrük siyasetini tabii saymak icabeder.*"[33]

Sanayilerin hangi kesimlerce kurulacağı konusundaki seçmeler

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi Türkiye, yalnız dış ilişkilerinde değil, aynı zamanda iç siyasal örgütlenmesinde de önemli bir dönüşüm arifesindedir; özel kesimin etkinliği artmakta, yabancı sermayeye karşı tutum yumuşamaktadır. Böyle bir dönemde hazırlanan plan ise, *sanayileşmede devlet kesimine öncelik veren tutumunu,* aşağıdaki nedenlere dayandırmaktadır:

"[Sanayileşme] memlekette yeni bir içtimai tabaka yaratır ve bu tabakanın hayat kaygıları ve şartları kendi haricinde kalan kitlelere nazaran hususiyet arz ve içtimai alaka talep eder, halen büyük işçi kalabalığının bulunduğu muhitlerin içtimai tetkiki bu hususta çok şayanı dikkat misaller verir. Hususi sermaye, devlet kanunlarının hesapsız kayıt ve şartları olsa dahi kâr gayesinin dışında ve binaenaleyh kendisi için gayri kabili idrak olan bu meselelere daima bigâne, hattâ menfi kalır. Binaenaleyh *artık sanayi ve maden meselesinin bizde* bir (işçi siyaseti) ve *içtimai bir mesele olarak kabul etmek* ve onu asli kitlesi ile devletin müdahale ve tanzim çerçevesinde bulundurmak lâzımdır."[34]

Bu şekilde, Plan'daki devletçilikle, Kadrocuların sınıf çatışması olmayan bir toplum yaratma istekleri temellendirilmiş olmaktadır. Bu, Cumhuriyet'in

---

32 *Rapor (Geniş Metin)*, s. 63.

33 *Öz Rapor*, s. 35.

34 *Öz Rapor*, s. 24.

altı okla simgelenen ideolojisi içinde devletçiliğin, halkçılığı gerçekleştirecek bir araç olarak görülmesidir ki, CHP içinde hiçbir zaman benimsenmemiş bir yaklaşımdır. Plana göre;

> "Harp sonrasında devletçi sektör muhtelif şartlar ve sebeplerle millî iktisadiyatımızda gittikçe genişleyen bir hisseyi ve vazifeyi temsil edecek ve bu suretle *bilhassa sanayiimiz gittikçe devlet elinde teşkilâtlanan bir faaliyet şubesi olmak zorunda kalacaktır.* [...] [Özel kesime ise] bilhassa mahalli mahiyetli teşebbüslerle, küçük ve orta üniteler şeklinde kurulması daha elverişli olan tesisler, devlet elinde bulunması işin süratle ve emniyetle inkişafı bakımından millî bir zaruret olmayan sanayi"[35]

alanları bırakılacaktır.

Plan'ın, yeni dış ilişkiler çerçevesi içinde gelmesini olanaklı gördüğü yabancı sermaye konusundaki tutumu da ilginçtir. Plan, nasıl bir sınıfsal seçme sonucunda devletçiliği öneriyorsa, yine bir başka sınıfsal seçme sonucunda da yabancı sermayenin özel kesimle işbirliğiyle değil de, devlet kesimi yoluyla gelmesini savunmaktadır. Ülke içinde işbirlikçi bir sınıfın oluşmasını istememektedir.[36] Plan'ın bu konudaki seçmeleri, Türkiye'de ortaya çıkan dönüşümle tamamen ters yöndedir. Bu durumda Plan'ın önerileri; ya "Kadrocu"lara özgü bir sınıfsal miyopi ya da ortaya çıkan gelişmeleri önlemek konusunda son bir gayret olarak yorumlanabilir.

İş ve işçi politikaları

Öz Rapor, savaş sonrasının iş ve işçi politikalarının, uluslararası anlaşmalara dayanan genel kurallardan etkileneceğini kabul ederek, önerilerini şu iki amacı gerçekleştirecek yönde yapmaktadır.

1. İnkılabın ideolojik esaslarına uygun olarak, çıkarlarını toplum içindeki çelişkilerin gelişmesinde arayan bir işçi sınıfının doğmasını engellemek.
2. İşçinin ihtisaslaşmasını ve randımanı artırmak ve daimi bir işçi kadrosu oluşturmak için, işçiliğin meslekleşmesini sağlamak.

Bu amaçlarla Plan'da, varolan iş mevzuatının uygulanması ve geliştirilmesi önerilmektedir. Geliştirme önerileri arasında, "[i]şçinin kendisini istismar edilen bir varlık olarak hissetmesini önlemek için" devlet çerçevesine *"işçi baremi" kurmak, işçiliğin meslekleşmesini sağlamak için "iş odaları" şeklinde*

35 *Öz Rapor*, s. 24-25.

36 *Öz Rapor*, s. 26.

işçileri teşkilatlamak, işçilere iş cüzdanları vermek, sosyal güvenlik sağlamak ve ücretlerini bir *"eşel mobil"e* bağlamak gibi öneriler vardır.[37]

İşçilerin örgütlenmesi için "sendika" değil de, "iş odaları" kurulması önerisinin yapılmış olması, "Öz Rapor"un hazırlandığı dönemde CHP Kurultayı'nın sınıf esasına dayanan cemiyet kurma yasağının kaldırılması yolunda henüz karar almamış olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca "iş odaları"nın sınıf çelişkisi konusundaki bilinçlenmeyi önlemek isteyen bir plan için, "sendika"dan daha tutarlı bir öneri olacağı açıktır. Ayrıca Kadrocu ideoloji ile de çelişmez.

Plan'ın Türk parasının değeri ve fiyat politikaları konusundaki tutumu

Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi savaş sonrasının yeni dış ekonomik ilişkileri içinde Türkiye, 7 Eylül 1946 tarihinde bir devalüasyon yapmak zorunda kalmıştır. Böyle bir devalüasyon öncesinde hazırlanan bir kalkınma planı, savaş içinde yükselen fiyat düzeyi, Türk parasının değeri ve üretilen malların varolan maliyetleri içinde ihraç olanaklarının sınırlılığı gibi sorunlara da değinmek zorundadır. Plan bu durumda, iki politika seçeneği öngörmektedir. Bu seçenekler, şunlardır:

> "- Ya mevcut fiyatlar seviyesine fiilen intibak ederek, bu fiyatlarla muvazi yürümeyen maaşları ve bazı hizmetleri de ona göre tanzim etmek ve paramızın yabancı paralar karşısındaki durumunu yahut kambiyo değerini ona göre ayarlamak (yani devalüasyon).
>
> - Yahut da böyle moneter bir tedbire gitmeden ve cihanın nasıl inkişaf edeceği bilinmeyen milletlerarası münasebetlerinin gidişine uyarak ve her an için ayrı tanzim tedbirleri düşünerek mutavassıt bir idare tarzına başvurmak. Bu takdirde bir taraftan fiyatların ve bilhassa buğday ve hububat mebdeinden hareket ederek kısmen ve bir hadde kadar geriye itmeye çalışmakla beraber emisyon hareketlerini ancak ve daha ziyade müstahsil (yani piyasada istihsal ve hizmet hareketlerini artırıcı maksatlara) tahsise çalışmak fakat harp öncesinin dizginleyici ve dar deflasyon siyasetine dönmemek."[38]

Plan'ın tercihi ikinci yöndedir. Bu bakımdan da toplumda gelişen eğilimlerin tersi bir tutum önermiştir. Plan'ın genel politikalarını gördükten sonra, şimdi, sanayileşme programı içinde yer alan projeleri görelim.

---

37 *Öz Rapor*, s. 27-35.

38 *Öz Rapor*, s. 45.

6. SANAYİLEŞME PROGRAMI İÇİNDE YER ALAN PROJELER

Plan'da yer alacak projelerin seçilmesinde, iki farklı hareket noktası olduğu görülmektedir. Hareket noktalarından biri mevcut sanayidir. Çoğunluğu birinci ve ikinci plan döneminde kurulan sanayilerin ölçek, üretilen mal kompozisyonlarının kombina içi dengesi ve randıman açısından sorunları ortaya çıkmıştır. Bu fabrikaların revizyona tabi tutulması, ölçeklerinin büyütülmesi ve optimum kuruluşlar haline getirilmesi istenilmektedir.[39] Bu tür revizyon projelerinin rantabiliteleri de, yeni kurulacak bir sanayinin rantabilitesinden yüksek olmaktadır. Bu nedenle yatırımların bir kısmı bu tür projelere ayrılacaktır. Projelerin saptanmasında ikinci hareket noktası ise gelecekteki ülke talebidir. Savaş sonu planının talep yaklaşımı, var olan piyasa talebinin analizinden çok, normatiftir. Bu yaklaşım Plan'da şöyle ifadelendirilmiştir:

> "Bu itibarla sınai istihsal siyasetimize millî bir 'istihlâk siyaseti'nin temel kılınması lazım ve zaruridir. (...)
>
> 1. Bugüne kadar sanayileşme hareketlerimize rehber olan ihtiyaç haddi, yarınki sanayileşme hareketlerimizde bize yol gösteremeyecek kadar dar ve kifayetsizdir.
>
> 2. Sınai istihsalatta yarının ihtiyaç haddini iptidai bir halkın düşük alım kabiliyetine göre değil, ihtiyaçları çeşitli ve hayat standardı, hiç değilse medeni memleketler vasatisinin altında olmayan veya bu vasatiye yaklaşan bir milletin tabii taleplerine göre hesaplamak lazımdır."[40]

Böyle bir normatif tutum, büyük bir sanayi programı önermeye olanak sağlayabilir. Ama bu üretimin yeterli talep bulup bulamayacağını da sınamak gerekir. Söz konusu plan için böyle bir kaygı görülmemektedir. Proje konuları bu yolla seçilen Plan'da, iki yatırım programı geliştirilmiştir.

Birinci program Tablo 4.1'de verilen yatırım konularını kapsamaktadır ve uzun erimli bir programdır. Bu programda tekstil, kâğıt, selüloz ve inşa malzemesi; kimya, makine, madeni eşya ve malzeme sanayileri ile madencilik ve elektrik santralleri yer almaktadır. Toplam yatırım miktarı 1.345 milyar liradır ve bunun 610 milyon liralık kısmının döviz olarak ödenmesi gerekmektedir.

---

39 *Rapor (Geniş Metin)*, s. 67.

40 *Rapor (Geniş Metin)*, s. 43.

TABLO 4.1
Devlet Eliyle Muhtemel Olarak Kurulması Düşünülen Umumi Sanayi Planına Alınan Konular

Sanayiin konuları	*İptidai maddeler*	*Kapasiteleri (başlıca mamuller için) (ton)*		*Lüzumlu sermaye tutarı (milyon lira)*	*Dışa gidecek kısım (milyon lira)*	*Düşünceler*
		I. Tekstil Sanayii				
Pamuklu	Akala pamuğu	İğ 370.000	P.ipliği 40.000	225	85	Santraller kısmen dahil
		Tezgah 8.000	Bez 30.000			
Yünlü	Yerli yapağı yabancı merinos ve tiftik	İğ 66.000	Yün.ip 12.500	55	25	Santraller dahil
		Tezgah 1.000	Kumaş 9.000			
Kendir	Kendir lifi		İplik, sicim ve dokuma 3.000	5	1,5	Santraller Kısmen Dahil
Sun'i yün	Selüloz		Suni Yü İpliği 500	1	0,5	Santraller Hariç
		II. Kâğıt ve Selüloz Sanayii				
	Tomruk ve selüloz	Mih. hamur 12.000		11	6	Santraller Hariç
		İnce sargılık kâğıt 3.000				
		Mukavva ve karton 16.500				
		III. İnşaat Malzemesi Sanayii				
	Kireç Kil Alçı Kaolin Kuvartz Feldispat Dolamit Mermer Kum Pandermit Soda Amyant	Portland çimentosu 285.000		60	20	Santraller Hariç
		Cüruf çimentosu 100.000				
		Aluminli çimento 20.000				
		Pencere camı ve telli cam 10.000				
		Fayans malzemesi 10.000				
		Gres seram. 5.000				
		Porselen 3.000				
		Alçı levha 15.000				
		İnşa ve tecrit levha 7.000				
		Aspest çimento mlzm. 40.000				

	IV. Kimya Sanayii			
Linyit	Nitrik asit 6.000			
Kireç taşı	Amonyum nitrat 2.000			
Sülfürik asit	Nitroşo (asitli gübre) 28.000			
Tuz	Mayi amonyak 2.500			
Kok	Kalsine soda 20.000			
Katran	Kalsiyum karbit 10.000			
Katran tali mamulleri	Kimyevi boyalar —			
Krom	Ferrokrom 10.000			
Manganez ve kuva.	Ferromangen 5.000			
Kuvarsit cevherleri	Ferrosilisyum 5.000			
Magnezyum karbonat	Metal magnezyum 5.000			
Odun ve orman döküntüleri	Metilalkol 500	373	190	Santraller Hariç
	Aseton 80			
	Asetik asit 2.300			
	Odun kömürü 15.000			
	Odun katranı 3.000			
Yağ ve yağlı maddeler	Gliserin 800			
	Sabun 15.000			
Kükürtlü cevherler	Elementer kükürt 5.000			
	Oleum 15.000			
Şeker kamışı	Şeker 50.000			
Melas	İspirto 8.000			
Ham deri	Kösele 2.000			
Debagat mad.	Deri 1.000			
	Taneli hülasalar 10.000			
	Plastik maddeler 10.000			
Balık	Sınai balık yağı 5.000			
—	Tali mahsulleri —			
—	Akaryakıt —			
Kükürt	Sentetik kauçuk 6.000			
Karpit				
İspirto				
Klor				

V. Makine, Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii			
Demir Cevheri	Pik 89.000		
Taşkömür (0/10)	Kütük 3.000		
Kireçtaşı	Çelik Boru 16.000		
Çakmaktaşı	Font Boru 17.500		
Dolamit	Levha, Sac,Teneke 80.000		
Ferrolar	Çelik Döküm 4.000		
Katık metaller	Hadde Mamulü 221.000	190	
	Demir Konstrüksiyon 15.000		
Ham ve hurda demir	Hadde Mamulü 15.000		
Ferrolar	Çelik Döküm 10.000		
Katık Metaller			
Bakır	Elekrolitik Bakır 25.000	373	Santraller Hariç
Alümin	Bakır Alaşım 20.000		
Kurşun	Alüminyum ve alaşım 5.000		
Çinko	Bakır, alüminyum Ve alaşımları mamulleri 40.000		
Kalay	Kurşun 2.000		
Kauçuk	Kablo (Bakır) 5.000		
Yarı mamul demir-çelik	Makine ve yedek parça 10.000		
Türlü Çelik Malzeme	Takım, avadanlık dişli ve bilyalı yatak 1.500		
Türlü demir-çelik Malzeme	Civata, perçin, vida 10.000		
Türlü demir ve Çelik Malzeme Alaşımları ve Kereste	Türlü Malzeme 10.000		
	Otomobil (adet) 1.000		
	Kamyon (adet) 1.000		
	Traktör (adet) 6.000		
	Motorsiklet (adet) 1.000		
	Bisiklet (adet) 5.000		
Demir	Elektrik Makineleri ——		
Çelik	Elektrik Aletleri		
Bakır Malz.	Elektrik Malzemesi		
	Pil		
	Akümülatör		
	Muhabere Aletleri		
Demir	Su sayaçları (adet) 5.000		
Çelik	Havagazı sayacı (adet) 5.000		
Alüminyum Alaşımları	Sair Mamuller (adet) 70		
Cam Malzeme			

VI. Madencilik			
Taşkömür	Lave taşkömür 5.000.000	250	125
Linyit	Satılık linyit 1.250.000		
Kromit cev.	Konsantre krom 35.000		
Kükürt cev.	Konsantre kükürt 5.000		
Bakır cev.	Saf kükürt 2.500		
Gümüşlü kurşun cevheri	Blister bakır 25.000		
	Saf kurşun 2.000		
VII. Elektrik Santralleri ve Dağıtma Ağları			
Su	120.000 Kw		
Taşkömür			
Linyit			

İCMAL	Sermaye tutarı milyon TL	Harice gidecek kısım milyon TL
I. Tekstil Sanayii	286	112
II. Kâğıt ve Selüloz Sanayii	11	6
III. İnşaat Malzemesi Sanayii	60	20
IV. Kimya Sanayii	293	112
V. Makine, Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii	373	190
VI. Madencilik	250	125
VII. Elektrik Santralleri ve Dağıtma Ağları	72	45

İkinci program, yukarıdaki genel programdaki konular içinden Sümerbank ve Etibank tarafından hemen uygulamaya konması öngörülen konuları kapsayan, Tablo 4.2 ve Tablo 4.3'te verilen uygulama programlarından oluşmaktadır. Bu programlarda Sümerbank'ın 110 milyon TL'lik, Etibank'ın 165 milyon TL'lik bir yatırım yapması öngörülmektedir. Programların gerçekleştirilmesinde temel darboğazın dış ödemelerde olması beklendiğinden, her yatırımın dış ödemeler kısmı ve bu yatırımın gerçekleştirilmesi halinde her yıl sağlanacak döviz tasarrufunu gösteren listeler hazırlanmıştır. Sümerbank ve Etibank tarafından gerçekleştirilecek yatırımların yer aldığı bu program, *"Beş Yıllık İvedili Sanayi Planı"* olarak adlandırılacaktır.

TABLO 4.2
SÜMERBANK Tarafından Yapılması Düşünülen Sınai Tesislerden İlk Planda Tahakkuk Ettirilmesi Gerekenlerin Muhtemel Tutarları

Tesis cinsi	*Düşünülen yıllık kapasite*	*Makineler santra ve montaj (TL)*	*İnşaat (TL)*	*Sosyal tesisler (TL)*	*Döner sermaye (TL)*	*Yekûnlar (TL)*	*Düşünceler*
			I. Kimya Endüstrisi				
1.Azot fab.	5.000T. nitrik asit	4.000.000	2.000.000	2.000.000	1.000.000	9.000.000	Santral hariç Kabili tevsii Olmak üzere
	2.000T. amon. nitrat						
	10.000T. azotlu gübre						
2. Soda fab.	10.000T. kalsi-NeSoda, nişadır, sodyum bikarbonat ve müştakları	1.300.000	1.200.000	1.000.000	500.000	4.000.000	
3.Göztaşı	3.000T göztaşı	750.000	500.000	—	—	1.250.000	Karabük'te
4. Karbon sülfürü	500T karbon sülfürü	450.000	150.000	—	—	600.000	Gemlik'te kurulacak
Toplam		6.500.000	3.850.000	3.000.000	1.500.000	14.850.000	
			II. Toprak Endüstrisi				
1.Sivas çim. fab. tevsii	12.0000T çimento	2.500.000	700.000	—	—	3.200.000	
2.Eternit	6.600.000 m² muhtelif levha veya (20-25 bin) m³	1.000.000	1.000.000	250.000	500.000	2.750.000	
Toplam		3.500.000	1.700.000	250.000	500.000	5.950.000	
			III. Selüloz Endüstrisi				
1. Yankee sargılık kâğıt	3.000T. mamul	800.000	200.000	—	—	1.000.000	Santral hariç
2. Sarı saman, oluklu mukavva ve mukavva	10.000T oluklu 6.000T muka.	4.000.000	2.000.000	200.000	500.000	6.700.000	Santral hariç
3. Borçka mihaniki hamur	12.000T	2.500.000	250.000	200.000	200.000	3.100.000	Santral dahil
Toplam		7.300.000	2.450.000	400.000	700.000	10.850.000	

IV. Mensucat Endüstrisi							
1) 10.000 iğlik pamuk ipl.fab.	1.000 T iplik	1.500.000	1.500.000	—	—	3.000.000	Bir fabrikaya ilave
2) 20.000 iğlik pam.ipl. fab.	2.000T iplik	3.000.000	2.500.000	800.000	500.000	6.800.000	Santral dahil
3) 500 tezgâhlık pam.dok.fab	1.700.000 m	2.000.000	1.500.000	300.000	300.000	4.100.000	Santral dahil
4) Ken. soyma fabrikası	6.000T mendir işleme	300.000	500.000	300.000	200.000	1.300.000	Santral dahil
5) Kendir iplik sicim ip ve dokuma	5.000T mamul	1.000.000	1.000.000	500.000	400.000	2.900.000	Santral hariç
6) Suni yün fabrikası	500T suni yün	800.000	150.000	—	—	950.000	Santral dahil
7) 6.000 iğli yün ipliği fab	2.000T mamul	2.500.000	1.000.000	400.000	500.000	4.400.000	Tevsi
Toplam		11.100.000	8.150.000	2.300.000	1.900.000	23.450.000	
V. Umumi Makine Fabrikası							
Bütün tesisatıyla		10.000.000	7.000.000	1.000.000	2.000.000	20.000.000	Santral hariç
Toplam		10.000.000	7.000.000	1.000.000	2.000.000	20.000.000	
VI. Ağır Endüstri							
1. Küçük hadde ve tel haddesi		3.000.000	Dahil	—	—	3.000.000	
2. Sac, teneke, oluklu sac, ve kara sac tesisleri		6.000.000	Dahil	—	—	6.000.000	
3.Merdane atelyesi, demir yolu şebekesi ve vasıtaları ile su tesisatı		5.000.000	Dahil	—	—	5.000.000	
4. Santral tevsii		1.500.000	1.000.000	—	—	2.500.000	
5. Sos. tesis (ww vesaire)		—	—	2.000.000	—	2.000.000	
6. Çelik boru fabrikası	15.000T	3.000.000	2.000.000	400.000	1.000.000	6.400.000	Santral hariç
7. Hususi çelik fab.	10.000T	5.000.000	3.000.000	1.000.000	1.000.000	10.000.000	Santral hariç Kütahya'da
Toplam		23.500.000	6.000.000	3.400.000	2.000.000	34.900.000	
Umumi yekûn		61.900.000	29.150.000	10.350.000	8.600.000	110.000.000	

TABLO 4.3
ETİBANK Tarafından Yapılması Düşünülen Sınai Tesislerden İlk Planda Tahakkuk Ettirilmesi Gerekenlerin Muhtemel Tutarları

İşletmenin İsmi ve İş Kapasitesi	*Madeni ve Sınai Tesis İşleri (TL)*	*Sosyal Tesis İşleri (TL)*	*Yekûn (TL)*	*Lûzumlu Mütedavil Semaye (TL)*	*Umumi Yekûn (TL)*	*Düşünceler*
Ereğli Kömürleri İşletmesi						
1'nolu Kozlu Kuyusu Syeji tesisi 25.000.000 2'nolu Kozlu Kuyusu Syeji tesisi 3.500.000 Karadon Kuyusu ve bürler 2.000.000 Gelik Nefeslik Kuyusu 33.000.000 Kandilli Sulu Rambleyaj Tesisat 1.200.000 Umumi Aramalar 2.000.000 Üzülmez Kozlu Derivasyonları 2.700.000 Tuğla ve Kiremit Fabrikaları 700.000 Çaydamar Lavvarı 400.000 Karadon Lavvarı ve kriblajı (kısmen) 2.000.000 Zonguldak liman tesisat (kısmen) 4.000.000 Kozlu-Kandilli yüksek tevettür hattı 1.200.000	50.000.000	10.000.000	60.000.000	5.000.000	65.000.000	Umumi amenajman projesine gore 1960 senesinde günde 24.000 ton T.V. kömür istihsali için 1950 senesine kadar mütedavil sermaye hariç 115.000.000 liraya ihtiyaç vardır. Bu meblağın 80.000.000'u maden ve sınai tesisata, 35.000.000'u da tesisata ayrılmıştır.

Garp Linyitleri İşletmesi						
1. Soma Mıntıkası						Soma ve Tunçbilek mıntıkaları için derpiş edilen tesisata icap eden ilaveler yapıldığı takdirde iki ila üç sene zarfında Soma'da günde 2.000 ton T.V. ve Tavşanlı'da yine günde 2.000 ton T.V. istihsaline geçebilecektir.
(Günde 1.000 ton TV istihsali için)						
Ana Kuyu ve Tünel 1.400.000						
İhzarat İşleri 1.000.000						
Ocak Dahili İşletme tesisatı 1.200.000						
Pnömatik rambleyaj ve ramble ocak tesisatı 800.000						
Tazyik edilmiş hava tesisi 800.000						
Elektrik santrali ve tesisatı 2.400.000						
Hava hattı 1.000.000						
Kriblaj ve lavvar 800.000						
Atelye, Ambarlar, geniş manevra hatları 500.000						
Alet ve edevat 600.000						
Maden ve sınai tes. Yekûnu 10.500.000						
Sosyal Tesisat 2.500.000						
YEKÛN 13.000.000						
2. Tunçbilek Mıntıkası						
(Günde 1.250 ton T.V. istihsali için)						
İhraç kuyuları ve galeriler 1.000.000						
Ocak dahili işletme teçhizatı 1.000.000						
Tazyik edilmiş hava tesisatı 400.000						
Yer üstü müteferrik tesisatı 600.000						
Muvakkat Elektrik Santrali 500.000						
Alet Edevat 500.000						
Maden ve sınai tes. Yekûnu 4.000.000						
Sosyal Tesisat 3.500.000						
YEKÛN 7.500.000						
3. Tunçbilek Fabrikası Santrali						
(2x20.000 KW)						
Sinai ve enerji tesisleri 19.000.000						
Sosyal Tesisat 1.000.000						
YEKÛN 20.000.000						
4. Değirmisaz Mıntıkası						
(Günde 500 ton T.V. için)						
Kriblaj, Lavvar, Havahattı ve Santral Tevsii 1.200.000						
Ocak dahili amenajman 300.000						
YEKÛN 1.500.000						
1950 Senesinde günde 2.750 Ton T.V. İstihsali İçin	35.000.000	7.000.000	42.000.000	3.000.000	45.000.000	

			Şark Kromlar İşletmesi			
	1.250.000	—	1.250.000	—	1.250.000	
			Keçiborlu Kükürt İşletmesi			
	3.600.000	100.000	3.700.000	300.000	4.000.000	
			Ergani Bakır İşletmesi			
	7.000.000	—	7.000.000	—	7.000.000	
			Murgul Bakır Madenleri İşletmesi			
	8.750.000	1.000.000	9.750.000	2.250.000	12.000.000	Döviz olarak istenen 10.000£ Dahil. £=728krş
			Bolkar-Keban			
	5.200.000	800.000	6.000.000	1.500.000	7.500.000	
			Çatalağzı Santrali			
	5.000.000	1.000.000	6.000.000	—	6.000.000	Kredi olarak alınan 1.376.000 Sterlin dahil değildir.
			Çatalağzı-Karabük Yüksek Tevettür Hattı			
	5.000.000	—	5.000.000	—	5.000.000	
			Bakır Sanayii			
	12.250.000	—	12.250.000	—	12.250.000	Etüd sonrasında sosyal tesis mütedavil sermaye eklenecektir.
UMUMİ YEKÛN	133.050.000	19.900.000	152.950.000	12.050.000	165.000.000	

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, savaş sonrası kalkınma planlarında sanayilerin, enerji bazları etrafında oluşturulacak sanayi kombinaları şeklinde kurulması öngörülmüştü. Plan'da, genel program içinde yer alan sanayilerin, 11 bölge içinde yerleşmesi düşünülmüştür. Bu 11 bölgeden 10 tanesi sanayi kombinaları (kompleks)'dır. 11. Bölge ise, bu 10 kombinanın dışında kalan kısımları kapsayan, bir "artık" mekândır. Plan'da bu 10 sanayi kombinası ve bunlar içinde yer alacak sanayiler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.[41]

1) *Kuzey-Batı Anadolu:* Sakarya-Kütahya hidrolik ve termik enerji ekseni etrafında oluşacaktır. Eskişehir ve İzmit ikincil sanayi merkezleri ile

41 *Öz Rapor*, s. 22-23.

kısmen de İstanbul'a uzanacaktır. Bu bölgede kimya ve izabe, toprak ve seramik, orman ve gıda sanayileriyle değirmenler ve silolar, harp sanayii demiryolu işletmeleri yer alacaktır.

2) *Ankara Bölgesi:* Sakarya hidrolik ve ikinci derece termik santraller çevresinde oluşacaktır. Harp sanayii, makine, çelik, toprak ve gıda sanayileri ile vagon-lokomotif ve nakil vasıtaları sanayiinin yer alacağı bir kompleks olacaktır.

3) *Batı Karadeniz Bölgesi:* Zonguldak-Karabük termik santralleri ekseni etrafında yer alacak olan demir-çelik fabrikaları, kimya, toprak ve kereste sanayi komplekslerinden oluşacaktır.

4) *Ege Bölgesi:* Batı Anadolu linyit bazı etrafında, yünlü ve pamuklu dokuma, bitkisel yağlar, gıda, içki, deri, palamut, tütün, sabun, toprak sanayii gibi daha çok hafif sanayilerin oluşturacağı bir kompleks olacaktır.

5) *Çukurova Bölgesi:* Çukurova hidrolik enerji aksı etrafında pamuk ve pamuklu dokuma, bitkisel yağlar, şeker, gıda, toprak, ağaç sanayii ve demiryolu işletmelerinden meydana gelen bir kompleks olarak düşünülmektedir.

6) *Doğu Anadolu Bölgesi:* Hangi enerji ekseni etrafında oluşacağı henüz kararlaştırılmamıştır. Maden işletme, izabe dokuma ve gıda sanayilerinin bu komplekste yer alması öngörülmektedir.

7) *Orta Anadolu Bölgesi:* Karaman hidrolik ve Konya termik santralleri ekseni etrafında dokuma, değirmencilik, harp sanayii, bakır, kurşun, çinko, alüminyum sanayilerinin yer alacağı bir kompleks olacaktır.

8) *İstanbul Alt Bölgesi:* İstanbul çevresinde başlıca termik santrallerden meydana gelecek enerji sistemi etrafında; madeni eşya, gemi inşaatı, kâğıt, karton, gıda, toprak, dokuma, kimya, cam, seramik ve ağaç işleme sanayilerinden oluşacak bir komplekstir.

9) *Marmara Alt Bölgesi:* Bursa, Karacabey Ovası ve Balıkesir çevresinde yer alacak ipek, şeker, gıda, yünlü dokuma, kimya sanayileri ile maden işletmelerinden meydana gelecek bir komplekstir.

10) *Kızılırmak Bölgesi:* Sivas hidrolik ve termik santralleri ekseni çevresinde, demiryolu malzemesi, çimento ve toprak değirmencilik ve dokuma sanayilerinin oluşturacağı bir kompleks olacaktır.

Plan'daki tanımlarıyla *"sanayi kompleksleri"* bir yerleşim noktasında yığılan sanayilerden meydana gelmeyecek, öngörülen bölgenin yarıçapı içinde yer alan küçük yerleşmelere dağılmış sanayilerden oluşacaktır.

Genel hatlarıyla sanayi programının içeriğini gördükten sonra, bu programın uygulamadaki gelişimini inceleyelim.

7. SANAYİLEŞME PROGRAMININ UYGULAMA ÖYKÜSÜ

1945 yılının Haziran ayı ortalarında yukarıda tanımlanan biçimde genel hatları belirlendikten sonra Plan, siyasal sürece ve uygulamaya intikal etmiştir. Plan'ı hazırlayanların, bir yandan planın değişik kesimlerinin Bakanlar Kurulu'nda konuşularak onaylanmasını sağlamaya çalışırken, bir yandan da uygulayıcı kuruluşların program içinde yer alan projeleri uygulama aşamasına getirmesini sağlayacak ilişkilere girdiği görülmektedir.

Plan'da yer alan kimya sanayii bölümü, Plan daha hazırlık safhasındayken 25 Kasım 1944'te Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek onaylanmıştır. 14 Ağustos 1945'te beş yıllık bir dönem için, programda öngörülen yatırımların uygulanmasına ilişkin girişimlere başlanması kararlaştırılacaktır. 8 Kasım 1944'te Ekonomi Bakanlığı'nda hazırlanmaya başlanan Plan'ın *"Makine Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii"*ne ilişkin bölümü, gizli ve hizmete mahsus ayrı bir kitapçık halinde yayınlanmıştır. Bu bölüm, 13 Kasım 1945'te Bakanlar Kurulu'nca kabul edilmiştir.[42] Plan'ın siyasal kabul sürecine paralel olarak, uygulayıcı kuruluşlarla yapılan toplantılarla projelerin ayrıntılarının geliştirilerek daha sağlıklı yatırım tahminlerine ulaşılmaya çalışıldığı görülmektedir. Sümerbank'la ilgili olarak 8 Mart 1946 tarihinde yapılan bir toplantıda, örneğin planda öngörülen 110 milyon TL'lik yatırımın gerçekte ancak 158 milyon TL ile gerçekleştirebileceği hesaplanmıştır. Savaş sonrasının koşulları içinde daha sağlıklı yatırım tahmini yapma olanağı yoktur. Plan, Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek, Sümerbank yatırımlarını gerçekleştirmek için 55 milyon TL'lik bağlantı yapma yetkisiyle donatılmış satınalma heyetlerinin, Avrupa ve Amerika'da incelemeler yaparak, dış satın alma bağlantılarını yapması ve planın geliştirilmesi konusunda bilgi toplaması kararlaştırılmıştır. 1946 yılı Mayıs ayında, ülke dışında bulunan satınalma heyetlerinden, kâğıt ve tekstil heyetlerine satınalma bağlantıları yapma emri verilirken, demir-çelik ve makine heyetlerine bağlantı yapmadan geri dönme emri gönderilecektir. Bu kararlarda, planın gerçekleştirilmesi için gerekli yatırım miktarının ne olacağının daha hassas olarak tahmin edilebilmesi etkili olmuştur. 28 Haziran 1946 tarihinde yapılan bir saptamaya göre, toplam yatırımı 165 milyon TL, dış ödeme miktarı 87,6 milyon olan Etibank programının toplam yatırımın 341 milyon TL, dış ödemesinin 185,1 milyon TL olacağı anlaşılmıştır. Ekonomi Bakanlığı, 12 Temmuz 1946'da Başbakanlığa, Sümerbank'ın 55 milyon TL olan dış harcama yetkisinin kâğıt için 10.350.000 TL, tekstil için

42 Hazırlanan plan çalışmaları içinde tek (Gizli ve Hizmete Mahsus) bölüm budur. Ekonomi Bakanlığı Sanayi Tetkik Heyeti Başkanlığı, *Memleketimizde Kurulması Düşünülen Makine Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii Planı Hakkında Rapor*, Ankara, 1945. Bu rapor 1960'lar sonrasında DPT tarafından ikinci kez çoğaltılmıştır.

7 milyon TL daha artırılması yönünde başvurmak zorunluğunu hissetmiştir.

Finansman yükünün ağırlığının daha açıkça görülmeye başlaması üzerine hükümet, 3 Haziran 1946'da çıkartılan 4938 sayılı kanunla iç istikraza gitmiştir. Gerekçesinde;

> "Yurdumuzda gelişme şartları mevcut endüstri şubelerinin takviyesi ve tevsii ve yer altı servetlerimizin rasyonel usulleriyle veriminin artırılması için hazırlanan planların tahakkukuna millî tasarrufunda yardımını temin için. [...] hasılatı ekonomik kalkınma giderlerine karşılık tutulmak üzere 150 milyon TL'ye kadar uzun vadeli iç istikraz akdine Maliye Bakanı'nın yetkili kılındığı,"[43]

belirtilmektedir.

Plan'ın uygulamasında belirli bir gelişme görülen bu dönemde, uygulama iki önemli değişiklikle karşılaşmıştır. Bir yandan yeni seçim sonrasında, 12 Ağustos 1946 tarihinde kurulan Recep Peker kabinesinde Ekonomi Bakanlığı'na Tahsin Bekir Balta getirilecektir. Ki o tarihe kadar plana sahip çıkmış olan Başbakan Şükrü Saracoğlu ve Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen'in değişmesi, plan için bir belirsizlik yaratmıştır.[44] Öte yandan yeni kabine 6-7 Eylül 1946'da, Türkiye'nin ilk devalüasyonunu yapacaktır. Bu da planın tüm yatırım hesaplarının değişmesine neden olacaktır.

Şevket Süreyya Aydemir,[45] bu planların yeni Başvekil Recep Peker'e iyice anlatılamadığından yakınmış, aynı dönemde sanayi tetkik heyetinde görev alan Bekir Sıtkı Oransay ise *Tahsin Bekir Balta'nın Plan'ı küçümsediğini* ve genişletilmesini istediğini ileri sürmüştür. Nitekim kabine değişikliği üzerine yeniden ele alınan programda, Etibank'ın yapacağı işlerden Ereğli Kömür Havzası umumi amenajmanı için, beş yılda 112,5 milyon lira harcanmasını öngören bir genişletme yapılmıştır. Bu programdaki genişlemeler ve 6-7 Eylül kararlarının doğurduğu kur farklarından gelen artışları da içerecek şekilde Ekonomi Bakanlığı'nca 24 Aralık 1946'da yapılan nihai saptamada, Sümerbank'ın, 202 milyon TL'si dış harcama olmak üzere 301.520.000 TL'lik, Etibank'ın ise 204 milyon lirası dış harcama olmak üzere 395.400.000 TL'lik yatırım yapması gerektiği bulundu. Bu programdan tekstil ve kâğıt sanayilerine ilişkin projeler için 6.193.403 İsviçre franklık, 962.536 sterlinlik ve 2.277.485 dolarlık dış sipariş verilmiş bulunuyordu. Program, bu değişikliklerle 3 Ocak 1947'de Ekonomi Bakanlığı'nca Başbakanlığa gönderilmişse de Bakanlar Kurulu gündemine tekrar alınmadan uzunca bir süre beklediği anlaşılmaktadır.

---

43 H. Ü. Arsan, *Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları*, Ankara, 1961, s. 24-25.

44 Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 400.

45 Şevket Süreyya Aydemir, *Menderesin Dramı*, İstanbul, 1969, s. 242-247.

Plan, 9 Eylül 1947'de Recep Peker Hükümeti'nin istifasıyla yeniden bir siyasal belirsizlikle karşı karşıya kalacaktır. Recep Peker Kabinesi'nin istifasından 8 Ekim 1947'de Hasan Saka Hükümeti'nin kuruluşuna kadar geçen sürede, programlar Başbakanlık'tan Ekonomi Bakanlığı'na "yeniden incelenmesi gerekiyorsa, incelenerek yeniden teklifte bulunulması" için geriye gönderilecektir. Plan'ın, yeniden gözden geçirilmesinde mali gerekçelerle, şu ilkelere göre küçültüldüğü görülmektedir:

> "a) Ana tesisleri siparişe bağlanmış tekstil ve kâğıt endüstrisi ile ilgili konuların ikmal edilmesi,
>
> b) Millî savunma ve halk ihtiyaçlarının karşılanması bakımından büyük önemi olan Karabük tesislerinin asgari ölçüde silah ve takviyesi ile iktifa olunması,
>
> c) İçinde bulunulan çimento buhranını bir an evvel hafifletmek gayesiyle toprak sanayii grubuna dahil Sivas Çimento Fabrikası'nın tevsiinin tahakkuk ettirilmesi,
>
> d) Makine ve kimya sanayileri gruplarında önplanda mütalaa edilen umumi makine fabrikası ve azot endüstrisi konularının zaruri görülen son etütleriyle iktifa olunarak bu mevzuaların muvakkaten tehir olunması."[46]

Bu ilkelere göre, 301 milyon TL'lik Sümerbank Programı, 190 milyon TL'ye indiriliyordu. Plan'ın kapsamının küçültülmesinden önce, bu program içinde yer alan tüm tesisler için rantabilite hesapları yaptırılmıştır.[47] Rantabilitesi küçük olan tesislerin program dışında bırakıldığı görülmektedir. Böylece *İkinci Sanayi Planı'ndan beri kurulmak istenilen "makine sanayii", bir kez daha gerçekleşme şansını kaybediyordu.* Program'daki bu değişikliğe ve özellikle kimya sanayiindeki daraltmaya katılmayan Şevket Süreyya Aydemir, 13 Kasım 1947'de görevinden alınarak Başbakanlık Yüksek Denetleme Teşkilâtı'na atanacaktır. Daha Recep Peker Hükümeti zamanında, 1947 yılının Şubat ayında, Ekonomi Bakanlığı Baş Müşaviri Kemal Süleyman Vaner'e, içteki ve dıştaki gelişmelere daha uygun bir plan hazırlama görevi verilecektir. Bu plan, 3 Kasım 1947'de Marshall Planı hazırlık komitesine verilecek hale gelecektir. Bu yeni planını İngilizce nüshası ise "Turkish Recovery Program" başlığını taşıyacaktır.[48]

Böylece, Kasım 1947'de, "Savaş Sonrası Kalkınma Planı" ömrünü doldurmuş ve uygulamadan çekilmiş oluyordu. Ama 1946 savaş sonrası Kalkınma Planı'nda yer alan birçok proje, bir başka çerçevede de olsa, 1947 Türkiye İk-

---

46 Kopyası elimizde bulunan Kasım 1947 tarihli daktilo edilmiş bir uzun rapordan alınmıştır.

47 Sümerbank, "İvedili Sanayi Planı Tesislerinin Maliyet ve Rantabilite Hesapları", 18 Kasım 1947 (Ozalitle Çoğaltma).

48 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 7 ve 10.

tisadi Kalkınma Planı içinde yer aldı. Dış alım bağlantıları yapılan tekstil ve kâğıt sanayileri ile Sivas Çimento Fabrikası ve Karabük Fabrikası'nın tevsii, 1950'li yılların ilk yarısı içinde gerçekleşti. Böylece Plan kısmen de olsa uygulamayı etkilemiş oldu.

8. SAVAŞ SONRASI KALKINMA PROGRAMLARININ GENEL DEĞERLENDİRMESİ

i) 1946 yılında hazırlanan Savaş Sonrası Planları, dış ilişkileri ve iç siyasal örgütlenmesi çok önemli değişmeler geçirmekte olan bir ülkede hazırlanan planların, karşı karşıya kaldığı belirsizlikler yüzünden nasıl kısa sürede siyasal gündem dışında kaldığını gösteren ilginç bir örnektir.

ii) Bu planlardaki planlama tutumu üzerinde de ayrıca durmak gerekir. Benimsenen tutum, toplumun ekonomik ve siyasal mekanizmalarının işleyişi sonunda ortaya çıkacak yapının belirli bir ideolojik tercih doğrultusunda etkilenmesidir. Seçilen ideoloji, genellikle *Kadro* dergisinde savunulmuş olan yöndedir. *Kadro*'da savunulan toplumsal yapıya ulaşmakta bu planlar bir araç olarak kullanılmak istenmiştir. Bu planlar, sınıfsal bir dayanağı olmayan ve daha çok bürokrasi kesiminden gelen bu tür özlemlerin, uygulamadaki geçerlilik derecesini göstermesi bakımından da oldukça öğreticidir.

iii) Bu planda öne sürülen kalkınma stratejisi, büyük endüstriyel kompleksleri öngörmesi, talep konusundaki tutumu ve devlet girişimciliğine dayanması bakımından, aynı dönemlerde Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinin savaş sonrası kalkınması için bir öneri geliştiren *Roseinstein Rodan'ın*[49] *"büyük itme" (big push) yaklaşımına büyük benzerlik göstermektedir*. Roseinstein Rodan'ın çalışmasından tamamen ayrı olarak ama benzer jeopolitik konumdaki bir ülkede benzer bir kalkınma stratejisinin gelişmiş olması ilginçtir. Bu durum salt bir rastlantı değildir. 1929 Dünya Buhranı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar değişik ülkelerin yaşadığı sanayileşme deneyi bu öneriyi çok değişik çevrelere esinlendirmiştir denilebilir. Ne var ki kurulacak yeni uluslararası düzen böyle bir önerinin uygulanmasına olanak vermeyecektir.

iv) Savaş sonrası planlarının politika düzeyindeki önerileriyle, projelerden meydana gelen programları arasında açık bir boşluk vardır. Bu boşluk ülke içi ve dışı güçlerin proje seçimini etkileyerek, planların somutta kendi istekleriyle tutarlı hale getirilmesine olanak vermektedir. Planın çok katı

49 Roseinstein Rodan, "Problems of the Industrialization of Eastern and South Eastern Europe", *Economic Journal*, 1943. Savaş dönemi içinde yazılan bu makale daha sonra çok ünlü hale gelmiş, pek çok kalkınma iktisadı için derlenen kitap içinde yer almıştır.

bir belge olarak ortaya konmaması, özellikle uygulamada sık sık gözden geçirilmesi, projeler düzeyinde, toplumu etkileyen iç ve dış güçlerin istemlerine uyumlu hale getirilmesini kolaylaştırmıştır.

v) Savaş sonrası planlarının esnek, iç tutarlılığı az ve bu nedenle de plancıların dışından gelecek müdahalelere açık yapısı, bu planların kısa bir süre de olsa siyasal gündemde kalmasına, projeler düzeyinde de kısmen uygulanıyor görüntüsünü kazanmasına neden olmuştur. Eğer bu planlar daha katı ve iç tutarlılığı yüksek olarak hazırlansaydı, uygulama sahnesinden çekilmesi daha kısa süre içinde gerçekleşecekti.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Altyapılarda Geleceğe İlişkin Programlamalar

Şüphesiz, Cumhuriyet'in köktenci modernite projesini uygulayabilmesi için modern altyapısını kurmuş olması kritik bir öneme sahiptir. Ama yeterli kapital birikimi olmayan bir ülkenin dünya kapitalizminin derin ekonomik krizler geçirdiği bir dönemde çok büyük altyapı projelerini hayata geçirmesini beklemek gerçekçi değildir. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen 16 yıl içinde altyapı yatırımlarında demiryolu ağının geliştirilmesine öncelik vermiştir. Karayolu, su işleri, limanlar ve elektrik enerjisi alanlarındaki yatırımları sınırlı kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında bir taraftan artan lojistik talepleri, öte yandan Ege Denizi'nin Almanlarca tamamen denetim altına alınması ve Türkiye'nin dış dünyaya eklemlenmesini sağlayan İstanbul ve İzmir limanlarının devre dışı kalması neticesinde, Türkiye'nin dış dünya ile ilişkisini Mersin ve İskenderun limanı üzerinden kurmak zorunda kalması, Türkiye'nin altyapı yetersizliğini çok açık olarak hissetmesini sağlamıştır. Bu nedenle Türkiye, savaş içinde ve savaşı izleyen yıllarda çok sayıda altyapı programı geliştirmiştir.

Savaş sonrası için demiryolu programlaması

Bu çalışmanın İkinci Cildi'nin Sekizinci Bölümü'nde, savaş yılları içinde inşa edilen demiryolu hatlarını ve TCDD'nin işletme olarak performansını görmüştük. TCDD, zor koşullar altında, özellikle kömür sağlamakta karşılaştığı sorunlara karşın, inceleme dönemimizde kilometre başına yolcu ve yük miktarlarını iki misline çıkarabilmişti. Üstelik bu başarı lokomotif ve vagon sayılarındaki yetersizliğe rağmen sağlanmıştı.

Ankara'nın başkent olarak ilanından sonra planlanan demiryolu ağı, İkinci Dünya Savaşı çıktığında Kuzey'de Erzurum'a, Güney'de de Diyarbakır'a gelmişti. İkinci Cilt'te gördüğümüz üzere İkinci Dünya Savaşı içinde bu noktalardan doğuya doğru uzanan hatlar devam etmiş, Diyarbakır-Arada Hattı'nın yapılmasıyla Irak bağlantısının, Yolçatı-Elazığ-Palu-Muş-Tatvan-Kotur Hattı'yla da İran bağlantısının kurulmasında önemli yol alınmıştı. Erzurum'a ulaşan demiryolu bağlantısının Sarıkamış'a ulaştırılması için varolan dar hattın sökülerek normal hat haline getirilmesi gerekliydi ve 1946 yılında bu inşaata da başlanmıştı. Bir anlamda Cumhuriyet'in ilk yıllarında planlanan demiryolu programı, üç hat dışında tamamlanmaya çok yaklaşmıştı. Burdur-Antalya, Erbaş-Trabzon ve Arifiye-Somucak-Amasya hatları inşa edilememişti.

Bu durumda demiryolcuların savaş sonrası için hazırladıkları programlar üç konuda öneriler getiriyordu. Bunlardan birincisi yeni bir demiryolları hatları programına, ikincisi var olan demiryolu hatlarının iyileştirilmesine, üçüncüsü hatlardaki çekici ve çekilen hareketli malzeme yapımı ve alımına ilişkindir.

Birinci konuda TCDD'nin dosyalarında bir geniş program bulunmaktadır. Bu geniş program Tablo 5.1'de verilmektedir.

TABLO 5.1
Yapılmakta Olan ve Yapılması Düşünülen Demiryolu Hatları

Güzergâhlar	*Km*	*Güzergâhlar*	*Km*
1) Gaziantep-Birecik-Karkamış	96	14) Okçugöl- Çanakkale	185
2) Kozlu-Ereğli	40	15) Kayseri-Maraş-Toprakkale	410
3) Somucak-Tosya-Merzifon-Amasya	275	16) Konya-Aksaray-Kayseri	282
4) Bozöyük-İnegöl-Bursa-Mudanya	185	17) Eğridir-Çumra	300
5) Yenişehir-Mekece	60	18) Mumuş-Trabzon	200
6) Amasya-Erbaa-Murmuş-Erbaş	520	19) Yerköy-Yozgat	40
7) Murmuş-Bayburt	20	20) Ereğli-Akçakoca-Düzce-Akyazı	125
8) Erbaa-Çarşamba-Samsun	128	21) Karabük-Safranbolu-Kastamonu-Taşköprü	175
9) Pendik-Arifiye-Mudurnu-Bolu-İsmetpaşa	360	22) Muş-Tercan	220
10) Ankara-Mudurnu	200	23) Diyarbakır-Arada	170
11) Burdur-Antalya	185	24) Alibey-Sungurlu-Kayabaşı	240
12) Ankara-Konya	275	25) Burdur-Tefen-Acıpayam-Fethiye	295
13) Bursa-Okçugöl	92	26) Muş-Varto-Ağrı	400
		27) Gaziantep-Kilis	60
		Toplam	5.538

Kaynak: *Bayındırlık Dergisi*, T.C. Bayındırlık Bakanlığı, Aralık 1948, s. 75.

Bu geniş listede bulunan bazı hatlar inşaa halindedir. Cumhuriyet döneminde yılda ortalama 140 km demiryolu yapıldığı düşünülürse, 5.538 km'lik bu listenin kısa sürede gerçekleştirilmesinin söz konusu olmadığı anlaşı-

lır. TCDD'nin 1946'da İvedili Sanayi Planı paralelinde hazırladığı 15 yıllık demiryolu planında, bu geniş listeden 2.310 km'lik bir bölümün yapılması planlanmıştı. Bu program için 800 milyon lira yatırım harcaması gerekiyordu. Türkiye'nin Marshall Planı'na sunulmak üzere hazırlamış olduğu 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nda da 5 yılda 1.600 km'lik bir demiryolu yapımı öngörülmüştür.[1]

Varolan demiryolları hatlarının 3,5 tonluk dingil ağırlığına göre inşa edilmiş ray ve traveslerinin de 20 tonluk dingil ağırlığına göre yenilenmesi öngörülmüştür. Ayrıca profilleri uygun olmayan hatlar da düzeltilecektir. Bu bakımdan İnönü-Bozöyük Hattı'ndaki rampa ile Eskişehir-Ankara Hattı'ndaki Gebze rampası ilk olarak ele alınacaktır. Yılda 160 km'lik bir hatta ray ve travers yenilemesi planlanmıştır.

1947 Türkiye Kalkınma Planı'nda beş yılda 400 lokomotif, 200 yolcu vagonu ve 9.000 yük vagonunun sisteme katılması öngörülmüştür.

Savaş sonrası karayolu programlaması

Savaş içinde karayolu sisteminin zafiyeti dolayısıyla ortaya çıkan sorunları Birinci Cilt'te, bu açığı kapatmak için sistemin yaptıklarını ve karayolu üzerindeki taşıma hizmetinin sürdürülmesinin nasıl sağlandığını İkinci Cilt'te oldukça ayrıntılı bir biçimde ele almıştık. Yaşanan sıkıntılar savaş sonrası karayolu altyapısının geliştirilmesi için yeni programlama çalışmalarına ve örgütlenmeye yol açmıştır. Bu bölümde de karayolu altyapısının geliştirilmesi konusunda geleceğe dönük olarak yapılanlar ele alınacaktır.

Türkiye'de, Cumhuriyet'in başlangıcından beri zaman zaman yeni karayolu programları hazırlanmış ama uygulanamamıştır. Bayındırlık Bakanı Ali Fuat Cebesoy'un bir konuşmasında belirttiğine göre savaşın ilk yıllarında da maliyetinin 370.000 milyon lira olacağı tahmin edilen 44.000 km'lik bir karayolu programı bulunuyordu.[2] Böyle bir planın paralelinde, Bakanlığa, 1939 yılında çıkarılan 3611 sayılı yasayla mıntıka (bölge) müdürlükleri kurulması imkânı verilmiştir. İran Transit Yolu ve İzmir Çevresi Turistik Yolları için Mıntıka Müdürlükleri bu yetkiye dayanarak kurulmuştur ve böylece, savaş başlayınca Trakya ve Çukurova'daki yol işlerinin önem kazanması üzerine kurulacak olan İstanbul ve Mersin'deki mıntıka müdürlüklerinin yolu açılmıştır.

Savaş içinde karayollarından hangilerinin yapılacağını, programların mantığından çok savaşın zaruretleri belirlemiştir. Savaşın zaruretleri ise savaş sürecine paralel olarak sürekli değişmiştir. Savaş'ın başında öncelikli konu Al-

---

1 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 183.

2 Bayındırlık Bakanlığı, "Nafia Vekili General Ali Fuat Cebesoy Anlatıyor", *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Mart 1940, Sayı 10.

man saldırısına karşı Trakya'daki savunmayı örgütlemek olduğu için, buradaki yolların yapılması zaruret haline gelmişti. Ama daha önce de değindiğimiz üzere Ege Denizi'nin Almanlar tarafından tamamıyla kontrol edilmeye başlanmasıyla birlikte, Türkiye'nin ikmali tamamıyla güneydeki limanlara bağlı hale gelince, bu limanları İç Anadolu'ya bağlayacak karayollarının geliştirilmesi bir zaruret haline gelmişti. Bunun üzerine Antep, Hatay, İçel, Niğde ve Seyhan vilayetlerini kapsayan alandaki yollar, Cenup Bölgesi Yolları Mıntıka Müdürlüğü tarafından yönetilmeye ve bu yollarda daimi tamirat programı uygulanmaya başlamıştır.[3] Bu bölgenin başına getirilmiş olan Vecdi Diker'in uygulamaları, savaş sonrasında Türkiye'de yol alanında yaşanacakların ipuçlarını da vermeye başlamıştı. Bir taraftan yeni yapılan yollarda yol genişliği 5 m'den 8 m'ye çıkarken, diğer bir taraftan *"macadam" yol yapımından stabilize yol yapımına geçiliyordu.* Bu yol yapımının önemli ölçüde kolaylaşması demekti. Bu teknikle yol yapımı taş ocaklarının varlığına bağlı olmaktan kurtuluyordu. 1943 sonrasında stabilize malzemenin kullanılmaya başlanması üzerine Çukurova batak yollardan kurtarılabilmiştir.[4]

Savaş içinde Türkiye'nin karayolu politikasında önemli bir dönüşüm oluşmaya başlamıştı. İsmet İnönü, 1944 yılındaki kurultayı açma söylevinde bu değişmeyi şu şekilde ifade etmektedir; "yol inşaatını şimdiye kadar olandan daha başka bir görüşle ele almak lazımdır. Motorlu vasıtalara karşı dayanıklı olan demiryolları gibi memleketin her köşesine uzanan ve daimi bakım ve tamir teşkilâtı üzerine oturan yol ağı memleketin başlıca meselesindendir." 1943 yılında Şoseler ve Köprüler Reisliği'nde kurulmuş olan "Bakım Masası", 1945'te yol sorunlarını konuşmak üzere toplanan Nafia Müdürleri Kongresi'nden sonra *"Yol Bakım Bürosu"na çevrilerek devlet yollarının bakımını örgütlemeye başlamıştır.*

Vehbi Ekesan ve Vecdi Diker, Savaş sonrasında izlenecek karayolu politikasını saptamak için *1945 yılında ABD'ye incelemeler yapmaya gönderilmiştir.* Missouri'de yol mühendisliği eğitimi gördüğünden ABD'ye yabancı olmayan Vecdi Diker, bu seyahat sonrasında Türkiye'de karayolu gelişmeleri konusunda kapsamlı bir rapor hazırladı ve bu raporu yazmasından sonra Türkiye'deki karayolu gelişmesinin en önemli yönlendiricisi haline geldi. Bu seyahat sırasında *Amerikan Yollar İdaresi'nden Hilts'le tanışarak* işbirliği yapmaya başlaması da, Türkiye'de izlenecek karayolu politikasının saptanması ve uygulanması bakımından önemli bir şans olmuştur.

Önceki bölümde üzerinde durduğumuz İvedili Sanayi Planı 1946'da hazırlanırken on beşer yıllık demiryolu ve karayolu programları hazırlanmıştı.

---

3 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 10, sayı 5-6, Birinciteşrin 1943, s. 380.

4 Zikreden Erol Tuncer - Leyla Şen, "Cumhuriyet Döneminde Karayolları", *Bilanço 1923-1998*, Cilt 2, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s. 382.

"1946'da yol meselesi hakkında ümit verici bir faaliyete geçilmiştir. O yıl bir program hazırlamak üzere bakanlıkta bir yol konferansı toplanmış; mevcut yolları millî savunma, ekonomik ve kültürel ihtiyaçlar bakımından gözden geçirilmiş ve son iki konu etrafında aşağıdaki soruların yanıtlarını araştırmıştır:

1) Komşu ülkelerle hangi yol bağlantıları tesis edilmelidir?

2) Birbirlerine bağlanmaları gereken kalabalık ve tarımsal merkezler hangileridir?

3) Demiryollarını takviye etmek için hangi yollara lüzum görülecektir?

4) Maden kaynaklarının işletilmesi için hangi yollara lüzum görülecektir?

5) İstihsal için ne gibi yollara ihtiyaç hasıl olacaktır?"[5]

Bu planlama çalışmasında askeri düşünceler artık yerlerini ekonomik düşüncelere bırakmıştır. Vecdi Diker'in bize anlattığına göre, kendisi askerlerin yol yapımı karşısındaki tutumuna Türkiye'yi Sevr'e mahkûm ediyorsunuz diye karşı çıkmıştır. Başlangıçta sınırlara yollar yapılmasına karşı çıkan askerler kapsamlı bir programla ikna edilmişlerdir.

Bu planlama çalışması sonucunda *üç kademeden oluşan bir karayolu programı kabul edilmiştir:*[6]

1) *Her mevsim geçit veren yolların geliştirilmesi ve bakımı programı:* 1946-1949 yılları arasında *15.000 km'lik her mevsim geçit veren yol bakıma alınacaktır*. Bu programın hedefi daha çok mevcut yolların geliştirilerek bakıma alınmasıdır. 1946'da 5.000 km, 1947'de 5.151 km, 1948'de 2.947 km, 1949'da 2.757 km yol bu kategori içine girecektir. Bu yollar ancak üçüncü tür yollar tamamlanınca bir sistem oluşturacaktır. Kar makinaları ve gerekli teçhizat ithal edilinceye kadar bu yolların bazı noktaları kar tarafından kapanabilir.
2) *Devlet Karayolları Programı: On beş yılda 20.000 km'lik her mevsim geçit veren devlet yolu önermektedir*. Bu program 8.000 km yeni yol inşasını, 12.000 km eski yolun esaslı bir yenilemeye tabi tutulmasını gerektiriyordu. Tahmini maliyeti 600 milyon liradır. Vecdi Diker'in anlattıklarına göre bu programın esası, 1942 yılında Hüsnü Okatan ile yaptıkları çalışmada saptanan şebekedir.
3) *İl yolları sistemi: On beş yılda 23.000 km il yolu yapılması programlanmıştı*. Hazırlanan *on beş yıllık demiryolu programında ise 2.310 km yeni yol yapımına* 800 milyon TL ve beş limana 200 milyon TL harcanması öngörülmüştü.

5 Max W. Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükselir*, Nebioğlu Yayınevi (Yayın Tarihi Belirtilmemiş), s. 82.

6 E.G. Lingeman, *Overseas Economic Survey Turkey*, His Majesty's Stationary Office, Eylül 1947

14 Ağustos 1946'da kurulan Recep Peker Hükümeti'nin programında yer alan 1946 yol planı, 1525 sayılı Şose ve Köprüler Kanunu'na göre Bakanlar Kurulu'nun onayına sunulmuşsa da 7 Eylül kararlarını alan Recep Peker Hükümeti'nin düşmesi sonucu onaylanamamıştır. Bundan sonra Türkiye'nin ABD ile ilişkilerindeki gelişmeler sonucu Türkiye'nin karayolu politikası yeni bir derinlik kazanmıştır. 1940'tan 1946 sonuna kadar 170 km demiryolu yapılmış, 96 milyon lira harcanmıştır. Aynı yıllar arasında karayollarının uzunluğu 2.900 km artmış ve yapılan harcama 116 milyon TL olmuştur. Bu dönemde karayolları harcamaları ilk kez demiryolları harcamalarını aşmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye İngiltere'nin etki alanından çıkarak ABD'nin etki alanına girerken ve 4 Mart 1947'de Truman Doktrini ilan edildikten sonra, 22 Mayıs 1947'de Yunanistan ve Türkiye'ye yardım programı ABD Kongresi'nde kabul edilmiştir. Bu sebepten bu yıllarda Türkiye'nin karayolları yaklaşımı yeni bir kanala girmişti. Önce Türkiye'ye askeri yardım faaliyetleri içinde yer alan yol yapımı faaliyetleri Amerikan Federal Yollar İdaresi'ne devredilmiştir. Bu teşkilâtın Genel Müdür Muavini olan H. E. Hilts başkanlığındaki bir heyet, Türkiye'de dört ay kalarak çok kapsamlı bir rapor hazırlamış, ardından *20 Nisan 1948'de Bayındırlık Bakanlığı'yla Amerikan Yardım Teşkilâtı Yollar İdaresi grubu arasında bir anlaşma imzalanmıştır.* Üzerinde gizli ibaresi bulunan rapor, 1948-1957 arası için hazırlanan Dokuz Yıllık Program'ın hazırlanması ve *Karayolu Örgütünün (TCK) kurulmasında* oldukça etkili olmuştur. Türkiye, bu 9 Yıllık Program'ı başarıyla uygulamıştır. Bu programın başarısı üzerine Dünya Yol Kongresi 1957 yılında Türkiye'de toplanmıştır ve Birleşmiş Milletler Türkiye'nin karayolları programını bir başarı öyküsü olarak dünyaya tanıtmıştır.

Savaş sonrasında uygulanan liman işleri programı

Bu çalışmanın Birinci Cildi'nde İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanların, Rusya'ya saldırmadan önce güneyini emniyete almak için Balkanlar'ı ve Girit Adası'nı işgal ederek Ege Denizi'ni denetim altına aldığını görmüştük. Bu gelişme, Müttefiklerin Türkiye'ye gerekli ikmali yapmakta kullanacağı tüm limanlarının devre dışı kalması sonucunu doğurmuştu. Türkiye'nin ikmali, kapasitesi yüksek olmayan Mersin ve İskenderun limanlarına kalmıştı. Yani Savaş içinde yaşananlar Türkiye'nin limanlarının yetersizliğinin farkına varmasına neden olmuştu. Bu açığı kapatmak için ne tür liman yatırımları yapmak zorunda kaldığını da görmüştük. Ege'nin Almanlar tarafından tamamıyla denetim altına alınmasından sonra, İngiliz yardımının ve askerî kuvvetlerinin Türkiye'ye ulaştırılmasında tek olanak olarak güney limanları kal-

mıştı. Onun için de 1942 yılı başında birinci öncelik limanların geliştirilmesine ve bu limanların Ulukışla'yla bağlantısını sağlayacak yollara veriliyordu. İskenderun Limanı'nın kapasitesi 2.000 ton/güne, Mersin Limanı'nın kapasitesi 1.200 ton/güne, Susanoğlu (Silifke) Limanı'nın kapasitesi 400 ton/güne yükseltiliyordu. Bundan başka bir ara Taşucu Limanı'nın 600 ton/gün kapasitede inşa edilmesi düşünülmüşse de sonra vazgeçilmiştir. Bu limanların karayolu bağlantıları içinse Mersin-Tarsus-Pozantı-Ulukışla ve Mersin-Silifke-Karaman yollarının büyük kısmı 1943 yılı ortalarında tamamlanmış olacaktı.[7]

Bu dönemde İngilizlerin yaptığı bir araştırmada İskenderun Limanı'nın zırhlı tümen indirmek için uygun olmadığı anlaşılınca, sorunları çözmek için İskenderun Limanı'nın geliştirilmesine girişilir; 10 Mart 1942 tarihinde İngilizlerin United Kingdom Commercial Corporation Şirketi inşaatı başlatır.[8] Eylül ayına gelindiğinde İskenderun Limanı planlandığı 2.000 ton/gün kapasitesine henüz ulaşmamıştır, ancak yıl sonunda 1.200 ton/gün boşaltma yapabilecektir. İskenderun'un derin su iskelesi ve demiryolunun yüzde 80'i inşa edilmiştir. Mersin Limanı planlandığı 1.200 ton/gün boşaltma kapasitesine ulaşmış, 400 ton/gün kapasiteli Susanoğlu (Silifke) İskelesi de tamamlanmıştır.[9] İngilizler, İskenderun ve Mersin Limanlarının kapasitesinin artırılması için yapılacak inşaatı yüklenebileceklerini bildirmişlerdir. Ama Türkiye buna razı olmamıştır. Müzakereler sonrasında inşaatları Türklerin yapması, İngiliz teknisyenlerin ise denetlemesi üzerinde uzlaşılmıştır.

Hükümet, bu tarihlerde liman yapımında kullanılabilecek makina araç ve gereçlerini elinde toplayarak, bunları inşaatı yapacak Türk ve yabancı şirketlerin kullanımına sunma yolunu seçmiştir. Bu yolla inşaatı yapabilecek Türk şirketlerinin bulunmasının kolaylaşacağını düşünmektedir. Türkiye, güneydeki bu gelişmelerden sonra Karadeniz limanlarının geliştirilmesi hususuna eğilmiştir. İstanbul'dan Hopa'ya kadar uzanan kıyılarda yoğun bir deniz taşımacılığı vardır. Karayolu taşımacılığı ve yollar henüz gelişmediği için, kıyıdaki yerleşmelerin dış dünyayla ilişkisi ancak bu yolla kurulmaktadır. Karadeniz, fırtınaları kuvvetli bir deniz olduğundan, ulaşım büyük riskler altında gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle öncelik Karadeniz Limanlarına verilmiştir. Karadeniz kıyılarında gemilerin sığınabilecekleri tek korunaklı yer Sinop'tur. Sinop ile İstanbul arasında bir liman yapımı için en uygun yer ise Ereğli'dir. Savaş'ın başında Karadeniz Ereğlisi Limanı'ndaki batık 24 adet gemiden 16'sı çıkarılarak, Karadeniz'de sefere çıkacak gemilere sığınabilecekleri bir melce sağlanmıştır. Ereğli Limanı kömür, demir, kereste ve ticaret li-

7 Pub.Rec.Off.: WO 32-9637, 28 Aralık 1941 ve 21 Mart 1942 tarihli yazılar.

8 Musa Çakır, *a.g.m.*, s. 415.

9 Pub.Rec.Off.:AIR 23-286, 20 Eylül 1942 From Mideast to Ankara.

manı işlevlerini yüklenecektir. İnşaat, 25 Mayıs 1945'te Arı İnşaat Türk Anonim Ortaklığı'na 6.797.000 liraya ihale edilmiştir.[10] 700 m rıhtım ile gerekli hangar ve ambar binaları yapılacaktır. Ara sığınım işlevi sağlamak üzere İnebolu ve Amasra limanları ıslah edilmeye ve dalgakıranları uzatılmaya başlanmıştır. Bu inşaatlar da 17 Nisan 1946'da Arı İnşaat Şirketi'ne verilmiştir. Keşif bedeli 3.200.000 liradır. Yüklenici, İnebolu Limanı'nda 300 m dalgakıranın yanı sıra liman içinde rıhtım ve iskele yapım işleriyle limanın taranması, Amasra Limanı'nda harap olan anroşman seddin tamiri ve 50 metre uzatılması ve tarama işlerini yapacaktır.[11] Ayrıca Sinop'ta da ufak bir iskele inşaatına başlanmıştır ve 1948 yılı sonunda tamamlanması beklenmektedir.

Karadeniz'in doğusunda ise Trabzon Limanı'nın yapımına öncelik verilmiştir. Genel bir ticaret limanı olarak planlanan Liman, İran'a transit bir yolla bağlanması bakımından da özel bir öneme sahiptir. 3 Kasım 1945'te 6.887.000 liraya RAR İnşaat T.A.Ş.'ye 700 metre dalgakıran ve 400 metre rıhtım yapmak için ihale edilmiştir. Limanın içi 10 m derinliğe kadar taranacaktır.[12] 1948 yılı sonunda ana dalgakıran inşaatına başlanması beklenmektedir.[13]

Karadeniz'de yapılması planlanan üçüncü liman Samsun Limanı'dır. Daha önce gördüğümüz üzere Liman işletmesi 1 Mart 1944'te Devlet Demiryolları ve Limanları İşletmesi'ne devredilmiştir. Daha önce gemiler açıkta demirlerler ve "Çapar" denilen teknelerle yükleme boşaltma yapılırdı. Bu devir sırasında 53 çapar ve 5 motor satın alınmıştı.[14] Yeni limanın projesinin yapımı ise 1948 yılı ortalarında "Nederlandsche Maatschappij Voor Havenwerken" adlı Hollanda firmasına verilmiştir. Projenin 1949 yılı sonunda tamamlanması beklenmektedir.[15]

Bu dönemde Akdeniz bölgesinde yapılan tek iş, Alanya'da orta su kesimli deniz taşıtlarının yanaşacağı bir iskelenin inşasına 1947 yılı ortalarında başlanmasıdır.

Su işlerinde programlama

Türkiye, 1923 yılında daha Cumhuriyet ilan edilmeden bir Umur-u Nafia Programı hazırlamıştı. Bu program içinde ayrıntılı bir su işleri bölümü bu-

10 T.C. Bayındırlık Bakanlığı, *Bayındırlık Dergisi*, Aralık 1948, s. 78-79.

11 T.C. Bayındırlık Bakanlığı, *Bayındırlık Dergisi*, Yıl 9, sayı 5-6, Birinciteşrin 1942, Aralık 1948, s. 81.

12 *Bayındırlık Dergisi*, Yıl 13, Ekim 1946, s. 34-40.

13 T.C. Bayındırlık Bakanlığı, *Bayındırlık Dergisi*, Aralık 1948, s. 80-81.

14 *Ulaştırmada 50 Yıl*, Ankara, 1973, s. 49.

15 T.C. Bayındırlık Bakanlığı, *Bayındırlık Dergisi*, Aralık 1948, s. 78.

lunuyordu. Bu tür Umur-u Nafıa programlarının su işlerine ilişkin bölümlerinde genellikle taşkınları önlemeye, bataklıkları kurutmaya, fenni sulamalar yapmaya ve nehir ve ırmaklarda nakliyatı geliştirmeye dönük projeler bulunuyordu. Oysa bu programda sulama ve bataklık kurutma için ayrıntılı öneriler geliştirilmemiştir. Adana, Karacabey, Bafra ve Çarşamba ovalarıyla Gediz ve Menderes vadilerinde bataklıkların kurutulması ve sulama girişimlerinin daha çok müteahhitlere ihale edilerek yaptırılması, bunu sağlamak için de her sene bütçeye en az bir milyon liralık tahsisat konulması tavsiye edilmiştir.[16]

Bu programdaki gibi tek tek sorunları çözmeye yönelmiş projelerin yetersizliği fark edilerek, su işlerinin planlamasına havza bütünlüğü içinde yaklaşılması ve ciddi meteorolojik ve hidrolojik gözlemlere dayanılması gerekliliği kabul edildiği için, Türkiye 12 mıntıkaya (bölgeye) ayrılarak her birinde su işleriyle uğraşacak birer daire kurulması düşünülmüş, bu düşünce 22 Temmuz 1928 tarihli bir icra vekilleri kararıyla uygulamaya konulmuş ve Nafia Vekâleti'nin Nafia Umum Müdürlüğü'ne bağlı olarak ilk aşamada Bursa, İzmir, Antalya, Ankara, Adana, Samsun ve Malatya'da yedi daire kurulmuştur.

Türkiye, 1929 yılında daha dünyada büyük ekonomik kriz yaşanmadan, altyapı yatırımlarında bir atılım yapmak üzere İkinci Umur-u Nafia Planı'nı da hazırlamıştı.[17] Buradaki ele alışın bir parçası olarak da 29 Mayıs 1929 tarihinde çıkartılan 1482 sayılı kanunun ikinci maddesinde de, Hükümete su işlerinde 12 senede sarf edilmek üzere 100.000.000 lira harcama yetkisi verilmişti. Bu gelişme üzerine Nafia Vekâleti'nde Sular Umum Müdürlüğü kurulmuştu.[18]

1932 senesinden sonra ise bir istikşaf etütleri seferberliği başlatılmıştır. Bu etütler, 1932-35 yılları arasında Bursa, Ege, Adana ve Samsun mıntıkalarında yoğunlaşmış, 1935 yılında akarsularda düzenli gözlem yapmak üzere Elektrik İşleri Etüt İdaresi kurulmuştur. Böylece daha sonraki yıllarda su işleri projelerinin yapılması için gerekli veriyi sağlayacak birikim de oluşmaya başlamıştır.

---

16 İlhan Tekeli, Selim İlkin, 1923 Tarihli "Umur-u Nafia Programı", *Cumhuriyet'in Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2004, s. 217-231.

17 Bu konuda bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Planlama Tarihi Açısından Umur-u Nafia Programları ve Cumhuriyet'in 1929 Yılında Uygulanmaya Başlayan Umur-u Nafia Programı", Ergun Türkcan (Hazırlayan), *Attila Sönmez'e Armağan: Türkiye'de Planlamanın Yükselişi ve Çöküşü 1960-1980*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2010, s. 475-495.

18 "Cumhuriyet'in 25'inci Yılında Dünya ve Yurt Sulamasına Umumi Bakış", *Bayındırlık Dergisi*, Aralık 1948, s. 89.

TABLO 5.2
1937 Öncesinde Yapılan Su İşleri

Bursa Ovası ıslahı (1929)	Nilüfer deresi ve bunun kollarından olan Deliçay deresinin taşkınlarından ovanın kurtarılması ve ovadaki bataklıkların kurutulması. 10.000 hektar alan taşkınlardan korunarak yurttaşların kullanımına arz edilmiştir.
Yalova Deltası'nın ıslahı	Sıtmadan korumak için Samanlı, Yalova, Yortan, Balaban ve Karakilise'deki dere ve bataklıkların ıslahı. 2.500 hektar bataklık kurutulmuştur.
İzmit bataklığının kurutulması	Körfez'in ucundaki bataklığın kurutulması için Özel İdare'ce ilk düzenlemeler yapılmıştır.
Menemen yerleşmesi ve ovasında taşkından koruma	Menemen'den Beşkardeşler Tepesi'ne kadar yeni sedde inşası ve eskilerin tamiri. 10.000 hektar alan taşkından korunmuştur.
Marmara Gölü'nün beslenmesi	Marmara gölünün son senelerde seviyesi düştüğünden balık geliri azalmıştır. 22 km'lik bir besleme kanalı açılarak Gediz'den su verilmeye başlanmıştır. Bu kanalla 4.000 hektar sulama yapılmaktadır.
İzmir Halkapınar bataklığının kurutulması	Bataklığın bir kısmı kurutulmuş, diğer kısmı belediyece kurutulmaktadır.
Cellat Gölü bataklığının kurutulması	Küçük Menderes'in teressübüyle mansap tarafındaki yükselme dolayısıyla büyüyen Cellat Gölü'nün ortasından bir tahliye kanalı açılarak bataklık kurutulmuştur.
Söke seddesi	Büyük Menderes'in taşkınlarından Söke ovasını korumak için kısım kısım yeni seddeler inşa edilmiş, eskileri takviye olunmuştur.
Nazilli Ovası'nda Horsunlu-Burhaniye-Kuyucak ana sulama kanalları	Nazilli Ovası sulamasına başlanmıştır. İlk aşama tamamlanınca 40.000 hektar alan sulanacaktır.
Kestel Gölü ıslahatı	Antalya-Isparta şosesini taşkından korumak için halk mükellefiyetiyle ıslah ve bataklık kurutulması yapılmıştır.
Karagöl bataklığı kurutması	Sıtma Kanunu dolayısıyla köylülerin çalışmasıyla açılan kanalla Karagöl, köprü çayına akıtılmıştır.
Ereğli (Konya) harkı temizlenmesi	Hark temizlenmiş, şevleri düzeltilmiş ve sulamaya elverişli hale sokulmuştur.
İnevi ve Aksaray'da sulama kanalları	İnevi ve Kızılhark kanalları açtırılmıştır.
Beyşehir bataklık kurutma	İskender Bataklığı kurutulmuştur.
Ankara İncesu bataklığının kurutulması	İstasyonla şehir arasındaki düzlükteki bataklık kurutulmuştur.
Yeraltı sularından yararlanma	Çakıllar, Balgat, Tahar ve diğer yerlerde yer altı suları drene edilerek Orman Çiftliği'ne ve Etmesgut'a su verilmiştir.
Çubuk Barajı ve sulaması	Ankara'nın su ihtiyacının giderilmesi ve 5.000 hektar sulama ve Çubuk çayı taşkınlarını önlemek için 13,5 milyon m^3 kış rezervi bulunan bir baraj yapılmıştır.
Eskişehir ve havalisinde sulama	Yedi yerde köylü bendi yaptırılmak suretiyle Porsuk ve Sakarya kolları üzerinde 30.000 hektar sulama yapılmaya başlanmıştır.

Tarsus Ovası'nda Hasanağa seddesi ve Kölemusalı tahliye kanalı	4.500 hektarlık Aynaz bataklığı kurutulmuş ve 10.000 hektar alan Berdan nehri taşkınlarından korunmuştur.
Seyhan Nehri'nde taşkın önleme	Adana ile Kronşe arasında Seyhan seddeleri yapılmış eski seddeler tamir edilmiştir.
Ceyhan Nehri ve Göksu Çayı'na karşı mahmuz inşası	Ceyhan kasabasını tehdit eden Ceyhan Nehriyle Silifke'yi tehdit eden Göksu Çayına karşı mahmuzlar inşa edilmiştir.
Mersin-Efrenk Deresi	Mersin'i tehdit eden Efrenk Deresi temizlenmiştir.
Erdemli Lamos bataklık kurutulması	Çalışmalar başlamıştır.
Çarşamba'nın taşkından korunması	Bu amaçla Yeşilırmak üzerine 16 mahmuz inşa edilmiştir.
Çarşamba bataklık kurutulması	Çarşamba deltasındaki Dipsiz, Karabaklar ve Müftüoğlu bataklık/göllerinin kurutulması gerçekleştirilmiştir.
Trabzon bataklık kurutulması	Limni Bataklığı kurutulmuştur.
Edirne taşkın engelleme	Meriç üzerinde taşkınlara karşı seddeler yapılmış Ergene mansabında temizlik yapılmıştır.

Kaynak: *Su İşleri, Bayındırlık İşleri Dergisi*, Birinciteşrin 1938, s. 357-399.

12 yıllık Program'a uygun olarak Tablo 5.2'deki su işleri yapılırken, 1936 yılının son aylarında bu Program'a ek olarak bir "Büyük Su İşleri Programı" hazırlanmıştır. 12 yıllık Program, Savaş içinde 1941 yılında tamamlanmıştır. Bu dönemde 110.000.000 lira harcanarak; 60.000 hektar alan sulanmış, 16.000 hektar alan kurutularak halka dağıtılmış, 140.000 hektar arazi de taşkından korunmuştur.

Büyük Su İşleri Programı'nı uygulamaya koymak için 12 Şubat 1937'de çıkarılan 3132 sayılı yasayla, her yıl beş milyon lira harcamak koşuluyla 31.000.000 liralık yeni bir tahsisat kabul edilmiştir. Bu tahsisatın nasıl sağlanacağını belirlemek içinse 22 Haziran 1938'de 3483 sayılı yasa çıkarılmıştır. Ardından 8 Ağustos 1941 tarihinde çıkarılan 4100 sayılı yasayla da 50.000.000 liralık ek tahsisat sağlanmıştır. 3 Ağustos 1944'te çıkarılan 4649 sayılı yasayla 40.000.000 liralık bir ek tahsisat daha verilmiştir.

Tablo 5.3'te ise 1937 yılından sonra gerçekleştirilen su işleri verilmektedir. 1937 yılında uygulanmaya başlanan beş yıllık su işleri programının önemli işlerinden biri olan Tarsus Ovası'nın sulanması için kurulan Berdan Regülatörü ve sağ ve sol sahil sulamaları üç yılda tamamlanarak, 13 Mart 1940'ta bir törenle işletmeye açılmıştı.[19]

Savaş bittiğinde Türkiye, büyük su işleri için üçüncü bölüm oluşturacak bir program hazırlamıştı. Bu programda Almus Barajı'nın inşası (Yeşi-

19 *AyınTarihi*, No. 76, Mart 1940, s. 33.

TABLO 5.3
1937 Yılı Sonrasında Yapılan Su İşleri

Susurluk Ovası Islahı (1937)	Mustafakemalpaşa, Hanife ve Kocaçay derelerindeki taşkınları engellemek için derelerin etrafında seddeler yapılmış, Susurluk çayı ve Kocaçay üzerinde birer regülatör inşa edilmiştir. Mustafakemalpaşa deresinde 15.000 hektar arazi taşkından kurtarılmış, Kocaçay üzerinden 4.000 hektar fenni sulamaya açılmış, Manyas ovasında Mürvetler deresinin taşkını engellenip bir boşaltma kanalı açılarak 4.000 hektar sulama şebekesi yapılmış, toplamda 36.500 hektar arazi taşkınlardan korunmuştur.
Bakırçay Islahı Planı	Bakırçay'ın taşkınını önlemek için seddeler yapılmış, taşkını boşaltacak ana bir kanal açılmış, 2.000 hektar bataklık kurutulmuş, 17.000 hektar arazi taşkından kurtarılmıştır. Marmara gölü etrafına 6 m yükseklikte 5,5 km sedde yapılarak su tutma hacmi (350 milyon metreküp) artırılmış, su tutmayı sağlamak için Adala'da bir regülatör yapılmıştır. Savaş dolayısıyla henüz kapakları eksiktir. Bu yolla Gediz'in yaz aylarındaki sulama kapasitesi artırılmış olmaktadır.
Kumçayı Islahı	Akhisar ovası taşkınlarını önlemek için Kumçayı üzerinde Çömlekçi civarında bir regülatör yapılarak taşkın suyu Marmara gölüne nakledilmiş, ayrıca Medar çayı yatağı ıslah edilmiştir.
Menemen Ovası'nı Sulamak	Emiralem İstasyonu civarında yapılan bir regülatörle Gediz'den su alınmış ve B.000 hektar arazi sulanmıştır, 24.000 hektar arazi ise taşkından korunmuştur.
Işıklı Gölü'nün Su Tutma Hacminin Artırılması	Gölün etrafında altı metrelik bir sedde yapılmış, Gökçay'ın suyunu bu göle aktaracak regülatörün yapılması ileri tarihlere bırakılmış.
Denizli Sarayköy Ovası'nın Sulanması	Çürüksu üzerinde bir regülatör inşa edilmiş, Büyük Menderes'e bağlanmış bir sulama ana kanalıyla 4.000 hektar arazi sulanmaya başlamıştır.
Nazilli Ovası Sulaması	Feslek regülatörü ile B. Menderes'ten alınan suyla, sağ ve sol sahilde 10.000 hektar sulanmıştır.
Aydın Şehri Bataklık Kurutulması	Şehirde sıtma yapan 200 hektar bataklık kurutulmuştur.
Malatya-Derme Regülatörü (1938)	Malatya Ovası'nı sulamak ve Malatya'ya elektrik sağlamak için Derme regülatörü inşa edilmiştir. 1940 yılında işletmeye alınmıştır. 10.000 hektar sulama yapılmaya başlanmıştır. Sulama şebekesi ihalesi hazırlanmıştır.
Sürgü Regülatörü (1938)	Sultansuyu Ovası'nı sulamak için Sürgü suyu üzerinde bir regülatör inşa edilerek açılan kanalla Sürgü suyu Sultansuyu ovasına aktarılmıştır. Sulama şebekesinin yapılması daha sonraya kalmıştır. Regülatör 1942 yılında tamamlandığında Savaş dolayısıyla demir kapakları sağlanamayınca, muvakkat olarak yapılan tahta kapaklarla işletmeye alınmıştır.
Çukurova'nın Sulanması (1937)	Seyhan Nehri üzerinde Adana'nın memba kısmında bir regülatör ve sağ sahil sulama kanalı inşa edilmiştir. Regülatör 1943 yılında işletmeye alınmıştır. 16.000 hektar alanda sulama yapılmaktadır. Proje tamamlandığında 150.000 hektar alan sulanmış olacaktır.
Silifke Ovası'nda Sulama (1937)	Göksu üzerinde bir regülatör inşasına başlanmıştır. Taşucu burnu ile Tekir Çiftliği arasında B.000 hektar alan sulanacaktır.

Erdemli Bataklığının Kurutulması	Denize kadar uzanan tahliye kanalları inşa edilmektedir.
Ceyhan Nehri Kıyılarında Sedde Inşası	Inşaat tamamlanınca 90.000 hektar alan taşkından korunmuş olacaktır.
Tarsus Ovası Sulaması	Berdan üzerinde bir regülatör inşa edilerek 8.000 hektar alan sulanmakta ve 20.000 hektar arazi ise taşkınlardan korunmaktadır.
Niğde Gebere Göleti Inşaatı	Inşaat 1941 yılında tamamlanmıştır. 500 hektar elma bahçesi sulanmaktadır.
Tokat-Kazova Sulaması	Yeşilırmak üzerinde inşa edilen Gömenek regülatörü ve sağ sahil sulama kanallarıyla 8.000 hektar arazi sulanmıştır.
Çarşamba-Samsun arasında bataklık kurutma ve taşkından koruma	25.000 hektar arazi taşkından korunmuştur.
Eskişehir Zadıroğlu-Aliken Bataklığının kurutulması	1.000 hektar bataklık kurutularak halkın kullanımına arzedilmiştir.
Porsuk Barajı inşası (1944)	155.000.000 m³ su toplayacak olan Baraj, taşkın ve bataklıkları ortadan kaldıracak, Eskişehir ve Alpu ovalarında 30.000 hektar alan sulanacaktır.
Sazova Kurutma Kanalı Inşası	1.000 hektar arazi taşkınlardan kurtulacaktır.
Iğdır Ovası Sulaması	Sovyetler'in inşa ettiği Serdarabat Barajı'ndan sağlanacak suyla ovada sulama yapmak için gerekli kanallar açılmıştır.
Erzincan'da Taşkın önleme ve Bataklık Kurutulması	Norgah, Bulanıkgöze, Çermik bataklıkları kurutulmuştur.
Iskenderun Limanı Çevresindeki Bataklıkların Kurutulması	Iskenderun Şark Bataklığın kurutulmasına 1942 yılında başlanılmıştır.
Amik Gölü Islahı	25.000 hektarı bulan Amik gölünün/bataklığının kurutulmasına 1941 yılında başlanılmıştır.
Konya-Ilgın Bataklıklarının Kurutulması	1.000 hektar arazi kurutularak, halkın kullanımına açılmıştır.
Alanya Portakal Bahçelerinin Sulanması	Dim çayı üzerinde bir regülatör inşa edilerek, ana kanal inşa edilmiş ve sulama başlatılmıştır.
Isparta Gölcüğünden Su Alınması	Gül bahçelerini sulamak için gölden su alımı gerçekleştirilmiştir. Önümüzdeki yıllarda sulama şebekesi yapılacaktır.
Elmalı Karagöl Bataklığı	350 hektarlık bataklığın kurutulması için kanalların açılmasına başlanmıştır.
Burdur Şehrindeki Dere Islahı	Derenin rıhtım duvarları yapılmıştır.
Küçük Menderes Islahının Tamamlanması	Tahkimat ve seddelerin inşasıyla müstakar bir nehir rejimi sağlanmaya çalışılmaktadır.
Kayas Ovası Sulaması	
Van Ovası'nın Sulanması	Tarihi Şamran suyunun Van'a akıtılması ve sulama yapılması için Sihke'de bir toprak bent yapılmış ve 52 km bir ana kanal açılmıştır.

Kaynak: "Cumhuriyet'in 25'inci Yılında Dünya ve Yurt Sulamasına Umumi Bakış", *Bayındırlık Dergisi*, Aralık 1948, s. 87-113.

lırınak), Karacabey Boğazı (Bursa), Bayramdere ve Arap Çiftliği (Bursa), Erdemli Bataklığı'nın kurutulması (Mersin), Karasaz Bataklığı'nın kurutulması (Aksaray), iki baraj yapımı ve yer altı sularının çıkarılması (Niğde), Saz Bataklığı'nın kurutulması (Kayseri), Develi Bataklığı'nın kurutulması (Kayseri), Niksar Ovası'nın ıslahı (Niksar), Altıtaş Batakçıkları'nın kurutulması (Kütahya), Simav Gölü'nün ıslahı (Balıkesir), Manay Bataklığı'nın kurutulması (Burdur), Kırkgöz-Karagöl Bataklıkları'nın kurutulması (Antalya), Eğridir Gölü Bataklığı'nın kurutulması (Isparta), Tefenni Bataklığı'nın kurutulması ve Eğribiz Barajı'nın inşası (Burdur), Kestel Gölü'nün ıslahı (Burdur), Karakuyu Bataklığı'nın kurutulması (Isparta), Mizmil, Emen ve Gâvur Gölleri'nin ıslahı (Maraş), Meriç, Tunca ve Ergene Nehirleri'nin ıslahı (Edirne), Iğdır'ın sulaması (Iğdır), Kumkale Bataklığı'nın kurutulması (Çanakkale), Ceyhan Bataklığı'nın kurutulması (Ceyhan), Çorum, Boğaz ve Kırşehir'in su işleri, Elbistan Ovası'nın sulanması, işleri bulunuyordu.[20]

Büyük Su İşleri Programı'nın üçüncü bölümünün tamamlanması için 9 Temmuz 1948'de çıkartılan 5259 sayılı kanunla 165.000.000 liralık ek ödenek sağlanmıştır. Bu program tamamlandığında 330.000 hektar arazi sulanmış, 106.000 hektar arazi kurutulmuş ve 330.000 hektar arazi de taşkından korunmuş olacaktır.

Savaş sonrası için Türkiye'nin elektriklendirme planı

İvedili Sanayileşme Planı'na paralel olarak Elektrik İşleri Etüt İdaresi tarafından savaş sonrası için İvedili Elektiriklendirme Planı hazırlanmıştır.[21] Türkiye'ye elektriğin girişi genel olarak yavaş gerçekleşmiştir denilebilir. Savaş sonrasında elektriğin yaygınlaştırılması için bir atılım yapılması istenilmektedir.

Türkiye'nin ilk önemli santrali, 1914 yılında İstanbul Silahtarağa'da yapılan 15.000 kw'lık elektrik santralidir. 1923 yılına gelindiğinde ikisi şehir, sekizi sanayi santrali olmak üzere on elektrik santrali bulunuyordu. Bu on santralin kurulu güç toplamı 32.790 kw'tı. 1946 yılındaysa santrallerin sayısı 190'ı şehir ve 82'si sanayi santrali olmak üzere 272'ye, kurulu gücü 247.520 kw'a ulaşmıştı. Kurulu güç, sekiz misli hale gelmişti. Ama yine de ülkenin birçok kent ve kasabasında elektrik yoktu. Geceleri ülke nüfusunun ancak yüzde 10'u elektrikle aydınlanıyordu. Geriye kalan yüzde 90'ı gece aydınlanması için lüx ya da gaz lambası kullanıyordu.

Elektriğin sanayide kullanılması ise daha sınırlıydı. Şehir santrallerinden

20 "Cumhuriyet'in 25'inci Yılında Dünya ve Yurt Sulamasına Umumi Bakış", *A.g.e.*, s. 113.

21 Bu plan için bkz. E.İ.E. İdaresi, *Türkiye'nin Elektriklendirme Planı*, (çoğaltma) tarih belirtilmemiş, içinde 1946 yılı verileri bulunduğuna göre hazırlanma yılı 1947 olarak tahmin edilebilir.

135'inin, sanayi santrallerinden 21'inin gücü 100 kw'tan küçük olup, sadece aydınlatmada kullanılabiliyordu. Aralarında İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana da bulunan 7 şehir santraliyle 27 sanayi santralinde kurulu güç 1.000 kw'tan büyüktü. Sadece İstanbul ve Ankara Santralleri kent sanayisinin de ihtiyacını karşılayabiliyordu. İzmir ve Adana'daki santraller ise kent sanayisinin gereksinmesini kısmen karşılayabilmekteydi. Türkiye'de 1946 yılında kişi başına 30 kwh enerji tüketilmektedir ki bu oldukça düşük bir değerdir. Kişi başına kwh enerji tüketimi; Norveç'te 3.583, ABD'de 1.800, Fransa'da 554, İtalya'da 336, Filistin'de 131, Meksika'da 118, Bulgaristan'da 62'dir. Bu oranlar yetersizliğin boyutlarını daha iyi göstermektedir.

1946 yılında Türkiye'deki elektrik üretiminin yüzde 79,4'ü sanayide, yüzde 12,4'ü ev işlerinde, yüzde 2,7'si resmi dairelerde, yüzde 2,5'i sokakların aydınlatılmasında ve yüzde 3'ü tramvaylarda tüketilmekte iken; elektrik üretiminin yüzde 78,1'i taşkömürü, yüzde 9,6'sı linyit, yüzde 5'i akaryakıt, yüzde 4,8'i su gücü ve yüzde 2,5'i diğer yakıtlar kullanılarak elde edilmektedir.

Santrallerin kurulu olduğu yerlerde, savaş sırasında, bir yandan yenileme yapılamaması, öte yandan elektrik talebinin artmış olması nedeniyle, ev taleplerinin yükseldiği saatlerde sanayi kullanımları kısıtlanmaya başlamıştır. Bu dönemde tüm Santraller otoprodüktör olarak çalışmaktadırlar. Aynı kentte bulunan santraller arasında bile elektrik alışverişi yapılmamakta, arızalarda ve talep zirvelerinde yardımlaşma olanağı bulunmamaktadır. Bu da sistemdeki kurulu güçlerin etkin bir biçimde kullanılışını engellemektedir. Böyle bir elektrik üretimi yapılanması, yerleşmeler arasında elektrik tarifelerinin fiyatlarının çok değişken olmasına da sebep olmaktadır. Aydınlanma tarifelerinde kwh fiyatı 13 krş ile 40 krş arasında, üretimde kullanılma tarifelerinde kwh fiyatı 3,40 krş ile 30 krş arasında değişmektedir. Küçük şehirlerde tarifelerde kwh fiyatı 55 krş'a kadar yükselebilmektedir. İkinci Cilt'te gördüğümüz üzere savaş sırasında hükümet, taşkömürü ve linyit fiyatlarını çapraz finansmanla düşük tuttuğu için elektrik fiyatlarının artışını önemli ölçüde baskılayabilmiştir. Eğer genel bir değerlendirme yapılırsa, büyük kısmı düşük randımanlı olan küçük elektrik santrallerinin uzak yerlerden getirilen pahalı yakıtlarla çalışmasının, yüksek maliyetli elektrik üretimine neden olduğu söylenebilir. Türkiye, sağlanacak her türlü ekonomik ve sosyal gelişme için bol ve ucuz elektrik enerjisinin sağlanmasının gerekliliğinin farkındadır. Savaş sonrası için bir elektriklenme programı hazırlamaya onu iten de budur.

Hazırlanan planda yeni bir yaklaşım önerilmektedir. Buna göre artık elektrik talebinin karşılanmasında talebin olduğu yerlerde otoprodüktörler kurulması yaklaşımı terk edilmelidir. Bunun yerine *ucuz ve bol enerji üretecek bölgesel Santraller kurulmalı* ve buralarda üretilen enerjiler *tüketim yerlerine*

enerji taşıma şebekeleriyle nakledilmelidir. Ucuz ve bol enerji üretimi için su ya da linyit kaynaklarının kullanımına öncelik verilecek, enerjinin tüketim yerlerindeki dağıtımı ise ya kooperatiflere ya da belediyelere bırakılacaktır. Bu kaynakların nerelerde olduğunu 1935 yılında kurulan MTA ve EİEİ araştırma kurumları on yıllık çalışmaları sonrasında saptamış bulunmaktadır. EİEİ'nin yaptığı çalışmalar sonucunda su kuvvetinden 3-3,5 milyon kw güç ve 10-15 milyar kwh enerjinin üretilebileceği hesap edilmiştir. En zengin su güçlerinin Dicle, Fırat, Ceyhan, Seyhan, Kadıncık, Göksu, Manavgat, Dalaman, Çine Çayı, Adranos, Sakarya, Kızılırmak, Yeşilırmak, Karadere ve Çoruh nehirlerinde olduğu saptanmıştır.

MTA'nın araştırmalarındaysa yurdun her tarafına dağılmış bir şekilde irili ufaklı çok sayıda linyit kömürü bulunmuştur. Bunlar arasında özellikle Tavşanlı, Seyitömer ve Ağaçlı linyitlerinin uzun yıllar elektrik üretiminde kullanılabileceği saptanmıştır. MTA'nın verilerine göre planı hazırlayanlar yılda 2.000.000 ton linyit üretilebileceğini ve buna dayanarak 1,5 milyar kwh elektrik üretilebileceğini kabul etmişlerdir. Bu, suyla üretilebilecek enerjinin onda biri mertebesindedir.

Yalnız Zonguldak'taki taşkömürü havzası için hazırlanan amenajman programında yılda 7 milyon ton tuvenan kömür çıkarılması ve bundan 5 milyon ton satılık kömür elde edilmesi öngörülmektedir. Bu kömürün elektrik enerji üretiminde kullanılmaması kararlaştırılmıştır. Sadece havzanın amenajmanı tamamlandıktan sonra satılamayan mikstlerin elektrik üretiminde kullanılması önerilmektedir. Bu yolla 500 milyon kwh enerji üretilebileceği tahmin edilmektedir ve bu amaçla Çatalağzı Santrali inşaatı başlatılmıştır.

Bu hesaplar sonucu Plan'da, Türkiye'nin yerli kaynaklarından, yüzde 80-85'i su kuvvetlerinden ve geri kalanı linyit ve taşkömüründen sağlanmak üzere yılda ortalama 15 milyar kwh enerji üretilebileceği ifade edilmiştir. Bu kaynakların nasıl kulanılacağı ve ne tür santrallerin kurulacağı yirmi yıllık bir perspektif içinde bölgelere göre farklılaştırılarak ele alınmıştır. Yirmi yıl içinde elektrik talebinin ne ölçüde artacağı tahmin edilerek, üretim hedeflerinin ne olacağı saptanmıştır. Planlama, üretimin 1950 yılında 840 milyon kwh, 1955 yılında 1.700 milyon kwh, 1960 yılında 2.400 milyon kwh ve 1965'te 3.250 milyon kwh olacağı şekilde geliştirilmiştir. Bu üretim değerlerinin bölgelere göre farklılaşma kararları Tablo 5.4'te özetlenmektedir.

Tablo 5.4'te verilen yıllar ve bölgelere göre üretim hedeflerininin gerçekleştirilmesi için gerekli finansman miktarları Tablo 5.5'te özet olarak verilmektedir.

Bu geniş planın hemen uygulamaya konulması ise mümkün değildir. Bu planın hazırlanmasında önemli sorumluluklar yüklenmiş bulunan Şevket

TABLO 5.4
Türkiye'nin Elektrik Üretim Öngörüleri

Bölgeler	*1946 yılı üretimi (milyon kwh)*		*%*	*Önümüzdeki yıllar için beklenen üretim (milyon kwh) 1950*	*1955*	*1960*	*1965*
1. Kuzeybatı Anadolu							
İstanbul	187			280	400	520	660
Kocaeli	37			40	100	150	200
Bursa	14			15	50	75	100
Eskişehir	11			15	50	125	200
Kütahya	6			10	60	80	140
		255	45,3	355	660	950	1.300
2. Zonguldak							
Kömür Havzası	72			100	200	250	300
Karabük	31			50	150	175	200
		103	18,4	150	350	425	500
3. Ankara							
		55	9,4	100	200	300	400
4. Ege							
		38	6,7	50	150	200	300
5. Çukurova							
		18	3,2	35	100	200	300
6. Diğer							
		94	16,7	145	240	325	450
Toplam		563	100,0	840	1.700	2.400	3.250

Aydınelli'nin anlatımına göre su kuvvetlerinin kullanılmasından önce uzun yıllar gözlem yapılması gerekmektedir. Bu nedenle EİEİ'de hazırlanan ilk projeler kömür kullanan termik santraller olmuştur. Tablo 5.5'te yer alan *Çatalağzı Santral projesi ilk hazırlanan projedir.* Zonguldak havzasının birleştirilerek işletmenin devlet elinde toplanması sonrasında havzada bulunan 7 santralin etkin olarak çalışmadığı ortaya çıkınca, Çatalağzı'nda bir bölgesel termik santral kurulması kararlaştırılmıştır. Bu santral, bölgenin ihtiyacını karşılayacağı gibi bölge dışına da elektrik sağlayacaktır. EİEİ santrale ve enerji nakil hatlarına ilişkin etüdlerini tamamlayarak, projeyi uygulanmak için Etibank'a göndermiştir.[22]

EİEİ'nin geliştirdiği *ikinci bölgesel termik santral projesi, Kütahya'da kuru-*

22 Şevket Aydınelli, "Türkiye'nin Enerji Ekonomisi", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1944, s. 30.

TABLO 5.5
Türkiye Elektriklendirme Planının İlk Aşamasında Kurulacak Tesisler

Bölgeler	*Enerji kaynağı*	*Bölge santrali*	*Yıllık max. üretim (milyon kwh)*	*Enerji hatları dahil tesis bedeli (milyon TL.)*
1. Kuzeybatı Anadolu	Sakarya Nehri	1. Sarıyer	400	70
	Adranos* Nehri	2. Karıncalı	100	20
	Adronos Nehri	3. 4.5 Basamaklar	200	25
	Tavşanlı Linyitleri	6. Tunçbilek	260	55
	Ağaçlı Linyitleri	7. Ağaçlı	250	30
	Seyyit Ömer Linyit	8. Beşdeğirmen	600	100
Bölge toplamı			1.850	300
2. Zonguldak	Zonguldak Kömürleri			
		9. Çatalağzı	500	75
3. Ankara	Sakarya Nehri	10. Çağlayık	150	37
	Sakarya Nehri	11. Kargı	220	20
	Kızılırmak Nehri	12. Köprüköy	240	50
Bölge toplamı			610	107
4. Ege	Gediz Nehri	13. Adala	150	45
	Çine Çayı	14. Kayırlı	75	25
	Çine Çayı	15. Eski Çine	75	12
Bölge toplamı			300	82
5. Çukurova	Kadıncık Nehri	16. Kadıncık	150	15
	Kadıncık Nehri	17. Keşbükü	110	10
	Kadıncık Nehri	18. Karageçit	40	5
Bölge toplamı			300	30
6. Diğer	Derme Suyu	19. Derme	35	3
	Sızır Suyu	20. Sızır	30	5
	Tortum Şelalesi	21. Tortum	85	10
	Harbiye Şelalesi	22. Harbiye	30	4
	Gölcük Gölü	23. Gölcük	20	3
	Zamanti Nehri	24. Faraşa	200	30
	Gürleyik Şelalesi	25. Gürleyik	20	3
	Zamanti Nehri	26. Söğütlü	20	8
Bölge toplamı			440	66
Genel toplam			4.100	660

(*) Adranos Nehri, Bursa'nın güneyinde doğudan batıya doğru akan Kirmasti Nehri'ne karışan bir sudur.

lacak olan 60.000 kw güce sahip Tavşanlı (Tuçbilek) Santrali'dir. Bu santrali Eskişehir, Bursa, İzmit ve İstanbul'a bağlayacak hava hatlarının etüdü ve saha aplikasyonları tamamlanmıştır.[23]

23 Şevket Aydınelli, *a.g.e.*, s. 31.

Süleyman Vaner'in hazırladığı 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı için Tablo 5.5'te verilen çerçeveden 5 yıllık bir plan çıkarılmıştır. Tablo 5.6'da özetlenen bu planda beş bölgesel santral yapılması öngörülmüştür. Bu beş santral arasında Çatalağzı'nın bulunmayışı ise, yapılmasına daha önce karar verilmiş olması dolayısıyladır.

TABLO 5.6
1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı Elektriklendirme Programı (1.000 lira)

Yıllar	*1948*	*1949*	*1950*	*1951*	*1952*	*Toplam*
A. Termik Santraller						
- Tunçbilek						
İç	3.400	6.800	4.675	2.125		17.000
Dış	6.600	13.200	9.075	4.125		33.000
Yekûn	10.000	20.000	13.750	6.250	–	50.000
B. Hidrolik Santraller						
- Çağlayık						
İç	4.075	2.360	2.665	4.500	1.400	15.000
Dış	4.075	2.360	2.665	4.500	1.400	15.000
Yekûn	8.150	4.720	5.330	9.000	2.800	30.000
- Sarıyer						
İç	11.192	9.947	9.947	11.364		42.450
Dış	4.628	4.113	4.113	4.696		17.550
Yekûn	15.820	14.060	14.060	16.060		60.000
- Kadıncık						
İç	1.712	1.274	1.274	1.340		5.600
Dış	1.778	1.386	1.386	1.300		5.850
Yekûn	3.490	2.660	2.660	2.640		11.450
- Adala						
İç		4.000	7.300	8.100	8.000	27.400
Dış		4.500	1.000	3.500	3.600	12.600
Yekûn	–	8.500	8.300	11.600	11.600	40.000
Toplam	37.460	49.940	44.100	45.550	14.400	191.450

Kaynak: İ. Tekeli S. İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, s. 121.

Çatalağzı Santrali ve nakil hatları projesinin uygulanmak için EİEİ tarafından Etibank'a gönderilmesinden sonra, 1948 yılı Ekimi'nde Etibank, Stone&Webster Mühendislik Şirketi'nden Kuzey Anadolu Enerji Sistemi konusunda bir araştırma hizmeti satın almıştır. Bu rapor Çatalağzı ve Tunçbilek termik santralleri ile Çağlayık ve Sarıyer santrallerinde üretilen elektriğin nakil sistemlerini değerlendirmiştir. 1949 Martı'nda sunulan raporda 5 alternatif plan karşılaştırılmıştır. Bu alternatifler 1953 yılında İstanbul, İzmit, Ankara ve Kırıkkale'de doğan talepleri karşılayacak değişik türdeki santralleri ve elektrik nakil hatlarını içeriyordu. *Elektrik nakil hatlarının eksenini 154 kw'lık İstanbul, İzmit, Sarıyer, Ankara hattı ile Çatalağzı Ereğli, İzmit hattının oluşturması* öngörülüyordu. Bu sistemle, *66 kw'lık bi-*

rer hatla Karabük Çatalağzı'na, Kırıkkale de Ankara'ya bağlanıyordu.[24] Böylece Türkiye, elektrik üretiminde ayrı ayrı otoprodüktörlerden oluşan bir sistemden, enterkonnekte bir sisteme geçmek ve elektriği ucuzlatmak için ilk adımları atıyordu.

24 Stone&Webster Engineering Corporation, *Report on Power Supply Northwest Anatolia, Turkey for Etibank Ankara Turkey* (çoğaltma).

ÇALIŞMA DÜZENİNİN YENİDEN KURULMASI

Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı sürerken savaş sonrası için geliştirdiği ve uygulamaya koyduğu bir projenin de ülkedeki çalışma düzenini yeniden kurmak olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim CHP'nin VI. Büyük Kurultayı'nın 14.6.1943 tarihindeki toplantısında kabul edilen programın altıncı bölümünde, Parti'nin savaş sonrasına bakış açısını gösteren ifadeler yer alıyordu: "Her şeyden evvel iş kuvvetini ve milletin çalışma kabiliyet ve usulünü yeni ölçülere göre ayarlamak lazımdır. Eksik vasıtalar ve geçmiş zamanlar başlıca geniş çalışma yolundan telafi edilmelidir" deniliyordu ve "Cihan harbinden sonraki devir, bizim için birkaç misli çalışma devri olacaktır" diye ekleniyordu. Yani *Türkiye, savaş sonrasında gelişmesini hızlandırmak istediği için yeni bir çalışma düzeninin gerekliliğini kavramıştı.*

Bir yandan Cumhuriyet döneminde gelişen çalışma ilişkileri ve bu ilişkilerin Millî Korunma Kanunu'nun Hükümete verdiği yetkilerden yararlanarak uygulanmasının yarattığı hoşnutsuzluklar, öte yandan da üyesi bulunulan Uluslararası Çalışma Örgütü'nde ve ayrıca özellikle Büyük Britanya'da bu konuda yaşanan gelişmeler Türkiye'nin yeni projesini biçimlendirmekte etkili olmuştur.

Cumhuriyet'in iş kanununu geliştirmekte izlediği yol

Bir sanayi öncesi imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma ilişkilerini düzenleyen temel kurum loncalardı. Osmanlıların 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı utangaç modernleşme deneyiminde bu düzenlemeler yetersiz kalınca yeni arayışlar gelişmeye başlamıştır. Bu konuda ilk adım

1865'te Ereğli Bölgesi'nde kömür madenlerindeki çalışma ilişkilerini düzenlemek için çıkarılan "Dilaver Paşa Nizamnamesi"yle atılmıştır. Bunu 1869'da çıkartılan "Maadin Nizamnamesi" izlemiştir.[1] 1877'de de II. Abdülhamid'in Mecelle'yi uygulamaya koymasıylaysa çalışma ilişkilerini düzenlemekte loncalar yasal olarak tarihe karışmıştır.

Bir ülkede çalışma ilişkilerinin düzenlenmesinde sendikaların etkili bir aktör haline gelebilmesinin iki nesnel koşulu olduğu söylenebilir. Bunlardan biri sanayinin belli bir düzeye ulaşması neticesinde belli bir işçi sınıfının doğmuş olması, diğeri ise sendika kurma hak ve özgürlüğünün tanınması ve bağımsız sendikaların çalışmasına olanak verilmesidir. Bu bakımdan Türkiye'de ilk gelişmeler İkinci Meşrutiyet döneminde 1909 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunu'yla olmuştur denilebilir. Bu kanunla tam manâsıyla sendika kurma olanağı doğmuş ama yine aynı yıl çıkartılan "Tatil-i Eşgal Kanunu"yla bu hakkın kullanılmasına sınır getirilmiştir. Kamu hizmetlerinde çalışanların sendika kurma ve grev ilan etmeleri yasaklanmıştır. Daha sonraki yıllarda da ardı ardına gelen uzun savaşlar döneminde işçinin örgütlenmesi konusunda bir gelişme olmamıştır.

Kurtuluş Savaşı yürütülürken Büyük Millet Meclisi'nin çalışma ilişkileri bakımından yaptığı tek düzenleme, 10 Eylül 1921'de çıkarılan 151 sayılı "Ereğli Havza-i Fahmiye Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun"la yapılmıştır.[2] 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'ne işçiler "işçi grubu" olarak davet edilmişler ve kendi görüşlerini bildirmişlerdir. Bu kongreye İstanbul Umum Amele Birliği olarak katılan işçiler, kongre sonrasında birleşerek Türkiye Amele Birliği olarak güçlü bir teşekkül oluşturmak istedilerse de varlıklarını sürdüremediler. Daha sonra Hükümet 1924, 1927 ve 1929 yıllarında İş Yasası Tasarıları hazırlayarak Meclis'e gönderdiyse de yasalaşmasını sağlayamamıştır. Bununla birlikte 17 Şubat 1926'da çıkarılan 743 sayılı Medeni Kanun, işçilerin örgütlenmesi için önemli olanaklar getiriyordu. Bu yasa, İsviçre Medeni Kanunu'nun aynen alınması biçiminde hazırlandığı için cemiyet kurma liberal ilkelere göre belirlenmişti. Buna rağmen pratikte Türkiye'de sendika kurulması konusunda adım atılmadı. Bunda Tatil-i Eşgal Kanunu'nun kaldırılmamış olması ve yeni İş Yasası Tasarılarının Meclis'ten geçirilememiş olmasının etkisi yüksekti. Türkiye yönetimi işçilerin örgütlenmesine kapıları açmıyordu ama işçileri koruyucu önlemler alıyordu. Nitekim, 24 Nisan 1930 tarihinde çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun Yedinci Bölüm'ü işçi hıfzıssıhhasına ayrılmıştır. Bu kanunla 12 yaşından küçük çocukların çalışması yasaklanmış, 12-16 yaş arası çocuklar için çalışma süreleri ve çalışma alanları sı-

1 Toker Dereli, "Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi", İÜ İktisat Fakültesi, İstanbul, 1974, s. 285.

2 Sait Dilik, *Türkiye'de Sosyal Sigortalar,* AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1971, s. 18-20.

nırlanmış; elli işçi çalıştıran işverenlere, işçilere hastalık, kaza ve analık hallerinde sağlık yardımları yapılması konusunda yükümlülükler getirilmiştir.

1930'lu yıllarda yaşanan ekonomik kriz, siyasal rejim için tehdit oluşturmaya başlayınca, işçilerin kötü çalışma koşulları ve bir iş kanununun çıkarılamamış olması, siyasal gündemde yer tutmaya başlamıştır. Cumhuriyetçi Serbest Fırka'nın propagandası içinde de bu konunun halk desteği bulması ve bu fırkanın kapanması sonrası Atatürk'ün 90 günlük yurtiçi seyahatinde yaptığı temaslar, CHP'yi Meclis'e işçi milletvekillerini sokmak ve yeni bir iş yasası hazırlamak zorunda bırakmıştır.[3]

Bu gelişmeler üzerine İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey, Bakanlığına bağlı Mesai Dairesi'nin danışmanı Mehmet Ali Dağpınar'ı, bir İş Kanunu Taslağı hazırlamakla görevlendirmiştir. Böylece, çalışma iktisadı yazınında *1932 yılı İş Kanunu Tasarısı* diye bilinen kanun teklifi hazırlanmaya başlamıştır. Bu taslakta ilk kez, iş süresi günde 8, haftada 48 saat ile sınırlanmıştır. Çocuk ve kadın emeğini koruyucu hükümler vardır. Taslak, sendikaları, önceden izin alınmaksızın özgürce kurulan, isteğe bağlı katılınan ve yalnızca mesleksel çıkarların korunup savunulmasını amaçlayan kuruluşlar olarak düzenlemiştir. Temelde liberal bir taslaktır.

Türkiye, henüz Milletler Cemiyeti'ne üye olmamasına karşın, 1927 yılından itibaren Milletlerarası Çalışma Bürosu'nun konferanslarına gözlemci olarak katılıyordu. Bu taslağı da bu konferanslardan birine, 20-25 Nisan 1932'de Cenevre'de toplanan 16'ncı Konferans'a götürdü. Taslak, Konferans'ta olumlu tepkiler aldı.[4]

Hükümet'in, ancak 14 Mart 1932'de TBMM'ye gönderebildiği İş Kanunu Taslağı'na, İzmir Ticaret Odası ile İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası karşı çıkmıştır. Bunlara İş Bankası çevresi de eklenmiştir. Bu arada dikkate değer bir gelişme, Türkiye'nin 9 Temmuz 1932 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne girmesiyle birlikte Milletlerarası Çalışma Örgütü'ne de otomatik olarak üye olması şeklinde yaşanmıştır. Ama, bu gelişme de 1932 Tasarısı karşısındaki cepheyi yumuşatamamıştır.

Bu arada 9 Eylül 1932 tarihinde İktisat Vekili değişmiş, Mustafa Şeref Bey'in yerine Celal Bayar gelmiştir. Bayar, 1932 yasa tasarısının felsefesini CHF'nin halkçılık ilkesiyle savunmaktadır: "Say ile sermaye arasında ahenk vücuda getireceğiz. İş kanunu bunları temin edecek ve bu sayede sanayide çok mühim bir esas olan maliyet fiyatlarının istikrarına her zaman için imkân bahşetmiş olacaktır."[5] Bu bakış açısı Taslağın yaklaşımına çok uzaktır.

---

3 Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Selim İlkin, "Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu tasarısı", *Gelişme Dergisi*,1978 Özel Sayısı, s. 251-348.

4 Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 280.

5 Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936) Öncesi*, TODAİE, Ankara, 1983, s. 241.

Liberal karakterli bu yasa taslağının yasalaşmasına Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısı izin vermemiştir. Hattâ tersine, 1933 yılında Ceza Kanunu'nda yapılan bir yeniden düzenlemeyle grev ve lokavt yasaklarının cezai müeyyideleri artırılmıştır.[6]

Celal Bayar'ın Bakanlığı döneminde 1934 yılında Âli İktisat Meclisi'ne yeni bir tasarı hazırlatmıştır. Bu tasarı, Walter D. Hines başkanlığındaki Amerikalı bir uzmanlar heyetinin yaptığı çalışmanın sonuçlarından etkilenmiştir. Bunun üzerine Celal Bayar, 1932 Tasarısı'nın Meclis'ten çekilmesini istemiştir. Amerikalı uzmanlar "millî menfaatin elde edilmesinde sınıflar birliğine istinat eden Türk Cumhuriyeti'nin esaslarına uymayan sınai ihtilaf ve mücadele ruhunun doğmasına mâni olmak için hükümet tarafından liderlik edilmelidir" diyorlardı. Bu görüş, 1934 yılı tasarısının işçilerin örgütlenmesi konusunda yasaklayıcı bir nitelik kazanmasını sağlamıştır.[7] Bu yaklaşım bir ilke olarak CHP'nin 1935 yılındaki kongresinde Parti Programı'na grev ve lokavt yasağı şeklinde girmiştir.

Bu süreç sonunda *8 Haziran 1936'da 3008 sayılı İş Kanunu kabul edildiğinde Cumhuriyet döneminde ilk kez çalışma hayatında bir düzenleme yapılmış oluyordu.* Bu yasa çıkıncaya kadar 151 sayılı kanunun dışındaki alanlarda işçi ile işveren arasındaki ilişkiler 22 Nisan 1926 tarih ve 818 sayılı Borçlar Kanunu'na göre düzenleniyordu. 3008 sayılı yasa çıktıktan sonra bu yasanın kapsamı dışında kalan alanlarda yine Borçlar Kanunu uygulanmıştır. Borçlar Kanunu'nda sosyal sigortalarla ilgili bir hüküm yoktur. Kanunda işverenlerin iş kazalarından ötürü işçileri sigorta ettirebilecekleri belirtilmiştir. Zorunluluk söz konusu değildir.[8]

Cumhuriyet döneminde, çalışma hayatını düzenlemek için 8 Haziran 1936'da çıkarılan 3008 sayılı İş Kanunu'nda ise sendikalar hakkında hiçbir ibare bulunmamakta, işçilerin çıkarlarının korunması için geliştirilen tek mekanizma işçiler tarafından seçilecek işçi temsilcileri olmaktadır. Bu kanunun kapsamı içine sadece beden işçileri girmiş, fikir işçileri sendika kurma hakkından mahrum bırakılmıştır. Kanun, grev ve lokavt yasaklamasını da sürdürmüştür. Yine 1936 yılında yapılan Ceza Kanunu'nda, faşist İtalyan Ceza Yasası'nda yer alan yaklaşım 141. ve 142. maddelerle Türkiye'ye taşınmış, "Bir sosyal sınıfın diğer bir sosyal sınıf üzerinde hâkimiyetini tesis etmek" ağır yaptırımlara bağlanmıştır.[9]

3008 sayılı Yasa, toplu sözleşme yapma hakkını yasaklamadığı ve 1926 yı-

---

6 Toker Dereli, *a.g.e.*, s. 288.

7 Mesut Gümez. *a.g.e.*, s. 260.

8 Sait Dilik, *a.g.e.*, s. 22.

9 Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 84.

lında çıkan Borçlar Kanunu'nda işçilere işverenle "umumi mukavele" yapma hakkını tanıdığı halde, grev hakkının olmayışı dolayısıyla toplu pazarlık ve sözleşme mekanizması işlememiştir.[10] *Yasa'nın, bireysel ilişkiler açısından koruyucu, toplu iş ilişkileri bakımından ise otoriter bir yasa olduğu söylenebilir.* Bu niteliğiyle, bu yasa, CHF'nin 1931'deki Üçüncü Kurultay'ında kabul ettiği, "sınıf mücadelesi yerine içtimai nizam"ı savunan halkçılığının uygulanması anlamına geliyordu. Bir diğer deyişle devletin paternalizmi söz konusuydu.[11]

3008 sayılı İş Kanunu'nda sosyal sigortaların kuruluşu için atıflar bulunmaktadır. Yasa'da, ilk olarak kurulacak sigorta kolları için gerekli kanun tasarılarının 15 Aralık 1937 tarihine kadar takriben 1,5 yılda hazırlanması öngörülüyordu. Ancak bu süreçte sosyal sigortalar kanunu çıkarılamadığından 28 Nisan 1938 tarihinde 3516 sayılı kanunla söz konusu müddet 2 yıl uzatılmıştır. 30 Mayıs 1939'a gelindiğinde bu süre, tekrardan iki yıl olarak belirlenmişti. Süre dolduğundaysa 1941 yılı ortalarına ulaşılmıştı, Savaş sürüyordu, bu koşullarda Tasarı TBMM'ye sunulamamıştır.[12]

3008 sayılı İş Kanunu'nun 63, 64 ve 69. maddelerinde iş bulmak bir devlet hizmeti olarak görülüyordu. Bu konuda devlet tekel olarak hizmet verirken bir ücret almayacaktır. Konumuzla ilgili olarak bir başka gelişme de 28 Haziran 1938'de 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'nun kabulü olmuştur. Bu yasa bir yandan "sınıf esasına veya adına dayanan" cemiyetlerin, sendikaların kurulmasını yasaklıyor, öte yandan da cemiyet kurulmasını hükümetin iznine bağlayarak denetimi sürekli hâle getiriyordu. Ayrıca Cemiyetlerin kapatılmasında hükümete büyük selahiyetler vermekteydi.

Beveridge Raporu ve Büyük Britanya'da refah devletinin temelinin atılması

İkinci Dünya Savaşı sırasında sıcak savaş sürerken, savaş sonrası düzenin nasıl olacağı konusunda da bir çekişme yaşanıyordu. Almanlar, henüz savaşa girmeden "Yeni nizam" doktrinini ilan etmişlerdi. Sovyetler Birliği'nin önerisi de belliydi. Ekonomik krizlerden bir türlü kurtulamamış ABD ve İngiltere'nin liberalist yaklaşımları ise ideolojik düzeydeki yarışmada onları geride bırakıyordu. Bu nedenle bu ülkelerde savaş sırasında savaş sonrası düzen için yeni çalışmalar yapılıyordu. Ancak Savaş'ı anlamlı kılan bu öneriler içinde refah devleti ve çalışma koşulları meseleleri önemli yer tutuyordu. Bu açıdan, Sosyal Sigorta Sistemi'nin İngiltere'de kurulmasını sağlayan "Beveri-

10 Toker Dereli, *a.g.e.*, s. 289.

11 Aziz Çelik, *a.g.e.*, s. 84.

12 Sait Dilik, *a.g.e.*, s. 27.

dge Planı" bir dönüm noktası oluşturmuştur.[13]

Beveridge Raporu, Britanya'da Savaş Sonrasında Refah Devletinin kurulmasının genel çerçevesini çizmiş, ulusal sigorta sisteminin ve ulusal sağlık sisteminin genişlemesine kaynaklık etmiştir. Savaş içinde İşçi Partisi ve Muhafazakâr Parti'nin oluşturduğu koalisyon hükümetindeki İşçi Partili Devlet Bakanı Arthur Greenwood, 10 Haziran 1941'de Britanya'da sosyal sigortalar ve ilişkili hizmetler konusunda çalışmalar yapmak üzere departmanlar arası bir komitenin çalışmaya başladığını ilan etmiştir. Komiteye William Beveridge başkanlık etmektedir.[14]

Komite'nin raporunu üç ilke yönlendirmiştir. Bunlardan birincisi dünya tarihinde devrimci bir ana gelindiği ve küçük marjinal değişikliklerle yetinilmemesi gerektiği; ikincisi sosyal sigortaların, kapsamlı bir sosyal ilerlemenin ancak bir bölümünü oluşturduğu ve kalkınma yolunda *miskinlik, cahillik, muhtaçlık, işsizlik ve hastalık gibi beş büyük belanın olduğunun kabulü;* üçüncüsü ise sosyal güvenlik politikalarının birey ve devletin işbirliğiyle gerçekleştirebileceğidir. Devlet, kendini sadece bireye asgari koşulları sağlamakla sorumlu hissetmemeli, aynı zamanda bireyin kendisi ve ailesi için kendi gayretiyle bu asgarinin ötesine geçmesinin yollarını açık tutmalıdır.

Beveridge Raporu, bireylerden katkı aldığı ölçüde, onlara faydalı olmayı da öngörüyordu. Kabine'de, pratik olmayan finansal önerileri dolayısıyla eleştirilerek bir beyaz rapor olarak yayınlanmaması gerektiği üzerinde durulduysa da Rapor, yine Kabine tarafından 2 Aralık 1942'de yayınlandı. Rapor, kısa sürede dünyada olumlu yankılar uyandırdı. Churchill, büyük masraflar getirecek bu plana karşıydı ama Muhafazakâr Parti ve Liberal Parti raporu hemen kabul etti. İşçi Partisi ise, başlangıçta ağır davranmakla birlikte 1945 genel seçimlerini kazandıktan sonra Rapor'un önerilerini uygulayarak refah devleti anlayışını hayata geçirmeye başladı. Bu dönemde Türkiye'de de Beveridge Raporu hakkında yazılan yazılar bulunabilir.[15]

İngiliz Hükümeti'ne 1942 yılında sunulan Beveridge Raporu'nda, İngiliz yurttaşları arasında ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri gidermek için, sosyal sigorta ve aile yardımı vasıtalarını kullanmak suretiyle millî gelirin mümkün olduğu kadar geniş şekilde yeniden bölüşülmesi öngörülüyordu. Ayrıca korumaya alınan risk kategorilerinin geliştirilmesi ve sosyal güvenliğin bir bakanlık içinde toplanarak sadeleştirilmesi de öngörülüyordu. İcrası devletin görevi olan sosyal güvenlik sistemi, tüm toplumu kapsayacak ve insan haysiyetine yaraşır asgari düzeyi sağlayacaktı.

---

13 Hazım Atıf Kuyucak, "Beveridge Planının Ana Hatları", *Radyo İktisat Saati Konuşmaları*, III, Ankara, 1943, s. 12-20.

14 http://en.wikipedia.org/wiki/Beweridge_Report.

15 Dr. Sadi Irmak, "Beveridge Planına Göre Sosyal Dayanışma", *Ulus*, 3 Temmuz 1943.

Türkiye kendi sosyal güvenlik sistemini kuruyor

Yaşanan bu gelişmeler Türkiye'ye de yansımıştır. 7 Haziran 1945'te Hükümet, Çalışma Bakanlığı'nın kurulduğunu ve ilk bakan olarak Sadi Irmak'ın atandığını açıklamıştır.[16] *22 Haziran 1945 tarih ve 4763 sayılı Çalışma Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un* çıkarılması bu bakımdan bir dönüm noktasıdır. Bu yasayla Çalışma Bakanlığı, iş hayatıyla ilgili hususları düzenleme, yürütme ve denetleme ile görevlendirilmiştir. Yasa Meclis'ten üzerinde önemli tartışmalar olmadan geçmiştir. Yasa'nın geneli üzerinde konuşma yapanlar ise işçi ve işveren ilişkilerinin uyumunun sağlanmasının ehemmiyetine dikkat çekmişlerdir. Konuşmacılar Sağlık Bakanlığı'nın Sosyal Yardım Umum Müdürlüğü'nün Sağlık Bakanlığı içinde kendisinden beklenen rolü gerçekleştiremediğini belirterek, yeni kurulan bu Çalışma Bakanlığı'nın devletin sosyal yardım işlevlerini yüklenmesinin önemi üzerinde durmuşlardır. Çalışma Bakanı Sadi Irmak, konuşmacıları yanıtlarken, bu konuda en ileri adımların Beveridge Planı uyarınca İngiltere'de atılmakta olduğunu belirterek gerekli incelemeler yapıldıktan sonra Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'yla anlaşılması halinde TBMM'ye yeni öneriler getirileceği sözünü vermiştir. Ayrıca konuşmalarda henüz refah devleti kavramına değinilmemiş olması da dikkat çekmektedir.[17] Bu yasayla Ekonomi Bakanlığı'ndaki İş Dairesi kaldırılmış, iş hayatıyla ilişkili konularda düzenleme görevi Çalışma Bakanlığı'na verilmiştir. Bakanlık 1 Temmuz 1945 tarihinden itibaren küçük bir kadroyla çalışmaya başlamıştır.

27 Haziran 1945 tarihinde de 4772 sayılı İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu Meclis'ten geçmiştir. Bu yasa 3008 sayılı İş Kanunu'nun uygulandığı iş yerlerinde, çalışanların iş kazaları, meslek hastalıkları ve analık hallerindeki haklarını düzenliyordu. Sigorta primlerinin ne olacağı ise kurulacak olan İşçi Sigortaları Kurumu'na bırakılmıştı.[18] Yasa, 1 Temmuz 1946 tarihinden itibaren uygulanmaya başlayacaktı. *9 Temmuz 1945 tarihinde de Meclis, 4792 sayılı İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu'nu kabul etti.* Böylece Çalışma Bakanlığı'na bağlı olarak bahsi geçen İşçi Sigortaları Kurumu kurulmuş oldu. Bu yasanın ise 1 Ocak 1946 tarihinde yürürlüğe girmesi öngörülmüştü. 1945 yılı ortalarında birbirlerini tamamladıkları için bir paket halinde getirilen saydığımız bu 3 yasa, 1946 yılının ilk ayında çıkan iki yasayla geliştirildi. 21 Ocak 1946'da, *4837 sayılı İş ve İşçi Bulma Kurumu Kuruluş ve*

---

16 T.C. Çalışma Bakanlığı, *50. Yılda Çalışma Hayatımız*, Ankara, 1973, s. 12.

17 Çalışma Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri hakkında kanun tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/445), TBMMTD; B: 77, 22/6/1945, O: 1, s. 357-361.

18 Bu konudaki düzenleme için bkz. Gerhard Kessler, "Türk Kaza ve Analık Sigortası Primlerinin Miktarları Hakkında Teklifler", *Çalışma*, Yıl 1, sayı 3, s. 4-9.

*Sadi Irmak ve İsmet İnönü (*Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, *s. 277).*

Görevleri Hakkında Kanun çıkarıldı. 28 Ocak 1946'da ise *4841 sayılı Çalışma Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkında* yeni bir kanun çıkarılarak 4763 sayılı yasa ortadan kaldırılmıştır. Bakanlığın yeni kuruluş yasasıyla merkez örgütü güçlendirilmiş, bölge teşkilatlarının kurulması öngörülmüş, Araştırma ve Teftiş Kurulları genişletilmiş ve İşçi Sağlığı Genel Müdürlüğü'nün kurulmasına olanak sağlanmıştır.[19]

16 Şubat 1946'da ardı sıra *4864 sayılı Mesleki Hastalıkların Tazmini, 4865 sayılı Sanayide Hafta Tatili ve 4866 sayılı Ücretli İş Bulma Bürolarının Kapatılmasına ilişkin yasalar* kabul edilmişti. 16 Şubat'ta çıkartılan bu üç yasayla Türkiye, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 42, 14 ve 34 sayılı sözleşmelerini uygulamaya koymuş ve 1946 yılında çalışma mevzuatını büyük ölçüde yenilemiş olarak iş ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçmiş oluyordu. Bir anlamda sıcak savaş sürerken zecri tedbirler alan Rejim, çok partili rejime geçerken çalışma koşullarını iyileştirmeye dönük adımlar atmaya başlamıştı. Bu yeni açılımda İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin içine girdiği yeni dış ilişkilerin de payı vardı.

7 Ağustos 1946'da kurulan Recep Peker Hükümeti, programında sosyal sigortalara, emeklilik sigortasına, iş hukukuna ve bu hukukun küçük iş yerlerine, mevsimlik tarım işçilerine yaygınlaştırılmasına önem verileceğine ve

19 Sadi Irmak, "Yeni Kanunlarımız", *Çalışma*, Yıl 1, sayı 3, s. 2.

ayrıca iş ve işçi bulmayı bir devlet vazifesi haline getireceğine dair vaatlerde bulunuyordu.

Çok partili yaşama geçince 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan düzeltmeyle sınıf esaslı örgütlenme ve sendika kurma yasağı kaldırılınca, aynı yıl İstanbul başta olmak üzere Türkiye'de "birlik, dernek, sendika adı altında" 100'e yakın örgüt ortaya çıkmıştır. Yaklaşık altı ay içinde ortaya çıkan bu gelişme daha sonraki yıllarda 1946 Sendikacılığı olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde kurulan sendikalar sendika-siyaset ilişkilerine özgürlükçü bir perspektifle bakıyorlardı. Hükümet ise bu tür bir sendikacılıktan yana değildi. *20 Şubat 1947'de 5018 sayılı "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri" kanunu* çıkarıldıktan sonra, daha önce kurulan teşekküller altı ayda uyum yapmaya mecbur tutuldular. Bu tarihten sonra 1947 sendikacılığı olarak adlandırılmaya başlanan bu sendikacılık ise büyük ölçüde vesayet altında güdümlü bir sendikacılık olarak gelişmiştir.[20] Bu düzenlemelerle 1950 yılına kadar kurulan sendika sayısı 102'ye, kayıtlı üye sayısı ise 80.000'e ulaşmıştı. 1949 sonunda İş Kanunu'na tabi işçilerin sayısı 300.000 olduğuna göre, sendikalaşma oranının üçte bire yaklaştığı söylenebilir.[21] Bu ortamda *sigortanın malullük, yaşlılık ve ölüm alanlarına yaygınlaştırılması ise 2 Haziran 1949'da çıkarılan 5414 sayılı İhtiyarlık Sigortası Kanunu'yla* gerçekleştirilmiştir.[22] Sonuç olarak 1950 yılına gelindiğinde Türkiye, sosyal güvenlik sistemini kurmuş ve Sosyal Sigortalar Kurumu'nu Cumhuriyet'in temel kurumlarından biri haline getirmişti.

20 Aziz Çelik, *a.g.e.*, s. 85-88.

21 Cahit Talas, *İçtimai İktisat*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1955, s. 266-275.

22 Sait Dilik, *a.g.e.*, s. 35.

YEDİNCİ BÖLÜM

VERGİ ALANINDA YENİ DÜZENLEMELER

1. SAVAŞ SONA ERERKEN KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Bu çalışmanın ikinci cildi olan *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*'nde, devletin savaş dönemi finansmanının sağlanması için vergi kanunlarında ne türde değişiklikler yapıldığını, olağanüstü vergiler konulduğunu görmüştük. Bu nedenle, burada üzerinde ayrıca durmamız gerekmiyor. Ama Savaş'ın sonuna ulaşıldığında, oluşturulan bu vergi sisteminin savunulur bir yanı kalmamış, verimsizlik ve adaletsizlik aşikâr hale gelmiş ve elastiki bir mali sistem olmadığı apaçık ortaya çıkmıştı. Toplam vergi gelirlerinin alış gücü, 1938 yılında 100 iken 1943 yılında 56'ya düşmüş, 1944 yılında bazı düzenlemeler sonunda 73'e yükseltilmişti. *Vergi gelirinin Millî Gelire oranı 1935'te yüzde 16 iken, 1944 yılında yüzde 12'ye düşmüştü.* 1930'lu yılların sonunda bu oran İngiltere ve Fransa'da yüzde 28, Almanya'da yüzde 33 düzeyinde bulunuyordu.[1] Türkiye'nin vergi sisteminin önemli bir sorunu da dolaysız vergilerin payının küçülmesiydi; 1948 yılında yapılan bir saptamaya göre muamele ve istihlak vergilerinden oluşan dolaylı vergilerin payı yüzde 62'ye yükselmişti. Doğrudan alınan vergilerin payı ise yüzde 38'e gerilemişti. Bu doğrudan alınan vergilerin yaklaşık olarak yarısı da geçici ve fevkalâde vergilerden geliyordu.[2] Bu durumda savaş içinde yapılan vergi düzenlemeleri vergi sistemini adaletsiz hale getirmiştir. 1947 senesinde Kazanç Vergisi ve onunla birlikte mütalaa edilmesi gereken Muvazene, Buhran ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergilerinden Bütçe'ye giren ver-

1 Ali Alaybek, *Gelir Vergisi Davamız*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947, s. 35-39.

2 Ali Alaybek, *a.g.e.*, s. 39-41.

gi miktarı 368 milyon liradır. Bunun 268 milyon lirası hizmet erbabından, yani çalışanlardan gelmektedir. Kazanç Vergisi tüm mükellefleri kapsadığını iddia ederken, bu değişik gelirliler arasından alınan vergilerde bir tutarlılık bulunmamaktadır. "Gayrisafi iradta, bazı hallerde vergi kazancın yüzde 1'ine kadar inmiştir. Beyannameli mükelleflerde verginin kazanca nispeti yüzde 75-80'ye kadar çıkmıştır. Hizmet erbabı üzerinde de yüzde 25-30 oranında ağır bir vergi tesiri yaratmıştır."[3] Vedat Eldem'in yaptığı bir hesaplamaya göre 1947 yılında *Türkiye'de kazanç erbabı mükellef başına 135 lira vergi öderken, hizmet erbabı yani işçi ve memurlar 465 lira vergi ödüyordu.* Yani kazanç sahipleri, çalışanlardan çok daha az vergi ödüyorlardı.[4]

Savaş sonrasında gelinen bu noktadaki sonuçlar, vergi sisteminde köklü bir reforma ihtiyaç olduğunu göstermişti. Ama Hükümetin vergi alanında yeniden düzenlemeye gitmesini sadece gelir sağlama açısından değerlendirmek yeterli olmaz. Çünkü verimli ve adil olmayan bir vergi, hükümetlerin halkla ilişkilerini yıpratmak bakımından oldukça etkilidir. Bu nedenle vergi reformu bu açıdan da önem arz etmektedir. Ayrıca savaş içinde iş alanının örgütsüz ve dolayısıyla büyük ölçüde hesap kitap dışı olması da sorunlar yaşatmıştır ve vergi alanındaki düzenlemenin iş alanındaki örgütlenmeyi, dolayısıyla iş alanının rasyonalizasyonunu ve ahlâkını geliştirmek bakımından yararlı olması beklenmektedir.[5]

2. TÜRKİYE'NİN VERGİ TARİHİ BAĞLAMINDA, SAVAŞ SONRASI VERGİ DÜZENLEMELERİ KONUSUNDA YAPILAN HAZIRLIKLAR

Türkiye'nin *vergi reformuna gideceğinin* ilk işaretini, İsmet İnönü, *1 Kasım 1944'te TBMM'yi açış konuşmasında;* "Hükümet, maliyede vukuflu ve geniş ıslahat için bütün gayretlerini sarfedecektir. Ödevini iyi yürekle yerine getiren vatandaşa kolaylık göstereceği ve vergi borcunu tam ödemekten kurtulmak isteyenlere tesirli olarak karşı koyucu usuller durmadan aranacak ve düzeltilecektir" diyerek vermişti.[6] Bu konuşma yapıldığında *Nurullah Esat Sümer, Maliye Bakanı'ydı* ve vergi reformu konusundaki çalışmalar onun döneminde başlatıldı. Türkiye'nin savaş sonrasındaki yeni vergi arayışlarının nereye doğru evrileceğini ise büyük ölçüde tarihî bağlamı yönlendirdi.

---

3 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 30.

4 Vedad Eldem, "Bir Vergi Reformuna Niçin İhtiyacımız Var?", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 10, No.1-4, Ekim 1948-Temmuz 1949, s. 180-187.

5 Gıyas Akdeniz, *Türkiye'de Gelir Vergisi*, İÜ İktisat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1949, s. 39-49.

6 Ali Rıza Cihan (der.), *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1993, s. 51.

Vergilerin yapısında dünyada yaşanan dönüşümün ana niteliği

19. yüzyılda gelişmiş kapitalist ülkelerde genellikle sedüler (Cédule), yani zümrelere göre faklılaştırılmış vergi sistemleri bulunuyordu. Sedüler Vergi ile tanımlanan sistemde genel gelir, onu meydana getiren ücretler, rantlar, faizler, temettü hisseleri, zirai kazançlar, sanayi kazançları gibi gelir unsurlarının kaynaklarına göre ayrılmakta ve bu zümrelerden her biri ayrı ve farklı bir vergilendirilmeye tabi tutulmaktadır. Bu sistem, ilk bakışta hazine ile vergi mükellefinin kudreti arasında sıkı bir bağ kurulduğu hissi uyandırsa da, sedül halindeki gelirlerden alınan verginin reel değerleri üzerinden bir değerlendirme yapıldığında hiçbir biçimde âdil olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bunun temel nedeni bu verginin vergi mükellefinin mesleki masraflarını, borçlarını, diğer mükellefiyetlerini ve masraflarını hiç hesaba katmadan, gayri sâfi gelir üstünden bir reel vergi olarak alınmasıdır.[7]

Avrupa'da, ülkelerin vergi sistemlerinin önce sedüler olarak başladığı, ancak daha sonra vergi adaleti arayışları sonucu *"gelir vergisi" sistemlerine bir geçiş* yaşandığı söylenebilir. 1920'li yıllara gelindiğinde İngiltere ve Almanya'daki sistemler bu bakımdan olgunluğa ulaşmıştı. *Umumi ve şahsi olarak gelişen bu vergiler,* müterakki bir vergilendirmeyi de olanaklı hale getiriyordu. Farklı sedüllere ayrılan gelirlerden, kaynakta tevkif prensibiyle geçici olarak, gelire uygun kesinti yapılmaktaydı. Malî yıl sonunda bir beyanname veren mükellefin reel olarak ödemesi gereken vergi miktarı, verilen beyana göre harcamaları, yapılmış kesintiler ve vergi indirimleri hesaplanarak tespit edilmektedir.[8] *Tüzel kişiliklerde ise iki kademede vergilendirmeye gidilmektedir.* Şirketlerden *önce kurumlar vergisi alınmakta,* ardından kurumun gelirinden hisse sahiplerine intikal eden gelirler o *hisse sahiplerinin gelir vergisi* beyannameleri içinde yer alarak ayrıca müterakki olarak vergilendirilmektedir. Bu sistemlerde *bina ve emlâk vergileri genel olarak yerel yönetimlere* bırakılmaktadır.

Türkiye'de gelir vergisi anlayışının gelişmesi

1944 yılında Türkiye'de yeni vergi sistemi arayışına girişildiğinde vergi sistemi henüz sedüler aşamada bulunuyordu. Vergi reformu çalışmaları en çok yakınılan dolaysız vergilerden Kazanç Vergisi'ne ve dolaylı vergilerden Muamele Vergisi'ne yönelmişti. Kazanç Vergisi'nin kökeni II. Meşruti-

---

7 Henry Laufenburger, *Vergiler ve Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1964, s. 90-91.

8 Henry Laufenburger, *a.g.e.*, s. 77-88.

yet'e kadar uzanıyordu. 30 Ekim 1914 tarihinde kabul edilmiş olan Temettü Kanunu, Fransız vergi sisteminin sedüler nitelikteki Patent Kanunu'ndan esinlenmişti. Osmanlı döneminde bu vergi kabul edilirken Fransızlar Gelir Vergisi'ne geçişi başlatmış bulunuyordu. Osmanlı vergi sisteminin ana kanunu olan Aşar Vergisi'nin 17 Mart 1925'te kaldırılması üzerine, hazinenin gelir kaybını telafi etmek için yeni vergi düzenlemelerine gidilmek zorunda kalınmıştı. Bu düzenlemelerden en önemlisi, Temettü Vergisi yerine 27 Şubat 1926 tarih ve 755 sayılı Kanun'la Kazanç Vergisi'nin yürürlüğe sokulması olmuştur. Temettü Vergisi, çok büyük ölçüde karineye dayandığı için ekonomideki değişikliklere karşı hiçbir elastikiyeti bulunmuyordu. Bu nedenle Kazanç Vergisi'nde bir yandan kazancın menşeine göre vergi oranlarının farklılaştırılmasına ve beyanname usulüne gidilmeye çalışılmışsa da Türkiye'de iş çevrelerinin örgütlenme düzeyinin düşüklüğü dolayısıyla bu konuda başarılı olunamamıştır.[9] Bunun üzerine *1931 yılında 2395 sayılı Kazanç Vergisi Taslağı TBMM'ye sunulmuş ve 25 Mart 1934'te kabul edilmiştir*. Vergilendirilen gelirlerin dayandığı faaliyetlerin sınıflandırılmasında değişiklikler yapan bu vergi; Patent Vergisi, Taahhüt Vergisi, Hakiki Kazanç Vergisi ve Ücret Vergisi'nden oluşuyordu.[10] 1931 senesinden itibaren bütçelerde, vasıtasız ve vasıtalı vergi tabirleri yerine irad ve servet, muamele ve istihlak vergileri kullanılmaya başlanmıştır. *Kazanç Vergisi'nin elastikiyeti olmadığı* uygulamada kaldığı dönemde, özellikle de İkinci Dünya Savaşı döneminde ortaya çıkmıştır.

1930 sonrasında yaşanan büyük ekonomik kriz içinde devletin aktif hale gelmesiyle Hükümet, devlet gelirini artırmak için yeni arayışlara girmiş ve 15 Mayıs 1934'te çıkarılan 2430 sayılı yasayla Muamele Vergisi almaya başlamıştır. Bu vergi beyan esasına dayandırılmış ve başlangıç yıllarında verginin benimsenmesini sağlamak üzere vergi oranları düşük tutulmaya çalışılmıştır. Temelde gelir getirmek bakımından başarılı olan vergi, oldukça adaletsiz olduğu için iş çevrelerinde en çok yakınılan vergi olmuştur. Vergi yasalarından artan bu yakınmalar üzerine, Hükümetçe 1944 yılında Kazanç Vergisi'nin ıslah çalışmaları başlatılmıştır.[11] Ancak bu çalışmalar daha ziyade vergi reformunun Kazanç Vergisi'nin ıslahıyla yapılamayacağına açıklık kazandırmıştır.

---

9 Cezmi Emiroğlu, *Türkiye'de Vergi Sistemi,Vasıtasız Vergiler*, Damga Matbaası, 1932, s. 13-20.

10 Cezmi Erçin, *Türkiye'de Vergi Sistemi,Vasıtasız Vergiler*, Damga Matbaası, 1936, s. 150.

11 1944 yılında Maliye Bakanlığı'nın bir yazısı üzerine İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası "Kazanç Vergisi Kanununa ait Dilek Proje" başlığını taşıyan bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada Kazanç Vergisi'nde, adaletsizliği azaltmak için beyanname verenlerin sayısının artırılması ve oranlarda bazı düzeltmeler yapılmasıyla yetiniliyordu.

Gelir vergisi yasa taslaklarının hazırlanması ve toplumda tartışılmaya başlanması

Profesör Fritz Neumark, hatıralarında[12] Gelir Vergisi çalışmasının esas mimarı olarak Nurullah Esat Sümer'i göstermektedir: "Bir sıra temel reform kanunları taslaklarını hazırlamakla görevlendirilen ve benim de mensup olduğum küçük bir eksperler komisyonunu kuran, o olmuştur" [13] Nazi Almanyası'ndan kaçarak üniversite reformu dolayısıyla Türkiye'ye gelmiş olan Prof. F. Neumark, 11 yıldır Türkiye'deydi. Türkiye'deki vergi sistemini ve sorunlarını biliyor, ayrıca iyi Türkçe konuşuyordu. Neumark, bu nitelikleriyle yeni taslağın geliştirilmesinde ve kamuoyunda savunulmasında çok önemli bir rol oynadı. Neumark, ayrıca, reform taslaklarının hazırlanmasında Maliye Bakanlığı bürokratlarından Müşavir Hesap Uzmanı Ali Alaybek'in katkısından da söz etmektedir.[14]

Alman İktisatçı Fritz Neumark, 1940'larda Türkiye'de Alman ekolünün etkisini arttırdı (Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 4, s. 1082*).

Nurullah Esat Sümer, reform taslakları tamamlanmadan önce Bakanlık'tan ayrılmak durumunda kalmıştır ve çalışmalar, Halit Nazmi Keşmir'in Bakanlığı döneminde sürdürülmüştür. Bakan Keşmir, *Cumhuriyet* gazetesinde yayınladığı bir yazıda, hazırlanan vergi yasalarının gerçekleştirmeye çalıştığı vergi ilkelerini şöyle sıralamıştır:

- *Umumilik ilkesi:* Bütün gelirlerin vergiye tâbi olması,
- *Şahsilik ilkesi:* Mükellefin hakiki gelirine göre vergilendirilmesi,
- *Müterakkilik ilkesi:* Vergide adalet kaygısıyla çok kazanandan daha yüksek vergi alınması,[15]
- *Gelirlik ilkesi:* Verginin sermaye ve masraflara dokunmadan sadece gelir üstünden alınması,

12 Fritz Neumark, *Boğaziçine Sığınanlar*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1982, s. 111.

13 Fritz Neumark, *a.g.e.*, s. 111.

14 Fritz Neumark, *a.g.e.*, s. 113.

15 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 31.

- *Ayırma ilkesi:* Emekten az, emek ile sermayeden orta ve yalnız sermayeden yüksek oranda vergi alınması,
- *Vergicilik ilkesi:* Hükümete daha yüksek vergi getirebilmesi.[16]

Hazırlanan Gelir Vergisi Kanunu, İşletme ve Geçici İşler Vergisi Kanunu, Kurumlar Vergisi Kanunu ve Vergi Usul Kanunu Tasarıları, 24 Nisan 1947 tarihli Bakanlar Kurulu'nda kabul edilmiş, bu dört tasarının TBMM'ye sunulması kararlaştırılmıştır. Bu tasarılar, 28 Nisan 1947'de TBMM Genel Kurulu gündemine alınarak Ekonomi, Ticaret, Çalışma, Maliye ve Bütçe komisyonlarına havale edilmiştir.

Bu tarihten sonra dergilerde gelir vergisini tartışan yazılar çıkmaya başlamıştır. Ali Alaybek, gelir vergisi başlığı altında getirilen bu dört yasayı tanıtan ve yasanın çıkmasının nedenlerini anlatan bir küçük kitap yayınlamıştır.[17] Neumark da vergiyi tanıtan yazılar yazmıştır.

Bu taslaklarda Gelir Vergisi'nin konusunu gerçek kişilerin bir takvim yılı içinde elde ettikleri kazanç ve iradların toplamı teşkil etmektedir. Bunlar; ticari kazançlar, maaş ve ücretler, serbest meslek kazançları, gayrimenkul sermaye iradları, menkul sermaye iradları ve diğer kazanç ve iradlardır. Bu kazanç ve iradlar prensip olarak gerçek ve safi miktarları üzerinden toplu olarak vergiye tabi tutulacaklardır. Gelir Vergisi'nin mükellefleri olarak yalnız gerçek kişiler belirlenmiştir. Hususi ortaklıklar ve kolektif şirketler gibi şahış şirketleri, bu vergi rejiminin dışında bir vergiye tabi tutulmamışlardır. Anonim şirketler gibi sermaye şirketleri ve iktisadî amme şirketleri ise Kurumlar Vergisi'ne tabi tutulmuşlardır. Gelir Vergisi mükellefleri eğer Türkiye'de yerleşmiş ise "geniş mükellefiyete", yerleşmemiş olanlar dar mükellefiyete (sadece Türkiye'de elde ettiği kazanç miktarı üzerinden) tabi olacaklardır. Gelir Vergisi alanında üç tür muafiyet getirilmiştir. Bunlar esnaf muaflığı, yabancı diplomat muaflığı ve göçmen muaflığıdır. Esnaf muafiyetinden yararlanmak için iş sahibinin bilfiil işyerinde çalışması, işyeri kirasının senede 720 lirayı geçmemesi, küçük sanat işlerinde bir sene içinde alınan iptidai madde ve yardımcı malzeme tutarının 40.000 lirayı geçmemesi, küçük ticaretle uğraşanlarda ise aldığı emtianın tutarının 50.000 lirayı aşmaması ve ticaret işlerinde toptancılıkla iştigal etmemesi koşulları getirilmiştir.

Kazançlarda getirilen vergi istisnaları; ziraat, balıkçılık, avcılık, telif işleri ve maden suyu işletmelerindedir. Emlak hasılatında senede 2.500, mevduatta ise senede 100 liraya kadar olan iradlar vergiden istisna edilmiştir. En az geçim indirimi olarak; bekârlarda senede 450 lira, çocuksuz evlilerde

16 Son üç madde Maliye Bakanı Halid Nazmi Keşmir'in, 13 Haziran 1947'de Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan beyanatından.

17 Ali Alaybek, *Gelir Vergisi Davamız*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947.

750 lira, 1-2 çocuklularda yılda 900 lira, daha fazla çocuklularda 1.050 lira baz alınmıştır. Stopaj esası kabul edilmiştir. İşverenler, hizmet erbabına ödedikleri maaş ve ücretler üzerinden hesaplayacakları vergiyi tevkif edecekler, her ay muhtasar bir beyannameye dayanarak vergi dairesine yatıracaklardır. Bu vergide beyanname esası kabul edilmiştir. Hizmet erbabı dışındaki Gelir Vergisi mükellefleri prensip olarak yıllık beyanname üzerinden vergi ödeyeceklerdir. Beyannameleri tüccarlar, serbest meslek sahipleri ve muaflık hadleri dışında menkul ve gayrimenkul geliri olanlar verecektir. Gelir Vergisi'nde müşterek tarhiyat esası kabul edilmiştir. Vergi prensip olarak aile reisi adına tarh edilecektir ve Aile reisi beyannamesinde eğer varsa karısının ve çocuklarının gelirlerine de yer verecektir. Önerilen müterakki gelir tarifesinin asgari haddi yüzde 5, azamî haddi yüzde 45'tir. Vergi'nin fiili azamî nisbeti ise 100.000 lirada yüzde 35 olacaktır, bu miktar aşıldığında da bu oranda sabitlenecektir. Bekârlar için, gelir vergisine yüzde 5'lik bir zam yapılacaktır. Ayrıca beyan edilen vergiden bina iradı vergisi için ödenen miktarlar mahsup edilebilecektir. Gelir vergisi beyannameleri Mart ayında, hizmet erbabına ait ücret ya da maaşların beyannameleri ise her ay verilecektir. Gelir vergisi iki eşit taksit halinde Mart ve Eylül aylarında, aylık beyannamelerin vergisi ise verildiği ay ödenecektir.

TBMM'ye gönderilen tasarılardan ikincisi *Kurumlar Vergisi Tasarısı*'ydı. Bu tasarıda şahıs şirketleri haricindeki tüzel kişilerin sâfi kazançları Kurumlar Vergisi'ne tâbi tutulmaktadır. Kurumlar Vergisi'nin mükellefleri; sermaye şirketleri (anonim, eshamlı komandit ve limited şirketler), kooperatifler, iktisadî amme müesseseleri ve dernek ve vakıflara ait iktisadî işletmelerdir. PTT ve Devlet Demir Yolları gibi bazı iktisadî devlet müesseseleri, dernek ve vakıflara ait hastaneler ve okullar ve emsali müesseseler, içtimai maksatlarla işletilen müesseseler, sermaye üzerinden kazanç dağıtmayan kooperatifler, özel kanunlarla ve devletin mukaveleleriyle her türlü vergi ve resimden muaf tutulmuş kurumlar, özel idarelerin ve belediyelerin su, elektrik ve havagazı işletmeleri ise Kurumlar Vergisi'nden muaf tutulmuştur. Kooperatiflerin risturnleri, devlet tahvillerinin getirileri ve Devlet Denizyolları'nın inhisarındaki işlerden elde ettiği kazançlar, verginin istisnalarını oluşturmaktadır. Kurumlar Vergisi'nin oranı sermaye şirketleri ve kooperatiflerde yüzde 10, iktisadî amme müesseselerinde yüzde 35 olarak saptanmıştır.

TBMM'ye gönderildiğinde adı İşletme ve Geçici İşler Vergisi Kanunu olan taslak, daha sonra *Esnaf Vergisi Kanunu* Taslağı adını almıştır. Esnaf muaflığı dolayısıyla Gelir Vergisi dışında kalan küçük sanat ve hirfet erbabı ister sabit bir yerde olsun, ister gezginci olsun, Esnaf Vergisi'ne tabi olacaktır. Göçmenler, yalnız gezginci olmak şartıyla 18 yaşından aşağı ve 60 yaşından yu-

karı olanlar, kör, dilsiz ve sakat olanlar, harp malûlleri, ufak kasabalarda yenilecek, içilecek ve yakılacak maddeleri elde, sırtta veya başta satanlar ve aynı maddeleri hayvan ile veya hayvan arabalarıyla taşıyarak satan köylüler esnaf vergisinden muaf tutulmaktadırlar. Sabit esnaflarda verginin matrahını, işyerinin geçmiş takvim yılına ait gerçek kirası oluşturmaktadır. Gerçek kira yoksa, bu mahallin gayrisafi iradı matrahı dikkate alınacaktır. Gezginci esnafta ise verginin matrahı için gündelik kazanca bakılmaktadır. Verginin oranı, esnafların faaliyetlerini yaptıkları yerleşmenin büyüklüğüne göre değişmektedir; nüfusu 2.000'den küçük yerleşmelerde yüzde 20, 2 bin ile 20 bin arasındaki yerlerde yüzde 50, 20 bin ile 100 bin arasında olan yerlerde yüzde 60 ve 100 binden fazla olan yerlerde yüzde 70 olarak saptanmıştır. Bu oranlar küçük ticaret erbabında yüzde 10 artırılarak uygulanacaktır. Sarraflık, mücevheratçılık yapanlar ve para işletenler için bu oranlar yukarıdaki yerleşme kademelenmesine göre yüzde 50, yüzde 75, yüzde 100 ve yüzde 200 olarak uygulanacaktır. Esnaflar işe başladıklarında vergi karnesi alacak ve her yıl Ocak ayında vergi dairesine başvurarak o yıla ilişkin vergi matrahlarını yazdıracaklardır. Esnaf Vergisi için asgari vergi miktarları saptanmıştır. Yerleşme kademelenmesine göre küçük sanatlarda 18, 36, 48 ve 60 lira; küçük ticaret işlerinde 24, 48, 60 ve 72 lira ve gezgincilerde 12, 18, 24 ve 36 lira olarak belirlenmiştir.

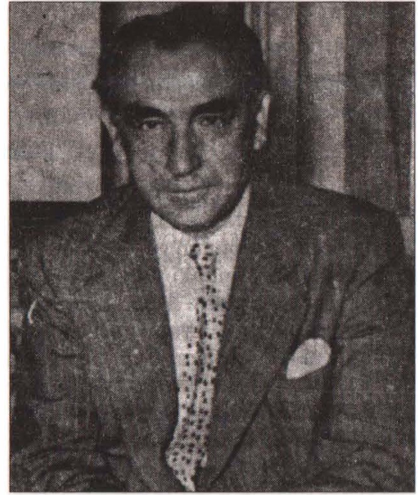
Hükümetin TBMM'ye sunduğu taslakların dördüncüsü ise *Vergi Usul Kanunu'na* ilişkindir. Bu kanun, geliştirilen bu vergilerin nasıl uygulanacağına ilişkin "ana tatbikat kanunudur"

Beklenebileceği üzere yasa tasarılarının TBMM'ye sunulmasından sonra yeni yasaların kimlere ne tür yük getirdiği tartışma konusu olmuştur. Ali Alaybek'in hesaplamalarına göre yeni vergi sisteminde yükü en çok azalacak olan grup hizmet erbabı yani memurlar, işçiler ve emeklilerdir. Bu gruptakilerden 100 lira aylık alan ve yüzde 22,58 vergi veren memurların, bu vergi oranları yüzde 5,60'a; 1.000 lira aylık alan ve yüzde 33,69 vergi ödeyen memurların ise vergileri yüzde 19,90'a düşecektir.[18] Yeni vergi düzeninde vergi yükü düşen ikinci grup, sayıları 8.000 kadar olan Beyannameli Kazanç Vergisi mükellefleri olacaktır. Muafiyet içine girmemiş bulunan diğer grupların vergilerinde fazla olmasa da bir artış beklenmektedir. Prof. Neumark, yeni yasaların getirdiği vergi yükünü ABD ve İngiltere'yle karşılaştırarak küçük ve orta gelirliler için daha yüksek, yüksek gelirliler için ise daha az olacağını saptamıştır.[19] *Tüccar kesimi ise vergi yükü artacaklar arasındadır.* Nitekim bu vergi tasarılarına en sistemli muhalefet, sözcülüğünü Ahmet Hamdi Başar'ın

18 Ali Alaybek, *a.g.e.*, s. 17.

19 Fritz Neumark, "Gelir Vergisi Tarifesi", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Yıl XVII, Sayı 196, Temmuz 1947, s. 179.

yaptığı İstanbul Tüccar Derneği çevresinden gelmektedir.[20] Bu nedenle Ahmet Hamdi Başar'ın vergi reformu konusundaki alternatif görüşü üzerinde biraz daha ayrıntılı duralım.[21]

*İktisatçı ve siyaset adamı Ahmet Hamdi Başar, 1940'ların sonu (*Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 4, s. 1087).*

Uygulanan vergi sistemiyle ekonomi sistemi arasında bir uyum aramakta olan Ahmet Hamdi Başar, önerdiği vergi sistemini, bu nedenle Türkiye ekonomisi üzerindeki deneyimlerinden kaynaklanan saptamalarına dayandırmaktadır. Ona göre;

> "Türkiye, topluca bakılırsa, hakiki manâda milli gelirden mahrum bir memlekettir. Çünkü dış pazar istismarından doğan gelirleri yoktur, ve teknik inkılâba ayak uyduramamış olduğu için, bütün istihsalleri dünya maliyetinden yüksektir. Aynı zamanda devletçiliğin en masraflı ve en ağır yükü altındadır; devletin çeşitli müdahalesi, maliyetleri ayrıca yükseltmektedir. Vergi ise, çok ağırdır ve takatsız olan iç pazara yüklenmiştir. Onun için bizde vergi, asgari geçim haddini ve istihsal sermayesini koruyamaz, ve daima onlara tecavüz eder. Vergi için inek, kap kacak, gıda feda"[22]

edilmektedir.

Buna karşılık modern ekonomi ilişkileri kurulmadığından, devlet müdahaleleri ve savaş koşulları gibi nedenlerle, suni kârlılıklar yaratılabilmektedir. Bu yüzden gerek devlette gerek özel ellerde önemli gelir ve servet toplanması söz konusudur. Ayrıca toplumun normal iş ve mübadele çerçevesi içinde büyük ya da mütevazı gelir elde edenler de bulunmaktadır. Şehirlerde ve kasabalarda çalışan tüccar ve esnaf bunlara örnek olarak verilebilir.

Ahmet Hamdi Başar, bu saptamalardan sonra, vergi alınabileceklerin, yani suni kârlılıktan yararlananlar ile normal iş ilişkileri içinde gelir elde edebilenlerin, küçük bir mükellef grubu olduğunu söyleyerek vergi sistemi için önerisini; "bizde ancak, gelir ve kazançları doğurduğu yerde vergilendirmeyi

---

20 Ahmet Hamdi Başar, "Gelir Vergisinde Sistem Tezatları", *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1947. Ahmet Hamdi Başar, "Gelir Vergisi Niçin Bize Uymaz", *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1947.

21 Ahmet Hamdi Başar, *Vergi Reformu ve Kalkınma Davamız*, İstanbul Tüccar Derneği Yayını, No. 2, İstanbul, 1947.

22 Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s. 60.

hedef tutan, objektif randıman vergileri" uygulanabilir diyerek ifade etmektedir. Ona göre mesele "gelirin, nerede doğuyorsa orada vergilendirilmesi, hepsinin ayrı ayrı ve basit şekilde vergiye tabi tutulmasıdır." Bu Gelir Vergisi Yasası'nda izlenen yolun tam tersidir.[23] Ahmet Hamdi Başar, Devlet İktisadi Teşebbüsleri'nin özel kesim kuruluşları gibi vergilendirilmesini, ama kamu hizmeti veren kuruluşların vergi dışı bırakılmasını önerirken, devletin kendi bünyesinde ve işletmeciliğinde bir reform yapmasını vergi reformunun ana sorunu olarak görmektedir. *Üretimden doğan gelirlerinse, o işin ilerlemesinde harcanmak şartıyla vergi dışı kalmasını,* tüketime ayrılması halinde ise tam tarifeye tabi tutulmasını önermektedir. Başar, bu ilkenin sadece sanayide değil tarım alanında da uygulanmasını istemektedir. Ona göre bunun etkili olabilmesi için Toprak Kanunu'ndan vazgeçilerek büyük çiftliklerin oluşumunun önü açılmalıdır.[24]

Ahmet Hamdi Başar, ticaretten (mübadeleden) doğan gelirlerden alınacak verginin esas itibariyle beyanname yoluyla alınmasından yanadır. Beyannameler konusundaki istisnalar zaman içinde azaltılmalıdır. Bunun olabilmesi için de vergi usullerinin basitleştirilmesini ve oranlarının hafifletilmesini (vergi tarifesinin yüzde 10'dan başlamasını, en yüksek gelirlerde yüzde 30'da kalmasını) ve maliyenin, tek taraflı düşünmediği konusunda vergi mükellefine güven vermesini istemektedir. Ayrıca beyanname sahiplerininin göstereceği masrafların kapsamının genişletilmesini önermektedir.[25]

Menkul ve gayrimenkul iradlarının Kazanç Vergisi'nde olduğundan farklı bir vergi matrahı oluşturmaması gerektiğini düşünmekte ve bunu sermaye birikimini ve inşaat yapımını teşvikle temellendirmektedir.

Ona göre ücretler ve yevmiyeler vergi dışı bırakılmalıdır. Bunun temel nedeni Türkiye'de ücret ve yevmiye şeklinde ödenen paraların "gelir" kavramı içine giremeyecek kadar düşük olmasıdır. Bu gelir, hep asgari geçinme hadleri altında kalmaktadır. İşçi de memur da yemesinden, giyiminden, kısacası yaşamlarından feragat etmektedir. İlk bakışta matrahtan bu verginin düşülmesinin mümkün olmadığı sanılacaktır, ama bu vergilerin büyük kısmının devlet tarafından ödendiği düşünülürse bunun yapılabilirliği fark edilecektir. Sonuçta Başar, işçilerin tamamen vergi dışı tutulmasını, memurların da 200 liradan az maaş alanlarının vergi dışı tutulmasını önermektedir.[26]

Ahmet Hamdi Başar'ın bakış açısı kısaca özetlenirse, Gelir Vergisi'nin umumilik ilkesinin Türkiye koşullarında kötü sonuç vereceğini savunarak, Kazanç Vergisi'nin, başlangıç ilkeleri göz önünde tutularak ıslah edilmesi-

---

23 Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s. 61.

24 Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s. 61-69.

25 Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s. 72-78.

26 Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s. 79-82.

ni önerdiği söylenebilir.[27] Vergi tasarılarının TBMM komisyonlarında görüşülmesi bir hayli vakit almıştır. Hükümet, toplumsal yansımaları çok yüksek olacak olan bu yasaların TBMM'den geçirilmesinde acele etmemekte, toplumda tartışılmasına, görüşülmesine olanak tanımaktadır. İsmet İnönü, 1 Kasım 1948'deki TBMM'yi açış konuşmasında;

> "Millî ihtiyaçlarımızın, adaletli ve müsmir bir mali sisteme, az masrafla iyi işleyen bir idare kuruluşuna dayanmadan karşılanmasına imkân olmadığını takdir ediyoruz. Bu yönden mali meselelerimizin daha esaslı bir hal tarzına bağlanması zarureti kesin ve açıktır. Bir yandan vergi sistemimizi adaletli ve verimli bir hale koymak yolunda yürürken, öte yandan kadro giderlerinin ve istihlâke harcanan giderlerin esaslı şekilde indirilmesi yollarının da araştırılması ve bulunması mali politikamızın ana istikametidir. İki yıldan beri dikkatli çalışmalarınızla kanunlaşmak yoluna girmiş olan gelir vergisinin vergi sistemimizdeki inkılâba hayırlı bir başlangıç olacağına inanıyoruz. Bu yıl içinde bu verginin kanunlaşacağını umuyoruz. Yakında incelemelerinize sunulacak olan emeklilik kanun tasarısının 1949 yılında kanunlaşması da hem kadro giderlerinde tasarruf sağlanmasına, hem de emeklilerimizin daha refahlı yaşama şartlarına kavuşmalarına hizmet edecektir"

diyerek yasanın 1949 yılında TBMM'den geçirilmesini bir hedef olarak belirlemiştir.[28]

3. 1948 YILINDA TOPLANAN TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ'NDEKİ VERGİ TARTIŞMALARI

Gelir Vergisi'nin kamu alanında tartışılması, en uç noktasına *İkinci Türkiye İktisat Kongresi* sırasında yükseldi. Türkiye'nin çok partili bir yaşama girdiği bu dönemde İstanbul Tüccar Derneği'nin girişimiyle ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul Bölgesi Sanayi Birliği, Türkiye İktisatçılar Derneği ve Türk Ekonomi Kurumu'nun da katılmasıyla, 1923'te toplanan Birinci Türkiye İktisat Kongresi'nin üzerinden 25 yıl geçtikten sonra, 22-27 Kasım 1948 tarihleri arasında Taksim Belediye Gazinosu'nda İkinci Türkiye İktisat Kongresi toplandı.

Böyle bir kongrenin toplanmasının değişik nedenleri bulunuyordu. Bunlardan birincisi çok partili rejime geçilen bu dönemde sivil toplum kuruluşlarının kendi güçlerini göstermek isteğiydi. Bu amacı, Kongre'nin açılış konuşmasında Derneğin Genel Sekreteri Ahmet Hamdi Başar, "siyasi sahada olduğu gibi, iktisadî sahada da vasilik rejiminden kurtulmak" diye özetle-

---

27 Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s. 84-85.

28 Ali Rıza Cihan (Derleyen), *a.g.e.*, s. 78.

mişti. Türk özel sektörü, bu kongreyi toplayarak Türkiye'nin kalkınmasını yönlendirecek bir güce kavuştuğunu göstermek ve artık sorumluluğu yüklenmek zamanının geldiğini ilân etmek istiyordu.

Kongre bu amaçla *üç konudaki tartışmayı gündemine almıştı. Bunlar; devletçilik ve devlet müdahalesi, dış ticaret rejimi ve vergi reformu konularıydı.* Bu konuların seçilmesi, içinde bulunulan konjonktürle yakından ilişkiliydi. 17 Kasım-4 Aralık 1947 tarihleri arasında toplanan VII. CHP Kurultayı'nda, en yoğun tartışmalar CHP'nin devletçilik ilkesi üzerinde yoğunlaşmış ve bu ilke yumuşatılmıştı. Bu ortam özel kesimin devletçilik konusunda sesini duyurması için uygun bir ortamdı. Devletçilik ilkesi yumuşatılarak yeniden tanımlanmıştı ve bu yumuşamayı yaptıran kesim devletçilik uygulamasını etkileyecek yeni adımların atılmasının önünü açmaya çalışıyordu. Ayrıca İstanbul Tüccar Derneği de kendi içinde Gelir Vergisi karşısında bir görüş geliştirmişti ve bu görüşü ülke ölçüsünde temsil kabiliyeti olduklarını düşündükleri bu kongrede onaylatmak istiyorlardı.

Kongre'ye 1.300 kişi çağrılmış, 1.100 kişi katılmıştır. Katılımcılar Ticaret Odaları, Ticaret Borsaları, mesleki kuruluşların temsilcileri olan iş adamları, ilgili bürokratlar ve akademisyenlerden oluşmuştur. Katılımcı listesi gözden geçirildiğinde Türkiye'de bu konularla ilgili olanların çok büyük bir kısmının katıldığı görülmektedir. Bu toplantıya devletin belli bir mesafede durduğu ya da toplantıyı örgütleyenlerin devletle aralarına belli bir mesafe koydukları söylenebilir. Kongre yönetmeliğinde kongrenin açılışının öncelikle İstanbul Vali/Belediye Başkanı tarafından yapılması öngörülmüşken, toplantının açılışına Vali katılmamıştır. Açılış, Tertip Komitesi Başkanı İzzet Akosman tarafından yapılmıştır. Cihat Baban, Hükümetin soğuk durmasının nedenini bir yazısında "[i]yi bir tesadüf neticesi, Türkiye İktisat Kongresi, Ankara'da da bütçe müzakerelerine başlandığı ve muhalefet ile hemen, hemen ayni fikir beraberliğini güden Halk Partisi genç hizbinin, hükümeti müessir surette sıkıştırmaya koyulduğu tarihe tesadüf eder ve umulur ki bu mesut tesadüf, bütçe müzakereleri üzerinde de aydınlatıcı tesirler yapsın" sözleriyle açıklamıştır.[29] Kongre muhalif bir girişim görüntüsü kazanınca bakanlık ve resmi daire temsilcileri gelmemişlerdir.[30] Buna karşılık muhalefet lideri Celal Bayar, 25-26 Kasım tarihlerinde Kongre'ye katılmıştır.[31] Kongre'de öğlene kadar Umumi Heyet, öğleden sonra ise komisyon çalışmaları yapılmıştır. İhtisas komisyonlarının seçilmesi sırasında komisyon üyelerinin sayıları sınırlanmadığı için, komisyon toplantılarına her isteyen katılmış ve oylamalarda da o sırada komisyonda mevcut bulunan herkesin oyu sayılmıştır.

---

29 Cihan Baban, "Yarın Büyük İktisat Kongresi Toplanıyor", *Tasvir*, 21 Kasım 1948.

30 *Son Saat*, 23 Kasım 1948.

31 *Hürriyet*, 26 Kasım 1948.

Burada bizi ilgilendiren konu kongrenin tümü değil, daha çok vergi komisyonunun yaptığı çalışmalardır. Daha kongre toplanmadan gazetelerde vergi komisyonunda çatışmalar yaşanacağı haberleri yer almaya başlamıştır. Aynı zamanda İstanbul Tüccarlar Derneği'nin Gelir Vergisi'nin karşısında bir tez ileri süreceği, Gelir Vergisi Kanunu'nu ise Prof. Neumark'ın savunacağı haberi yayılmıştır.[32] Vergi Komisyonu 22 Kasım 1948 Pazartesi günü öğleden sonra İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda toplandığında Başkanlığa Hüsnü Himmetoğlu'nu, Başkan Vekilliklerine Ahmet Hamdi Başar ve Profesör Neumark'ı ve Raportörlüğe de Osman Fikret Arkun'u seçmiştir. Yalnız Ahmet Hamdi Başar diğer komisyonlara iştirak edeceğini söyleyerek bu görevi kabul etmemiştir. Komisyon ilk üç gün Gelir Vergisi'ni, dördüncü gün ise Muamele Vergisi'ni konuşmuştur. Komisyon çalışmalarının başlangıcında, tartışılacak gelir ve muamele vergileri konularından birincisine öncelik verilmesi kararlaştırılmıştır. Vergi Komisyonu'nun açılışında Ahmet Hamdi Başar, yaptığı konuşmada;

> "Kazanç Vergisinin 8.000 küsur beyannameli mükelleften alınan kısmı ezicidir, modern ticaretin ve ekonomik hayatın kurulmasına düşmandır; bunların sarfınazar nihayet 500.000 mükelleften sadece 8.000'i hakkında tatbik olunuyor. Binaenaleyh bu küçük parçaya bakarak bunu gelirler ve kazançlar üzerine modern vergicilik usulleri ve zihniyetleriyle konmuş bir vergi olarak telakki edemeyiz. Bu daha ziyade devlet memurlarından, muntazam işletmelerde çalışan işçilerden alınan ücret vergisiyle birkaç yüz bin mükelleften alınan maktu temettü vergisinden başka bir şey değildir. Cumhuriyetten sonra geri bularak lağvettiğimiz temettü vergisi isim değiştirerek, daha çok zarar vererek yaşamaktadır."[33] (...)

> "[G]elir vergisinin getireceği mükellefiyetlerden defter tutmak ve maliye dairelerine karşı hesap vermek mecburiyetinin bugünkü güçlüklerini başarıyla karşılamak mümkün değil, yarın bu mecburiyet ve mükellefiyetin gelir vergisiyle hasıl olacak dört beş kat kalabalık bir çoğunluk hakkında tatbiki takdirinde"

diyerek tüccarın düşeceği kötü vaziyet üzerinde durmuştur.[34]

İstanbul Tüccar Derneği'nin Komisyon'a sunduğu bildiri, *"Tasarlanan Şekilde Gelir Vergisi Reformunun Tenkidi"* başlığını taşımaktadır. Dernek bildirisi de Ahmet Hamdi Başar gibi kuramsal olarak Gelir Vergisi'ne karşı çıkmayarak, Türkiye'nin koşullarında Gelir Vergisi'nin uygulanamayacağını, nite-

---

32 *Son Saat*, 21 Kasım 1948.

33 Kemal Kılıçdaroğlu, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, 1. baskı DPT, 2. baskı SPK, Eylül 1997, s. 273.

34 Osman Nuri Bayman, "Türkiye İktisat Kongresi", *Vatan*, 24 Kasım 1948.

kim hazırlanan taslağın da bunu başaramadığını dile getirmektedir. Bunun için yeni bir vergi getirilmesinden çok *Kazanç Vergisi'nin ıslah edilmesi* gerektiğini savunmaktadır. Kazanç Vergisi ıslah edilirken de göz önünde tutulması gereken 12 ilke önermektedirler. Bunlar;

1. Verginin mevzuunun Kazanç Vergisi ilkeleri içinde kalarak ticari ve sınai kazançlar ile meslekî fikrî ve bedenî iş ve hizmetlerden elde edilen gelirler etrafında toplanması,
2. Mükellefiyet şekli olarak beyanname usulünün genişletilmesini kabul etmekle birlikte karine esasına tabi olacak mükellefiyet sınırlarının kati ve basit ölçütlere dayandırılması, verginin mükellefleri koruyucu adil usullerle uygulanması,
3. Aynı matrahtan çift vergi alınmaması,
4. İşçiler ile hizmet erbabı için bölgelere göre farklılaşan asgari geçim indiriminin sağlanması,
5. Çıkaracağı gereksiz külfetler nedeniyle aile durumunun şimdilik göz önüne alınmaması,
6. Masraf kabulünde genişliğe yer verilmesi,
7. İstihsalciliğin korunması,
8. Sermayenin korunması ve küçük sermayelerin birleştirilerek istihsal faaliyetlerine tahsisinin vergi kanalıyla himaye edilmesi,
9. Gerek ticari ve sınai mükelleflerden daha düşük bir tarife tatbiki, gerekse asgari geçim indirimi yoluyla emeğin korunması,
10. Vergi tarifelerinin ödeme gücüne uygun olması ve müterakkilik prensibinin uygulanması,
11. Ayırma prensibine uygun olarak, beyannameli ve bordrolu mükellefler için ayrı tarife uygulanması,
12. Asgari mükellefiyet ilkesinin getirilmesi,

diye sıralanmaktadır.

Aziz Balkanlı ve Alfred Isaac, Komisyon'a sundukları bildiride, İşletme İktisatçıları olarak yaptıkları değerlendirmede Gelir Vergisi tasarısının amortisman konusundaki esnek davranışını takdirle karşılamaktadırlar. Ayrıca onlara göre;

> "Bir vergi kanunu iktisadî ihtiyaçları en ileri bir görüşle cevaplandırılabilecek bir tarzda tanzim edilmiş olsa dahi hakiki muvaffakiyeti mükelleflerin hesaplarını tamamen ilmi ve objektif esaslar dahilinde inceleyebilecek çok kuvvetli bir vergi tahakkuk cihazının kurulmasına ve işlemesine bağlıdır. Bu tahakkuk cihazına hâkim olması gereken zihniyet hazinenin her mükellefin geli-

rine iştirak eden sermayesiz bir ortak olduğu ve ana menfaatin "Ortağı" bulunduğu müessesenin çalışma takatinin ve rantabilitesinin devamlı olmasına bağlı bulunduğudur."[35]

İsmet Alkan da konuşmasında, Gelir Vergisi'nde beyanname vereceklerin sayısının artmasının yaratacağı sorunlar konusundaki eleştirileri karşılamak üzere;

"Bilhassa memleketimizde adetleri günden güne çoğalan ticaret okullarını bitirenler, muhasebe ve hesap işlerinde çalışacak vazife alacak elemanlardır. Bugün yurtta 25'ten fazla ticaret okulu mevcuttur. Genç nesil, meslek hayatına seneden seneye büyüyen rakamlarla katılmaktadır"[36]

diyerek gelir vergisini savunanları cesaretlendirmiştir.

Prof. Neumark da, Komisyon'a Vergi Reformu konusunda kapsamlı bir rapor sunmuştur. Komisyon'daki görüşmelerin olaylı geçtiği anlaşılmaktadır. Örneğin 25 Kasım'da Prof. Neumark ve bazı üyeler salonu terk etmişlerdir.[37] Prof. Neumark, konuşmasında[38] öncelikle rasyonel bir vergi politikasının ne olduğunu tanımlamıştır. Ona göre "rasyonel bir vergi politikası daima gerek Hazinenin gerek mükelleflerin meşru menfaatlerini göz önünde bulundurarak bunları birbirleriyle telafi etmeye gayret etmelidir." Bu tanıma göre Kazanç Vergisi'ni değerlendirerek yeterli ölçüde verimli ve elastiki olmadığını, savaş sırasında doğan aşırı kazançları vergilendiremediğini, vergi yükünü adil dağıtamadığını, bu nedenle esaslı bir reform gerektiğini belirtmiş ve "gelir üzerinden birçok ayrı ayrı vergiler değil bir tek vergi alınırsa, böyle bir rejim mükellefler tarafından daha âdil addedilecek ve yeknesaklığı dolayısıyla maliye idaresi bakımından daha kolay ve pürüzsüz surette tatbik edilecektir" diyerek İstanbul Tüccar Derneği'nin Kazanç Vergisi ıslahı önerisi karşısında Gelir Vergisi sistemini savunmuştur. Profesör Neumark;

"sedüler ve global sistemler vesilesiyle başladığı beyanatını vaktin geç olmasına rağmen biraz daha genişleterek gelir vergisinin nisbetlerde daha âdil olduğunu, köylüyü mükellefiyete tabi tutmadığını, küçük esnafı himaye ettiğini ve bu reformdan gayenin;

1- Vergi tarifesinin mutedil olması ve

2- Namuskâr maliye teşkilatının mevcut bulunmasını istihdaf ettiğini belirtmiş,

35 Aziz Balkanlı, Alfred Isaac, "Vergi Mevzuatının İktisadi İhtiyaçlara Göre Ayarlanması", Kemal Kılıçdaroğlu, *a.g.e.*, s. 304.

36 İsmet Alkan, "Gelir Vergisinin Yurdumuza Sağlayacağı Faydalar Üzerine", Kemal Kılıçdaroğlu, *a.g.e.*, s. 280.

37 *Cumhuriyet*, 26 Kasım 1948.

38 Kemal Kılıçdaroğlu, *a.g.e.*, s. 326-336.

ve tasarıda, gelir vergisi tarifesinin yüzde 15'ten başladığını, kendisinin şahsi kanaati ise bu nisbetin yüzde 5'le başlaması" yönünde olduğunu söylemiştir.[39]

Neumark, yeni yol vergisinin Gelir Vergisi'ne ek olarak düzenlenmesine karşı çıkmış, böyle bir tutumun Gelir Vergisi'ni yozlaştıracağını savunmuştur. Neumark konuşmasında Vergi Komisyonu'nun ikinci konusu olan Muamele Vergisi bahsinde de düşüncelerini açıklamıştır. Ona göre "Birinci Dünya Savaşı sonlarına göre dirilmiş muamele vergisi, gerek ekonomik, gerek sosyal bakımdan birçok mahzurlar arzetmektedir. Sözü geçen verginin –bu mahzurlara rağmen– yeniden konmasına sebep olan yegâne husus, mühim bir varidat kaynağı teşkil etmesidir." Bu nedenle ona göre yeni gelir vergisi lüzumlu ölçüde fazla varidat getirinceye veya milletlerarası siyasi vaziyet amme masraflarının azaltılmasına müsaade edinceye kadar, *Muamele Vergisi'ni büsbütün kaldırmak imkânı yoktur*. Bu nedenle yapılması gereken bu vergiyi ıslah etmektir. Öncelikle *Vergi hafifletilmelidir*. Yüzde 15 ile yüzde 18'lere varan yüksek oranlar kaçakçılığa neden olmaktadır. İkinci olarak da küçük atölyelerin vergi dışı bırakılmasının eşitliği bozarak teknolojinin gelişmenin engeli haline gelmesi, kıstaslar değiştirilerek önlenmelidir. Neumark, Komisyon'un gündeminde olmamasına karşın *o günlerde, bir "lüks" vergisinin konulmasının hükümet çevrelerinde konuşulduğunun bilgisini vererek*, bunun sorunlarını anlatmakta ve böyle bir vergi koymak yerine Muamele Vergisi'nin uygun biçimde tarifelendirilmesinin doğru olacağını söylemektedir.

Görüşmeler çatışmalı geçse de, *Komisyon'daki oylamada, Gelir Vergisi lehindeki Neumark tezi kabul görmüştür*. Komisyon, dört esas üzerinde oydaşma sağlamıştır:

1) Beyanname sisteminin vergi adaletini temin edecek derecede ve makul had dahilinde genişletilmesi,
2) Vergi nisbetlerinin, mükellefi tazyik etmeyecek bir hadde indirilmesi
3) Müterakkiyet prensibinin kabulü suretiyle, vergide fedakârlığın müsavi ve mütenasip bir hale konulması,
4) Memleketimizin umumi geçim seviyesi nazarı itibare alınarak makul bir asgari geçim indiriminin vergi dışında bırakılması,

İstanbul Tüccarlar Derneği'nin üyelerinin savunduğu, değişik kaynaklardan gelen gelirin birleştirilmeden ayrı ayrı verilen beyannamelerle vergilendirilmesi görüşü ise oylamayla reddedilmiştir.

Komisyon görüşmelerinde Muamele Vergisi'nin tamamen kaldırılması-

39 Osman Nuri Bayman, "Türkiye İktisat Kongresi", *Vatan*, 24 Kasım 1948.

na ve buradan kaybedilecek verginin başka yollarla sağlanmasına karar verilmiştir.[40] Vergi Komisyonu'nun raporu Kongre'nin son günü Umumi Heyet'in gündemine alınmıştır.[41] 27 Kasım 1948'deki Umumi Heyet'in son toplantısında ayrıca, Kongre'nin 1950 yılında İzmir'de tekrar toplanmasına karar verilmiştir. Son gün gündeminin en ses getiren maddesi bahsi geçen Vergi Komisyonu Raporu'dur.

Son gün, Umumi Heyet toplantısı, Kongre Reisi İzzet Akosman tarafından yönetilmektedir. Muhlis Ete'nin anlattığına göre Komisyon üyeleri ikiye ayrılmıştı. Kongre Başkanı ve arkadaşları ayrı ayrı gelir kaynaklarına göre beyanname verilmesini istiyorlar, buna karşılık Komisyon ve mühim bir çoğunluk her umumi gelir vergisinde olduğu gibi çeşitli gelirlerin bir beyannameye tabi tutularak vergi alınması tezini savunuyordu. Konuşmalar gittikçe sertleşmişti.[42] Kongre'yi izleyen Ahmet Emin Yalman'ın anlattığına göre Akosman ve Başar'ın toplantı sırasında usullere uymadan konuşmaları gerilimin artmasına neden olmuştu.[43] Üç defa oylama yapan Akosman, İstanbul Tüccar Derneği'nin görüşleri kaybedince her seferinde olmadı diyerek yeniden oylama yapmak istemiştir. Dördüncü seferde Vergi Reformu Komisyonu Raporu'ndaki ekseriyet ve azınlık görüşlerini ayrı ayrı oylamaya koyunca kopuş yaşanmıştır.[44] İzzet Akosman toplantıyı tatil etmiş, İstanbul Tüccar Derneği'nin üyeleri de toplantıyı terk etmişlerdir. Riyaset divanında bulunan Kazım Taşkent ve İzmir Delegesi Salahattin Sanver de Kongre'yi terk edenlere katılmıştır. Bunun üzerine raporun kabul edilmesini isteyenler, yeni bir başkan seçerek toplantıyı devam ettirmişlerdir. Sonunda Komisyon'un raporu kabul edilmiştir.[45] Divanda kalan Mümtaz Bağcıoğlu, Hüseyin Hüsnü Arsan ve Profesör Refii Şükrü Suvla arasından Mümtaz Bağcıoğlu Reis seçilmiştir.[46] Sonuçta Kongre'yi düzenleyenlerin beklentilerine ters düşen bir biçimde *Gelir Vergisi yasalarının ilkeleri Kongre'de benimsenmiştir*.

Kongrenin bu şekilde hadiseli olarak sonuçlanması, İstanbul Tüccar Derneği'nin yönetimini sıkıntıya sokmuştur. Dernek, Türkiye İktisat Kongresi tertip heyetinden çekilmiştir[47] ve ayrıca kongre zabıtlarının çalındığını iddia etmiştir. Dernek başkanı İzzet Akosman ile sekreter Ahmet Hamdi Başar da anlaşmazlığa düşmüştür. İstanbul Tüccar Derneği'nin 14. Aylık Top-

40 Muhlis Ete, *a.g.e.*, s. 272-273.

41 *Son Posta*, 27 Kasım 1948.

42 Muhlis Ete, "1948 Türkiye İktisat Kongresinin Bilançosu", *Türk Ekonomisi*, Yıl 6, sayı 65, Kasım 1948, s. 268.

43 Ahmet Emin Yalman, "İki İmtihanın Verdiği Neticeler", *Vatan*, 6 Aralık 1948.

44 Sadi Bekter, "Kongre mi, Miting mi", *Ulus*, 30 Kasım 1948.

45 *Hürriyet*,*Ulus*, 28 Kasım 1948.

46 Asım Us, "Kargaşalık İçinde Biten Kongre", *Vakit*, 29 Kasım 1948.

47 *Akşam*, 2 Aralık 1948.

lantısı'nda Kongre, "[a]limleri, akademisyenleri, nazariyecileri toplayarak bir Türkiye İktisat Kongresi teşkil etmenin manası yoktu. [...] Baskılarından kurtulmak istediğimiz insanları tam selahiyetle konuşmak ve rey vermek şartiyle bol bol içimize aldık, neticenin daha iyi olmasını beklemeye hakkımız yoktur" diye eleştirilmiştir.[48]

4. GELİR VERGİSİ TASLAKLARI TBMM'DE GÖRÜŞÜLEREK YASALAŞIYOR

Gelir Vergisi taslakları iki yıl kadar TBMM komisyonlarında görüşüldükten sonra nihayet 4 Nisan 1949'da Genel kurul'da görüşülmeye başladı. Maliye Bakanı İsmail Rüştü Aksal, Yasa'yı TBMM'ye sunuş konuşmasına; "taslaklar üzerinde 4 yıldır çalışmalar sürüyordu. Çalışmalara Nurullah Sümer'in Bakanlığı döneminde başlanmıştı. Yasa üzerinde Halit Nazmi Keşmir ve Şevket Adalan dönemlerinde de çalışılmıştır. Bu önemli yasa taslağı üzerinde özel komisyon ayrıntılı olarak düzenlemeler yapmıştır",[49] diyerek başlamıştır. Aksal, Bakan olmadan önce Meclis tarafından üç tasarının mazbata muharrirliğine seçilmiş olduğu için konuya hâkimdir.

TBMM'de ilk olarak Gelir Vergisi Tasarısı konuşulmaya başlamıştır. Bakan, önce var olan vergi sisteminin verimsiz ve gayri âdil olduğu üzerinde durmuş ve bu vergi sisteminin hangi tarihsel süreç içinde ortaya çıktığını anlatmış, daha sonra Gelir Vergisi'nin şahsilik, umumilik ve müterakkilik ilkelerinin, dolayısıyla âdilliğinin Kazanç Vergisi'nce hiçbir şekilde gerçekleştirilemeyeceğini vurgulayarak âdeta Türkiye İktisat Kongresi'nde ileri sürülen görüşleri yanıtlamıştır. Bakan, konuşmasında, verginin ilkeleri açısından geçerliliğini gösterdikten sonra bu verginin pratikteki uygulanabilirliği konusunda getirilen eleştirilere geçmiştir. Vergi'ye getirilen eleştiriler genellikle verginin ilkelerini tartışmazken, pratik konusunda iki türlü eleştiri getirilmiştir. Bunlardan birincisi mükelleflerin, ikincisi ise maliye teşkilatının yapabilirlikleri açısındandır.

İlk eleştiride, hakiki gelirin saptanabilmesi için mükelleflerin defter tutması gerektiği, oysa mükellefin böyle bir defteri tutması ve buna göre beyanname vermesinin Türkiye koşullarında geçerli olamayacağı üzerinde durulmaktadır. Bakan, bu eleştirileri karşılamak adına, taslakta, beyanname verme yükümlülüğünü sınırlamak için stopaj usulünün yaygın bir biçimde kullanıldığını ve beyanname yükümlülüğünün değişik kanallardan kazanç sağlayanlar ve daha çok da ticaret ve sanayi erbabıyla sınırlı tutulmaya çalışıl-

---

48 "İstanbul Tüccar Derneğinin 14. Aylık Toplantısı", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı 12, Ocak 1949.

49 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 28-29.

dığını, ayrıca defter tutmanın da sadeleştirildiğini ve esnaf için defter tutma mecburiyeti getirilmediğini belirtmiştir.[50]

İkinci tür eleştiriler ise, Kazanç Vergisi döneminde karine esası uygulandığı için, maliye bürokrasisinin pasif bir izleyici olduğu, oysa Gelir Vergisi'nde mükellefle diyalog içinde bir maliyeci tipinin gerektiği, teşkilatın buna hazır olmadığı üzerinde durmuşlardı. Bakan bu eleştiriler karşısındaysa, yeni vergide kritik konunun beyannamelerin tetkiki olduğunu, bu konuda 1945 yılında kabul edilen kanunla bu amaçla yetiştirilmiş 150 kişilik bir kadronun bulunduğunu, yüksek okul mezunu, sınavlardan geçirilmiş hesap uzmanlarının bu işi başaracağını söylemiştir. Bakan ayrıca, Vergi'nin kabulüne paralel olarak da teşkilâtta yeni düzenlemelere gidileceğini belirtmiştir.

Müzakereler sırasında bir milletvekili büyük çiftliklerin neden istisna edildiğini sorduğundaysa, Bakan, Gelir Vergisi'nde esnaf ve ziraat gelirlerinin vergi dışı bırakılmasının umumilik ilkesine aykırı olduğunu belirttikten sonra, esnafların gelirlerinin genellikle en az geçim indiriminden daha düşük olduğunu, esnafların vergi kapsamına alınarak işlemler yapıldıktan sonra en az geçim indirimi dolayısıyla vergi dışı kalacağını, esnafların vergi dışı bırakılarak bu külfetten kaçınıldığını anlatmıştır. Ancak Bakan, zirai gelirlerin vergi dışı bırakılmasını açıklamakta zorlanmaktadır. Küçük üreticilerin değil ama, büyük üreticilerin vergi dışı bırakılmasının verginin umumilik ilkesine aykırı olduğunu kabul etmektedir. Bunların vergi dışı bırakılmasını, zirai kazancın yakalanmasının dünyada her yerde güç olduğuna, büyük uğraşla çok az vergi alınabilmesine bağlamaktadır.[51]

Bakan'ın konuşması sonrasında Demokrat Parti Kütahya Milletvekili Hakkı Gedik[52] muhalefetin görüşünü belirtirken, bunun bir vergi reformu olmadığını Hükümetin gelir artırmak için böyle bir tasarıyı geliştirdiğini ileri sürmüştür ve halkın üzerinde büyük baskı yaratan istihlâk ve muamele vergileri konusunda ayrı bir düzenleme yapılmamış olmasını bu iddiasının kanıtı olarak göstermiştir. Ayrıca, hâlihazırda 8.000 beyannameli mükellef varken gelir vergisi sonrasında mükellef sayısının en az beş misli artacağını, bu durumda beyannamelerin adil olarak denetlenebileceği konusunda kuşkuları olduğunu ifade etmiştir. Gerekçelerde anonim ve limited şirketlerin korunacağı söylenmesine rağmen, bu kurumlara yatırılan sermayeden hasıl olacak temettülerden hem kurumlar hem de gelir vergisinin alınmasıyla özel sermaye yüzde 40'ı aşkın bir vergiye tâbi tutulurken İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin yüzde 35 nispetinde sabit vergiyle vergilendirilmesini, vergi müterakkiliğinin 100.000 lirada durdurulmasını, denizyolları, karayolları ve demir-

50 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 32.

51 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 33.

52 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 34-37.

yolları devlet işletmelerinin vergiden muaf tutulurken özel kesimin vergiye tabi olmasını eleştirmiştir. Ayrıca konuşmasına son verirken taslakta nazariyatın hâkim olduğu, ama gerçekçiliğin ihmal edildiğine ilişkin bir değinmede de bulunmuştur.

Millet Partisi Eskişehir milletvekili Ahmet Oğuz,[53] konuşmasında, müzakere edilen taslağın bir reform olduğu iddiasını çürütmeye yönelmiştir. Gelir Vergisi Tasarısı komisyonlarda konuşulurken, vergiyi kendi bünyemize göre uydurmak amacıyla istisnalar ve muafiyetler getirildiğini ve böylece yeni verginin Kazanç Vergisi'nden pek farkı kalmadığını dile getirmiş, yalnızca vergilerin yüzde 25'ini karşılayan Kazanç Vergisi'ni değiştirerek vergi reformu yapılamayacağını vurgulamıştır.

Ahmet Oğuz, Gelir Vergisi'nin başlangıçta konulan ilkelerine kimsenin itiraz edemeyeceğine ve esas değerlendirmenin uygulama sonrasında yapılması gerektiğine dikkat çektikten sonra, Komisyon'daki müzakereler sırasında, ilk 3-5 yıl Gelir Vergisi'yle toplanan vergi miktarının artmayacağını, maaş ve ücretlerden alınan verginin 120 milyon lira azalacağını ve bu vergi azalmasını ortadan kaldırmak için de iş hayatındakilerin vergilerinin artırılacağını dile getirmiştir. Ahmet Oğuz, hükümetlerin son on yılda iş hayatında 3-5 ay içinde emrivakiler yapan kararlar aldığını, bu durumun yarattığı güvensizlik ortamının gelir vergisinin uygulamasını da etkileyeceğini dile getirmiştir. Örneğin vergi adaletini sağlamak için maaş ve ücretlerdeki vergi yükünün 120 milyon azaltılmasını, böyle bir emrivaki olarak yorumlamaktadır.

Sinop milletvekili Suphi Batur, yaptığı konuşmada "Gelir Vergisi'ndeki en az geçim indirimi vergiciliğimize asri bir veçhe katmaktadır. Vatandaşın asgari geçimine tekabül eden gelirini vergi dışı tutmanın pek doğru bir hareket olduğu aşikârdır", demiştir. Batur, irad gelirinde kabul edilen muafiyet haddini, varolan para rayicine göre çok düşük bulmaktadır. Ona göre, sınai tesis ve işletmelerle ticari faaliyetlerin zararlarının, müteakip senelere devri cihetine gidilmeyerek iki seneye hasr ve tahdit edilmiş olması, bu gibi teşekküller için bir tehlike mahiyetindedir. Ayrıca beyanname veren mükellef adedinin tasarıda belirtildiği gibi 30.000'de kalamayacağını, 100.000'e yaklaşacağını söyleyerek dikkati çekmiştir.[54]

Tanınmış bir maliyeci olan Urfa milletvekili Esat Tekeli ise Kazanç Vergisi sistemindeki adaletsizliğe dikkat çekmektedir: 1947 hesaplarına göre 7.101 beyannameli mükellefin ödediği vergi 61 milyon lira, 280.000 beyannamesiz ve ticarethane sahibi mükellefinin ödediği vergi miktarı 26 milyon lira, 500.000 hizmet erbabı yani aylıklı ve ücretlinin ödediği vergi miktarı ise 262

53 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s 37-41.

54 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 42.

milyon liradır; ticaret erbabı pek az vergi vermektedir (çoğu dükkân kirası üzerinden). Ardından da "vergi nispetleri hafifletiliyor. Gelir Vergisi tasarısına göre vergi nispeti yüzde 15'le başlıyor, yüzde 45'te bitiyor. Fakat fiili nispet yüzde 35'i geçmiyor. Halbuki Kazanç Vergisi'nde nispet yüzde 75'e yükselmektedir. Hele ücretlilerin vergisi önemli ölçüde azalacaktır. Bugün yüz lira geliri olan memur ise yüzde 22,58 vergi vermektedir. Gelir Vergisi çıktıktan sonra bu oran yüzde 5,6'ya düşecektir", diyerek Gelir Vergisi'ni savunmaktadır. Ama kira geliri, emek geliri ve sermaye geliri arasında nispet farkı olmadığını belirterek sermaye ve emek geliri arasında fark olmamasını eksiklik olarak gördüğünü de ifade etmiştir.[55]

Çanakkale milletvekili Nurettin Önen ise, dilekçe komisyonu üyesi olarak; "vergi, vatandaş emeğine, hatta sermayesine göz dikmek, mükellefi ondurmamak, onun hak ve haysiyetinden, alın teri ve kazancından haraç almak değildir", başarı için "en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün Maliye memurlarını bir kursa tabi tutup, onlara Hazine menfaati nedir, vatandaş hakkı ne demektir?, bunu öğretmek zorundayız", diyerek maliye teşkilatının zihniyetinden yakınmıştır.[56]

Manisa milletvekili Faik Kurdoğlu da aynı konu üzerine eğilmektedir. Komisyon'un esbabı mucibe raporundan "Maliye memuru, mükellefin gafleti veya bilgisizliğini nimet telakki ederek onu cezalandırmaktan zevk alan dar ve kısa görüşlü bir eleman değil, bilakis mükellefe yol gösteren, onu tenvir eden bir anlayışa sahip unsur olmak mevkiindedir" cümlesini alıntıladıktan sonra neden çekinildiğini, neyin değişmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu konuyu somutlaştırmak için Kula Fabrikası'nın 8 milyon liralık yanlış tarhiyatla kapatılmasına atıf yapmıştır. Ona göre halkı asıl rencide eden, muazzam hatalı tarhiyat yapan ve böylece tarhiyat yapmayı âdeta âdet edinen memurların, senelerce yaptıkları bu haksızlık sabit olduğu halde ellerini kollarını sallayarak aynı yolda devam edebilmeleridir.[57]

Bu eleştiriler karşısında Manisa milletvekili Kamil Coşkunoğlu, bu güvensizliğin yanlış bir değerlendirme olduğunu söyledikten sonra, yakında görüşülecek olan Vergi Usul Kanunu tartışılırken, Gelir Vergisi Tasarısı'nda beyanname esası kabul edilmekle vatandaşlara geniş bir güven gösterildiği ve takdir hakkı verildiği fark edilecektir demiştir.[58]

Eskişehir DP milletvekili Emin Sazak ise "gördüğüm manzara şudur: 130 milyon lira, memurinden vergi tenzil edilecek, 30-40 milyon da, emekli ka-

---

55 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 43.

56 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 48.

57 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 61

58 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 64.

nunu mudur, nedir, oraya bir zam varmış. 160 milyonu maaşlara verelim ondan sonra bunun yerine de vergi ıslahatı adını alan bir kanun yapalım" dedikten sonra bunun bir reform değil, memurun maaşını artırmak için bir bahane olduğunu iddia etmektedir.[59]

Bursa milletvekili Faik Yılmazipek, diğer konuşmacıların vermediği bir bilgi vermektedir. Hâlihazırda "beyannameli mükellef sayısı 7.650 ise belki 7-8 sene önce 20 binden fazla idi, fakat günden güne beyannameli mükelleflerin tazyik altında kalması ve nihayet ellerindeki servetin kâr getirmediğini gören mükellefler; iradı gayrisafi mükellefiyet sınıfına kaya kaya 7.600 kalmıştır, bunlar da ya işini beceremeyen veya hükümetin ıslahat yapacağım sözlerine güvenerek bekleyenlerdir." Bugünkü kanun uygulamada kalırsa belli bir süre sonra 7.600 mükellefin hiçe ineceğini söylemiştir.[60] Yılmazipek iyimserdir, ona göre Türk sanayisini tahrip eden Muamele Vergisi zahirde yüzde 19, gerçekte yüzde 40'tır. Eğer Gelir Vergisi Yasası kabul edilirse zamanla Muamele Vergisi de kalkacaktır.

Kanun'un tümü üzerindeki görüşmelerden sonra, Bakan İsmail Rüştü Aksal eleştirileri yanıtlamıştır.[61] Bu vergi tasarılarının reform niteliği üzerinde duran Aksal, devletin vergi gelirinin tek bir yasayla sağlanamayacağını, tüm dünyada olduğu gibi Muamele ve İstihlâk vergilerinin ıslah edilerek Gelir Vergisi'nin yanında yaşayacağını söylemiştir. Devletin gelirinin esas olarak bu üç vergiye dayanacağını söyleyen Aksal, Arazi ve Bina vergilerinin de yerel yönetimlere bırakılarak yaşayacağını belirtmiştir. Yani Muamele ve İstihlak vergilerinin kaldırılamayacağını, sorunun Gelir Vergisi'yle bu vergiler arasında bir denge kurulması olduğunu dile getirmiştir. Bakan, asgari geçim indiriminin az olduğu konusundaki eleştirileri haklı görmüştür. İdeal durumda asgari geçim indiriminin mükellefin fizik ihtiyaçlarını karşılayacak kadar olması gerektiğini söylerek, taslaktaki "bekâr için ayda 37,5, evli için 62,5 ve iki çocuğa kadar 75 ve daha sonraki 87,5 nispetleri itiraf etmek gerekir ki azdır", demiştir. Ama dünyadaki vergi örneklerinde de hiçbir ülkede bu ideal durumun gerçekleştirilemediğini anlatmıştır.

Verginin uygulanması sırasında ortaya çıkacak sorunlar hakkındaki eleştirileri ise ayrıntıya girerek yanıtlamıştır. Örneğin, esnafa çok önemli ve gerçekleştirilmesi zor yükümlülükler getirilmediğini, getirilen yükümlülüğün sadece faturalarını saklamak olduğu üzerinde durmuştur. Benzer şekilde 200.000 liraya kadar mal alan bir tüccarın sadece basit işletme defteri tutacağını hatırlatmıştır. Bir diğer hususa değinerek beyanname sayısının artacağını ama tümünün tetkik edilmeyeceğini, amacın vergi matrahını saptamak

59 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 52.

60 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 56.

61 TBMMTD: B: 64, O: 1, 4 Nisan 1949, s. 66.

değil tetkik edilebileceği kuşkusunu yaratmak olduğunu da söylemektedir. Ayrıca beyannamelerin tetkikatı için bir arşiv oluşturulacaktır ve böylece hesap uzmanı tetkike gittiğinde o kuruluş için yeterli bilgiye sahip olacağı için tetkik süreci hızlanacaktır.

4 Nisan 1949'daki ikinci oturumda Gelir Vergisi Taslağı üzerindeki genel görüşme tamamlanmış, maddelerin konuşulmasına geçilmiştir. Maddelerin bir kısmının Komisyon'a geri gönderilerek yeniden yazılmasının beklendiği bir dönemde *20 Nisan 1949'da Kurumlar Vergisi* Tasarısı görüşülmeye başlanmıştır.[62] Kurumlar Vergisi Tasarısı'nın gerekçesinde belirtildiği üzere gerçek kişilerin gelirleri esas alındığı için, bu konudaki adalet arayışında müterakkilik ilkesi önem kazanmaktadır. Kurumlar Vergisi'nde hâkim olan husus ise "Sermaye"dir. Müterakkilik ön plana çıkmaz. Gelir Vergisi'nde emek ve sermaye kazancı arasında bir "ayırma ilkesi" uygulanırken, Kurumlar Vergisi'nde böyle bir ilkeye yer yoktur.[63] Kurumlar Vergisi kapsamına; Sermaye Şirketleri, Kooperatif Şirketleri, İktisadî Amme Müesseseleri ve Cemiyet ve Tesislere (Vakıflara) ait iktisadî işletmeler alınmıştır. *Verginin matrahını oluşturan kurum kazançları, Gelir Vergisi Kanunu'nda gösterilen kazanç ve iradlar ile zirai kazançlardan oluşmaktadır.*

Eleştirilerini dile getiren Gaziantep milletvekili Cemil Alevli "şimdi görüşülmekte olan Kurumlar Vergisi memleketimizde ilk defa ihdas edilmek istenen ve iktisadî bünyemize hiçbir suretle uygun olmayan ancak bazı Garp memleketlerinde tatbik edildiği için bizde de tatbik edilmek istenilen yepyeni yabancı ve mükerrer bir vergi sistemidir" demiştir. Öte yandan İktisadî Devlet Teşekkülleri yüzde 35 vergiye tâbi tutulurken, aynı konuda çalışan özel kurumların yüzde 41,5 vergiye tâbi tutulmasının eşitsizlik yarattığını iddia etmiştir. Kısacası eleştiriler mükerrerlik ve kamu ve özel kesim arasında vergi eşitsizliği yaratılması üzerinde yoğunlaşmıştır.

Komisyon başkanı Münir Birsel, Kurumlar Vergisi'nin uygulanmasında bir mükerrerlik olmadığını, iki ayrı vergi konulmasının nedeninin sermayeden, emekten daha fazla vergi alınması olduğunu söyledikten sonra, bunun emek ve sermayeyi vergilerine ayırma ilkesinin uygulanmasından başka bir şey olmadığını belirtmiştir. Eşitsiz vergileme iddiasının geçersizliğini de; Hükümet Tasarısı'nda İktisadî Devlet Teşebbüsleri için önerilen verginin yüzde 30 iken, Komisyon'da yüzde 35'e çıkarıldığını ve özel sermaye şirketleri için önerilen vergi oranının yüzde 20 iken yüzde 10'a indirildiğini ve bu yüzde 10'luk orana şahısların gelir vergisini ekleyerek bir hesap yapmanın doğru olmadığını, çünkü Gelir Vergisi'nin Muamele Vergisi gibi intikalî bir vergi olmadığını, bu nedenle ticari rekabete etkili olmayacağını, çünkü bir

62 TBMMTD: B: 73, O: 1, 20 Nisan 1949, s. 500.

63 S. Sayısı:146: Kurumlar Vergisi Kanunu Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/173), s. 1.

tüccarın rekabet ederken ne kadar vergi vereceğim diye bir hesap yapmasının anlamsız olduğunu söyleyerek kanıtlamaya çalışmıştır.[64]

Daha sonra 21 Nisan 1949'da da, TBMM Genel Kurulu'nda İşletme ve Geçici İşler (Esnaf Vergisi) Tasarısı konuşulmaya başlanmıştır. Taslağın geneli üzerine konuşan Bolu milletvekili İhsan Yalçın,[65] "Gelir Vergisinde yenilikler getirdik, oysa bu yasa Kazanç Vergisinden de geri hükümler içeriyor" dedikten sonra, bir örnek vermek için ufak bir kasabada oturan, esnaflık koşullarına uygun bir manifaturacı, bir manav, bir kasap ve bir bakkalın aynı matrah üzerinden, yani kira mukavelesine dayanarak vergilendirilmesini vermekte ve "Kazanç Vergisine zam yaparken biz bunların vergilerini farklılaştırmaktaydık" demektedir. Eleştirisinin esasını, verginin az ve çok kazananı ayrıştıracak bir kıstas geliştirmemesi üzerinde yoğunlaştırmıştır. Matrahın kira üzerinden olması, görüşmelerde çok eleştirilmiş olmasına karşın, TBMM'den geçen yasada bu konuda bir değişiklik yapılmamıştır.

4 Mayıs 1949'da Vergi Usul Kanunu da TBMM Genel Kurulu'nun gündemine girmiş ve görüşülmeye başlanmıştır. Aynı gün önce 110 maddelik Gelir Vergisi Kanunu'nun, 46 maddelik Kurumlar Vergisi Kanunu'nun ve 30 maddelik Esnaf Vergisi Kanunu'nun birinci görüşmeleri tamamlanmıştır.

Vergi Usul Kanunu, sadece birinci görüşmesi tamamlanan üç yasayı değil, tüm vergileri kapsıyordu. Vergi usulünde sadelik ve birlik yaratılarak mükelleflerin sorumluluklarını yerine getirmelerinde kolaylık sağlanması hedefleniyordu. Yasa'nın gerekçesinde belirtildiği üzere 1939 yılında çıkarılan 3692 sayılı yasayla vergi tebligatına ve vergi kazasına ilişkin usullerde birlik sağlanmıştı. Şimdi ise bir ana tatbikat kanunu tasarısı hazırlanmıştı. Bu yasa kapsamına başlıca vergi yasaları alınmış, tüm yasaları kapsar hale getirilmesi ise ileriye bırakılmıştır.[66] Tasarı genel olarak gelir, kurumlar, işletme, gezginci işler, bina, arazi, veraset ve intikal vergileri, muamele ve istihlâk vergileri, hayvan vergileri, nakliyat ve damga resimleri için; mali kazaya ilişkin hükümleri ise gümrük vergisi dışındaki tüm vergiler için geçerli olacaktır.

Tasarı, daha önce de üzerinde durduğumuz üzere *beş kitap halinde düzenlenmiştir. Birinci kitap olan "vergilendirme"*, temelde vergi karşısında İdare'nin vazife ve selahiyetlerini belirlemekte ve vergi alınmasıyla ilgili idari muamelelere ilişkin tanımlamalar yapmaktadır. Yetki ve vergi mahremiyeti, vergi sorumluluğu, vergi tarh usulleri, gecikme müsamahası, takdir ve tahrir komisyonlarının işlevleri, vergi tebligat usulleri, vergi incelemesi, vergi istihbarat arşivlerinin kurulması gibi konular bu bağlamda düzenlenmektedir. *İkinci kitap olan "mükellefin görevleri"nde* bildirimler, defter tutma, vesi-

64 TBMMTD: B: 73, O: 1, 20 Nisan 1949, s. 506.

65 TBMMTD: B: 74, O: 1, 21 Nisan 1949, s. 567.

66 S. Sayısı 175: Vergi Usul Kanunu Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/174).

kalar, vergi karnesi, kayıtları muhafaza ve ibraz yükümlülükleri; *üçüncü kitabı oluşturan "değerlendirme"de*, vergi matrahlarının hesaplanması için gerekli iktisadî kıymet değerleri, vergi değerleri ve amortismanların neler olduğu tanımlanmıştır. *Dördüncü kitap ise "cezalar"a ayrılmıştır*. Vergi suçu (kaçakçılık, kusur, usulsüzlük) ve vergi cezalarına ait hükümleri ihtiva etmektedir. Vergi cezası temelde para cezasıdır. Kaçakçılık ve kusurda cezalar vergi kaybıyla orantılı olarak saptanmıştır. *Beşinci kitap "Vergi İhtilafları"nı* başka bir deyişle "Vergi Kazasını" içermektedir ve bu kitapta temelde 3692 sayılı yasada getirilmiş mekanizmaların iyileştirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu bölümde getirilen önemli yenilik "vergi uzmanlığı"nın bir serbest meslek olarak tanımlanması olmuştur. Bu kapsamdaki kanun tasarısı ise bir hayli uzundur, 422 maddeyi ihtiva etmektedir. Komisyon'daki müzakereler sırasında bir ara 200 maddeye kadar indirilse de yeniden 400 maddenin üzerine çıkmıştır.

Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi ve Esnaf Vergisi'nin TBMM Genel Kurulu'ndaki ikinci görüşmesi, 3 Haziran 1949'da başlamıştır. Bu görüşme sırasında Konya milletvekili Naim Hazim Onat'ın yasadaki terimlerin Türkçeleştirilmesi konusunda yaptığı öneri kabul edilmiş ve uygulanmıştır. *3 Haziran 1949 tarih ve 5421 sayılı,* 110 madde ve 8 geçici maddeden oluşan *Gelir Vergisi Kanunu;* 258 Kabul, 8 Red ve 2 Çekimser oyla kabul edilmiştir. 183 üye oylamaya katılmamıştır. Yasa, 1 Ocak 1950'de yürürlüğe girecektir. Yine *3 Haziran 1949 tarihli ve 5422 sayılı,* 48 madde ve 4 geçici maddeden oluşan Kurumlar Vergisi Kanunu; 253 Kabul, 4 Red ve 1 Çekimser oyla kabul edilmiştir. Bu yasa da 1 Ocak 1950'de yürürlüğe girecektir. Oylamaya katılmayanlar sayısı 193'tür. Yine *3 Haziran 1949 tarihli ve 5423 sayılı,* 30 madde ve 3 geçici maddeden oluşan *İşletme ve Geçici İşler Vergisi (Esnaf Vergisi) Kanunu da;* 245 Kabul, 1 Red ve Çekimser oy olmadan kabul edilmiştir. Oylamaya katılmayanlar sayısı 205'tir. Yine bu yasa da 1 Ocak 1950'de yürürlüğe girecektir.

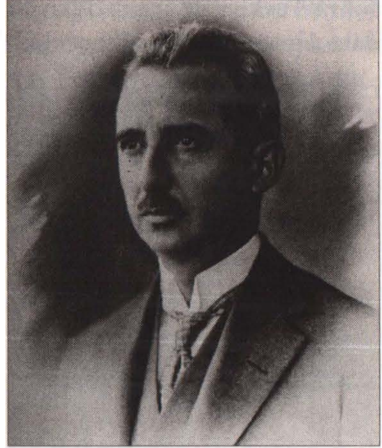
Vergi Usul Kanunu'nun ikinci görüşmesi ise 6 Haziran 1949'da başlamış, *7 Haziran 1949'da* tamamlanmıştır. *5432 sayılı,* 393 madde ve 10 geçici maddeden oluşan *Vergi Usul Kanunu;* 260 Kabul, 11 Red ve 1 Çekimser oyla kabul edilmiştir. Oylamaya katılmayanlar sayısı 173'tür. Bu yasa da diğerleri gibi 1 Ocak 1950'de yürürlüğe girecektir.

Böylece, savaş içinde devlet harcamalarının finansmanında yaşanan sorunların zorladığı vergi sistemindeki yapısal değişim süreci, bir sonuca ulaşmış oluyordu. Altı ay sonra, 1 Ocak 1950'de de uygulanmaya başlayacaktı.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Tek Parti Rejiminden Çok Parti Rejimine Geçiş Süreci

1. TEK PARTİLİ REJİMDEN ÇOK PARTİLİ REJİME GEÇİŞİN OLUMSALLIĞI VE İNÖNÜ FAKTÖRÜ

1930'ların sonunda İsmet İnönü (İsmet İnönü Albümü).

Savaş'ın son yılında Türkiye, siyasal yaşamında çok önemli bir karar vermiş ve tek partili bir siyasal rejimden çok partili bir siyasal rejime geçileceğini ilan etmiştir. Savaş içinde savaş sonrası için yapılan hazırlıkların araştırıldığı bu cilt için en önemli konunun bu geçiş olduğu açıktır. Sistemin işleyiş mantığında önemli bir değişme olacak, genel oya dayalı seçimle iktidar el değiştirebilecektir. Türkiye tarihi bakımından stratejik bir öneme sahip bu kararın nasıl açıklanabileceği konusunda beklenilebileceği üzere değişik görüşler ileri sürülmüştür. Biz burada üç farklı bakış açısını ele alacağız. Bunlardan birincisi çok partili rejime geçişi, savaş sonrasında yeniden kurulan dünya düzenine uyum yapma gerekliliğine bağlayan açıklamalar. İkincisi, savaş içinde Türkiye'de yaşanan gelişmelere ya da sıkıntılara dayanan açıklamalar. Üçüncüsü ise bu değişikliği Kurtuluş Savaşı sonrasında uygulamaya konulan Cumhuriyet Projesinin evrimi içinde ortaya çıkması beklenen bir sonuç olarak gören açıklamalardır.

Çok partili rejime geçişi, savaş sonrası dünya düzenine bir uyum sorunu olarak gören açıklamalar

Birinci Dünya Savaşı'nda yanlış bir tarafta yer almasının çok acı sonuçlarını yaşamış olan Türkiye'nin liderlerinin İkinci Dünya Savaşı sırasında nasıl dikkatli bir politika izlediğinin öyküsünü bu çalışmanın Birinci Cildi'nde ayrıntılı olarak görmüştük. Türkiye'nin yöneticileri, Almanya'nın, Türkiye kamuoyunda ve ordusunda yarattığı olumlu havaya rağmen, Savaş'ın sonunda kaybedeceğini kestirerek Müttefiklerin yanında yer almıştı. Bu çok kritik bir karardı. Türkiye'nin Cumhuriyet'in başından beri dış politikada izlediği tarafsızlık politikasından vazgeçerek, bir taraf seçmesi demekti. Ülkenin yöneticileri, sanayileşmemekle birlikte stratejik konuma sahip bir ülkenin, bir dünya savaşı içinde tarafsız kalamayacağını, yoksa savaşan taraflardan biri tarafından işgal edileceğini biliyorlardı. Birinci Cilt'te ayrıntılı olarak gördüğümüz üzere Türkiye taraf olmasına karşın savaş dışı kalmayı başaran bir dış politika izlemiştir. Türkiye, savaşın bir şekilde topraklarına intikal etmesi halinde, Cumhuriyet'in başından beri oldukça zor koşullarda geliştirdiği sınırlı altyapı ve sanayisinin tahrip olmasından kaçınmaya çalışıyordu.

Daha önce de değindiğimiz gibi, özellikle Churchil, 1943 Kasımı'ndan sonra Türkiye'de inşa edilen havaalanlarını kullanarak Ege denizi üzerindeki Alman denetimini ortadan kaldıracak bir saldırıyı gerçekleştirmek isti-

30 Ocak 1943, Adana'da gerçekleşen İsmet İnönü-Churchill görüşmesi (Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 2, s. 536).*

3 Aralık 1943 İnönü, Kahire Konferansı'nda (Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 2, s. 536*).

yordu. Bu saldırının sağlayacağı başarının Almanlara karşı Balkanlar'da yeni bir cephenin açılmasını kolaylaştıracağını düşünüyordu. Böyle bir cephenin açılmasıyla aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da savaş sonrasında elde edebileceği etki alanını sınırlamak, daraltmak da istiyordu. 28 Kasım-1 Aralık 1943'te toplanan Tahran Konferansı'nın gündeminde Türkiye'nin savaşa sokulması için bir çağrı yapılması kararlaştırılmıştı. İnönü de 4-6 Aralık 1943'te toplanacak olan *Kahire Konferansı'na* davet edilmişti. Bu konferansta İngilizler Türkiye'deki havaalanlarının kullanılarak Almanya'ya hava saldırılarının başlatılması konusunda oldukça ısrarcı olmuşlardı. Ama Türkiye, Almanların Türkiye'ye saldırı gücü ayakta kaldıkça, kendisini savaşa girmek durumunda bırakacak hava saldırılarının başlatılmasına razı değildi. İnönü, direniyordu. 1944 yılı başında hava saldırıları konusunda bir sonuç alabilmek için İngilizler, bir askeri heyeti yeniden Ankara'ya gönderdilerse de, ilerleme sağlayamamışlardı. Bunun üzerine İngiliz askeri heyeti 3 Şubat 1944'te bir mektup bırakarak Ankara'yı terk etmişti. Müzakere kesilmişti.

Bu kesintiye rağmen iki taraf da ilişkilerin bir biçimde yeniden başlayacağını düşünüyordu. Bununla birlikte Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki fiili baskı ortadan kalkmıştır. Bu baskı kalkınca 5 Şubat 1944'te de Türkiye, ordusunu küçültme kararı almıştır. Ardından 30 Nisan 1944'te Türkiye-Almanya Ticaret Anlaşması sona erince Türkiye'nin Almanya'ya krom sevkiya-

Hasan Saka ile Cevat Açıkalın BM Genel Kurulu'nda (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, s. 272).

tını durdurması, İngilizlerle gerilimin bir ölçüde azalmasını sağlamıştır. Temmuz ayının sonuna doğru İngilizler, Türkiye'nin Almanya'yla ilişkisini kesmesi konusunda taleplerde bulunmaya başladılar. Bu talebin ekinde Türkiye'ye kesilen askeri yardımın başlatılması ve İstanbul, Ankara ve İzmir'in hava savunmasını güçlendirecek yardımlar da öneriliyordu. 31 Temmuz'da Türk Hava Kuvvetlerine savaş istasyonlarına hareket emri verildi[1] ve yapılan hazırlıklardan sonra 2/3 Ağustos 1944 gecesi Türkiye Almanya'yla ilişkilerini kesti. Japonya'la ilişkilerin kesilmesi ise 3 Ocak 1945'e kadar gecikti.

1945 yılına girildiğinde savaşın sonucu açıklık kazanmıştı ve artık uluslararası müzakereler savaş sonrası düzenin nasıl kurulacağına yönelmişti. 4 Şubat 1945'te toplanan ***Yalta Konferansı'nda*** Stalin, toplantının gündemine Montreux Antlaşması'nda istediği değişiklikleri getirdiyse de bir sonuç alamadı ve konunun çözümü dışişleri bakanlarının Londra'daki toplantısına bırakıldı. 20 Şubat'ta İngiliz Büyükelçisi, Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'yı ziyaret ederek Yalta'da 1 Mart 1945'e kadar Almanya'ya savaş ilan etmemiş ülkelerin San Fransisco Konferansı'na çağrılmayacağı kararının alındığını bildirdi. Bunun üzerine ***Türkiye 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan ederek***, BM Beyannamesini imzaladı ve 5 Mart'ta da San Fransisco Konferansı'na resmen çağrıldı. Türkiye, ***25 Nisan'da toplantıya katılarak BM'nin 46 kurucu üyesi*** arasında yer almıştır.

Birinci ciltte ayrıntılı bir şekilde gördüğümüz üzere Atlantik Şartı (14 Ağustos 1941) ve Birleşmiş Milletler Deklarasyonu'yla (1 Ocak 1942) Müttefikler, Savaş sonrası için dünyaya barış ve özgürlük önermişlerdi. Bu önerinin yaşama nasıl geçeceği ise 25 Nisan-25 Haziran 1945'te San Francisco Konferansı'nda belli bir somutluk kazanmıştır. San Fransisco Konferansı'na Türkiye, Dışişleri Bakanı Hasan Saka Başkanlığında ve Nihat Erim, Feridun Cemal Erkin, Hüseyin Ragıp Baydur'un da aralarında bulunduğu kırk kişiye yakın bir heyetle katılmıştı.

1 Pub.Rec.Off.: AIR 23-286, a. 485 28 Temmuz 1944.

Feridun Cemal Erkin'in anlattığına göre, heyet Türkiye'den ayrılmadan önce İsmet İnönü, kendisine, Amerikalıların çok partili demokrasiye ne zaman geçileceğini sorabileceklerini, böyle bir soruyla karşılaştığında "Türkiye Cumhuriyet tarihinde Atatürk büyük reformcu olmuştur. İnönü'nün rolü, reformları raylarında perçinleştirmek ve *Atatürk'ün arzu ettiği gerçek, tam demokrasiyi kurmak olacaktır. İnönü şimdiye kadar bu çığıra girmek istiyordu. Savaş bitince bu amacı gerçekleştirmek* Cumhurbaşkanı'nın en aziz arzusudur" diye yanıt vermesini söylemiştir.[2]

Konferans devam ederken heyet başkanı Hasan Saka, Reuters Ajansı'na verdiği beyanatta; "Cumhuriyet rejimi, siyasi bir müessese olmak sıfatıyla modern demokrasilerin çok üzerinde, azimle gelişmektedir. Anayasamız en ileri demokrat anayasalarla mukayese edilebilir ve başkalarını çok geride bırakır" diyordu.[3]

26 Haziran 1945'te imzalanan Birleşmiş Milletler Anayasası, Meclis'te konuşulurken, CHP içinde oluşan muhalefetin görüşlerini savunan Adnan Menderes, "Birleşmiş Milletler topluluğundaki her memlekette demokrasi prensiplerine uygun olarak vatandaşın ferdi hürriyet ve dokunulmazlığı ile siyasi haklarının saklı tutulması gerekmektedir" diyerek bu vesileyle Türkiye'deki durum hakkında bir eleştiri getiriyordu. İster iktidar sahipleri, ister ona muhalefet edenler olsun, çok partili rejime geçilmesinin zamanının geldiği konusunda hemfikirdirler.

Türkiye'de demokrasiyi getirme başarısının CHP'yle ve İnönü'yle ilişkilendirmesinden rahatsız olanlar, Türkiye'nin çok partili rejime geçişini genellikle San Francisco Konferansı'na katılmak için yerine getirmek durumda olduğu bir koşul olarak yorumlama eğliminde olmuşlardır. *Oysa gerek ABD, gerek İngiltere'nin Türkiye'deki siyasal rejimin değişmesi konusunda telkinlerde bulunduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.* Ayrıca Birleşmiş Milletler'in üyeliği konusunda da katılacakların rejimlerinin biçimlerine ilişkin bir önkoşul konulmamıştır. Böyle bir zorunluluğun bulunmasından çok, İnönü'nün, içinde bulunulan uluslararası siyasi konjonktürde demokrasiye geçmenin Türkiye'nin SSCB karşısındaki blok içinde yeralmasını kolaylaştıracağını düşünmüş olması mümkündür.[4] Tabii böyle bir olanaktan söz edilmesi, üçüncü bakış açısındaki "köktenci modernist rejimin evriminin bir doğal sonucu olarak demokrasiye geçiş" açıklamasını ortadan kaldıracak bir güce sahip değildir.

---

2 Feridun Cemal Erkin, "İnönü Demokrasi ve Dış İlişkiler", *Milliyet*, 14 Ocak 1974. Zikreden Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 54.

3 Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 54.

4 Nihal Kara, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri", *Yapıt*, sayı 8, Aralık-Ocak 1984/85, s. 68.

Moskova, 19 Mart 1945'te bir notayla 17 Aralık 1925 tarihli Türk Sovyet Dostluk Antlaşması'nın yenilenmeyeceğini, değişiklik yapılması gerektiğini bildirir. 7 Haziran 1945'te de Molotov, Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper'e yeni bir anlaşma yapılması için Türk Sovyet sınırında Sovyetler lehine değişiklik yapılması, Boğazların müştereken savunulması ve bunun için Sovyetler'e kara ve deniz üsleri verilmesi gerektiğini bidirir. Sarper, bu önerileri anında reddeder. Bunun üzerine Kızılordu birliklerinin Bulgaristan ve Kafkasya sınırındaki faaliyetleri yoğunlaşır. Bir anlamda Türkiye'nin korktuğu başına gelmiştir. Savaş'tan güçlenerek çıkmakta olan Sovyetler Birliği, Türkiye için tehdit oluşturmaktadır. Bir iki yıl önce Almanlara karşı İngiltere ve ABD'nin desteğine ihtiyacı olan Türkiye, şimdi aynı desteğe Sovyetler'in tehditleri karşında gereksinme duymaya başlıyordu.

12 Nisan 1945'te Roosevelt ölür, yerine başkan yardımcısı Harry S. Truman geçer. Ancak bu basit bir yer değiştirme değildir. *Roosevelt'in yerine çok daha muhafazkâr bir kişi geçmiştir*. Bu yeni dünya düzeninin oluşmasını etkileyecek bir değişmedir. 25 Nisan'da San Fransisco toplantısı açıldığında, ABD'nin artık yeni bir başkanı vardı. Uluslararası ilişkilerde bu gelişmeler oluyorken Mihver güçlerinin yenilmesi de tamamlanıyordu. 29 Nisan'da Sovyet birlikleri Berlin'e girdi, bir gün sonra 30 Nisan'da Hitler intihar etti. 8 Mayıs'ta Almanya teslim oldu. Ardından 6 Ağustos'ta ilk atom bombası Hiroşima'ya atıldı. Onu 9 Ağustos'ta Nagasaki'ye atılan ikincisi izledi ve 14 Ağustos'ta Japonya teslim oldu.

8 Mayıs 1945'te Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimi gerçekleşince, Avrupa'da savaş fiilen bitti. Bu durumda beklenen, bütçe sıkışıklığı içinde olan Türkiye'nin ordusunu küçülterek hızlı bir demobilizasyonu gerçekleştirmesiydi. Ancak Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da denetim sahibi olma isteği ve toprak talepleri karşısında Türkiye, ordusunu İkinci Dünya Savaşı'nın savaş teknolojisinde sağladığı gelişmelere uyumlu olacak biçimde donatmak istiyordu.

17 Temmuz-2Aralık 1945'te toplanan *Potsdam Konferansı'nda* Sovyetler'in Boğazlar konusundaki talepleri tartışma yaratmış ve Konferans'ta her ülkenin görüşlerini Türkiye'ye ayrı ayrı bildirmesi kararlaştırılmıştır. ABD, 2 Kasım 1945'te Türkiye'ye verdiği bir notayla Montreux Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesi için yeni bir konferans toplanmasını istedi. Bunu 21 Kasım 1945'te İngiltere'nin notası izledi. 5 Aralık'ta da Türkiye, bu önerileri olumlu gördüğünü ifade etti. Sovyetler'in bu konudaki notası ise 7 Ağustos 1946'ya kadar gecikti. Sovyet notası bilinen isteklerini yineliyordu. 19 Ağustos'ta ABD ve 21 Ağustos'ta İngiltere, Sovyetler'e Boğazlar rejiminin Karadeniz'de kıyısı olan ülkeler tarafından belirlenemeyeceğini, *Türkiye'nin Boğazların korunmasında tek sorumlu olması gerektiğini bildirdiler*. Bu gelişme-

ler olurken 15 Ağustos'ta ABD, Akdeniz'e güçlü bir filo göndereceğini ilan etti ve Türkiye de 22 Ağustos 1946'da verdiği bir notayla Sovyet taleplerini reddetti.[5]

George Kennan, 1946'da hazırladığı bir raporda Sovyetler'e karşı uygulanan politikanın değiştirilmesinin zamanının geldiğini belirtiyordu. Bu değişiklik olmazsa Sovyet yayılmacılığı sürecekti. Kısa bir süre sonra da bu yayılmacılığın önlenmesinde Türkiye ve Yunanistan'a özel önem veren *Truman Doktrini* ilan edildi. 12 Temmuz 1947'de Türkiye ile ABD arasında bir yardım anlaşması imzalandı. *Artık Ortadoğu politikasında başı İngiltere değil ABD çekmeye başlamıştı.* Türkiye de, Savaş öncesinde Sovyet tehdidine karşı aradığı güvenceyi artık Almanya'da değil ama ABD'de arayacaktı. *Soğuk Savaş dönemine girilmesi,* dünyada demokrasi dışındaki rejimlerin sürdürülmesini kolaylaştırılan bir ortamın doğmasına olanak vermiştir. Ama *Türkiye, çok partili rejime geçiş kararını ısrarlı bir şekilde uygulamıştır.*

Çok partili bir siyasal rejime geçiş konusunda,
İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan sıkıntılar dolayısıyla
CHP'nin çözülen sınıfsal ittifaklarına dayanarak yapılan açıklamalar

Üçüncü Bölüm'de Çiftçiyi Topraklandırma Yasası'nın 1945 yılında TBMM'de nasıl müzakere edildiğini görmüştük. Bu kanunun müzakereleri San Fransisco'da Birleşmiş Milletleri kuracak ülkelerin Nisan 1945'te bir araya gelmesinin hemen sonrasında, Mayıs 1945'te gerçekleşmişti. Bu müzakereler sırasında toprak ağalarının komisyonlarda temsiline özen gösterilmiş ve bir toprak ağası olan Adnan Menderes'in komisyon sözcüsü olmasına izin verilmişti. Kanun'un büyük ölçüde toprak ağalarının talepleri doğrultusunda şekillenmesi üzerineyse İnönü, 17. Maddenin yeniden yazılmasında ısrarcı olmuş ve Yasa'nın bu maddeyle çıkması için Cumhurbaşkanlığının ağırlığını koymuştu. Yine Üçüncü Bölüm'de gördüğümüz üzere Hazine'nin elinde Hükümet'in çiftçiye dağıtmakta kullanabileceği genişlikte topraklar bulunmasına rağmen, *İnönü'nün* büyük toprak sahiplerinin topraklarına el koymaya olanak veren 17. Maddenin çıkarılmasında ısrarcı olmasının *nedeni, ortakçı ve maraba gibi köylülerin üzerinde ağaların kurduğu denetimin tasfiye edilmesini istemesiydi.* Köy Enstitüleri projesini desteklemesinin temel nedenlerinden biri de buydu.

Bu çalışmanın İkinci Cildi'nde İkinci Dünya Savaşı'nda uygulanan Toprak Mahsulleri Kanunu'nun çiftçilere, ayni vergi koymanın yanı sıra ürünlerinin belli bir bölümünü devlete satmak zorunluluğu getirdiğini görmüştük. Uygulanan bu vergiye karşın büyük toprak sahiplerinin gelirlerini gö-

5 *Cumhuriyet'in 75 Yılı 1923-1953,* s. 273.

1940'larda Celal Bayar (Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 2, s. 312).*

reli olarak artırdıkları ve toplumun savaş içinde kazananları arasında bulundukları da yine aynı ciltte nicel göstergelerle ortaya konulmuştu. Büyük toprak sahipleri, gelirlerini artırmalarına karşın, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu kendi varlıklarına karşı bir saldırı olarak gördüklerinden, henüz bir şey kaybetmeden geleceğe ilişkin olumsuz beklentileri dikkate alarak harekete geçmişlerdi. *Bu büyük toprak sahipleri CHP içinde siyaset yaparken, artık ondan kopmayı ve yeni bir parti arayışı içinde yeralmayı gerekli görmeye başlamışlardı.* Gerek Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun müzakereleri, gerekse 1945 yılı bütçesinin müzakereleri sırasında Adnan Menderes, bir taraftan toprak ağalarının kızgınlığını dile getirirken, öte yandan "harbin bittiği, gerek millî gerekse milletlerarası yaşayışın demokratik esaslara ve millî hâkimiyet prensiplerine göre yeni baştan tanzimine dünyaca savaşılmakta olduğu bugünlerde hadiselerin önünde gitmek lüzumuna kani" olduğunu söylüyordu.[6] Yeni gelişmelerin onu düşüncelerini açıkça savunmakta cesaretlendirdiği anlaşılmaktadır.

12 Haziran 1945'te Celal Bayar, Adnan Mendres, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan, CHP'nin parti grubunda açık olarak görüşülmek üzere, siyasal tarihimizde önemli dönüm noktalarından birini oluşturmuş bulunan "Dörtlü Takrir"i verirler. Bu takrirde "Millî hâkimiyetin tek tecelli yeri olan TBBM'de, hakiki bir murakabenin sağlanmasını, demokratik müesseselerin serbestçe doğup yaşamasına engel olan ve Anayasa'nın halkçı ruhunu kısıtlayan bazı kanunlarda değişiklik yapılmasını ve parti tüzüğünde de yine bu maksatların icap ettirdiği tadillerin hemen icrasını" önermişlerdir.[7]

Takrir sonrasında Celal Bayar dışındaki takrir sahipleri CHP'den uzaklaştırıldı. Daha sonra Celal Bayar, CHP'den ve Milletvekilliğinden istifa etti. Böylece Demokrat Parti'nin kuruluşu için atılan adımlar hızlandırıldı. Bu-

6 Taner Timur, *a.g.e.*, s. 15.

7 Taner Timur, *a.g.e.*, s. 18.

nunla birlikte CHP'nin karşısında yer alan bir partinin kurulması sürecinde, bu partinin kurucusu olarak yer alabilecek ya da bu partiyle koalisyona girebilecek tek grup büyük toprak sahipleri değildi. İkinci Cilt'te savaş döneminde kaybedenler yelpazesinin oldukça geniş olduğunu görmüştük. Varlık Vergisi mağduru olan azınlıklar, memurlar, işçiler ve küçük çiftçiler bu bağlamda sayılabilir. *Savaş dönemi yeni bir partiye sempati duyabilecek geniş bir toplumsal kesim yaratmıştır.* Burada ilginç bir çelişki de küçük toprak sahiplerinin durumunda ortaya çıkmaktadır. Savaş içinde kaybedenler arasında yer alan bu gruptakiler, CHP'ye tepki duymaktaydılar. Toprak dağıtımından yararlanacak olmalarına karşın, sonuçlarını henüz yaşamaya başlamadıkları bir gelişme onların siyasal tercihlerinde etkili olmuyordu. Bu nedenle de tepkilerine, büyük toprak sahiplerinin öncülük ettiği bir parti içinde ifade yolu arayabiliyorlardı. Tabii İnönü'nün Cumhurbaşkanı olması sonrasında eski konumlarını kaybetmiş bulunan siyasetçiler ve bürokratlar için de DP ilginç bir melce olabilecekti. Kendi hayal kırıklıklarını bu yolla gidermeye çalışacaklardı.

Çok partili rejime geçişi Cumhuriyet projesinin evriminde ortaya çıkması beklenen bir sonuç olarak açıklamak

Cumhuriyet'in kurucu önderleri genellikle 1880'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik yerlerinde doğmuşlar ve bu yıllarda yaygınlaşmaya başlayan Osmanlı eğitim sistemi içinde yetişmişlerdir. Büyük ölçüde Osmanlı aydınlanmasının çocukları olan bu önderler, bir anlamda geç aydınlanan ülkenin erken aydınlanmışlarıdırlar. Konumlarının ortaya çıkardığı bu ikilemin sancılarını taşıyorlar ve kendilerinde bir tür misyon görüyorlardı. İktidarı ellerinde tutarak köktenci bir modernleşme sürecini gerçekleştirmeye çalışmaları bu misyon duygusunun sonucuydu. Bunun mottosu ise "halka rağmen halk için" olmuştu. Bu mottonun diktatörlüğü sürdürmek için bir kandırmaca mı olduğunu, yoksa samimi olarak buna mı inanıldığını, söylenen sözlere bakarak daha başlangıçta söylemek kolay değildir. Bizce, bu konuda daha doğru yargıları, yıllar sonra Türkiye'nin iç politika güdüleriyle yönlendirilmemiş tarihçileri verebilecektir.

Eğer bir rejim, köktenci modernleşmesinde "halka rağmen halk için" mottosunu kullanıyorsa, bu yolda yapılacak müdahalenin geçici olması ve belli bir gelişme sağlandıktan sonra bu mottonun terk edilerek halkın tercihlerini yaşama geçirecek bir yönetime geçilmesi gerekir. Böyle bir değişmeyi gerçekleştirmek serbest ve genel oyla işleyen bir seçime dayanan çok partili bir rejime geçilmesini icap ettirir. Ancak böyle bir geçişe olanak verilirse, "halka rağmen halk için" mottosunun kullanılmasında kötü bir niyet olma-

İsmet İnönü Gençliğe Hitap Konuşması'nı yapıyor, 1945 (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, *s. 274)*.

dığı söylenebilir. Nitekim İnönü, kurucuları arasında bulunduğu rejimin ne tür bir tarihsel sınav karşısında olduğunun farkındadır. 1945 yılında 19 Mayıs ve 1 Kasım 1945'te TBMM'de yaptığı konuşmalarda, Türkiye'de diktatörlüğün her zaman reddedildiğini, nihai amacın hep demokrasi olarak kaldığını, çok partili rejime geçişin "Cumhuriyetle beraber kurulan halk idaresinin" normal sonucu olduğunu söylemiştir.[8] İnönü için çok partili rejime geçiş, sadece yüklenilen bir tarihsel misyonun doğal sonucu olarak gerçekleştirilmesi gereken bir şey değildir. Aynı zamanda araçsal bir anlamı da vardır. İnönü'yü tek parti rejimi içinde en çok rahatsız eden husus, parti üyelerinin yolsuzlukları ve halk üstündeki baskılarının denetim altına alınamamış olmasıdır ve bunun çözümünü rejimin temel ilkeleri içinde kalmayı kabul etmiş olan partilerin kurulmasında görmektedir. Dünya ekonomik krizi sırasında Cumhuriyetçi Serbest Fırka'nın kurulması söz konusu olduğunda, Mustafa Kemal'in Parti içinde bir muhalif kanat oluşturulması önerisi karşısında, bu nedenle İnönü, Cumhuriyetçi Serbest Fırka'nın açıkça ayrı bir parti olarak kurulmasını savunmuştu. Daha sonraki dönemde de İnönü'nün

8 Zikreden, Nihal Kara, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri", *Yapıt*, sayı 8, Aralık-Ocak 1984/85, s. 69.

gündeminde Parti yönetimlerinin siyasal yaşamdaki gücünü sorgulamak ve dengelemek hep çözülmesi gereken bir sorun olarak kalmıştı.[9]

İnönü, Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, 1939 Martı'nda üniversite gençliğine yaptığı bir konuşmada "diyebilim ki gelecek intihaplarda mebus namzetleri Halkevlerinin ve partinin dört senelik faaliyeti esnasında kendi kendilerini kolaylıkla göstermiş olacaklardır" derken, siyaseti yeni katılımlara açmak isteğini ifade etmişti. 29 Mayıs 1939'da toplanan Parti'nin 5. Kurultayı'nda ise Meclis'te Müstakil Grup kuruldu. Bu Grubun kurulmuş olmasının tek parti iktidarını denetlemek için yeterli olmadığı söylenebilir. Ama örneğin Saracoğlu Hükümeti sırasında Celal Bayar'a grup başkan vekilliği teklif edilince, Bayar'ın "Müstakil Grup Başkanlığını kabul ederim" demiş olması da bu oluşumun değerlendirilmesinde göz önünde tutulması gereken bir olgudur.[10] Daha sonra DP'yi kurmuş olan Celal Bayar Müstakil Grubu bir oyun olarak değerlendirmemiş, muhalefet yapılabilecek bir yer olarak görmüştür.

Demokrasinin Türkiye'deki gelişmesini araştıran Şevket Süreyya, Suna Kili gibi Türk araştırmacılar ve Maurice Duverger ve Walter Weiker gibi yabancı araştırmacılar; Cumhuriyet projesinin başlangıcından beri rejim içinde, demokrasinin bir üstün değer olarak önemini koruduğunu, bu nedenle tek parti döneminde parti içi hiziplere olanak veren esnek bir tek parti uygulaması bulunduğunu ve böyle bir siyasal ortamda çok partili yaşam bir ideal olma özelliğini koruduğu için böyle bir geçişin normal olduğunu söylemişlerdir.[11]

Türkiye'nin 1945 ile 1950 yılları arasındaki çok partili rejime geçiş sürecinin gelişme biçimi, büyük ölçüde bu süreç içinde yer alan aktörlerin, geçişin neden yaşandığına doğru teşhiş koymuş olmasına bağlıdır. Bu geçiş sürecini yönlendiren iki önemli/belirleyici aktör vardır: Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve DP başkanı Celal Bayar. Bu geçiş sürecinin içinde izleyici konumunda olan Nihat Erim'in günlüklerinden, İnönü'nün kendisine 22 Ocak 1947'de "onların (DP'lilerin) kafasındaki benim bütün yaptıklarımı İngiliz ve Amerikalıların baskısına veren düşünce yaşadıkça rahat çalışamayacağız" dediğini öğrenmekteyiz.[12] İnönü, böyle düşündükleri için DP'lilerin sürecin ge-

9 Bu konuda bkz. Metin Heper, *İsmet İnönü Yeni Bir Yorum Denemesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Eylül 1999, s. 116-147.

10 Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Mart 2003, s. 13.

11 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, II. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 426-427.
Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1976, s. 92.
Maurice Duverger, *Siyasal Partiler*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974, s. 359-362,
Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey, Trehe Free Party and its Aftermath*, Netherlands, Leiden, E.J. Brill, 1973, s. 263-264.

12 Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, I Cilt, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 94.

lişmesine katkı yapmaktan çok dayatmalarda bulunduğunu düşünmektedir. Bu tür dayatmaları kabul etmemesinin altında çok partili rejime geçişi dış etkilerle yapmadığını göstermek kaygısı yatmaktadır. Böyle bir etkinin söz konusu olmadığının açıklık kazanması için 10 Aralık 1948'de Churchill'in Avam Kamarası'nda Franco İspanya'sına el uzatmasını beklemek gerekmiştir. Bu konuşma sonrasında DP çevrelerinde şimdi İnönü tek parti rejimine döner mi diye bir dalgalanma yaşanmıştır.[13] Ama bu olasılık CHP içindeki başka yöneticilerin aklından geçse bile İnönü'nün aklının ucundan bile geçmemektedir. Daha önce de üzerinde durduğumuz üzere İnönü'ye böyle öneriler getirenler İnönü'nün kararlılığına çarpmışlardır.

Tabii ki bir siyasal gelişmeyi bir siyasi önderin iradesine dayanarak, adeta determinist bir sonuç olarak açıklamak yanıltıcıdır. *Bu tür süreçler içindeki gelişmeleri olumsal (contingent) olarak açıklamak daha doğrudur.* Tabii yaşanan geçiş sürecinde dış konjonktürdeki yeni durum ve Türkiye'deki sınıfsal farklılaşmada gelinen noktanın da önemli katkıları vardır, ama *dönemin Millî Şefi böyle bir sürecin gerçekleşmesini* samimi olarak istemeseydi, yaşanan süreç çok sancılı olacak, belki de beklenmedik sorunlarla karşılaşılacaktı.

2. ÇOK PARTİLİ REJİME GEÇERKEN İZLENEN GÜZERGÂH VE SİYASAL YENİDEN YAPILANMALAR

Türkiye'nin çok partili rejime geçişe 1945'lerde karar vermesine karşın, bu projenin hiç kimsenin itiraz edemeyeceği bir biçimde gerçekleşmesi, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde CHP'nin serbest seçimlerle iktidarı DP'ye teslim etmesiyle oldu. Bir tek partinin, iktidarını kendi iradesiyle yeni kurulan bir partiye devretmesi örneği bulunmayan bir olaydı. Bu geçiş, çok partili bir rejime geçişe karar verildikten sonra, belli bir zaman ve süreç içinde gerçekleşti. Bu bölümde işte bu süreci iki sebepten ötürü ayrıntılı olarak ele alacağız; ilkin tek partili rejimden çok partili rejime geçiş, bu bölüme kadar savaş sırasında savaş sonrası için geliştirildiğini gördüğümüz projelerin içinde en kritik olanı ve bu geçişte nasıl bir güzergâhın izlendiği, içeriğinin nasıl oluştuğunu bilmek kuşkusuz oldukça önemli. İkinci olarak bu güzergâhın yakından bilinmesi, savaş ortamında savaş sonrası için geliştirilmiş projelerin hangilerinin neden ve nasıl uygulandıklarını ya da uygulanmadıklarını anlamamızı da kolaylaştıracak.

Uygulanmaya başlanılan çok partili rejime geçiş kararının kesin belirtilerinin ortaya çıkmasının ve CHP'de önemli değişikliklerin yaşanmasının 1945 Mayısı'ndan itibaren başladığı söylenebilir. 25 Nisan 1945'te San Fransisco Konferansı başlamıştır ve Almanya, bu konferans sürerken 8 Mayıs

13 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 310.

1945'te teslim olmuştur. 19 Mayıs 1945'te ise İnönü, TBMM'deki konuşmasında Türkiye'nin çok partili rejime geçeceğini ilan etmiştir. Mayıs ayı içinde Türkiye'de çok partili rejime geçileceğinin açıklık kazanmasının ardından CHP'nin, yapısı içinde ve ülkede siyaset yapma biçiminde önemli değişiklikler yapması bekleniyordu. Tabii ki bu değişiklikler bir anda gerçekleşmeyecek, zaman içinde belli bir yöne doğru evrilecekti. Tek parti yönetimi döneminde, değişik siyasal görüş sahipleri rejiminin olanak verdiği sınırlar içinde bu parti içinde kendilerine bir yer bulmaya çalışıyorlardı. Sosyalistlere ise yer yoktu. Çok partili rejime geçme kapıları açılınca bir yandan CHP içindeki değişik fraksiyonların bir kısmı Parti'den ayrılarak yeni partiler kuracaklar, diğer bir yandan rejim dışı bırakılmış siyasal eğilimler ve sol siyasal hareketler de partileşmeye çalışacaklardır. Zamana yayılmasının yanında, doğası gereği gerilimli de olacak bir süreçtir bu. Buna ek olarak, Tek parti yönetimi sırasında 1924 Anayasası yürürlükte görünmesine karşın, "gerçekte bu Yasanın birçok maddesi yürümüyor, daha doğrusu uygulanmıyordu. Kişi hak ve özgürlüklerine, özellikle düşünce özgürlüğüne ilişkin maddelerle, serbest seçime ilişkin maddeler bunlar" arasındaydı.[14] İşlerliği olan çok partili bir sistemin oluşturulabilmesi için, temel yasalarda yeniden düzenlemelere de gidilmesi gerekiyordu.

Yaşanacak değişim sonucu ülkedeki siyasal sadakatlerin partiler arası dağılımı da yeniden belirlenecekti. Ama ondan da önemlisi ülkede siyasetçilerin siyaset yapma biçiminde önemli bir değişmenin yaşanması icap etmektedir. İyi niyetle de olsa, halkın tercihlerine duyarlı olmadan, sadece halkın iyiliği için bir şeyler yapmaya çalışan, ama halka yakınlık kurmaya çalışmaktan çok Millî Şef'in güvenini ve beğenisini kazanmaya uğraşan bir siyasetçi tipinin yerini, gücünü halkın desteğinden alan, halkın taleplerine duyarlı bir siyaset yapma biçiminin ve siyasetçinin alması gerekmektedir. Çünkü siyasal gücün kimin elinde olacağı, artık tek dereceli genel oya dayanan serbest seçimlerle belirlenecektir. 23 senelik bir tek parti pratiğinden sonra, altı ilkesinden biri halkçılık olmasına rağmen CHP'nin, çok sıkıntılı geçen bir İkinci Dünya Savaşı dönemi sonrasında halkla ilişkisinde önemli kopukluklar oluşmuştu. *Bu geçiş sırasında CHP'nin çözmek durumunda kalacağı en önemli sorun halkla olan bu kopukluğunun nasıl giderileceğidir.*

Genel olarak bir ülkede tek parti düzeninden çok parti düzenine geçiş önemli bir siyasal alt üst oluş sonrasında gerçekleşir. Oysa Türkiye'de tek parti yönetiminden çok parti yönetimine geçiş, Millî Şef İnönü'nün öncülük ettiği siyasal kararlarla gerçekleşmektedir. Geçiş tam olarak gerçekleşinceye kadar yaşanan süreç, büyük ölçüde İnönü'nün denetiminde olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında İnönü'nün, yönetimde ne kadar merkezî bir konum-

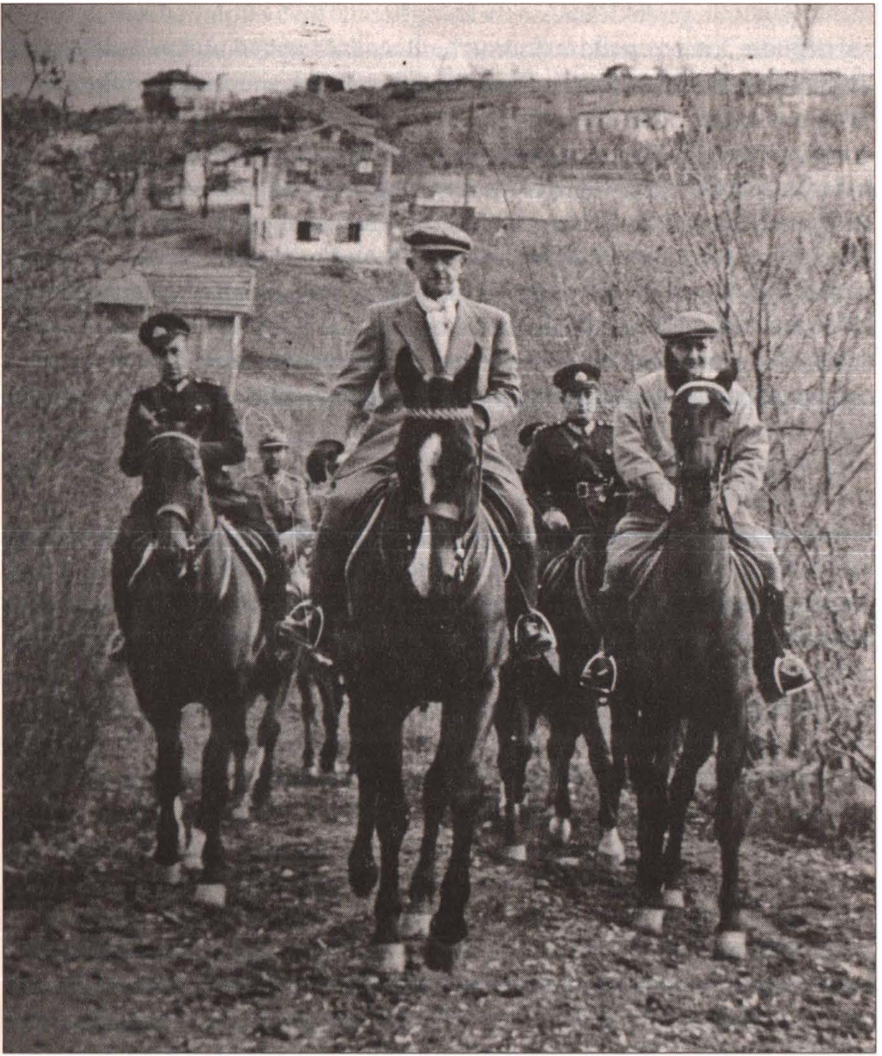
14 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türkiye'de Üç Devir*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1972, s. 19.

da bulunduysa, bu geçiş sırasında da bu konumunu koruduğu ve etkinliğini kaybetmediği söylenebilir. Ancak bu sürecin böyle denetim altında gerçekleştiğini söylemek, sancısız olarak gerçekleştiğini söylemek anlamına gelmemektedir. Birçok küçük kriz yaşanmıstır, ama bu krizlerin hepsi çok partili bir rejime geçme hedefi gözden kaybedilmeden aşılmıştır.

Bu konuda, yani tek partili bir siyasal rejimden çok partili siyasal rejime geçiş için izlenecek yol konusunda hazırlanmış bir program olup olmadığını bilmiyoruz. Bu geçişin, önceden planlanan adımların atılmasından çok denetim altında tutulmaya çalışılan bir siyasal süreç sonucu olarak gerçekleşeceği söylenebilir. Bu denetimin nasıl işlediğini, bu geçiş sürecinde özel bir yere sahip olan Nihat Erim'in günlükleri yeterli ayrıntıda vermektedir. Nihat Erim, İkinci Dünya Savaşı'nda parlayan bir akademisyendir[15] ve çok partili rejime geçiş sırasında İnönü tarafından keşfedilerek, gelecekte parti liderliği için yetiştirilmeye başlanmıştır. Hemen hemen her gün İnönü'yle konuşup, yaşanan süreç konusunda karşılıklı değerlendirmelerde bulunmaktadırlar. Yaşananları her gün oldukça ayrıntılı olarak günlüğüne yazmaktadır. İnönü de onun günlük tutuğundan haberdardır.

Bu günlükler bize, İnönü'nün, yaşanan bu süreci ne yolla ve ne kadar etkileyebildiği, hangi konuları kendi etki alanı dışında bıraktığı ya da hangi meselelerde etkisiz kaldığı konusunda oldukça gerçekçi bir betimleme yapmaktadır. *İnönü, temelde iki partili bir sistemin oluşmasını amaçlamaktadır ve kurulacak yeni partinin Cumhuriyet'in temel yasakları olarak düşündüğü Laiklik karşıtı olmak ve Sosyalist/Komünist olmak konularında uzlaşma içinde kalmasını* beklemektedir. Bu yasakların aşılması halinde, tek parti döneminin devlet mekanizmaları çalışacaktır. Millî Şef, iki partili sistem ortaya çıktığında işleyecek süreci denetlerken iki parti arasında tarafsız bir konumda bulunmayı değil, CHP'nin başkanı ve Cumhurbaşkanı olarak konumunu korumayı seçmiştir. Bu, ilginç bir tutumdur. Partisi üzerindeki etkisini kaybetmiş bir Cumhurbaşkanı'nın çok partili rejime geçişte etkili olamayacağını düşünmektedir. Ayrıca kendisi parti başkanlığından ayrılırsa Parti'nin dağılacağını, kendisini yenileyerek iki partili sistemin ikinci güçlü ayağını oluşturamayacağını ve projenin tümüyle çökeceğini düşünmektedir. İnönü, tarafsızlığını, varolan konumunu değiştirmeden göstermek istemektedir. *Ye-*

15 Günlüklerinden öğrendiğimize göre 22 Şubat 1939'da Fransa'da Hukuk doktorasını almıştır. Kısa bir süre sonra 11 Mayıs 1939'da Ankara Hukuk Fakültesi'nde Amme Doçentliğine atanmış ve 25 Ekim 1940'ta Yedek Subaylık görevini yapmaya gitmiştir. Askerden dönünce 23 Eylül 1941'de Hukuk Fakültesi Amme Hukuku Profesörlüğüne tayin edilmiştir. 13 Ekim 1941'de Siyasal Bilgiler Okulu Hukuk-u Düveliye profesörlüğüne atanmıştır. Mart 1945'te San Francisco'ya gidecek heyet içinde yer almış, artık İnönü'nün güvendiği bir kişi haline gelmiştir. 5 Ağustos 1945'te yapılan ara seçimlerinde de Kocaeli'nden milletvekili seçilmiştir. 25 Ekim 1945'te Falih Rıfkı'nın, Nihat Erim'e "*Ulus*'a Başmakale yaz" demesinden anlaşılacağı üzere Nihat Erim, artık İnönü'nün umut bağladığı bir genç siyasetçiydi. Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 21-44.

İnönü Çankaya sırtlarında at sırtında (İsmet İnönü Albümü).

ni kurulacak partiye karşı seçimi kaybetmeye hazırdır. Ama seçim sonrasında elinde demokratik süreç içinde alternatif olacak bir parti kalmalıdır. Onun için CHP üzerindeki denetimini daha da yüksek tutmaktadır. İnönü, bu dönemde Hükümet'le ilişkilerini kurarken daha çok dışişleri, demokrasiye geçiş süreci ve Parti'nin işleyişi üzerindeki denetiminin zayıflamamasına özel bir dikkat göstermiştir. Ayrıca *yeni kurulan partinin ülkeyi yönetebilecek bir yapı ve kapasitede olmasını istemektedir* ve bunun da serbestleştirilmiş bir siya-

sal süreç içinde gerçekleşmesini beklemektedir. Bu da kolay işleyecek bir süreç değildir, krizlere açıktır. İnönü, bu durumda siyasal mekanizmalar içinde yeni kurulacak partiye yardımcı olmayı kendi projesinin bir parçası olarak görmektedir. Nihat Erim'in günlüklerinden İnönü'nün içine girilen sürecin bu yönde gelişmesini sağlamak için, gelişmeler hakkında, yaşanan olayların önemli aktörleriyle ilişki kurarak doğrudan bilgi almak yolunu tercih ettiği anlaşılmaktadır. Yeni parti CHP'nin içinden doğduğu için CHP içindekilerle yeni parti içindekilerin ilişkisi belli ölçülerde sürmektedir. Bu ilişkilerden yararlanmaktadır. Önemli gazetelerin başyazarlarıyla doğrudan ilişki kurmaktadır. Parti başkanlarının konuşmaları da dahil her olayı çevresindekilerle yorumlamaktadır. Kendi deyişiyle sabırlı olmayı bilmekte, stratejik önemde olmadıkça müdahaleci adımlar atmamaktadır.

Siyasette çok partili bir rejime geçişin ilk işaretleri beliriyor

Faik Ahmet Barutçu, siyasi anılarında, çok partili bir yaşama geçiş eğiliminin ilk işaretini, Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars'ın Grup Toplantılarının dış siyaset görüşmeleri dışında açık olması ve gazetelerde yayınlanması konusunda bir önerge vermesinde görmektedir. Barutçu, açıklığın ulustan kopuşu azaltmaya yardımcı olacağını düşünmektedir. Parti'nin Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, Cumhurbaşkanı'yla bu konuyu görüşmüştür. Ancak İnönü, bu önerinin arkasında bir siyasal oyun olduğunu düşündüğü için öneri uygulamaya geçmemiştir.[16] Bu olguyu, çok partili bir siyasal sisteme geçmeye karar veren İnönü'nün süreç içinde gelişmeleri dikkatle izleyerek, ortaya çıkacak yapıyı kontrol etmeye çalışacağının habercisi olarak yorumlayabiliriz.

Daha güçlü bir işaret, daha önce üzerinde ayrıntılarıyla durduğumuz üzere Çiftçiyi Topraklandırma Yasası'nın TBMM'de müzakere edildiği 14 Mayıs-11 Haziran 1945 tarihleri arasında ortaya çıktı. Bu yasanın müzakerelerini anlatırken gördüğümüz üzere Cumhurbaşkanı'nın istekleri doğrultusunda, komisyon çalışmaları ve Meclis müzakereleri sırasında büyük toprak sahiplerinin önerileri büyük ölçüde dikkate alınmıştır. Ama Tasarı'nın reformcu niteliğini önemli ölçüde yitirmesi üzerine, toprağı doğrudan doğruya işletmeyenlerin, üzerinde başkalarını ortakçılık vb. biçimlerde çalıştıranların topraklarının kamulaştırıp dağıtılmasını amaçlayan 17. Madde, İnönü'nün doğrudan müdahalesiyle yeniden yazılmıştır. Maddenin yeni formunu Alaattin Tiritoğlu, Meclis'e bir önerge halinde sunacaktır. Bu önerge imzaya açıldığında Meclis'te 1945 yılı bütçesi konuşulmaktadır. Bütçe görüşmeleri çatışmalı geçmektedir. Barutçu'nun anlatımına göre biraz da Tiritoğlu'na duyulan tepki dolayısıyla bu önergeye imza toplanmasında zorlukla

16 Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul, Mart 1977, s. 288-289.

karşılaşılmıştır. İnönü, akşam yemeğinde Nafi Atuf Kansu'ya önergeyi Parti Genel Yönetim Kurulu İmzaladı mı diye sormuştur. Barutçu ve Cevat Dursunoğlu bundan sonra imzalamıştır. İnönü'nün bu vaziyet alışından sonra Başbakan'ın da imzalatma gayreti içine girdiği anlaşılmaktadır. Başbakan, Türk Hava Kurumu Başkanı Şükrü Koçak'ı çağırarak önergeyi neden imzalamadığını sormuş ve imzalatmıştır. Bu sınavda Genel Sekreter Memduh Şevket Esendal'ın güven yitirdiği, İnönü'nün, Meclis'e geldiğinde onunla konuşmamasından anlaşılmaktadır. Memduh Şevket Esendal, ikinci kez bu durumda kalmaktadır. Irkçılık-Turancılık sorunu sırasında da benzer bir durum yaşanmıştır. İnönü'nün bir süre sonra Memduh Şevket Esendal'ı çağırması üzerine diyalog yeniden başlamıştır. Ama bu kez gerilim sürerken böyle bir gelişme olmamış ve 29 Mayıs 1945'te Bütçe Müzakereleri tamamlanmıştır. Hükümetin bütçesine beş kırmızı oy çıkmıştı. Bu beş oyun sahipleri Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve Emin Sazak'tı. Saracoğlu, teşekkür konuşması yaparken bu sonucu hükümete verilmiş bir güvenoyu saydığını söyleyince, Hikmet Bayur da, bu sonucun bütçenin kabul zorunluluğu dolayısıyla elde edildiğini, yoksa böyle bir sonucun elde edilemeyeceğini söyleyerek bu yorumu boşa çıkarmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Saracoğlu, Meclis'ten güvenoyu mahiyetinde bir oylama yapılmasını istemiştir. Güvenoyunda kırmızı oyların sayısı yediye yükselmiştir. Altıncı kırmızı oyu Hikmet Bayur, yedincisini Recep Peker vermiştir. Oylama sonucunun ilan edildiği sırada Recep Peker söz alarak, Başbakana güvendiğini ama Kabine'de geniş bir değişikliğin yapılmasını gerekli gördüğü için bu kırmızı oyu verdiğini söylemiştir. Kürsüden alkışlanarak inmiştir. Böylece Peker gibi düşünenlerin sayısının yediden daha yüksek olduğu açık hale gelmiştir. O günlerde Memduh Esendal duruma açıklık kazandırmak için Başvekille görüştüğünde, Başvekil kendisine bütçe konuşmalarında Parti'nin kendisini yalnız bıraktığını ve bu konuyu Cumhurbaşkanı'na bildirdiğini söylemiştir. Bunun üzerine de Memduh Şevket Esendal 31 Mayıs 1945'te istifasını Cumhurbaşkanı'na sunmuştur.[17] Bu istifayı Cemil Koçak "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bu yana korporatist görüşleri ve savaş yıllarında da Mihver devletlerine olan yakınlığı ile tanınan Memduh Şevket Esendal'ın parti içinde genel liberalleşme eğilimine aykırı bir tutuma sahip olduğu da biliniyordu" diye yorumlamaktadır.[18] Buradaki korporatizmi bir tür kendine özgü bir sosyalizm iddiası taşıyan "mesleki temsil" olarak anlamak gerekir.[19]

17 Faik Ahmet Barutçu, *a.g.e.*, s. 289-299.

18 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 557

19 Bu konuda bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, "(Kör) Ali ihsan (İlloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı", *Cumhuriyet'in Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2003, s. 355-448.

Yaşanan değişimde ilk adım, Memduh Şevket Esendal'ın yerine yardımcısı Nafi Atuf Kansu'nun vekil olarak atanmasıyla atılmıştır denilebilir. Nafi Atuf, Ankara'nın güvenilen siyasetçilerindendir. 1921 yılında Ankara'ya gelerek Kurtuluş Savaşı'na katılmış, Cumhuriyet'in eğitim sisteminin oluşumunda önemli sorumluluklar almış, Maarif Vekâleti Müsteşarlığı görevinde bulunmuş ve 1927 yılından itibaren de sürekli olarak milletvekilliği yapmıştır.[20] Esendal'ın istifasından bir süre sonra 1 Kasım 1945'te CHP Genel Sekreterliğine asaleten atanacaktır.

CHP Genel Sekreter Vekilliği görevini yüklenen Nafi Atuf Kansu kendisini zorlu bir durumun içinde bulmuştur. Bütçe müzakereleri sonuçlanmış ama Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Tasarısı üzerindeki görüşmeler sürerken, CHP içinde muhalif konumlarını değişik vesilelerle göstermiş olan Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan 7 Haziran 1945'te CHP Grubu'na daha sonraki dönemde Türkiye'nin siyasal yazınında *"Dörtlü Takrir"* diye ün kazanan ve bizim de önceki bölümlerde bu şekilde bahsettiğimiz önergelerini vermişti. Bir anlamda süreç işlemeye başlamıştı. Aynı gün CHP'nin yapılacak ara seçimlerinde aday göstermeyeceğini ilan etmesi de, rejimin artık halkın tercihlerine daha duyarlı olacağının bir işareti oluyordu.

Dörtlü takriri verenler;

> "Daha ilk kuruluşundan beri Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Cumhuriyet Halk Partisinin en temel ilkesi olan demokrasi prensiplerine inanmış ve Türk ulusunun ancak bu prensiplerin tam olarak uygulanması ile rahatlığa ve mutluluğa kavuşacağı kanaatine bağlanmış vatandaşların bütün memlekette ve özellikle Partimiz mensupları arasında en büyük çoğunluğu meydana getirdikleri şüphesizdir. İşte bu kanı iledir ki, milletçe özlenen bu amacın gerçekleşmesi için gerekli gördüğümüz tedbirleri Partimizin Meclis Grubuna arz ve teklif etmeyi borç bildik"

diyerek, bir anlamda Parti'nin geçmişine sahip çıkıyor, ama sonraki sapmaların düzeltilmesini istiyorlardı. Bunun için de üç önlem öneriyorlardı. Bunlar;

> "1- Ulusal egemenliğin en doğal sonucu ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis denetiminin, Anayasamızın şekline değil, ruhuna da tam uygun olarak belirmesini sağlayacak tedbirin aranması,
>
> 2- Yurttaşların politik hak ve özgürlüklerini, daha ilk Anayasamızın gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri olanağının sağlanması,

20 Bu konuda ayrıntılar için bkz. Metin Atuf Kansu, K. Işık Kansu (Yayına Hazırlayanlar); *Nafi Atuf Kansu (1890-1949) Yaşamı ve Yazıları*, Mülkiyeliler Birliği Yayını, Ankara, Ekim 1911.

3- Bütün parti çalışmalarının, yukarıdaki esaslara tam uygun bir şekilde, yeni baştan düzenlenmesi,"

diye sıralanıyordu.[21]

Bu takrir metninin içeriğinde bir ayrılmadan ziyade, Parti'de reform yapılması talebi bulunuyordu. Bu gruptakiler bu dörtlü önergeyle, aynı zamanda Bütçe'ye vermiş oldukları kırmızı oyu gerekçelendirmiş oluyorlardı. "Takrir"i hazırlayanlar, kırmızı oy veren Hikmet Bayur'a da önergeyi imzalaması için teklif götürmüşlerdir, ancak Bayur imzalamak için zaman isteyince, Fuat Köprülü onu beklemeden TBMM Başkanı Kazım Özalp'e vermiştir. Bununla birlikte bu hamle Bütçe Müzakereleri sırasında spontane gelişmemişti. Bütçeye verilen *beş kırmızı oyun gerisinde, bu beş ismin 1945 yılı Nisanı'ndan itibaren Ankara'da Tevfik Rüştü Aras'ın evinde yaptıkları toplantıların* etkisi bulunuyordu. Bu toplantılarda bu beşli grup Millî Şef Rejimi'ne karşı birlikte hareket etmeye karar vermişlerdi.[22]

Dörtlü Takrir'in verilmesi sonrasında Parti Yönetim Kurulu, Millî Şef'in Başkanlığında bir toplantı yaptı. Böyle bir durumla ilk kez karşılaşılıyordu. Millî Şef'in bu toplantıya başkanlık etmesinin sebebinin, bir yandan Dörtlü Takrir'in önemini fark etmesi ve arkasından gelecek gelişmeleri tahmin etmesi, öte yandan Parti Genel Yönetim Kurulu'nda yapılan değişiklikten sonra Parti yöneticilerine şimdiye kadar yapamadıklarını yaparak Hükümeti desteklemek için gayret göstermeleri gereğini hatırlatmak olduğu söylenebilir. Dörtlü Takrir konusundaki bu görüşmelerde *Barutçu, bunun parti kurmanın bir başlangıcı olduğunu, parti kuracaklarını ve parti kurulduğunda da "biz Atatürk'ün yolundayız, İnönü başka yolda" demenin hazırlığının yapıldığını söylemiştir.* İnönü de bu grubu hoşnut edemediğini, Celal Bayar'la konuştuğunu, onun kendisine Ruslarla iyi ilişkiler kurmak düşüncesinde olduğunu söylediğini, kendisinin de ona bu düşüncede olduğunu söylediğini, ama karşı taraf aynı içtenliği göstermeyince bunun gerçekleşmediğini, bildiği bir yol varsa söylemesini istediğini ama cevap alamadığını anlatmıştır.[23]

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun TBMM'de son müzakeresi yapılarak tamamlanmasından bir gün sonra, 12 Haziran'da, "Dörtlü Takrir" CHP Grubu'nda konuşulmaya başlandı. Konuşmalar 7 saat sürdü. Söz alan konuşmacılar Takrir'in imzacılarını ağır bir biçimde eleştirdiler. Önerge sahipleri de parti kurma niyetleri olmadığını, sadece Parti'de demokratik ıslahat yapılmasını istediklerini bildirmişlerdir. Toplantının sonuna doğru kürsüye gelen Başvekil Saracoğlu "madem ki sadece Anayasamıza uygun bazı kanunla-

21 Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Kasım 1982, s. 34.

22 Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, Eylül 2004, s. 43-44.

23 Faik Ahmet Barutçu, *a.g.e.*, s. 306-308.

rın ve parti tüzüğünün bazı maddelerinin değiştirilmesini istiyorlar", bu değişikliklerin yapılmasının yolunun belli olduğunu, bunun için Meclis'te ve Kurultay'da gerekli önerileri yapmalarının gerektiğini belirterek, Parti'den ayrılmak istemediklerine göre önergelerini geri almalarını istemiştir. Takrir sahiplerinin bu öneriyi kabul etmediklerini bildirmeleri üzerine, Başvekil "dörtlü takririn" reddedilmesini istemiştir. Bunun üzerine oyalamaya girişilmiş ve Takrir reddedilmiştir.[24]

Türkiye, San Francisco'da 26 Haziran 1945'te BM Antlaşması'na imza attıktan sonra, bu Antlaşma'nın 15 Ağustos 1945'te TBMM'de müzakeresi esnasında Adnan Menderes; "Anayasamızın ruhu tam olarak ulusal egemenlik temeline dayanmakta olduğundan, Birleşmiş Milletler Antlaşması ile tam uygunluk halindeyiz. Ancak olsa olsa fiili durum ile yazılı Anayasamız arasında bazı tutarsızlıkların ortadan kaldırılması gerekebilir" diyerek bir imada bulunurken, Fuat Köprülü ise oldukça kışkırtıcı bir konuşma yapmıştır.

Eylül ayı içinde Fuat Köprülü'yle Falih Rıfkı Atay arasında bir polemik yaşanmıştır. Ayrıca *Ülkü* dergisinde Emin Erişirgil, "Demokrasi ve Parti Terbiyesi" başlığıyla yazdığı yazıda bu grubun "yabancılar adına vaaz etmelerini ve nasihatte bulunmalarını" eleştiriyordu. Köprülü de bu yazıya *Vatan*'da aynı sertlikte yanıt verdi. Artık gerilim yükselmeye başlamıştı.[25] CHP'ye muhalif hareketlerinin devam etmesi ve yazdıkları yazılar üzerine savunmaları istenilen *Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün Parti'den ihraç edildikleri 22 Eylül'de Genel Sekreterlik tarafından açıklanmıştır.*[26] Bu gelişmenin ardından *Celal Bayar*, Basın Yasası'ndaki haberleşme özgürlüğünü sınırlandıran 17. ve 50. maddelerin değiştirilmesi için verdiği yasa tasarısının reddedilmesi üzerine, *26 Eylül 1945'te yalnız parti grubundan ayrılmamış aynı zamanda milletvekilliğinden de istifa etmiştir*. Bu haber 29 Eylül tarihli gazetelerde yer almıştır. *Refik Koraltan da* 1 Ekim'de arkadaşlarını savunan bir açıklama yaparak CHP'yi suçlamış, bunun üzerine *27 Kasım'da Parti'den ihraç edilmiştir.*[27]

Celal Bayar ve arkadaşları "Dörtlü Takrir"deki talepleriyle tutarlı kalacak bir çizgide ilerlerken temkinli davranarak kuracakları partiyi geciktiriyordu. Bu gecikme dönemin ünlü girişimcisi Nuri Demirağ'ın bir parti kurmasının yolunu açtı. *18 Temmuz 1945'te, Nuri Demirağ, Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rıfat Atilhan Millî Kalkınma Partisi'ni kurdu.* Devletçiliği reddediyor, cumhurbaşkanının millet tarafından seçilmesini istiyor, dış politikada "İslam Birliği Şark Fedarasyonu"nun kurulmasını öneriyorlardı. Ayrıca Şark milletle-

---

24 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 45.

25 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 55.

26 Metin Atuf Kansu, K. Işık Kansu, *a.g.e.*, s. 90.

27 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976, s. 15. Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 55.

rinin öğrencileri için İstanbul'da bir "Teknik ve Ahlâk Üniversitesi" açılmasını öngörüyorlardı.[28]

Türkiye'nin ve kendisinin içine girdiği çok partili yaşama geçiş sürecinde gelinen noktayı İnönü, 1 Kasım 1945'te yaptığı TBMM'yi açış konuşmasında anlatmıştır. Konuşmada dış politikaya ve ekonomiye ilişkin değerlendirmelerde bulunduktan sonra, iç politika sorunlarına döndüğünde;

> "Büyük Meclisin her deneti yanında milletin vergileri ve harcadıkları üzerindeki deneti, en ileri demokratik milletlerin hiçbirinden eksik kalmayacak kadar kesin ve kavrayışlıdır. *Bizim tek eksiğimiz, Hükümet Partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır.* Bu yolda, memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevkiyle, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır"

demiştir.

Bu sözleriyle İnönü, bu konuşmayı yaptığı sırada kurulmuş olan Millî Kalkınma Partisi'ni ciddiye almadığını açık etmiştir. Belli bir süre sonra da bu partinin, toplantılarında verilen ziyafetler dolayısıyla kuzu partisi diye adlandırılmaya başlanmasıyla birlikte, Millî Kalkınma Partisi'nin bir alternatif nitelik kazanamayacağı konusundaki kanı toplumda yaygınlaşmıştır.

Konuşmasında, yeni bir partinin kurulması konusunda kapıyı açık tutan İnönü, özgürlükler konusunda ise cömert vaatlerde bulunmamaktadır. Söz ve yazı hürriyeti konusunda geçmişte özellikle savaş döneminde kurulan denetimin gerekliliğini savunduktan sonra;

> "Geçirdiğimiz devrin geçirilmesi zaruri idi. Söz ölçüsünde rol alan vatandaşların faydalıyı ve zararlıyı kendilerinin anlaması için tatbik edilmesi ve zaman geçmesi gerekti. Hürriyet ölçüsünün başlıca muvazenecisi olan halk efkarı da, ancak tatbikatı görerek ve vazife hissini kendi yüreğinde duyarak takdirini ayarlayabilirdi. Hürriyete tecavüzün ve anarşinin cemiyet duygusu ile ve kanun yoluyla sınırları ancak zaman içinde bulunacaktır. Hürriyet ve demokrasi havasının yerleşmesinde cemiyetin vazife duygusu[nun] birinci unsur olduğun[u] söylemekte ısrar etmek isterim"

diyordu.

İnönü, "açık konuşmalara, tek veya toplu olarak alışacağımızı" ummaktadır. O zaman, "millet hayatımızda geçmek zorunda olduğumuz yollar arka-

28 F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s. 78.

da bırakılmış olacak ve kendimize çok kuvvet ve güven hissimiz oluşacaktır." Konuşmasını bitirirken de;

> "Memleketimizin siyasi hayatında gelişmeyi bu şekilde düşünüyoruz. İç idaremizin hiçbir safhasını, içeride gürültüden korkarak ve dışarıya gösteriş ve kendimizi beğendirme gayretine düşerek düzene koymayacağız. Büyük Millet Meclisinden çıkacak her kanun ve Türkiye'de yürüyecek her nizam, Türk Milletinin kendi iradesinden ve ihtiyacından doğacak ve bütün vatandaşlar için adalet ve şevkat hislerine dayanacaktır"

demiştir.

İnönü'nün bu konuşmayı yaptığı sırada, Demokrat Parti'nin kuruluş çalışmaları da başlamış bulunuyordu. Hattâ bu çalışmalar Ahmet Hamdi Başar'a göre Ağustos ayında başlamıştı. Başar, Serbest Cumhuriyetçi Parti'nin programı çerçevesinde bir taslak hazırlamıştır, ama kabul görmemiştir.[29] Zekeriya Sertel de anılarında bu çalışmalara kendisinin de katıldığını söylemektedir. Tevfik Rüştü Aras'ın evindeki toplantılara katıldığını, bu toplantılarda Menderes'in kendisine komünist diye hitap ettiğini anlatmıştır. Bu müzakereler sırasında *Tevfik Rüştü Aras'ın sosyal adalet kavramında ısrar etmesi üzerine kendisinden artık çalışmalara katılmaması istenilmiştir*. Kasım ayının son günlerinde Rauf Orbay'ın da yeni partiye katılacağı haberinin gazetelerde yer alması üzerine, Orbay bu haberi yalanlamıştır. Bu dönemde kamuoyunda olumlu imajı olan kişilere yeni partiye girmeleri için teklifler götürülmeye başlanmıştır. 31 Ekim 1954'te Ahmet Emin Yalman, Nihat Erim'e böyle bir öneri götürmüş ama kabul görmemiştir.[30] Yeni partinin kuruluşunu *Vatan* ve *Tan* gazeteleri desteklemektedir. Yeni parti kurucularının sol kesimle ilişkileri belli bir düzeyde sürerken Birinci Cilt'te de gördüğümüz üzere *Tan* gazetesi baskını yaşanmıştır. CHP'nin görevlendirdiği Alaattin Tiritoğlu'nun, partinin gençlik kolu üyeleri Ali İhsan Göğüş ve Kemal Satır eliyle bir saldırı örgütlemesiyle 4 Aralık 1945'te *Tan* gazetesi basılarak tahrip edilmişti. Böyle bir gözdağı verilince yeni kurulan partinin solla ilişkisi kökten kesilmiş oldu.

Falih Rıfkı Atay ise 5 Aralık 1945'te *Ulus*'ta yeni parti kuruluşunu olumlu karşılıyor, parti içinde hizipçiliğin doğru olmadığını ama böyle bir ayrılışın doğru olduğunu yazıyordu. Hüseyin Cahit Yalçın da yeni kurulacak partiyi iki partili bir sistemin denetim partisinin doğuşu olarak yorumluyordu. Ve nihayet Celal Bayar, 15 Aralık 1945'te "Kemalist düşünceye ve politikaya bağlı, düşünce olarak Halk Partisinden farklı" bir parti kuracaklarını açıkladı. Söz konusu olan çok partili bir sistemin partilerinden biri değil, iki parti-

29 Bu konuda bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Yaşadığımız Devrin İçyüzü*, Ankara, 1960, s. 29-31.

30 Nihat Erim, *Günlükler (1925-1979)*, 1. cilt, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 45.

Celal Bayar bir grup partili ile, 1947 (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, s. *301)*.

li olması öngörülen demokrasinin ikinci partisiydi.[31] Kuşkusuz böyle bir kanının doğmasında İnönü'nün de katkısı olmuştu.

Bayar, 4 Ocak 1946'da bir basın toplantısı düzenleyerek, partinin isminin Demokrat Parti olacağını ve 80 maddelik programın ve tüzüğün hazırlandığını belirtmiştir. *Metin Toker, İnönü'den öğrendiklerine göre, açıklama yapılmadan önce Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanına bir ziyaret yaptığını yazmıştır.* İnönü, Bayar'a üç şey sormuştur. İlk olarak "Terakkiperverlerde olduğu gibi 'itikadı diniyeye riayetkârız' diye bir madde var mı?" demiştir. "Hayır Paşam laikliğin dinsizlik olmadığı var" yanıtını alınca, ikinci bir soru olarak "Köy Enstitüleriyle, ilkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?" der. Bu konuda da "hayır" yanıtını alınca, "Dış Politikada ayrılık var mı?" sorusunu ekler. Bu soruya da "yok" yanıtını alınca, "*o halde tamam*" *der*.[32]

Artık Demokrat Parti'nin kuruluşunun açıklanma zamanı gelmiştir. 7 *Ocak 1946 günü Parti'nin kurulduğu açıklanır.* "Dörtlü Takrir"in sahipleri partinin kurucularıdır. Parti Tüzüğüne göre Parti Organları, Parti Büyük Kongresi tarafından seçilmektedir. Bir gün sonra DP Kurucuları Kongre yetkisiyle toplanarak, Parti Başkanlığına Celal Bayar'ı seçmişlerdir. Genel Yöne-

31 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 61.

32 Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970, s. 112-113.

tim Kurulu ise, dört kurucunun yanına Dr. Cemal Tunca da alınarak beş kişi olarak ilan edilmiştir. Dr. Cemal Tunca, Sümer Sokak'taki Genel Merkez binasının sahibidir. Böylece Parti kurulmuştu. Ama kurulduğu gün Celal Bayar, Basın Birliği'nin DP bir *"muvazaa partisi midir" sorusuyla karşılaşmıştır.* Bayar bu soruyu "[m]uvazaa hafifliktir. Kimse böyle bir teklifte bulunmamış, kimse de böyle bir şeyi kabul etmemiştir" diye yanıtlamıştır.[33] Bu sorunun sorulmasına karşın ilk günden itibaren Parti'ye katılanların sayısı hızla artmış, örgütlenmesi hızla gelişmeye başlamıştır. Gelinen noktada iki parti arasında Cumhuriyet'in yasakları üzerinde bir uzlaşma vardır. Ama DP, iktidarı ele geçirmek için ciddi olarak çalışacağı güvenini topluma verebilmiştir.

Demokrat Parti'nin kurulduğunun açıklanması gazetelerde Türkiye'de iki partili bir sistemin oluşmaya başlamasının bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Nadir Nadi yorumunda;

> "ilk edindiğimiz intiba, gaye ve mahiyet bakımından (Cumhuriyet) Halk Partisi ile Demokrat Parti arasında büyük farklar olmadığıdır. [...] İdeoloji bakımından Demokrat Parti ile (Cumhuriyet) Halk Partisi arasında pek bir fark görülmemesini tabii saymalıdır. [...] Demek oluyor ki, ana prensiplerde (Cumhuriyet) Halk Partisi'nden ayrılmayan Demokrat Parti, çalışma metodunda ve gerçekleştirme programında ileri sürdüğü fikirler ile şimdilik bir kontrol partisi halinde vazife görmeye gayret edecek, ileride iktidar yerine geçebildiği takdirde, Türk sosyal ve politik bünyesinin hiçbir sarsıntıya uğramaksızın kendi yolunda gelişmesini sağlamak isteyecektir. [...] Bununla beraber, iki parti arasında ideolojik temayülleri itibari ile göze çarpan bazı farklar bulunmasına biz şahsen taraftarız. [...] Bu farkların daha ziyade ekonomik bünyemiz ile ilgili alanlarda ortaya çıkmasını temenni ediyoruz. Açıkça, bu partilerden bir tanesi ötekine kıyasla daha sol temayüllü olmalıdır. [...] Yeni partinin yeri ötekinin sağına düşmektedir."[34]

Parti'nin 85 maddelik bir programı vardır ve Programın ilk 24 maddesi umumi ilkeleri belirlemektedir. Birinci Maddede; "[s]iyasi hayatımızın birbirine karşılıklı saygı gösteren partilerle idaresi lüzumuna inanan Demokrat Parti, Türkiye Cumhuriyet'inde demokrasinin geniş ve ileri anlayışla gerçekleşmesine ve umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyet ile yürütülmesine hizmet etmek maksadıyla kurulmuştur" denilerek nasıl bir çok partili siyasal ortamın öngörüldüğü anlatılmaktadır. Çatışmalı bir ortamın değil saygılı bir ortamın sözü verilmektedir.

Benzerliğin önemli nedenlerinden biri de CHP'nin altı okunun yalnız CHP

---

33 Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 42.

34 Zikreden, Cemil Koçak, *İktidar ve Demokratlar*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 38. Nadir Nadi, "Yeni Partinin Karakteri", *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1946.

programında değil aynı zamanda Anayasa'da da yer almasıydı. 1937 yılında yapılan değişiklikle altı ok Anayasa'ya girmişti. Bu bakımdan altı ok yeni kurulan partiyi belli bir ölçüde bağlıyordu. Bu nedenle demokrasi ile ilişkilendirilerek Cumhuriyetçilik (Madde 2), Milliyetçilik (Madde 13), Laiklik (Madde 14), İnkılâpçılık (Madde 15), Halkçılık (Madde 16) ve kısaca iktisadî şartlarımızın ve ihtiyaçlarımızın çizdiği yoldur diye tanımladığı Devletçilik (Madde 17) ilkeleri programda yer almaktadır. Programın dördüncü maddesinde "Mili İrade" vurgusu yapılmakta, ferdi ve içtimai hak ve hürriyetlerin gerçekleştirileceği, yurttaşlar arasında hukuk alanında eşitlik sağlanmak için çalışılacağı sözü verilmektedir. Madde 5'te ise "[a]ile ve mülkiyet esaslarına dayanan Türk cemiyetinde içtimai adalet ve insani tesanüd prensiplerinin millî vicdanda kökleşmesi ve tatbikatta geniş yer bulması için çalışmayı vazife biliriz" denilmektedir. Madde 9'da seçimlerde gizli rey esası, Madde 10'da tek dereceli seçim esası önerilmekte, Madde 7'de dernek, kooperatif ve sendika kurma hakkı vurgulanmaktadır. Madde 11'de ise üniversite öğretim üyeleri dışındaki memurların siyasete girmesine izin verilmeyeceği ifade edilmektedir.

Programın sanayi işlerine ilişkin bölümünde; Madde 42'de "[i]ktisadi hayatta özel teşebbüs ve sermayenin faaliyeti"nin esas olduğu, Madde 43'te özel teşebbüs ve sermayenin istikrar ve güvenle çalışması bakımından devlet iktisadî faaliyetlerinin hudutlarının kesin olarak belirtileceği ve Madde 45'te devletin, özel girişimin ve sermayenin yapamayacağı ya da yeterli kâr edemeyeceğini düşündüğü alanlarda yatırım yapacağı ifade edilmiştir. Madde 56'da da "zirai kalkınmanın memleket kalkınmasının temeli olacağı" görüşü yer almıştır.

Türkiye'de çok partili siyasete geçerken kapılar sola kapanıyor

İki parti arasında varılan uzlaşmanın en önemli sonucu, çok partili rejime geçilirken sol eğilimli hareketlerin gelişmesinin engellenmesi ve kurulan partilerin kapatılması olmuştur. Atatürk'ün ölümünün ardından İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi sonrasında kurulan II. Celal Bayar Hükümetinde, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya önce kabine dışı, daha sonra da TBMM dışı kalmıştı. Bu iki deneyimli siyasetçi çok partili sisteme geçişi siyasete dönmek için bir fırsat olarak görüyordu. CHP'nin doğrudan aday göstermeyeceğini ilan etmesi üzerine 17 Haziran 1945'te yapılan Milletvekili Ara Seçimlerinde Tevfik Rüştü Aras Zonguldak'tan aday olmuş ve programının Atatürk dönemi politikaları olduğunu ilan etmiş ama seçimi kaybetmiştir. Onun siyasete dönüşteki stratejisi DP'nin kuruluş hazırlıklarına katılmak ve *Tan* gazetesi çevresindeki sol grup

içinde yer alarak yeni kurulacak partiye dahil olmaktır. Bu stratejisinden sonuç alamamasında da, Hilmi Uran'ın İçişleri Bakanı olduğu dönemde gerçekleştirilen Tan Matbaası baskınıyla verilmek istenilen mesajı alan DP'nin kurucularının sola karşı birden kapıları kapatması etkili olmuştur.

Abidin Nesimi, Şükrü Kaya'nın da bir sol parti kurmaya çalıştığını, ama yolun kapalı olduğunu görünce geri çekildiğini yazmaktadır. Şükrü Kaya, Gemlik'teki yazlığına Hakkı Tarık Us ve Asım Us'u çağırmış, onlara bir sol parti kurmanın zamanı geldiğini söyleyerek yardımlarını istemiştir. *Vakit* gazetesinin bu partinin sözcüsü olması konuşulmuştur. Asım Us, İnönü'ye yeni bir sol partiye izin verilip verilmeyeceğini sormuş, İnönü'nün yanıtının olumsuz olması üzerine Hakkı Tarık Us, Şükrü Kaya'ya kendisinin partiye katılacağını, ama *Vakit*'in partinin sözcüsü olmayacağını bildirmiştir. Şükrü Kaya, karısının maddi olanakları elverişli olduğu için kendisi bir gazete çıkarmaya karar vermiş, ama bu girişimi gerçekleştireceği sırada TBMM'de Kütahya Milletvekili ve Celal Bayar'ın damadı olan Ahmet İhsan Gürsoy, kendisinin İçişleri Bakanlığı döneminde yaşanan Mustafa Muğlalı'nın doğuda kaçakçıları kurşuna dizdirmesi olayını gündeme getirince, CHP ve DP liderlerinin kendisini rahat bırakmayacakları kanısına vararak parti kurmaktan vazgeçmiştir.[35]

İllegalde olan Türkiye Komünist Partisi de, çok partili rejime geçiş sürecini legale çıkmak için bir fırsat olarak görmüştü. Komünist hareket içindeki görüş ayrılıkları sonucu iki sosyalist parti kuruldu.[36] Bunlardan birincisi *14 Mayıs 1946'da Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun kurduğu Türkiye Sosyalist Partisi iken*, ikincisi ise kısa bir süre sonra *TKP Genel Sekreteri Şefik Hüsnü'nün önderliğinde 20 Haziran 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ydi*. Ancak her iki parti de örgütlenmesini sürdürürken 16 Aralık 1946'da sıkıyönetim kararıyla kapatıldı.[37]

Rejimin *sola karşı kapalılığı ve bunu hukuk devleti kuralları dışında gerçekleştirmesinin başka örnekleri de olduğunu*, bu cildin ilk bölümünde Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Niyazi Berkes'in Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden uzaklaştırılması sürecini izlerken görmüştük. Siyasetçiler, fakülte yönetimi ve idari yargıda istedikleri sonucu alamayınca, Emniyet Genel Müdürlüğü'nden gelen Şükrü Sökmensüer'in İçişleri Bakanlığı döneminde, *öğrencilerin örgütlenmiş saldırılarına başvurarak sonuç alma yoluna gitmekte beis görmemişlerdir*. Sovyetler'in Türkiye ile ilişkilerinin bozulduğu bu dönemde Hükümet, siyaseti sola kapatmakta oldukça kararlı davranıyordu.

---

35 Abidin Nesimi, *Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949*, Promete Yayınları, İstanbul, Haziran 1979, s. 212-214.

36 Bu konuda ayrıntılı açıklamalar için bkz. İbrahim Topçuoğlu, *Neden 2 Sosyalist Partisi 1946, Cilt II ve Cilt III*, İstanbul, Kasım 1976, Mayıs 1977.

37 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul, 1999, s. 206.

DP'nin kurulması sonrasında kendisine bir çekidüzen verme arayışına giren CHP, seçim emrivakilerine bel bağlıyor

DP kurulduktan sonra, Cumhurbaşkanı'nın 13 Ocak 1946'da Çankaya'da milletvekillerine verdiği ziyafette bulunan *Recep Peker, Adnan Menderes'i, sendikalizme olanak vererek sınıf mücadelesine giden bir yol tuttunuz* diyerek sıkıştırmaya çalışmıştır. Adnan Menderes de sınıf mücadelesini düşünmediklerini, söz konusu olanın alelade amele teşkilatı olduğunu söylemiştir.[38] *16 Ocak 1946'da CHP, Müstakil Grup Odasını DP'ye ayırarak sıcak bir jest yapmıştır.*[39] Bu Müstakil Grup'tan beklenilen işlevin, artık DP tarafından görülmesinin beklentisi olarak da okunabilir.

Ardından gelen önemli bir gelişme ise İkinci Cilt'te savaşın finansmanında önemli bir işlev sahibi olduğunu gördüğümüz Toprak Mahsulleri Vergisi'nin, DP'nin kurulduğu günlerde 23 Ocak 1946'da kaldırılmasıydı. Vergi, öngörüldüğünden önce kaldırılmıştı. Bu olgu DP'nin kurulmasının, CHP'nin halkın desteği konusundaki duyarlılığını artırdığının bir göstergesi olarak okunabilir.

DP, örgütlenmeye sembolik değeri olan bir noktada, *Samsun'da* başladı. *İlk il teşkilâtı 1 Şubat 1946'da* bir Emekli Albay olan Şefik Avni Özüdoğru'nun başkanlığında burada kuruldu. Bir bakıma DP'nin de Atatürk gibi yürüyüşe Samsun'dan başladığı mesaji verilmek isteniyordu. Bunu Ethem Menderes'in Aydın'da, Avukat Zühtü Hilmi Velibeşe'nin Ankara'da, Tüccar Mehmet Erkazancı'nın Burdur'da, Profesör Hüsnü Yaman'ın Manisa'da, Dr. Ekrem Hayri Üstündağ'ın İzmir'de ve Adalet Bakanlığı eski Müsteşarı Kenan Ömer Öner'in İstanbul'da parti örgütlerini kurması takip etti.[40] Bu hızlı gelişme belli bir süre sonra yerel yöneticilerin çıkardığı güçlüklerle karşılaşmıştır. Buna rağmen 1946 Haziranı'nda kurulan il örgütü sayısı 40'ı ilçe örgütü sayısı 200'ü aşmış bulunuyordu.[41]

25 Nisan 1946'da CHP'nin Değişmez Genel Başkanı İnönü, Parti Kurultayı'nı 10 Mayıs 1946 gününe toplantıya çağırdı. Bu, Parti'nin yapısında bir değişiklik olacağının habercisiydi. Çağrı gününde toplanan *İkinci Olağanüstü Kurultay'da* CHP Programı ve Tüzüğünde değişiklikler yapılmıştır. Programda yapılan değişikliklerle *tek dereceli seçim sisteminin kabulüne, sınıfsal amaca dayalı dernek kurulmasını yasaklayan 22. Maddenin kaldırılmasına*, Parti genel başkanının dört yıllık bir süre için Büyük Kurultay tarafından seçilmesine, Tüzük'te yer alan *"Partinin Değişmez Genel Başkanı İnönü'dür" ibare-*

---

38 Asım Us, *a.g.e.*, s. 669.

39 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 77.

40 Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 43.

41 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 77-78.

sinden değişmez sözcüğünün çıkarılmasına ve *Müstakil Grubun kaldırılmasına* karar verilmiştir. Kongre'de İsmet İnönü tekrar Genel Başkanlığa, Şükrü Saracoğlu Başkan Vekilliğine, Nafi Atuf Kansu Genel Sekreterliğe ve 12 üye de Genel İdare Kurulu'na seçildi.[42]

Aynı gün toplanan CHP Meclis Grubu da, dört ay sonra 1946 Eylülü'nde yapılması gereken belediye seçimlerinin Mayıs ayında yapılması için TBMM'ye yasa tasarısı götürülmesini kararlaştırdı. Bu da DP'nin hızlı gelişmesi karşısında CHP'nin attığı bir taktik adımdı. DP, belediye seçimlerinin öne alınmasını kendilerinin gelişmesini engellemek için yapılmış bir emrivaki olarak değerlendirerek 8 Mayıs 1946'da bu seçimlere katılmayacağını açıklamıştır. DP'nin belediye seçimlerini boykot etmesi üzerine 26 Mayıs 1946'da gerçekleştirilen belediye seçimlerine sadece CHP ve Millî Kalkınma Partisi katılmıştır. Bu durumda seçimlere katılım oranı düşük kalmıştır. Asım Us, hatıratında DP'nin teşkilatı olan her yerde dolaylı olarak seçime girdiğini, Afyon ve Isparta vb. yerlerde de seçimi kazandığını anlatmaktadır.[43]

Belediye seçimlerinden hemen sonra CHP, Olağanüstü Kurultay'da aldığı kararları uygulamak için gerekli adımları atmaya başlamıştır. *5 Haziran 1946'da tek dereceli seçimi getiren 4918 sayılı Seçim Yasası kabul edilmiştir.* Ayrıca Seçim Kurul ve Komisyonlarının kurulması, seçimin bir günde bitirilmesi, parti temsilcilerinin seçim kurul ve komisyonlarında hazır bulunabilmesi, oy pusulalarını yazdırmak için uygun bir yerin seçim komisyonunca önceden hazırlanması gibi yeni düzenlemeler getirilmiştir. Her il bir seçim çevresi olacaktır. Her 40.000 vatandaş için bir milletvekili seçilecektir. Oy kullanabilmek için 22 yaşını, milletvekili seçilebilmek için ise 30 yaşını bitirmiş olmak koşulu getirilmiştir. Seçim sonrasında seçim komisyonunca sandıklar açılacak, geçerli geçersiz oylar sayılacak ve hazırlanan tutanak yine seçim komisyonuna sunulacaktır.[44]

5 Haziran 1946'da 4919 sayılı Cemiyetler Kanunu'yla yapılan düzenlemelerle sınıf esasına dayalı bir partinin kurulabilmesinin yolu da açılmıştır. Meclis dağılmadan önce, 13 Haziran'da, *4395 sayılı yasayla, hükümete gazete kapatma yetkisi veren Basın Yasası'nın 50'nci Maddesi kaldırılır.* Yine aynı gün üniversitelere özerklik veren 4936 sayılı Üniversiteler Yasası kabul edilir.[45] Basın Yasası'nda yapılan değişiklikten bir gün sonra da Meclis'ten Basın Af Yasası geçer.[46]

---

42 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 20.

43 Asım Us, *Asım Us 1930-1950*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1966, s. 679.

44 Erol Tuncer, *1946 Seçimleri*, TESAV, Ankara, 2008, s. 59-66.

45 Erol Tuncer, *a.g.e.*, s. 57-58.

46 Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demok-*

CHP'nin, DP karşısında kendisini yeniden düzenlemede zaman kazanmak için uyguladığı seçimleri öne alma taktiği, Belediye Seçimlerinde başarılı olmuştu ama bu taktikten esas olarak beklenen fayda milletvekili seçimlerinin öne alınmasıyla sağlanacaktı. Recep Peker, Nafi Atuf Kansu ve Saffet Arıkan'ın, yeni seçim kanununa göre TBMM'yi tek dereceli seçimlerle seçilmiş milletvekilleriyle yenilemek için verdikleri *seçim yapılması önergesi, 10 Haziran 1946'da* 2 red oyuna karşılık 379 oyla kabul edildi. Ve TBMM VII. dönemi 14 Haziran'da son toplantısını yaparak seçimler için tatile girdi.[47]

Bu karar DP'yi zor durumda bırakmıştır. Celal Bayar, 13 Haziran 1946'da *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan söyleşisinde, "şimdi 34 vilayette ve 160 kazada teşkilâtımız vardır. Fakat bunların bir kısmı sadece bizim müteşebbis heyetlerimizdir. Altı kişilik yedi kişilik heyetler. Seçimlerde faal olabilmek için bunların yapmaları zaruri teşkilât ayrı şeydir" diyerek, karşılaştıkları sorunu tanımlamıştır.[48] Buna rağmen *16 Haziran 1946'da DP Genel Merkezinde yapılan toplantıda oy birliğiyle seçimlere katılma kararı alınmıştır*. DP, 18 Haziran 1946'da yayınladığı bir beyannamede ise; 1 Kasım 1945'te Cumhurbaşkanı'nın ve TBMM'nin verdiği sözlerin tutulmadığından, partiye yapılan baskılardan söz edilmekte, CHP'nin muhalefete hayat hakkı tanımak istemediği anlatılmakta, *devlet başkanlığı ve parti başkanlığının aynı kişide toplanmasının sakıncalarına değinilmekte* ve bütün bu olumsuzluklara karşın seçimlere katılma kararı alındığı anlatılmaktadır.[49]

21 Temmuz 1946'da yapılacak olan Seçime hazırlanmak için az bir süre vardır. Ancak DP, büyük bir coşkuyla seçime hazırlanmaya girişmiştir. Seçim sürecinde Selçuk Milar'ın hazırladığı "*Yeter Söz Milletindir*" afişini oldukça etkili olmuştur. Seçime etkili listelerle girmek isteyen DP, CHP'nin değişik zamanlarda milletvekilliği önerilerini kabul etmemiş olan *Mareşal Fevzi Çakmak'ı, DP listesinden bağımsız aday olması için ikna etmiştir*. Bu adaylık DP'ye güveni artırmıştır. Bu süreçte DP Başkanı Türkiye'nin her yerini dolaşıyor, önemli kalabalıklar topluyordu.[50] 17 Temmuz 1946'da İnönü, CHP Başkanı sıfatıyla bir seçim bildirgesi yayınladı. Bu bildiride DP'nin eleştirilerini;

> "Okul, toprak, orman işleri, bizlere hususi hiçbir menfaat vermeyen, aksine bize karşı siyasi propaganda için zengin ve verimli olan o konulardır ki, Partimiz bunları program olarak yalnız Türk milletinin büyük menfaatleri ve sağlam geleceği için göze almaktadır. Vatandaşlarım, bu işlerin esasındaki ehem-

---

ratlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 438.

47 Erol Tuncer, *a.g.e.*, s. 65.

48 Erol Tuncer, *a.g.e.*, s. 65.

49 Erol Tuncer, *a.g.e.*, s. 66, 67.

50 Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 59-64.

miyeti ve iyi niyeti düşünülürse, her biri uzun senelerin emeği olan davaları yarıda bırakmak vebalini üzerlerine almazlar", diye karşılıyordu.[51]

63 ilde (seçim çevresi) toplam 465 milletvekili seçilecek olan Seçimlere, altı parti girmiştir ve 8.551.549 seçmenden 6.373.543'ü oy kulanmıştır. Seçime katılma oranı yüzde 75'tir.[52] Bu oran erkeklerde yüzde 78, kadınlarda yüzde 71 olmuştur. DP, adaylarını 2 Temmuz 1946'da saptamış bulunuyordu. CHP ise tüm listesini ancak 19 Temmuz 1946'da, yani seçimden iki gün önce ilan etmiştir. Listedeki adayların 162'si yenidir. Yani, listenin yüzde 35'i yenilenmiştir. İçişleri Bakanı'nın verdiği verilere göre seçime girerken DP'nin 53 ilde ve 218 ilçede teşkilatı bulunuyordu.[53] DP, 47 ilde seçime girmiştir, gösterdiği aday sayısı 273'tür. DP adaylarının 52'si avukat, 41'i toprak sahibi, 40'ı doktor, 39'u iş adamı, 15'i emekli general, 14'ü mühendis, 13'ü öğretmen, geriye kalan 59'u değişik mesleklerdendir.[54] Seçim sonucunda CHP 395, DP 64, Bağımsızlar 6 milletvekilliği kazanmıştır.[55]

Seçim sonuçları belli olunca DP seçimde usulsüzlükler yapıldığını söyleyerek bir protesto kampanyası başlattı, İsmet İnönü de 24 Temmuz'da bir beyanname yayınlayarak vatandaşlara sükûnet çağrısında bulundu. TBMM 12 Ağustos'ta açılınca, sayısız seçim itirazı yapıldı, 36 vilayetteki seçimlere toptan itiraz edildi. Bu itirazları incelemek için bir komisyon kuruldu. On iki gün içinde çalışmasını tamamlayan komisyon itirazları geçerli görmedi.[56]

Genel seçimlerdeki tartışma henüz yatışmadan 1 Eylül 1946'da il genel meclisi seçimleri yapıldı. O da tartışmalara yol açtı. Zaman içinde toplumda 1946 yılı seçimlerinin şaibeli olduğu konusunda bir kanaat yerleşti. İtirazların en fazla yoğunlaştığı seçim sonuçları İstanbul'da seçilen beş CHP milletvekili üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunlar; Kâzım Karabekir, Recep Peker, Cemil Cahit Toydemir, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Hüseyin Cahit'tir. Meclis açılınca beş vekilden Kâzım Karabekir Meclis Başkanı, Recep Peker ise Başbakan olmuştur. İnönü'nün de İstanbul'daki seçimlerde sorun olduğunu öğrendiğini, Faik Ahmet Barutçu'nun anılarından biliyoruz. İnönü, 1950 seçimlerine giderken, Barutçu'ya;

"Biz geçen 1946 seçimlerinde, İstanbul'daki marifet yüzünden zedelendik. O marifeti yapanlar –Paşa, Cevdet Kerim'e değiniyordu– bugün hâlâ sıkılmadan konuşuyorlar. Ve ben, işin normal olduğu kanısını dinliyordum onlar-

51 Erol Tuncer, *a.g.e.*, s. 69.

52 Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1972, s. 160.

53 Hilmi Uran, *Hatıralarım 1959*, Ankara, s. 449.

54 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 89.

55 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967, s. 144.

56 Cem Eroğul, *a.g.e.*, s. 19.

dan. Önce "Kaybettik" dediler. Sonra, "[b]eş sandık kalmıştı, şimdi beş milletvekili kurtuluyor, beş adayımız kazandı" dediler. Aslında, açıkça marifet yapıyorlarmış. Bütün ülke lekelendi, sanki her yerde seçimler öyle geçmiş gibi gösterilmeye çalışıldı" demiştir.[57]

Seçimden sonra 5 Ağustos 1946'da Meclis toplandığında CHP, İsmet İnönü'yü Cumhurbaşkanlığı'na, Kâzım Karabekir'i Meclis Başkanlığı'na aday gösterdi. DP ise Cumhurbaşkanlığı'na Mareşal Fevzi Çakmak'ı, Meclis Başkanlığı'na Yusuf Kemal Tengirşek'i aday gösterdi. Beklendiği üzere CHP adayları seçildiler. Cumhurbaşkanı Meclis'e geldiğinde DP milletvekilleri ayağa kalkmadılar. Daha sonra bunu gelenek haline getirdiler.

Seçimler sonrasında CHP-DP ilişkileri gergin olarak sürüyor

1946 seçimleri yapılmış, sıra başbakanın atanmasına, kabinenin oluşturulmasına gelmişti. Saracoğlu Hükümeti, seçim sonrasında çekilmelerinin doğru olacağına karar vermişti. İnönü'nün de bu görev için düşündüğü ilk isim Parti Genel Sekreteri Hilmi Uran olmuştu. Ancak Hilmi Uran bu görevi kabul etmeyeceğini kesin olarak belirtmiş ve Recep Peker'i önermiştir. İnönü Recep Peker'in sert mizacı dolayısıyla başvekil olması konusunda tereddütlüdür. Uran'ın başbakanlığı kabul etmesi için Saracoğlu'nu araya koymuştur. Ama Uran'ın kararlılığı karşısında görev Recep Peker'e verilmiştir.[58]

Ancak İnönü'nün istemediği bir kişiye başbakanlık önermesi için bir neden yoktur. Hem seçim sonrasındaki partiler arası gerginlik sürerken ve hem de Sovyetler Birliği'yle ilişkilerin gerginliğinin arttığı bir ortamda otoriter bir başbakanın bulunmasında yarar görmüş olduğu düşünülebilir.[59] Bu bakış açısı içinde, Uran'dan sonra *başbakanlığı, İçişleri Bakanlığı yapmış olan Recep Peker'e önermiş olması* anlamlı bulunabilir. CHP'de o tarihe kadar Başbakan olanlar aynı zamanda Parti Başkan Vekilliği yapıyorlardı. Ama bu kez tersi olmuş ve Parti Genel Başkan Vekilliği Şükrü Saracoğlu'nda bırakılmıştı.[60] Bu kararıyla İnönü, artık partiyi ve hükümeti ayırdığının işaretini veriyordu.

Saracoğlu kabinesi istifa ederken, bakanlar kendi aralarında, sistemde bir yenilenme sağlanması için yeni kabinede görev kabul etmemeyi kararlaştırmışlardır. *Yeni kabinede Tahsin Coşkan dışında tüm üyeler değişmiştir.* 14 Ağustos 1946'da Hükümet Programı Meclis'te okundu. Görüşmelerin er-

57 Faik Ahmet Barutçu, *a.g.e.*, s. 385.

58 Himi Uran, *a.g.e.*, s. 456.

59 Rıfkı Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, (Tarih Belirtilmemiş), s. 101.

60 Fahir Giritoğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, s. 199.

Recep Peker kürsüde İnkılap Tarihi dersi veriyor, 1941 (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, s. 235).

telenmesi konusundaki önergeleri reddedilince, DP'liler Meclis'i terk ettiler. Peker, güvenoyu aldı. Bir yandan, DP'nin, seçim yolsuzlukları nedeniyle Meclis'i terk edebileceklerini söyleyerek iktidar üzerinde kurduğu baskı sürüyordu. Öte yandan Hükümet, İkinci Cilt'te ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz üzere 7 Eylül kararlarını alıp 129 kuruş olan bir ABD dolarının değerini 280 kuruşa çıkararak Türk parasının değerini düşürmek zorunda kalmıştı. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında geliştirilen Bretton Woods sistemi içinde yer alabilmesi için bu kararı vermesi gerekiyordu. Bu karar, popülist eleştiriler için çok uygun bir ortam yaratmıştı. DP de bu ortamı kullanıyordu. Tek parti geleneğinden gelen hükümet üyelerinin böyle bir eleştiri ortamında soğukkanlı kalması da kolay olmuyordu.

7 Eylül kararları sonrasında yaşanan fiyat artışları Hükümetin başarısızlığı olarak görülüyordu. CHP Genel Sekreteri Nafi Atuf Kansu, istifa etti. *15 Ekim 1946'da Hilmi Uran'ın onun yerine gelmesiyse, CHP'de bir yumuşamanın işareti olarak yorumlandı.*[61] 29 Ekim'de küçük bir kalp krizi geçiren İnönü, törene katılamadı. Ama 1 Kasım'da Meclis açılış konuşmasını yaptı. İnönü Meclis'e geldiğinde DP milletvekilleri yine ayağa kalkmadılar ve alkışlamadılar. Ayrıca başkanlık divanı seçimlerine katılmadılar. İnönü, bu açış ko-

61 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 26.

nuşmasında açık olarak Parti ve Hükümeti ayırmak üzerinde durdu. Bu konuşmada "[ş]imdi bütün gayretimiz parti ayrılıklarının vatandaşlar arasında düşmanlık yaratmamasına yönelmiştir. Vatandaş, Hükümetin parti hükümeti değil, Cumhuriyet Hükümeti olarak görev yapabileceğine inandıkça, yeni siyasi hayatımız temelleşecektir ve gelişecektir" demiştir.[62]

Aralık başında CHP, 1940 yılından beri uygulanan sıkıyönetimi altı ay daha uzatmak için öneri verdiğinde, DP bu öneriye şiddetle karşı koydu. Hükümet sıkıyönetimi memleket müdafaası amacıyla değil, mitingleri engellemek, gazeteleri kapatmak amacıyla istiyor, diyorlardı. Ama bu öneri 12 Aralık 1946'da kabul edildi. Nitekim çok geçmeden *16 Aralık'ta sıkıyönetim, Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni ve çıkardıkları gazete ve dergileri kapattı.*

DP ve CHP gerginliği bütçe müzakereleri sırasında en yüksek düzeye çıktı. 18 Aralık 1946'da bütçe müzakerelerinde DP sözcüsü Adnan Menderes, hazırladığı konuşmayı yaparken iç tüzükteki süreyi çok aşınca, Meclis Başkanı konuşmanın tamamlanmasını oya sunmuştur. CHP'li milletvekilleri, "konuşturmuyorlar" suçlamasına muhatap olmamak için olumlu oy vermişler ve Menderes bu uzun konuşmasını tamamlamıştır.[63] Başbakan hemen söz alarak;

> "DP adına dinlediğiniz Adnan Menderes'in sesinde kötümser ve psikopat ve mariz karanlıklar içinde şanlı bir milletin arkada bıraktığı karanlıklardan azametli bir boşluk halinde ifade bulan ruh halinin yankılarını dinledik. Bu ruh haline dediğim zaman, kendimi derin bir geçmişi bulmuş durumda görüyorum. Demek ki; her şeyi geri çeken anlayışlar, bir ruhtan doğuyor. [...] Arkadaşlar, sorumlu bir başbakan olarak önünüze geldim ve çalışmalarını teşvik edip desteklemeye gayret ettiğim Muhalif Parti'nin fikirlerini baştan aşağı haksız bulduğum zaman, devlet hakkını korumak ve gerçekleri açıklamak elbette görevimdir"

der.

Tam bu sırada Celal Bayar ayağa kalkarak "Kalkın arkadaşlar, görüşmeleri terk edelim" der. DP milletvekilleri salonu terk ederken Recep Peker, DP'nin tahammülsüzlüğü konusunda konuşmasını sürdürür ve "[d]emokrasi arkadan etek çekmek, her şeye hayır demek, kışkırtıcı bir zihniyetle sözümü bitirmeden çıkıp gitmek değildir" der.[64]

Bu kriz üzerine Saracoğlu, DP'lilerin salonuna giderek Meclis'e dönmeleri konusunda aracılık etmeye çalışmış, ama sonuç alamamıştır. DP için-

---

62 Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 139.

63 Asım Us, *a.g.e.*, s. 698.

64 Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 145-146.

deki "aşırılar" "Recep Peker özür dilemedikçe Meclis'e dönülmemesini" savunmaktaydılar. Bunun üzerine gazetelerde Recep Peker kadar Meclis'i terk eden DP de eleştirilmeye başlamıştır. Demokrat Parti'nin Meclis'e dönmemesi halinde demokrasiye geçiş değil, CHP içindeki aşırıların istediği tek partiye geri dönüş yaşanabilecektir.

Bu açmazdan çıkmak için İsmet İnönü'nün devreye girmesi gerekmiştir. İnönü'ye bir partiler üstü rol oynama fırsatı doğmuştur. 22 Aralık 1946'da Celal Bayar ve Fuat Köprülü'yü çağırarak bilgi almıştır. Aynı gün bu toplantı hakkında arkadaşlarına bilgi verirken "[b]u arkadaşların içinde bulundukları güç durumu takdir etmek gerekir. [...] İçlerinde müfritler var" demiştir. Adı sayılan müfritler; Samet Ağaoğlu, Refik Koraltan ve Kenan Öner'dir.[65] İnönü, arabuluculuk tonunda bir tebliğ hazırlamıştır. Bu tebliğ hakkında kendi yönetim kurulunun görüşünü alan Bayar ve Köprülü, 25 Aralık 1946'da İnönü'yü tekrar ziyaret etmiştir. Bu arada da hem İnönü hükümetin görüşünü almıştır, hem de Saracoğlu ve Mümtaz Ökmen, Bayar ve Köprülü'yle görüşmüştür. Sonuçta 26 Aralık'ta Cumhurbaşkanı'nın tebliği radyoda yayınlanır. Bu tebliğde "[k]arşılıklı saygı ve iyi niyetin vücuduna, iki tarafın da yakın temasından dolayı, kesinlikle emin olduğunu bildiren Cumhurbaşkanı; şikâyet gösterilerinin yeter görülmesini ve Meclis'teki normal çalışmanın sağlanmasını başkanlardan rica etmiştir"deniliyordu.[66] 27 Aralık'ta DP milletvekilleri Meclis'e döndü. İnönü, hem krizin aşılmasından hem de kendisinin partiler üstü konumunun DP tarafından kabul edilmiş olmasından memnundur. Yaşanan geçiş sürecini denetleme olanakları genişlemiştir. Gazetelerde de başyazarlar geçiş sürecinin kesilmemiş olmasından bir ferahlık duymuşlardır. İki partinin müfritleri süreci akamete uğratamamışlardır.

DP'nin Birinci Büyük Kongresi toplanıyor ve Hürriyet Misakı'nı ilan ediyor

1946 yılının sonlarına doğru il kongrelerini toplayan DP, kuruluşunun ilk yıl dönümü olan *7 Ocak 1947'de ilk Büyük Kongre'sini Ankara'da* Anafartalar Caddesi'ndeki Yeni Sinema'da topladı. Kongre'de 906 delege bulunuyordu. Celal Bayar, tören kılığıyla gelmişti. Kurucular ön sıralarda oturuyor, balkon ve localarda dinleyiciler bunuyordu. Dinleyiciler arasında kadınların çoğunlukta olması dikkat çekiyordu. CHP'ye ayrılan localar ile Cumhurbaşkanı'na ayrılan büyük loca ise boş duruyordu. Celal Bayar, saat 9.30'da Türk bayrağı ve DP sembolleriyle tasarlanmış sahnedeki kürsüye çıkarak kongre başkanlığı seçimini yaptırdı. Kongre Başkanlığı'na aday olan DP İzmir il Başka-

65 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 78.

66 Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 148.

nı Dr. Ekrem Hayri Üstündağ ile DP İstanbul il Başkanı Kenan Öner arasından kazanan Kenan Öner oldu.[67]

Celal Bayar konuşmasında CHP ile ilişkileri gerginleştirmeyecek bir çizgi izliyordu:

> "Arkadaşlar, Partimizin kuruluşu bir emrivaki olunca, *iktidar partisinin geniş bir müsamahası hatta teşviki ile karşılaşmış olduğumuzu itiraf etmek lazımdır.* İki parti uzun zaman birbirinin hasretini çekiyormuş gibi idiler. O kadar ki, iktidar partisinin gösterdiği bu ruh haleti, bir 'muvazaa' karşısında bulunulduğu kanaatine yer yer yol açtı. Bu kanaatte her iki partiyi küçülten bir manâ olduğundan şüphe edilemez. Halbuki 'Demokrat Parti' ne kimsenin emriyle, ne de müsamahasıyla kurulmuş bir parti değildi. *Demokrat Parti sadece kanunlarımızın verdiği hakka dayanılarak ve Türk milletinin olgunluğuna güvenilerek kurulmuştur.*"[68]

Celal Bayar konuşmasında DP'nin sık sık tekrarladığı üç talebi dile getirmişti. Bunlar; Anayasa metnine uymayan kanunların kaldırılması, millî hâkimiyet prensibini teminat altına almak maksadıyla seçim kanununda değişiklik yapılması ve devlet başkanlığıyla parti başkanlığının aynı kişi üzerinde toplanmaması olarak ifade edilmiştir.[69]

Cem Eroğul'un sözleriyle, beş gün süren coşkulu bir hürriyet gösterisi yaşanan Kongre'de, Bayar'ın konuşmasından sonra delegelerin konuşmaları başlamıştır. Samet Ağaoğlu konuşmasında "[b]izi buraya hürriyet hasreti topladı. Şahısların idaresine, zümre hâkimiyetine son vermek kararı topladı. İktisadi refaha, iktisadi saadete ulaşmanın hasreti topladı" derken, Kongre'ye hâkim olan coşkunun gerisindeki ana güdüyü ortaya koyuyordu. Kongre'de bu coşkulu havayı yaratan; Osman Bölükbaşı, Sadık Aldoğan, Samet Ağaoğlu, Mükerrem Sarol, Kenan Öner, Mustafa Kentli, Osman Kapani, İsmet Bozdağ gibi DP yönetimi tarafından müfrit diye adlandırılan grubun konuşmalarıydı.[70] Bu gruptaki milletvekilleri genel çizgileriyle, istifa edilerek sine-i millete dönülmesini ve CHP iktidarının gayrimeşru ilan edilmesini önermişlerdir. Ama Kongre'de, gerek yapılan seçimler gerek kabul edilen raporlar açısından, müfritlerden ziyade Celal Bayar çizgisindeki mutedillerin daha etkili olduğu anlaşılmıştır. Kongre'de Ana Davalar Komisyonu'nun, Celal Bayar'ın konuşmasındaki üç öneri etrafında yazılmış olan raporu, hararetli müzakerelerden sonra kabul edilmiş ve Meclis Grubu'nu Meclis'ten çekme kararını vermekte Genel Merkez yetkili kılınmıştır. Böylece üç maddede özetlenen

67 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 100. Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 151, Cem Eroğul, *a.g.e.*, s. 24.

68 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*. s. 100.

69 Cem Eroğul, *a.g.e.*, s. 25.

70 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 104.

temel isteklerin gerçekleştirilmemesi halinde Meclis'ten çekilmek gibi bir seçenek bir tehdit olarak siyasal gündemde canlı tutulmaya çalışılmıştır. Kabul edilen bu rapora da oybirliğiyle *"Hürriyet Andı" adı verilmiştir*. Kongre sonrasında delegelerin Ulus Meydanı'nda toplanarak Atatürk'ün geçici kabrine yürüyüşü engellenince, delegeler küçük gruplar halinde Etnografya Müzesi'ne giderek Atatürk'e saygılarını sergilemişlerdir.[71]

İlk günlerde CHP'ye yakın gazeteler Kongre'yi olumlu karşıladılar, ama Kongre'de Hürriyet Misakı'nın kabulünden sonra hava değişti. Misak'ın içerdiği tehdit, CHP'lilerin tepkisini çekiyordu. Nihat Erim'in anılarına göre, Kongre sonrasında Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü ile görüşmüş olan Hamdullah Suphi, görüşmesini İnönü'ye aktarırken DP Kongresi'nde yayınlanan Hürriyet Misakı'nın müfritleri önlemek için yayınladığını söyleyince tepki görmüştür. İnönü, Kongre'de kendilerinin müfrit davrandığını ve böyle *"tebeddül etmezseniz Meclisi terk ederiz tehdidi altında" yapılan önerilerin kabul edilemez olduğunu dile getirmiştir.*[72]

CHP, Parti'de değişiklikler yapmak üzere 40'lar Meclisi'ni topluyor

DP Kurultayı'nın hemen ardından CHP Büyük Divanı 16-20 Ocak arasında toplantıya çağrılmıştır. Toplantıda CHP'nin programı ve tüzüğüyle geleceğe nasıl yöneleceği tartışılacaktır.[73] Basına kapalı olarak yapılan bu toplantı sonrasında Divan'ın tebliğinde; laikliğin uygulanma biçimi hakkında verilen karar "ihtiyari olmak, okul binaları dışında kalarak her bakımdan hükümetin kontrolü altında bulunmak ana şartları içinde ve her nevi hususi öğrenimin tabi olduğu kanun yolundan Millî Eğitim Bakanlığından izin alınarak, *Türkçe harflerle hususi mahiyette din öğreniminin düzenlenmesi* hükümet yetkileri arasında görülmüş ve hükümet kendi yetkileri arasında bulunan bu işi düzenleyeceğini Divana bildirmiştir" deniliyordu.[74]

Divan çalışmalarında bulunan Nihat Erim, izlenimlerini "konuşmalar insana hüzün veriyor. [...] Güya [D]ivan Partiyi ıslah çareleri aramak için toplandı. Halbuki dönüp dolaşıp din meselesine geliyorlar. Şaşacak iş. Her şeyi din ile halletmek istiyorlar" diye anlatmaktadır. *Sorun din konusunda söylenenlerden çok, dinden başka bir şey söylenmemiş olmasındadır.* Toplantıda Nihat Erim'in "Gençlere yer verilmemiştir. 397 milletvekili içinde ancak 27 milletvekili 30-40 yaş arasında, Partinin geleceği düşünülmüyor" saptama-

---

71 Cem Eroğul, *a.g.e.*, s. 27.

72 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 88.

73 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 29.

74 Rıfkı Salim Burçak, *a.g.e.*, s. 114.

sı bile bir yankı bulmamıştır.[75] Bu izlenimler CHP'nin geleceğine ışık tutmak için toplanan Divan'ın bu işlevi yerine getirecek bir kapasiteye sahip olmadığını ve ayrıca Türkiye'nin siyasal kamuoyunun ne kadar dar bir gündeme kapandığını göstermektedir. Yaşanan bu gelişmelere bakarak, bu günlerde Türkiye siyasetinin yeni arayışlara kapandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

16 Şubat 1947'de yapılan muhtar seçimleri ise, zaten gerilimli olan siyasal ilişkileri daha da gerilimli hale getirmiştir. Bu seçimler bazı yerlerde valilerin aşırı müdahalelerine neden olmuştur. Bu gergin havada DP'liler, 6 Nisan 1947'de yapılacak ara seçimlere katılmamaya karar verdiler. Ayrıca Şükrü Kaya, bu seçimlerde CHP'den aday olmak istediği konusunda İnönü'ye haber göndermiştir, ancak İnönü, Recep Peker'le Şükrü Kaya'nın arasının açık olması dolayısıyla bu talebin karşılanamayacağını söylemiştir.[76] Seçimler öncesinde CHP ve DP İzmir'de karşı karşıya geldiler. 31 Mart 1947'de Recep Peker İzmir'e gittiğinde, okullardan öğrenciler, fabrikalardan işçiler örgütlü bir şekilde karşılamaya götürülerek bir tören düzenlenmişti. Peker, Halkevinde yaptığı konuşmada seçime katılmanın her siyasi partinin görevi olduğunu belirterek İstiklal Mahkemeleri'nin henüz kaldırılmadığını hatırlatmıştır. Aynı gün Celal Bayar da trenle İzmir'e gelmektedir. Büyük bir kalabalık kendisini istasyonda karşılamış, polisin tüm gayretlerine karşın bu kalabalık dağıtılamamıştı.

Cem Eroğul, o günlerde iki partinin siyaset yapma biçimini tanımlarken şunları söylüyordu:

> "Demokrat yöneticiler durmadan dolaşıp halkla temas kuruyorlardı. CHP ise bu yeni üsluba kendisini bir türlü uyduramıyordu. En çok yaptıkları: halkevlerinde, muhtelif meslek mensupları temsilcileriyle temaslar. Yani, hâlâ iki derecelilik zihniyetini sürdürüyorlardı. Hiç şüphe yok ki, halkla yüz yüze temastaki bu acemilik ve Demokratların bu husustaki başarılarından duyulan kıskançlık, Halk Partisini, muhalefete karşı daha da haşin davranmaya itiyordu."[77]

Yani DP çok partili bir yaşamda halka dokunmanın dilini geliştirirken, CHP eski siyaset yapma biçiminden koparak yeni bir siyaset yapma biçimi geliştirmekte zorlanıyordu.

DP'nin karşılaştığı temel sorunu ise Ahmet Hamdi Başar "Demokrat Parti'nin inkişafı için halkın muhalefet yapmakla suç işlemediğine inanması gerekiyordu" diye çok açık bir şekilde ifade etmektedir. Yine onun saptamasına göre "o zamanki iktidar bu emniyeti tamamen" vermiştir." "Ondan son-

---

75 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 87, 91.

76 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 102.

77 Cem Eroğul, *a.g.e.*, s. 29.

ra da memleketin her tarafında hürriyet kahramanları" çıkmıştır. "Meydanlarda, kahvelerde ve halkı toplamak mümkün olan her yerde ve matbuatta ve hatta seçim zamanlarında Devlet radyolarında İktidara karşı o derece ölçüsüz, o derece haksız tenkitler yapıldı ki, buna en hür memleketlerde bile müsaade edilmesi hakikaten güçtü."[78]

12 Temmuz Beyannamesi'yle siyasi gerginlik azaltılarak uzlaşma ortamı yaratılmaya çalışılıyor

Cumhurbaşkanı İnönü, mevcut sert havanın yumuşatılması için 7 Haziran 1947'den itibaren iki parti arasında kendi denetiminde bir diyalog başlatmıştır. Bu diyalog, 11 Temmuz'a kadar sürmüş ve 12 Temmuz'da, sağlanan uzlaşma neticesinde bir Beyanname yayınlanmıştır. Şimdi bu sürece daha yakından bakalım.

7 Mayıs günü saat 21.00 ile 23.30 arasında Celal Bayar'ın isteği üzerine Recep Peker'le Celal Bayar arasında uzun bir görüşme yapılmıştır. Bu konuşmada Peker, "[u]zun zamandır teması kaybettik. Halbuki sık sık temastayız. Kardeş iki parti gibi çalışmalıyız" demiştir. Celal Bayar da "Demokrat Parti kurulduğunda bu hava vardı. Fakat çok sürmedi. İdare amirleri hep düşmanlık yapıyor. Hatta adliyede bile yüzde yirmisi böyle yapıyor. Hiçbir ümidimiz kalmadı" diye yanıtlamıştır. Konuşma bir sonuca ulaşmadığı gibi Bayar'ın neden böyle bir ilişki kurduğu da anlaşılamamıştır.[79]

Haziran ayı başında Celal Bayar, Üzeyir Avunduk'u araya koyarak İnönü'yle temasa geçmiştir. 7 Haziran günü İnönü, Bayar'ı kabul etmiştir. İnönü'nün anlatımına göre Celal Bayar idare mekanizmasının baskısı altında bulunduğundan yakınmıştır. Bayar'ı bir gün sonra yapılacak olan at yarışlarına davet eden İnönü, aynı gün Başbakanı çağırarak görüşme hakkında bilgi vermiş ve Celal Bayar'ın şikâyetleri hakkında fikrini sormuştur. Recep Peker, Celal Bayar'ın bu konuda kendisine de yakındığını, idarenin baskı yapmadığını, muhalefetin memleketin huzurunu bozacak faaliyetlerde bulunduğu için müdahaleye maruz kaldığını söylemiştir. Bunun üzerine İnönü, 14 Haziran'da Çankaya'nın kütüphanesinde iki tarafı bir araya getirerek Celal Bayar, Recep Peker ve Mümtaz Ökmen'le görüşür. İnönü'nün anlatımına göre bu görüşmede iki taraf pozisyonlarını değiştirmektedir. Aynı gün akşamı Çankaya'da bulunan Nihat Erim'in anlattığına göre de, Celal Bayar uyumlu davranmıştır. Recep Peker, oldukça memnundur. İnönü, yine aynı gece Parti yönetimini Saracoğlu, Uran, Arıkan, Günaltay, Barutçu ve Falih Rıfkı'yı çağırarak bilgilendirir. Parti üst yönetimi genellikle bu ilişkiye kuşkuyla bakmaktadır.

---

78 Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s. 35.

79 Nihat Erim, *a.g.e.*. s. 121.

17 Haziran'da İnönü, Celal Bayar'ı tekrar kabul eder. Bu konuşmada Celal Bayar, durumu arkadaşlarıyla görüştüğünü ve arkadaşlarının Cumhurbaşkanı'nın bu tavrından memnun olduklarını ifade etmiş, ancak baskı hakkındaki düşüncelerini koruduğunu belirtmiştir. Nihat Erim'in notlarından anlaşıldığı üzere Celal Bayar, Şükrü Sökmensüer'in Cumhurbaşkanı'na suikast var gibi haberler uydurabileceğini imâ etmiştir. Bundan sonra İnönü, Recep Peker'le iki kere konuşmuş ve bir kere de Hamdullah Suphi aracılığıyla Celal Bayar'la haberleşmiştir. Recep Peker İnönü'ye Meclis'teki ilişkilerde olumlu gelişmelerin başladığını söylemiş ve "[b]iz de kendimize düşen vazifeleri sadakatla ifa edeceğiz, size söz veriyorum" demiştir. 24 Haziran'da İnönü Bayar'ı bir kez daha kabul ederek gelinen noktayı aktarır. Bayar da, sözden çok zaman içinde alınacak sonuçların önemli olduğunu ifade eder. 27 Haziran'da Bayar, Sivas'ta yaptığı konuşmada İnönü-Bayar-Peker görüşmeleri hakkında bilgi verir. Ardından 1 Temmuz'da da Peker-Bayar'ın konuşmalarının gazetelerde çıkan parçasının kendisinde hayret uyandırdığını belirtir.

İnönü'nün bu aşamada Bayar-Peker ilişkisine kamu alanı önünde müdahaleye karar verdiği anlaşılmaktadır. 2 Temmuz'da İnönü, Celal Bayar-Recep Peker ilişkisi üzerine vereceği beyanatı Nihat Erim'e dikte ettirir. Erim, bu metni anılarında "İnönü her iki tarafı hem takbih hem methediyor. Asıl mühim olan kendisini birden bu münakaşaların dışına çıkartıyor. Hükümetin işlerinden, mesuliyetinden sıyrılıyor. Tamamen bitaraf bir eda alıyor. Hatta muhalefeti koruyor. Kendisini partiler üstü durumda takviye edecek bir beyanat" diye anlatmıştır.[80] Bu beyanat metnini Hükümet üyelerinin, CHP yöneticilerinin okumasını sağlayıp, onların görüşlerini aldıktan sonra beyanatı yeniden yazdıran İnönü, 5 Temmuz'da metni Celal Bayar'a verir. 7 Temmuz'da onun da görüşünü alır. 10 Temmuz'da Celal Bayar'la yeniden görüşür. Aynı gün Celal Bayar, DP yönetim kurulunda beyanname metnini görüşmeye açar. Yönetim Kurulu üyelerinin önemli bir kısmı, bu metnin kabulünün İsmet İnönü'nün devlet ve parti başkanlığını bırakmadan oynamak istediği demokrasi oyununa alet olmak anlamına geleceğini, bu nedenle görüşmelerin kesilmesini önermiştir. Ancak Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, bu bildirinin Başbakanı ve Cumhurbaşkanını bağlayacağını, bu nedenle kabul edilmesini savunmaktadır. Bu görüşe Refik Şevket İnce de katılınca toplantıdan olumlu bir karar çıkmıştır.[81] Böylece üzerinde uzlaşma sağlanmış olan metin, 11 Temmuz 1947'de akşam radyoda okunur.

İnönü, 12 Temmuz beyannamesinde temaslarının öyküsünü burada olduğu gibi anlattıktan sonra, "diyalogda gelinen noktada karşılıklı iddialar sürdürüldüğünde bir düğüm halini almıştır. *Şimdi ben bu düğümü açmaya çalı-*

80 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 151.

81 Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 169.

şacağım" demektedir. Son bir buçuk yıllık deneyim ağır ve ümit kırıcı olsa da gelecek için umut taşıdığını, bunun başarı haline gelebilmesi için iktidar ve muhalefete düşen görevler olduğunu belirtmektedir. Ve ardından da "[b]enim, bu son dinlediğim karşılıklı şikâyetler içinde mübalağa payı ne olursa olsun, hakikat payı da vardır. İhtilalci bir teşekkül değil, *bir kanuni siyasi partinin metodları ile çalışan muhalif partinin, iktidar partisi şartları içinde çalışmasını temin etmek lazımdır.* Bu zeminde ben, *Devlet reisi olarak, kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede vazifeli görürüm"* demektedir.

Siyasi partiler ile idare mekanizmasının ilişkisi konusunda ise şunları söylemiştir:

> "İdare mekanizması, yani valilerimiz ve maiyetleri, bir seneden beri çok ağır bir tecrübe geçirmiştir. Öyle zamanlar oldu ki, memlekette Hükümetin mevcut olup olmadığı bile şüphe götürür. [...] Siyasi Partilerin hangisi iş başına gelirse gelsin onlar idare mekanizmasında çalışanların haklarına ve itibarlarına karşı adaletli bir zihniyette olacaklarına inandıracaklardır. Zannediyorum ki, Hükümet Reisi ile Muhalefet Lideri arasındaki son tartışmada, iki tarafı, sebat ettikleri noktadan ayırmak gayretine düşmeksizin her iki tarafın bekledikleri şeyleri söylemiş ve temin etmiş oluyorum."[82]

Ayrıca metnin sonuna Başbakan ve Muhalefet liderinin bu beyannameyi gördüğü de eklenmiştir.

Himi Uran'ın hatıratından anlaşıldığına göre, yayınlanan bu metinde muhalefet partisine ödün olarak görülen satırlar Recep Peker'in ısrarıyla kaldırtılmıştır. Yine Hilmi Uran'ın anılarından anlaşıldığına göre ilk hazırlanan metinde İnönü kendisinin durumunu Anayasa'dan gelen zorunluluklarla açıkladıktan sonra bu durumun ilk kurultayda ıslah edileceğini söylemiş iken bu satırlar yayınlanan metinde bulunmamaktadır.[83] Muhtemelen İnönü'nün parti başkanlığından çekileceğini söyleyen bu satırlar, CHP'nin yönetici kadroların itirazı üzerine çıkarılmıştır.

Girişte de değindiğimiz üzere bu beyanname, siyasal gerilimin düşmesinde etkili olmuştu. CHP'nin sözcüsü Falih Rıfkı Atay *Ulus*'ta, Fuat Köprülü ise *Kuvvet*'te olumlu yazılar yazdılar. Asım Us, bu süreçle ilgili "[e]ğer İsmet İnönü işleri kendi haline bırakmış olsaydı bu defa başlamış olan demokrasi hareketi de iflas etmiş olacaktı" demektedir.[84] İnönü, bu beyannamede verdiği sözü tutmaya özen gösteriyordu. Eylül ayından itibaren yaptığı gezilere DP'nin temsilci olarak gösterdiği Nuri Özsan'ı da götürmeye başladı ve 5 *Ey-*

---

82 12 Temmuz Beyannamesi'nin metni için bkz. Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s. 471-474.

83 Hilmi Uran, *a.g.e.*, s. 475.

84 Asım Us, *a.g.e.*, s. 720.

lül'de Recep Peker kabinesinde şikâyet konusu olan bakanların değişmesini sağladı. Seyahatleri sırasında fırsat buldukça Demokrat Parti'nin yerel teşkilatlarını da ziyaret etmiş, mülki amirlere vatandaşlara parti farkı gözetmeden muamele etmelerini telkin etmiştir.[85]

12 Temmuz beyannamesi bir yandan Türkiye'nin çok partili bir siyasal düzene ilerleyişinin önünü açarken, öte yandan iki partinin içindeki ılımlılar ile müfritlerin ayrışmasını da hızlandırmıştı. Partiler arası ilişkilerde gerilimi düşürürken, her iki partinin içindeki gerilimi ve çatışmayı artırdı. CHP'nin içindeki farklılaşma, İnönü'nün sıkı denetimi dolayısıyla ve daha önce bir parçalanma yaşandığı için, yeni bir parçalanmaya dönüşmedi. Oysa *DP içinden Millet Partisi'nin doğmasına yol açtı.* Bu ayrışmayla çok partili sisteme geçiş sırasında ulaşılmak istenen ikili yapı korunamamış, diğerleri kadar güç kazanmayacak olsa da bir üçüncü parti doğmuştu.

Recep Peker'in başbakanlıktan istifası ve CHP içinde 35'ler Hareketi'nin ortaya çıkışı

Hilmi Uran, Parti Genel Sekreterliği yaptığı dönemde Recep Peker'le İnönü arasında bir gerilimin biriktiğini gözlemiştir. Ona göre *Recep Peker* bu dönemde, İnönü'nün devlet adamı olarak yüksek kalitelerinden daima övgüyle bahsetmektedir ama Meclis'te kendisine bir taraftar çoğunluğu sağlayarak[86] *İnönü'nün vesayetinden kurtulma gayreti içine girmiştir.* Bu ise İnönü'nün Meclis'te 35'ler hizbinin oluşmasına yardımcı olmasına neden olmuştur. Bu hizip, çoğu Memduh Şevket Esendal'ın özel gayretiyle Meclis'e girmiş olan gençlerden oluşmaktadır.[87]

CHP'nin radikal kanadından Recep Peker'in, başbakanlığa getirilmesi sonrasında beklenildiği üzere sert bir siyaset çizgisi izlemesi, CHP içinde, İnönü'nün de desteklediği, ılımlılardan oluşan "35'ler hareketi"nin gelişmesine neden oldu. Peker, 26 Ağustos 1947'de CHP Grubu'nda sert eleştirilerle karşılaşınca güvenoyu istedi. *Oylamada güvenoyu almasına karşın 35 kişi olumsuz oy vermişti.*[88] İşte hareket adını bu oylamadan almıştır. Genellikle Nihat Erim bu hareketin öncüsü gibi görülmüştür.

85 Fahir Giritlioğlu, *a.g.e.*, s. 205.

86 Recep Peker'in çevresinde toplanan grubun üyelerinin kimler olduğunu gösteren bir liste yoktur. Ama konuşmalardan bu grup içinde bulunanlar; Recep Peker, Mümtaz Ökmen, Şükrü Sökmensüer, Cevdet Kerim İncedayı, Süreyya Örgeevren, Behçet Kemal Çağlar, Feridun Fikri, Necmeddin Sahir Sılan, Muhiddin Baha Pars, Rasih Kaplan, Ekrem Oran, Ahmet Ulus, Ahmet Sungur, Mehmet Ali Yüreğir, Muzaffer Canbolat, Recai Güreli ve hatta Falih Rıfkı Atay sayılabilir.

87 Hilmi Uran, *a.g.e.*, s. 476.

88 Olumsuz oy verenler: Ali Fuat Cebesoy, Tahsin Banguoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Fahri Kurtuluş, Nihat Erim, Memduh Şevket Esendal, İsmail Rüştü Aksal, Vedat Dicleli, Cavit Oral, Said Odyak, Muhtar Ertan, Nazif Ergin, Mahmut Nedim Gündüzalp, Sinan Tekelioğlu, Kasım

Hilmi Uran'ın değerlendirmesine göre de Otuzbeşler hizbinin başında Nihat Erim bulunmaktadır. *Bu hizip açık olarak Recep Peker'in karşısındadır.* Nihat Erim'in İnönü tarafından benimsenmesi ve gelecek için yetiştirilen müstesna bir şahsiyet olarak değerlendirilmesi ve her an İnönü'yle görüşmesi, onun etkisini artırmıştır. *Uran'a göre Otuzbeşler hizbi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidar partisi olarak muhalefet karşısında, kendi eliyle yarattığı bir zaafı* olmuştur.[89] "Benim iş başında kalmamı istemeyen az sayıda kişi olsa da gider istifamı veririm" diyen, ancak otuz beş olumsuz oya rağmen istifa etmeyen Recep Peker, 4 Eylül 1947'de Meclis Grubu'nda beş bakanın değiştirilmesi konusunda bir temayül yoklaması yapılmasını istemiştir. Bu oylamada 47 olumsuz oyla destek sağlamıştır. 5 Eylül 1947'de "aşırılar" arasında görülen beş bakan değiştirilmiştir.[90] Bu günlerde daha önce de üzerinde durduğumuz üzere, Millî Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, Hasan Âli döneminin Köy Enstitüleri sistemininin niteliğini değiştiren düzenlemeler yapıyordu. İlginç olan bu düzenlemelerin CHP'de ılımlılığı temsil eden 35'lerce de desteklenmesiydi.[91]

Kabine değişikliğinden 5 gün geçtikten sonra Recep Peker sağlık gerekçesini göstererek istifa etmiştir. Bu beklenmedik bir istifadır. Nihat Erim'in günlüklerinden bu istifanın perde arkası açık bir şekilde izlenebilmektedir. Parti Grubu'nda yaşananlar sonrasında Recep Peker, eski başvekilleri gibi parti grubunda güçlü olmanın önemini görmüş ve Parti Başkan Vekilliği'nin de kendi uhdesine verilmesini talep etmeye başlamıştır. Bu nedenle de 8 Eylül'de toplanan Parti Divanı'na bu öneriyi getirmiş ama destek bulamamıştır. Aynı öneriyi İnönü'ye ilettiğinde de destek bulamayınca *9 Eylül'de kabineyi toplayarak istifasını açıklamıştır.*[92] İnönü, Recep Peker'e istifasını tekrar düşünmesi için bir süre verdikten sonra kabul etmiştir.

Gülek, Tezer Taşkıran, Celal Sait Siren, Hasan Şükrü Adal, Kasım Ener, Avni Refik Berkman, Muhsin Adil Binal, Şevket Raşit Hatipoğlu, İhsan Hamit Tiğrel, Cevad Dursunoğlu, Hilmi Öztarhan, Ali Kemal Yiğitoğlu, Sedat Çumralı, Suud Kemal Yetkin, Abdurrahman Melek, Hilmi Hakkıoğlu, Osman Ağan, Kamil Kitapçı, Bekir Kaleli ve Vehbi Sarıdal'dır. Bu konuda bkz. Hakkı Uyar, *a.g.e.*, s. 354.

89 Hilmi Uran, *a.g.e.*, s. 477.

90 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 35. Milli Savunma Bakanlığı'nda Cemil Cahit Toydemir'in yerini Münir Birsel, İçişleri Bakanlığında Şükrü Sökmensüer'in yerini Münir Hüsrev Göle, Tarım Bakanlığında Faik Kurdoğlu'nun yerini Şevket Adalan, Ekonomi Bakanlığı'nda Tahsin Bekir Balta'nın yerini Cavit Ekin, Çalışma Bakanı Sadi Irmak'ın yerini Tahsin Bekir Balta aldı. Ticaret Bakanı Atıf İnan'ın yerine Maliye Bakanı Vekâleten atandı.

91 Asım Us, *a.g.e.*, s. 715.

92 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 184-185.

Yeniden, farklı bir bağlamda, Türkiye çok partili rejime geçerken Anadoluculuğun CHP içinde kendisine yer bulması

Cumhuriyet Yöneticileri, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, özellikle de 1926 yılında İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulünden sonra "köktenci bir modernite projesi"ni uygulamaya koymuşlardı. Bu, Ziya Gökalp'in sentezci yaklaşımından oldukça farklıydı. Ama izlenen yaklaşım tek parti yönetimi içinde yürütüldüğü için toplumda hegemonik bir denetim sağlayamıyordu. Tek Parti'nin kendi esneklik marjı içinde farklı modernleşme yorumları gelişebiliyordu. Bu marjı kullananların bir kısmı da *Anadolucu hareket*[93] *içinde* bir araya gelmişti. Bu hareket içindekiler modernleşmeye, *Batı felsefi geleneği içinde gelişmiş bulunan romantizm, Bergsonculuk, spiritualizm gibi akımlardan etkilenerek ve muhafazakâr duyarlılıkları okşayan bir kalıp içinde*, kültürel süreklilik üzerinde durarak yaklaşıyorlardı. Anadolucuları diğer muhafazakâr akımlardan ayıran temel özellik, tek parti döneminin yasakları konusunda dikkatli davranıyor olmalarıydı. *Muhafazakârlıklarını rejimin sınırları içinde üretiyorlardı.* Bu gruptakiler, Türkiye çok partili rejim arayışına girdiğinde ortaya çıkan durumu hem CHP hem de DP içinde etkili olarak oldukça iyi değerlendirmişlerdir.

Grubun başını çeken Remzi Oğuz Arık, 1926 yılında Paris'e Arkeoloji öğretimine gönderildiği sırada 40'a yakın kişiden oluşan grup oluşturmuştur. Grubun içinde Ahmet Kutsi Tecer, Reşat Şemsettin Sirer, Şevket Raşit Hatiboğlu, Hıfzı Oğuz Bekata, Sedat Çumralı, Ali Kemal Yiğitoğlu, Sait Tahsin Tekeli, Nurettin Topçu gibi isimlerin bulunduğunu biliyoruz.[94] Avrupa'da bir talebe cemiyeti kuran Grup, bu cemiyet vasıtasıyla Almanya ve İtalya'yı da içine alarak gençleri 1929 yılında Paris'e davet eder. İki yüz öğrencilik bir toplantı gerçekleşir. Bu toplantıda Remzi Oğuz Arık; "[ş]imdi kurduğumuz cemiyetin gayesine geliyorum. Buradan frenlerimizi elde tutarak ve Anadolu'dan bir cephe halinde durarak her an birbirimize hesap veren adımlarla davaya doğru gitmeliyiz? Ne aldık? Ne götüreceğiz? Bilelim baş başa düşünelim" demiştir.[95] Öğrenim döneminde Nurettin Topçu, Mümtaz Turhan ve Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu'yla yakınlık kuran Remzi Oğuz Arık, 1931 yılında Türkiye'ye döner.

Avrupa'da eğitim görmüş olan bu grubun üyeleri Türkiye'ye döndüklerinde belli dergiler etrafında örgütlenerek düşüncelerini savunmaya başlarlar.

---

93 Bu konuda bkz. Metin Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*, İletişim, İstanbul, 2013.

94 H. Rıdvan Çongur, *Prof. Remzi Oğuz Arık*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 29.

95 H. Rıdvan Çongur, *a.g.e.*, s. 34.

Bizim inceleme dönemimizde *Dönüm* (1932-1936, 1939-40), *Hareket* (1939-1943), *Millet* (1942-1944) ve *Dikmen dergileri* (1941-1945) bu grubun başlıca yayın organları olmuştur. Tabii bu hareketin fikri öncülüğünü *Dergah* (1921-1923) ve *Anadolu Mecmuası*'nın (1924-1925) yaptığını unutmamak gerekir.

Bu çevre ulus-devletin ve milletin oluşumunda coğrafyayı temel öge olarak almaktadır. "Bu bağlamda *Anadolucu düşünüş*, bin yıllık tarihsel bir süreçte *"coğrafya'dan vatana"* dönüşen Anadolu topraklarını ve bu topraklarda *Türk-İslam bileşiminin biçimlendirildiğini öne sürdüğü bir millî oluşumu merkeze yerleştirir."*[96]

Çoğunluğu taşralı olan, Avrupa'da eğitim görmüş, küçük burjuva kökenli; kendilerini sınıflar üstü seçkinci bir konumda gören bu milliyetçi-muhafazakârlar, etkili olabilmek için iktidarı elinde tutanlara yakın olmak istemişlerdir. Nitekim Şevket Süreyya ve arkadaşları *Kadro* dergisini çıkarırken, Şevket Raşit Hatipoğlu ve arkadaşlarının çıkardığı *Dönüm dergisi de sağın Kadro'su olarak* işlev görmüştür.

1940'lı yıllarda bu grup bir düşünsel hareket olmakla yetinmeyerek siyasete girmeye başlamıştır. Grubun düşünce önderlerinden Şevket Raşit Hatipoğlu, VI. Dönem milletvekili olmuştur. Bu gruba siyasete girme yolu esas olarak *6 Mayıs 1942'de Memduh Şevket Esendal'ın CHP'nin Genel Sekreteri olmasıyla açılmıştır*. Memduh Şevket Esendal, İnönü'ye sadık bir isimdir; oğluna yazdığı bir mektupta "İnönü gibi bir adamın olmasının, bir millet için ne büyük nimet olduğunu şimdi gelsinler de benden sorsunlar" demektedir.[97] Esendal soyadını ona İnönü vermiştir. Ancak Esandal, kendine özgü bir kişidir. Onun hakkında yazı yazanlar da onu tasnif etmekte zorlanmışlardır. Mistik, derviş, sosyalist-komünist, mesleki temsilci, manifaktür devrinin özlemini çeken insan, komitacı diye değişik sıfatlarla adlandırılmıştır.[98] Esendal, İttihatçı geçmişinden beklenileceği üzere "Dış Türkler"le ilgilenen her kuruma ve oluşuma maddi ve manevi katkılarda bulunmaktadır. Bu özelliği von Papen'in Almanya'ya yazdığı gizli raporlarda yer almaktadır. Samet Ağaoğlu'nun anlattığına göre 1944 yılında Irkçılık-Turancılıkla ilgili tutuklamalar başladığında İnönü'yle görüşerek tevkifatın kısıtlı kalmasını sağlamıştır.[99] Genel sekreter olduktan sonra da Ankara'da gençleri çevresine toplayarak onlarla görüşmeler yapar. Bu görüşmelere katılmış olan Samet Ağaoğlu şaşkınlık içindedir. Şaşkınlığını şu sözlerle dile getirmektedir:

---

96 Metin Çınar, *a.g.e.*, s. 14.

97 M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003, s. 346.

98 Metin Çınar, *a.g.e.*, s. 224.

99 Metin Çınar, *a.g.e.*, s. 237 Sorgulanan Remzi Oğuz Arık, Hüseyin Avni Göktürk, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mükrimin Halil Yinanç ve Mehmet Halit Bayrı gibi Anadolucularla, Osman Turan ve Samet Ağaoğlu iddianameye dahil edilmemişti.

"Karşımda bir yandan görünüşte Ziya Gökalp'i taklit etmeye, onun gibi feylesof bir şeyh tavrı ve edası takınmaya çalışan, öte yandan da Kara Kemal'i hatırlatan bir pervasızlıkla esnaf teşkilâtına dayanmış bir parti kurmaya yeltenen bir derviş vardı. Esendal bu toplantılarda mesela şöyle bir konu ortaya atıyordu: Garplı mı olalım? Şarklı mı? Türkiye için bu kadar basit, eskimiş, seviyesini, canlılığını kaybetmiş bir meseleyi öne sürünce, elbette ki hemen hemen herkes duraklıyor, sonra Batılı olmak tarafını tutuyordu. [...] O kadar manasız, mantıksız, delilsiz iddialarda bulunuyordu ki hazır olanlar bu sözlerin, inkılâbın çocuğu Halk Partisi Genel Sekreterinin ağzından nasıl çıktığını anlayamıyorlardı."

İşte böyle bir düşünce çerçevesine sahip olan Memduh Şevket Esendal, Anadoluculara yakınlık duymaktadır ve 1943 ve 1946 seçimlerinde Anadolucuların CHP listelerinden Meclis'e girmelerinde önemli bir rol oynar.

Faik Ahmet Barutçu'nun notlarından anlaşıldığına göre, 1943 yılında VII. Dönem milletvekillerinin seçimi hazırlıkları başladığında, *yeni adaylar listesi büyük ölçüde Memduh Şevket Esendal ve İnönü tarafından saptanmıştır*. Parti'nin Umumi İdare Heyeti'nin bu konuda bir katkısı olmamıştır. Memduh Şevket Esendal'ın etkili olmasını sağlayan ise, İnönü'nün milletvekillerinin gençleştirilmesi arayışı olmuştur. Esendal, yüz kişilik bir liste hazırlamıştır. Bu listede Tahsin Banguoğlu, Suut Kemal Yetkin, Nihat Erim, Ahmet Kutsi Tecer, Ahmet Hamdi Tanpınar, Necip Fazıl Kısakürek ve İsmi Samsun Halkevi Başkanı olarak yazılmış olsa da Tevfik İleri gibi isimler de vardı. Esendal'ın listeye aldığı bütün isimlerle tanışıklığı olmadığı da bilinmektedir. Örneğin bu listede bulunan Tahsin Banguoğlu'nun anlattığına göre kendisinin Esendal'la tanışması listeye girmesinden sonra olmuştur. 1943 yılında Memduh Şevket Esendal'ın listesinden Reşat Semsettin Sirer, Sadi Irmak, Hıfzı Oguz Bekata, Tahsin Banguoğlu, Süreyya Anamur, Ali Kemal Yiğitoğlu, Suut Kemal Yetkin, Ahmet Kutsi Tecer, Behçet Kemal Çağlar, Sedat Çumralı, Selahattin Batu, Esat Tekeli ve Tezer Taşkıran Meclis'e girmiştir. 1945 ara seçimlerinde de Nihat Erim Meclis'e girecektir. Remzi Oğuz Arık'ın saptamasına göre bu grup içinde 25 kadar Anadolucu vardır.[100] Remzi Oğuz Arık'ın kendisi ise CHP dışında kalmıştır. O, 1950 seçimlerinde DP'den Seyhan Milletvekili olmayı seçmiştir.[101]

Siyasette taze kanın arandığı bir ortamda, yurtdışında okumuş ve aralarında bir dayanışma olan Anadolucuların büyük sayılarda Meclis'e girmesi kolay olmuştur. Mehmet Kaplan'ın saptamasına göre bu kadar fazla Anadolucu'nun siyaset içinde yeralması, bu akıma pragmatik bir nitelik kazandır-

---

100 Metin Çınar, *a.g.e.*, s. 240-246.

101 R. Oğuz Arık, 1952 yılında ise Türkiye Köylü Partisi'nin kurucusu ve ilk Genel Başkanı olur.

mıştır.[102] Anadolucu milliyetçileri Turancılardan ayıran en önemli farklılık olan "vatan temeline dayanma", bu niteliği kazanmasını sağladığı gibi, onların Turancılık Irkçılık yargılamaları dışında kalmasını da sağladı. Onlara göre vatana dayanarak milliyetçi olan bir kimsenin devletçi, devrimci, Cumhuriyetçi, laik ve halkçı olması normaldir. Fakat vatan temelinde milliyetçi olmayan bir kimse için bu ülkülerin hiçbir dayanağı, bundan dolayı da manâsı kalmamaktadır.[103]

1943 seçimlerinden sonra *Memduh Şevket Esendal'ın evi bu gençlerin devamlı ziyaret ettiği bir yer, âdeta bir siyasi tekke niteliğini kazandı.* Kasım Gülek, Nihat Erim, Cemil Sait Barlas, Vedat Dicleli, Kemal Satır, Tahsin Banguoğlu, Bedrettin Tuncel en sık gelenlerdi ve Cevat Dursunoğlu, Emin Erişirgil ve Ahmet Hamdi Selgil de gelip gidenler arasındaydı.[104] 1946 seçimleri sırasında ise Memduh Şevket Esendal artık Parti'nin genel sekreteri değildi. Bu seçimlere girerken Millî Eğitim Bakanlığı'ndan gelen Nafi Atuf Kansu'yla İsmail Hakkı Tonguç milletvekili seçilmeleri için bir gençler listesi vermişti. 1946 yılı seçiminde adaylar açıklanınca, bu listenin etkili olmadığı anlaşıldı. Nitekim 1946 yılı seçimleri sonrasında Meclis'teki Anadolucuların sayısı arttı. Memduh Şevket Esendal bu gruba bir tür ağabeylik etmeye devam etmiş ve Recep Peker hükümetine verilen 35 olumsuz oyun ortaya çıkmasında ve daha sonraki gelişmelerde etkili olmuştur. Ancak Anadolucu hareketin bir kısım üyelerinin CHP içinde kendilerine yer bulmasını sadece Memduh Şevket Esendal'a bağlamak doğru olmaz. Özellikle Savaş sırasında her şeyi çok dikkatli bir şekilde denetleyen İnönü'ye rağmen böyle bir gelişmenin olabileceğini varsaymak gerçekçi değildir. İnönü'nün dünyayı bilen ve iyi eğitilmiş böyle bir gruptan bir biçimde yararlanmak istediğini de düşünebiliriz. Kendi sözlerinde buna ilişkin bir işaret görmüyoruz ama Nihat Erim'in günlüklerinde bu soruya yanıt olabilecek bir gözlemin bulunduğunu söyleyebiliriz. 7 Aralık 1946'da Nihat Erim, Peyami Safa'yı Çankaya'ya götürmüştür. İnönü, bu görüşmede Peyami Safa'ya "[e]konomik rejim olarak şöyle veya böyle o kadar ehemmiyet vermem. Ama biz komünizm yolundan müstakil varlığımızı kaybederiz. Bu sırada bizde çok şiddetli komünist propagandasına karşı bu tebarüz ettirilmelidir" mesajını vermiştir.[105] Böyle bir mesaj veren bir kişinin Anadoluculardan yararlanmasını şaşırtıcı bulmamak gerekiyor. Toplumun nabzını tutan uzun iktidar ve savaş yıllarından sonra, toplumda kendisine ve partisine olan birikiminin ne yönde olduğunun farkında olan bir lider olarak, eski çizgisinde ısrar etmek yerine bu birikimin hafif-

---

102 Metin Çınar, *a.g.e.*, s. 247.

103 Remzi Oğuz Arık, *İdeal ve İdeoloji*, Burhan Kitabevi, İstanbul, (1947 ilk baskı) 1955, s. 55-63.

104 Mehmet Çınar, *a.g.e.*, s. 246.

105 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 75.

letilmesini sağlayacak olan yeni çizgiyi savunanlardan yararlanmayı seçmiş olmasının nedenlerini kavramak olanaklıdır. Nimet Arzık'ın sözleriyle *İnönü, "altındaki toprağın kaymaya başladığını hissederek toprağın kaydığı yöne" doğru dümen tutmaktadır.*[106]

Parti içi hiziplerin siyasal yelpazedeki konumları

Döneminin gazetelerinde ve daha sonra CHP ve DP tarihi konusunda yazılanlarda, her iki parti içinde de bulunan müfritler ve mutedillerden söz edilmekte, kurulan anlatılarda da bu sınıflama önemli yer tutmaktadır. Bizim de kullandığımız göreli olan bu kavram ikilisi, aşırı (müfrit) ve ılımlı (mutedil), yanlış anlamaya çok açıktır. Bu tasnifin gerisindeki mantık iki partili sisteme geçiş sürecini kolaylaştıranlar ya da zorlaştıranlar üzerinden kurulmuştur. Oysa günlük dilde müfrit farklı bir anlama gelmektedir. Belli bir ideolojik inanç doğrultusunda, hukuk kuralları dışına çıkma anlamına gelebilecek zorlamaları yapanlara "aşırı" denilmektedir.

CHP içinde aşırı-ılımlı ikileminin aşırı tarafında Recep Peker, Hasan Âli Yücel, Falih Rıfkı Atay gibi tek parti döneminin CHP ideolojisini savunanlar yer almaktadırlar. Ilımlı tarafta ise 35'ler grubu yer almaktadır. Bunların büyük kısmını oluşturan Anadolucuların günlük dilde kullanılan anlamda ılımlı bir siyaset yaptığını söylemek çok zordur. Bu cildin birinci bölümünde gördüğümüz üzere bu grup Tan Matbaası yakılırken, Hasan Âli Yücel karşısında vaziyet alırken, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde solcu temizliği yaparken tam ve gerçek manâsıyla aşırı davranmaktadır. CHP'nin ılımlıları, DP'lilerin Hasan Âli'yi komünist olarak suçlamalarına gönülden katılmışlardır. Bu geçiş döneminin partiler arası iktidar yarışması ve parti içi güç arayışları, bu dönemin hiziplerinin kavranmasını oldukça bulanıklaştırmaktadır. Kanımızca bu dönemin CHP'deki hiziplerinin ideolojik konumları bakımından değerlendirilmesinin temel ölçütleri; Hasan Âli'nin kültür ve eğitim projesine karşı ve dini eğitimin örgütlenmesine ilişkin tutumları olabilir. Bu grupların Hasan Âli üzerinde kurdukları baskının ne dereceye geldiğini Nihat Erim'in günlükleri çok iyi yansıtmaktadır. Erim, 22 Haziran 1947 tarihli günlüğüne "*Hasan Âli* geldi dert yandı. [...] Hem kendi partimizin içinde, hem de karşı Partide, hem Maarifte benimle uğraşıyorlar. Nasıl tahammül etmeli? Nevzat'ın yaptığını yapamam ama" dediğini yazıyor. Ona göre Yücel *intiharın eşiğine* gelmiştir. Ancak Nevzat Tandoğan gibi intihar etmesini önleyen Mevlevilik inancı olmuştur. Erim, devam ederek; "İnönü'ye söyledim. Hasan Âli'nin dediklerini anlattım. Evet bugün yarışa götüreyim dedi. Yalnız bırakma alakadar ol dedi. Değerli adamdır. Herkes kendisine mal etmek is-

106 Nimet Arzık, *Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü*, Kurtuluş Matbaası, Ankara, 1966, s. 15.

ter. Olmayınca hücum eder. Bu iş böyledir, dedi"[107] aktarmasını yapıyor. Biz de böylece Erim'in günlüklerinden partide ılımlıların baskısının ne noktaya ulaşabildiği konusunda bir bilgi elde etmiş oluyoruz.

Samet Ağaoğlu, anılarında, Anadolucuların salt bir fikir hareketi olarak kalmadığını, siyasi emellerini gerçekleştirmek için *hücreler halinde örgütlenen Millî Cephe diye bir gizli örgüt kurduklarını*, Albay Seyfi Kurtbek ve arkadaşlarının örgütlediği genç subaylarla ilişkiye girdiklerini anlatıyor.[108] Anadolucuların hiç olmazsa bir bölümünün CHP içinde etkili olmasının artık böyle arayışlara gerek bırakmadığı düşünülebilir. Ama Anadolucuların başında olan Remzi Oğuz Arık, Nurettin Topçu ve diğerleri CHP içinde yer almamıştır. Etkinliklerini DP içindeki milliyetçiler kanalıyla sürdürmeye yönelmişlerdir.

DP içinde de müfritler-ılımlılar ayrımı Birinci Büyük Kongre'den itibaren açık hale gelmiştir. Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü çevresindeki ılımlılar İnönü'ye güven duyarak iki partili bir demokratik rejimin kurulabileceğine inanıyorlar, iki parti arasında gerilim tırmandırılmazsa bu yolla iktidara gelebileceklerini düşünüyorlardı. Oysa müfritler bu tutumu muvazaa olarak görüyordu ve keskin bir muhalefet yapılmasını istiyorlardı.

Bu dönemdeki müfritlik-mutedillik ayrımı pragmatiktir ve muhafazakârlık ve devrimcilik gibi ideolojik bir ayrıma oturmamaktadır. Aslında bu grupların hepsi sola karşı kapalılık açısından kolayca bir araya getirilebilirdir. Bu bir araya gelişte Sovyetler'in İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ile ilişkilerinde izlediği politikaların katkısı da yüksek olmuştur. Bir kişiyi karalamak için en pratik yol onu komünistlerle ilişkilendirmektir. Nitekim CHP'nin aşırıları da, DP'nin aşırılarını, Mareşal Çakmak'ın eski dostlarıyla kurduğu ilişkileri kullanarak komünistlerle ilişkilendirmeye çalışmışlardır.

Birinci Hasan Saka Hükümeti kuruluyor

İnönü, Recep Peker'in istifasını hemen kabul etmemiş, ona düşünmesi için bir gece süre tanımıştır. Ancak herhangi bir gelişme olmayınca Peker Hükümetinde Dışişleri Bakanı olan Trabzon Milletvekili Hasan Saka'ya Başbakanlığı vermiştir. İnönü, başbakanlık teklifini yapmadan önce Celal Bayar'la konuşarak onun görüşünü de almıştır. Celal Bayar, bu görüş alışın "âdet yerini bulsun" diye yapıldığını düşünmektedir. İlk mesleği öğretmenlik olan ve 1920 yılından beri miletvekilliği yapan *Hasan Saka, deneyimli ve ılımlı bir politikacıdır.*[109] İnönü, böyle bir kişiliği seçerek hem Parti'nin uzun geçmişini vurguluyor, hem de partiler arası gerilimin azaltılmasına katkıda bulunuyordu.

107 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 141.

108 Metin Çınar, *a.g.e.*, s. 248.

109 Fahir Giritlioğlu, *a.g.e.*, s. 206.

Hasan Saka, 10 Eylül 1947'de kabinesini kurdu. Yeni Kabine, genelde Recep Peker Kabinesi'nin üyelerinden oluşuyordu. Ancak Kabine'de Recep Peker dışında müfritlerden Mümtaz Ökmen ve Cevdet Kerim İncedayı da bulunmuyordu. Başbakan Yardımcılığı'na Mümtaz Ökmen'in yerine Faik Ahmet Barutçu, Dışişleri Bakanlığı'na da Hasan Saka'nın yerine Necmeddin Sadak getirilmişti. Bu bakanlığa Nihat Erim'in getirileceği konuşulmuşsa da İnönü onu korumak adına buna izin vermemiştir. Zaten 35'ler de kendi aralarında yeni kabineye girmek için hemen evet dememek, önce kendi aralarında müzakere etmek kararı almışlardır. 35'lerden Kasım Gülek'e Cevdet Kerim İncedayı'nın yerine Bayındırlık Bakanlığı önerilmiştir. Gülek de öneriyi 35'ler ve İnönü'yle konuştuktan sonra kabul etmiştir. Yine 35'lerden Mahmut Nedim Gündüzalp de Ticaret Bakanlığı'na getirilmiştir.[110]

Hükümet Programı'nda, 12 Temmuz beyannamesine atıf yapılarak; "[bu beyannamede] en keskin ifadesini bulan yeni iç politika devrinde Hükümetimizin başlıca vazifesi, bu geniş demokrasi rejiminin umdelerine dayanarak memlekette gittikçe gelişen bu sistemin ve onun temeli saydığımız siyasi emniyetin inkişafını sağlamaya çalışmak olacaktır" deniliyordu. Bu, iktidar ve muhalefet partilerinin idare karşısında farklı muamele görmeyecekleri konusunda bir güvence verilmesi demekti. Ayrıca "[ş]unu da açıkça belirtmeyi görev biliriz ki, düşünce ve kanı özgürlüğüne saygı göstermekte ne derece titiz davranacak isek, kanunların yasak ettiği aşırı sağcı ve solcu kışkırtmalara ve kuruluşlara karşı da çok uyanık ve tedbirli olmak kararındayız" denilerek de, Program'ın rejimin iki kırmızı çizgisine sadakati ifade ediliyordu.[111] İnönü, kendine öteden beri bağlı olan Hasan Saka'yı başbakan yaparak işlerin kendi istediği gibi yürütülmesini sağlayacak bir düzenlemeyi gerçekleştirmiş ve Hilmi Uran'ın deyimiyle fikir huzuruna kavuşmuştur.[112]

Kabine kurulduktan sonra da CHP ve DP arasındaki gerilimi azaltıcı jestler devam etti. İnönü, 12-26 Eylül arasında uzun süreli bir Doğu yolculuğuna çıktı. Seyahat sırasında partiler üstü konumunu sergilemeye özen gösterdi. Seyahate çıkarken bir DP milletvekilini de yolculuğa katılmaya çağırdı. DP, bu yolculuk için Muğla Milletvekili Nuri Özsan'ı görevlendirdi. Yolculuk sırasında her gittiği yerde CHP örgütleriyle DP örgütlerini ayrı ayrı ziyaret eden İnönü'nün dikkatini çeken bir husus ise *DP örgütlerinin CHP örgütlerine göre gençliğiydi.* Her gittiği yerde idarecilere partiler arasında tarafsız davranılması gerektiğini söyledi. Ankara'ya döndüğünde ise onu karşılayanlar arasında Fuat Köprülü ve diğer bazı DP milletvekilleri de bulunuyordu.[113] Celal Ba-

---

110 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 186-187.

111 Rıfkı Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, Ankara, 1979, s. 136.

112 Hilmi Uran, *a.g.e.*, s. 478.

113 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 36.

yar da o günlerdeki Kırıkkale ziyaretinde CHP başkanıyla görüştü.[114] Ardından CHP, bu yumuşayan ortam içinde *köktenci modernist tutumunu değiştirerek popülist modernist bir tutuma geçtiğini açık hale getirecek bir program değişikliğini gerçekleştirmek için Yedinci Kurultay'ını topladı.*

CHP'nin Yedinci Kurultayı toplanıyor

CHP'nin yedinci Kurultayı 17 Kasım 1947'de Ankara'da toplandı. CHP'nin çok partili rejime geçtikten sonra kendine çeki düzen verdiği kurultay olan bu kurultayda, 63 vilayetin milletvekilleri ve delegelerinden oluşan 782 aza mevcuttu.[115] 4 Aralık 1947'ye kadar *19 gün boyunca sürekli olarak çalışan* Kurultay'ın havasını Hilmi Uran şöyle anlatmaktadır:

> "[T]ek parti zamanlarında toplanan kurultayların sakin ve durgun havası yerine yedinci *Kurultayın havası her gün için pek asabi ve pek elektrikli idi.* Her delege, muhalefet çevrelerinin mütemadiyen döküp saçtığı eksikliklerden Partinin ve parti hükümetinin bir an önce silkinip kurtulmasını istiyor, Partiyi tenkit ediyor, hükümeti tenkit ediyor, onları daha hareketli, daha canlı ve daha becerikli görmek için yırtınıyor."[116]

Kurultay'ın başlamasından sonra Başkan Vekilliklerine, Sivas Milletvekili Şemsettin Günaltay ve İzmir Delegesi Mehmet Orhon seçilmiştir. İnönü, Parti Başkanı olarak Kurultayı açış konuşmasında, 1945 yılından beri demokratik rejimin gerekliliklerini tamamlamaya çalıştıklarını söyledikten sonra, 12 Temmuz 1947 beyannamesiyle gelinen noktayı anlatmakta; daha sonra "[b]üyük halk yığınlarımız ve her iki partinin geniş ve masum kütlesi emniyet havasının doğmasından memnunluk gösterdi" diyerek bu beyannamenin ülkede bir emniyet havasını doğurduğu saptamasını yapmaktadır. Konuşmasını 12 Temmuz beyannamesi paralelinde geliştiren İnönü, *en önemli sorun olarak gördüğü idarenin tarafsızlığı konusunda* yoğunlaşarak;

> "Nüfus, tapu, vergi, ilâm, karakol muameleleri gibi, vatandaşın en sade ve en küçük işlerinde devlet memurunun bir siyasi parti gayreti gütmesinden dehşet duyuyorum. Vatandaşı her şeyden bezdirecek daha elemli azap tasavvur edemem. Vatandaşı bu beladan kurtaracak tek çare, bu memurların tarafsız olmalarıdır"

demiştir.

---

114 Asım Us, *a.g.e.*, s. 716-717.

115 Bu Kurultay'ın zabıtları için bkz. *CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı*, Ankara, 1948.

116 Himi Uran, *a.g.e.*, s. 481.

1940'larda İnönü (İsmet İnönü Albümü).

İdare'nin halkla ilişkisinin en çok aşındığı yerler olan hudut bölgeleri ile İskân Kanunu'nun uygulandığı Doğu Anadolu üzerinde de ayrıca durmuştur.

Konuşmasında, Kongre'de CHP'nin Tüzüğünde yapılacak değişikliklerin nedenlerini de açıklamıştır. Tüzükte yapılacak değişikliklerle kendisinin, parti başkanlığını sürdürürken, aynı zamanda partiler üstü kalabilmesinin nasıl sağlanacağı üzerinde durmaktadır:

> "Kurultayın Genel Başkan Vekili seçmesi şekli, bütün yetkileri elinde bulundurmak şartiyle, hukukça ve hükümce, benim vaziyetimi her türlü tereddütten kurtaracak mahiyettedir. Partinin bütün faaliyetlerine hâkim olacak ve milletvekili seçimini idare edecek *Başkan Vekili, hakikatte partinin tam selahiyetli şahsiyeti olacaktır*."[117]

İnönü'nün konuşmasında, muhalefetin iktidar partisini denetlemesini artıracak ve önemli konularda halkın bilgilenmesini sağlayacak iki mekanizma önerilmektedir. Bunlardan birincisi muhalefet partisinin gensoru açmasına olanak vermek, ikincisi ise Partili milletvekillerinden belli bir sayıdakilerden fazlasının istemesi halinde parti gruplarında belli konuların açık oturumlarda konuşulabilmesidir.[118]

İnönü'nün Kurultay'ın gündemine getirdiği bir başka kritik konu Halkevleri konusudur. İnönü, "[h]epsi bir araya geldiği vakit çok verim verebilecek aydınlarımızı, köy ve kasabalarımızda, hatta şehirlerimizde bir araya getirmemekle zarar göreceğimizden korkuyorum" dedikten sonra *Halkevleri için partiler üstü bir işlev önermektedir*:

> "1) Kültür müessesesi olarak çalışmak esastır. Bu çalışmada her partinin mensubu, bütün kabiliyetini emniyetle kullanabilmeli, yani idareye makul surette iştirak imkânı olmalı,
>
> 2) Siyasi partiler muayyen zamanlarda toplantılar için istifade edebilmelidir."[119]

---

117 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 20.

118 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 20.

119 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 21.

Bu konuda Celal Bayar'dan öneri isteyen, ancak bir yanıt alamayan İnönü, şimdi bu konuyu Kurultay'ın gündemine getirmektedir. Konuşmasının sonuna doğru da 1950 seçimlerine kadar Basın Hürriyeti, Polis Kanunu, Seçim Kanunu, Memurin Kanunu ve Muhakeme teşkilatı meseleriyle ilgili tüm kanunların çıkarılacağını ve idari tedbirlerin alınacağını bildirdikten sonra, konuşmasını *"Cumhurbaşkanı bulunduğum müddetçe huzurunuzda tekrar söz söylemeyeceğim"* diyerek sonuçlandırmıştır.

Daha sonra 25 kişilik Tüzük ve Program, 35 kişilik Dilek, 15 kişilik Hesap ve 25 kişilik Halkevi komisyonları seçilmiştir. Kurultay'da kabul edilen *yeni Tüzük, Parti'yi Hükümetten ayrı çalışan bir kurum haline getirmek gayesindedir.* Kurultay'ın en yüksek karar organı haline getirildiği Parti'de, tüm organlar da buna uygun hareket edecek, Kurultay'ın direktiflerine göre görevlerini yapacaktır. Kurultaylar bu nedenle artık 4 yılda bir değil, 2 yılda bir toplanacak ve iki başkan vekili değil, iki başkan seçecektir. Ayrıca Kurultay'ı teşkil edecek üyeler saptanırken il kongreleri artık 2 üye değil 4 üye seçeceklerdir. *Bu, aynı zamanda Parti'nin yönlendirilmesinde taşranın ağırlığının artması anlamına da gelmektedir.*

Tüzükte, İnönü'nün açılış konuşmasında sözünü ettiği, Genel Başkan'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi halinde Parti'nin yönetiminin Genel Başkan Vekiline geçmesine ilişkin değişiklik de yapılmıştır. Genel Başkanın Parti'nin Yüksek İdaresi'ni elinde tutacağı ibaresi de çıkarılmıştır. Genel Başkanın yetkilerini sınırlayan bir başka gelişme de *Parti Divanı'nın eskisinden farklı bir şekilde tanımlanması* olmuştur. Gizli oyla seçilen Parti Divanı, Kurultayın toplanmadığı zaman zarfında partinin sevk ve idaresini elinde tutacak, aynı zamanda Parti ile Parti Hükümeti arasındaki işbirliğini sıkılaştırıp Hükümetin başarısına katkıda bulunacaktır. Devamlı bir temas ve tesanüt organı olacaktır. *Adeta bir kurmay işlevi görmesi beklenmektedir.* Meclis Grubu'na görüşme konuları götürebilecek olan Divan, kendi üyeleri arasından 12'sini Parti İdare Heyeti olarak, bunlardan birini de Parti Genel Sekreteri olarak seçecektir. *Genel Başkan Cumhurbaşkanlığından ayrıldığındaysa denetimi yeniden ele alacaktır.* Bu durumda Tüzüğün 70'inci Maddesinde Parti prensiplerini, Parti politikasını ve ülkülerini savunmak, Parti adına söz söylemek yetkisi Genel Başkanda olacak ve Genel Başkan Vekilinin görevleri de 71'inci maddeye göre Genel Başkanca belirlenecektir.

Az önce de değindiğimiz gibi seçim örgütlenmesinde taşra teşkilâtının etkisi önemli derecede artırılmıştır. Tüzüğün 148'inci Maddesine göre milletvekili adaylarının yüzde 70'inin illerce, yüzde 30'unun ise Parti Divanı'nca gizli oyla saptanması esası kabul edilmiştir. Tüzükte yapılan değişikliklerle CHP yukarıdan aşağı yönetilen bir parti olmaktan çıkarak, aşağının iradesinin önemli hale geldiği bir parti olma yönünde önemli bir yol almıştır.

Program taslağı Parti'nin 1943'te kabul edilen programına göre çok daha özenle hazırlanmış ve gelişmiş bir metindir. Program taslağı konusunda özellikle de *CHP'nin altı oku üzerindeki tartışmalar, tüzüğün görüşülmesine göre çok daha gergin ve çatışmalı olmuştur.* Görüşmeler sırasında Komisyon sözcülüğünü 35'lerden Vehbi Sarıdal yapmıştır. Kurultay'da Program Tasarısı görüşülürken devlet idaresinin prensiplerine ilişkin birinci maddesine "Türk milletinin idare şekli kuvvetlerin birliği esasına dayanır" ibaresi eklenmiştir. Taslak'ta partinin vasıflarına ilişkin 6 ilkeden *Cumhuriyetçilik* ilkesine 1943 Programı'na göre "Milletin, egemenliğini, tek dereceli seçimle oluşan TBMM vasıtasıyla kullanacağı" hususu eklenmiştir. Bu madde Kurultayda hiç tartışılmadan kabul edilmiştir.

Taslaktaki *milliyetçilik* maddesi, 1943 Programı'na göre daha kapsamlı bir biçimde yazılmıştır. Bu genişlemede Anadolucu grubun etkisini gözlemek olanaklıdır. Millet; "dil, kültür, ülkü ve tarih birliği ile saadet ve felaket ortaklığına inanmak, ortak yurt sevgisi taşımak gibi tabii ve ruhi bağlarla birbirine bağlı yurttaşların kurduğu sosyal ve siyasal bir bütün" olarak tanımlanmaktadır. 1943 Programı'nda bir millet tanımı verilmezken, bu taslakta bu tanımın verilmiş olmasının yanında ayrıca *ilk kez millet tanımı "vatan toprağı" ile de ilişkilendirilmektedir.* Bu tanımdaki yeni öğelerde CHP içindeki Anadolucu grubun etkisini gözlemek olanaklıdır. Bu genişletmeye rağmen Kurultay'da bu madde üzerinde uzun görüşmeler yapılmıştır. Anadolucu gruptan Fahri Kurtuluş, bu madde görüşülürken Komünizmin vatan hainliği olduğunu ve Kurultay'ın bu konuda mücadele kararı alması gerektiğini söylemiştir. Diğer bir tartışma konusu ise Türk milliyetçiliğinin ırk kavramı üzerine kurulmaması olmuştur. Hamdullah Suphi Tanrıöver, ırka dayanan bir yönetim kurulamayacağını ama ırkın bir hakikat olduğunu söylemiştir. Ama bu konularda verilen önergeler kabul edilmemiştir. Milliyetçilik maddesi, Komisyon'un getirdiği Taslak'ta çıkartılmış bulunan, 1943 Programı'nın *"[m]illiyetçiliği Türk milleti için en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve anayolu biliriz" ibaresi* Kurultay'da maddeye yeniden eklenerek kabul edilmiştir.

Komisyon'dan gelen taslakta 1943 Programı'ndaki *Halkçılık ilkesi* yeniden yazılmıştır. Yeni tanımda *"[h]alktan olarak, halk için çalışır ve halkın faydasını her faydanın üstünde tutarız" ibaresine yer verilmiştir.* Artık 1943 Programı'nda bulunan "vatandaşın devlete karşı görevinden" hiç söz edilmemektedir. Aynı biçimde 1943 Programı'nda bulunan "sınıf mücadelesi yerine içtimai nizam"dan da söz edilmemektedir. Bu madde Kurultay'dan hiçbir değişiklik önerilmeden olduğu gibi geçmiştir.

Program üzerinde görüşmeler yapılırken en çok tartışılan ilke ise *devletçilik* olmuştur. Çok partili bir rejime geçilince CHP, bu ilkesini de toplum-

daki eleştirileri göz önünde tutarak yeniden gözden geçirmek gereğini duymuştur. Devletçilik konusundaki eleştiriler genellikle sınırının belirsizliği üzerinde yoğunlaştığı ve savaş içinde alınan önlemler devletçilikle karıştırıldığı için bu konuda ayrıntılı tanımlamalar yapılarak netlik sağlanmak istenmiştir. *Programın Yedinci Maddesinde genel olarak devletçiliğin amacı ortaya konulmuştur.* Devletçiliğin, millî ekonomiyi bir bütün olarak kısa zamanda geliştirmek yoluyla milletin yaşama şartlarını dünyanın bugünkü gereklerine uygun ve üstün bir seviyeye ulaştırmak amacından doğduğu belirtildikten sonra, bu ilkenin millî ekonominin her kolunun birbirini tamamlayıcılıklarını göz önünde tutarak teknolojiyi geliştirmeyi ve millî sermayenin yurt ekonomisi için en yararlı alanlarda kullanılmasını gerekli gördüğü üzerinde durulmaktadır. Bu madde genel mânada ülkenin kalkınması meselesini işaret eder. Ancak bu amacın nasıl gerçekleştirileceği konusunda özel ve devlet arasında yapılmış bir özne tercihi yoktur. Bu konudaki tercihler diğer yedi maddeye bırakılmıştır. Sekizinci Maddede devletin özne olacağı konular "millî ekonomide kamu menfaatlerini ve hizmetlerini ve millî savunmayı sağlamak için devletin lüzumlu gördüğü alanlar" olarak tanımlanmış, ama bu genel tanımla yetinilmeyerek büyük maden işletmeleri, büyük enerji santralleri, ağır endüstri, savunma endüstrisi, bayındırlık işleri ve kamu hizmetlerini ilgilendiren Ulaştırma ve PTT girişimleri de birer birer sayılmıştır.

Dokuzuncu Madde, Sekizinci Madde dışındaki tüm alanlarda özel sektörün teşvikini ve özel sektöre güvence verilmesinin esas olduğunu belirtmektedir. Bu alanlarda devletin girişimlerde bulunması, özel sektörün başarılı olmaması ya da kârlı bulmaması dolayısıyla işe girişmemesi koşuluna bağlanmıştır. Ayrıca bu maddede devletin kâr amaçlı ziraat yapmayacağı da belirtilmiştir. Onuncu Maddede de kanunlarda ve tüzüklerde devlet girişimleri ve özel girişimlerin eşit tutulacağı sözü verilmekte, devletin tüzel teşebbüslerinin Kooperatif ve Anonim Şirketlerle ortaklık yapmasının yolu açılmaktadır. Onbirinci Maddede ekonomik faaliyetleri düzenleme ve denetleme zorunluluğu, Onikinci Maddede "devlet iktisadi işletmelerinde" fiyat politikalarının halkın yaşama koşullarını zorlamayacak düzeyde tutulması, On Üçüncü Maddede çalışma hayatının sosyal adalet ve güvenlik içinde yürütülmesini sağlayacak tedbirler alınması, On Dördüncü Maddede ise millî ekonomi faaliyetlerini planlara bağlamak ve uygun görülecek tedbirlerle ve programlarla belli süreler için hükümete teklifler yapmak üzere uzmanlardan ve ilgililerden oluşan yetkili bir *"Genel Ekonomi Meclisi"* kurulması öngörülüyordu. Bu On Dördüncü Madde Türkiye'nin devletçiliğinin planlı olması gerektiği biçiminde ya da 1932'de kaldırılmış bulunan liberal eğilimi yüksek Âli İktisat Meclisi'nin geri dönüşü olarak da okunabiliyordu.

Komisyon'un Kurultay'a gönderdiği Taslak'ta, 1943 Programı'na göre *daha*

kısaltılmış bir laiklik tanımı yapılmıştır. Taslak, temelde iki boyut üzerinde durmaktadır. Birinci boyutta, "devlet idaresinde bütün kanunların, nizamlarının ve usullerinin, muasır medeniyete, ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılması ve tatbik edilmesi, din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulması" üzerinde durulurken; ikinci boyutsa "[d]in anlayışı vicdan işi olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masun" olduğunu, "hiçbir vatandaşa kanunların men etmediği ibadet ve ayinlerden dolayı karşılamayacağı"nı belirtiyordu. Laikliğin bu iki boyutu 1943 Programı'nda da yer almıştı. Ancak bu programda bulunan "Parti millî dilin ve millî kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve tesirlerinden masun kalınmasını Türk milletinin, hali ve istikbali için lüzumlu sayar" ibaresine 1947 Programı'nda yer verilmemişti. Böylece *yeni programda dinin kısa erimli amaçlarla kullanılması da dışlanılarak laiklik anlayışının geliştirildiği söylenilebilir*.

Kurultay'da laiklik maddesinde uzun görüşmeler yapılmıştır. Ama bu görüşmeler, maddenin içeriğinden ziyade tek parti döneminin din konusuyla ilgili uygulamalarına yoğunlaşmıştır. Esasa ilişkin tek tartışma, Diyanet İşleri'nin varolan işlevlerinin siyasetin dine karışması anlamına geldiği üzerinde durularak bu durumun laiklik ilkesiyle bağdaşmadığının dile getirilmesiyle olmuştur. Bu konudaki önerilenler genellikle Diyanet İşleri'nin devlet bütçesinden ödenek almaması, Vakıflar İdaresi'nin güçlendirilerek gelirlerinin Diyanet İşleri'ne tahsis edilmesi, Diyanet İşleri'nin de faaliyetlerini bu gelirlerle ve bu mülklerle geliştirmesi yönündedir. Böylece hem diğer azınlıkların din örgütlenmesine karşı İslam dini alanında bir ayrıcalık yaratılmamış olacak, hem de devletin dine karışmasıyla laiklik ilkesi ihlal edilmemiş olacaktı. Sinan Tekelioğlu ve Dr. Emin Karpuzoğlu bu tür öneriler getirmelerine rağmen müzakerelerin bu esas üzerinde yoğunlaşmasını sağlayamamışlardır.

Eleştiriler tek parti dönemi uygulamasının din eğitimini ihmal etmesi, din müesseselerinin harap olması ve din adamlarına verilen ücretlerin düşüklüğünün onları "muhtaç" bıraktığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu durumdan yakınılırken din eğitimini verecek bilgili kişiler kalmadığı, din eğitimi kalmadığı için de ahlâksızlığın arttığı gibi gerekçeler kullanılmıştır. Ama müzakerelerin kızışması Hamdullah Suphi Tanrıöver'in konuşmasıyla başlamıştır. Eski Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver, din konusunu öne alan bir konuşma yapınca; müfrit gruptan Behçet Kemal Çağlar, CHP'nin sol kesiminden Cemil Sait Barlas ve 35'lerden Tahsin Banguoğlu sert konuşmalar yaptılar. Sonunda Komisyon'un laiklik konusundaki önerisi olduğu gibi kabul edildi. Din eğitimi konusunda verilen önergelerin konuşulması da program müzakerelerinin sonuna bırakıldı.[120]

Program'ın On Altıncı Maddesinde ise, altı oktan bir diğeri olan *devrimcilik*

120 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 448-460.

ilkesi genişletilerek yeniden yazılırken, CHP'nin 1943 Programı'nda yer alan "Parti, devlet ve millet işlerinde tedbir bulmak için tedrici ve tekâmüli prensiple kendini bağlı tutmaz" cümlesi çıkarılmıştır. Artık *evrimsel bir gelişme dışı pozisyon açıkça savunulmamakta* ve CHP devrimciliği "geri kalmış hayat düzeninin tasfiyesi ve yerine ileri medeniyet kurumlarının konması manasına gelir" diyerek, bulanık bir tanımla yetinilmektedir. Komisyon'un hazırladığı metin, üzerinde hiçbir konuşma olmadan olduğu gibi kabul edilmiştir.

Yeni programında CHP'nin geriye çekildiği bir başka konu, bu çalışmanın bu cildinde ayrıntılı olarak ele aldığımız Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu olmuştur. Program'ın Kırk Üçüncü Maddesinde "Toprak kanununun ana prensipleri mahfuz kalmak üzere bu kanunun *mülkiyet güvenliği, toprak sahiplerine bırakılacak azami miktar ve kamulaştırma değeri bakımından gözden geçirilmesini faydalı buluruz*" denilmektedir. Bu madde de Kongre'de üzerinde hiçbir görüşme yapılmadan kabul edilmiştir.[121] Yine benzer bir geriye çekilme orman konusunda yeni programın Ellinci Maddesinde de görülmektedir. Bu maddede "3116 sayılı orman kanununun esasları mahfuz kalmak şartiyle 4785 sayılı kanun hükümlerinin gözden geçirilmesini ve ihtiyaca uygun bir hale sokulmasını gerekli buluruz. Yetiştirilecek özel ormanların kamulaştırılmayıp bu yolda teşebbüse girenleri teşvik etmeyi ve bunlara her türlü yardımı yapmayı faydalı sayarız" denilmektedir.[122]

1943 yılı programında yer almayan ticaret konusuna, 1947 Programı'nda üç madde halinde yer verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı içinde bu alana Millî Korunma Kanunu'yla yapılan müdahalelerin yarattığı düşünce karışıklıklarını gidermek üzere, Elli Üçüncü Maddede "[t]icareti, millî ekonominin gerekli bir unsuru ve serbest rekabeti de millî ticaretin gelişmesi için başlıca şart sayarız" denilmiştir.[123]

Kurultay'da en çok tartışılan konulardan biri de kabatoj ulaştırmalarında özel girişimcilere sadece eşya taşıma açıkken, yolcu taşımacılığının da açılması olmuştur. Bu madde, Ulaştırma Bakanı'nın karşı çıkmasına rağmen kabul edilmiştir.[124]

1947 Programı'nda, 1943 Programı'nda hiç yer almamış bir konu olarak sosyal politikalara on bir madde halinde yer verilmiştir. Ayrıca 1947 Programı'nda tekrardan ayrıntısıyla yazılan bir diğer konu da Millî Eğitim Politikası olmuştur. 95'inci Maddede, eğitim ve öğretimle yetiştirilecek yurttaşlarda nasıl bir formasyon sağlanmak istendiği tanımlanırken kullanılan "*[t]arihimizin ilham ettiği millî karakteri ve millî geleneğimize uygun bir ahlâkı*

121 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 480.
122 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 482.
123 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 487.
124 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 490-498.

her vasfın üstünde tutmak ve mutluluğu millete hizmette aramak" ibaresi dikkat çekmektedir. Bu ifadeden rahatsız olan Muhittin Baha Pars, "ahlâkı" kelimesi sonrasına "Cumhuriyet'in esası olan hürriyete dayanan kanaat ve irade sahipliğini" ifadesinin eklenmesini önerdiyse de Kurultay'a kabul ettirememiştir. Ayrıca Program'ın 97'nci Maddesinde de "Türk dilini kendi yapısının zengin imkânları içinde organik bir gelişmeye mazhar kılmak amaçlarımızdandır" denilerek dil konusundaki eleştiriler de karşılanmak istenmiştir.[125] Program Taslağı'nın görüşülmesinin sonuna gelindiğinde, din eğitimine ilişkin olarak verilmiş çok sayıda önerge gündeme alınmıştır. Millî Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, Hükümet'in ve Parti'nin bu konu üstünde gerekli hazırlığı yaptığını söylemiş ve konunun Hükümet'e ve Parti Divanı'na bırakılmasını istemiş, Kurultay da bu talebe uymuştur.[126]

Halkevi Komisyonu, Halkevlerinin İnönü'nün tanımladığı biçimde işlev görebilmesini, bu kuruluşların bir tesis haline getirilmesine bağlamıştır. Genel Kurul da bu öneriyi aynen kabul etmiştir (Daha sonra tesis kurmak için gerekli fon sağlanamadığı için bu karar uygulamaya geçmemiştir).[127]

Kurultay tüzük ve program değişikliğini gerçekleştirirken, İnönü-Recep Peker gerginliğinin açıkça sergilenmesine de olanak vermişti. İnönü 12 Temmuz Bildirisi'ni yayınladıktan sonra, hem kendisinin hem de Hükümetin faaliyetlerinin bu çizgide kalmasına özen gösteriyordu. Recep Peker ise 12 Temmuz Bildirisi'nin, kendisini, demokrasiyi memlekette yerleştirmek için iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkileri düzeltmeye çalışmayan bir yönetici olma durumuna düşürmüş olmasından rahatsızdır. Bu rahatsızlığını Kurultay'da yaptığı konuşmada şu sözlerle ifade etmiştir:

> "12 Temmuz Bildirisi bir hükümetin Büyük Millet Meclisine karşı Anayasanın koyduğu hükümlerle sorumluluğu esasının icabı olan vazife anlayışını değiştirmeye amil olacak ne bir mahiyet ve ne de bir kıymet ifade etmez. Partiler üzerinde yüksek hakemlik gibi bir anlayışa ruhum bütün vazifemin devamı boyunca asla intibak etmedi. [...] Devletimizin bugünkü hayatında normal çalışan partiler üzerinde hakem olamaz. Bunu Grup nutkunda da belirtmiştim. Samimi bir duygu olarak arzetmekte fayda görüyorum ki bilhassa Demokrat Parti muhitlerinin, partilerin üstünde tarafsız yüksek hakem tarzında bir anlayışı desteklemesini Türkiye'de demokratik hayatın davacısı olarak meydana çıkmış bir partiye asla yakışmaz bir hareket telâkki ederim. Arkadaşlarım yüksek hakem millettir."[128]

---

125 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 501-503.

126 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 514.

127 Hilmi Uran, *a.g.e.*, s. 481-482.

128 Rıfkı Salim Burçak, *a.g.e.*, s. 145.

Bu gerilim, Kurultay'ın sonunda yeni tüzüğe göre yapılan seçimlere de yansımıştır. 782 delegeden 645'inin oy kullandığı bu seçimlerde, oy kullananların sayısındaki düşüklüğün önemli nedenlerinden biri Kongre'nin 19 gün sürmesi olmuştur. Delegelerin bir kısmı illerine dönmek zorunda kalmıştır. İnönü, 645 delegeden 595 üyenin oyunu alarak Genel Başkan seçilmiştir. Recep Peker'e ise aday olmamasına rağmen Genel Başkanlık için 25 oy çıkmıştır. Başkan Vekilliği için yapılan seçimde ise 646 oy kullanılmıştır. Seçimi 328 oy alan Hilmi Uran kazanırken, bu mevki için aday olan Recep Peker 159 oy almıştır. Gençlerin ya da 35'lerin adayı olan Hüseyin Cahit Yalçın ise 45 oy alabilmiştir. Ayrıca aday olmayan Şükrü Saracoğlu'na da 27 oy çıkmıştır.[129] Bu oylama, değişik grupların parti içindeki durumlarını oldukça iyi yansıtıyordu.

Yeni tüzüge göre, Parti Divanı üyelikleri ile yedek üyelikleri için ayrı ayrı seçim yapılmıştır. Divan üyeliği için yapılan seçimde 641 üye oy kullanmıştır ve en yüksek oyu 543 oyla Ali Rıza Türel almıştır. İkinci sırada 527 oy alan Şükrü Kaya, üçüncü ve dördüncü sırada ise 514 oy alan Tevfik Fikret Sılay ve Nurullah Esat Sümer bulunmaktadır. 501 oy alan Recep Peker yedinci, 448 oy alan Hüseyin Cahit Yalçın on beşinci sırada, 351 oy alan Vehbi Koç ise otuz üçüncü sırada bulunuyordu. İlginç olan Nihat Erim'in 219 oy alması ve Divan Kurulu'na seçilememesi olmuştur. Kurultay sonrasında CHP Genel Sekreterliği'ne Tevfik Fikret Sılay getirilmiştir.

Kurultay sonrasında İnönü'nün, Recep Peker'in bu eleştirilerine verdiği yanıtlar, Nihat Erim'in kaleminden *Ulus* gazetesinde arka arkaya yayınlanan bir seri yazıyla verildi.[130] Nihat Erim bu yazılarında Recep Peker'in 12 Temmuz Bildirisi'nin yazıldığı dönemdeki kararsız tutumlarına, çelişkilerine işaret etmektedir. Aslında Kurultay öncesinde Falih Rıfkı Atay'ın *Ulus*'un başyazarlığından ayırılmasıyla başlayan *Recep Peker grubunun tasfiyesi* Kurultay sırasında ve Kurultay sonrasında sürmüş ve Pekerci adaylar, Meclis Grubu'nda yapılan seçimleri de kazanamamışlardır.[131]

12 Temmuz Bildirgesi ve CHP Yedinci Kurultayı'ndaki gelişmeler, DP içindeki gerilimi yükseltiyor ve Millet Partisi'nin doğmasına yol açıyor

12 Temmuz Bildirisi sonrasında yaşanan gelişmeler ve Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü gibi DP'liler ile İnönü ve CHP'nin yeni yönetimi arasında yaşanan uyum, DP içindeki müfritleri rahatsız etmeye başlamış-

129 CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, *a.g.e.*, s. 533.

130 Nihat Erim, "Bay PEKER ve Meselesi", *Ulus*, 4, 5, 6, 7 Aralık 1947.

131 Rıfkı Salim Burçak, *a.g.e.*, s. 148-149.

tı. Deneyimli siyasetçi Celal Bayar, DP'nin halk arasındaki desteğinin yüksek olduğunu, çatışmalarla yol kazası yaratılmazsa iktidara gelebileceklerini düşünüyordu. Bu nedenle de uyumlu bir tavır sergilemeyi en akılcı strateji olarak değerlendiriyordu.

Parti'nin müfrit kanadını oluşturanlar ise Celal Bayar ve arkadaşlarının bu stratejisine iki güdüyle karşı çıkıyorlardı. Bir grup samimi olarak kongresinde Hürriyet Misak'ı ilan etmiş *bir partinin yumuşamasını halkı aldatmak olarak görüyorken*, bir grup da parti içinde daha hâkim konumlar elde etmek için, bu yumuşamayı Celal Bayar ve çevresini eleştirmek bakımından bir fırsat olarak kullanıyordu. Hikmet Bayur, Recep Peker'in tasfiyesinden sonra yumuşama konusunda Demokrat Partilileri uyaran yazılar yazdı. Çatlak ilk olarak 1948 yılı Ocak'ında toplanan İstanbul İl Kongresi'nde ortaya çıktı. Kenan Öner yanlısı delegeler Bayar'a saldırdılar. Kenan Öner önce İl Başkanlığından, 16 Ocak 1948 günü de Demokrat Parti'den ayrıldı. Öner, Bayar ve çevresini parti içi muhalefeti sindirmekle suçluyordu.[132] Ona göre Bayar ve arkadaşları İnönü aleyhtarlarını Parti'de yaşatmamak konusunda kararlıydı. Ulaşılan noktada bu konuda İnönü'yle Bayar'ın gizli bir anlaşmalarının bulunduğuna inanmıştı.

Celal Bayar'ın ve Adnan Menderes'in hiçbir şekilde bir uzlaşma olmadığı konusunda yaptığı konuşmalar bu eleştirilerin sonunu getiremedi. 22 Aralık 1947'de TBMM'de 5142 ve 5143 sayılı kanun tekliflerinin kabul edilip milletvekillerinin aylık ve yolluklarının artırılması da DP içindeki parçalanmaya katkı yaptı. Bu kanun tekliflerini imzalayanlar arasında DP'li Fikri Apaydın ile Haydar Aslan da bulunuyordu. DP grup sözcüleri, teklifler TBMM'de görüşülürken bu tekliflere karşı olduklarını söylemelerine rağmen, DP milletvekili Kemal Silivri lehte oy kullandı. Bu tutum DP'nin samimiyeti konusunda kamuoyunda büyük bir soru işareti yarattı. Halk arasında Fuat Köprülü'nün *"[k]ırmızı oy sandığa, maaş zammı cebe"* dediği yayılmıştı. DP yöneticileri bu olumsuz havaya bir çözüm olarak milletvekillerinin alacakları zamları Parti'ye vereceğini ilan etti.[133]

Bu tartışmalı ortamda DP Meclis Grubu, yönetim kurulu seçimlerini yenilemeye gitti. Grup Fuat Köprülü'yü başkan vekililiğine yeniden seçmeyince, Bayar seçimin tüzüğe aykırı olduğunu söyleyerek, grup başkanlığından çekildi.[134] Genel İdare Kurulu'yla Meclis Grubu arasında ciddi bir ihtilâf doğ-

132 Rıfkı Salim Burçak, *a.g.e.*, s. 151-152.

133 Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 202.

134 Aslında Celal Bayar'ın da Fuat Köprülü'yle arası iyi değildi. Onun Adnan Adıvar, Rauf Orbay, Ahmet Emin hizbiyle hareket ettiğini düşünüyordu. Ama Öner ile Köprülü arasında yürütülen çatışmanın sonunda kedisine dönük olduğunu görüyor ve bu çatışmada Köprülü yanında vaziyet alıyordu. Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük, Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, Nisan 1992, s. 182.

du. İki grup arasında yapılan görüşmelerden sonra grup yönetim kurulu seçimleri yenilendi. Ancak Fuat Köprülü bu seçimde de kaybetti. Bunun üzerine Bayar, maaş zammını alıp Parti'ye vermeyen 19 milletvekilinin listesini açıkladı. Bu açıklamalar çatışmayı alevlendirince de Bayar ikinci kez grup başkanlığından istifa etti.[135] *Bayar ve çevresi DP'yi yönetemez hale gelmişti.* Bunun üzerine DP yönetimi zecri tedbirlere başvurdu. 10 Mart 1948'de Hamit Şevket İnce başkanlığında toplanan Haysiyet Divanı, Afyon Milletvekili Sadık Aldoğan'ı, İstanbul milletvekilleri Kemal Silivri ile Osman Nuri Köni'yi, Muğla milletvekilleri Necati Erdem ile Dr. Mithat Sakaroğlu'nu partiden çıkardı. Bunun üzerine Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Tengirşek, İstanbul Milletvekili Enis Akaygen, Eskişehir milletvekilleri Emin Sazak ve Ahmet Oğuz ve Kütahya Milletvekili Hasan Dinçer izlenen siyasete iştirak etmediklerini bildirerek toplu olarak Genel İdare Kurulu'ndan istifa ettiler. Parti Meclis Grubu da hem ihraçları tanımamaya karar verdi, hem de Grup Başkanlığına Celal Bayar'ın yerine Fuat Hulusi Demirelli'yi seçti. Bu gelişmeler üzerine de Parti Genel İdare Kurulu bu altı kişiyi istifa dilekçelerini yayınladıkları gerekçesiyle Haysiyet Divanı'na vererek 24 Mart 1948'de Parti'den ihraç ettirdi.[136]

Parti'den uzaklaştırılan bu büyük grup, boşta kalınca yeniden örgütlenme arayışına girdi. Parti içinde yeni adımlar atılmaya başlandı. Afyon milletvekilleri Mehmet Aşkar ve Şahin Laçin, Burdur Milletvekili Ahmet Çınar, Çanakkale milletvekilleri Ali Rıza Kırsever ve Behçet Gökçen, Edirne milletvekilleri Bahattin Öğütmen, Fethi Erimçağ ve Mehmet Öktem, İçel Milletvekili Haydar Aslan ve Muğla Milletvekili Asım Gürsu ortak bir bildiri yayınlayarak DP kurucularını diktatörlükle suçladılar. Çıkarılan arkadaşlarının partiye alınması için Büyük Kongre'yi bekleyeceklerini o tarihe kadar grup toplantılarına katılmayacaklarını ilan ettiler. Bu on milletvekili de 7 Mayıs 1948'de Parti'den çıkarıldılar. Bu arada Sinop milletvekilleri Suphi Batur ve Enver Kök de DP'den istifa ettiler.[137] Uzaklaştırmalar ve istifalar sonucunda milletvekillerinden 23'ünü kaybeden DP'nin milletvekili sayısı 54'ten 31'e düştü.

Bir diğer açıdan bakıldığındaysa Meclis'teki bağımsız milletvekili sayısı 23 artmış oldu. Bu bağımsız milletvekillerinden 13'ü *Müstakil Demokratlar Grubu'nu* kurdular[138] ve Meclis'te kendilerine tahsis edilen grup odasını kullanmaya başladılar. Bu grup, yayınladıkları bildiride de gerçek Demokrat Par-

---

135 Cem Eroğul, *a.g.e.*, s. 40.

136 Cem Eroğul, *a.g.e.*.s. 40.

137 Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 233.

138 Bu grup içinde; Ahmet Ali Çınar, Ali Rıza Kırsever, Ahmet Oğuz, Ahmet Tahtakılıç, Behçet Gökçen, Fethi Erimçağ, Hasan Dinçer, Hazım Bozca, Haydar Aslan, Mehmet Aşkar, Mithat Sakaroğlu, Necati Erdem, Şahin Laçin yer alıyordu. Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 234.

ti'yi kendilerinin temsil ettiğini, amaçlarının DP'nin düşürüldüğü acıklı hali Büyük Kongre'de ortaya koyarak halkın tercihini yapmasını sağlamak olduğunu, o tarihe kadar da bütünlüklerini koruyacaklarını açıklıyordu. DP'nin kurucularının bu davanın adamı olmadığının propagandasını yapıyorlardı.

Müstakil Demokratlar, DP'yi kuruculara bırakmak istemiyordu. Oysa İstanbul Kongresi sonrasında Parti'den istifa eden Kenan Öner yeni bir parti kurma eğilimi taşıyordu. Kenan Öner grubu Meclis'teki parti grubunda güçlüydü. Bu durum daha önce de değindiğimiz gibi krizlere yol açmıştı. Bu çatışmayı çözümlemek için Ahmet Tahtakılıç ve arkadaşları Karpiç'te bir yemek düzenledilerse de Celal Bayar ve arkadaşları yemeğe katılmayarak çatışmayı sürdüreceklerinin işaretini verdiler. *Kenan Öner Şubat ayı başında Ankara'ya giderek* içinde Hikmet Bayur, Osman Bölükbaşı, Osman Nuri Köni ve Mustafa Kentli'nin de yer alacağı bir *partinin başına geçmesini Mareşal'e önermiştir*. Mareşal yaşlı olduğu için böyle bir pozisyonu kabul etmeyeceğini ama bu partiyi destekleyeceğini söylemiştir.[139] Yani DP içinde çatışma derinleşirken yeni parti kurma arayışları su yüzüne çıkmamıştır ama Müstakil Demokratlar Grubu kurulduktan sonra, yeni parti kurma eğilimi güçlenmiştir.

Nihayet *20 Temmuz 1948'de* Mareşal Fevzi Çakmak, Enis Akaygen, Hikmet Bayur, Kenan Öner, Mustafa Kentli, Osman Bölükbaşı, Sadık Aldoğan, Osman Nuri Köni, Enver Kök, Suphi Batur, Yusuf Kemal Tengirşek, Ahmet Tahtakılıç, Hasan Dinçer, Ahmet Oğuz, Şahin Yalçın ve Reşat Aydınlı *Millet Partisi'ni kurdular*. Mareşal Fevzi Çakmak onursal başkanlığı, Hikmet Bayur ise genel başkanlığını yapacaktı. Parti'nin programına göre,

> "Cumhuriyet, adalet, liberallik, milliyetçilik esasına bağlı, emin bir seçim ile meydana gelecek olan millî iradeyi hâkim kılmak, bu iradeye ve insan haklarına uygun bir hükümetin kurulmasına çalışmak, hakka ve adalete inanmakta, hakkın yalnız 'ameli bir takdir prensibi' değil, 'ahlâki bir gaye' ve 'iman unsuru' olduğunu kabul etmekte, bir zümrenin bir içtimai sınıfın diktatörlüğünü 'istihdaf' eden doğu örneği demokrasiyi 'mağşuş' ve totaliter bir rejim addederek reddetmekte, içtimai nizamın teşekkülünde itikatların, ahlâkın, geleneklerin, örf ve adetin büyük hislerini tanımakta, din müesseselerine ve millî ananelere saygı göstermekte, din işlerinin devlet işlerinden ayrı tutulmasını kabul etmekte, ilk ve orta tedrisata din dersleri ilave edilmesini istemekte, ekonomi sahasında mutedil akideye sahip kalmaktadır" [140]

Bu parti aslında CHP'ye sert muhalefet yapmak için kurulmuştu. Ama esas olarak DP'ye karşıydı. Parti kurucuları, CHP'ye karşı muhalefetin tuttuğunu gö-

---

139 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s. 130.

140 F.Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s. 84.

rüyor, ama CHP'yi değiştirecek adresin DP değil Millet Partisi olduğunu topluma anlatmak istiyordu. Bunu başarabilirlerse muhalefetin esas adresi hale geleceklerdi. Bu amaçla *DP'yi muvazaa partisi* olmakla suçlayarak onu CHP'nin yanına itiyorlar ve programlarıyla da DP'den daha muhafazakâr olduklarını ve CHP'yle daha iyi çatışacaklarını ortaya koymaya çalışıyorlardı. *Kudret* gazetesi de Parti'nin yayın organı olarak çalışıyordu. Ancak Parti, kuruluşu sonrasında basından destek bulmaktan çok eleştiriyle karşılaştı. Eleştirilerin odağını muhalefeti böldüğü suçlaması oluşturuyordu. Buna ek olarak sanki tüm milleti temsil ediyormuş gibi Millet Partisi adını alması, aşırı bir parti olma eğilimi taşıması, kadrosunun tecrübesiz olması, dinci eğilimler göstermesi ve kurucularının yaşlarının yüksek olması gibi eleştiriler de sıralanıyordu.[141]

Millet Partisi'nin kurulması ve müfritlerin Parti'den ayrılmasıyla DP, parti içi huzursuzluktan kurtulamadı. Millet Partisi'nin DP'ye yönelen "muvazaa"lık suçlaması, DP'nin yöneticilerinin davranışlarını etkiliyordu. Ayrıca CHP'nin 1948 yılı ara seçimleri için geliştirdiği seçim yasası ve DP'nin ara seçimlere katılması konusunda İnönü'nün girişimleri de DP'yi sıkıştırıyordu. Bayar ise Millet Partisi'nin "muvazza"lık suçlamalarından kaçınmak için yönetim kuruluna ara seçimlere katılmama kararı aldırmak istiyordu. Bu kararı aldırmak oldukça zor oldu. Celal Bayar'ın nitelemesiyle Ahmet Emin Yalman, Adnan Adıvar, Fuat Köprülü, Ali Fuat Paşa ve Nihat Erim'in meşum faaliyetleri sürekli olarak Parti'nin karar organında parçalanma yaratıyordu.[142]

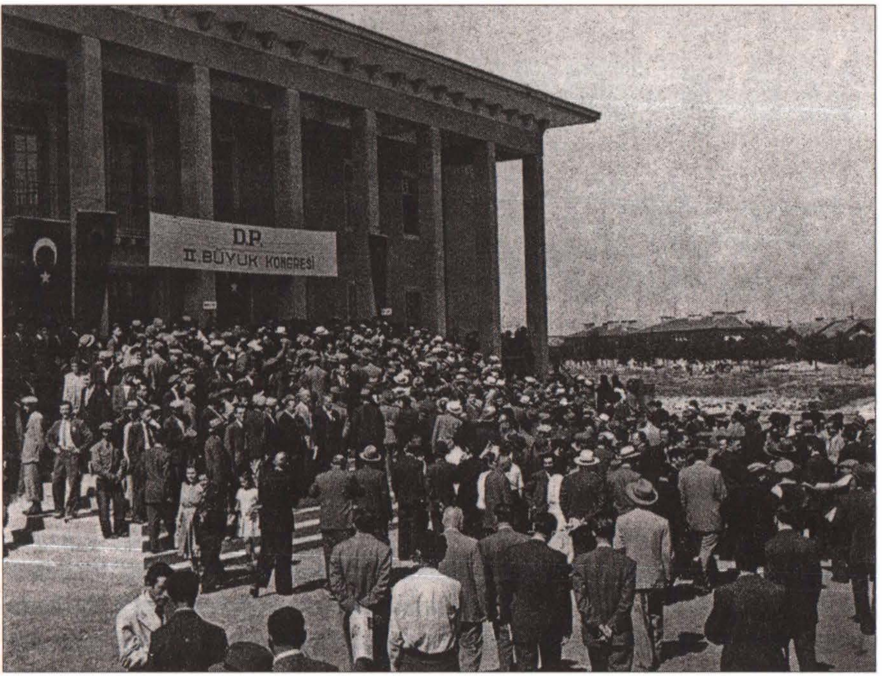
CHP'nin, İkinci Hasan Saka Hükümeti'nin kurulmasından sonra köktenci modernite projesinden popülist modernite projesine geçişinde yaşanan hızlanma

DP içinde müfritler ve ılımlılar çatışması sürerken, Yedinci Kongre'nin ardından CHP içinde de sorunlar yaşanmaya devam etmekteydi. 29 Aralık 1947'de Hamdullah Suphi Tanrıöver CHP'den istifa etti. 35'ler, Hükümet'in ve Parti yönetiminin, Hasan Saka ve Hilmi Uran gibi eskilerin elinde kalmasından rahatsızdı. Nihat Erim ve Kasım Gülek ise yeni bir gazete çıkarma arayışı içine girmişti. Abidin Nesimi ile Memduh Şevket Esendal, 1948 yılında 35'ler hareketinin yayın organı olması tasarlanan bir gazete çıkarmaya karar vermişler, ama gerçekleştirememişlerdi.[143] İnönü ise 35'lerdeki rahatsızlığı Nihat Erim kanalıyla denetlemeye çalışmaktaydı. Bu sırada din eğitiminin nasıl verileceği hususunda İlahiyat kürsüsü ya da fakültesi kurulması, imam

141 Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 191.

142 Bu konuda ayrıntılar için bkz. Samet Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 194-202.

143 Abidin Nesimi, *a.g.e.*, s. 242.

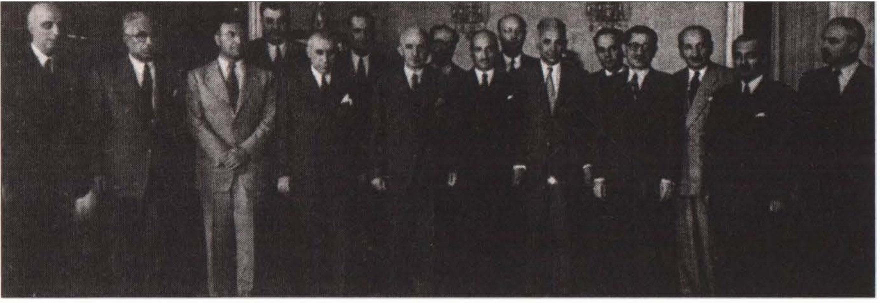
Demokrat Parti II. Büyük Kongresi (Cumhuriyetin 75. Yılı YKY Ansiklopedisi, *s. 322*).

ve hatip mektepleri açılması, ilkokulların üçüncü sınıfından itibaren ihtiyari din dersi okutulması gibi çalışmalar da yapılıyordu. Ayrıca yeni seçim kanunu çalışmaları yapılmaya, Komünizmle Mücadele Komisyonu da çalışmaya başlamıştı. Yine bu süreçte Hasan Saka kabinesi Marshall yardımından yararlanamamak ve Recep Peker kabinesinin Ticaret Bakanı Atıf İnan hakkındaki tahkikatın sonuçlandırılmaması gibi nedenlerle eleştirilmekteydi. İnönü de yeni hükümet arayışı içine girmişti.

Hasan Saka, 8 ay 7 günlük görevden sonra 8 Haziran 1948'de istifa etti. Aslında bir ay önce İnönü'ye başvurarak kabinesini yenilemek istediğini bildirmişti ama İnönü bunu uygun görmeyince Hükümet görevine devam etmişti. Millî Savunma Bakanı'nın çekilmesi ve T. F. Sılay ve Fuat Sirmen'in kendilerine önerilen bu görevi kabul etmemeleri üzerine, Hasan Saka yeniden Cumhurbaşkanı'na başvurmuştur ve bu kez kabinenin değiştirilmesine karar verilmiştir.[144]

Kabine kurulduğunda Hasan Saka Başbakanlık'ta, Faik Ahmet Barutçu Başbakan Yardımcılığı'nda, Münir Hüsrev Göle İçişleri Bakanlığı'nda, Necmettin Sadak Dışişleri Bakanlığı'nda, Cavit Ekin Ekonomi Bakanlığı'nda ve Tah-

144 Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 273.

10 Haziran 1948'de kurulan ikinci Hasan Saka hükümeti (Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi, *cilt 4, s. 987).*

sin Bekir Balta Çalışma Bakanlığı'nda kalmış; Gümrük ve Tekel Bakanı Şevket Adalan Maliye Bakanlığı'na, Bayındırlık Bakanı Kasım Gülek ise Ulaştırma Bakanlığı'na getirilmiştir. Ticaret Bakanlığı'na Şevket Turgut ve İsmail Rüştü Aksal'ın teklifi kabul etmemesi üzerine Cemil Sait Barlas, Adalet Bakanlığı'na Fuat Sirmen, Millî Eğitim Bakanlığı'na Tahsin Banguoğlu, Millî Savunma Bakanlığı'na Hüsnü Çakır, Bayındırlık Bakanlığı'na Nihat Erim, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na Kemali Beyazit, Gümrük ve Tekel Bakanlığı'na Emin Erişirgil ve Tarım Bakanlığı'na Cavit Oral getirilmiştir. Kendisine Devlet Bakanlığı önerilen Şemsettin Günaltay'ın bu görevi kabul etmemesi üzerine bu bakanlık boş kalmıştır. Birinci Kabine'den çok büyük bir kopuş gözükmese de yeni kabinede 35'lerin etkisinin arttığı söylenebilir. İkinci Hasan Saka Hükümeti'nin programı da 18 Haziran 1948'de Meclis'te okundu. İlk programın çizgisinde olan Program'da sadece "Basın Kanunu'nu hem en geniş eleştiri hakkı tanıyan, hem de kişinin şeref ve haysiyetini koruyan bir şekle sokmanın gereğine inanıyoruz. Rejimimize zarar verecek kışkırtma ve propagandalarla etkili şekilde mücadele etmek kararındayız" denilmesi dikkat çekiyordu. Aynı gün yapılan güven oylamasında 308 milletvekili beyaz, 40 milletvekili kırmızı oy kullandı. 108 milletvekili ise oylamaya katılmadı.

Bu noktadan sonra öykünün gerisini getirmek gerekmiyor. Bu kabinenin kurulmasıyla, İkinci Dünya Savaşı içinde savaş sonrası dönem için geliştirilen projelerden en kapsamlı ve kritik öneme sahip olanı olan *tek partili rejimden çok partili rejime geçişin gerektirdiği uyum için atılması lazım olan adımların önemli bir kısmı tamamlanmış oluyordu.* Yedinci Kurultay'dan sonra CHP'nin benimsediği popülist modernite anlayışı bu kabine eliyle uygulanmaya başladı. İkinci Hasan Saka Kabinesi'nin istifası sonrasında 16 Ocak 1949'da kurulan ve 35'lerin daha da etkin olduğu Şevket Günaltay Kabinesi de aynı çizgiyi izledi. Ardından 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimler sonrasında iktidara gelen DP de, bu popülist modernite çizgisini derinleştirerek sürdürdü.

SON VERİRKEN

İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi'nin öyküsünü anlatan üç ciltlik bu çalışmanın sonunda kısa bir değerlendirme yapmak istedik. Türkiye'nin savaş dönemi üzerine eğilirken okuyucuyu kendi yargılarını geliştirmesine olanak verme konusunda serbest bırakmaya çalıştık ki zaten günümüz tarih yazıcısından da bu yönde otoriter bir tavır takınmaması bekleniyor. Ama yine de çalışmamızın sonunda dünyada ve Türkiye'de yaşanan bu deneyim hakkındaki yorum ve yargılarımızı paylaşmak istiyoruz. Eğer bunu yapmazsak, önemli bir sorumluluğumuzu yerine getirmekten kaçınmış oluruz.

Savaş sonrasında her ikisi de tam manâsıyla başarılı olmamakla birlikte *Dünya yeni bir dünya düzenine, Türkiye ise çok partili bir siyasal rejime geçmiştir*. Bu bölümde üzerinde durulacak temel sorun, her iki geçişin de kendi toplumsal bağlamları içinde hedeflediği sonuçlara neden ulaşamadığı ve neticede farklı sonuçlarla yetinilmek durumunda kalındığıdır. Bu geçişler değerlendirilirken de doğal olarak Türkiye'de siyasal yönetimin neleri başarabildiği ya da başaramadığı üzerine kısa değerlendirmeler yapılacaktır.

Bu çalışmanın birinci cildinde, ABD Başkanı Wilson'un Birinci Dünya Savaşı sonrasında barış antlaşmaları yapılırken artık savaş çıkarmayacak, sürdürülebilir bir barış düzeni kurulmasına ilişkin arayışının etkili olmadığını, yapılan barış antlaşmalarının kaybedenleri cezalandırmak mantığıyla hazırlandığını, bu nedenle de İkinci Dünya Savaşı hazırlığının hemen savaş sonrasında başladığını görmüştük. Bu süreçte Milletler Cemiyeti de kurulmuş ama etkili olamamıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise "sürekli bir barış"ın kurulması konusunda daha dikkatli davranılıyordu. Barış antlaşmaları yapılırken, Savaş sonrasındaki düzenin dayanacağı Birleşmiş Milletler'in

kurulmasında da yol alınmıştı. Ama kısa bir sürede bu düzenin dünyaya kalıcı bir barıştan ziyade ancak bir *"Soğuk Savaş" getirebileceği anlaşılmıştı.* Bu yeni düzen, sıcak savaşın ortaya çıkmasını engellemişti ama *iki kutuplu bir dünyayı ve silahlanma yarışının sürdürülmesinin koşullarını yaratmıştı.*

Bu kısa saptamalar bizi İkinci Dünya Savaşı sonrasında daha iyi bir çözüme ulaşmak olanaklı mıydı sorusunu sormaya zorluyor. Tabii bu soruya kuramsal olarak daha iyi bir çözümün olanaklı olduğu yanıtı verilebilir. Fakat reelpolitik açıdan aynı sonuca ulaşılamaz. Savaş sonrasında kurulan *yeni dünya düzeninin biçimlenişi ve işleyişi, savaşın taraflarının örgütlenme biçimiyle, savaşın nasıl yürütüldüğüyle ve nasıl sonuçlandığıyla yakından ilişkilidir.*

Birinci Cilt'te ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi savaşı başlatan Mihver ülkelerinin savaşı kaybetmesinin en önemli nedenlerinden biri, savaşı müşterek bir komuta sistemi ile koordineli bir biçimde yönetememiş olmalarıdır. Almanya'nın yıldırım savaşı stratejisinde zamanlamanın ne kadar önemli olduğunu yine Birinci Cilt'te görmüştük. Mussoloni'nin –Almanya'ya âdeta emrivaki bir şekilde– Yunanistan'a saldırması ve başarısız olması, Almanya'yı, Barbarossa Harekâtı öncesinde güneyini emniyete alabilmek için Yugoslavya, Yunanistan ve Ege'de harekâta zorlamıştır. Bu harekât Barbarossa Harekâtı'nı en azından 1.5 ay geciktirmiş, bu gecikme ise Alman ordularının Moskova'ya ulaşmasını kışa bırakmıştır. Bu durum da yıldırım harekâtının ilk hamlesinde sonuç alınmasına olanak bırakmamıştır. Almanya'nın karşılaştığı ikinci sürpriz, Japonya'nın Pearl Harbour baskınıdır. Almanya, Birinci Dünya Savaşı deneyimiyle ABD'nin savaşa katılması halinde savaşı kazanmasının olanaksız hale geleceğini biliyordu. Bunun için İngiltere'ye karşı uyguladığı ambargoyu ABD kamuoyunu karşısına almamaya dikkat ederek yürütüyordu. Churchill'in tüm gayretlerine ve Roosevelt'in de istemesine karşın iç kamuoyunun baskısı dolayısıyla ABD savaşa giremiyordu. ABD'de Alman kökenli nüfusun büyüklüğü de Almanya'nın ABD'yi savaş dışı tutma stratejisinin başarıyla yürütülmesine olanak veriyordu. Ama Japonya'nın Pearl Harbour baskını Almanya'ya tam bir emrivaki oluşturdu ve dünyanın en büyük sanayi gücünün Mihver'in karşısında savaşa girmesine neden oldu.

Ancak Almanların savaşta kaybını sadece Mihver ülkelerinin emrivakilerine bağlamak doğru olmaz. Almanya'nın savaşı yürütmesinde yaptığı önemli hataları da hesaba katmak gerekir. Alman ordusunun Savaş'ın ilk yılındaki başarısında Alman komutanlarının tank kullanımına dayanan esnek muharebe stratejisinin sağladığı üstünlüğün payı bir hayli yüksekti. Alman komuta heyeti, karşılarında savaşanların komuta heyetlerine göre açık bir üstünlük gösteriyordu. Oysa Barbarossa Harekâtı sırasında Alman toplumunun seçkin katmanlarından gelen komuta heyetine güvenmeyen Hitler, ordunun komutasını kendi üzerine almış ve dalgakıran doktrini diye adlandır-

dığı, her noktada sonuna kadar direnilmesi ilkesini getirmiştir. Neticede ordusunun en büyük üstünlüğünü, yani esnekliğini ortadan kaldırarak kayıplarını çoğaltmış ve yenilmesini hızlandırmıştır.

Almanya'nın Rusya'ya saldırısında yaptığı belki de en önemli hata işgal ettiği topraklardaki yani cephe gerisindeki yönetimin Gestapo'ya bırakılması olmuştur. 1942 yılı ortalarına gelindiğinde Avrupa'nın çok büyük bir kısmı Almanya'nın eline geçmiş bulunuyordu. Bu da bir anlamda tüm Avrupa'yı besleyecek bir tarımsal üretimin gerçekleştirilmesinin Almanya'nın sırtına yüklenmesi demekti. Ele geçirdiği alanlar içinde Ukrayna'nın ovaları gibi çok geniş tarımsal alanlar vardı. Burada halkın mülk sahibi yapılmasıyla tarımsal üretimin yeniden örgütleme yoluna gidilmesi, yani Sovyet modeli karşısında yeni bir uygulamaya girişilmesi hem üretimi artırmak hem de direnişi azaltmak bakımından önemli sonuçlar verebilecek stratejik bir hamledir. Ancak Nazilerin denetim zihniyeti bu tür olanakları değerlendirmelerine mâni olmuştur.

Almanların bu dönemde savaşı uzatabilmek bakımından tek önemli başarısının, 1943 Eylülü'nde Albert Speer'in askeri sanayi üretiminin başına getirilmesinden sonra Almanya'nın sanayi üretimini Fordist ilkelere göre yeniden düzenlemesi olduğu söylenebilir. Alman sanayisi savaş içinde önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Speer, bir yandan yabancı işçi kullanmayı örgütleyerek işçi açığını kapatırken, öte yandan imalathane türü üretimleri terk edip yer altındaki korunaklı fabrikalarda Fordist kitle üretimini gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Bu, hem üretimin cephelerin gereksinmesini karşılayacak kadar yükseltilmesine olanak vermiş, hem de hava saldırılarının etkilerini sınırlamıştır.

Diğer taraftan Müttefikler'in iç yapısı bir Dünya Savaşı'nı sürdürmek için Mihver'e göre daha uygundur. Ama bu cephe dünya görüşü bakımından homojen değildir ve pragmatik nedenlerle zaman içinde oluşmuştur. Başlangıçta Fransa ve İngiltere'nin bulunduğu iki uluslu bir cephe vardır. Savaş öncesinde Fransa ve İngiltere'nin Rusya'yla ittifak arayışı olmuşsa da Rusya'nın komünist rejimle idare edilmesi Fransa ve İngiltere'nin bu arayışları sonuçlandırmakta kararlı davranmasını engellemiştir. Ayrıca yine Savaş öncesinde Almanya'nın Rusya'yla saldırmazlık antlaşması imzalamış olması ve ardından Savaş başlayınca Almanya'nın Fransa'yı kısa sürede savaş dışı bırakması, Müttefikler'i İngiltere ve dominyonlarının bir kısmından ibaret bırakmıştır. Müttefikler cephesinin savaşı kazanabilecek bir niteliğe kavuşması; 21 Haziran 1941'de Barbarossa Harekâtı sonrasında Rusya'nın ve 7 Aralık 1941'deki Pearl Harbour baskını sonrasında de ABD'nin Müttefikler'e katılmasıyla oldu. Savaş'ın kazanılması için böyle bir koalisyon gerekiyordu. Ama bu cepheyi oluşturan ülkeler bilindiği gibi dünya görüşü bakımından homojen de-

ğildi. Söz konusu olan Faşizm karşısında savaşı kazanabilmek için zorunlu olarak yapılan bir işbirliğiydi.

Müttefikler cephesinin savaşı kazanmasını az önce değindiğimiz iki büyük güç sağladı. Almanya'nın Avrupa'daki yenilgisinin büyük ölçüde Sovyetler Birliği'nin savaşa girmesiyle gerçekleştiği söylenebilir. Sovyetler'in başarısı temelde iki faktöre dayanıyordu. Almanların 1941 yılındaki saldırısı sonrasında Sovyet ordusunun ölümler ve verdiği esirler dolayısıyla oluşan kayıpları 6,5 milyona ulaşmasına rağmen, 1942 yılında Alman saldırısı yeniden başladığında Sovyetler Birliği eski büyüklüğünde bir orduyu cepheye sürebilmişti. Sovyetler'in âdeta tüketilemez büyüklükte bir insan gücünü sürekli bir şekilde cepheye sürebilmesi, Almanların Yıldırım Savaşı Doktrini'ni işlemez hale getirmişti. Sovyetler'in Almanlar karşısındaki dayanıklılığını artıran yalnız savaşa büyük miktarda asker sürebilme kapasitesi de değildi. Aynı zamanda tank, uçak vb. askeri silah ve teçhizat üretimini olağanüstü miktarda artırabilmişti. Sovyetler, Alman ordusu topraklarında ilerlerken, tehlikeli noktalardaki fabrikalarını sökerek üç ay gibi kısa bir sürede Ural'ların gerisinde tekrardan kurmayı başarmıştı. Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı'nda artık bir sanayi gücü haline gelmişti. Silahlarını tasarlayıp kitlesel olarak üretebilecek bir kapasiteye sahipti ve bunu savaş koşullarında gerçekleştirebiliyordu.

ABD ise savaşa girdiğinde dünyanın en önemli sanayi gücüydü ama bir yandan bu kapasitenin savaş üretimine döndürülmesi, öte yandan silahlı güçlerinin Dünya Savaşı'nı yürütecek bir büyüklüğe kavuşturulabilmesi için mobilize edilmesi ve eğitilmesi gerekiyordu. ABD'nin bu savaştaki en önemli üstünlüğü ise sıcak savaşın kendi toprakları dışında sürmesiydi. ABD kısa dönemde ordusunu eğiterek ve savaş üretimini planlayarak, savaş gemisi, uçak, tank vb. silah ve askeri taşıma araçlarının üretilmesinde ve lojistik örgütlenmede büyük bir performans gösterdi.

ABD ve Rusya, Savaş'tan dünya güçler dengesindeki yerlerini değiştirerek çıkmıştı. ABD ekonomik ve siyasal olarak tam bir hegemonik güç haline gelmişti. İngiltere de galip tarafta bulunuyordu ama ekonomik olarak zayıflamış ve dünya güçler dengesindeki konumunu kaybetmişti. Fransa'ya BM'de ve Barış Müzakereleri'nde sağlanan konum ise büyük ölçüde İngiltere'nin ısrarının sonucuydu.

Savaş sonrası düzenin biçimlenmesinde oldukça etkili olan bir başka faktör ise, 1943 yılı başında Kazablanka Zirvesi'nde alınan *savaşın ancak kayıtsız şartsız teslim koşuluyla sonlandırılacağı* ilkesi olmuştur. Müttefikler bu ilkeye sıkı sıkıya bağlı kalmışlar ve savaştıkları güç kayıtsız şartsız teslim oluncaya kadar savaşı sürdürmüşlerdir. Böyle bir ilkeye sıkı sıkıya bağlı kalınmasının önemli bir sonucu savaşın uzaması ve özellikle de savaşı kaybe-

den ulusların insan kayıplarının bir hayli yükselmesidir. O zaman sorulması gereken soru böyle bir pahanın neden ödendiğidir.

Savaşın yürütülme biçimi savaş sonrasında sorgulanmamış; kazanmak, savaşta yapılan her şeyi temizlemiştir. Ama savaş sırasında temel işlev haline gelen "yok etme"nin, savaş kazanma güdüsünün ötesine geçerek "salt yok etme" haline gelmesi elbette sorgulanmalıdır. Ki bu şekildeki bir "salt yok etme"nin hiçbir şekilde meşruiyeti yoktur. Bu bakımdan "holokost" en uç durumdur. Yahudiler, salt yok etmek için yok edilmişlerdir. Peki ya savaşla doğrudan ilgili gibi görünen faaliyetler, örneğin Müttefiklerin stratejik bombardıman adı altında büyük kentlerde uyguladığı halı bombardmanı, ya da Japonya'ya atom bombası atılması gibi eylemlerin gerisinde yatan nedir? Bu örneklerde sadece savaşı kazanma güdüsünün mü bulunduğu, yoksa belli bir ölçüde "salt yok etme" güdüsü dediğimiz güdüyü de içerip içermediği çok tartışma götürür. Tabii bu tartışmanın dünya gündeminde bir yer tutmayışı, savaş sonrasında hemen Soğuk Savaş'a girilmiş olmasıyla yakından ilişkilidir. Dünya ciddi bir nükleer tehdit altında bulunurken, yok etme biçimlerinin meşruiyeti tartışma dışı tutuluyordu.[1]

Kazablanka toplantısında savaşın sona ermesi için kayıtsız şartsız teslim olma koşulunun getirilmesinin temel nedeni, Birinci Dünya Savaşı'ndan yirmi yıl sonra savaşın mağlubunun yeni bir savaşı başlatacak bir konuma gelmiş olmasıydı. Müttefikler, savaşın sona ermesinden sonra aynı deneyimin tekrarlanmasından kaçınmak istemektedirler ve yapılacak barış antlaşmalarında savaşı kaybetmiş ülkelerin yeni rejimlerinin toplumlarını barışçılığı ve demokratikliği içselleştirecek bir biçimde düzenlemesini sağlayacak bir siyasal yapının kurulmasını ön plana alacaklardır.

Barış antlaşmalarının yapılmasından günümüze kadar yetmiş yıla yakın bir süre geçmiş bulunuyor. Bu süre içinde Almanya, Japonya ve İtalya'nın tarihi bize ABD ve İngiltere'nin projesinin uygulamada başarılı olduğunu göstermektedir. Ama yine de şu soru sorulabilir: Acaba savaş daha az insan kaybıyla sonuçlandırılsaydı, benzer sonuçlar alınamaz mıydı? Tabii bu sorunun yanıtını vermek zordur. En doğrusu sadece soruyu sormakla yetinmektir.

Savaşı kazananlar kaybedenleri barışçı ve demokrat olma kanalına sokabilmişti. Ama kazanan tarafı oluşturan Müttefikler aynı başarıyı kendi içlerinde gösterememişlerdi. Alman tehdidi karşısında bir araya gelen İngiltere, ABD ve Rusya arasındaki işbirliğinin Alman tehlikesi ortadan kalkınca sürdürülemeyeceğinin ipuçları daha başlangıçtan beri mevcuttu. Deneyimli bir politikacı olan Churchill savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin bir etki alanı yaratabileceğini görüyor, bunu engellemek için çalışıyordu. Aynı şekil-

1 Dan Diner, *Karşıt Hafızalar Soykırımın Önemi ve Etkisi Üzerine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 7-38.

de Stalin de Churchil'e güvenmiyor, İkinci Cephe'nin açılmasını geciktirerek savaşın yükünü Sovyetler Birliği'ne yıktığına inanıyordu. Bir başka açıdan aslında Roosevelt de Churchill'e güvenmiyordu ve Sovyetler'in Müttefikler'e güveninin sürmesini sağlayacak biçimde bir denge kurmaya çalışıyordu. İran'daki Tahran Konferansı sırasında İngiliz Büyükelçiliği'nde değil, Sovyetler Birliği Büyükelçiliği'nde kalmıştı. Roosevelt'in bu tutumu üç müttefik arasındaki ilişkinin sürmesini kolaylaştırıyordu. Ama Savaş'ın sonunda Roosevelt'in ölümü ve yerine Truman'ın gelmesi bu dengenin bozulmasını hızlandırdı. İngiltere'de Churchill'in seçimi kaybetmesi ve yerine İşçi Partisi Başkanı Attlee'nin gelmiş olması ise durumu düzeltmeye yetmedi. ABD ve Sovyetler Birliği eksenindeki İki kutuplu bir dünyanın, yani Soğuk Savaş'ın kurumsallaşması doğrultusunda hızla yol alındı. Böylece dünyada başına soğuk sıfatı eklenerek de olsa savaş kavramını savaşın kaybedenleri değil, kazananları yeniden üretmiş oluyordu.

Soğuk Savaş'ın işaretleri, İkinci Dünya Savaşı'nın bitişine ilişkin yaratılan ikonların farklılaşmasında da görülüyordu. Batı dünyası için Savaş'ın bitişi Almanya'nın teslim olduğu 8 Mayıs iken, Sovyet etkisi altındaki Doğu Avrupa için bitiş tarihi 9 Mayıs 1945 olarak kabul ediliyordu. Teslim antlaşması, 8 Mayıs 1945'te Batılı Müttefikler'in Reims'deki karargâhında imzalandıktan sonra, Berlin Karlshorst'ta yeni bir törenle imzalanarak tamamlanıyordu. 9 Mayıs Sovyetler Birliği için Faşizme karşı zaferinin sembolü haline gelirken, Doğu Avrupa rejimleri için dayatmanın bir sembolü haline gelmiştir. Doğal olarak ilk yıllarda bu teslimin kutlanması Almanların büyük kısmı için çok sevinilecek bir şey değildir. Ama yıllar geçtikten sonra Almanya'da 8 Mayıs, bir teslim tarihi olmaktan çıkarak ve bir "Kurtuluş Günü" olarak hafızalarda yeniden yapılanmıştır. Alman Cumhurbaşkanı Richard von Weizsacker, bu duruma 8 Mayıs 1985'te yaptığı konuşmayla resmiyet kazandırmıştır.[2] Ayrıca Sosyalist Blok'un çözülmesinden sonra bu konudaki hafızalar da yeniden yapılanmıştır.

Savaş sonrasında dünyada barışçı bir dünya düzenine geçiş aranırken, savaşın sürdürülme biçiminin sonucu olarak başarılabilenin ancak Soğuk Savaş olduğunu gördük. Türkiye'nin de bu Soğuk Savaş dünyasında kendisine yeni bir yer ararken, kendi siyasal rejimini otoriter *bir tek parti rejiminden bir demokrasiye dönüştürmek arayışına girdiğinde başarabildiği, bir demokrasiye geçmekten ziyade çok partili bir rejime geçmek olmuştur*. Türkiye'nin neden demokratik bir rejime değil de çok partili bir rejime geçebildiğini kavramak için, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öyküsünü yorumlamak gerekir. Biz bu yorumlamayı üç aşamada geliştirmeyi tercih ettik; birinci aşamada dış siyaset, ikinci aşamada ekonomi yönetimi, üçüncü aşamada ise Savaş'tan ye-

2 Dan Diner, *a.g.e.*, s. 39-57.

ni bir projeyle çıkarak yeni dünya içinde kendisine yer arayışındaki başarısı açısından bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

Birinci Cilt'te, bir dünya savaşı sırasında, Türkiye gibi stratejik konuma sahip bir ülkenin, kendine yeterli bir savaş sanayisi ve ordusu yoksa tarafsız kalamayacağını, taraflardan birinin işgaline uğrayacağını görmüştük. Gerçi iki dünya savaşı arasındaki dönemde Türkiye mali olanaklarının el verdiği ölçüde bir savaş sanayi kurmuştu ama üretebildiği daha çok Birinci Dünya Savaşı silahlarıydı. İkinci Dünya Savaşı'nın tank ve tanksavarları ile uçak ve uçaksavarları dışarıdan sağlanmak durumundaydı. Ayrıca ordunun yalnız silahları değil, kumanda heyeti de Birinci Dünya Savaşı'ndan kalmaydı. Ayrıca Türkiye, yine iki dünya savaşı arasında Cemiyet-i Akvam'ın meşruiyetine saygılı bir tarafsızlık politikası izlemiştir ve bu politikası ona Montreaux Antlaşması'nı yapabilmek ve Hatay'ın ilhakını sağlamak gibi ciddi başarılar sağlamıştır. Ama İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde yönetim Türkiye'nin işgale uğramaması için bir taraf seçmek durumunda olduğunun farkındadır.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın tarafları büyük ölçüde aynıdır. Aslında *iki dünya savaşının bir bütün olduğu,* sadece belli bir süre savaşa ara verildiği yorumuna sahip çıkanlar için, bu aslında beklenilen bir şeydir. Mağlup olan ülkeler barış antlaşmalarından sonra kendilerini yeni bir savaşa hazırlarlarken ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Birinci Cilt'te ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz gibi Türkiye de Kurtuluş Savaşı sonrasında ordusunu yeniden örgütlerken ve savaş sanayini kurarken eski ve yeni Alman askerleriyle sıkı ilişki içinde olmuştur. Ordu mensupları arasında çok yüksek bir Alman sempatizanlığı bulunmaktadır. Savaş içinde Alman zaferleri Türk ordu mensupları arasında coşkuyla karşılanmaktadır.

1939 yılında Türkiye, 1923 yılından beri izlediği *dış politikada, ezber bozucu nitelikte iki önemli değişiklik yapmıştır.* Bunlardan birincisi tarafsızlık politikasının terk edilmesi ve *bir taraf seçilmesi,* ikincisi ise *seçilen tarafın İngiltere ve Fransa olmasıdır.* Unutulmamalıdır ki bu yılda Müttefikler'in içinde henüz ABD yoktur. Açıktır ki Türkiye'nin, ordu mensuplarının eğiliminin dışında bir taraf seçilebilmiş olması, Türkiye'yi savaşın mağlupları arasında yer almaktan kurtarmıştır. Böyle bir kararın verilebilmiş olması Birinci Dünya Savaşı deneyimi olan İsmet İnönü ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın Savaş'ın sonucunu gerçekçi olarak değerlendirebilmeleri ve bununla birlikte ordu içindeki saygınlıklarının yüksek olması sayesinde gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin doğru tarafı seçmiş olması bu dönemdeki dış politikasının tek başarısı değildir. Onun kadar önemli olan bir başka başarı, bir taraf seçmiş olmasına karşın *topraklarının bir savaş alanı haline gelmesini engelleyebilmesidir.* ABD gibi taraf olmasına rağmen toprakları sıcak savaş dışında kalmış olan ülkelerin bu konumlarını sağlayan cephelere uzaklıkları ya da coğra-

fi konumlarıyken, Türkiye, savaş bakımından stratejik bir konuma sahip olmasına karşın dış politikasının kıvraklığıyla savaş dışı kalmayı başarmıştır. Bu başarı Cumhuriyet'in başından itibaren çok zor ekonomik koşullar altında belli bir düzeye getirdiği altyapısını ve sanayisini tahrip olmaktan korumuştur.

Bu sonucun elde edilmesinde dış politika ile askeri stratejinin tutarlılığının kurulmuş olmasının payı da yüksektir. İnönü, bir milyondan fazla askeri silah altında tutarken bunun maliyetinin ne kadar yüksek olduğunu, öte yandan ordunun silah ve teçhizatının yetersizliğini ve hareketliliğinin hayvan çekim gücüne bağlı olması dolayısıyla düşük olduğunu gayet iyi biliyordu. Ordu, çağdaş bir savaşın gereklerini yerine getirebilecek bir durumda değildi. Ancak yine de, bu büyüklükte bir ordu silah altında tutuluyordu çünkü bir savunma savaşı verilebilirdi. *Başarılmak istenilen, Türkiye'ye saldırmayı planlayan güçlerin zaman hesaplarını değiştirerek* Türkiye'nin savaş dışı kalmasını sağlamaktı. Birinci Cilt'te gördüğümüz üzere Türkiye bu konuda başarılı olmuştur. Nitekim Almanya, Rusya'ya saldırmadan önce Türkiye'nin işgali için hazırlattığı planı, zaman kaybedeceğini gördüğü için uygulamaya koymamıştır. Türkiye, savaşın dengelerini çok iyi izlemiş ve her iki tarafla da sürekli görüşme içinde kalarak, ordusunun modern silah açığını kapatacak şekilde iki taraftan da silah almanın yolunu bulmuştur. Türkiye, savaşı iyi okuduğu ve iki tarafla da müzakereyi sürdürebildiği için, Türkiye'nin savaş dışı kalmasını iki taraf için de "ikinci iyi" haline getirmeyi başarmıştır. Bu yolla savaşa girmeyi olabildiğince erteleyen Türkiye, ancak Almanya'nın Türkiye'ye saldırabilecek kapasitesi kalmayınca savaşa girmiştir. Böylece San-Fransisco Konferansı'na katılarak Birleşmiş Milletler'in kurucuları arasında bulunma fırsatını da kaçırmamıştır.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı döneminde ekonomi alanında karşılaştığı sorunlar da, en az dış politikada karşılaştığı sorunlar kadar çetin olmuştur. Savaş döneminde Türkiye ekonomisinin temel probleminin dengelerini savaş koşullarına uygun olarak yeniden kurmak, bunun için de yeni kurumsal düzenlemeler yapmak olduğu söylenebilir. Türkiye bu dönemde, sanayileşme yolunda bazı adımlar atmış bulunsa da temelde bir tarım ülkesidir. Piyasasındaki arz talep dengesinin kurulmasında dış ticaretinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Savaş döneminde dış ticaret kanallarının büyük ölçüde kapanması bu dengenin kurulmasında çok ciddi sorun yaratmaktadır. Ama Türkiye'nin savaşta taraf olarak savaş dışı kalmayı başarabilmiş olması, İkinci Cilt'te görüldüğü üzere dış ticaret ilişkilerinin tamamen kapanmasını önlemiştir.

Türkiye'nin bir milyonun üzerinde bir orduyu silah altında tutması, İkinci Cilt'te gördüğümüz üzere bu büyüklükte bir işgücünün üretimden çekil-

mesi ve tüketici hale getirilmesi demekti. Ayrıca askerdeki beslenme normları köylünün beslenme normlarından daha yüksek olduğu için artan bir tüketim söz konusuydu. Yeni koşullara göre dengenin kurulabilmesi piyasa mekanizması içinde sağlanamayacağından, ülke içindeki üretimin ve dağıtımının yeniden örgütlenebilmesi adına hükümete olağanüstü yetkiler veren 3780 Sayılı Millî Korunma Kanunu çıkarılmıştır. Kanun'un başarıyla uygulanabilmesi için ise gerekli altyapı ve bürokratik mekanizmaların gelişmiş olması gerekmektedir. Ancak bu dönemde Yasa'nın tüm potansiyelleriyle uygulanabilmesi için gerekli olan bu koşulların var olduğu söylenemez.

İkinci Cilt'te ayrıntılı olarak gördüğümüz üzere Türkiye, tarımdaki işgücü açığını kadın emeği ve askerlik çağı dışı nüfusun iş gücüne katılımını artırarak kapatmaya çalışmıştır. Sanayi ve maden alanındaki işgücü açığı ise Millî Korunma Kanunu'nun sağladığı olanaklarla kapatılmıştır; sanayi alanında çalışma saatleri uzatılmış, kadın ve çocuk emeği üzerindeki koruyucu önlemler azaltılmış, maden alanında ise çalışma mükellefiyeti uygulamalarına gidilmiştir.

Türkiye, savaş koşullarında dış ticaret olanaksızlıkları dolayısıyla yeni fabrikalar kurmaya girişememesine rağmen, sanayi üretiminde, var olan kuruluşların daha verimli kullanılması, çalışma saatlerinin artırılması ve dokuma tezgâhlarının yaygınlaştırılması örneğinde olduğu gibi geleneksel üretim teknolojilerine geri dönülmesiyle üretim miktarlarında küçük sayılamayacak bir artış sağlanabilmiştir. Ayrıca dağıtımın yeniden düzenlenmesi konusunda yeni örgütlenmeler geliştirilmiş, ticaret amaçlı birlikler, Toprak Mahsulleri Ofisi, Petrol Ofisi, Ticaret Ofisi gibi güçlü düzenleyici kuruluşlar kurulmuştur. Dağıtım işlevinin başarılabilmesi için gerekli olan depolama kapasiteleri inşa edilmiştir.

Ekonominin Savaş döneminde yeniden kurulacak tek dengesi, tüketilen ve arz edilen mallar dengesi değildir. Savaş sırasında büyük bir ordu beslemenin ve savaşa hazır tutmanın ortaya çıkardığı büyük kamu harcamaları karşısında devletin mali dengesinin sağlanması da gerekmektedir. Yine İkinci Cilt'te ayrıntılı olarak üzerinde durulduğu gibi, Refik Saydam Hükümetleri ve Birinci Saracoğlu Hükümeti bu konuda başarılı olamamıştır. *Cumhuriyet Hükümetleri, Türkiye'nin koşullarına uygun bir politikaya ancak dördüncü denemede ulaşabilmiştir*. 1943 yılında bahsi geçen uygun politikalara ulaşıldığında Türkiye'de fiyatlar düzeyi yüzde 500'lere ulaşmış bulunuyordu, ki bu çok yüksek bir fiyat artışıydı. Savaşan ülkelerde bile bu düzeyde bir fiyat artışı yaşanmamıştı. Ancak bu fiyat artışını sadece Cumhuriyet'in para politikasıyla açıklama olanağı yoktur. Bu fiyat artışı daha ziyade devletin orduyu beslemek için çok büyük bir alıcı olarak piyasaya girmesi dolayısıyla ortaya çıkıyordu. Dördüncü denemede bulunan çözüm ise, Toprak Mahsulleri Ver-

gisi'yle vergiyi ayni olarak almak ve üreticiye ürünlerinin belli oranlardaki kısmını devlete satma zorunluluğu getirmek olmuştu. Bu yaklaşımla Hükümet orduyu beslemek için piyasaya girmek zorunluluğundan kurtulurken, piyasadaki fiyat düzeyleri de belli bir istikrara kavuştu.

Bununla birlikte Türkiye'nin savaş içinde karşılaştığı sorunlar sadece savaş koşullarından kaynaklanmıyordu. Doğal afetler de durumun zorlaşmasına önemli katkıda bulunuyordu. Savaş'ın başında Erzincan Depremi (1939) gibi çok büyük bir felaketle karşılaşılmış, bunu Niksar Erbaa (1942), Tosya Ladik (1943), Adapazarı-Hendek (1943) ve Bolu Gerede (1944) gibi önemli depremler izlemiştir. 1942 kışının çok soğuk geçmesi dolayısıyla büyük sayılarda zeytin ağacının kuruması ve özellikle de 1945 hasat yılında hem sonbahar hem de ilkbahardaki çok yoğun kuraklık dolayısıyla buğday üretiminin 4,5 milyon tondan 2,5 milyon tona düşmesi oldukça önemli felaketlerdir. Ama Türkiye savaş içinde geliştirdiği depolama kapasitesi sayesinde 1945 hasat mevsimine 900.000 ton stokla girdiğinden, 1945 yılını ek önlemler almadan geçirebilmiştir. Sonuçta Türkiye, *Savaş içinde ekonomiye müdahale edebilme kapasitesini geliştirmiş ve Savaş'ın son yıllarında ekonominin dengelerini sürdürebilmede daha etkili olmaya başlamıştır.*

Savaş koşullarında Türkiye'nin uyguladığı politikaları izleyerek bu politikaların gerisindeki rasyonaliteyi sergilemek, bu süre zarfında toplumda hiçbir sorun yaşanmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Ülkenin piyasa mekanizması içinde oluşmuş bulunan dengelerinin, idari kararlarla, biraz daha geri tüketim konumlarında ve çalışanlardan daha büyük fedakârlıklar istenerek yeniden kurulması hiçbir zaman ve hiçbir yerde sancısız olamaz. Bu süreçte kaybedenler ve kazananlar ortaya çıkar. Bu yeni düzenin kurallarını uygulamadan kaçınarak risk alabilenlerin hızla zenginleştiğini bütün toplum kısa sürede görmektedir. *Böyle bir ortamda rejimin adilliğini topluma anlatma olanağı kalmamaktadır.*

İkinci Cilt'te, niceliksel verilere dayandırılan analizlerle İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'de kaybeden kesimin memurlar, işçiler ve küçük köylüler, kazançlı kesiminse büyük toprak sahipleri olduğu gösterilmişti. Bunun dışındaki kesimlerden kazançlı çıkanların kimler olduğu konusundaysa niceliksel bir bilgimiz bulunmamaktadır, ama elbette kestirimler yapabiliriz. Yine İkinci Cilt'te gördüğümüz üzere savaş döneminde sanayi ürünlerinin iç fiyatlarının yüksek olması, Sümerbank'ın kuruluşlarının ve sanayicilerin çok yüksek kârlar elde etmesine neden olmuştur. Ticaretle uğraşanlar çok geniş bir yelpazede dağılmaktadırlar. Bunların hangilerinin kârlı hangilerinin kayıpla çıktığını söylemek zordur. Bununla birlikte bu farklılaşmadaki iki boyut açıktır. Bunlardan biri yasal sistem içinde kalanlar ile yasal düzenlemelerin etrafından dolaşabilenler arasındaki ayrıma dayanmaktadır. Yasadışı olmayı be-

cerebilenler büyük kazançlar sağlamıştır. İkinci farklılaşmayı da Varlık Vergisi'nin Müslüman olmayanlar aleyhine uygulanması yaratmıştır. Dış ticaret kesimi içinde yasal düzenlemeye saygılı kalan ve risk alamayanlarsa kaybedenler olmuştur. Örneğin bir kesim tüccarın hızlı enflasyon dolayısıyla paralarının değerlerini koruyamadıkları için İstanbul'un doğu yakasında Suadiye, Maltepe çevresinde arsa alma yoluna gittikleri bilinmektedir.[3]

Böyle bir ortam içinde savaştan çıkan Türkiye, savaş dönemi içinde savaş sonrası için geliştirilmiş projelerini uygulamaya çalışacaktır. Kitabın bu cildinde bu nitelikte sekiz proje ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bunlar içinde Türkiye tarihi bakımından en kritik öneme sahip olanı kuşkusuz *tek parti rejiminden çok partili rejime geçişi öngören* sekizinci projedir. Nitekim Türkiye bu projesini savaş sonrasında hemen uygulamaya koymuştur. Ama Türkiye'nin savaş içinde yaşadığı onca ekonomik sorundan ve bunların halkta yarattığı rahatsızlıklardan sonra, ekonomisini henüz normalleştirmeden çok partili rejime geçmeye çalışmasının konjonktür bakımından çok uygun olduğu söylenemez. Savaş uygulamalarının tüm sorumluluğunu taşıyan Tek Parti'nin çok partili bir rejime geçilmesi halinde kendisini halka anlatmasının zor olacağı açıktır. İnönü'nün bu projeyi uygulamaktaki kararlılığının bu tür dezavantajların hesap dışı kalmasını sağladığı söylenebilir.

Üçüncü Cilt'te, Türkiye'nin tek partili bir rejimden çok partili bir rejime geçme kararını üç karmaşık etkinin bir araya gelmesiyle verdiğini ayrıntılı olarak ele almıştık. Bunlardan *birincisi* çok partili rejime geçişi savaş sonrasında yeniden kurulan dünya düzenine uyum yapma gerekliliğine bağlarken, *ikincisi* savaş içinde Türkiye'de yaşanan gelişmelere ya da sıkıntılara dayanan açıklamalardı. *Üçüncüsü* ise bu değişikliği, Kurtuluş Savaşı sonrasında uygulamaya konulan Cumhuriyet projesinin kendi evrimi içinde ortaya çıkması beklenen bir sonuç olarak görmekteydi. Tabii ki yine daha önce de değindiğimiz gibi böyle bir rejim değişikliğini salt bir siyasi önderin iradesine dayanarak, âdeta determinist bir şekilde açıklamak yanıltıcıdır. Nitekim yaşanan geçiş sürecinde dış konjonktürdeki yeni durumun ve Türkiye'deki sınıfsal farklılaşmada gelinen noktanın önemli katkıları vardır. Yani *bu tür süreçlerde yaşanan gelişmelerin olumsal (contingent) bir olgu olarak ele alınması daha doğrudur*. Ancak bununla birlikte belirtmeliyiz ki, yine ilgili başlıkta değindiğimiz gibi *Millî Şef böyle bir sürecin gerçekleşmesini* samimi olarak istemeseydi, yaşanan süreç çok sıkıntılı olacak, hatta belki de gerçekleşemeyecekti. Bir yandan nesnel koşulların diğer yandan İnönü'nün kararlılığının etkisiyle çok partili bir rejime doğru yol alınmaya başlanmasıyla, Cumhuriyet, kuruluşundan sonra ilk kez çok temel bir dönüşüm projesiyle karşı karşıya kalıyordu.

3 Hüseyin Avni, "Şehre Doğru", *Yurt ve Dünya*, Sayı 18, Eylül 1942, s. 180-182.

Hasan Bülent Kahraman'ın da ayrıntılı olarak ele aldığı üzere tek parti döneminin askerî ve sivil bürokrasi ile aydınlardan oluşan merkezî iktidar bloku, merkezî bir otorite etrafında ve otoriter bir zeminde paternalist köktenci bir modernite projesini uyguluyordu.[4] Bu dönemin totaliter, toplumu homojenleştirici uygulamaları *"halka rağmen halk için"* sloganıyla meşrulaştırılmaktaydı. Bu slogan, iktidarın meşruiyetini hükümetin halk için iyiyi bilmesine dayandırıyordu. Açıktır ki bu meşruiyet dayanağını bilimsel olandan, yani aydınlanmadan alıyordu. Toplum için iyi olan nesnel olarak bilinebilecek bir şeydi. Bu durum iktidarın *halkla ilişkisinin tek yönlü olarak kurulması anlamına geliyordu.* Çok partili rejime geçilmesi ise iktidar ile halk ilişkisinin tek yönlü olmaktan çıkarılarak iki yönlü hale getirilmesi demekti.

Bu geçişin meşruiyetinin kurulması büyük ölçüde aydınlar tarafından içselleştirilmesini gerektirir. Yıllar geçtikten sonra, günümüzde bu geçişi evrimsel bir gelişme olarak değerlendirmek kolaydır. Oysaki tek parti rejimi içinde yetişmiş aydınların geçişin yaşanmaya başladığı yıllarda geçmişin koşullanmalarından hemen kurtularak böyle bir değerlendirme yapabilmesi ise pek öyle kolay değildir. Yaşar Nabi'nin 1948 yılında yazdığı *Nereye Gidiyoruz? adlı* kitabı[5] o dönemin Cumhuriyete inanmış aydınlarının ne tür bir ruh hali içine girdiklerini açık olarak göstermektedir. 40 yaşındaki bir Cumhuriyet aydını olan ve 1933 yılından itibaren *Varlık* dergisini çıkaran Yaşar Nabi'nin saptamalarına göre;

- Harp ertesinde hükümetin kararı ile girişilen demokrasi tecrübesi siyasi ve içtimai hayatımızda derin sarsıntılar meydana getirdi. Uzun müddet, zahiri de olsa, bir millî birlik havasının huzur verici sükûneti içinde yaşayan halkımız mümkün olduğu kadar geniş olması istenen bir söz hürriyetinin meydan verdiği ani çığlıklarla serseme döndü.
- Demokrasinin büyük mahzuru halkın refah ve iyiliği için kabul edilen hürriyet prensibinin fena niyetli cahil kimseler tarafından kötüye kullanılmasıdır.
- Daha geniş bir hürriyetten faydalandığımız için duymamız gereken ferahlık yerine tarif edilmez bir sıkıntının üzerimize çöktüğünü, ciğerlerimizi dolduran havayı zehirlediğini, huzurumuzu kaçırdığını hissediyoruz.
- Bugün işte böyle karanlık ve sıkıcı bir havanın baskısı altında, hissediyoruz ki aydınlığa olan ihtiyacımız her zamankinden büyüktür.

4 Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II 1920-1960,* Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.

5 Yaşar Nabi, *Nereye Gidiyoruz?*, Varlık Yayınları, İstanbul, Şubat 1948.

Tek Parti'nin köktenci modernite uygulamaları içinde yetişmiş bir aydın, demokrasiye ve özgürlüğe ilişkin normatif beklentilerinden dolayı gelişmelerden şaşkınlık duymaktadır. Onun kafasında idealleştirilmiş bir demokrasi pratiği beklentisi vardır ve bu beklentisinin gerçekleşmemesiyle büyük bir hayal kırıklığına uğramaktadır. Ne var ki bu çok gerçekçi bir beklenti değildir. Eğitilmemiş büyük köylü kitlelerinin bulunduğu, kentleşmenin yeni hızlanmaya başladığı bir ortamda gerçekleşebilecek bir demokrasi pratiği pek çok sorunu içinde barındıracaktır. Mesele, içine girilen çok partili rejimin süreç içinde yurttaşlarda demokratik bir yönetim konusunda farkındalık yaratmasıdır, olgunlaşmadır. Çok partili rejime geçilme kararı verildiğinde uygulamada sorunlar olacağı açıktır, ancak önemli olan bu uygulamanın sürdürülebilir bir nitelik kazanarak, zaman içinde bir demokrasi bilinci yaratabilecek bir niteliğe kavuşmasıdır.

Çok partili rejime geçilmesi, iktidar partisi CHP'nin de varlığını sürdürebilmek için halkla yeni bir ilişki biçimi geliştirmek durumunda kalmasına yol açmaktadır. Şüphesiz tek taraflı ikna etmeye dönük bir iletişim modelinden, iki taraflı ve bir tür müzakere içeren bir iletişim modeline geçişte esas kırılma noktasını seçim kanununun değiştirilmesi sağlamıştır. İki dereceli seçimden, tek dereceli seçim modeline geçiş CHP'nin dönüşmesini, halkla ilişkilerini yeniden düzenlemesini gerektirmiştir.

CHP'nin yeni düzende başarılı olarak varlığını sürdürebilmesi için bu dönüşümü gerçekleştirmesi elzemdir. Yine Yaşar Nabi Nayır'ın saptamalarına göre;

> "Bütün kontrol ve idare mekanizmamızın yenileşmesine ihtiyaç vardır. İnkılâbı ve Cumhuriyeti yaratan eski nesildir ama başarılan işler şeflerin bir nevi manyetizmayı andıran kuvvetli tesiriyle meydana getirilmiş, eserin yapıcılarından çoğu, esere inanmadıkları halde, önünde durulmaz bir akıntının sevkiyle kendilerini inkılâbın içinde bulmuşlardır. Fakat bir defa o manyetizma kuvveti zayıflayarak şeflerin tesiri azalınca, hâkim saftaki yaşlanmış nesillerin, yorgun ve iştahsız durumları hemen ortaya çıkmıştır. Gençleri işbaşına getirme arzusu, sadece bir heves halinde kaldıkça ve lütfen kendilerine yer ayrılacak gençlerin seçimi gene eski nesiller tarafından yapıldıkça bu alanda esaslı bir değişiklik"[6]

beklenilemeyecektir.

Aslında CHP'nin çok partili rejime geçerken parti içinde gençleşmeyi de içeren bir dinamik yaratamayışının temel nedeni, çok partili rejime geçiş projesinin tepeden yani İnönü'den gelmesidir. CHP içinde, tek parti uygulamaları konusunda parti içinden gelişmiş bir özeleştiri ve bu eleştiri etrafında oluş-

6 Yaşar Nabi, *a.g.e.*, s. 11.

muş bir kadro yoktur. Böyle olunca da parti içinde bir gençleşme söz konusu olamamaktadır. Daha da önemlisi parti programını geliştirmek için yaratıcı bir atılım gerçekleşememektedir. Cumhuriyet'in kurucu nesli 1880'li yıllarda doğmuştur ve 60'lı yaşlarındadır. Nitekim İnönü'nün de partisinde bir gençleşme ihtiyacının farkında olduğunu, Parti Grubu'nda ve Meclis'te 35'leri desteklemesine bakarak söyleyebiliriz. Bu ciltte ayrıntılı olarak gördüğümüz üzere bu isimlerin önemli bir kısmı sağ eğilimli Anadolu Hareketi'nden gelmektedir ve CHP'nin programına katkıları yeni ve yaratıcı açılımlardan ziyade Cumhuriyet'in o döneme kadar uyguladığı köktenci modernite projesi karşısında toplumda gelişmiş tepkilere dayanarak bu projeyi törpüleyici öneriler yapmanın ötesine geçememiştir. Ki bu öneriler de büyük ölçüde CHP'nin 1947 yılında toplanan Yedinci Kurultayı'nda bir program haline gelmiştir. CHP, halkın desteğini ideolojisini yeniden formüle ederek aramaktan ziyade, ideolojik bagajının bir kısmını azaltarak aramayı tercih etmiştir.

CHP'nin çok partili rejime geçmenin gerektirdiği bir yeniden yapılanmayı gerçekleştiremeyişi ile birlikte DP'nin uyguladığı siyaset pratiği içinde ortaya çıkan olaylar da göz önüne alındığında, CHP içinde eski otoriter rejime dönüşü özleyenlerin ortaya çıkmasını beklemek gerekir. Nitekim CHP içinde bu tür istekleri olan kesimin sözcülüğünü Recep Peker yapmıştır. Önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz, CHP'nin Yedinci Kongresi'nde yapılan seçimlerde Recep Peker'e çıkan oylar parti içindeki bu eğilimin bir kanıtıdır. Bununla birlikte İnönü 12 Temmuz Beyannamesi'yle bu eğilimi vatandaşları önünde mahkûm etmiş, bir süre sonra da Peker hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu hükümetin, düştükten sonra kendi partisi tarafından da ağır bir biçimde eleştirilmiş olması, bu eğiliminin İnönü'nün kararlılığı karşısında bir şansı olmadığının göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Bu noktada CHP'nin tek partili rejimden çok partili rejime geçerken, parti çevresindeki yeni ideolojik arayışların bu kadar dar bir çerçevede mi kaldığı, başka yenilikçi arayışların ortaya çıkıp çıkmadığı sorgulanabilir. Bu arayışlara bir örnek olarak, Komünist hareketten kendisini özellikle ayıran Parti'nin, sosyal demokrat çizgiye gelmesi önerilerinden bahsedilebilir. Necmettin Sadak "Türkiye'nin istikbali bakımından tam sol bir partinin siyasi hayatımızda yer alması zaruretine kuvvetle inanıyoruz. Yalnız memlekette başarılması gerekli ıslahat bakımından değil, komünistlik tehlikesine komşu olduğumuz için buna set çekmek ihtiyacı yüzünden böyle bir zihniyet cereyanını ve onu temsil edecek partiyi dört gözle bekliyoruz" diyordu.[7] Buna Cemil Sait Barlas'ın, Alaattin Tiritoğlu'nun çalışmalarını da ekleyebiliriz. Ama belirtmeliyiz ki bu girişimlerin CHP'nin atıl örgütlenmesi içinde önemli bir yankısı olmamıştır.

7 Necmettin Sadak, "Komünistlik ve Solculuk Aynı Şeyler Değildir", *Akşam*, 8 Mart 1947.

Yeni arayışların kısır bir çerçevede kalması, çok partili rejime geçerken üzerinde uzlaşılan kırmızı çizgilerle yakından ilişkilidir. Yine daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz gibi çok partili rejime geçiş kararını alan İnönü'nün aklında Anglosakson ülkelerinde olduğu gibi iki partili bir demokrasi fikri bulunmaktadır. İnönü, kendi düşüncesinde çok partili rejimi fikir özgürlüğünü geliştirmekten ziyade, tek partili rejimde parti teşkilâtları çevresinde gelişen yolsuzlukları önlemek açısından meşrulaştırmaktadır. Ona göre kurulması gereken bu çok partili rejim, Türkiye'nin zaman ve mekândaki yeri bakımından hem sola karşı hem de irticaya ya da Atatürk düşmanlığına karşı olmalıydı. Atatürk döneminin iki başbakanı İsmet İnönü ve Celal Bayar'ın bu çerçeve üzerinde uzlaşması kolay olmuştu. Bir diğer deyişle İsmet İnönü, kırmızı çizgilerin dışına çıkmayacak ve *çok partili bir rejime geçiş sürecini kazaya uğratmadan başarabilmek için gerekli olacak partneri Celal Bayar'da bulmuştu.*

Daha önce kurulmuş başka partiler olsa da, Türkiye'de çok partili rejime geçiş sürecinin Demokrat Parti'nin kurulmasıyla 1946 yılında başladığı söylenebilir. Bu tarihten sonra, Türkiye'de siyasetin temel meselesinin o günlerin diliyle sürdürülebilir bir demokrasinin inşası, kanımızca daha doğru bir dille ise çok partili rejimin inşası olduğu söylenebilir. Şimdi bu sonuç bölümünde Cumhuriyet'in kurucu partisi CHP'nin süreçte yaşadığı uyum sorunlarını toparladıktan sonra *DP'nin öykūsünü de ana hatlarıyla* kurmaya çalışalım.

Bilindiği üzere DP, CHP içinden doğmuştur. Ancak bu doğuşun gerisindeki Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun çıkışına muhalefet ve dörtlü takririn, bir muhalefet hareketi için *zengin bir fikri dayanak oluşturduğunu söylemek zordur.* Dörtlü Takrir'in demokrasi talebi Meclis denetiminin güçlendirilmesinin ötesine geçememektedir. Yeni kurulan partinin en güçlü dayanağını Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşadığı sıkıntılar ve savaş içinde yönetimin artan baskısı oluşturmaktadır. Böyle bir dönem sonrasında kurulan muhalif bir partinin toplumun oldukça yaygın olan ve savaş içinde daha da yaygınlaşmış olan hoşnutsuz kesimlerini yanına çekmesini tabii görmek gerekir.

Bu ciltte sekizinci projeyi ele alırken ayrıntılı olarak gördüğümüz üzere, *DP'nin programı CHP programından çok radikal farklılıklar göstermemektedir.* DP'nin üst kadroları önemli ölçüde CHP içinde yetişmiştir, dolayısıyla onun siyasal kültürüne sahiptir. Yani *DP radikal bir kopuştan çok bir sürekliliği temsil etmektedir.* İnönü'nün iki partili rejim kurmaya çalışırken muhalefet partisinden beklediği de tam da bu tür bir sürekliliktir. Ama DP, kurulduğu andan itibaren halkın ilgisini çekmiştir. Bu ilginin DP'nin programından çok CHP karşısında biriken öfkenin sonucu olduğu kolayca söylenebilir.

Bu koşullarda kurulan bir partinin işlemeye başlayan çok partili bir rejim içinde seçimlerle iktidara gelebilmesinde aşması gereken iki temel zorluk bulunmaktadır. Bunlardan birincisi CHP'ye duyduğu tepki nedeniyle DP'ye aşırı muhalefet yapma güdüsüne girmiş kesimleri sakinleştirerek ve toplumda büyük kutuplaşmalar yaratmadan, normal zamanda, adil bir seçim kanunuyla seçimlerin yapılmasını sağlayabilmek, ikincisi ise DP'ye yönelen ilgiyi tatmin edebilecek ve Parti'ye sadakatini sağlayacak bir farklılığı yaratabilmektir. DP yöneticileri Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, partinin ilk yıllarında partiye giren, karar organlarında yer alan ve keskin bir muhalefet yapma taraftarı olan kadrolarca, CHP'yle muvazaa yapmakla suçlanmışlardır. Sonuçta DP parçalanarak içinden Mareşal Fevzi Çakmak'ın onursal başkanlığını yaptığı *Millet Partisi'ni ortaya çıkarmıştır*. Bu parçalanma DP içindeki gerilimi azaltsa da, Parti için çok önemli bir dış tehdit söz konusudur. Millet Partisi, DP'nin bir muvazaa partisi olduğunu ispat edebilirse, CHP'ye tepki duyarak DP'ye sempati duyan büyük kitlenin kendisine yönelmesini sağlayabilecektir. Ama DP bu tehdidi atlatıp kendisinin bir muvazaa partisi olmadığına ve seçimi kazanırsa ülkeyi riske sokmadan yönetebileceğine halkı ikna etmeyi büyük ölçüde başarabilmiştir.

Dar bir toplumsal tabana dayanan ve tepeden kurulmuş bir parti olan CHP gibi DP'nin de büyük ölçüde tepeden kurulmuş bir parti olduğu söylenebilir. *Toplumsal dayanaklarını kurulduktan sonra inşa edecektir*. Ama CHP geniş bir toplumsal tabana sahip olmadığından, dahası savaş döneminde yaşananlar varolan desteklerini de önemli ölçüde zedelediğinden, DP'nin parti etrafında kendisini iktidara taşıyacak toplumsal bir koalisyon geliştirmesi kolay olmuştur.

DP'nin bu koalisyonu kurmasında teşkilâtlanmasında yarattığı farkın katkısı yüksektir. CHP'nin ülkedeki kadroları yaşlanmıştır. Bu yerel kadrolar bürokrasiyle bütünleşmiş ve halkın koruyucusu olmaktan çok yerel mütegallibenin işbirlikçisi olarak görülmeye başlanmıştır. DP ise yerel örgütlerini o yerellikte sevilen gençlere dayanarak örgütlemeye çalışmıştır. Daha aktif, toplumun en uç noktalarına kadar ulaşan dinamik yerel kadrolar oluşturmuştur. CHP kuruluşundan beri merkezî bir parti olarak gelişirken, DP bu *kuruluş örgütlenmesi sayesinde çevrenin eğilimlerine hep daha çok duyarlı kalmayı başarmıştır*.

Parti etrafındaki koalisyonun nasıl oluştuğunu Kemal Karpat şöyle anlatmaktadır:

> "Her ne olursa olsun çok parti sistemi için yapılan mücadele büyük şehirlerde başladı, fakat asıl gücünü köylerden aldı ve orada sonuçlandırıldı. Toprak sahipleri, serbest meslek sahipleri, iş adamları gibi, küçük şehirlerde ve ka-

sabalarda oturan diğer orta sınıf mensupları bu mücadelede baş rolü oynadılar. Halbuki geçmişte siyasi meselelerde tek sahip aydınlar olmuştu. [...] Böylece doğrudan doğruya müstahsil olan veya istihsalle ilgili alanlarda çalışan orta sınıf mensupları bu mücadelenin hemen, hemen yegâne lideri oldular."[8]

Unutulmamalı ki *DP'nin gelişme dönemi Türkiye'de kırdan kopuşla birlikte kentte gecekondu kuşaklarının oluşmaya başladığı bir dönemdir* ve kente yeni gelen bu kitleler DP yöneticilerini daha anlayışlı muhataplar olarak görmüşlerdir.

CHP'nin süreç içinde sınırlı da olsa kendini yenileme arayışı ile DP'nin, programında önemli farklılık oluşturmadan örgütlenme dinamiği içinde partisi etrafında oluşturduğu koalisyon, birbirinin karşısında görünen bu iki partinin, Cumhuriyet'in köktenci modernite projesini terk ederek popülist bir modernite yaklaşımında buluşmasını sağlamıştı. DP, siyasi pratiğinde popülizmini İslami çevrelerin taleplerine daha açık tutuyordu. Hasan Bülent Kahraman'ın saptamasına göre, CHP ve DP'nin üzerinde buluştuğu *popülist modernite projesi, siyasal özne yaratmadan modern özne yaratmaya çalışıyordu*. Bunun temel nedeni ise baskın devlet modelinden vazgeçilmemiş olmasıydı.[9] Ama çok partili rejime ilişkin süreçlerin bir biçimde işlemeye başlaması toplumda bir rahatlama yaratıyordu. Bu pratik içinde polis ve jandarmanın kullanılma biçimleri kamuoyunda sorgulanmaya ve liderler ve emirleri tartışılmaz kutsallar olmaktan çıkarak kamu alanında tartışma konusu olmaya başlamıştır. Kısacası *siyasetçiyle halk arasındaki mesafe azalmış, siyasetçiler halk içine karışmaya başlamıştır*.

Kuşkusuz bu siyasal ortam Tek Parti ortamından oldukça farklıdır. Bunun bir aldatmaca olmadığı ve muhalefet partilerine iktidara gelme yolunun açık olduğu, 14 Mayıs 1950 seçimlerini DP'nin kazanmasıyla kesinlik kazanmıştır. Türkiye çok partili rejime geçişini gerçekleştirmiştir. Ama bu geçişin demokrasiye geçiş olarak adlandırılmasında önemli eksiklikler olduğunu düşünüyoruz. Bu eksikliklerden ilki bu sürecin başlangıçtan itibaren sola kapanmış olmasıdır. DP, kuruluş aşamasında toplumun rahatsız olan tüm kesimlerini bünyesinde toplamak için sol aydınlarla ilişki kurmuştur, ancak "Tan baskını" sonrasında bu ilişkiler hemen kesilmiştir. DP'nin tek parti yönetimi içinden gelen yöneticilerinin siyasal kültür sürekliliği içinde bu yasak anlayışla karşılanmıştır.

Bu kültür devamlılığının, DP'nin Türkiye'ye dört başı mamur, siyasi özneye yer veren, sürdürülebilir bir demokrasi programı önermesini engellediği de söylenebilir. DP, iktidara geldikten sonra dahi kuvvetler ayrımı gibi baş-

8 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967, s. 373.

9 Hasan Bülent Kahraman, *a.g.e.*, s. xxxv.

langıç ilkelerini getirecek bir anayasa değişikliği önerisini yapamamıştır. Düşünce ve örgütlenme özgürlüğü, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi vb. konularında da bir atılımı olmamıştır. Halbuki DP kuruluşu aşamasında bu tür programları geliştirebilecek kapasitelere sahip aydınları da bünyesine almıştır. Nitekim DP, iktidara gelmesinden sonra, tek parti döneminden kalma siyasi kültürü uzantısındaki iktidar pratiği içinde, ülkede demokrasiyi geliştirmeyi gündeminden çıkararak, meşruiyetini kalkınmada sağlanan ilerlemede aramaya başlayınca, parti içinde bu kapasiteye sahip olanlar 1955 yılında ayrılarak Hürriyet Partisi'ni kurmuştur.

Kısacası 1950 yılında iktidar olan DP, *Türkiye'ye yeni ve kapsamlı bir demokrasi programı önerme ve uygulama fırsatını heba etmiştir*. Daha sonra böyle bir programı CHP, Türkiye'ye 1959 yılı başında 11'inci Kurultay'ında İlk Hedefler Bildirgesi'ni ilan ederek önermiştir. Türkiye siyasetinin, çok partili rejime geçtikten ancak 13 yıl sonra kapsamlı denilebilecek bir demokrasi programı önerebilmiş olması üzerinde düşünmek gerekir. Bu gecikme, çok partili rejime geçişin Türkiye'de kitlelerin siyasete katılımını yaygınlaştırmayı başarsa da, beraberinde demokrasi projesini geliştirecek düşünsel ortamı yaratamamış olmasıyla yakından ilişkilidir. Türkiye'de çok partili rejime geçildiği yıllar, içinde bulunulan Soğuk Savaş koşullarının de etkisiyle büyük ölçüde yeni düşüncelere kapalı yıllar olmuştur. Bu nedenle *fikir özgürlüğünün olmadığı böyle bir siyasal ortamı demokrasi diye adlandırmaktan ziyade, "çok partili rejime geçiş" olarak adlandırmayı daha doğru buluyoruz.*

Ne var ki tam bir demokrasi niteliği kazanamamış olsa dahi tek parti rejiminden, başka bir deyişle diktatörlükten çok parti rejimine geçilmiş olmasını küçümsememek gerekir. Dünya siyasal tarihinde böyle örnekler nadirdir, hatta bu şekliyle tektir. İnönü'nün son döneminde CHP'de genel sekreterlik yapmış olan Necdet Uğur'un bize anlattığı bir öykü bu bakımdan ilginçtir. İnönü yaşamının sonuna doğru katarakt ameliyatı olmak üzere Paris'e gitmiştir. Hasan Esat Işık bu sırada Türkiye'nin Paris'teki Büyükelçisidir. İnönü, Büyükelçilik'te kalmaktadır. Dönemin Fransa Cumhurbaşkanı De Gaulle, İnönü'nün bir devlet başkanı protokoluyla karşılanmasını emretmiştir. Devlet TV'si Büyükelçilikte İnönü'yle mülakat yapmaya gelir. Hasan Esat Işık'ın anlattığına göre mülakatı yapan basın mensubu çok saygılı davranmakta, İnönü'yü kırmamaya çalışmaktadır. Sorular sorarken konu İkinci Dünya Savaşı'nın tek parti rejimine gelir. Gazeteci de İnönü'nün iyi bir diktatör olarak Türkiye'yi savaşa sokmamasına ilişkin bir soru sorar. Böyle bir soru gelince İnönü genç gazeteciye, sen hiç bir diktatörlükte yaşadın mı? Diktatörün ve diktatörlüğün iyisi olmaz, der.

Bu geçişi gerçekleştirebilmek için bir diktatörün öznel olarak böyle bir istek duyması yetmez, bu geçişi sağlayacak ustalığı da gösterebilmesi gerekir.

Üçüncü Cilt'te ayrıntılarıyla gördüğümüz bu geçişin öyküsü bize böyle bir geçiş pratiğini gerçekleştirebilmenin ne tür tuzakların aşılmasına bağlı olduğunu göstermiştir. Neticede Türkiye, bu tuzakları aşabilmiş, serbest seçimlerle iktidarın el değiştirmesini gerçekleştirebilmiştir. Ama iktidarın el değiştirmesinden sonra iktidar partisi yeni siyasal rejimin geliştirilmesi konusunda adım atmayarak, eski iktidar anlayışına uyumlu bir siyaset pratiğini sürdürmüştür.

İktidar, siyaset pratiği içinde siyasal desteğini yeniden üretmenin yolunu temelde iki mekanizmaya dayandırmıştır. İlk olarak siyasette *güçlü bir ötekileştirme uygulanması söz konusudur*. Toplumdaki kutuplaşma köylerdeki kahvelerin ayrılmasına kadar varmıştır. İkinci mekanizma ise birinci mekanizmanın ötekileştirdiği grupları partiye sadakat konusunda stabilize etmeye dönük *kayırmacılık ve popülizm uygulamalarıdır*. Ötekileştirici yaklaşımın toplumda doğurabileceği tepkiler kamuoyunda hızlı kalkınma söylemi karşısında, özellikle de ekonomi büyüme gösteriyorken etkili olamıyordu. Ama belli bir süre sonra, uygulanan plansız ekonomi politikaları ekonomik darboğazlar yarattığında sürecin bir demokrasi pratiği olarak gösterilmesi zorlaştı. Nihayet 27 Mayıs askeri müdahalesiyle rejim kesintiye uğradı.

İkinci Cumhurbaşkanı çok partili rejime geçiş projesini kazaya uğratmadan Üçüncü Cumhurbaşkanına devretmişti. Ama Üçüncü Cumhurbaşkanı dördüncüsüne devredemedi. Nihayetinde öykünün bu genel gidişatına bakılarak, *tek parti rejiminden çok partili rejime geçiş projesinin, süreç içinde derinleştirilerek kapsamlı bir demokrasi projesine dönüştürülemezse sürdürülemez olduğu sonucunun çıkarılabileceğini düşünüyoruz*.

Ekler

EK.1

Bu "Öz Rapor":

"Türk sanayiinin harp zamanından sulh zamanına intikal ve sulh zamanının muhtemel yeni şartlarına intibak devresinde korunması ve gelişmesi ile ilgili Genel Problemler hakkında" hazırlanan ve henüz müşterek karara bağlanmayan esas raporun kısmı bir hülasasıdır. Gerek bu hülasada temas olunan, gerek asıl raporda ele alınan tetkik ve müşahedelere müteallik geniş materyal, esas raporda yer almıştır.

17.V.1946 EK. B.
S.T.H. Başkanı

"Öz Rapor"un fihristi:

Jeopolitik:

- İntikal devrinin genel karakteri
- Türkiye'de, ziraatta polikültüre dayanan, su altı ve toprak altı servetlerinin kıymetlendirilmesine istinaden yeni bir sanayileşme hareketini zaruri kılan şartlar.

Yeni bir sanayileşme hareketinin genel mevzuları ve sanayiimizin müstakbele ait inkişaf meseleleri:

- Sanayide "Program" ve "plan" mefhumu hakkında
- Yeni sanayi planının tesis konuları:
  - I. Su ve toprak mahsulleri sanayii
  - II. Orman sanayii
  - III. Dokuma sanayii
  - IV. Kimya sanayii
  - V. Toprak sanayii
  - VI. Demir, makina ve madeni eşya sanayii
  - VII. Dağ sanayii
- Enerji bazları
- Ulaştırma sistemi ve ulaştırma siyaseti
- İktisadi rayonlaştırma (memleketin enerji bazları, ulaştırma siyaseti ve sanayiin yurd içinde coğrafi dağılışı bakımından iktisadî bölgelere ayrılışı)
- Sanayii kimler kuracaktır?

Sanayiimizin ham madde meseleleri:

- Genel durum
- Dahilde istihsal edilen istihsali genişletilebilecek olan ham madde bazları
- Yetiştirme ham maddeleri
- Orman sanayii ham maddeleri
- Zirai menşeli ham maddeler (Gıda maddeleri)
- Zirai menşeli sanayi ham maddeleri
- Diğer ham maddeler

İş ve işçi meseleleri:

- Ne kadar işçimiz var?
- İşçi mevzuatı
- İşçiliğin meslekleştirilmesi
  - a- İşçi baremi
  - b- İş hüviyeti (işçi cüzdanları)
  - c- İş odaları

d- Ücret politikası
e- Ev ve ocak politikası (İşçi iskânı)
f- Evlenmelerin ve doğumların teşviki (aile politikası)
g- Ruhi intibaslarla mücadele
- Netice

Gümrük tarifeleri ve himaye politikası üzerinde vaziyetin mütalaası:
- Genel görüş
- Neticeler

Türkiye'de fiyat hareketleri ve fiyat politikası:
- Umumi hareketler
- Cihan fiyatlarına yaklaşma bakımından durumun mütalaası
- Neticeler

Türkiye'de para heraketleri ve para politikası:
- Genel görüşler
- Neticeler
- Beynelmilel para plânları muvacehesinde Türkiye'nin durumu

JEOPOLİTİK:

İntikal devrinin genel karakteri:

Türkiye'nin de cihan iktisadîyatında, yahut dünya iş bölümündeki yerini, başka memleketlerle yaptığı mal ve hizmet mübadeleleri tayin eder. Binaenaleyh memleketimizin bugünkü ve yarınki inkişafının istikamet ve karakterinde, dünya üstündeki değişmelerin hâkim bir tesiri vardır. Binaenaleyh memleketteki her iktisadî hareketin ilk amilleri arasında, dünya üzerindeki iktisadî değişikliğin hâkim damgasını görmemeğe imkân yoktur. Fakat diğer taraftan her münferit memleket de, dünya iktisadîyatındaki istihalelerin tesiri altında aldığı mukabil vaziyetle, milletler arası iktisadî münasebetlere mukabil tesirler bırakmaktadır. Bu itibarla dünyanın siyasi ve iktisadî nizamı millî iktisatların (bunların hacimleri ne olursa olsun) karşılıklı tesir ve münasebetlerinin bir hasılası olarak teessüs etmekte ve hiç bir milletin, bu hasıla dışında müstakil, daha doğrusu mücerred bir varlığı bittabi tasavvur olunamamaktadır.

Şu halde harp zamanından sulh zamanına intikal devrinin genel karakterini ifade edebilmek için evvela içinde bulunduğumuz şartlar içinde veya önümüzdeki yakın intikal safhasında, dünya milletleri arasındaki karşılıklı tesir ve münasebetlerin bugün ve yakın istikbal için sezilen genel durumunu kısa hatlarla çizmeye çalışmak yerinde bir hareket olur.

Durumun mütalâası:

Bugünkü inkişaflara göre Türkiye'nin jeopolitik durumu harp sonrasında onu, bütün cihana tesirini yayacak olan iki zıd mübadele sisteminin, yahut iki hâkim iktisat nizamının iltisak hattı üzerinde bulunduracaktır. Hadiselerin gelişiminde yeni dönümler olmadığı takdirde bugün öyle sanılabilir ki, şimalde sosyalistleştirilmiş iktisadîyat belki de eski Sovyetler Birliğinden başka şarki ve merkezi Avrupa ile Balkanları da iktisadî nüfuzu altına almak suretiyle bütün Avrupa'da hâkim bir sıklet olmak işkâlini bulabilecek, bunun haricinde ise demokrasilerin, bittabi yenileştirilecek iktisadî usulleri, bazı mertebe güdümlü olsa dahi bir süper kapitalizm safhasında teazzuva çalışılacaktır.

Bu sistemlerin bir taraftan kendi sektörlerini muhafaza etmek, diğer taraftan da kendi aralarında bir iktisadî temas ve mübadele usulü bulmak için uğraşmaları tabiidir. Bundan başka bu iki büyük blokun, bu iki zıd fakat hâkim iktisat sisteminin, bilhassa temas ve iltisak noktalarında, mütenevviler ve nüans farkları göstermek kaydiyle bittabi bir takım "aranizamlar" yahut mütevassıt iktisat rejimleri yer alacak ve öyle sanılır ki meselâ Fransa, bu aranizamların tipik bir mümessili olacaktır.

Türkiye'nin, mütekaddim hadisatın da ilcaatiyle[1] esas sermayesini, daha şimdiden Devlet elinde veya kontrolünde toplamak suretiyle millîleştirilmiş durumda olduğu malumdur. Mali sermaye (Bankacılık) Demiryollar ve Limanlar, Denizyolları ve başlıca transformasyon sanayii ile dağ sanayiinde Devletin hâkim bir rolü vardır. İthalat ve ihracatta devletin kendi hesabına muamele hacmi artmak istidadındadır. Müdahale mübayaaları ve prim mekanizması gibi ileride ehemmiyetle başvurulması icap edecek ticaret usullerini de işletecek bir Devlet Dış Ticaret Bankası dolayısile dış ticarette de Devlet kontrolünü arttıracaktır. Ziraatte gerek işletme, gerek mevzuat bakımından devlet hizmetlerine veya devletin teşkilâtçılık faaliyetine daha fazla yer vermeğe giden (meselâ Zirai Kombinalar ve Zirai Donatım gibi) bir seyr içindeyiz. Fakat bununla beraber Türkiye iktisadîyatta "millî" vasfını hem muhafaza eden, hem geliştiren bir memlekettir. Ancak şu da var ki memleketimizin, yukarıda işaret edilen iki hâkim iktisat ve mübadele nizamının temas ve iltisak hattı üstüne düşen memleketlerden biri olmak dolayısile iktisadî bakımdan, aynı zamanda birbirleriyle iktisadî mübadelelere girişecek olan iki büyük blokun her ikisinin de tesirleri altında kalması bir emri zaruri olsa gerektir. Memleketimizin asli kitlesi itibariyle demokrasi alemine kendimizi vermek ve onun sınır kalelerinden biri olmaya çalışmak ve fakat iktisadîyatımızın gittikçe gelişen devletçi vasfı itibariyle, şimal, Balkanlar ve merkezi Avrupa memleketleriyle de elverişli bazı mübadele usulleri bulmaya çalışmak ve bu usulleri geliştirmek öyle sanılır ki intikal devrindeki iktisadî siyasetimizin ana hatları olacaktır. Bu; haddizatında çetin olan durum içinde, bir taraftan demokrasi aleminin bir zaafı olan müstemleke ve yarı müstemleke şeraiti içine düşmemek, diğer taraftan da "millî" tekâmülümüzün seyrini arızaya uğratacak her türlü yabancı tazyik ve tesirlerden korunmak ve bunun için istihsalde hem sanayii, hem ziraatı geliştireceği ve ulaştırma işlerini genişleterek memleketi sür'atle bir "kül" haline koyacak çareler bulmak yukarıda işaret olunan iktisadî siyasetin genel prensipleri olsa gerektir.

Türkiye'de ziraatte polikültür'e dayanan sualtı ve toprak altı servetlerini kıymetlendirme esasına istinat eden yeni bir sanayileşme hareketini zaruri kılan şartlar:

Monokültür demokrasilerin müstemleke ve yarı müstemlekelerinde geniş tatbik sahası bulan bir sistemdir ve gayesi ise çok miktarda, fakat az çeşitli istihsaldir ve bu istihsallerde daha ziyade zirai mahiyetli istihsallerdir. Bu sistemde sanayie istekle yer verilmez ve istihsal bölgeleri daha ziyade bir ham madde menbaı olarak istismar olunur. Eski Türkiye böyle bir memleketti. Polikültür ise evvela ziraatte çeşitliliği istihdaf eder ve bu çeşitlilikte memleket sanayii için ham madde tedariki gayesi de vardır. Aynı zamanda memlekette bu sanayileşme hareketini de besleyecek böyle bir polikültür, millî vasıflı bir gelişmenin ilk şartıdır. Yurdumuz için dileğimiz böyle bir gelişmedir.

1 Bu mevzu esas raporda işlenmiştir.

Çünki bu suretle ziraatin hem dahili ihtiyacı karşılayacak, hem ihracata imkân verecek bir kısım sanayi için ham madde verimini çok genişletmesi mümkündür.

Bundan başka Türkiye su altı servetlerini kullanmıyan, fakat bunları geniş mikyasda işletmek cihetine gittiği takdirde rakipsiz yeni döviz kaynakları da elde edilebilecek olan bir memlekettir. Toprak altı servetleri de keza vadedicidir.

Binaenaleyh polikültür ve sanayi, harp sonrasında etrafımızı saracak iktisat nizamları arasında kendisine sarılacağımız ana inkişaf mihverini teşkil eder. Otarşı değil, fakat polikültür (çeşitli mahsullerimizin ve kaynaklarımızın sanayi alanında kıymetlendirilmesi bu mefhuma dahildir). Yakın iktisadî hedefimiz olsa gerektir.

Hülâsa ziraatte istihsali çoğaltmak, çeşitli zirai mahsuller istihsaline geçmek, su ve toprak altı kaynaklarımızı harekete getirmek suretiyle, bilhassa su ve ziraat mahsullerinin işletilmesinde ihracata da imkân veren yeni bir sanayi hamlesine girmek esas mevzuumuzdur.

Kısaca şöyle denilebilir ki, bilhassa kendi kaynaklarına dayanan bir sanayie malik olmayan memleketlerin, dünyanın yarınki gidişinde yer ve söz sahibi olmasına imkân olmasa gerektir.

YENİ BİR SANAYİLEŞME HAREKETİNİN GENEL MEVZULARI VE SANAYİİMİZİN MÜSTAKBELE AİT İNKİŞAF MESELELERİ:

Hiç olmazsa vesayet altındaki bir kısım memleketlerde gümrüklerin açılması suretiyle pazarlardan ve dahili kaynaklardan diğer memleketlerin de istifadesini isteyen Amerikan noktainazarı İngiltere tarafından esasen benimsenmemiş ve ahiren bu noktainazar Sanfransisko'da resmen reddedilmiştir.

Amerika ile Amerika harici memleketler arasında bilhassa bu harbde hasıl olan teknik terakki farkı teknik (diferansiyasyon) tecrit temayülleri göstermesi, dünya pazarlarında müsavi şartlarla mal karşılaşması imkânlarını geliştirici şartlar değildir. Bu itibarla himaye usullerinin bu harbi takip edecek intikal devrinde veya harp sonrasında külliyen bertaraf edileceğini beklemek yerinde olmasa gerektir. Bu usuller, ya kuvvetli sanayici memleketlerin kendi mallarına geri ülkelerde pazarlar bulmasını temin edecek usuller aramak şeklinde müteaddi, yahut da sanayii harap olan, yahut yeni inkişafa başlayan memleketlerin kendi sanayilerini kurmak ve korumak için çareler ve kaynaklar aramaları şeklinde pasif şekilde olmak üzere devam edip gitmek zorundadır.

Türkiye de kendi sanayiini bir taraftan dışarıdan makina ve tesis kredileri aramak, diğer taraftan bu sanayie dahilde korunma ve gelişme çareleri sağlamak suretiyle kurmaya çalışacaktır. Binaenaleyh sanayileşme azmimize muvazi yeni bir sanayileşme plânı, harp sonrasına intikal devresinde ilk hazırlığımızı teşkil etmektedir.

Sanayide "program" veya "plân" mefhumu hakkında:

Birinci beş yıllık sanayi "programı" ile ikinci beş yıllık program tasarısı ve muaddel 4 yıllık sanayi "programı"nı umumi ve şamil bir sanayi "plan"ından ziyade kısmi ve mevzi'i sınai faaliyetlere ait bir "program" telakki etmek yerinde olur.

Yeni sanayi plânımızı ise:

"Kurulacak sanayiin, ham madde bazları, tesis yerleri, iş ve ihtisas kadrosu, sosyal ihtiyaçları ve meseleleri, tesis seyrini tesbit edecek stüasyon esaslarına göre hazırlanmış envestisman ve finansman safhaları" bakımından etrafiyle işlenmiş tam bir "iş plânı" olarak almak icap etmektedir.

Bu takdirde ise iş yalnız fabrikaların kuruluşu sahasında kalmayıp:

a) RX Enerji bazları ve enerji siyaseti,

b) Münakale sistemi ve münakale siyaseti,

c) Sanayiin yurd içinde coğrafi dağılışı ve memleketin iktisadî reyonlaştırılması,

meselelerinin işlenmesini kendiliğinden zaruri kılmaktadır.

Binaenaleyh hakiki bir sanayileşme plânını:

"Enerji bazları, münakale sistemi ve iktisadî reyonlaştırma şartlarının kül halinde mütalâasiyle mevcut yeni kurulacak sanayiin yurd içinde coğrafi dağılışını gösterecek ve daha evvel işaret olunan esaslara göre hazırlanmış bir "iş plânı" şeklinde tarif etmek kabildir.

Nitekim Ekonomi Bakanlığı, yeni sanayileşme hareketimizin teknik tesis mevzularını ele almış ve bunun enerji bazları ile ilgisi üzerinde durarak aynı mevzuu da işlemeğe başlamıştır. Yeni sanayi plânının ulaştırma şebekemizin durumu ve takatı ile münasebetleri üzerinde henüz esaslı durulmamıştır. Sanayiin yurtiçinde coğrafi dağılışı ve memleketin iktisadî reyonlaştırılması mevzuu ise henüz bir devlet konusu olmamıştır. Bunlar üzerinde aşağıda kısa malumat verilmiştir.

Yeni sanayi plânının tesis konuları:

I- Deniz ve toprak mahsulleri sanayii:

Aynı zamanda bir ihraç mevzuu da olmak itibariyle deniz ve toprak mahsulleri sanayiinin, yeni sanayi plânımızın başında yer alması aynı zamanda memleketimizin bünyevi bir icabıdır. Ancak bu sanayi şubesinin tesis konuları üzerinde henüz bir hazırlık yapılmamıştır. Bu sahada Filistin son yıllarda dikkati çeken gelişimler kaydetmiştir. Bizim kaynaklarımız bakımından bu sanayi branşına aşağıdaki tali şubelerin girmesi icap edecektir.

- Hububat, un ve ekmek sanayii (ekmek ve yem kombinaları dahil),
- Yemiş, sebze istihzaratı, yemiş ve sebze kurutulması, konservecilik, yemiş ve sebze usareciliği, şarap ve umumiyetle müskirad sanayii,
- Şeker, alkol, kolonya sanayii (şeker sanayiine ait tevsi projeleri mevcuttur),
- Çikolata, şekerleme, kakao ve benzerleri sanayii,

- Nebati yağlar, margarin ve sabun sanayii,
- Deri, kürk, kundura ve tanenli maddeler sanayii,
- Pamuk temizleme, koton idrofil, vatka sanayii,
- Liyfi nebatlar (kendir ve jüt) sanayii,
- Tütün ve sigara sanayii,
- Çay sanayii,
- Deniz mahsulleri (sünger), balık unu, balık yağı, balık kurutma ve konserveciliği sanayii,
- Et maddeleri, soğutulmuş etler, kurutulmuş ve tuzlanmış et, et konserveciliği sanayii (et kombinası dahil),
- Süt ve müstahsalatı sanayii,

bizzat geniş müstahsil tabakaların hayatında kökden değişiklik yapabilecek ve yurdun iptidai manzarasını sür'atle değiştirebilecek olan bu sanayii Türkiye için "temel sanayi" olarak telâkki etmek de isabetsizlik olmasa gerektir.

il- Orman sanayii:

Orman işletmelerinin Tarım Bakanlığına intikali, orman sanayiini derhal bir Devlet sanayi şubesi haline getirmiştir. Bu sanayi:

- Orman kimyası sanayii,
- Kereste sanayii,
- Diğer sanayide kullanılan orman malzeme ve maddeleri sanayii,

şubelerini ihtiva eder.

III- Dokuma sanayii:

Bu sanayi:

- Pamuklu bükme ve dokuma sanayii,
- Yünlü bükme ve dokuma sanayii,
- Kendir bükme ve dokuma sanayii,
- Jüt bükme ve dokuma sanayii,
- İpek bükme ve dokuma sanayii,

kollarını ihtiva eder. Halen bunlardan ilk dördü üzerinde yeni plân tasarıları hazırlanmıştır. İpek sanayii tetkik konusu olarak ele alınmıştır. Mevzuubahis hazırlıklara ait malumat burada telhis edilmiştir.

Pamuklu sanayiimiz inkişaf programının ana hatları:

1. 1943'te pamuklu imalât ve ithalât yekünu 35.250 tondur.
2. 1943'te nüfus başına 1.873 kilogram pamuklu isabet etmektedir.
3. Nüfus başına yabancı memleketlerde pamuklu mikdarı şudur:

Birleşik Amerika'da	25,4 kg.
İngiltere'de	13,4 kg.
Japonya'da	14,4 kg.
Rusya'da	6,7 kg.
Romanya'da	4,4 kg.
Bulgaristan'da	3,7 kg.

4. Pamuk ipliği ve pamuklu dokuma imalât ve ithalâtının senelere göre artış raporu:

1932	22.100 ton
1933	24.700 ton
1934	26.400 ton
1935	26.800 ton
1936	28.405 ton
1937	33.400 ton
1938	35.100 ton
1939	34.464 ton
1940	31.280 ton
1941	28.910 ton
1942	29.897 ton
1943	35.260 ton

5. 1955'te tahakkuku istenen pamuklu endüstrimizin senelik istihsalinin 67.000 ton üzerine ayarlanması esas alınmıştır.
6. 1943 iğ sayımız 261.228'dir.
   1943 faal iğ sayımız 238.369
   Mevcudumuz ortalama 250.000 olarak kabul edilmiştir.
7. 1943'te elimizde 4.775 dokuma tezgâhı vardı.
8. 1943'te pamuklu el tezgâh adedi takriben 40.000'dir (40.000 el tezgâhı, 5.000 mekanik tezgâha muadildir). Mevcudumuz cem'an 10.000 mekanik tezgâh olarak kabul edilmiştir.
9. 1955'te nüfus sayımız 32,5 milyona baliğ olacak ve nüfus başına 3 kilogram pamuklu verilebilecektir.
10. 1955'te pamuklu mensucat endüstrimizin şu manzarayı göstermesi düşünülmektedir:

Fabrikalar	*İğ adedi*	*Tezgâh adedi*	*Senelik istihsal (ton)*
1) Mevcut devlet fab.	128.042	3.035	9.150
2) Mevcut hususi fab.	135.186	1.740	18.135
3) El tezgâhları (Mekanik muadili)	–	5.000	– (x)

4) Yeni İplik Fab.	95.000	–	10.325
5) Yeni kombinalar	275.000	8.000	30.000
	631.228	17.775	67.520

4 ve 5 numara altında yazılanlar yeniden kurulacaktır. (x) 3 numara altında yazılı el tezgâhlarının istihsâli hususi ve Devlet Fabrikalarının piyasa ipliği imalâtı ve ithalâtı içindedir.

11. Cem'an 375.000 iğlik iplik fabrikası tahminen 80 milyon liraya kurulabilir.
12. 8.000 tezgâhlık dokuma fabrikaları tahminen 65 milyon liraya kurulabilir.
13. Bu fabrikalara lüzumlu apre fabrikaları tahminen 32 milyon liraya kurulabilir.

Yekûn: 177 milyon lira.

14. Gelecekte pamuk ihtiyaçlarımız senede 89 bin ton (şimdiye kadar tahmin olunan azami istihsal 64 bin ton).
15. Tesis yerleri:
    a) Kısmen mevcutların tevsii,
    b) Adana, Eskişehir, Denizli, Sarayköy ve Erzurum'da birer yeni kombina tesisi.

Yünlü sanayiimiz inkişaf programının ana hatları:

1. 1943'te yünlü imalât ve ithalât yekûnu 10.032 tondur.
2. 1943'te nüfus başına 0.633 kilogram yünlü isabet etmektedir.
3. Nüfus başına yabancı memleketlerin yünlü mikdarı:

İngiltere'de	2,5 kg.
Japonya'da	3,75 kg.
Amerika'da	4,04 kg.
(Birleşik) Rusya'da	0,80 kg.

4. Memleketimizde yün ipliği ve yünlü dokuma imalât ve ithalâtının senelere göre artış temposu:

1932	2.673 ton
1933	3.851 ton
1934	3.692 ton
1935	4.328 ton
1936	5.070 ton
1937	5.398 ton
1938	6.068 ton
1939	7.272 ton
1940	7.876 ton
1941	8.638 ton

1942	9.743 ton	
1943	10.032 ton	
	6.221 ton	vasati senelik

5. 1955'te tahakkuku istenen yünlü endüstrimizin senelik istihsâlinin 23.000 ton üzerine ayarlanması uygun mütalâa edilmektedir.
6. 1942'de yünlü iğ sayımız 52.255'tir. Bunlardan faal olanları takriben 50.000 kadardır.
7. 1943'te 1.892 mekanik dokuma tezgâhımız (yünlü) vardır.
8. Yine 1943'te el tezgâh (yünlü) adedi 4.000 kadardı. (x) (4.000 el tezgâhı 1.000 mekanik tezgâha muadildir).
9. 1955'te nüfus sayımız 22,5 milyonu bulacak ve nüfus başına takriben bir kilo yünlü verilebilecektir.
10. 1955'te yünlü endüstrimizin şu manzarayı göstermesi düşünülmektedir:

Fabrikalar	*İğ adedi*	*Tezgâh adedi*	*Senelik istihsal (ton)*
1) Mevcut Devlet fab.	26.906	441	4.000
2) Hususi fab.	25.349	951	3.500
3) El tezgâhları (Mekanik muadili) -	1.000		–[2]
4) Yeni kombinalar	100.000	2.000	15.500
	152.255	3.392	23.000

4 numarada yazılı fabrikalar yeniden kurulacaktır. (x) 3 numarada yazılı el tezgâhlarının istihsâli hususi ve Devlet Fabrikalarının piyasa ipliği imalâtı ve iplik ithalâtı içindedir.

11. Cem'an 100.000 iğlik yün iplik fabrikaları 20 milyon Türk lirasına kurulabilir.
12. 2.000 tezgâhlık dokuma fabrikaları cem'an ve tahminen 20 milyon Türk lirasına kurulabilir.
13. Bu fabrikalara gereken apre fabrikaları cem'an ve tahminen 5 milyon Türk lirasına kurulabilir.
    Yekûn: 45 milyon Türk lirası.
14. 1955'te yapak ihtiyacımız 58.000 ton olacaktır. Şimdiye kadar tahakkuk eden 28.000 tondur.
15. Tesis yerleri: Isparta, Balıkesir, Erzincan, Erzurum, Konya Ereğlisi, Bergama, Sivas, Kayseri ve belki Aksaray.

2 Kaba tahmin: İstanbul'da 340 tezgâh var, 200 adedi faal.

16. Mukayeseye esas olmak üzere harpten evvel kurulmuş iki fabrikanın maliyeti:

a) 17.000 iğlik bir merinos fabrikası:

Esas binalar	1.704.526	
Sosyal binalar	52.052	
Makine ve tesisat	2.651.422	
	4.418.000	Türk lirası

b) 2.950 iğlik ve 100 tezgâhlı Hereke fabrikası:

Esas binalar	235.000	
Sosyal binalar	152.960	
Makine ve tesisat	616.630	
	1.004.590	Türk lirası

Kendir sanayiimiz inkişaf programının ana hatları:

İstihsal: Tarım istatistiklerine nazaran son senelerin Türkiye istihsâli 8-10 bin tondur. Kendir tohumu 2-3 bin ton.

Türkiye'nin Kendir İstihsâlinin Senelere Göre Durumu

Seneler	*Ziraat Sahası (Hektar)*	*Kendir Lifi (Ton)*	*Kendir Tohumu (Ton)*
1933	9.753	6.335	2.368
1934	10.994	7.866	6.619
1935	10.794	5.817	1.278
1936	12.976	10.906	2.184
1937	12.255	10.055	2.070
1938	10.638	7.583	3.200
1939	10.105	7.139	2.399

Dünya Kendir İstihsâli 1938

	Ton	*%*
Rusya	140,000	32,5
İtalya	108,600	25,2
Yugoslavya	55,400	13,0
Romanya	30,300	7,0
Polonya	12,800	3,0
Almanya	12,000	2,8
Türkiye	7,600	1,8
Muhtelif	63,300	14,7
	430,000	100,0

Türkiye'de Kesif İstihsâl Merkezleri		
	Ton	%
İzmir	1,785	25,0
Kastamonu	2,092	29,3
Muhtelif	3,262	46,7
	7.139	100,0

İzmir ve Kastamonu havalisi (Türkiye istihsâlinin yarıdan fazlası 1939).

Muhtelif memleketlerde ve bizde 1 hektardan alınabilen lif (1938):

İtalya	1.200 kg/hektar
Yugoslavya	970 kg/hektar
Romanya	600 kg/hektar
Polonya	380 kg/hektar
Almanya	906 kg/hektar
Türkiye	705 kg/hektar
Fransa	1.350 kg/hektar
Bulgaristan	410 kg/hektar

Kalitelerin istihsâl nisbeti ve senevi 9 bin tonun 1939'daki kıymeti:

Ekstra	% 30	936.600 TL.
Birinci	% 31	915.120 TL.
İkinci	% 22	564.300 TL.
Üçüncü	% 13	292.500 TL.

Kendir ihracatımız:

1931	196 Ton	38.000 TL.
1932	76 Ton	15.000 TL.
1933	848 Ton	177.000 TL.
1934	1.099 Ton	240.000 TL.
1935	977 Ton	264.000 TL.
1936	973 Ton	300.000 TL.
1937	333 Ton	116.000 TL.
1938	653 Ton	216.000 TL.
1939	556 Ton	182.000 TL.

Yukarıdaki ihracat miktarı içinde keten, jüt, rami dahildir. Fakat kendirden gayri liflerin ihracatı yok veya pek az olduğundan hepsi kendir telâkki edilmiştir. Kendir ihracatımız; istihsalimizin % 10'undan fazla değildir.

Memleket içi kendir imalâtı:

El tezgâhlarının senelik istihsâli	4.000 Ton
Göksu Fabrikasının istihsâli	1.000 Ton
	5.000 Ton

Göksu'daki Fabrika 2.000 tonluk istihsâl yapabilir.

Gelecekteki kendir sanayii:

İleride Göksu Fabrikası gibi daha 2 fabrikaya ihtiyacımız olacaktır. Cem'an 4.000 ton işleyebilecek olan iki fabrikanın;

Harpten evvelki tesis masrafı	1.342.600 TL.
Harpten sonraki tesis masrafı	
İki misli (tahmini)	2.685.200 TL.

Ham maddenin hazırlanması:

Ziraat usullerinin ıslâhı

Elyaf istihsâlinin ıslâhı lâzım

Jüt sanayiimiz inkişâf programının ana hatları:

İthalât:

Sargılık kaba bez ithalâtı:

Bu bezlerin büyük ekseriyeti jütten, tefrik edilemiyen küçük bir kısmı diğer nebati lifli maddelerdendir.

1933	765.821 kg.
1934	2.303.783 kg.
1935	5.613.758 kg.
1936	7.838.963 kg.
1937	8.814.123 kg.
1938	6.452.453 kg.

Çuval ithalâtı:

1933	3.683.830
1934	2.702.178
1935	2.898.284
1936	2.501.948
1937	3.149.722
1938	2.625.655

Yerli mamulâtı:

1934 senesinden beri faal olan İstanbul jüt fabrikasının imalâtı: (Bu fabrikanın senelik dokuma kapasitesi 600 ton jüt ipliğidir)

1934	Çuval, kanaviçe, terzi telâsı, yol halısı vs.	14.387
1935		24.488
1936		39.829
1937		77.759
1938		163.254

Genel ihtiyaç:

1938 durumuna göre:

Sargılık bez ithalâtı	6.452.453 kg.
Çuval ithalâtı	2.625.655 kg.
Yerli imalât	163.254 kg.

olarak görülmekte ise de jüt bulamadıkları için gerek kendirden gerek kaba yün ve kıllardan Anadolu köylerinde külliyetli mikdarda çuval ve heybeler yapılmaktadır.

Köylerin çuval ihtiyacı için jüt temin edilmiş olsa nisbeten kıymetli bir meta olan yünden tasarruf edilir.

Şu halde köylerin ihtiyacını teşkil ve senede 2,5 – 3 milyon kilo tahmin edilen yün çuval ihtiyacı da hesap dahil edilirse hakiki genel ihtiyacın senede 12.000 ton civarında olduğu anlaşılır.

Jüt ziraati:

1931 senesinden beri Antalya, Adana, Tarsus ve Silifke havalisinde tecrübeler yapılmıştır. Alınan netice şudur:

Corchorus capsylaria ve corchorus otitarius:

Hektar başına ekilen tohum	10/12 kg.
Bir hektardan alınan tohum	500/600 kg.
Bir hektardan alınan elyaf	800/900 kg.

Bu neticeler Mısır'da yapılan tecrübelere nazaran tohum bakımından eşit, elyaf bakımından % 20 nisbetinde düşüktür. Buna mukabil yerli istihsâl, kalite bakımından ithâl edilenlere hemen hemen eşittir.

Jüt istihsâl maliyeti:

Harpten evvelki firmalarla beher hektardan alınan jüt ve çeltiğe ait istihsâl maliyeti şöyledir:

Çeltik	95 TL.
Jüt	126 TL.

Jüt Fabrikası:

Senede 5.000 x 2 ton jüt ipliği ve bez imâl eden iki fabrikanın kurulması tavsiye olunabilir.

Senede 5.000 ton jüt ipliği eğirip bunun tamamını dokuyabilecek bir fabrikanın tesis masrafı şudur:[3]

	TL.
Fabrikanın İngiltere'den getirtilecek makine ve teçhizat kısımları 375.000 sterlin[4]	2.842.500
Türkiye'de yapılacak inşaat, montaj ve müteferrik masraf	450.000
500 ton istihsâl yapacak 1 fabrikanın maliyeti	3.292.500
Aynı büyüklükte iki fabrika için	6.585.000
Harpten sonra bu tesislerin takriben 2 misli fiyata mal olacağı tahmin edildiğinden	13.170.000

IV- Kimya Sanayii

Öz maddelerimizi kıymetlendirme bakımından organik ve inorganik kimya sanayii hususi bir mahiyet arzeder. Bu bakımdan yurdumuzda tesisi mümkün ve gerekli görülen kimya sanayii ünitelerinin neler olabileceği ve bunların kurulmasının hükümetçe hangi makam ve teşekküllere bırakıldığı aşağıda telhis edilmiştir:

A- Ekonomi Bakanlığınca tesisi kararlaştırılanlar:

1) Azot sanayii, 6.000 ton asit nitrik, 2.000 ton amonyum nitrat ve 28.000 ton nitroso, kurulacak bu ünite bilhassa ürünün asit nitrik ihtiyacı ile ziraatin nitrat gübresi ihtiyacını karşılayacak ve halen kurulmuş olan süperfosfat fabrikasının verimi ile beraber ziraatte sun'i gübre ihtiyacı karşılanmış olacaktır.
2) Soda sanayii: Tuzdan veya kalsiyum klorürden senede 20.000 ton istihsâl edilecektir.
3) Kükürt: Keçiburlu bazının genişletilmesinden başka izabe sanayiinde kükürt gazlarından istifade çareleri de araştırılacaktır.

3 H.A. Brossert and Comony, Limited firmasının 1940 senesinde hazırladığı rapordan alınmıştır.

4 İngiliz lirası 7,5 TL. üzerinden hesaplanmıştır.

4) Karpit: Senede 10.000 ton istihsâl için Sakarya ve Kütahya elektrik bazından istifade olunacaktır.
5) Kurşun ve çinko sanayii,
6) Kemik işleme sanayii,
7) Kok sanayii,
8) Organik ana kimya sanayii,
9) Rasperto (Şeker),
10) Bor tuzları sanayii: Şimdilik 7.000 ton borasit kullanılarak 1.000 ton asitborik, 6.000 ton boraks, 2.000 ton kadar da sodyum perburat elde edilecektir.
11) Yağ asitleri ve gliserin sanayii.

B- Tarım Bakanlığınca kurulacak olanlar:
1) Odun takdir sanayii,
2) Rafine ve neft yağı sanayii.

C) Gümrük ve Tekel Bakanlığınca kurulacak olanlar:
1) Afyon alkaloitleri sanayii,
2) Tütün alkaloitleri sanayii.

V- Toprak Sanayii:

Harp sonrasında büyük bir inkişâf kaydetmesi icap eden ve pek ziyade ehemmiyeti olan toprak sanayiinin memleketimiz imkânlarına göre ilk plânda tesisi etüd edilen üniteleri şöyle hülâsa edilmiştir:

1- Çimento sanayii:

a) Portland çimento sanayii	300.000 ton
b) Curuf çimento sanayii	100.000 ton
c) Aluminli çimento sanayii	30.000 ton

2- Fibrasiman sanayii:

a) Asbest-Çimento fabrikası	5.000 ton

3- Seramik sanayii:

a) Fayans (sofra takımı, duvar çinileri ve sıhhi tesisat)	4.000 ton
b) Taş çini-grés cerame (boru, yer çinileri ve teknik alet ve edevat)	6.000 ton

4- Ateşe dayanan malzeme sanayii:

a) Şamat	10.000 tonluk tesis kuruluş
b) Slikat	safhasındadır.
c) Manyezit	
d) Kromit	20.000 ton

5- Cam sanayii:

a) Şişe	7.000
b) Düz cam	10.000
c) Züccaciye	2.000

6- Harç sanayii:

a) Alçı sanayii	36.000

7- Taş ve toprak istihraç sanayii (muhtelif cins kil ve kaolinler, kromlar, kuvarslar, feldspat, felüspat, asbest ve saire).

VI- Dağ sanayii:

Toprak altı servetlerimizin kıymetlendirilmesini hedef tutan dağ sanayii (maden istihraç sanayii) bilhassa kömür, liğnit, demir, renkli metal ve petrol kısımlarını ihtiva etmektedir.

Kömür: Günde 24.000 ve senede 8.000.000 ton tavönan istihsâli ilk hedefi teşkil etmektedir.

Liğnit: Tavşanlı ve Soma'da günde 2.000 ton liğnit istihsâlini hedef tutan bir program şeması üzerinde yürünmektedir.

Kok: Çağalağzı'nda günlük 500 ton kömürün koka tahvilini mümkün kılacak tesisatın ihdası tesis olunmakla beraber yakın istikbalin kok istihsâl mevzuu henüz tatmin edici şekilde ele alınmış değildir.

Demir: Senede 500.000 ton cevher istihsâlini hedef tutan bir amenajman programı üzerinde mevzu işlenmektedir.

Renkli metal: Krom: senede 100 tonluk istihsâl. Bakır: Murgul'da senede

13.000 ve Ergani'de keza 12.000 tonluk bakır ve Küre'de günde 300 tonluk bakır piriti istihsâli istikametine çalışılmaktadır.

Kurşun: Bolkar dağında senede 2.000 kurşun, 13 ton gümüş, 400 kilo altın, Keban'da Flotasyon, İskenderun veya Mersin'de İzabehane ve icap ederse santral ihdası üzerinde çalışılmaktadır.

Antimuan: Turhal'da senede 2.000 ton konsantre antimuan istihsâli esasına dayanan tesisat vücude getirilecektir.

Yukarıda kaydolunan dağ sanayii faaliyetine Keçiborlu'da yılda 6.000 ton konsantre kükürt istihsâlini sağlayacak çalışmaların eklenmesi lâzımdır.

VII- Demir, makine ve madeni eşya sanayii:

İşletme mevzuları bittabi işletmeye devam edilecek olan bir demir, makine ve madeni eşya sanayii tesis programının esas şeması tesbit edilmiş bulunmaktadır. Bu hususta şematik fikir verecek bir tablo bu hülâsaların sonuna eklenmiştir.

Bu program şemasının karakteristiği, memlekette demir cevherinin, demir yarı mamulleri, demir ve çelik mamulleri ve halitaları haline ifrağı mümkün kılacak tesisata vücut vermesi ve iktisadî bakımdan adeta otarşik bir mahiyet arzetmesidir.

Öyle sanılır ki ileride, ileri teknikli memleketlerin geri teknikli memleketler üzerine asıl tazyiki, asil mallar (demir, çelik mamulleri, makine ve madeni eşya) üzerinde olacaktır. Çünki bunları veren sanayi, ileri memleketler için hakikaten spesifik sanayidir. Çünki demiri petrol kadar ucuza mal etmek şeklinde hülâsa edebilecek olan Türk demir cevheri ve bundan istihsâl edilecek pik ve yarı mamullerle çalışacak bir madeni eşya ve makine sanayiinin tesisini ve işlemesini mümkün kılacak iktisadî meselelerin ayrıca gözden geçirilmesi lâzım gelecektir. Çünki bu sanayiin cihan maliyetlerine, muayyen himaye tedbirleri sonunda yaklaşmak hareketi çok bati olacak ve bazı ahvalde bir terakki hareketi olmak vasfını belki de muhafaza edemiyecektir. Diğer tarafdan ise demir, makine ve madeni eşya sanayiine istinat etmiyecek bir sanayileşme hareketini tam olarak kabul etmek bittabi mümkün değildir. Binaenaleyh bu sanayii kurmak, fakat onun memleketin iktisadî dinamizmine frenlemesine ve sanayiin cihan maliyetlerine yaklaşma temposunu ağırlaştırmasına da meydan vermemek meselesi önümüzdeki devrin nazik bir iktisat davası olarak kalacaktır.

Enerji bazları:

Bugünkü anlamlara göre memleketin genel hayatı ve o meyanda iktisadî faaliyeti bakımından (enerji bazları) denince, memleketin coğrafi sahası ve teşkilâtı içinde mevcut olan enerji kaynakları hatıra gelir. Bunları da:

1- Su kuvvetleri,
2- Akaryakıtlar,
3- Sulpyakıtlar:
   a) Odun,
   b) Taşkömürü,
   c) Linyitler

olarak sıralamak mümkündür.

Burada mevzuubahis olan enerji bazları, mahalli ihtiyaçlara göre kurulmuş küçük Santraller olmayıp, daha ziyade iktisadî veya sınai bir bölgeyi enerji ile besleyen ve memleketin sanayi planına mesnet ve onun tesbit ve tatbikinde müessir olan (Bölge Santralleri) olduğuna göre yukarıda mevzuubahis enerji kaynaklarının durumunu o bakımdan mütalâa yerinde olacaktır.

1) Su kuvvetleri: Su kuvvetleri bakımından, bugün kesif iktisadî faaliyetlerden ve sınai hareketlerden mahrum, nüfusu az, münakale hatları seyrek olan kuzey doğu bölgesi en elverişli durumda bulunmaktadır. Bu bölgede dağlar yüksek, yağar karlar fazla, daima karları muhafaza eden silsileler, mevcut meyiller, dik ve ormanlar kısmen keza mevcuttur. Bu şartlar ise su kuvvetlerinden istifade bahsinde ilk ve ana âmilleri teşkil etmekte ve mevzuubahis bölge bu amilleri nefsinde toplamış bulunmaktadır. Bu bölge, Doğu Karadeniz sahil bölgesile, Doğu Anadolu yüksek yaylasının veyahut kısaca Çoruh, Firad ve Murat sularının dağlık havzalarını ihtiva etmektedir. Bu bölgenin tahminen 2- 2,5 milyon kilovatlık bir enerji hazinesini ihtiva ettiği umumi olarak mütalâa olunmaktadır.

Daha Batı'da Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakarya, yani Karadeniz versanına tabi büyük akarsularla Marmara'ya dökülen daha tali akarsulardan enerji bazı olarak istifade mevzuuna girince, bu sulardan, meyillerinin azlığı, yaz ve kış aylarının su sarfiyatı arasındaki farkların büyüklüğü dolayısile ancak büyük su toplamalarını mümkün kılacak barajlar inşası vazi, sukütlar ihdası suretile istifade imkânları mevcuttur. Binaenaleyh buralarda enerji gerek tesis masrafları, gerekse sermaye faizleri dolayısile, daha yüksek maliyetle elde edilebilecektir. Fakat şu var ki bu suların mecraları, memleketin iktisadî temerküz sahalarına yakın bulunmaktadır.

Bu bölgenin kabili istifade takati "1.00" milyon kilovat etrafından tahmin olunmaktadır. Adalar denizine akan sular içinde aynı şartlar mevcuttur ve buradan daha az bir takat elde edilmesi mümkün görülmektedir.

Akdeniz'e akan suların vaziyeti sarfiyat fazlalığı, bu suları besleyen dağların müsait durumu, mevcut meyillerin dikliği dolayısile, enerji istihsâli bakımından daha elverişli görülmekte ve buralardan 1,5 milyon kilovat etrafında bir enerji istihsâli mümkün mütalâa olunmaktadır.

Hülâsa akar sularımızdan, büyük bölge Santralleri veya bunlara yakın büyük tesisler için 4,5 – 5 milyon kilovat etrafında bir takat istihsâli mümkün görül-

mekte ve ancak bunun için devam edegelen rasatların devamı ve genişletilmesi zaruri mütalâa olunmaktadır.

2) Akaryakıtlar: Millî menbalardan akaryakıt temini henüz kabil olmadığını ve bu sahadaki araştırmalara geniş mahiyet vermek imkânları bulunup da bu araştırmalardan müsbet neticeler temini de kabil oluncaya kadar, akaryakıtların, millî bir enerji bazı olarak büyük tesislerde kullanılması bittabi varit değildir.

3) Sulpyakıtlar: Bu mevzuda ancak taşkömürü ve linyit üzerinde durulabilmektedir.

Garbi Karadeniz iktisadî bölgesinin enerji şebekesi bittabi kalorik bir baza istinat edecektir.[5]

Şimali garbi Anadolu bölgesi ile Ankara bölgesinde kalorik baz, idrolik baz ile beraber ve Ege bölgesinde kalorik baz daha hâkim şekilde iktisadî kalkınmada yer alabilecektir.

Çünki Karadeniz bölgesinde taşkömürü ve şimali garbi Anadolu ile Ege bölgesinde linyit mühim enerji kaynakları olarak yer almış bulunmaktadır.

Bütün bu termik bölge santrallerini 0,03 – 0,04 milyona varan bir takati temsil etmeleri bu günkü müşahedelere göre mümkün görülmektedir.

Şu halde halen 250.000 kilovat kadar tutan, yani seneliği 400 milyon kilovat enerji istihsâl takatinde bulunan elektrik tesislerimizin ileride 1 - 1,5 milyon kilovatlık bir takat ile istihsâllerini 5 misline kadar çıkarmaya yurdumuzun kaynakları müsait görülmekte ve ancak bu kaynakların coğrafi dağılışı aşağıda da izah olunacağı şekilde sanayiin dağılışında da bu enerji bazlarına uygun bir reyonlaşmayı zaruri kılmaktadır.

Kaldı ki bugün yeni bir sanayileşme hamlesi ile de oldukça ileri bir istikbale kadar, sanayiimizin ve bir kısım münakale işlerimizin iktisap edebileceği enerji istihlâk kudretinin henüz ve ancak 2,00 milyon kilovatlık bir tesis takati etrafında bulunacağını tahmin ettirmektedir ve şu da var ki, bölge santralleri, bittabi ilk plânda mühim bir esas olmakla beraber bu sistem daha ziyade kesif sanayi beslemek bakımından elverişli olmak, yurdumuzda sanayi kesafetlerinin teessüsü oldukça uzun zamanı ve diğer bir sıra şartları icap ettirmek bakımından bütün bu bölgeler şebekesi tali ve mahalli santrallerin, bizim şartlarımız bakımından daima ehemmiyetini muhafaza edeceğini, kabul etmek de icap eder.

Münakale sistemi ve münakale siyaseti:

Sınai bünyenin enerji bazları devrin cihazını, fakat münakale sistemi de iskeletini teşkil eder. Evvelden ana hatları bilinen bir enerji siyaseti gibi yine evvelden inkişaf istikametleri belli bir münakale siyaseti hakiki bir sanayi plânının iki as-

---

5 Iktisadi bölgeler mevzuu biraz daha aşağıda mütalâa olunmuştur.

li mesnedidir ve sanayiin yurtiçinde coğrafi dağılışı, yahut sınai reyonlaşma, ancak bu iki mesnedin bilinen şartlarına göre tekemmül edebilir.

Türkiye'nin münakale siyasetini, yurdumuzun coğrafi teşekkülü ve jeopolitik şartları tayin etmektedir. Bu şartların birincisi iç Anadolu'nun, kendini çeviren denizlere (limanlara) bağlanmasını ikincisi de bu limanların, dünya ticaretinin büyük yollarına (açık denizlere) ve yine dünya ticaretinin serbest merkezlerine bağlanmasını icap ettirmektedir. Eski tarihi yollar ve kara yolları, bu şartlar içinde ancak dahili münakale bölgelerin istasyonlara ve iskelelere bağlanması bakımından rol oynamaktadır.

Şimal komşumuzun ve bu komşunun iktisadî tesir bölgelerinin serbest ticarete kapanması veya ancak tahditli bir ticarete açılabilmesi takdirinde, jeopolitik durumumuzda yeniden değişmeler olması, esasen Karadeniz'in şimal ve şark limanları ile ittisali kesilen Karadeniz limanlarımızın ve İstanbul'un, bu defa şarki ve merkezi Avrupa ile de münasebetleri daralarak Türk ticaretinin büyük kesafetinin İzmir ve Akdeniz limanlarına intikali, yani bu limanların geniş inkişâflar kaydederek dahili münakalenin de ona göre istikametlenmesi mümkündür.

Hülâsa vaziyet böyle olunca, bilhassa ham maddeler tedariki ve işçi temini zaruretlerile, yeni limanlar etrafında yeni sanayi kesafetlerinin doğması da mümkündür.

İç memleketin limanlara ve dolayısile dahi merkezlerin de birbirine bağlanması mevzuunda halen ve mevcuda ilâveten:

- Yapılmakta olan,
- Yapılması düşünülen,
- Tetkik edilmekte olan,
- İnşası mutasavver bulunan

demiryolu hatları şeklinde kademeli bir program mevcuttur.

Üzerinde daima bazı tahavvüller yapılmakla beraber bu vaziyeti gösteren bir harita burada metne ilâve edilmiştir. Bu hatların iktisadî ehemmiyeti olanları malumdur.

Bunlardan başka bilhassa devlet yollarının tesisini hedef tutan geniş bir şoseler ve köprüler programı da elde bulunmaktadır.

Hava yolları: Memleketimizin bilhassa 18'inci asrın 2'nci nısfından itibaren sür'atleşen iktisadî inhitatında, onun eski tarihi yolların ehemmiyetlerini kaybetmesile büyük dünya yollarının dışında kalması bittabi büyük amil olmuştur.

Bugün yeni hava yollarının açılmasile, dünya ülkelerinin mukadderatında yeniden değişiklikler baş göstermek üzeredir ve Türkiye'nin bu yeni ve beynelmilel hava yollarının da dışında kalması ihtimali bir endişe membaı olmak icap eder. Bu itibarla dünya hava meseleleri mevzuunda faal bir alâka ve geniş görüşlü bir siyaset tesisi iktisadî mukadderatımız için hayati bir mevzuudur.

İktisadi reyonlaştırma:

Ülkeler dahilinde iktisadî reyonlar, bilhassa "tabii şartların" tesiri altında daima olagelmiştir. Modern manâsı ile "iktisadî reyonlaşmanın karakteristiği, bu reyonlaşmada" teknik şartların tabii şartlarla memzuç olarak, ülke dahilinde bazı coğrafi bölgeleşmeleri intaç etmesidir. Bu teknik şartlarda ise bilhassa enerji bazları (elektrik santralleri) ve münakale sistemi (deniz, kara, hava yolları) hâkim rolü oynar. Sınai temerküzler ancak bu şartlara göre kurulabilmektedir.

Şu halde sanayi bakımdan iktisadî reyonlaştırma, sanayiin yurtiçinde enerji menbalarına ve münakale şartlarına uygun coğrafi dağılışı veya coğrafi temerküzü olarak tarif edilebilir. Bu takdirde ise her reyon, elektrik santralleri ve yollar şebekesi etrafında bir iktisadî taazzuv yahut bir (kombina) teşkil eder ki, bugünkü halile memleketimizde böyle kombinalar mevcut değildir.

Bu nevi şebekeleşmenin en tipik misallerini harpten evvelki Almanya ve Sovyetler Birliği ülkeleri vermiş ve bu ülkeler bu şebekeleşmenin geniş mikyasta hem fayda, hem de zararlarını görmüşlerdir.

Almanya'nın enerji alimantasyonunu satışlarını harpten evvel ne suretle teşkilâtlandırdığı ve mülkiyeti kime ait olursa olsun muhtelif cereyan şebekeleri sırasında ne suretle millî ittisâller tesisine çalıştığı malumdur. Fakat bu sistem bütün tesisatı yeni ve yeni tesisler sahasında da tamamile plânlı hareket eden Sovyetler Birliği'nde en geniş tatbik misallerini vermiştir. Meselâ 800.000 kilovatlık bir enerji bazına dayanan (Dinyetersbcy) Don – Dinyeter kombinası vasati 500 kilometre nısıf kutrunda bir daire dahilinde toplanan ve daha ziyade madencilik ve madeni sanayi esasına dayanan bir büyük iktisadî temerküzdür. Bunun bir eşi de Ural arkasında ve Ural ardı kombinası ismi ile taazzuv etmişti ki birinci kombinanın harp içinde elden çıkması ikinci kombinanın faaliyetini düble etmesini her halde zaruri kılmış olacaktır.

Bu büyük kombinalar daha 1921'de bütün Rusya'yı elektrik istihsâli bakımından 18 reyona ayıran ve her reyonda tali ve tabi santraller tasavvur eden ve elektrik isalesi hatlarını eski yolların yerine memleketin yeni iskeleti olarak alan goelro plânının, yahut büyük elektrifikasyon plânının tatbiki neticesinde tahassül etmiştir.

Fakat harbin seyri, sanayiin sür'atle kuruluşu istihsâlin temerküzü ve teşkilâtlanması bakımından hayret verici neticeler veren bu kombinalar sisteminin, merkezi santrallerin kolayca tahribi dolayısile; büyük sahaların sür'atli felce uğraması misallerini de vermiştik. Binaenaleyh sınai reyonlaşmalar mütalâa olunurken çok büyük santraller şebekesinin birlikte kurulması cihetine gidilmesini de zaruri kılmaktadır. Bu bakımdan memleketimizin sınai reyonlaşması bahsinde su kuvvetlerile kömür ve linyit bazlarının aynı derecede ehemmiyetle göz önünde bulundurulmasını mümkün kılan bir sistem üzerinde çalışılması muvafık mütalâa edilmiştir. Bu suretle linyit menbalarımızın yurtiçinde geniş bir te-

vazzu arzetmesi dolayısile su ve kömür (taşkömürü ve linyit) menbalarına aynı zamanda dayanan mütevazin bir elektrikleştirme sisteminin iktisadî reyonlaştırma hareketimize mesnet kılınması mümkün olacaktır.

Iş bu bakımdan mütalâa edildiği zaman ve ileride tahassül edebilecek iktisadî reyonlar ve o zaman tetkik olunmak şartile halen memleketimizde aşağıdaki sınai reyonların tebellür edebileceği şimdiden sezilmektedir.

1- Şimali garbi Anadolu bölgesi (iktisadî reyonu) (Sakarya-Kütahya hidro kalorik mihveri etrafında) (Kimya ve izabe sanayii, gıda sanayii, toprak ve seramik sanayii, harp sanayii, demiryolu işletmesi, Eskişehir ve İzmit tali sanayi merkezleri ve kısmen İstanbul, Orman ve Toprak sanayii, Silolar ve değirmenler sahası).

2- Ankara bölgesi: Sakarya hidrolik ve tali kalorik santraller mihveri etrafında (Harp sanayii, makine sanayii, çelik sanayii, toprak sanayii, gıda, değirmenler, silolar) vagon-lokomotif nakil vasıtaları.

3- Garbi Karadeniz bölgesi: Zonguldak-Karabük kalorik mihverleri etrafında (demir-çelik fabrikaları, kimya sanayii, toprak (şamot) ve kereste sanayii).

4- Ege bölgesi: Garbi Anadolu linyit bazı etrafında [Mensucat (yün-pamuk), nebati yağlar ve gıda-müskirad, sınai ham maddeler (deri, palamut, tütün, ağaç, sabun sanayii, toprak sanayii)].

5- Çukurova bölgesi: Çukurova idrolik mihveri etrafında (pamuk ve pamuklu mensucat, nebati yağlar, şeker ve gıda, toprak ve ağaç sanayii, demiryolu işletmeleri).

6- Şarki Anadolu bölgesi: Etüd mevzuudur (maden işletmeleri ve madenleri asilleştirme cihazları. Mensucat, gıda sanayii).

7- Merkezi Anadolu bölgesi: Karaman idrolik ve Konya kalorik mihveri etrafında (mensucat, değirmen ve silolar, harp sanayii, bakır, kurşun, çinko, alüminyum).

8- İstanbul tali bölgesi: İstanbul havalisi aslı kalorik muhtelit cereyan sistemi (madeni eşya, gemi inşaatı sanayii, kâğıt, karton, gıda, toprak mensucat, kimya cam ve seramik, ağaç işleme sanayii).

9- Marmara tali bölgesi: Bursa, Karacabey ovası ve Balıkesir havalisi (ipek, şeker, yünlü, gıda sanayii, maden işletmeleri ve kimya sanayii).

10- Kızılırmak bölgesi: Kayseri-Sivas hidro kalorik mihveri etrafında (demiryolu malzemesi, çimento ve toprak sanayii, değirmen, silolar, mensucat).

11- Tali ve mahalli tesisler sahası: Memleketin diğer aksamı (Mesela Erzurum bölgesi).

Bu tasnif halen bir ipotes mahiyetinde olmakla beraber, müstakbel çalışmaların da bir hareket noktası sayılabilir ve tasnifin esasından daha evvel işlenen enerji bazları ve münakale sistemi yapar.

Bu sistemin esasında memleketin kömür ve su kuvvetlerinin aynı ehemmiyet-

le tetkik etmek ve bunlardan enerji menbaı olarak istifadelenmek, küçük ve orta kudrette santrallere seyyanen yer vermek, tesisleri ve sanayi ünitelerini dar şehirler çenberi içinde toplamaktan ziyade bölge içinde dağıtmaya çalışmak, keşif ve girift amele merkezleri yerine, mütevazi kesafette cazip iş merkezleri yaratmak, kültür hayatını memleketin hücra noktalarına kadar götürmek endişeleri daima esas tutulmalıdır.

Sanayii kimler kuracaktır?

Bu bahse girişmeden evvel şunu işaret etmek yerinde olur ki, halen memleketimizde sanayi, merkezi bir merciin vukuf ve malumatı dahilinde olmaksızın, hususi şahıslarla hususi muhasebe ve belediyeler ve muhtelif devlet kurumları tarafından kurulmaktadır. Binaenaleyh sanayi kuruluşunu takip ve bunu mevzuları ile iştigal bahsinde, sanayi kurmak veya sanayi hareketlerini takip etmekle alâkalı selâhiyetler parçalanmıştır. Filvaki bütün sınai hareketleri tek mercide toplamak idareten gayri mümkün görülebilir. Fakat hiç değilse sınai kuruluşlara muttali olmak, sınai hareketleri takip etmek, gerek hususi sektöre, gerek devlet sektörüne dahil bulunan bütün üniteler hakkında istatistik malumatı derlemek ve icabında millî sanayiin durumu ve gidişi hakkında mütalâa beyan etmek selâhiyetinin bir mercide temerküzü bir zaruret olsa gerektir. İşbu bakımdan ele alındığı zaman ise bu faaliyetin en büyük sınai müteşebbis olmak itibarile İktisat Bakanlığında temerküzü maslahata en uygun olarak görülmektedir.

Netekim İktisat Bakanlığı halen Bakanlıklar arası komisyonlarla iş birliği yaparak müstakbele ait bir sanayi plânının, muhtelif branşlara ait kısımlarını hazırlamakta ve tespit olunan ünitelerin hangi teşekküllerce tahakkuk ettirileceğini incelemektedir. Bu noktanın böylece işaretlenmesinden sonra "sanayii kimler kuracaktır" mevzuuna da temas edebiliriz.

- Sermaye terakümüne,
- Kredi temini imkânlarına,
- İşletmede asrın teknik ve sosyal icaplarına intibak kudretine,
- Rantabl çalışma ve sürüm sahaları teminine

göre, yani bu şartlar dahilinde az veya çok muvaffak olmak kaydile hususi teşebbüs için memleketimizde istikbalde ve geniş iş sahaları bulunacağını derhal ifade etmek mümkündür. Bu işler ise bilhassa mahalli mahiyetli teşebbüslerle, küçük ve orta üniteler şeklinde kurulması daha elverişli olan tesisler, devlet elinde bulunması için sür'atle ve emniyetle inkişafı bakımından millî bir zaruret olmayan sanayi şubeleri sahasındadır. Bu bakımdan bilhassa ve en başta zirai sanatlarla gıda sanayii (şeker hariç) çeşitli imalât yapan mensucat sanayii, devlet plânları haricinde kalan kimya sanayii, ağaç işleme sanayii, kâğıt işleme sanayii, deri sanayii, maden işleme ve küçük makine sanayii, toprak sanayii (çimento ha-

riç) hususi sermayeler için geniş ve alabildiğine genişletilebilecek iş sahaları teşkil eder. Bu sahalarda sermaye vazi imkânları elverişli, riskler az, pazarlar emindir ve devlet müdahalesi için de bu zaruretler yoktur. Fiyatları rekabetler kolayca tayin eder. Himaye ihtiyaçları da mahduttur. Bu nevi sanayiin kısa vadeli kredilerle çalışabilir ve bu nevi ticari krediler için de ayrıca hususi sermaye ile çalışan bankalar da mevcuttur.

Hususi teşebbüsün bizde sanayi ve madencilik sahasında en büyük zaafı, sermaye şartlarından sarfınazar, el attığı iş sahasında bazan istihsâlat temin etmekle beraber bu sahaya hiç bir içtimai terakki ve emniyet getirmemesidir ve bu sahalardaki hususi müteşebbislerin sermaye hacmi ve içtimai idraki esasen buna manidir. Binaenaleyh bizde hususi müteşebbisin sanayi ve maden işletmelerinde hiç bir içtimai görüşü ve siyaseti yoktur ve böyle bir siyaset takibinde hemen umumiyetle daima aciz kalmıştır.

Halbuki sanayi ve maden işletmeleri, diğer iş sahalarından farklı olarak, kendi iş çerçevesi dahilinde çektiği vatandaşın hayat tarzına ve dünya görüşüne müyesser olan yeni bu vatandaşları eski muhit ve meşgalelerinden ayırarak onları itikatları, düşünceleri, aile bağları, ev hayatları ve istikbale ait garantiler bakımından tamamen başka bir (içtimai varlığa) istihale ettiren işlerdir. Bu işler memlekette yeni bir içtimai tabaka yaratır ve bu tabakanın hayat kayguları ve şartları, kendi haricinde kalan kitlelere nazaran hususiyet arz ve içtimaı alâka talep eder, halen büyük işçi kalabalığının bulunduğu muhitlerin içtimai tetkiki bu hususta çok şayanı dikkat misaller verir. Hususi sermaye, devlet kanunlarının hesapsız kayıt ve şartları olsa dahi, kâr gayesinin dışında ve binaenaleyh kendisi için gayri kabili idrak olan bu meselelere daima bigâne, hatta menfi kalır. Binaenaleyh artık sanayi ve maden meselesinin bizde bir (işçi siyaseti) ve içtimai bir mesele olarak kabul etmek ve onu asli kitlesile devletin müdahale ve tanzim çerçevesinde bulundurmak lâzımdır.

Millî iktisadîyatımızda devlet teşekküllerinin hangi tarihi icaplarla evvelâ bir faktör olarak yer aldığı ve sonra yine hangi iktisadî istihsâllerin bu faktöre hâkim bir mevki verdiği bu raporun ikinci bahsinde işlenmeğe çalışılmıştır. Fakat bu durum millî iktisadîyatımızda hususi sektörle devlet sektörünün aynı zamanda yer almasına ve çalışmasına hiç bir suretle mâni olmamış, yani iş esasında "bir kemiyyet istihalesinden ibaret kalarak iktisadîyatta mutlak devletçilik veya sermayeden devlet inhisarcılığı şeklinde bir reim veya bir" keyfiyet istihalesine müncer olmamıştır. Bu mevzuda bilhassa zirai bünyemiz, yani ziraatte küçük köylü işletmelerinin hâkim bir sıklet teşkil edişi ve dolayısile zırai kısımlarının serbest iktisadîyata dayanışı bittabi müessir olmuş ve bu zırai bünye küçük ticareti ve küçük sanayii daima besleyerek büyük devlet teşebbüslerinin ancak büyük sermaye hareketlerine kendi damgasını vurmasını intaç etmiştir. Binaenaleyh sermayelerin içtimai vasfı bakımından Türkiye "Nixte" bir rejimi temsil etmektedir. Harp sonrasına da bu rejimin yine, kemiyyet bakımından istihaleler bittabi devam etmek-

le beraber bu nixte mahiyetinin idame edeceği tabiidir ve bunda bilhassa jeopolitik durumumuzun, yani bir tarafdan büyük mikyasta müdahaleci ve diğer tarafdan demokratik iktisadîyata sahip memleketlerle ihata edilmiş olmamızın ayrıca ve kuvvetle müessir olacağını da işaret etmek yerinde olur.

İş bu merkezde olunca harp sonrasında (sanayii kimler kuracaktır) problemini kolayca aydınlatmak ve cevaplandırmak da mümkündür:

–Sanayii devlet ve hususi müteşebbisler kuracaktır–

Ancak sanayi kuruluşu her şeyden evvel bir sermaye terakümü mevzuu olduğuna, sermaye terakümü seyri ise, hesapsız tahavvülât şartları içinde çalışan ve çalışması teşkilâtlı ve tahavvülâta daha ziyade hazır ve mukavemetli Devletin lehinde inkişaf ettiğine göre harp sonrasında da, devletin millî iktisadîyatımızdan bugün işgal ettiği hâkim yeri muhafaza ve bunu daha da inkişaf ettirebileceğine şüphe edilmez. Binaenaleyh harp sonrasında devletçi sektör, muhtelif şartlar ve sebeplerle millî iktisadîyatımızda gittikçe genişleyen bir hisseyi ve vazifeyi temsil edecek ve bu suretle bilhassa sanayiimiz gittikçe devlet elinde teşkilâtlanan bir faaliyet şubesi olmak zorunda kalacaktır.

Vaziyet böyle olunca, devletçi sektörle hususi sektörün teşebbüs sahalarını ayırmak ve hususi teşebbüse emin, müdahaleden azade ve garantili iş şubeleri tayin etmek ve bunu bir prensip olarak devlet dilinden ilân etmek şeklinde zaman zaman çeşitli şekillerde ifade olunan dilek veya temenniler yine ortaya çıkmış olur.

Ancak bu noktada dâva şudur ki, bu iki sektörün iş sahasının kesin olarak sınırlandırmak kabil olmamakla beraber; iş bu bakımdan ele alınınca da, küçük mahalli ihtiyaçlar için çalışan ehemmiyetsiz linyit ocakları ile, küçük taş ve alçı ocakları hariç olmak üzere bütün maden işletmelerini tamamen devletleştirmek, mühim maden istihraç işlerini devlete tahsis etmek ve Devlet elile işletmek, Devlet sanayii plânlarına mevzu olan veya büyük mikyasta amele kesafetlerine sahip olup memleket mikyasında istihsalâtta bulunan veya bulunacak olan sanayi keza tamamen Devlet malı kılmak ve Devlet elinde toplamak, münakalât sanayiinin (kara, deniz ve hava nakliyatı ve liman işleri) – mahalli hatlardaki kamyon, otomobil, araba nakliyatı hariç – keza devletin iş sahası olarak ilân etmek makul ve zaruri bir keyfiyet teşkil eder.

Bu zaruret kabul olunduğu takdirde de mevcut sanayi tesislerinden bir kısmı için de sakin ve makul tariklerle bir devletleştirme hareketine tevessül etmek ve bu suretle müessesesi devletleştirilecek mahdut vatandaşları diğer sahalarda işe sevketmeye lüzum aşikârdır. Bu tesisler meyanında mahdut bir kısım büyük mensucat fabrikaları ile (10 kadar) bir kısım çimento sanayi müesseseleri (3 müessese) bazı madenler, gemi inşaat ve tamir müesseseleri ve hususi şilepçilik vardır.

Sanayide yabancı sermaye:

Harp sonrası sanayi kalkınmamızın münhasıran dahili menabie istinat ettirilmesi memleketi dar bir otarşiye sürüklemek neticesini verebilir. Bu itibarla yabancı menabiin müsbet iş birliğinden istiane edilmesi zarureti vardır. Ancak bu iş birliğinin sanayiimizin millî vasfını ve huviyetini zedelemiyecek ve yabancı sermayelere dahilde siyasi nüfus ve iktisadî kontrol imkânlarını vermeyecek surette tahakkuku şarttır. Bunun için de en doğru şekil tesisat kredileri ve teknik ihtisas yardımı şekli olsa gerektir. Tesisat kredisi muayyen vadelerle ipka edilmek, yahut karşılıkları ihraç olunmak suretile yapılan bir nevi sermaye akışıdır ki bu akış sermaye sahibine, sermayesinin avdet şartlarını emniyete bağlanmasından başka bir hak temin etmez. Bilhassa devlete açılacak tesis kredilerinde Devletin itibari siyasisi esasen garanti teşkil ettiği için bu mekanizma daha kolay işler. Harpten evvelki Sovyet kredisi ile, İngiliz kredileri birer tesis kredisi idiler ve yukarıda işaret ettiğimiz şekilde işlemiştiler.

Bu tesis kredileri şeklinde sermaye akışını teknik ihtisas yardımları ile birleştirmek ve bu suretle iktisadî kalkınmamızın jeopolitik faydasını takdir edecek ileri memleketlerle daha geniş iş birliği yolları aramak mümkündür.

Hususi müteşebbislerin ecnebi sermayelerile iş birliğine ise hususi bir dikkat atfetmek ve bu hususta bazı kayıt ve şartlar koymak zarureti aşikârdır. Çünki muhtelif şirketler, – meselâ Romanya'daki Alman-Romen Şirketleri gibi – kayıtsız ve şartsız kurulduğu takdirde memleketin üzerine bazı ağırlıklar ve zorluklar çekebilir. Müstakil tesisler halinde iş almak isteyen yabancı sermaye teşebbüslerini ise hususi şartlara ve icaplara göre bir teşebbüs için ayrı ayrı mütalâa etmek zarureti vardır.

SANAYİİMİZİN HAM MADDE MESELELERİ:
(Bu başlık açılmış fakat yazılmamıştır. – *Yazarların notu*)

İŞ VE İŞÇİ MESELELERİ

Büyük işçi kitleleri, modern sanayiin ayrılmaz unsurudur. Her sanayileşme hareketi kendi peşinden büyük işçi kesafetlerini yaratmakta ve çeşitli içtimai kaynaklardan kopup gelen bu insan malzemesinin teşkil ettiği kesafete başka bir hayat tarzı ve görüşü vererek bunların mukadderatını, sanayiin mürekkep davalariyle ilgili ve hatta müşterek hale koymaktadır. Bu suretle iş mevzuatı, iş saati meseleleri, ücret meseleleri, iktisadî buhranlar ve saire gibi hepsi de devrimizin özel problemleri olan büyük ve karışık meseleler, sanayiin doğuşu ile bu sanayii doğuran memlekette kendiliğinden meydan almakta ve bu davaları istikametlen-

dirmek yolunda her memleket kendi bünyesine, geleneğine ve bilhassa kaynaklarına dayanarak çeşitli tedbirlere başvurmaktadır.

Harp sonrasının iş ve işçi meselelerini, her memlekette ön plâna alacağına ve belki de bu mevzuatta milletlerarası anlaşmalara dayanacak bazı umumi kaidelerin her memleket için riayeti gerek kaideler olarak ortaya çıkacağına ihtimal verilebilir. Fakat bu böyle olmasa da, memleketimiz için bu meseleleri daha evvelinden ve esasından incelemek ve sanayii ilerlemiş memleketlerde bazen içtimai marazlar halinde tecelli eden uygunsuzlukları daha evvelinden önliyerek, millî cemiyetimizin bünyesini sıhhatli ve muvazeneli bulundurmak lüzumu aşikârdır. Çünki bizde de sanayi inkişâf etmekte ve inkişâf eden sanayi (bittabi münakale endüstrisi de dahil) yer yer işçi kesafetlerine meydan vermekte ve bu kesafetlerin hayat şartları daimi ilgiyi icap ettirecek şartlar arzetmektedir.

Kesafetini incelerken bu kesafeti bazı tasniflere tâbi tutmak ve hakiki işçi denilebilecek unsuru, yani hayat ve mukadderatını sanayiin gidişine rapteden, yegâne maişet vasıtası devamlı ve müstemir olarak "yevmiye"sinden ibaret olan, yani işçiliği bir "meslek" olarak benimseyen ve bilhassa, kendi dükkânında, yahut kendi vasıtaları ile kendi nam ve hesabına değil, kendine ait olmıyan vesaitle ve bu mahiyetteki tesislerde, ancak kol kuvvetini sermaye gibi kullanarak mukabilinde, ücret alan kimseleri "işçi" olarak saymak tabii ve zaruridir.

Bu takdirde ise; işçiliği periyodik bir iştigal mevzuu yapan "mevsim işçileri" ile, bambaşka bir kategori teşkil eden "Ziraat işçileri"ni ve bizzat sahibi olduğu alât ve vasıtalarla seyyar olarak veya kendi dükkânında çalışan ve bu suretle "işçi" değil "Esnaf" olan küçük sanayi erbabını ve keza işçiliği meslek halinde benimsemeyip gelişi güzel iş arayan "muvakkat amele"yi ve yahut aynı vasıftaki işsizleri ve aylakları hakiki "işçi" kadrosu dışında saymak yerinde olur. Bu suretle hakiki işçi kadrosuna yalnız mütehassıs ve gayri mütehassıs daimi amele kalır ki, bu anlam dahilinde memleketimizin malik olduğu işçi kadrosu adet itibariyle oldukça mahdut ve fakat memlekette başardığı teknik hizmet itibariyle önemli ve gittikçe genişleyen bir mahiyet arzeder.

İktisat Bakanlığı İş Dairesinin bu mevzuda ve yukarıdaki tarife en ziyade yaklaşarak 1938 ve 1943 senelerini kıyaslandırarak ve başlıca 126 iş yerinde yaptığı incelemelere göre memleketimizde işçi sayısı:

1938'de	180.000
1943'te	275.000

olarak tesbit edilmekte ve bilhassa yurdumuzda dar manâsı ile ele alındığı zaman yuvarlak hesap 300.000 kişilik bir işçi kesafeti başlıca olarak endüstri ve münakale işlerinde vazife almış bulunmaktadır.

Bu kaynakların karakteri, işçi kadrolarını dolduran unsurların kabiliyetlerini de tayin etmektedir. Şehirlerden gelen kuvvetler, köylü unsura kıyasen daha uyanık olduğundan ihtiyaç bakımından talepleri daha geniş ve fakat buna mukabil iş verimleri daha yüksektir. Türk köyünün dar çerçevesi düşük kültür mu-

hiti köyden gelen işçi kuvvetlerinin sahayla intibakını bir hayli güçleştirmek, fakat buna mukabil, bunların ihtiyaçları da az mütenevvi olduğundan talepleri de dar kalmaktadır.

İş mevzuatı:

Sanayii ilerlemiş memleketlerde iş ve işçilik hayatının ortaya attığı sosyal ve ekonomik meseleler zamanla ve ekseriya çetin mücadeleler bahsine tedricen birer Devlet meselesi olarak ele alınmış ve bu suretle nihayet "iş mevzuatı" umumi anlamı altında toplayabileceğimiz mevzuat teşekkül etmiş ve diğer memleketler, ileri memleketlerin uzun ve çetin tecrübelerinin muhasalası olan bu mevzuattan kendi bünyelerine göre faydalanmışlardır. Bu mevzuat başlıca olarak:

a) İktisadi,

b) Sosyal

mahiyetli olmak üzere iki nevi meseleler üzerinde meydana gelmiş bulunmaktadır. Ücret meseleleri, iş saati meseleleri, iş ihtilâfları, iş mukaveleleri, hülâsa iş veren ve iş alan arasında "çalışma şartlarna"na müteallik olarak tesbit olunan hususlar iş mevzuatının iktisadî muhtevasını teşkil ederler.

İş sigortaları, içtimai yardımlar, çocuk ve ananın hakları ve bütün banlara müteferri içtimai ve kültürel mevzular da iş mevzuatının sosyal cephesini teşkil eder.

8/VI/1938 tarih ve mevzuatının temelini teşkil eder. Ek kanunla bunların tatbik şekil aşağıdaki nizamnameler halen bu mevzuatın esaslarını teşkil ederler.

1- 11/3/1939 tarih ve 2/10565 sayılı kararname ile tasdiklenen "iş ihtilâflarını uzlaştırma tahkim nizamnamesi";

2- 22/10/1939 tarih ve 2/12245 sayılı kararname ile tasdiklenen "fazla saatlerle çalışma nizamnamesi";

3- 6/XI/1940 tarih ve 2/14667 sayılı kararname ile tasdiklenen "günde ancak sekiz saat veya daha az çalışılması icap eden işler hakkında nizamname";

4- 5/2/1941 tarih ve 2/15156 sayılı kararname ile tasdiklenen "işçilerin sağlığını koruma ve iş emniyeti nizamnamesi";

5- 14/IV/1941 tarih ve 15592 sayılı kararname ile tasdiklenen "Devlet, Vilâyet ve Belediyelerce doğrudan doğruya işletilen müesseselerle memleket müdafaasiyle ilgili yerlerinin murakabe ve teftişine dair nizamname";

6- 1/10/1943 tarih ve 2/30739 sayılı kararname ile tasdiklenen "Hazırlama, tamamlama veya temizleme işleri ile aralı işler nizamnamesi";

7- 11/10/1943 tarih ve 2/20732 sayılı kararname ile tasdiklenen "İş müddetleri nizamnamesi".

Koordinasyon Heyetinin iş meseleleri ile alâkalı ve fevkalâde zamanlara müteallik mukarreratı bunlardan ayrıdır.

"İş kazalarile mesleki hastalıklar ve analık sigortası" kanun lâyihası uzun za-

mandan beri Büyük Millet Meclisinde bulunmakta ve Encümenler tetkiklerine mevzu olmaktadır. Yine Mecliste bulunan "işçi sigortaları idaresi teşkilâtı"na ait kanun tasarısı yukarıdaki kanunun tatbikini temin edecektir.

Beynelmilel mukarrerat bakımından Türkiye "B.I.T." tarafından 1919'dan beri çıkarılan tavsiye kararlarından yalnız "Kadınların yeraltı işlerinde çalıştırılması" hakkındaki mukaveleye iştirak etmiştir.

Görülüyor ki, dahili mevzuat bakımından iş meseleleri üzerinde Cumhuriyet devrinin oldukça hacim bir "legislatif" faaliyeti vardır. Ancak bütün bunlar üzerinde söylenecek kısa müşahede; "Teşkilât ve müeyyide kifayetsizliği"nin bu kanunların ve nizamnamelerin tatbikini ehemmiyetli surette aksatmış ve bu suretle bu mevzuat, haddizatında kolay ve tesirli işleyen bir organizasyona dayanmıyan ideolojik bir malzeme halinde bırakmış olmasıdır.

Binaenaleyh şimdi önümüzde bulunan vaziyet, iş mevzuatımızı yeniden ve sür'atle gözden geçirerek:

a- Bu mevzuatın eksik kısımlarını tamamlamak,

b- Bilhassa sosyal tedbirlere müteallik mevzuat vücude getirmek (iş sigortaları, işçi baremi, işçi tekaüdiyeleri ve saire bu arada zikrolunabilir),

c- İş mevzuatının tatbikini temin edici teşkilât ve müeyyidelere vücut vermek (büyük iş merkezlerinde hususi iş mahkemeleri bu arada zikredilebilir),

d- İş ve işçi bulma teşkilâtı "iş odaları" kurmak,

e- Tamamlayıcı diğer tedbirler (bir kısmına aşağıda temas edilmiştir),[6]

üzerinde bir an evvel kararlara varmak ve icraata geçmek yerinde olsa gerektir.

İşçiliğin meslekleştirilmesi:

Yukarıda sayılan tedbirlerin heyeti mecmuası, işçiliğin meslekleştirilmesini, daimi ve mütehassıs bir işçi kadrosuna vücut verilmesi hedefini ve dolayısile bir taraftan iktisaden verimli, diğer tarafdan hayatından memnun, istikbalinden emin ve dolayısile millî hayatta sıhhat ve istikrar unsuru olan değerli bir varlığa vücut vermek amacını güder.

a) ***İşçi baremi***: Türkiye, Devletçi bir Cumhuriyettir ve Devlet sermayesi sanayi sahasında hâkim bir faktördür. Binaenaleyh Türkiye'de istismarcı bir kapitalizmden, istismar eden geniş burjuvaziden ve bu suretle geniş bir sınıf mücadelesini besleyecek ehramlaşmış bir "Hâkim sınıf"dan bahsetmek için şartlar çok eksiktir. Kaldı ki geniş işçi topluluklarını yaratabilecek sanayi ünitelerini Devlete maletmek veya bu üniteleri Devlet eliyle kurmakla kapitalist hayatın iki unsurundan biri olan büyük sermayedarın yerini Devlete vermek, daha doğrusu Dev-

---

6 İşçinin ihtisasını ve randımanını arttırmak, mütehassıs işçi yetiştirmek, daimi bir işçi kadrosuna vücut vermek, hülâsa işçinin teknik seviyesini yükseltmek mevzuları ayrı ve geniş tetkik mevzuları olarak telâkki edilmiştir.

letin bu şekilde olan durumunu kuvvetlendirmek devam edegelen inkişâfımızın seyrine ve ahengine de uygundur.

Sanayi ünitelerinde vazife almış veya alacak işçi kadrosuna gelince; bunları sanayi hayatının nakliyatından ve belirsiz istikbal endişelerinden kurtararak Devlet çerçevesi içinde baremleştirmek, onun kendini istismar edilen bir varlık olarak hissetmek meylini kuvvetle önliyebilir. Çünki bir tarafdan sermayedar yerine herkesin malı olan bir Devlet geçtiği gibi, diğer tarafdan başıboş işçi yerine de bu Devleti kuran milletin mukadderatı ve istikbali Devletin mukadderatına bağlı, hakları ve istikbali Devletin bekasile yakından ilgili bir unsuru kaim olur. Bu takdirde asgari ücret, ücret artışında belirli kaideler, sakatlık, ihtiyarlık veya ölüm için belirli tazminat veya tekaüdiye, iaşesi kendi üstüne düşenler için sıhhi ve içtimai garantiler, ev ve ocak hatta bazı ahvalde bir miktarcık toprak, bu baremin işçiye sağladığı menfaatler arasında yer alır.

Kanunla sağlanacak ücretten başka iş ve verime göre prim işçinin gelirini teşkil eder. Tenbellik için cezalar ve barem harici kılmak imkânları bittabi baremin tabii kayıtları meyanına girecektir. Baremin işçiyi tenbelleştirmesi ihtimali de vardır. Fakat baremin temin ettiği garantili ücret, işçi gelirinin ancak bir kısmını teşkil eder. Yukarıda da işaret edildiği gibi bu gelir ancak verime göre hesaplanan primlerle tamamlandığı zaman genişler ve dolayısile işçi kendine geniş bir gelir temin edebilmek için yalnız muayyen ücretine değil, sâine ve verimine göre hesaplanan primlerine de yaslanmak ve binaenaleyh çalışmak zorunda kalır.

Hülâsa barem, Devletçi bir bünyede, işçi kesafetini de Devlet çerçevesi içine almakla sermaye ve sair mücadelesinin sosyal menşeini bertaraf edebilir ve işçiyi Devletin sosyal mesnetlerinden biri kılar.

Bu barem bittabi ancak mütehassıs ve hiç değilse daimi sanayi ve münakalât işçileri içindir. İşçi kesafetinin seyyal, akıcı ve mümeyyiz daimi anasırı bittabi bu çerçevenin haricinde kalacak ve meslek halinde işçilik bu suretle teşvik görecek ve sağlanmaya çalışılacaktır.

b) ***İş hüviyeti (iş cüzdanları)***: İşçiyi daimi bir sicile, daimi bir hüviyet cüzdanına sahip kılmak, işçilik hareketlerini bu cüzdanda takip etmek, hem işçi akıcılığına oldukça mâni olmak, hem bu iştigal sahasını meslekleştirmek için şarttır.

Mütehassıs ve daimi işçi ancak iş cüzdanile işe girebilir ve dolayısile baremin temin ettiği menfaatlerden faydalanır.

c) ***İş odaları***: İşçiyi kendi mesleki teşkilâtına sahip kılmakta da bazı menfaatler vardır. Bu teşkilât, Ticaret odaları, esnaf odaları misillu "iş odaları" olabilir. Odaların idaresi Devletçe tayin olunan kâtiplerin eliyle ve fakat oda mensuplarının seçeceği heyetler vasıtasiyle yürütülür ve ilk vazife oda mensuplarını tescil etmek, yani işçiyi sicil ve hüviyet cüzdanına bağlamak ondan sonra da iş mukaveleleri, ücretler, iş saatleri, iş sigortaları, iş bulma ve işçi bulma meselelerinde faal olmaktır.

Bu odalar Devletin iş teşkilâtına bağlı olarak çalışırlar ve Devletle müesseseler arasında mevzuatla tayin olunacak vazifeleri görürler.

d) *Ücret politikası*: Türkiye'de ücretlerin memurlar için de hayat pahalılığını temin edemediği malumdur. Fakat esasen mukadderatını işine bağlamak istemeyen, işini meslek olarak benimsemeyen ve hülâsa içtimai huzursuzluğu arttırmaya tabiatiyle meyyal olan işçinin ücret vaziyetini hususi bir görüşle ele almak yerinde olur. Bu bakımdan işçinin geçinme kolaylığını temin edecek bir ücret politikası takibi, bunun için de ücretleri, mümkün olduğu kadar hayat pahalılığının gidişi ile ayarlayıcı bir nizam bu sahada salim bir hareket tarzı olur.

Bugün hayat pahalılığı seyri ile ücretlerin seyri arasında tam bir mutabakatsızlık vardır.

Ekonomi Bakanlığı tarafından yapılan bir tetkike göre bu ücretlerin hareketi şöyle cereyan etmiştir:

Memleketin Belli Başlı Vilâyet Merkezlerine Göre Hayat Pahalılığı ve İş Ücretleri
1938 = 100

Vilâyetler	*Gıda masrafları*	*İş ücretleri*
Türkiye vasatisi	406	141
İstanbul	426	148
Ankara	376	160
İzmir	409	100
Zonguldak	405	142
Adana	406	181
Sivas	413	246
Kayseri	432	115

e) *Ev ve ocak politikası*: Kendi malı olan ev ve ocağa sahip olmak, hayatta istikrarın, meslekte devamın, istikbale bağlanışın ilk ve emin şartıdır.

f) *Evlenmelerin ve doğumların teşviği (aile politikası)*: Evlenme ve aile fikri, bilhassa işçi muhitlerinde, gittikçe istihdaf olunur bir endişe haline gelmekte ve ahlâki laubalilik sirayet tehlikesi göstermektedir. Bu da her şeyden evvel mesleki istikrarsızlıktan ve istikbale karşı emniyet noksanından ileri gelmektedir. Binaenaleyh ev ve ocak fikri ile beraber evlenme ve doğumların teşviki tedbirlerini de beraber yürütmek lâzımdır. Bu sahada hatta en liberal memleketlerde bile o kadar şekiller bulunmuştur ki burada yalnız mevzuu işaret etmek ve teferruata girişmemek maksadı izah için kâfi görülmüştür.

g) *Ruhi ihtibaslarla mücadele*: İş yerlerinin kasvetli havası, her iş yerimiz için umumi bir haldir.

Bu itibarla iş yerlerinde; hatta yalnız işçiler değil, usta, teknisyen, memur ve hatta bir kısım mühendisler arasında da geçimsizlik, dedikodu ve işe alâkasızlık hâkim olmakta ve bütün bunlar, tahteşşuurda her gün teraküm eden ve ferdi hayattan soğutan ve onu kara düşüncelerin pençesine atan ihtibaslardan doğ-

makta ve bunda bilhassa kadın ve erkek toplu eğlenmenin ve alelumum eğlencenin noksanı başlıca hâkim olmaktadır. Halbuki işçiyi, yaşayan bir varlık olarak kabul etmeğe ve ona muhitini cazip ve gününü zevkli kılacak şartları hazırlamaya mecburuz. Bu bir sefahat endişesi değil, kuvvetin yenilenmesi, muhitine ve dolayısile işine bağlılık için bir şarttır. Ruhi serbestinin hatta biraz taşkınlığın yukarıda sayılan ihtibaslardan kurtuluşunu, yani şevk ve neş'enin doğması için ne kadar lâzım ve zaruri olduğu izahdan varestedir.

Netice:

Her sanayileşme hareketinin peşinden gelen, daha doğrusu onunla beraber büyüyen "işçi" kesafeti, memleketimizde de sanayiin inkişâfıyla beraber gelişmeğe başlamış ve bunun genişlemesi de bittabi mukadder bulunmuştur. Modern devrin bir mahsulü olan ve kendisi ile beraber bir sıra iktisadî ve içtimai meseleleri de beraber getiren işçi kesafetinin, liberal ekonomide olduğu gibi sâi ve sermaye arasındaki ihtilâflarla beslenen ayrı bir sınıf değil, Devletçi bir nizamda Devletin, yahut esasen hâkim bir faktör olarak millîleştirilmiş olan iktisadîyatın tamamlayıcı bir unsuru yetiştirilmesi mümkün ve kabildir. Ancak bunun tahakkuku için bir tarafdan iktisadîyatta Devletçi sektörün kuvvetlenmesine, diğer taraftan da millî faaliyetlerin her sahası gibi iş ve işçi meselelerini içine alacak "iş mevzuatı"na önem vermek lâzımdır. Bu arada demokrat milletlerin birinci dünya harbinin sonundan beri ve Milletlerarası iş konferansları vasıtasiyle çıkarageldikleri kararlara ve bunların tatbikatına faal bir surette iştirâk etmeğe çalışmak da Milletler camiasının içtimai terâkkilerine ayak uydurmak için zaruri ve tabiidir.

Hülâsa Devletçi sektörün kuvvetlenmesine ve millî bünyemizde içtimai tezat ruşeymlerini asgari hadde indirmeye yarayacak tedbirler arasında iş ıslâhatına ve mevzuatına özel ve ileri bir yer ayırmak mecburiyeti aşikârdır.

Cumhuriyet devrinin oldukça hacimli bir iş mevzuatına sahip bulunduğu ve bunu geliştirme amacında olduğu şüphesizdir. Ancak müeyyide ve teşkilât noksanı bu mevzuatı maalesef hareketsiz ve tesirsiz kılmakta ve dolayısile bir organizasyona dayanmayan her ideolojik malzeme gibi bu mevzuat da değerine rağmen faydasız kalmaktadır.

Binaenaleyh bir tarafdan bu mevzuatın eksik kısımlarını tamamlamak, diğer taraftan da bunların tatbikini ve iş hayatında tesirli manivelâ haline gelmesini mümkün kılacak merkez ve muhit teşkilâtına vücut vermek zarureti vardır. Bundan başka iş meselelerinde demokrat memleketlerin, milletlerarası, iş teşkilâtı veya konferansları vasıtasiyle ileri sürecekleri tavsiyeleri yakından incelemek ve bu teşkilâtla ciddi mahiyetli münasebetlere girişmek de bilhassa harp sonrası hareketlerine yakından ayak uydurmak bakımından faydalı olsa gerektir.

İş mevzuatımızda harekete getirilecek veya tamamlanacak mevzuları:

- Ekonomik,
- Sosyal

olarak iki kategoride mütalâa etmek yerinde olur. İş yaşı, çocuk, kadın ve erkek işçilerin çalışma saatleri, iş ücretleri (bilhassa asgari ücret sahibi), iş emniyeti, iş mukaveleleri, iş ihtilâfları, tazminatı, murakabe ve teftiş gibi mevzular iş mevzuatının ekonomik cephesini teşkil ederler.

İşçiliğin meslekleştirilmesi, işçi baremi, ücret politikası, ev ve ocak politikası, aile politikası, işçiyi ihtibaslardan kurtarmak mücadelesi, iş sigortaları, işçilerde tasarruf hareketleri, hülâsa sosyal ve kültürel diğer mevzular da iş mevzuatının sosyal cephesini verir. Bu mevzuatın heyeti umumiyesi; Devletçi bir nizam olan Türkiye Cumhuriyeti'nde, Devletçi sektörü takviye suretiyle hususi menfaatlerin ehramlaşmasına ve işçiyi Devlet kadrosuna almak suretiyle de menfaatlerini tezadların gelişmesinde arayan azim bir sınıfın gelişmesine mâni olmaktır ki, bu da, inkılâbımızın ilk günden beri ileri atılan ideolojik esaslarına tamamen uyan ve onu bu sahada da geliştiren ve yaklaştıran bir hareket olacaktır.

GÜMRÜK TARİFELERİ VE HİMAYE POLİTİKASI ÜZERİNE VAZİYETİN MÜTALAASI:

Harp sonrasının, bilhassa küçük, geri veyahut yeni sanayileşmeye başlıyan memleketler için yeni bir iktisadî tabiiyet getireceği, her türlü gümrük ve himaye usullerinin kalkacağı, ileri memleketlerin ucuz maliyetli sınai mamullerinin bu memleket pazarlarını istilâ edeceği ve bu ülkelerin ancak ileri memleketlerin taleplerine ve ihtiyaçlarına göre taayyün eden veya dikte edilen, ekseriya zirai mahiyetli basit istihsâllerle iktifa etmek mecburiyetinde kalacağı hakkındaki bir takım mütalâalar, maalesef memleketimizde de kendilerine muhit bulmaktadırlar.

Eski müstemleke ve yarı müstemleke zihniyetinin bir ifadesi olan bu mütalâalar ve fikirlerle mücadele etmek umumi bir vazife olsa gerektir. Dünya iktisadîyatında dünkü tabi ve matbu memleketler nizamı yerine, yarın coğrafi hacmi ne olursa olsun, her biri kendi kaynaklarının ve imkânlarının son haddine göre cihazlanmış ileri memleketlerin karşılıklı işbirliği nizamını ikame etmek ve bu suretle müstakil memleketlerin hür anlaşmalarını mümkün kılmak, cereyan eden savaşların bir gayesi olsa gerektir. Aksi takdirde aynı milletin aynı reaksiyonları vermesi tabii olduğuna göre yani bir tabiiyet rejiminin de, yeni bir milletler mukavemetini davet etmesinden daha tabii bir netice beklenemez.

Binaenaleyh gümrük ve tarife mevzuunu mütalâa ederken pasif bir mutavaat zihniyeti ile değil memleketimizin yarınki dünya iktisadîyatında ileri bir yer işgal etmesi noktasında hareket etmek lâzımdır.

İş bu suretle mütalâa edildiği zaman Türkiye'nin de yarınki dünya iş bölümünde bir yeri olacağını, dünyaya bazı maddeler verip, yine dünyadan bazı

maddeler alacağını, dünya mübadele nizamı ise, tek ve mütecanis olmıyacağına göre, mübadeleye girişeceğimiz memleketlerin gümrük ve mübadele rejimlerine göre bizim de çeşitli ve elâstiki hareket tarzları takip etmek zorunda bulunduğumuzu, hülâsa müstakil bir gümrük siyasetini tabii saymak icap eder.

Bu görüş noktasından hareket ederek esas raporda işlenen mevzulara müteallik hülâsa notlar aşağıda arzedilmiştir.

Netice

Gümrük siyaseti, Milletlerarası iktisadî iş bölümünün, her memleketin siyasi ve iktisadî erginlik derecesine göre istikametlendirilmesinde esaslı faktörlerden biridir. Bu siyaset, ya millî mahsul ve mamullerin, yabancı mümessillerine karşı, dahilde korunması bakımından pasif (yahut tedafüi), yahut da dahili mahsul ve mamullere yabancı pazarlarda garantili sürüm sahaları temini bakımından mütaaddi olmakla beraber esas itibariyle daima memleket istihsâlini koruyucu (himayeci) bir vasıf taşımıştır. Bu himayecilik, en iptidai bir şekilde dünyadan tecerrüt ve kendi kabuğunu koparma halinden, en ileri tekniği en kısa bir zamanda benimsemek ve bu suretle kendi kendine yetmek amacını güden yüksek otarşi haline kadar derece derece tedafüi şekiller arzettiği gibi, basit merkantilizmden tecavüzkâr bir müstemlekeciliğe ve emperyalizme kadar da keza derece derece çeşitli şekiller arzeder.

Türkiye, birinci cihan harbinden sonra ne cihandan tecerrüt, ne de başka pazarlara teaddi şeklini gütmiyen makul bir otarşiye başvurmuş ve milletlerarası işbirliğine daima kıymet vermiştir.

Bu harp sonrası devrinde, gümrüklerin açılması şeklinde bazı kaynaklardan ileri sürülen ve bilhassa Amerika'nın yüksek siyasi mahfillerinde yer bulan temayülün, uzun zamanlar ancak bir ideoloji olarak kalmasını zaruri kılan şartlar kuvvetlidir.

Bu mahfillere göre iktisadî milletçilik, yani derece derece proteksiyonizmden mutlak otarşiye kadar varan müdahaleci iktisat sistemi, dünya pazarlarının parçalanmasına, ticaretin tahdidine, hayat standardlarının aşağı tutulmasına sebeb ve beynelmilel sermayelerin serbest akışına, dolayısile dünyada milletlerarası iş birliğinin normal cereyanına mâni olmuş ve büyük harpler bundan doğmuştur. Bu mahfillere göre totaliter devlet idarelerinin bir eseri olan bu fenalıkları önlemek için,

- Şovenism veya iktisadî milletçilikten vazgeçmek,
- İktisadi tahditleri kaldırmak,
- Gümrük takyidatından vazgeçmek,
- Geri memleketlerde istihlâki arttırmak,
- Beynelmilel kredi hareketlerini tanzim etmek,
- Devletin müdahalesini azaltmak,

gerekli görülmekte, hülâsa "Demokrasi, dinamik iktisat ve sulh" yarınki devrin içtimai mesnedleri olarak tarif edilmektedir.

"Demokrasi; dinamik bir iktisat ve sulh gibi unsurlar insanlık tarihinde hiç bir zaman bir siyasi sistem dahilinde birleşmiş değildirler. Bu üç unsuru birleştiren bir cemiyetin inkişâfı; bütün cemiyetin kazançlarından elde edilenlerin adilâne taksimi, bu iktisadın demokratik murakabe ve iş birliği esası üzerinde teşkilâtlandırılması ve cemiyetlerin sulh ve serbesti içinde yaşamasını temin edecek dünya ölçüsünde bir adli nizam kurulması manasında alınmak lazımdır."[7]

Bu formülün ideolojik cazibesi aşikârdır ve ileride tekemmül etmesi de mümkündür. Fakat cihanda teknik defferansiyasyon ve binaenaleyh istihsâlde maliyet seviyesi farkları da bugün harp öncesinden daha ileridir. Bundan başka dünya, bir tarafı harap olan ve sanayii sarsılan, diğer tarafdan tahribat haricinde kalan ve binaenaleyh sanayii inkişâf eden memleketler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Amerika'da makinelerin sanayie tatbiki teması harp içinde artırmış ve buna muvazi olarak ihtisas kadrosu yetiştirilmesi keyfiyeti de aynı hızla yürümüştür.

Sovyetler Birliğinde sanayi harpten zarar görmüş, iktisat kadrosu ise neşriyattan görüldüğüne göre hatta bu kısmen harap olmuş sanayiin yeniden teşkilâtlandırılmasına dahi ayak uyduramıyacak nisbette zedelenmiştir. Diğer memleketlerin vaziyeti ise az çok meydandadır. Bu şerait altında harp içinde bütün kaynakların harp gayesi için seferber edilmesi ve "Kiralama ve Ödünç Verme Kanunu" şeklinde tediye şartlarını istikbale talik eden dinamik bir teslimat tarzının bulunuşu gibi, harpten sonra da bütün istihsâli yıkılanları yapmaya teveccüh eden ve bütün bunları da az çok karşılıksız bir kredi tarzına bağlayan bir iş sisteminin bulunmasını, hülâsa cihanın tek bir mübadele nizamı içinde teşkilâtlanmasını bir tarafdan temenni edelim. Fakat bu temenni ile beraber, himayecilik siyasetinin, harp sonrasında da ya müteaddi, ya tedafüi şekillerde milletlerarası münasebetlere hâkim olacağı ve bu arada Türkiye'nin de kendine göre, yani tamamı millî mahiyetli bir gümrük tarife siyasetine sahip olması lâzım geleceğini de tabii saymak yerinde olur.

Binaenaleyh, gümrük siyaseti mevzuunda bu genel müşahedelere dayanan ara tedbirlerimiz bu bahiste başlıca iki kategoride işlenmiştir:

1) Halihazıra ve yakın intikal devrine ait olan teknik tedbirler,
   a) Halen mer'i fiyat seviyelerine –ki bu fiyatlarda bazı gerilemelere teşebbüs etmekle beraber; harp öncesi fiyatlarına dönmenin bahis mevzuu olamıyacağı bu raporda tebarüz ettirilmiştir– intibak edemeyen bugünkü tarifelerin bir emsal rejimi ile yeni vaziyetlere göre ayarlanması,

7 Harp sonrası plân ve programları hakkında Başkan Ruzvelt'e 1943'te verilen rapora nazaran.

b) Bir emsal rejimi ile kendisine hareketli bir mahiyet verilecek olan tarife mekanizmasından, bu raporun para hareketleri bahsinde işlendiği gibi, ithalât ve ihracat primi sistemini destekliyecek şekilde istifade olunması,

2) Harp sonrasında şamil stratejik tedbirler

a) Hayati olmıyan maddelerin ithâlini tahdit ve millî ekonomiyi sağlamlaştırmaya yarayan madde ve eşyanın ithâlini teşvik . Bu teşvik görecek maddeler arasında istihsâl, sanayileşme, inşa, sıhhat ve kültür davalarımızda önemi olan başlıca maddeler ve bilhassa akaryakıtlar vardır. İstihsâli arttırıcı esas maddeler ve makinelerle akaryakıtların ve motörlü vasıtaların gümrük resimlerinden muafiyeti veya bu resimlerin asgari hadde tenzili bu raporda ve bu bahiste mütalâa edilmiştir.

b) Dış ticaretin düzenlenmesi ve bilhassa, istihsâl, sıhhat ve kültür davalarımızda önemi olan en mühim maddelerin ve hiç değilse Devlet ihtiyaçlarının Devlet elile ithâl ve ihraçlarını tanzim keyfiyeti yarınki bünyemiz için, gümrük siyasetimizle ilgili stratejik bir ehemmiyet arzetmektedir.

Gümrük siyasetimizin bugünkü durumu, önümüzdeki intikal devri harp sonrası devrinin yakın safhaları için varit görülen ve Sanayi mihveri etrafında toplanan meseleleri ve davalarına yukarıda bu suretle telhisen temas olunmuştur.

TÜRKİYE'DE FİYAT HAREKETLERİ VE FİYAT POLİTİKASI UMUMİ HAREKETLERİ:

Türkiye'de dahili fiyatlar, yahut iç piyasa şartlarına göre teşekkül eden fiyatlar, Cumhuriyet'in başından beri himayeci bir zemin üzerinde, yani yüksek gümrük duvarları arkasında teşekkül etmektedir. İthalât mallarının dahildeki satış fiyatları, sif fiyat noktasından itibaren bu himayeci âlemin tesirlerine tâbi olarak başka kisvelere bürünmekte ve kendi mamul ve mahsullerimiz de bu fiyatlarla atbaşı yürümek imkânını bulmaktadır. İhracat mallarımızın fiyatları ise dış piyasa şartlarına intibak zorunda kalmakta ve bunun aksi tesirlerine maruz bulunmakta idi. Bu itibarla evvelâ iç pazarda daha harp öncesi devrinde de o zaman için normal telâkki ettiğimiz iç piyasa fiyatlariyle, bu fiyatlarla ifade olunan maddelerin diğer memleketlerdeki fiyatları arasında esasen seviye iştirâki olmadığını işaret etmek yerinde olur.

Bu seviye farkı fevkalâde şartların tahassülü ile beraber büsbütün ehemmiyet kesbetti. Çünki evvelâ ziraatimizin dağınıklığı ve sanayiimizin evvelce temas olunan kifayetsizliği, sonra da sulh ekonomisinden, millî korunma ekonomisine inkikalin teşevvüşler arzetmesi dolayısile, harbin tesirine maruz bütün memleketler içinde fiyatlar en ziyade memleketimizde tetevvüçler kaydetti. Bu arada bu temevvücat bir ara baş döndürücü mikyaslara vararak bir taraftan ticaretin tamamen spekülatif bir mahiyet almasına, diğer taraftan Devlet tedbirlerinin te-

sirsiz kalarak kara borsanın teşekkülüne sebebiyet verdi. Piyasa hassasiyetini ve gerçek sebeplerle her türlü gayri tabiiliklere kayış temayülünü bugün de muhafaza etmektedir.

Nitekim 1944 yılının son aylarında fiyat hareketlerinde müşahede edilen düşüşler, yahut nisbi istikrar, 1945 yılının ilk aylarından itibaren tekrar bozulmuş ve yeniden yükselen fiyatlar bazı maddelerde (meselâ mamul deri, hayvani mahsulât, yağ maddeleri ve yağlar gibi) bütün ikinci cihan harbi devresinin en yüksek müşirelerini bulmuştur.

Binaenaleyh Türkiye'de halen müesses fiyatlardan ve istikrarlı bir fiyat politikasından tam olarak bahsetmeğe fiilen imkân yoktur.

Halbuki diğer taraftan Avrupa'da harbin sona erişi, fevkalâde şartların tazyiki altında doğan usullerle ticaret yapmaya alıştığımız Orta Avrupa'nın çöküşü ve garpte deniz yollarının açılışı, bizi, harp istihsalâtını kısmen sulh istihsalâtına çevirmek isteyecek memleketlerle karşı karşıya bırakmakta ve bu itibarla da bir nevi cihan fiyatlarına yaklaşma zarureti doğurmaktadır.

Cihan fiyatlarına yaklaşma bakımından durumun mütalâası:

Bu harp içinde fiyat savaşına, diğer memleketlerde teşkilât ruhunun ve disiplinin hâkim olması, bittabi o memleketlerde mevcut imkânların da bir neticesidir. Fakat bu suretle şu sonuçlara varılmış olur ki, bizde fiyatların bu bahsin her noktasında tesbite çalışılan oynaklığına ve gayri tabii tereffüler kaydetmesine mukabil, oralarda toptan emtia fiyatları ve hayat pahalılığı aşırı dalgalanmalar gösterememiş ve binnetice sınai mamuller de bu stopaj nizamına bağlı kalmıştır. Aşağıda verdiğimiz rakamlar başlıca memleketlerde toptan emtia fiyatlarının harp yılları içindeki tahavvül seyrini göstermektedir.

Bazı memleketlerde 1939 ve 1941 arasında
Toptan emtia fiyatlarının tahavvülü

Memleketler	1939'a nazaran artış nisbeti (%)
Amerika	32
İngiltere	60
Cenubi Afrika	50
Kanada	40
İsveç	80
İsviçre	110
Almanya	10
İspanya	80
Japonya	45
Türkiye	500

Yukarıdaki rakamların ifadesi, hatta muharip memleketlerde de toptan emtia fiyatlarının harp içinde bir mislinden daha az bir tereffü göstermiş olmasıdır. Türkiye'deki vaziyet ayrıca gösterilmiştir.

Memleketimiz bakımından bu harp, paramızın iştira kudreti ile de alâkalı olduğundan bu paranın iç iştira kudreti ile dış iştira kudresti arasında disparite gittikçe artmış, hülâsa Türkiye'de, malum olduğu gibi "cihan manzumesi haricinde bir fiyat muvazenesi" hasıl olmuştur. Bu keyfiyet, şimdi harp sonuna intikal devresine geçişimizin arifesinde, içinde bulunduğumuz özel şartların en karakteristik olanlarından biridir ve bu hal, tedavüldeki para hacminin artışının, buna müteallik bahiste işlendiği gibi ancak kısmi bir hissesidir. Çünki diğer memleketlerde de tedavüldeki para hacmi olağanüstü artmış, fakat fiyatlar olağanüstü oynamamıştır.

Binaenaleyh şimdi dâva, "para hareketleri ve para politikası" bahsinde de etrafiyle incelendiği gibi, eğer bugünkü fiyat seviyelerini bir emrivaki olarak kabul edip paramızı ona göre bir devalüasyon'a tâbi tutmak, paramızın kambiyo kıymetini de ona göre ayarlamak harp öncesinden tamamen ayrı bir fiyat ve para mekanizmasına gitmek değilse, başlıca maddelerden başlıyarak fiyatlarda ileride münasebetlere girişeceğimiz demokratik piyasalar seviyesine yaklaşmaya çalışmak ve bu suretle sanayiimizde, sınai maliyet fiyatlarını da geriye doğru iterek sanayide de bir hadde kadar cihan fiyatlarına yaklaşmaya çalışmak mâkul bir hareket olsa gerektir.

Fiyat hareketleri ve fiyat politikası mevzuunda varılan genel görüşler:

Netice:

Son fevkalâde yıllar içinde memleketimizde fiyatlar umumiyetle yükselmiş, ancak bu yükleliş bütün hayati ihtiyaç maddeleri için aynı seviyede olmayıp bir kısım maddelerin daha yüksek seviyelerde tekarrür etmesine mukabil, diğer bir kısım maddelerde nisbeten yükseliş daha mahdut olmuştur. Bu keyfiyetin tererrüründe Hükümetin fiyatlar üzerindeki karar ve tesirleri de lâhik olmuştur.

Bugün mer'i olan ve az çok durulma âlametleri gösteren yukarıda mevzuubahs fiyat seviyelerinin birden harp öncesi seviyelerine ircaı, bilhassa buğday ve hububat fiyatları kanalından köylü üzerinde yapacağı sefilleştirici tesirler itibariyle haddizatında doğru ve mümkün görülmemektedir. Çünki buğday ve hububat fiyatları alınan himaye tedbirlerine rağmen, köyde hiç bir zirai rante imkân bırakmıyarak köylünün daimi surette fakir bir müstehlik olmasına sebebiyet vermiştir. Binaenaleyh fiyat politikasında buğday ve hububatı daima "favorize" bir meta olarak kabul ve ona göre fiyatlandırmaya çalışmak asli bir hareket noktası olmalıdır.

Keyfiyet bu suretle ele alınınca başlıca iki hareket tarzı karşısında bulunulur:

I) ***Birinci şekil***: Buğdayı ve hububatı fiyat bakımından favorize telâkki etmek-

le beraber diğer hayati ihtiyaç maddelerini buna göre gruplandırarak fiyat politikamızı hububat bazına bağlamak ve bugünkü fiyatları, buğday ve hububatı koruyucu şekilde ve fakat tedricen ve katastroflarla müterafik olmaksızın mümkün olan tedbirlerle geriye doğru itmeğe çalışmak..

Mesela zırai şerait müsait olduğu takdirde ve hasat mevsimi başında Hükümetin, mübayaa edeceği buğday için bugünküne nazaran daha aşağı bir fiyat tayin ederek,[8] pamuk, yapağı gibi fiyatları Hükümetçe tayin olunan zirai mahsul fiyatlarında da ona muvazi indirmeler yapmak ve bu suretle fiyat sukutu temayülünün bir kısım sınai mamullere de aksettirmek ayni suretle diğer ticari ve sınai maddeler üzerinde fiyatları geriye itmeğe çalışıcı bir hareket takip eylemek ve bilhassa Hükümetçe fiyatlarına müdahale edilen veya tesir yapılan maddelerle bazı inhisar maddeleri üzerinde toplu ve sistemli bir fiyat indirme hareketine girişmek ve buna muvazi olarak ücretlerde, hizmet bedellerinde, ithalâtçı, imalâtçı, toptancı, perakendeci kârlarında azaltmalara başvurmak, bittabi diğer cihetten gerek istikrarlar kanaliyle, gerek diğer tariklerle piyasada para hacmini daraltmak ve müstehlik maksatlarla emisyonlardan tevakkiye çalışmak.

II) ***İkinci şekil:*** Bugünkü fiyatlar seviyesini emrivaki telâkki edip bu seviyedeki hareketleri kendi dinamizmine bıraklam ve ancak ücretlerle, maaşları ve hizmetleri bu seviyelere göre ayarlamağa çalışmak.

Kambiyo fiyatlarında da prim yoliyle ona göre ayarlamalar yapmak.

Birinci şekilde maliye bakımından, bir taraftan fiyatlarının düşüşü ve icra olunabilecek müdahale tedbirleri dolayısile bir varidat azalışı, fakat diğer taraftan bütçenin bilhassa mütehavvil masraflarında yapılması mümkün tasarruflarla bir masraf tenakusu olacaktır. Bu iki hareketin birbirini ne kadar karşılıyacağı hakkında kesin birşey söylenemememekle beraber bu hareketlerin birbirine gelmesi de mümkündür. Ancak bu takdirde Devlet borçlarının nominal kıymeti bakımından Devletin külfeti artabilir.

Bundan başka bu şekil bir takım müdahaleleri ve tedbirleri istilzam eder ki, bu müdahale ve tedbirlerin de mutlak surette müsbet netice vermesi bittabi her zaman kabil değildir. Ancak buna karşılık zirai ihracat maddelerimizi ve sanayi mamullerimizi cihan fiyatlarına biraz daha yaklaştırmak ve ithalât mallariyle sınai mamul fiyatlarını biraz daha yaklaştırmak ve ithalât mallariyle sınai mamul fiyatlarını; bilhassa sabit gelirli müstahliklerin iştira kudretine az çok uydurmak vaziyeti vardır. Nihayet yine bu tarik ile emisyonların azalması da mümkündür. Kaldı ki, yeni kurulacak sanayi ile, yeni yapılacak içtimai tesislerin ve nafıa inşaat ve tesisatının daha ucuza malolması, yahut daha istikrarlı bir fiyat seviyesine göre meydana getirilmesi gibi bir avantaj da vardır. Bunlardan başka da Devletin normal şartlara tevcihi iktisadî hareketlerde psikolojik bir menfaat de temin edebilir.

İkinci şekilde, Devlet dahili borçlarının ödenmesinde kolaylık, Devletin bir ta-

---

8 Toprak Mahsulleri Ofisi elinde ve yüksek fiyatlarla mübayaa edilen ve mübayaasına devam olunan stokların vaziyeti bittabi hususi bir tetkik mevzuudur.

kım ne de olsa zecri mahiyette sayılabilecek müdahale ve tedbirlerden âzade kalması şeklinde bir avantaj ve nihayet hiç bir şeyle mukayyet olmaksızın piyasanın dinamizmine uyarak gerek kambiyo fiyatlarının, gerek iş ücretlerinin, maaş ve hizmet maliyetlerin daha serbest şartlar altında âyarlanması gibi bir elâstikiyet ve serbesti vardır.

Fakat yine de bu takdirde emisyonların daha ziyade müstemlik maksatlar için artacağı, para ve fiyatlardaki oynaklığın sermaye piyasasına nihayet tesir ederek Devlet istikrazlarına rağbeti azaltması gibi bir netice doğuracağı, dar ve sabit gelirlilerin alınacak âyarlama tedbirlerine rağmen, şimdiye kadar olduğu gibi daima mağdur kalacağı, zirai ihracat mallarımızla mümasili cihan fiyatları arasındaki akarın artacağı ve nihayet kambiyo fiyatlarındaki âyarlamaların her defasında paramızın aleyhine olacağı da aşikârdır. Bundan başka müterakim nakdi servetler daim değerinden kaybetme seyrinde olabildiği için, millî sermaye teraküzü bakımından da bir mahzur mütalâa edilebilir.

Umumi hatlariyle yukarıdaki vaziyetler mütalâa olunan ve aleyhte telhis edilen âmiller ve neticeleri gözönünde tutarak:

- Tedrici olmak,
- Fiyat katastrofları ile müterafik olmamak,
- Uzunca bir intikal devresine göre âyarlanmak,
- Ve zirai mahsullere müteallik bulunanlar her maddenin hasat mevsimi başında ve mevsimin zirai şeraiti tetik olunarak tesbit edilmek,
- Perakende tedbirler şeklinde olmayıp sistematik bir politika şeklinde tatbik olunmak,

kaydiyle esas itibariyle fiyatların serbest bırakılması yerine bunlara favorize hububat bazı esasına göre âyarlamaya müteveccih bir politikanın hareket noktası olarak kabulü daha uygun olacağı mütalâası şayanı tercih görülmektedir. Bu politikanın:

- Müstehlik maksatlarla emisyonların mümkün olduğu kadar tahdidi,
- Müstehlik maksatlarda tasarruflar icrası,
- İthalâtın hayati ihtiyaç maddelerine tahsisi,
- İhracat malları için himaye tedbirleri alınması,
- Dar ve sabit gelirliler için piyasa şartlarına göre koruyucu tedbirler alınması,
- Piyasada bulunan fazla kıymetlerin çekilmesi,

gibi mütemmim tedbirlerle takviyesi tabii ve zaruridir.

TÜRKİYE'DE PARA HAREKETLERİ VE PARA POLİTİKASI:

Normal şartlar altında fiyat ve para hareketlerini birbirinden ayrı mütalâaya bittabi imkân yoktur. Haddizatında malda mevcut kıymetlerin bir ifade olan fiyat

parada tecelli etmekte ve binnetice fiyat ve para hareketleri birbirini tamamlıyarak ve birbirini iterek serbest mübadele dinamizmini meydana getirmektedirler.

Binaenaleyh fiyatlara müessir olan veya fiyatlar üzerinde yapılan müdahaleler veya alınan tedbirlerde binnetice para hareketlerinde ve para politikasında müessir olmakta ve bu tesirler neticesinde de millî paranın iştira kudreti ve dolayısile beynelmilel paralar karşısında değeri taayyün etmektedir.

Türkiye ikinci dünya harbinin doğurduğu fevkalâde şartlar devresine uzun bir deflasyon devresinden sonra girdi. Uzun yıllar paramız inşa ve kalkınma cehdimizin değil inşa ve kalkınma cehdimiz paramızın tâbii olarak kaldı. Adeta bir fetiş haline gelen para, paranın istikrarı, para hacminin hareketsizliği, sanayileşme hareketimiz de dahil olduğu halde bütün iktisadî gelişmemiz üzerinde frenleyici değilse de, dizginleyici bir hâkimiyet tesis etti. Bunun neticesi olarak, haddizatında aşağı fiyatlarla çalışan ve sık sık fiyat depresyonları ile karşılaşan ziraatta hiç bir sermaye terakümü olmadı.

Sanayide ise Devletin kendi sanayii için ya bütçeden, yahut da yabancı kredilerden temin ettiği envestismanlar haricinde hususi sanayi sermaye piyasasından yâni uzun vâdeli kredi kaynaklarından hemen tamamen mahrum kaldı ve ticari sermayelerin sanayi sahasına akışı gayet bati ve ehemmiyetsiz bir seyir takip etti. 1939'dan evvel hususi sanayi tesisleri için mevcut olan bağlayıcı ve frenleyici mevzuat kredi kaynaklarının kuraklığı da inzimam ederek bu sanayiden ve ancak iptidai teknik vücude gelebilenler haddizatında hiç bir teknik terakki göstermeden mevcut Gümrük himayelerinden istifadeye çalışarak hayatlarını sık sık sarsıntılar vermek suretile devam ettirebildiler.

1939'da hususi sanayinin tesisine müteallik bağlayıcı kayıtlar kaldırılmakla beraber ikinci dünya harbinin dünya üzerine çöküşü, gerek hususi sanayide, gerekse Devlet sanayiinde yeni tesis hamlelerine geçilmesine mâni oldu ve bu devrede ancak mevcudun idaresiyle iktifaya çalışıldı.

Bu devre içinde eğer bütün fiyatlarda ve işçi ücretlerile nakliye tarifelerinde ve sair hizmetlerde bir istikrar temin edilebilseydi gerek hariçten tedarik edilen, gerek dahilden istihsâl olunan malların ihtiyaca göre tevziini umumi bir nizam altına almak mümkün olsaydı bittabi faal bir fiyat stopajına erişilecek ve binnetice para hareketlerimize hâkim olan deplasman havasında da bir değişiklik olmıyacaktı. Bu arada zirai maddelere nisbi bir prim temini de belki mümkün olur ve bunun inikâsları tanzim edilebilirdi. Fakat bu fiyat stopajı e tevziin tanzimi kabil olmayınca nizam altına alınamıyan kör kuvvetlerin tazyiki altında karışıklığa uğrayan fiyatlar, kendi peşlerinden emisyon hareketlerini de sürükliyerek para sahasında renksiz ve istikrarsız bir havanın doğuşunda âmil olurlar. Bu istikrarsızlık kaydedilmek lâzım gelir ki, haddizatında hiç bir zaman ve hakiki manâsıyla bir enflasyon mahiyeti almadı. Fakat şu oldu ki, gerek fiyat, gerek para içinde Türkiye, harp öncesi cihan muvazenesinden ayrılan adeta yegâne hükümet oldu. Memleketin çeşitli şartları dolayısile belki de zaruri olan bu

neticeyi şu sebeple işaret etmek icabetmektedir ki, bugün ortada esas itibariyle bir enflasyon olmadığına göre, parayı yine fiyat hareketlerinin bir tâbii sayarak, para politikasında düşünülecek tedbirleri, fiyat politikasında alınacak tedbirlerin şekline ve mukadderatına bağlamak en tabii bir hareket tarzı olur.

Fiyatlarda harp öncesine tamamen rücu bilfiil kabil olsa (bu harp öncesi fiyatlarında ziraatin elverişsiz durumunu burada da işaret lâzımdır) parada da:

- Ya paranın hacmini azaltarak,
- Ya paranın tedavül sür'atini kısarak,
- Ya piyasada mal hacmini çoğaltarak,

para piyasasını bu fiyat hareketlerine göre âyarlamak için tedbirler düşünmek lâzım gelecekti.

Fakat fiyatlarda harp öncesi seviyesine rücu tamamen ve fiilen kabil olmıyacağına göre, çünki bu rücu evvelâ ziraati yeniden elverişsiz ve verimsiz hale sürükler; halen düşünülecek tedbir nihayet:

- Ya mevcut fiyatlar seviyesine fiilen intibak ederek, bu fiyatlarla muvazi yürümeyen maaşları ve bazı hizmetleri de ona göre tanzim etmek ve paramızın yabancı paralar karşısındaki durumunu, yahut kambiyo değerini ona göre âyarlamak (yani devalüasyon).
- Yahutta böyle moneter bir tedbire gitmeden ve cihanın nasıl inkişaf edeceği bilinmeyen Milletlerarası münasebetlerinin gidişine uyarak ve her an için ayrı tanzim tedbirleri düşünerek mutavassıt bir idare tarzına başvurmak. Bu takdirde de bir taraftan fiyatların ve bilhassa buğday ve hububat mebdeinden hareket ederek kısmen ve bir hadde kadar geriye itmeğe çalışmakla beraber emisyon hareketlerini ancak ve daha ziyade müstahsil (yani piyasada istihsâl ve hizmet hareketlerini arttırıcı) maksatlara tahsise çalışmak fakat harp öncesinin dizginleyici ve dar deflasyon siyasetine dönmemek tabii bir hareket tarzı olsa gerektir.

Buna göre telhis olunan görüşler ve mütalâalar bu müşahedelerin sonuna eklenmiştir.

Türk parasının durumu mevzuunda varılan genel görüşler (Netice):

Yukarıdan beri tahlil olunan şartların tesiri altında bugün gerek dahili piyasa gerek ihracat mallarımız fiyatlarında harp öncesine nazaran tamamıyla başka vaziyetler tahassül ve tekarrür etmiş olup tedavül hacminde mühim genişlemeler ve paramızın her bakımdan durumunda değişiklikler görülmekte ve hülâsa harp öncesi şartlarından tamamen ayrılmış bulunmaktayız. Bu vaziyet karşısında para mevzuunda da, umumi fiyat politikasına muvazi olarak başlıca iki hareket tarzı mümkün mütalâa edilebilir.

1) Bugünkü dahili fiyatlar seviyesini olduğu gibi kabul ederek ve fiyatları indirme yolunda müdahalelere girişmiyerek fiyat hareketlerini kendi dinamizmi-

ne bırakarak ve dolayısile paramızın iç ve dış iştira kuvvetini (yani dış mübadelelerde kambiyo kıymetini) bu fiili fiyat seviyesine göre âyarlamıya çalışmak.

2) Bugünkü dahili fiyatlar seviyesini olduğu gibi kabul etmemekle beraber VII'nci bahiste işlenen "fiyat hareketleri" mevzuunun netice kısmında kaydedildiği gibi tedrici olmak katastroflara meydan vermemek şartile ve imkânlarla mukayyet olarak mevcut fiyat seviyesini geriye doğru itmeğe çalışmak ve bu takdirde de paramızın değerini kısmen iadeye ve istikrarını temine gayret etmek.

Birinci şekilde hareket tarzı ancak şöyle olabilir:

1) Bugünkü fiyatlar seviyesini ve bunun tabii dinamizmini olduğu gibi kabul ederek paramızın iç ve dış iştira kudreti arasındaki dispariteyi de paramızın dış iştira kudretini yeni bir fiksasyona göre tarif suretile ortadan kaldırmak da ancak bu fiksasyon için halen dış şartlar tam olgunlaşmamış bulunduğu da düşünülürse, hiç olmazsa dolar ve sterlin kurları arasındaki münasebet tesbit edilinceye kadar prim usulü ile yürümek.

Yeni bir fiksasyona gidildiği takdirde de bunun en tam şekli, harp öncesine nazaran dahili fiyatlarda tekarrür eden tereffü nisbetini vasati olarak tesbit ve kâğıt paranın altına nazaran ifadesini de ona göre tâdil ve tayin etmek olacaktır. Yine bu ameliyenin tabii mütemmimi ve bittabi, kıymeti istikrarlı dövizlerin karşılığını hesap ederken harp öncesine nazaran aynı artış nisbetini kabul ve dolayısile ithalât bedellerinin döviz olarak ödenmesile ihracatçıların dövizlerini mübayaada bu yeni kurların tatbiki olmak icabeder. Bu tam intibakın kademeli cereyanı da varit olabilir. Fakat her ne olursa olsun bu takdirde gerek dış borçlarımızdan Merkez Bankasına Türk parası yatırmakla ödenmesi meşrut olan kısım, gerek alelumum döviz tediyelerimiz için ödenecek munzam permilerin karşılığı nihayet ihracat emtiamız olduğuna, ihracat emtiamızın getireceği döviz hasılasında ise yukarıdaki tedbirler dolayısile bir artış olmayıp, bilâkis serbest dövizli piyasalara çıktıkça dünya fiyatlarına intibak zorile azalışlar da görülebileceğine göre, yukarıda işaret olunan hareket tarzlarının ve tedbirlerin ithalât ve ihracat muamelelerinde ihracat müstahsilini koruyucu diğer bir prim mekanizması ile takviyesi icabeder. Yani ihracat maddelerimizin, önümüzdeki intikal devrinde müstahsile teminat verecek ve onun istihsâle devamını teşvik edecek bir mertebede tutulması ve bu fiyatların ihracata verilecek primler ve buna göre zamanında ilân olunacak fiyatlarla korunması icabeder. Bu tedbir de ihracat primlerinin bir taraftan da ithalâttan alınacak primlerle karşılanması gerektirdiğine göre, daha yukarıda işaret edilen umumi döviz primi mevzuunu, ithalât ve ihracat primleri mekanizması ile tevsi zarureti de aşikârdır.

Kaldı ki ithalât priminin ihracat primlerini karşılayamaması ihtimali de vardır. Bilhassa istihsalât miktarı ile sürüm miktarı arasındaki fark büyük olursa bu akar daha fazla ehemmiyet kesbeder. Bu takdirde ise gümrük tarife mekanizmasının da beraberce mütalâası lâzım gelir. Çünkü dövizlere prim vermek haddizatında bir taraftan da gümrüğü düşürmek demek olacağına göre harpten evvelki kıy-

metler nazara alınarak tesbit olunan bugünkü gümrük resimlerinin de ona göre yükseltilmesi lâzım gelir. Çünkü harp öncesi fiyatlarına dönmek ihtimalinin haklı gösterilebileceği "tarifelere dokunmamak" keyfiyeti, bu fiyatlara avdet muhal olunca artık bağlanmakta bir zaruret kalmaz. Bu suretle gümrük resimlerini de fiili fiyat seviyesinin yükseliş nisbetine göre emsallendirerek tahsil etmek, bir taraftan Devlet bütçesine yeni varidat temin edeceği gibi diğer taraftan ithâl mallarının, dahili mallarla karşılanmasında, dahili istihsalâtı koruyucu bir vaziyet daha hasıl eder.

Bu sistemde az çok elâstikiyet matlup olduğu takdirde de prim mekanizmasını ithâl ve ihraç mallarının hususi durumuna göre ayrı ayrı mütalâa da kabildir.

Ancak fiili fiyatların kabul ve istikrarı esasına dayanan bütün bu tedbirlerin tatbiki ücretlerin ve bilhassa dar ve sabit gelirliler durumunun yeniden gözden geçirilmesini ve ona göre maaş ve ücretlerde de umumi intibak politikasına muvazi intibak tedbirleri alınmasını zaruri kılar.

2) Bugünkü fiyatlar seviyesine intibak etmeyip fiyatlarda tedrici bir sukut parada da olsa ona göre muvazi bir kendi kendine değerlendirme cihetine gidildiği takdirde yukarıda mevzuubahs prim usulü ve hatta ileride yeni ve fakat daha azalmış bir dispariteye göre bir fiksasyon vaziyeti yine vardır. Çünkü paranın ve fiyatların, bu fiyatlar ne kadar geri itilse de harp öncesi seviyesine ircaı tamamen mümkün görülmemektedir.

Ancak bu itilme halinde:

a) İhracat mallarımız fiyatlarının cihan fiyatlarına kısmen yaklaşması, ve bu suretle paramızın iç ve dış iştira kudreti arasındaki disparitenin azalması,
b) Dahili fiyatların dar ve sabit gelirlilerin fiili tedarik kudretine daha çok uyması,
c) Zirai maddelerin dahilde istihlâk edilen kısmının fiyat seviyesile, ihraç edilen kısmının fiyatları arasında daha mâkul bir münasebet tesisi,
d) Tedavül hacminin daha tabii bir şekle ifrağı ve emisyonların daha ziyade müstahsil maksatlara tevcihi imkânının elde edilmesi,
e) Dahilde yeni Devlet tesisleri, sanayileşme hareketleri ve nafıa işleri için daha istikrarlı bir tediye vasıtası temini ve bu işlerin daha ucuza mal edilmesi, binnetice müstakbel sınai mamullerimizle mümasilleri arasında harp öncesi şartlarına daha yakın münasebetler tesisi,
f) Son yıllarda spekülâtif bir mahiyet alan psikolojik faktörün, müsbet bir çerçeve içine alınması ve Devlet itibarının yeni bir kuvvetlenme hareketi kaydetmesi,
g) Ve nihayet intikal devrinin yeni ve beynelmilel iş birliğine, fiyat istikrarını mütafaa eden milletlerin iktisadî esaslarına daha çok yaklaşmış bir şekilde katılmamız,

gibi ehemmiyetli neticeler kendiliğinden tahassül edebilecektir.

Her iki hareket tarzının inikâsları ve neticeleri yukarıdaki şekilde mütalâa edilince:

1) Son yılların fevkalâde şartları içinde gayri tabii seviyeler alan ve bir kısmının lüzumundan fazla yükselmesine mukabil, diğer bir kısmı da makulün altında kalan bugünkü fiili fiyat seviyesine aynen intibak etmek ve onun kendi dinamizmine bırakmaktan ise, fiyat hareketlerine müteallik VII'nci bahsin netice kısmında telhis edildiği gibi tedrici olmak, katastroflara meydan vermemek ve imkânlarla mukayyet olmak suretile gayri tabii fiyatları geriye doğru itelemeğe müteveccih bir politika takip etmek ve paramızın kambiyo kıymetini de ona göre âyarlamak,

2) Bu kambiyo fiyatını âyarlama için de bugün moneter tedbirlere gitmiyerek prim mekanizmasını kullanmak, bu suretle sukuta meylettirilecek dahili piyasa fiyatlarile paramızın kambiyo fiyatı arasında seyyar ve fakat ahenkli bir muvazene tesisine çalışmak,

3) Bir taraftan ihracat maddelerimizin daha ucuz ve fakat daha çok istihsâlini teşvik ederken diğer taraftan bu hareketi teyit için, ihracat maddelerimizden fiyatları düşük olanların da bu fiyat düşüklüğünün müstahsile intikâsını önlemek için ihracat primleri mekanizmasına başvurmak,

4) Gümrük tarife resimlerinde, harp öncesi şeraitine intibak imkânı olmadığına göre emsal usulüne başvurularak yeni fiyat şartlarına uygun tereffüler temin etmek,

5) İthalâtı maksatlı ve mutlak surette faydalı maddelere tahsis etmek,

6) Tarife ve hizmetlerde de ucuzlatmalara başvurmak,

paramızın intikal devrine müteallik durumu bahsinde başlıca tedbirler olarak mütalâa edilebilir.

Beynelmilel para plânları durumu: Harp sonrası için para plânları

Harpten sonra Milletlerarası iktisadî münasebetlere bir düzen vermek, bu münasebetlerde kargaşalıklara mâni olmak lüzumu gerek muharip memleketlerin gerek tarafsızların Devlet ve ilim adamları tarafından öteden beri teyit edilegelmiştir. Şu kadar ki bunun nasıl yapılabileceği hakkında 1943 baharına kadar ortaya müsbet bir teklifle gelen olmamıştır. Bu mevzuda ilk teklif Birleşik Krallık Hükümetinin Müşaviri Lord Keynes'e aittir.

Keynes kendi adile anılan plânı hazırlıyarak İngiliz Hükümetine tevdi etmiş, Hükümet de bu plânı 1943'te resmi yayınları meyanında yayınlamıştır.

Bundan sonra aynı mevzua müteallik olmak üzere Birleşik Devletler Maliye Nezareti mütehassıslarından Bay White'ın hazırladığı plân hemen hemen aynı tarihlerde, bunun muaddel şekli de Temmuz 1943 ve sonra da Ağustos 1943'te ortaya çıkmıştır.

Keynes ve White plânları harpten sonra milletler arası para meselesini ele

alan yegâne teklifler değildir. Bu sahada o zamanki ve Fransızlar namına Hervé Alphand ve André Istel tarafından hazırlanmış olan muhtıra ile, Kanada mütehassıslarının teklifini ve Amerika'da toplanan 30 kadar millete mensup mütehassıs tarafından hazırlanan ve Haziran 1944'te neşredilen 20/4/1944 tarihli muhtırayı (bu muhtıra Bretton Woods Konferansındaki görüşmelere esas teşkil etmiştir) da saymak lâzımdır.

Bütün bu mesainin neticesi 23/7/1944 tarihinde 44 memleketin murahhası tarafından Bretton Woods'da imzalanan anlaşmaya müncer olmuştur.

Bu plânların bünyesi ve ana hatları teferruatile esas raporda işlenmiştir.

Bretton Woods Anlaşması karşısında vaziyetimiz:

Ahiren Ruzvelt tarafından kongreye yapılan bir mesajla teyit olunan Bretton Woods anlaşmasının diğer memleketlerce ne dereceye kadar tasvip edileceği, tatbik edilip edilmiyeceği bilinemez. Anlaşmanın meriyete girmesi için konferansa iştirâk eden devletlerden hisselerin en aşağı % 61'ini temsil edenler tarafından kabul edilmesi lâzımdır. Bugüne kadar bu anlaşmayı henüz hiç bir devlet resmen kabul etmiş değildir. Şayet anlaşma 31/12/1945 tarihine kadar meriyete girmiyecek olursa, bundan sonra tatbiki çok güçleşecektir.

Ne olursa olsun, Bretton Woods konferansında kabul edilen prensipler zihniyetlerde büyük bir tekâmülün mevcudiyetini gösterir. Tabiatile anlaşmanın tatbiki halinde muvaffakiyet derecesi Devletlerin gösterecekleri hüsnüniyetin derecesile mütenasip olacaktır.

Şu var ki, milletlerarası iktisadî münasebetlere bir çeki düzen vermek lüzumu geçen harbin sonunda da mevzuubahs olmuştu. Ancak, geçen harpten sonra ortaya atılan fikirler yalnız milletlerarası ticaretin gelişmesi, Cemiyeti Akvam azalarının birbirine ticarette aynı muameleleri tatbik etmeleri temennilerinden ileri gidememiş, ve düşünülen düzenin ticaret muahedeleri yoliyle temin olunacağı sanılmıştı.

Gerek Bretton Woods mukarreratında gerekse ona tekaddüm eden para plânlarında görülen ileri adım, ticaret anlaşmalarını bir yana bırakıp işe Milletlerarası para münasebetlerinden, yâni mübadele vasıta ve yolundan başlanmasıdır. Yol bozuk olunca taşıtlar işliyemiyecekleri gibi paralar bozuk olunca Milletlerarası ticaretin düzgün seyrine imkân kalmaz.

Görülüyor ki Bretton Woods anlaşmasının ilk hedefi kambiyo istikrarıdır. Ancak buna da derhal varılamayacağını kabul etmiş ve neticeyi merhale merhale elde etmeyi bile bir muvaffakiyet saymıştır.

Anlaşmaya iltihak ettiğimiz takdirde bize de terettüp edecek bazı vecibeler vardır ki bunun başında paramızın kambiyo rayicini tayin ve tespit etmek gelir. Anlaşma meriyete girdiği takdirde diğer âzalar da paralarının istikrarını temin etmeğe mecbur kalacaklarından bu bakımdan diğer memleketlerle aynı se-

viyede bulunacağımız tabiidir. Kaldı ki kambiyo istikrarını temin ederken anlaşma baz olarak altını kabul ettiği cihetle, bu hususta endişeye de mahal görülmemektedir. Bizi düşündüren tek nokta kambiyo rayiçlerinin yeniden tayini halinde Devletin harici borçları dolayısile hasıl olacak durumdur; kanaatimizce bu borçların ve bilhassa harp esnasında Millî Müdafaa ihtiyaçları için borçlanılan miktarların ayrı bir tasfiye rejimine tabi tutulması için tam teşebbüse girişmek icabedecektir.

Anlaşmaya göre iştirâk hisselerinin kısmen altınla tesviye olunacağı yukarıda izah olunmuştu. Binaenaleyh ileride altının bugünden daha ehemmiyetli bir mevki elde etmesi beklenebilir. Bizim de kısmen istikrazla temin olunmuş mütevazi bir altın ihtiyacımız vardır. Bretton Woods anlaşmasının meriyete girmesi ve buna bizim de iltihak etmemiz her zaman için mevzuubahs olabileceğinden, altın ihtiyatımızın heder olmaması için elimizden gelen herşeyi yapmaklığımız lâzımdır. Şurasını unutmamalıyız ki, bu altınlar bize bugünden ziyade yarın lâzım olacaktır. Anlaşma meriyete girmese bile meta olarak bu altınlardan istifade etmek daima mümkündür; çünki, dünya altın ihtiyatının % 80'ine sahip olan Birleşik Devletlerin altının kıymetini muhafaza etmesi için elden geleni yapacağı umulur.

Gerek Bretton Woods anlaşmasının gerekse ona tekaddüm eden para plânlarının en ziyade şayanı tenkit noktası tasavvur olunan teşekküllerin idare tarzıdır. Bu idarede hâkim reyler en büyük Devletlere tahsis edilmiştir; küçük devletlere pek az rey bırakılmıştır. Ancak, bunun başka türlü olacağını tahmin etmek de güç bir iştir. Kaldı ki, bundan büyük bir zarar da tevehhüm etmek yerinde görülmemektedir.

Zira vaziyetimiz icabı sandıktan alacaklı duruma girmemiz için senelerin geçmesini beklemek icabedecektir. Böyle bir vaziyette menfaatimizin aleyhine verilecek hükümler tatbik ve infaz kabiliyetini de haiz olmaz.

Biz ileride teyide muvazenemizi muvazene halinde bulundurabilirsek, sandıktan taleplerimiz de makul hadleri aşmazsa (ki kambiyo takyitlerini tatbikte devam etmeğe hakkımız olması ve ayrıca anlaşmanın sermaye çıkışlarını önlemek için bu gibi takyitleri lüzumlu görmesi istenilen ve beklenen muvazenenin birer teminatı hükmündedir), idarenin şu veya bu ellerde olmasından zarar görmemiz akla pek yakın gelmemektedir.

Hülâsa; Bretton Woods mukarreratının makul bir tatbik sahası bulması ve bizim de bu anlaşma hareketine iltihak için şimdiden hazırlıklara girişmemiz kanaatimizce menfaatlerimize uygundur.

EK.2

RAPOR

Türk Sanayiinin Harp Zamanından Sulh Zamanına İntikal ve Sulh Zamanının Muhtemel Yeni Şartlarına İntibak Devresinde Korunması ve Gelişmesi İle ilgili Genel Problemler Hakkında

(Geniş Metin)

Olayların akışına tarihi bir bakışı ve ayrıca her bahse ait materyali ihtiva eden bu 'geniş metin'in kısmi bir hülâsası ayrıca bir 'Öz Rapor' halinde tertip olunmuştur.

ANKARA
1945

GİRİŞ

BİRİNCİ DÜNYA HARBİNİ TAKİP EDEN DEVRİN İKTİSADİ KARAKTERİ

1) İki cihan harbi arasında dünya iktisadîyatının parçalanması ve müstakil iktisadî vahdetlerin doğuşu ve teşekkülü.
2) İki dünya harbi arasında milletler ticaretinin şekil değiştirmesi.

GİRİŞ:
BİRİNCİ DÜNYA HARBİNİ TAKİP EDEN DEVRİN İKTİSADİ KARAKTERİ

Başka memleketlerle yaptığı emtia ve hizmet mübadeleleri ve tediye muameleleriyle dünya iktisadîyatının bünyevi; aynı zamanda tâbi bir parçası olan Türkiye, bugünkü ve yarınki iktisadî inkişafının istikamet ve karakterinde dünya üzerinde cereyan eden değişmelerin tesiri altında bulunmaktadır. Memleketteki her iktisadî hareketin ilk âmilini dünya iktisadîyatındaki herhangi bir değişiklikte görmemeğe imkân yoktur. Fakat diğer taraftan her münferit memleket de dünya iktisadîyatındaki istihalelerin tesiri altında aldığı mukabil vaziyetle milletler arası iktisadî münasebetlerde mukabil akisler bırakmaktadır. Bu itibarla dünyanın siyasi ve iktisadî nizamı, millî iktisatların (bunların hacimleri ne olursa olsun) karşılıklı tesir ve münasebetlerinin bir hasılası olarak teessüs etmektedir. Binaenaleyh hiç bir milletin, dünya milletleri nizamı dışında mücerret ve müstakil bir varlığı tasavvur olunamaz.

Şu halde Türkiye'nin bugünkü harp şartları içinde arzettiği durumla harp sonrasındaki muhtemel durumu hakkında hükümlere varabilmek için evvelâ yeni Türk Devletinin doğduğu birinci dünya harbi sonundan bu harbe kadar dünya iktisadîyatının bu karşılıklı tesir ve münasebetler sistemi içinde geçirdiği istihaleleri gözden geçirmek ve bu istihalelere bakarak harp sonrasında Milletler Arası İktisadın almak temayülünde bulunduğu veya alması ihtimal dahilinde görülen istikametlere işaret etmek faydalı olacaktır.

1) İki cihan harbi arasında dünya iktisadîyatının parçalanması ve müstakil iktisadî vahdetlerin doğuşu ve teşekkülü:

Geçen yüzyılın başından itibaren dünya üzerinde teessüs etmiş olan sanayici, ziraatçi – ham maddeci memleketler iş bölümü, memleketleri birbirine tâbi kılarak dünya ticaretinde karşılıklı bir bağlılık ve binnetice dünya ölçüsünde iktisadî bir vahdet vücude getirmişti. Bu iktisadî vahdet nizamı içinde memleket-

ler arasında serbest ve ârızasız bir mal, hizmet ve sermaye mübadelesi cereyan ediyordu.

Bu serbest ticaret sistemi, asrın başından 1865 yılına kadar devam etmiştir, denilebilir. Şimali Amerika iç harplerinin sonuna tesadüf eden bu tarihten itibaren garp memleketlerinde sıra ile serbest dünya ticaretini tahdit eden kayıtların, bağların ortaya çıkmaya başladığı görülür. İlk defa Birleşik Devletler, himayeci bir ticaret siyaseti ile arkasını serbest dünya ticaretine çevirmiş oldu. 1876'da aynı siyaset Rusya'da tatbik olundu. 1881'de Rusya'yı Fransa, 1880 yıllarında da Almanya, İtalya, İsviçre takip etti, İngiltere'de bu yeni hareket ilk zamanlar, dahilde mukavemetlerle karşılaştı. Fakat bilâhare dominyonlarla yapılan anlaşmalarda tatbik olunan gümrük tarifeleriyle İngiltere de kısmen bu yola girmiş oldu.

Himayeci gümrük siyasetlerinin dünya iktisadîyatında serbest ticareti gittikçe tahdit eden tesirlerini bilhassa XIX'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya üzerinde büyük siyasi birleşmelerin, vahdetlerin teşekkül etmeğe başlaması ehemmiyetli nisbetlerde artırmıştır.

Her büyük Devlet, siyasi sahasını genişletirken, ana vatanın ham madde ve gıda maddeleri ihtiyacını kendi sahası dahilinde sağlamayı da hedef tuttuğundan, dünya ticaretinde mal mübadelesi, bundan dolayı da müşkülâta maruz kalıyordu. Bu temayül bugünkü iktisadî bloklar vücude getirme tandansının âdeta ilk emareleriydi.

Dünya ticaretinde serbest mübadele nizamının bozulmasını, 1914 dünya harbi ile beraber serbest dünya iş bölümünün buhranı takip etti.

Kolonilerde ve ziraatçi – ham maddeci memleketlerde yerli millî iktisadî faaliyetlerin bilhassa millî sanayi tesislerinin doğmasının sebebini yalnız garp Devletlerinin 1914 harbi gailelerinden dolayı bu memleketlerle münasebetlerini gevşetmiş olmalarına atfetmek kâfi değildir. Esasen, yukarıda teşekkülünü arzettiğimiz büyük siyasi vahdetlerin hudutları içinde XIX'uncu yüzyılın sonlarından itibaren, bir çok sermaye teşebbüsleri ana vatanlarından kolonilere hicret etmiş ve oralarda koruyucu gümrük duvarları arkasında, hatta ana vatanlarla rekabet eden tesisler vücude getirmişlerdi. 1914 harbinden evvel sanayici Avrupa dışında yerli ve millî sanayiini kurmaya başlamış memleketler arasında bilhassa Avustralya, Kanada, Hindistan, Cenubi Afrika zikredilebilir. Birinci dünya harbinden evvel büyük bir sür'atle sanayileşmiş olan Japonya'yı hesaba katmıyoruz.

Hülâsa, XVIII'inci yüzyılın ikinci yarısında garpte başlıyan sanayi inkılâbiyle Avrupa dışı memleketler millî endüstrilerini nasıl kaybetmişlerse, şimdi de Garbin sanayici memleketleri, ziraatçi – ham maddeci memleketlerde başlıyan sanayileşme hareketleriyle bilhassa harcıâlem mamulleri yetiştirme bakımından sanayi inhisarlarını kaybediyorlardı. 1914 yılını takip eden devirde yüksek gümrük duvarları arkasında millî iktisadî istiklâllerini sınai bir temel üzerine bina et-

mek isteyen ve bu yolda büyük başarılar göstermiş olan memleketler, başta Sovyetler olmak üzere Cenubi Amerika, Türkiye ve kısmen Çin memleketleridir.

Dünya iş bölümündeki bu bünye istihalesini bilhassa 1929 yılı dünya iktisat buhranı bir kat daha şiddetlendirmiştir. Buhranı takip eden yıllardan 1939 harp yıllarına kadar olan devrede ziraatçi – ham maddeci memleketlerle sanayici memleketlerin kendi içlerine çekilmelerinden dolayı umumileşen otarşi hareketi büyük bir hız aldı.

Buhran tesiriyle bütün memleketlerde ticaret maddelerinin fiyatlarındaki şiddetli sukutlarla istihsal ve ticaret gelirleri azalmış, işsiz orduları milyonları bulmuş, memleketlerin iktisadî varlıkları büyük tehlikelere maruz kalmıştı.

Bu fiyat sukutları, bilhassa ziraatçi memleketlerin dünya piyasalarındaki iştira kuvvetini şiddetle daraltmış ve binnetice sanayi mamullerinin de satış hacmini düşürmüştü. Piyasaların bu çöküşü, bir taraftan ziraatçi, diğer taraftan sanayici memleketleri derin bir iktisadî darlığa yuvarlamış oldu.

Bu durum karşısında her Devlet, kendi vasıtalarile buhranın tesirlerini kaldırmak yahut hafifletmek maksadile çeşitli müdahale tedbirlerine müracaat zorunda kaldı. Bütün memleketlerde ya Devlet eliyle yahut Devlet yardımiyle geniş ölçüde kalkınma siyaseti takip olunmaya başladı.

Kalkınma siyasetlerinin dünya ticaretindeki inikâsı, milletler arası mübadelenin gittikçe daralması şeklinde tecelli etti. Meselâ Almanya'nın buhrandan evvel sınai mamul ihracatı, millî sanayi istihsalâtının yüzde 33'ünü teşkil ediyordu. Bu nisbet, 1937 gibi iktisadî faaliyetlerin en hararetli olduğu bir yılda ancak yüzde 17 gibi küçük bir rakamla ifade olunabiliyordu.

Millî iktisatların kendi içlerine kapanmaları, milletler arasında gittikçe şiddetlenen siyasi gerginlikler, milletlerin birbirlerine itimatsızlıklarının artması, bütün dünyada bir silâhlanma hareketinin uyanmasına âmil oldu. Fakat bu silâhlanma, millî iktisatların yeniden canlanmasına, iş hacimlerinin yeniden genişlemesine yardım etti. Canlanma millî iktisatlar içinde olduğu gibi dünya iktisadîyatında da tesirlerini gösterdi. Milletler silâhlanmak için noksanlarını diğer milletlerden tamamlıyorlardı. Fakat bu tamamlama işinde milletler arasında uyanan ticari muameleler eski dünya ticaret usullerine uymuyordu. Aşağıda temas edeceğimiz gibi, bu yeni ticari muameleler bilâkis dünya ticaretini daha fazla tahdit ediyordu.

Ana hatlariyle kısaca tersim ettiğimiz bu levhaya göre dünya iktisadîyatının 1939 harp başındaki umumi durumunu şöyle ifade edebiliriz: Ziraatçi – ham maddeci memleketler sanayileşerek yüksek gümrük duvarlarının himayesinde müstakil millî iktisadî vahdetler haline gelmekte bulunmuş, 1929 buhranından sonra ise, bütün memleketler, buhranın tahribatından kurtulmak maksadile takip ettikleri müstakil iktisadî siyasetlerle kendi içlerine kapanmış ve milletlerin birbirini itmam ettiği klâsik mânada bir dünya iktisadı ortadan kalkmış bulunmakta idi.

2) İki dünya harbi arasında milletler ticaretinin şekil değiştirmesi:

Dünya iktisadîyatındaki bu derin bünye değişmesi, dünya ticaret usullerinde de esaslı değişmelere yol açtı, devletlerin kontrolü altına geçmiş olan dış ticaret ve tediye muameleleri yeni zaruretlerin icaplarına uygun şekiller aldı.

Temayülün, yeni tâbiriyle iktisadî bloklaşma temayülünün bir başka başlangıç tezahürü addolunabilir.

Milletler arası ticaretin yeni şartlara göre değişmesi üzerine, dış ticarette ya mütekabiliyet esası, yahut mütekabiliyet esası dahilinde mazharı müsaadelik kaidesi tatbik olunmamaya başlandı.

Altun ve dövizce fakir memleketler (bunlar arasında yüksek sanayici memleketler de vardır) dış ticaretlerini, harice tediyelerini, yâni döviz muamelâtını Devlet kontrolü altına vazedince, dünya ham madde piyasalarından serbest dövizle mübayaa imkânlarını kaybettiler. Lüzumlu ham maddeleri, gıda maddelerini, sanayi cihazlarını tedarik edebilmek için serbest dövizle tediye usulü yerine karşılıklı ayni mal mübadelesi usulüne geçtiler. Klering ve takas muameleleri, dünya ticaretinin asli bir şekli halini aldı.

Altun ve dövizce zengin memleketler de başka şekiller altında mütekabiliyet esasına gittiler. Bu devletler, artık eski serbest ticaret devrinde olduğu gibi mallarını dünya pazarlarına yaymıyorlar, bilâkis kendilerine lüzumlu ve faydalı gördükleri istikametlere tevcih etmektedirler. Ancak muayyen memleketlerle yahut muayyen memleket tahditlerile rüçhanlı gümrükler, karşılıklı müsaadeler ilh.. esası dahilinde ticarette bulunmaktadırlar.

Bugün artık Devletler, bütün ticari anlaşmalarda siyasi hedefler, karşılıklı siyasi menfaatler aramaktadırlar. Artık memleketlerin bol bol mal sevkettiği dünya pazarları kalmamıştır.

Milletler arasında emtia mübadelesi yeni şekiller almaya başlayınca, fiyat ve para işleri de şeklini değiştirmiştir. Evvelâ serbest mübadelenin asli unsuru olan Altun esası yıkılmıştır. Bir memleketten diğer bir memlekete mallar serbestçe intikal ederken, altunun da tediye vasıtası olarak memleketler arasında aynı şekilde serbest intikali mümkün oluyordu. Fakat nakde müstenit mal mübadelesi yerine takas, klering usulleri kaim olunca, bir tediye vasıtası olarak paraya da ihtiyaç kalmadı. Milletler mütekabiliyet esasına geçtikçe, gayri nakdi tediyeler, hesaben tediyeler ehemmiyet almaya başladı. Mütekabiliyet esası ile klering usulü birbirini itham etmektedir. Maamafih altun ve dövizce zengin memleketler, milletler arası ticarette nakdi tediyeleri tercih ettikleri halde, fakir memleketler takas ve kleringlerle muamele yapmaktadırlar.

Altun esasının tasfiyeye uğraması, fiyat teşekküllerinin de karakterini değiştirmiştir. Takas ve kleringle muamele yapan memleketler, kendilerine lüzumlu maddeleri, hangi fiyata olursa olsun tedarik etmeğe arzmetmiş bulunduklarından, ticaret maddelerinin fiyatlarını, karşılıklı anlaşmalarla, arz ve talep kaide-

sine riayet etmeden tesbit etmektedirler. Artık ticaret maddeleri için bir dünya piyasası kalmamıştır. Her maddenin fiyatı iki devlet arasındaki hususi anlaşmaya göre taayyün etmektedir.

Bu hülâsadan sonra 1939 harbi başında dünya ticareti muamelelerinin umumi manzarasını kısaca şöyle ifade edebiliriz: Milletler, buhranın tesirlerinden kendilerini, kendi vasıtalarile kurtarmak gayesile takip ettikleri siyaset neticesinde milletler arası ticarette mütekabiliyet esasına gitmişler, malların takası usulü dünya ticaretinin başlıca alış veriş şeklini almıştır. Serbest mübadelenin kalkmasile Altun esası da tasfiyeye uğramış ve milletler arası tediyelerde klering usulü tatbik olunmuştur. Serbest ticaretle beraber serbest fiyat mekanizması da tasfiyeye uğramıştır. Fakat buna muvazi olarak milletler birbirlerine olan iktisadî yakınlık, siyasi menfaat zaviyelerinden iktisadî gruplaşmalar vücude getirmeye başlamışlardır.

İki cihan harbi arasında dünya sermaye hareketlerindeki bünye istihalesine gelince:

1914 harbi sonundan 1929 buhranına ve bilhassa 1931 kredi buhranına kadar olan safhada, pek inkişaf etmiş olan sermaye ihraç hareketleri krizi takip eden safhanın arzettiğimiz hususiyetleri icabı istikametini değiştirdi. Sermaye hareketleri, iktisadî gruplaşmalara temayül eden memleketler arasında inhisar etmeğe başladı. Evvelce plasman memleketleri ya sermaye kirası ve verimi, yahut siyasi menfaati bakımından seçilirken, yeni safhada, iktisadî gruplara dahil olan veya dahil olması arzu edilen memleketler tercih edilmeğe başlandığı görüldü.

1939 harp yılında dünya sermaye hareketlerinin umumi manzarası şöyle hülâsa edilebilir: Yarı sömürgelikten kurtulmuş memleketler mali esaret korkusile yabancı sermayelere kendi hudutları içinde iş sahalarını kapamışlar, hatta mevcut yabancı sermaye tesislerini nasyonalize etmiş bulunmaktadırlar. Bu memleketlerle beraber dünya buhranının reaksiyonlarına karşı kendilerini korumak isteyen memleketler sermaye ithal ve ihracını ya tahdit yahut tamamen menetmiş olduklarından milletler arasında sermaye hareketi inkitaa uğramıştır. Sermaye sahibi zengin Devletler ise, sermayelerini daha ziyade sömürgelerine yahut iktisadî gruplaşma, iktisadî blokları içinde bulunan veya bunların içine alınmak istenen memleketlere hasretmiş bulunmaktadırlar.

OLAYLARIN AKIŞINA GENEL BİR BAKIŞ
TARİHİ KISIM
I

Bu tarihi kısım; iktisat tarihimizin son devre ait istihalelerinin ve olaylarının lâyıkile işlenmemiş olması dolayısiyle ve bugünün zaruret ve istikametlerini aydınlatmak maksadile buraya konulmuştur.

I- Türkiye'de sanayiin kuruluş seyrinin ve şartlarının umumi bir mütalâası

1) *Avrupa'nın sanayileşme hareketleri karşısında İmparatorluk Türkiyesi'nin durumu ve İmparatorluk devrinin sanayileşme tecrübeleri.*
2) *1913 ve 1915 yıllarında Türk sanayiinin durumu.*
3) *Türk inkılâbının tevarüs ettiği sanayiin umumi manzarası (1921).*
4) *Teşviki Sanayi Kanunu'nun ve bu kanunun tatbikatından alınan neticelerin umumi tahlili.*

I- TÜRKİYE'DE SANAYİİN KURULUŞ SEYRİNİN VE ŞARTLARININ UMUMİ BİR MÜTALÂASI:

1) Avrupa'nın sanayileşme hareketleri karşısında İmparatorluk Türkiyesi'nin durumu ve İmparatorluk devrinin sanayileşme tecrübeleri:

Birinci dünya harbi sonrası devrinin en verimli istiklâl mücadelesini başarmış olan Türkiye, sanayileşme hareketiyle dünya iktisadîyatındaki bünye istihalelerinde kendine benzer memleketler için misal olan tipik bir rol oynamıştır. Yabancı ve ekalliyetlere inhisar eden mahdut sayıda sanayi tesisleri istisna edilirse, Türkiye millî kurtuluşuna kadar dünya iş bölümünde bir ziraatçi ve ham maddeci memleket olarak yer almış bulunuyordu. Fakat XVIII'inci yüzyılın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu bazı lüks maddeler hariç her nevi sanayi mamulü ihtiyacını tamamen içerden temin ediyordu. İktisaden kendi kendine yeten, iktisatça bir bütün teşkil eden Osmanlı İmparatorluğu, aynı zamanda sanayi mamulleri ihraç eden birinci sınıf memleketlerdendi. Geniş coğrafi sahaları kaplıyan İmparatorlukta yüzlerce seneden beri yer yer teessüs etmiş ve yerleşmiş el endüstrisi yüksek değerde el işi mamullerile garp memleketlerinde kendini tanıtmıştı. Türk çuhaları, Türk pamukluları, Türk ipeklileri, Türk deri eşyası ilh... Avrupalı tacirlerin en çok aradıkları sanayi maddeleriydi.

Türk ordusu, silâhlarını ve teçhizatını da yurdun içinden tedarik ediyordu. Orduya lüzumlu silâhlar, İmparatorluğun muhtelif bölgelerine yayılmış ve bu işlerde ihtisaslaşmış esnaf tarafından imâl olunurdu. Devletin ayrıca top, tüfenk, kı-

lınç, çadır, hayvan takımı ilh... yapan imalâthaneleri vardı. Osmanlı Devleti o zamanlar silâhlarının üstünlüğü ile de tanınmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu aynı zamanda dünyanın en büyük gemi inşaatı sanayiine malik memleketlerden biri idi. Bir zamanlar denizlere hükmeden Türk kaptanlarının altlarındaki kuvvetli ve seri harp ve ticaret gemileri Türk tersanelerinde inşa olunurdu. Komşu memleketler, bilhassa Venedikliler, bir kısım donanmalarının inşasını Osmanlı deniz tezgâhlarına sipariş ediyorlardı. Bu tersanelerin yanında gemicilikle, denizciliğe ait çeşitli sanayi şubeleri inkişaf etmişti.

İmparatorluğun el emeği üzerine kurulmuş olan bu sınai binası Garpte XVIII'inci yüzyılın sonlarından itibaren istihsale makinenin tatbiki üzerine sarsılmağa başlamış ve makineli istihsalin bütün sanayi şubelerine hâkim olduğu XIX'uncu yüzyılda ise, tamamen yıkılmıştır. Garpte el işi yerine kaim olan makine işi, Avrupa'nın ve Avrupa dışındaki memleketlerin ve bu arada Türkiye'nin el emeğine dayanan sanayiini mahvetti. El sanayii, makinenin ucuz ve kitle halinde istihsaliyle rekabet edemez oldu.

Garp sanayi mamullerinin Türkiye'yi serbestçe istilâsı, millî sanayii yıkmakla kalmamış, aynı zamanda bu sanayide çalışan esnafın işsiz kalmasına ve sefil düşmesine de âmil olmuştur. Açık Pazar haline gelen ve iş sahalarından mahrum kalan memlekette tezgâhını, imalâthanesini kaybetmiş yüzbinlerce esnaf, kahvehanelerin devamlı müşterileri haline gelmişti. İşsizlik, sefalet, dilencilik şehirlerimizin mümeyyiz vasfı olmuştu.

Türkiye'de sanayiin Avrupa sanayiciliği karşısında mahvolmasının şüphesiz sadece Garpte makinenin istihsale tatbiki ve modern sanayiin doğuş ve teessüsü değildi. Memleketin o zamanki durumunun ve yaşama şartlarının da buna tesiri olmuştu. Bunların başında kapitülâsyonları zikredebiliriz: İmparatorluğun elinden gümrük istiklâlini almış olan kapitülâsyonlar ve diğer ticari muahedeler Devleti, millî sanayii himayeden tamamen mahrum bırakıyordu. İthalât rejimleri gayet düşüktü; 1838'de bu resimler, yüzde 3, 1836-62'de (ihtisap resimleri vesaire ile beraber) yüzde 5, 1862-1902'de ancak yüzde 8 olarak tesbit olunabilmişti.

Memleketi yamalı bohçaya çevirmiş olan dahili gümrük resimleri de millî sanayiin mahvını kolaylaştırmıştı. Ecnebi mamulleri yüzde 5 nisbetindeki ithalât resmini ödedikten sonra memleket içinde hiç bir resim vermeden serbestçe alınıp satıldığı halde yerli mamuller, türlü resimler vermek mecburiyetinde kalıyordu. Bu resimler mal kıymetinin yüzde 12'sini hatta bazı eşyada yüzde 50'sini buluyordu. Dahili gümrükler millî sanayii mahvetmekte böylece kapitülâsyonlara yardımcı olmuştu.

Millî sanayiin mahvolmasına muvazi olarak millî emek de kıymetini tedricen kaybetti. Millî emek, el sanayii mamullerinde yüksek değerde bir kıymet iktisap ederken daha az kıymette maddelere inhisar etmeğe başladı. İmparatorluk tedricen basit bir ziraatçi ve ham maddeci memleket seviyesine düştü. İpekli, pamuklu, pamuk ipliği, deri eşyası, silâh, ilh... gibi yüksek kıymette mamul mad-

deler ihraç eden Türkiye koza, pamuk, deri, yün ilh... gibi düşük değerde insan emeği ihtiva eden iptidai maddeler ihracatçısı oldu.

Böylece Türkiye dünya üzerinde teessüs eden sanayici ve ham maddeci memleketler iş bölümünde bütün iktisadî istiklâl ve şahsiyetini kaybetti.

Millî sanayiin çöküşü karşısında Osmanlı Hükümeti bazı tedbirler almaktan uzak kalmamıştır. Bu tedbirleri iki safhada mütalâa edebiliriz: Biri ikinci meşrutiyet inkılâbına tekaddüm eden ve XIX'uncu yüzyıl içindeki tedbirler, diğeri de ikinci meşrutiyeti takip eden yıllarda alınan tedbirlerdir.

a) Meşruti Inkılâptan evvel: XIX'uncu yüzyılda el sanayiinin inhilâli ve esnaf arasında işsizlik, sefaletin ilerlemesi, ve esnaf tarafından durumlarının düzeltilmesi için vâki olan mütemadi şikâyetler karşısında Osmanlı Hükümeti, vaziyeti düzeltmek maksadile bazı tedbirlere müracaat zorunda kalmıştı. Devletin, el sanayiinin ve esnafın inhilâlini önlemek gayesile dört tedbire başvurmuş olduğunu görüyoruz.

- İthalat gümrük resimlerini artırmak,
- Sergiler açarak esnafı teşvik etmek,
- İstanbul ve vilâyetlerde sanayi mektepleri açmak,
- Şirketler tesis etmek.

Bu tedbirlerle meşgul olmak üzere bir "Islâhı Sanayi Komisyonu" kuruldu. Müracaat edilen tedbirlerin tatbikinden alınan neticeleri şöyle hülâsa edebiliriz: Hükümet, kapitülâsyonlar ve ticaret muahedeleriyle gümrük istiklâlinden mahrum bulunduğundan bütün gayret ve teşebbüslerine rağmen dahili sanayii koruyacak gümrük himayesi tedbirleri almağa muvaffak olamamıştır.

"Sanayii ıslâh" için atılan ikinci adım, millî mamulleri ve mahsulleri teşhir eden sergi açılmasıdır. 1862'de ilk defa İstanbul'da Sultanahmet meydanında büyük bir sergi açıldı. Burada gerek yabancı memleketlerin gerek İmparatorluğun her çeşit mamulleri ve mahsulleri teşhir edildi. Üçüncü tedbir sanayi mektepleri açılması olmuştur. Memleketin muhtelif yerlerinde açılan sanayi mektepleri bir hayli sanatkâr yetiştirmiştir. Fakat bu mektepler, el endüstrisinin tekrar canlanmasına âmil olamadı. Dördüncü tedbir olan şirketler teşkil işinde de muvaffakiyet elde edilemedi. 1863'ten 1873 yılına kadar "ıslâhı sanayi komisyonunun" teşebbüsiyle yedi esnaf şirketi kuruldu. Şirkete hissedar olan esnaf, hisselerinin bedelini taksitle dahi ödeyemiyecek derecede fakirdi. Yardım maksadile şirketlerin sermayesi, Türk ve ekalliyet tâcirlerinin iştirakiyle temin olunmuştu.

Kısacak hükümetin de "Islâhı sanayi komisyonu"nun el sanayii kısmına taalluk eden bütün bu tedbir ve gayretlerinden el sanayiini kurtaracak neticeler alınamadı.

Maamafih Osmanlı Hükümeti, bu devirde garpteki eşlerine benzeyen sanayi teşebbüsleri kurmamış değildir.

Devlet bir taraftan el sanayiini kurmağa çalışırken diger taraftan bizzat kendisi çeşitli sanayi işletmeleri tesis ederek ayrı bir sanayi siyasetini takip etmek temayülünde bulunuyordu. Tanzimatı takip eden 10-15 sene zarfında bir kısmı ordu, bir kısmı halk ihtiyaçlarına mahsus olmak üzere muhtelif Devlet fabrikaları kuruldu. Bilhassa Avrupai bir ordu meydana getirildikten sonra bunların garp giyim ve levazım ihtiyacının bir kısmını Devlet, dahilde kendi kurduğu fabrikalardan temin etmek istemişti. İlk kurulan fabrika, ordu ihtiyaçları için kundura, çizme, palaska, fişeklik ve saire imâl eden Beykoz Teçhizatı Askeriye Fabrikasıdır.(1816)

Şimdilik elde mevcut malumattan Devlet tarafından kurulmuş olup XIX'uncu yüzyılın ortalarında mevcut olduğu anlaşılan bazı ehemmiyetli Devlet fabrikaları şunlardır:

- Beykoz Teçhizatı Askeriye Fabrikası (1816). Çizme, kundura, palaska, fişeklik ve saire.
- İstanbul'da Defterdar (Feshane) Fabrikası) (1835). Çuha, fes, battaniye, kravat.
- Hereke Fabrikası (kuruluşu 1845). Kadife, Şam usulü çiçekli ipekli kumaşlar (Damas). Saten, taftalar, gazlar, kordelalar.
- İzmit Fabrikası (1845). Çuha, fes, battaniye, kravat.
- Zeytinburnu Fabrikası (1845). Pamuklu, caliko, emprime, alacabez, pamuk, yün ve fildekos çoraplar.
- Basmahane Fabrikası. Fanila kumaşlar.
- Tophane Fabrikası. Tüfenk, tabanca ve saire.
- Beykoz Porselen Fabrikası. Porselen, cam, fincan ve saire.

Bunlardan başka, İzmir'de (kâğıt fabrikası), Bursa'da, Balıkesir'de ve bazı şehirlerde de bir takım Devlet fabrikaları mevcuttu. Hepsi hakkında elimizde kâfi miktarda malumat bulunmayan bu fabrikalar, kısmen Devletin idaresizliği, kısmen kapitülâsyonların millî sanayii himayeye imkân bırakmaması yüzünden kapanmış, Devletin büyük mali fedakârlık ve külfetleri sayesinde bunlardan ancak bir kaçı (Bakırköy Bez, Feshane, Hereke Mensucat, Beykoz Deri ve Kundura, Tophane, Zeytinburnu Silâh Fabrikaları gibi) günümüze kadar intikal edebilmiştir.

Bu devirde Devlet fabrikalarından başka hususi teşebbüsle de sanayi tesisleri vücude getirilmiştir. Fakat bu teşebbüsler bir kısmı Türk unsurlar tarafından değil, ecnebi ve ekalliyet sermaye sahipleri elile kurulmuştu. Türkiye'de Türk olmıyan unsurların sınai teşebbüslere heves etmelerinin bir çok müsait şartları vardı. El sanayii yıkılmakta olduğundan emeklerini ucuza arzeden işsiz on binlerce esnaf mevcuttu. Bunların adedi mütemadiyen artıyordu. Binaenaleyh el emeği ücreti çok düşüktü. Bundan başka bir taraftan yeni ihtiyaçlar diğer taraftan

mübadele iktisadının inkişafı, iç pazarı genişletiyordu. Garp memleketlerinden Türkiye pazarlarına kadar olan mesafenin nakil ücretlerinden tasarruf etmek düşüncesinin ve ecnebi ve ekalliyet teşebbüslerini bu gibi sanayi tesislerine teşvik etmiş olması muhtemeldi. Bu gibi hususi teşebbüslerin ilkönce nüfuz ettiği iş sahasının ipek ipliği imalâtı olduğu anlaşılıyor. Bursa'da, İstanbul'da, İzmir'de, Adana ve Tarsus'ta, Lübnan'da ve diğer sahil vilâyetlerinde ipek ipliği, pamuk ipliği, halı, zeytinyağı, konserve, kâğıt, sigara, mum fabrikaları gibi çeşitli sınai işletmeler vücude getirilmişti. Fakat bütün bu sınai hareketlerin bir çoğu, Devlet işletmeleri gibi akamete uğramıştır.

Bunlardan başka teessüs edecek sanayie imtiyaz mıntıkaları tanımak suretile bunları korumak sistemi de tatbik olunmuş ve bu sistem bilhassa Ege mıntıkasında yürürlüğe konulmuş, fakat gümrüklerde himayeci esasların tatbikine imkân bulunamaması bu suretle vücut bulan fabrikaları birbiri peşinden muattal bırakmıştır. Bu fabrikaların büyük bir listesi vardır.

b) Meşruti İnkılâptan sonra: Bu devrede pek zayıf sermaye temeline dayanmakla beraber şahsi veya şirket halinde bazı sınai ve ticari teşebbüsler meydana geldi. Millî Kantariye, Millî Mahsulât, Millî Mensucat, Millî Ekmekçilik ilh... isimleri altında bir çok millî şirketler teşekkül etti. Kooperatifler kuruldu. Türk bakkaliye, Türk manifatura ilh... mağazaları açıldı. Geçen asırda teşekkül etmiş olan Ziraat Bankası müstesna olmak üzere millî sermaye ile bankalar kurulmağa başladı.

2) 1913 ve 1915 yıllarında Türk sanayiinin durumu:

Osmanlı Saltanatı zamanında sanayiin durumu hakkında yegâne sistematik ihsai malumata, 1915'te Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yapılan sanayi tahriri sayesinde nali bulunuyoruz. Aynı zamanda 1913 yılı sanayiine de teşmil edilmiş olan 1915 tahriri, İmparatorluğun ancak mahdut bölgelerini ihtiva etmektedir. O zamanlar teşkilât ve mütehassıs kadro noksanından dolayı tahrir yalnız İstanbul, İzmir, Bursa şehirlerile Bandırma, Manisa, Uşak, İzmit kasabalarına hasredilmiştir. Bu mıntıkalarda harp dolayısile bir kısım sanayi de (demir sanayii, ispirtolu içkiler, ayakkabı, hazır elbise, çamaşır imalâthaneleri ilh...) tahrire ithal edilememiştir.

Tetkik sahasında tahrir olunan sınai müesseselerin 1913'te adedi 269, 1915'te 282'dir. (Tablo 1)

TABLO 1
Tahriri Yapılabilen Sınai İşletmelerin Gruplara Göre İnkisamı ve Adedi

Sanayi grupları	*Müessese adedi* 1913	1915	*Umumi yekûndaki % hissesi* 1913	1915
Gıda sanayii	76	78	28,3	27,7
Toprak sanayii	20	21	7,4	7,5
Dericilik sanayii	12	13	4,5	4,6
Kereste ve mamulleri sanayii	19	24	7,1	8,5
Dokuma sanayii	75	78	27,8	27,6
Kâğıtçılık sanayii	55	55	20,4	19,7
Kimya sanayii	12	13	4,5	4,4
Yekûn	269	282	100,00	100,00

Gıda sanayii, değirmencilik, makarna, şekercilik, tahan imalâtı, konservecilik, bira, buz, tütün sanayii gibi şubelerden terekküp etmektedir. Bunun sanayi grupları içinde başta gelmesi, sanayiimizin ziraate bağlılık derecesinin yüksekliğini gösterir.

İkinci mühim grup, yün ipliği ve dokumaları, pamuk ipliği ve dokumaları, ham ipek, ipek dokuması ve diğer dokumalar imalâtı teşkil etmektedir.

Bunlardan sonra ehemmiyetli bir hisseye malik bulunan kâğıtçılık sanayii, sigara kâğıdı imalâtı, matbaacılık, kâğıtçılık mamulâtından ibarettir. Memleketimizde dericilik işlerinin pek yayılmış olmasına rağmen umumi yekûnda deri sanayiinin çok az bir hisse ile gösterilmiş olması, dericilik sahasındaki küçük el sanayiinin tahrire alınmamış bulunmasından ileri gelmektedir.

TABLO 2
1915'te Müesseselerin Muharrik Kuvvet Durumu

Sanayi grupları	*Müesseseler* *Mevcut bulunan*	*Muharrekesi olan*	*Malumat veren*	*Muharrik kuvvet* *Adet*	*Beygir kuvveti*	*Umumi yekûndaki % hissesi* *Muharrik kuvvet adedi*	*Beygir kuvveti*
Gıda sanayii	75	71	71	110	7.893	29,4	37,6
Toprak sanayii	17	16	16	22	3.837	5,9	18,3
Dericilik sanayii	13	13	13	27	961	7,2	4,6
Kereste ve mamulleri sanayii	24	22	22	25	513	6,7	2,4
Dokuma sanayii	73	71	71	102	6.247	27,2	29,8
Kâğıtçılık sanayii	51	46	43	75	705	2,1	3,4
Kimya sanayii	11	10	10	13	821	3,5	3,9
Yekûn	264	249	246	374	20.977	100,00	100,00

Kullanılan muharrik kuvvetler içinde (Tablo 2) birinci derecede buhar makinesi gelmektedir. Adetçe yekûnun yüzde 40,6'sını, takatça yüzde 75,9'unu teşkil etmektedir. İkinci derecede adetçe yüzde 35 petrol, benzin, gaz kullanan dahili ihtiraklı motörlerin ise, takatları umumi yekûnun ancak yüzde 12,8'ini vermektedir. Adet itibarile yekûnda hissesi yüzde 21,4 ve takatı yüzde 6,4 olan elektrik motörleri üçüncü gelmektedir. Bunlar münhasıran İstanbul şehri fabrikalarında bulunmaktadır. Diğer şehirlerde o tarihlerde elektrik cereyanı mevcut değildi.

Vasati takat, buhar makinelerinde 104,9, su turbinlerinde 92, dahili ihtiraklı motörlerde 20,4, elektrik motörlerinde 16,7'dir.

1915'te sanayide çalışanlar (Tablo 3) adedinde 1913 yılına kıyasen ehemmiyetli azalmalar olmuştur. Bu harpten ileri gelmiştir. Ancak harp ihtiyaçları için istifade edilmiş olan gıda, dokuma, dericilik sanayiinde çalışanlar adedinin tenakusu nisbeten azdır.

TABLO 3
Müesseselerde Çalışanların Durumu

	Çalışanlar adedi		*Yekûndaki hisseleri %*	
Sanayi grupları	*1913*	*1915*	*1913*	*1915*
Gıda sanayii	4.281	3.916	25,2	27,8
Toprak sanayii	980	336	5,8	2,4
Dericilik sanayii	930	1.270	5,4	9,0
Kereste sanayii	705	377	4,2	2,8
Dokuma sanayii	7.765	6.763	45,8	48,1
Kâğıtçılık sanayii	1.895	1.267	11,2	9,0
Kimya sanayii	417	131	2,4	0,9
Yekûn	16.975	14.060	100,00	100,00

Şimdi tahrir esnasında sınai müesseselerde çalışan memur, işçilere senede ödenen ücretlerin tesbitinde güçlük çekilmiş olmakla beraber, sanayi şubelerine göre vasati yevmiyeler aşağıda gösterilmiştir.

TABLO 4
1913 ve 1915'te Vasati İşçi Yevmiyesi Krş.

Sanayi grupları	*1913*	*1915*
Gıda sanayii	11,8	14,2
Toprak sanayii	13,8	17,0
Dericilik sanayii	13,6	13,9
Kereste sanayii	16,9	16,0
Dokuma sanayii	6,1	6,8
Kâğıtçılık sanayii	11,7	13,6
Kimya sanayii	13,7	11,1

1915'te harp içinde işçi yevmiyelerinin umumiyetle yükselmiş olduğu görülmektedir. Bu yükseliş bazı sanayi şubelerinde, harpten dolayı kalifiye işçi bulamamaktan ileri gelmiştir.

1915'te tahrire giren müesseselerin imalât nisbeti şu hareketi kaydetmiştir. (Tablo 5)

TABLO 5
Sanayiin Gruplar İtibariyle İmalâtı (Bin kuruş)

			Umumi yekûndaki % hissesi	
Sanayi grupları	*1913*	*1915*	*1913*	*1915*
Gıda sanayii	459.644	531.896	68,6	70,3
Toprak sanayii	13.382	2.684	1,9	0,3
Dericilik sanayii	31.983	62.577	4,8	8,3
Kereste sanayii	11.063	5.920	1,6	0,8
Dokuma sanayii	100.267	90.788	14,9	11,9
Kâğıtçılık sanayii	37.541	46.185	5,6	6,2
Kimya sanayii	16.936	16.997	2,6	2,2
Yekûn	670.817	757.047	100,00	100,00

İşçi miktarının azalmasına rağmen umumi imalât kıymetinin 1913'e kıyasen 1915'te artmış olmasının sebebi bir taraftan harbin tevlit ettiği gayri tabii şartlar (hayat pahalılığı, enfilâsyon ilh...) dolayısiyle maliyet ve satış fiyatlarının yükselmiş olmasında diğer taraftan askeri ve sivil ihtiyaçları karşılamak üzere imalâtın bazı şubelerde artırılmış bulunmasında aramak icabeder.

Tahriri yapılabilen müesseselerin 1915'te memleket dahilinde adetçe coğrafi tevzii şöyledir. (Tablo: 6)

TABLO 6

Gruplar	*İstanbul ve civarı 1915*	*İzmir şehri 1915*	*Sair mahaller 1915*	*Umumi sınai tahrir sahası 1915*
Gıda sanayii	45	23	10	78
Toprak sanayii	20	1	-	21
Dericilik sanayii	11	2	-	13
Kereste sanayii	15	9	-	24
Dokuma sanayii	15	8	55	78
Kâğıtçılık sanayii	44	11	-	55
Kimya sanayii	5	8	-	13
Yekûn	155	62	65	282

Sınai tahrir neticeleri bütün memleketi ve bütün sanayii ihtiva etmemekle beraber yapılan tahrirde sınai sıklet merkezinin İstanbul'da olduğu görülmek-

tedir. O zamanki Devlet merkezi, bütün iktisadî faaliyetlerin düğüm noktasını teşkil ediyordu.

3) Türk inkılâbının tevarüs ettiği sanayiin umumi manzarası (1921):

İnkilâbı takip eden ilk yıllarda saltanat idaresinden sanayi namına neler tevarüs edilmiş olduğunu anlamak kasdile 1921'de İktisat Vekâleti vilâyetlere gönderdiği bir tâmimle o günkü hudutlar içinde mevcut sanayi işletmelerinin adedini, çalıştırdıkları işçi miktarını ilh... tesbit etmişti. Vilâyetlerin verdiği cevaplara ve bu cevaplardan bugün elde kalmış ve bulunabilmiş olan rakamlara göre memleketin sanayi vaziyeti 1921'de şu manzarayı arzediyordu. (Tablo 7)

TABLO 7
1921'deki Millî Hudutlar İçinde Bulunan Sanayiin Durumu

Sanayi şubeleri	*Müessese adedi*	*Amele adedi*	*Sanayi müesseselerine isabet eden amelenin nisbeti*
Mensucat sanayii	20.057	35.316	46,34
Deri sanayii	5.347	17.964	23,57
Maden sanayii	3.273	8.021	10,52
Ağaç sanayii	2.067	6.007	7,88
Gıda sanayii	1.273	4.493	5,89
Toprak sanayii	704	3.612	4,74
Kimya sanayii	337	803	1,06
Yekûn	33.058	76.216	100,00

İstanbul, İzmir, Adana, Bursa gibi şehirler o zamanların millî hudutlar haricinde ve işgal altında bulunduğundan derlenen rakamlar, bu vilâyetleri ihtiva etmemektedir.

Mahdut bir sahaya inhisar ettiği gibi mahdut bir miktarda sanayi şubesini ihtiva etmek suretile de noksan olan bu rakamlar, ancak tarihi bir vesika olmak itibarile bir değer taşımaktadır. İstanbul, İzmir, Adana, Bursa gibi el sanayii yanında fabrikaların da bulunduğu sanayi merkezleri bu istatistiğe girmemiş olduğuna ve bu merkez haricinde ekseri işletmeleri el sanayii teşkil etmekte bulunduğuna göre, rakamlarda gösterilen işletmelerin ekseriyetinin el sanayii olduğuna hükmedebiliriz.

Saltanattan tevarüs edilen sanayii geniş ölçüde göstermesi bakımından 1927 tahriri ehemmiyetlidir. Küçük sanayiin mühim bir kısmını da içine almış olan bu tahrir neticelerine göre 1927'de Türkiye'nin sınai cihazı şu durumda bulunmakta idi. (Tablo 8)

TABLO 8

1927 Tarihinde Sanayi Gruplarına Göre Müessese Adedi ve Meşgul Eşhas Miktarı

Sanayi grupları	*Müessese adedi*	*%*	*Meşgul eşhas adedi*	*%*	*4 kişiye kadar meşgul eşhas bulunan %*	*4 kişiden fazla meşgul eşhas bulunan %*
Sanayii istihraciye	556	0,85	18.932	7,37	39,03	60,97
Ziraat sanayii	28.439	43,59	110.480	43,01	78,00	22,00
Dokuma sanayii	9.353	14,34	48.025	18,70	73,71	26,29
Kereste ve mamulleri sanayii	7.896	12,10	24.264	9,45	82,87	17,13
Kâğıt ve karton sanayii	348	0,53	2.792	1,09	49,43	50,57
Maden sanayii	14.752	22,61	33.866	13,18	89,39	10,61
İnşaat sanayii	2.877	4,41	12.345	4,81	56,73	43,27
Kimya sanayii	697	1,07	3.107	1,21	71,73	28,27
Muhtelit sanayi	16	0,02	455	0,18	37,50	62,50
(Elektrik)	90	0,14	1.350	0,52	36,70	63,30
Muhtelit sanayi (sair)	221	0,34	1.239	0,48	86,90	13,10
Yekûn	65.245	100,00	256.855	100,00		

Hakiki sınai inkişaf 1927 hatta 1929'dan sonra başlamış olduğundan bu rakamlar bize inkılâbın başındaki umumi sınai durumumuzu etraflıca göstermektedir.

Bu tablodan tahrire giren küçük atelyeler adedinin mühim bir miktara baliğ olduğu görülmektedir. Her sanayi şubesinde 4 kişiye kadar işçi çalıştıran işletmelerin adedi yüksektir.

1927 tahririne göre bir kişilik 23.316, bir kişi ve ailesi efradından ve bir kaç kişiden mürekkep müesseseler 4.914 ve iki, üç kişi bulunan müesseseler 23.332 olmak üzere bu gruba kadar işletme adedi cem'an 51.562'dir, ki umumi müessese adedinin yüzde 79,03'ünü teşkil etmektedir. Bu da Türkiye endüstrisinin hâkim olan el sanayii karakterini pek bariz olarak ifade eder.

4) Teşviki Sanayi Kanunu ve bu kanunun tatbikatından alınan neticelerin umumi tahlili:

Millî kurtuluştan sonra Cumhuriyet Hükümeti, Saltanat rejiminden harap bir yurt, geri bir ziraat memleketi, basit bir sanayi cihazı tevarüs etmişti. Bir taraftan 1914 harbi, diğer taraftan düşman istilâsı esasen refahsızlık içinde bulunan milletin son servet terakümlerini de eritmişti. Verimi düşük iptidai bir ziraat, bir kaç harap fabrika, memleketin iktisadî çöküntülerini telâfi edecek kudrette değildi. Harp esnasında harici rekabetten masun olarak inkişaf etmiş ve yeni şart-

lar altında varlığını idame ettireceği şüpheli olan el sanayiinden memleketin büyük inşa davaları için bir yardım beklenemezdi.

Türkiye için yeni başlıyan hür ve müstakil devirde başarılacak işler pek çoktu. Memlekette ziraati, hayvancılığı canlandırmak, demiryolları, limanlar, yollar, fabrikalar, silolar, tersaneler inşa etmek, bir ticaret filosu vücude getirmek, memleketin muhabere sistemini kurmak, bankalar açmak, kooperatifler teşkil etmek, şehirler inşa ve imâr etmek, harplerden yakılan yıkılan kasabaları, köyleri yeniden kurmak, mektepler açmak, hastaneler, kışlalar, istihkâmlar ilh... yapmak lâzımdı. Bütün bu işleri, millî emek ve millî sermaye ile vücude getirmek icap ediyordu. Millî iktisat, milletin kendi emeğine, kendi sermayesine dayandığı ve bununla beslendiği takdirde "Millî" vasfını alabilirdi. Halbuki saltanat devrinde, Türkiye iktisadîyatı yabancıların ve ekalliyetlerin nam ve hesabına işleyen bir sömürge mevzuundan başka bir şey değildi.

Saltanat devrinde, 1.XII.1915 tarihinde sanayii teşvik ve himaye maksadile kabul edilen "Sanayii Teşvik" kanunu muvakkati, sanayie faideli olacak kadar uzun bir tatbik devresi yaşamıştı. Millî inkılâptan sonra bu kanun 1924'te yapılan bazı tâdillerle 1927 yılına kadar mer'i olmakta devam etti. Hükümet millî ihtiyaçlara ve yeni şartlara uygun bir şekilde hazırlanmış olarak 28/5/1928 tarihinde yeni bir sanayii teşvik kanunu yürürlüğe koydu. Bilâhare muhtelif kanunlarla bazı kısımları değiştirilmiş, tâdil edilmiş olan Teşviki Sanayi Kanununun hükmü 1/6/1942 tarihinde bitmiş bulunmaktadır.

Sanayii Teşvik Kanunu, millî teşebbüse bahşettiği bir takım muafiyetler, müsaadeler, imtiyazlarla, bu kanunun tatbiki sırasında tevessül olunan bazı tedbirlerin doğurduğu mahzurlar ve bilhassa sürprodüksiyon mevzuatının tatbikinde yapılan yanlışlıklar nazara alınmazsa millî sanayiin kalkınma ve himayesinde çalıştı.

Bu kanunun himayelerini, millî sanayii yabancı rekabetine karşı koruyan gümrük istiklâli tamamlamıştır.

1914'te Osmanlı Hükümeti, istisnai hallerin ve şartların mevcudiyeti halinde muahedelerin âkitlerden yalnız biri tarafından feshedilmesi hususundaki Devletler hukuku prensibine dayanarak kapitülâsyonların ilgasını ilân etmişti. Maamafih Osmanlı Hükümeti tarafından tebliğ olunan bu emrivâki, mütarekenin imzasını müteakip 16/3/1920'de İstanbul'u işgal eden itilâf devletleri tarafından hükümsüz telâkki edilmiş ve kapitülâsyon esareti yeniden tesis olunmuştu.

Millî kurtuluş zaferile memleketin istiklâkini teyit ve kapitülâsyonları da tamamen ilga ederek tarihe devreden Lozan Muahedesinin akdinde, muahedeye bağlı olarak kabul edilmiş olan ticaret muahedesinin 1916 yılı tarife kanuniyle muahedenin imzası sırasında mer'iyette olan tarife kanununun hükümlerine göre tatbiki kabul olunmuştu. Ancak Lozan Ticaret anlaşmasına konulan bir kayıt dolayısiyle beş sene müddetle gümrük tarifelerinde bir zam yapılamazdı.

Bu sebeple memleket endüstrisini tam olarak korumak üzere hakiki bir gümrük himayesinin bundan evvel tesisi kabil değildi. Lozan Muahedesi 6/8/1924'te mer'iyete girdiğinden bu kayıtlar 6/8/1929'da çözüldü. Memlekette millî sanayii yaratmak azminde bulunan Devlet, bu zamanın hululünü beklerken, esaslı yeni bir gümrük tarifesi hazırlamış ve bunu 1499 numaralı ve 8/6/1929 tarihli "Gümrük Tarife Kanunu" unvanı altında Meclisten geçirmiştir. Kanun 1/10/1929 tarihinde mer'iyete girmiştir. Ondan sonra tarifenin bazı maddelerinin gümrük resimlerini değiştiren ve 31/5/1933'te mer'iyete giren 2255 sayılı kanun neşredilmiştir.

Gümrük Tarife Kanununa muvazi olarak 1931 senesinde tatbik olunan ithalât kontenjanları 1937 yılının Genel İthalât Rejimi (GİR Kararnamesi) millî sanayiin himayesinde ehemmiyetli rol oynamıştır.

II- SANAYİMİZDE SERMAYE TEŞEKKÜLÜ:

1) Sanayiimizde sermaye teşekkülünün dinamik mütalâası:

a) Türkiye'de mali sermayelerin taazzuvu,

b) Cumhuriyet devrinde yeni bir faktör olarak Devletin sermaye terakümü seyrine müdahalesi, bu müdahaleyi zaruri kılan şartlar, bunun iktisadî rejimimiz üzerindeki tesiri,

c) Devlet sermayesinin hâkim bir faktör olarak sanayi bünyesinde yer alışı.

2) Sanayiimizde sermaye teşekkülünün sistematik durumu.

II- SANAYİİMİZDE SERMAYE TEŞEKKÜLÜ

1) Sanayiimizde Sermaye Teşekkülünün Dinamik Mütalâası

a) ***Türkiye'de mali sermayelerin taazzuvu***: Beynelmilel mali sermayenin Türkiye ile alâkası Tanzimat hareketi ve bilhassa Kırım harbi ile başlar. Tanzimat hareketi Avrupa ile münasebet için bir zemin hazırlamış ve Kırım harbi Osmanlı Devletinin Avrupa camiasile siyasi alâkasını kuvvetlendirerek bu siyasi alâkanın arkasından ilk iktisadî alâkaların peyda olmasına imkân vermiştir. Bu iktisadî alâkaların başında ise Türkiye'ye bir mali sermaye ithali hareketi olan Osmanlı Bankasının kuruluşu gelir. (1856)

Osmanlı Bankası Türkiye'yi hazinesi israf olunmuş, mahalli ve millî sanayii, Avrupa'nın ucuz mamulâtı karşısında sarsılmaya başlamış, yollardan, limanlardan, şehir tesislerinden mahrum bir halde buldu. Sanayi çökmeğe başlamış ve

fakat ziraat de, ancak mahalli ve basit ihtiyaçları karşılıyacak kadar gelişmişti. Zirai maddelerin limanlara, ani ihraç istikametlerine müteveccih bir hareketi yoktu. Maliye yalnız saray maliyesinden ibaretti ve Galata sarraflarının elinde idi. Vilâyetler ancak şeklen mevcuttu. Ordu tensik ve teçhize muhtaçtı.

Bu vaziyet karşısında ve mevut ıslâhatın başarılması için büyük mikyasta paraya ihtiyaç vardı. Bu parayı ise ancak yabancı menabi verebilirdi ve nitekim öyle oldu. Osmanlı istikrazları hareketi bu suretle başladı. Binaenaleyh istikrazlar şeklinde mali sermaye ithalâtı Türkiye'de mali sermaye hareketlerinin ilk şeklidir.

Bu istikrazlar iki safhada mütalâa edilebilir:

i) Türkiye'nin mali vesayet altına girmesine tekaddüm eden devre (1854-1874),
ii) Türkiye'nin mali vesayet (Düyunu Umumiye) devresi (1874-1923).

Bu ikinci devreyi takip eden Cumhuriyet yıllarında Türkiye filvaki kısmen bir borçlu Devlet olarak kalmış, fakat haysiyeti iade olunmuş bir borçlu olarak teahhüdatını anlaşma dahilinde ifa ve bu suretle Düyunu Umumiye bakayasını itfa eylemiştir. Methe ilâve ettiğimiz 9 No.lu tablo bu borçların umumi seyrini göstermek bakımından şayanı dikkattir.

Düyunu Umumiye menabiinden tahsil olunan kıymetlerin plasman bakımından vasfı, bunların hemen hiç bir suretle müstahsil maksatlara ve sahalara tahsis edilememiş olmasıdır. Binaenaleyh bu meblâğlar İmparatorluk Türkiyesinde hiç bir müstahsil kuruluş veya ticari bakımdan verimli bir hareketi beslememiştir.

Ancak Osmanlı Bankasının kuruluşu ve Devlet istikrazlarının seyri yabancı menabiin Türkiye'ye ilgisini artırmış ve dolayısiyle memlekete çeşitli maksatlar yabancı sermayelerin akışı hareketini de tahrik etmiştir. Binaenaleyh on dokuzuncu asrın ikinci nısfında Türkiye, yabancı sermayeler için bir plasman sahası olmak vasfını iktisap etmiş ve dolayısiyle memlekette çeşitli sahalara yayılan oldukça mühim bir mali sermayenin taazzuvuna imkân vermiştir.

TABLO 9
Türkiye'ye İstikrazlar Şeklinde Sermaye İthalâtı
Birinci Devre

İstikraz Tarihi	*Borcun Hakiki Mikdarı "Nominal Kıymet" (altın frank)*	*Borçtan İhracat Fiyatına Göre Alınan Miktar (altın frank)*
1854	75.000.000	60.000.000
1855	125.000.000	125.000.000
1858	125.000.000	95.000.000
1860	50.000.000	31.831.000
1862	200.000.000	136.000.000
1863	200.000.000	142.000.000

1865	150.000.000	99.000.000
1865	909.091.000	434.545.000
1859	555.000.000	388.885.000
1870-72	792.000.000	254.430.000
1871	142.500.000	104.025.000
1872	178.155.000	273.972.000
1873	694.444.000	413.194.000
1874	1.000.000.000	453.000.000
	5.297.676.500	3.012.000.000

Bu devrede Devlet "5.297.676.500" altın franklık borç imzalamış fakat istikraz pazarlığı mucibince eline ancak "3.012.884.000" frank para geçmiştir.

İkinci Devre

İstikraz tarihi	*Altın lira*
1890	4.909.500
1893	1.000.000
1894	1.760.000
1896	3.273.000
1902	3.273.000
1903	2.640.000
1903	2.376.000
1904	2.750.000
1901-1905	5.306.000
1905	2.640.000
1908	4.752.000
1908	5.236.000

Meşrutiyetten Sonra

İstikraz tarihi	*Altın lira*
1908	4.711.000
1909	7.000.000
1910	1.712.000
1911	1.000.000
1911	7.040.000
1914	28.000.000

1914'te Osmanlı İmparatorluğu nüfusundan beherine isabet eden borç "7,5" altın lirayı buluyor ve Devlet bütçesinden Düyunu Umumiye faiz ve itfa bedelâtı olarak ayrılan para, bütçenin yüzde 50'sine varıyordu. Bütün Osmanlı tebeası âdeta Düyunu Umumiye hesap ve menfaatına çalışıyor gibiydi.

İmparatorluk tasfiye olunduğu zaman bu sermayelerin durumu şöyle bir keyfiyet arzediyordu.

Yekûnu 64.444.000 İngiliz lirasına varan ve memlekette plâse edilmiş bulunan mali sermaye bünyesinde 39.133.000 İngiliz liralık bir hisse ile demiryollar

en başta geliyordu. Ondan sonra 10.210.000 İngiliz liralık bir hisse ile bankalar ikinci 4.985.000 İngiliz liralık bir hisse ile de Belediye teşebbüsleri üçüncü geliyor ve bunu diğer yabancı teşebbüsler takip ediyordu. Sınai teşebbüslere ancak 2.447.000 liralık sermaye yatırılmıştı. Metne ilâve ettiğimiz 10 ve 11 numaralı tablolar bu hususta bir fikir verecek mahiyettedir.

Türkiye'ye plâse edilmiş yabancı mali sermayelerin millîyetleri itibarile taazzuvunu tetkik edersek bu bakımdan 28.806.000 İngiliz liralık bir hisse ile Almanya en başta 16.837.000 İngiliz liralık bir hisse ile de Fransa ondan sonra gelmekte idi. Bunları 10.704.000 İngiliz liralık bir hisse ile İngiltere takip ediyordu. (Tablo 11)

Bu sermaye plasmanlarında ya Anadolu – Bağdat yolunda olduğu gibi siyasi endişeler, yahut da İzmir – Aydın, İzmir – Kasaba hatlarında olduğu gibi iktisadî endişeler (yâni garbi Anadolu'da zirai mahsulleri ihracat maksadile inkişaf ettirmek endişesi) daha ziyade rol oynamıştır. Bankalar sahasında mevzu sermaye ise Türkiye ile sermaye ilgisinin tabii bir neticesidir ve bankalar, aynı zamanda ecnebi sermayesinin mahalli iktisadîyatı kontrol cihazları olmak itibarile, aynı zamanda sermaye ihracı faaliyetinin tabii organları halinde bulunmuşlardır.

Verdiğimiz tabloların mevzuumuzu tenvir bakımından ifade ettiği en mühim mâna, İmparatorluğa ithal edilen yabancı sermayelerin sanayi sahasına pek az akmış olmasıdır. Bu keyfiyet, müstemleke ve yarı müstemleke bir ülkeye sermaye isalesinin de umumi vasfıdır. Binaenaleyh yabancı sermayesi Türkiye, münhasıran memleketin iktisadî esaretini sağlamak veya sadece Türkiye'yi metropolleri besleme bakımından bir istismar sahası yapmak için akmış ve bu suretle de ta Cumhuriyet devrine kadar yabancı mali sermayelerin Türkiye ile ilgisi, metropollerin müstemleke veya yarı müstemlekelerdeki faaliyet tarz ve karakterini muhafaza eylemiştir. Türkiye'nin tam siyasi istiklâlinin elde edilmesile beraber bu tarzı faaliyet bittabi sona ermiştir.

b) ***Cumhuriyet Devrinde yeni bir faktör olarak Devletin sermaye terakümü seyrine müdahalesi, bu müdahaleyi zaruri kılan şartlar. Bunun iktisadî rejimimiz üzerindeki tesiri***: Millî kurtuluş hareketi Türkiye'yi, iptidai mahiyetli de olsa millî sanayii tamamen çökmüş, bütçesi ve umumi iktisadîyatı yabancı sermayenin kontrolüne ve istismarına tâbi deniz ve demiryollarile limanları ecnebiler elinde, ziraati daima açık veren ve ticareti gayri millî harap ve tâbi bir memleket olarak buldu. Binaenaleyh millî kurtuluş hareketi memleketi müstakil bir Cumhuriyet rejimine ulaştırınca bu rejimin karşılaştığı en büyük iktisadî dâva kendiliğinden belirmişti:

Her ne bahasına olursa olsun memlekette millî bir sermaye terakümüne imkân vermek. Ancak bu suretle idi ki, ziraat verimli, ticaret millî bir mahiyet alacak, ticaret sahasında biriken sermayeler tedricen sanayi sahasına akacak ve neticede hem ziraatçi, hem de sanayici bir memleket olarak Türkiye cihan camia-

sında kendi siyasi ve iktisadî istiklâlini sağlıyacaktı. Bunun için takip olunan siyaset şu esasları ihtiva ediyordu.

- Millî kredi müesseseleri kurmak ve ticareti millîleştirmeğe çalışmak,
- Gümrüklerde himayeci esaslara gitmek suretile sanayi ve ziraati korumak,
- Kabotaj hakkını Türklere vermek,
- Bütçede tevazün vücude getirmek suretile ecnebi menabiin yardımından kurtulmak,
- Sanayii teşvik etmek.

İlk yıllarda herşey ümitli görünüyordu. İnkılâbımızın iktisadî dâvası iç ve dış ticarette yabancı veya gayri Türk anasırın yerini Türklerin almasile kolayca halledilebilecek gibi zannediliyordu. Çünki birinci harp sonunda dünya büyük bir emtia kıtlığı içindeydi ve zirai mahsuller yüksek fiyatlarla satılıyor ve bu kolay ticaret dahilde bir kısım tali ticaret işlerini tahrik ediyordu.

Halbuki geçici bir devreden ibaret olan, dahilde organik bir taazzuva (meselâ ziraat tekniğinin terakkisine veya sanayiin kuruluşuna) dayanmıyan bu hareketin esaslı bir millî sermaye terakümüne yol açması imkânsızdı. Esasen para farkları ve arkasında sadece zirai bir memlekete dayanmak itibarile Türk parasının arzettiği periyodik temevvücat hareketleri, zahirde yükselen fiyatların, altuna ve sabit dövizlere irca edildiği zaman nasıl bir düşüş seyri takip ettiğini gösteriyor ve bu hal hatta bir cihan buhranı gelmeseydi dahi Türk ticaretinin nasıl bir buhrana sürüklenmekte olduğunu işaret ediyordu.

Halbuki cihan buhranı daha çabuk çattı ve bu buhran bir taraftan 1923-1929 devresinin kurulmağa çalışan düzenini külli nisbette tahrip ettikten başka diğer taraftan Türkiye'de liberal yollarla millî bir sermaye terakümü seyrinin imkân ve ihtimalini bertaraf ve devleti yeni ve esaslı yollarla kendi iktisadîyatını kurmak ve korumak mecburiyetine sevketti.

Yeni bir safha olarak Devletin iktisadî hayata ve bir millî sermaye terakümü istikametinde müdahalesi bu suretle başladı.

Türkiye'nin bir millî sanayi cihazına malik olmasının lüzum ve zaruretleri filvaki daha 1922'de İzmir İktisat Kongresinde konuşulmuştu. Kongrenin bu hususa ait kararları başlıca beş esasta toplanmakta idi:

i) Sanayide basit imalâthaneler ve küçük istihsal safhasından büyük istihsal ve geniş teşebbüsler safhasına geçmek,
ii) Ham maddesi memleket dahilinde istihsal olunan sanayiin (mensucat ve gıda sanayii gibi) derhal tesisine geçmek,
iii) Garbin teşkilâtlanmış sermayesile rekabet edecek hale getirebilmek üzere millî sanayiin teşkilâtlanmış vahdetini derpiş etmek, proteksiyonist tedbirlere başvurmak,

iv) Hükümetin idari teşkilâtına tedricen iktisadî bir mahiyet vermek ve bu suretle Devlet elindeki sanayii kuvvetlendirmek,

v) Millî sanayiin zaruri kredi ihtiyaçlarını karşılıyacak bir Devlet Bankası vücude getirmek.

Görülüyor ki, yukarıdaki esaslarda millî bir endüstri yaratmak amacı kuvvetle yer almaktadır. Fakat bu amaçta sanayiin hangi sermaye menabiinden ve hangi içtimai prensip dahilinde vücude getirileceği sarahat kesbetmiş değildir. Bu esaslarda memleketin sanayileşme cehdi bir ruşeym halinde yaşar.

Halbuki bu Kongreden aşağı yukarı 10 sene sonra vücude getirilen birinci sanayi programında Devletin sınai teşebbüsler sahasında yer alışı ve kredi organlarının (Sümerbank, Etibank) yaratılması suretile de sermaye terakümünde faal bir rol oynama cehdi bir fiil halinde belirmiş bulunmaktadır.

c) ***Devlet sermayesinin hâkim bir faktör olarak sanayi bünyesinde yer alışı***: 1929-1933 cihan iktisadî buhranı karşısında Türk Devletinin iktisadî faaliyetini i) Tedafül, ii) Konstrüktif olarak iki bakımdan mütalâa edebiliriz.

Tedafül faaliyetler, ihracat mallarının kıymetlerini koruma teşebbüsleri (kleering anlaşmaları, takaslar ve mümasili tedbirler) ile Türk parasının kıymetini koruma teşebbüslerinde ve tali bazı iç kararlarda toplanır.

Konstrüktif tedbirlerin başında ise Devletin bizzat bir müteşebbis olarak sanayi sahasında büyük mikyasta yer alışı gelir.

Bu hareket her şeyden evvel bir sermaye teşekkülünün vücut bulmasını istihdaf ettiği için, iptidai bir teşekkül olan ve daha ziyade Devlete intikal eden bazı eski tesislerin itibari kıymetine dayanan "Sanayi ve Maadin Bankası"ndan Sümerbank'ın doğuşunu ve nihayet "Etibank"ın teşekkülünü bu arada temel hareketler olarak saymak icap eder.

Devlet sanayiinin envesistman hareketleri bu suretle bir taraftan nazımını bulurken diğer taraftan Devlet eliyle kurulacak sanayiin şubeleri, kapasiteleri ve bu şubeler tesisatının nelere mal olabileceğini tesbit eden ilk Devlet sanayi programı vücut buldu.

Birinci beş yıllık sanayi programının ruhu, hariçten Türkiye'ye ithal edilen bir kısım harcıâlem maddelerin dahilde istihsalini temin etmek endişesidir. Bu programın esas mevzularını ve bunların millî ihtiyacı karşılama bakımından ehemmiyetlerini gösteren 4 numaralı tablo bu bakımdan vaziyeti canlandırmaktadır.

Bu programı tahakkuk ettirecek Sümerbank ve Etibank'a o tarihte tahsis edilen itibari sermayeler de Devletin teşebbüs ettiği sanayileşme hareketini tahakkuk ettirmek için mali sermaye sahasına getirdiği yeni kıymetler de mühimdi:

Sümerbank'ın itibari sermayesi	: 62.000.000
Etibank'ın itibari sermayesi	: 20.000.000

Bu yekünlara yine beş yıllık sanayi programının tahakkukunda vazife alan İş Bankası'nın itibari sermayesini de katmak lâzımdır: 5.000.000.

Binaenaleyh 1929-1933 cihan buhranı üzerine Devlet millî iktisadîyata bizzat kendi teşebbüs kudretile 82.000.000 liralık itibari bir mali sermaye katıyor ve ilk beş senede ise 43.453.000 liralık bir envesistman plânile memleket sanayi sermayesine büyük bir hacim katıyordu.

Fakat işin ehemmiyeti şu noktadadır ki birinci beş yıllık sanayi programı devleti sanayi sahasında derhal hâkim bir faktör haline getirmiştir. Çünki bu suretle memlekette esasen mevcut olmıyan bazı sanayi (meselâ kâğıt ve selüloz sanayii) münhasıran ve günün bu ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde Devlet eliyle yapılmak yoluna girmiş, esasen mevcut bazı sanayi sahasında da (meselâ Tekstil sanayii) Devlet yeni ve büyük tesislerile, gerek sermaye vaz'ı gerek istihsal ve istihsalin tutarı bakımından derhal müteferrik bir vaziyet iktisap etmek vaziyetine geçmiştir.

2) Sanayiimizde Sermaye Teşekkülünün Sistematik Durumu:

Bu mevzuda hareket noktası olarak ikinci dünya harbinin başlangıcını (1939) kabul etmek doğru olur. İkinci dünya harbi başlarken Türkiye'de müesses bulunan ve Teşviki Sanayi Kanunundan istifade edecek vasıfta[1] bulunan 1331 sanayi müessesesinin[2] muhtelif sanayi grupları arasında inkisamı şu vaziyeti arzediyordu. (Tablo 12)

Bu 1331 müessese haricinde kalan sanayi ünitelerinin heyeti umumiyesini fabrika veya imalâthane mahiyetinde olmıyan "küçük sanayii" üniteleri (dükkân) telâkki etmek veya el tezgâhı olarak almak ve bu suretle memleketin sanayileşmesi mevzuunda muharrik kuvvetle çalışan ve endüstri mefhumuna giren iş şubelerinin dışında bırakmak doğru olur.

Endüstri mefhumuna giren ve yukarıda tasnif olunan sanayi gruplarına mevzu sermayeyi (işletme sermayesi) dahil tayine fiilen imkân hasıl olmamaktadır. Ancak bu sanayide yer alan "makine alât ve edevat" kıymeti ile, müessese malı olan binaların kıymetini, yâni bu sanayie yatırılan "esas kıymet"leri, İstatistik Umum Müdürlüğünün menabiine dayanarak vermek mümkün olmaktadır. 1932'de ve sene sonunda:

1 Askeri Fabrikalar hariç.

2 Bunların sermaye teşekkülünden gayri bakımdan (makina, tesisat, istihsalât) durumları (Türkiye'de sanayiin kuruluş seyrine ve şartlarına umumi bir bakış) bahsinin 6'ncı kısmı ile, (Türk sanayiinin memleket ihtiyaçlarının karşılanması bakımından kifayet derecesi) bahsinin (a) kısmında işlenmiş bulunmaktadır.

Makine, alât, edevat takribi kıymeti	:	55.628.643 Lira
Müessese malı olan binaların takribi kıymeti	:	61.656.078 Lira
		117.284.721

olarak görünen[3] bu esas sermaye 1936'dan sonra şu tahavvülâtı takip etmiştir. (Tablo 13)

TABLO 13

Seneler	*Müessese adedi*	*Makine, alât, edevat kıymeti (lira) (x1000)*	*Müessesenin malı olan binalar kıymeti (lira) (x1000)*
1936	1.036	75.406	48.555
1937	1.112	81.630	52.564
1938	1.098	88.869	59.261
1939	1.141	103.036	64.411
1940	1.152	120.523	83.249
1941	1.052	123.964	89.232

Seneden seneye bazen gayri kabili izah gibi görünen zikzaklar vardır. Meselâ 1940'ta 130.523.000 lira olarak görünen makina, alât ve edevat kıymeti 1941'de 123.969.000 liraya inmiştir. Bu zikzaklar derleme usullerinde yapılan tahavvüllerle beraber, malumat veren müesseselerin dikkatsizliğinden ve ölçülerini her zaman değiştirmelerinden neş'et etmektedir.

Ancak yukarıdaki rakamları vermekle beraber burada (askeri fabrikalar hariç) Devlet elile işletilen ve dolayısiyle Devlet malı olan sanayiin umumi bir sabit sermayeler tablosunu yapmıya çalışmak faydalı mülâhaza ettik.

3 Aynı senede müessese malı olmıyan 331 binaya 661.000 lira kira bedeli ödenmiş görülmektedir.

III- TÜRK SANAYİİNİN TEŞKİLÂTLANMA HAREKETLERİ

1) Transformasyon Sanayii (Sümerbank)
2) Dağ Sanayii (Etibank)
3) Diğer Devlet Sanayii;
a) Gümrük ve Tekel Bakanlığı emrinde toplanan sanayi,
b) Bayındırlık Bakanlığı emrinde ve kontrolünde bulunan endüstri tesisleri,
c) Ulastırma Bakanlığı sınai müesseseleri,
d) Tarım Bakanlığının endüstri tesisleri.
4) Devlet ve Hususi Sektörler de Dahil Olduğu Halde Sanayiimizin İstihsal Durumu

III- TÜRK SANAYİİNİN TEŞKİLÂTLANMA HAREKETLERİ

Sanayide "Teşkilâtlılık" vasfını, "İşletme ve fiyat politakası"nın merkezi idaresi veya tek elden yürütülmesi şeklinde târif etmek doğru olur. Bu bakımdan mütalâa edildiği zaman sanayiimizde hususi sektör tamamen teşkilâtsız bir manzara arzeder.

Binaenaleyh hususi sanayi harp sonu mevzularile şimdilik ancak Devletin alabileceği umumi karar ve tedbirler dahilinde, fakat dağınık olarak karşılanacaktır ve bu bakımdan hususi sanayi, konjonktür dalgalarına ve bilhassa arızi faktörlerin tesiri altında kalmak bakımından daha direkt olarak maruz kalmakta, seri kazançlar gibi seri ve şiddetli sarsıntılarda daima bu sanayi sektörünün hareketlerine müessir olmakta ve bu keyfiyet hususi sanayi hareketlerinin vasıflarından "biri" bulunmaktadır.

Devlet sanayiine gelince, bu sanayi yukarıdaki târifin ruh ve şümulü dahilinde tamamen "Teşkilâtlanmış" bulunmakta ve bu keyfiyet de, Devlet sanayiinin vasıflarından "biri"olmaktadır.

Binaenaleyh Türkiye'de Devlet sanayii, harp sonu meseleleri ve davalarile, Devletin umumi tedbir ve kararlarının gölgesinde olmakla beraber daha ziyade teşkilâtlı bir şekilde karşılaşacak, konjonktür hareketlerine intibakı daha kolay olacaktır.

Bu umumi müşahededen sonra şimdi sanayiimizin teşkilâtını şematik bir şekilde mütalâa edebiliriz:

1) Transformasyon Sanayii (Sümerbank):

Meşrutiyet devrinden müdevver bazı eski sanayi tesislerinin idaresi için 19 Nisan 1925 tarih ve 633 sayılı kanunla kurulan ve sermayesini esas itibarile bazı Devlet

emlâkinin itibari kıymeti veya satış hasılatı teşkil eden Sanayi ve Maadin Bankasına modern fonksiyonlar verilmek kasdile 14 Temmuz 1932 tarihinde 2064 numaralı kanunla Sanayi Kredi Bankası kurulmuştu. Bankanın itibari sermayesi 8.000.000 lira idi ve esas vazifeleri şunlar olacaktı:

- Makine ve memleket dahilinde muadili bulunmıyan sanayi inşaat malzemesi üzerine kredi açmak,
- Sanayi gayrimenkulleri üzerine, Emlâk Bankasile birlikte terhin muameleleri yapmak,
- Obligasyonlar ihraç etmek,
- Millî sanayie mevaddı iptidaiye tedarikine tavassut etmek,
- Küçük sanayi kredisi açmak,
- Sanayi işletme kredileri açmak.

Aynı senede 3 Temmuz 1932 tarih ve 2058 sayılı kanunla kurulan "Sanayi Ofisi" de "Devlet Teşebbüsü" şeklinde kurulacak sanayi müesseselerinin doğrudan doğruya veya bilvasıta tesislerine hizmet edecek, Devlet sermayesile kurulmuş veya kurulacak teşebbüsleri idare eyliyecek ve İktisat Vekâleti'nin murakabesi altında bulunacaktı.

11 Temmuz 1933 tarih ve 2262 numaralı kanunla kurulan ve 20.000.000 liralık itibari sermayeye malik bulunacak olan Sümerbank yukarıda temas olunan Sanayi Kredi Bankası ile Sanayi Ofisinin füzyonundan meydana geldi ve 1934'ten itibaren birinci beş yıllık sanayi programının tahakkuk ettirilebilmesi vazifesile karşılaştı.

Alelumum bankacılık muameleleri ve sanayi işleri ile iştigal edecek olan Sümerbank kanununda tesis mevzuu olabilecek "Sanayi İşleri" şu şekilde sıralanmıştır:

- Ana iptidai maddeleri memlekette yetişen ve henüz istihsal miktarı istihlâk miktarını karşılayamıyan sanayi,
- Ham ihracat mallarını mamul veya kısmen mamul hale koyarak kıymetlendiren ve sürümünü kolaylaştıran sanayi,
- Mamulâtı memleket dahilinde büyük mikyasta istihlâk olunan ve ham iptidai maddeleri henüz memleket dahilinde yetiştirilmemekle beraber tesüsleri halinde iptidai maddelerin de memlekette yetiştirilmesi mümkün olan sanayi,
- Ham iptidai maddeleri memleket dahilinde bulunmadığı gibi yetiştirilmesi de kabil olmayan, fakat imâl safhalarının memlekette temin edeceği faydalar ehemmiyetli miktarlara baliğ olan sanayi.

Yukarıdaki tasnif en geniş bir sanayi hareketine zemin olabilecek kadar şümullüdür ve binaenaleyh bu tasnif dahilinde faaliyette bulunmak üzere kuru-

lan Sümerbank bir taraftan Sanayi ve Maadin Bankası, yahut Sanayi Kredi Bankasından müdevver eski ve mahdut tesisleri ele almakla beraber, diğer taraftan ilk beş yıllık sanayi programının tatbiki ile de tavzif edilince, daha ilk gününden itibaren münhasıran Devlet sanayii mevzularile iştigal eden bir "Devlet Sanayi Bankası" halini almış ve bu vasfını bugüne kadar muhafaza ederek İktisat Vekâleti'ne bağlı transformasyon sanayi müesseselerinin bir kredi ve teşkilât mihveri olmuştur. İş bu şekli iktisap edince bankanın itibari sermayesi tabiatiyle kâfi gelmemiş ve muhtelif tarihli kanunlarla Bankanın sınai envestismanlarını karşılamak üzere muhtelif sermaye tezyitleri yapılmış ve sermayesi:

1 Temmuz 1934 tarihli kanunla itibari sermayesi	62.000.000
28 Birincikânun 1936 tarihli kanunla itibari sermayesi	65.000.000
28 Haziran 1937 tarihli kanunla itibari sermayesi	85.000.000
7 Temmuz 1939 tarihli kanunla itibari sermayesi	100.000.000
23 Haziran 1942 tarihli kanunla itibari sermayesi	150.000.000

liraya iblağ olunmuştur.

Sümerbank'ın yukarıda işaret edilen teşkilât mihverliği vasfı 3460 numaralı kanunun 26'ncı maddesile müesseseler vücude getirmesi ve bu müesseseleri yine bu kanunun alâkalı hükümleri dahilinde harekete geçirmesile tahakkuk eder. Bu suretle Sümerbank mihveri etrafında teşkilâtlanan transformasyon sanayii ve bunların sabit sermaye kıymetleri itibarile sermaye durumu şöyledir: (Birikmiş amortismanlar sabit kıymetlere ilâve edilmiştir) (Tablo 15)

Bundan başka Sümerbank'ın iştiraklerini teşkil eden Malatya Bez ve İplik Fabrikaları Anonim Şirketi ile Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketini de sermayelerinin teşekkül tarzı itibarile hakiki birer Devlet teşebbüsü olarak almak icap ettiğine göre bunları da aşağıdaki teşkilât şemasına eklemek lâzım gelir.

Yukarıda kaydolunan sanayi kollarından başka müteferri ve ekserisi sınai iştirakler Sümerbank mihveri etrafında teşkilâtlanmış ve bu bünyeye bir sürüm ve tevzi organı olarak Yerli Mallar Pazarları teşkilâtı ilâve olunmuştur. Bu sonuncu müessesenin itibari sermayesi 15.000.000 liradır.

2) Etibank (Dağ Sanayii):

20 Haziran 1935 tarih ve 2805 sayılı kanunla ve 20.000.000 liralık itibari sermaye ile teşekkül eden "Etibank" eski Sanayi ve Maadin Bankasının madencilik sahasındaki vazifelerini tevarüs etmekle beraber Sümerbank'a muvazi bir dağ sanayii bankası halinde taazzuv etmiştir. Bankanın vazifeleri şunlardır:

- Maden cevherleri,taş ocağı madenleri, madeni ham maddelerle, maden malzemesi almak, satmak veya alım satımına tavassut etmek,

- Türkiye'de bitüm ve petrol ve tabii müştakları için iptidai istikşaf ve taharri ruhsatnameleri almak, maden ruhsatnameleri veya bunların hisselerini teferruğ etmek,
- Türkiye'de maden imtiyazları, maden ocağı imâl ruhsat tezkereleri, taşocağı ruhsatnameleri veya bunların hisselerini istihsal veya teferruğ etmek,
- Türkiye'de elektrik istihsal, nakil ve tevki imtiyazları almak ve işletmek, elektrik santralleri kurmak, hatları yapmak, elektrik enerjisi dağıtmak, bunlarla alâkalı her nevi işlerle uğraşmak, her nevi elektrik malzemesi, alâtı veya makinesi imâl edebilecek fabrikalar kurmak ve elektrik malzemesi ve makineleri alım satımı yapmak,
- Her nevi banka muameleleri yapmak.

Bu vazifelerin mahiyeti umumiyesi bu teşekküle bir maden ve enerji bankası adını vermektedir. Banka evvelâ, Devlete ait maden hisselerinin ve işletmelerinin kendi üzerine devri ile işe başlamış ve fakat birinci beş yıllık ve ikinci dört yıllık plânlarda yer alan maden dağ sanayii işlerinin tahakkuku vazifesi kendisine verilince, münhasıran Devlete ait maden işlerile uğraşan bir teşekkül haline gelmiş ve bu vasfını bugüne kadar muhafaza etmiştir.

Birinci beş yıllık sanayi programında yer alıp tahakkuku vazifesi tabiatiyle Etibank'a teveccüh eden kükürt, bakır, elektrifikasyondan başka ve bilâhare İcra Vekilleri Heyetinin 16/IX/1938 tarih ve 2/9624 sayılı kararile kabul olunan ikinci dört yıllık programa göre Ereğli – Zonguldak kömür havzasında Devletin istihsal faaliyetine geniş mikyasta iştirâki tekarrür etmiş, linyit madenlerinin işletilmesi karar altına alınmış ve ayrıca aşağıdaki mevzuların intacı keza ilâveten Etibank'a verilmiştir:

1- Murgul Bakır Madeni İşletmesi,
2- Divriği Demir Madeni İşletmesi,
3- Bolkar ve Keban Simli Kurşun Madeni İşletmesi,
4- Zonguldak Kömür Havzası Madeni İşletmesi,
5- Çatalağzı Elektrik Santrali,
6- Çatalağzı Limanı,
7- Kütahya Seyitömer Linyit Havzası İşletmesi,
8- Kütahya Mıntaka Elektrik Santrali,
9- Hafif Maden Alüminyum Tesisatı,
10- Sentetik Benzin.

Bu mevzulardan (7, 8, 9, 10) numara altında toplananların intası bilâhare 1939'a talik olunmuştur.

Halen Etibank teşekkülü etrafında aşağıdaki müesseseler toplanmış ve teşkilâtlanmış bulunmaktadır. (Tablo 16)

Bunlardan başka aşağıdaki tesisler de Bankaya bağlı ve istihsalle ilgili olarak çalışmaktadırlar.

Etibank'ın genişleyen faaliyetleri onun kendi sermayesile idaresini tabiatiyle güçleştirdiğinden ve uzun vâdeli envestismanlı Türkiye'de serbest bir sermaye piyasası da mevcut olmadığından sermayesinin tezyidi cihetine gidilmiş 17 Haziran 1942 tarih 4269 numaralı kanunla bu sermaye 100.000.000 liraya iblâğ olunmuştur.

Yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı gibi Türkiye dağ sanayiinin halen faal üniteleri harp sonrası meseleleri ile Devlet elinde bulunan bir kredi ve teşkilât mihveri etrafında ve toplu olarak karşılanacaktır. Hususi teşebbüslerin bu sahada ve millî sermaye terakümüne istinat etmek suretile faal bir duruma geçebilecekleri tahmin olunamaz. Çünki bilhassa uzun vâdeli envestismanları icap ettiren dağ sanayii tesisleri için gerekli sermayeyi, yabancı menabie dayanmadan dahili sermaye piyasasının karşılaması varit olmasa gerektir.

Binaenaleyh esas mevzuları itibarile Türkiye'de dağ sanayii meselesini haddizatında ve tamamen bir Devlet teşebbüsü sahası saymak yerinde olur.

3) Diğer Devlet Sanayii:

İktisat Bakanlığı etrafında toplanan transformasyon ve dağ sanayii teşkilâtından başka diğer Bakanlıklarla hususi muhasebeler ve belediyeler elinde bulunan bir kısım sınai teşebbüsler vardır ki bunların en mühim kısmını diğer Vekâletlerin elinde toplanan sanayi teşkil eder. Bu sanayiin durumuna ve istihsal sahaları itibarile dağılışına umumi bir göz gezdirmek bu bahiste ele alınan Devlet sanayiinin umumi tablosunu tamamlamak bakımından faydalı olacaktır:

a) ***Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti emrinde toplanan sanayii***: Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı bilhassa imhisarlar maddeleri imâl edici sanayiin bazı iş sahaları itibarile tamamını (meselâ sigara ve tütün sanayiini) bazı sanayi sahaları itibarile de bir kısmını, fakat mühim kısmını (İspirtolu içkiler ve kolonya sanayii) kendi elinde toplanmıştır. Bu sanayiin umumi hacmi ve istihsal sahaları itibarile dağılışı aşağıda gösterilmiştir (1943): (Tablo 17)

TABLO 17

Fabrikalar	*Ünite adedi*	*Bina, arsalar, makinalar (TL)*
Tütün fabrikaları	7	5.466.619
Müskirad fabrikaları	8	6.408.504
Muhtelif fabrikalar	5	685.422
Kibrit fabrikası	1	1.483.947
Tuzlalar	4	1.733.987

d) ***Ziraat Bakanlığının Endüstri Tesisleri***: Ziraat Bakanlığı hemen bütün orman işletmelerini sür'atle kendi elinde toplamakta ve bu suretle dağ sanayii gibi orman sanayii de Türkiye'de devletçi bir karakter almakta bulunmaktadır.

Bundan başka Donatım Kurumu kanunu Ziraat Bakanlığına memlekette zirai faaliyetle ilgili her nevi müessese ve fabrikalar kurmak salâhiyetini vermekte ve bu suretle Ziraat Bakanlığı sür'atle, aynı zamanda mühim bir endüstri Bakanlığı haline gelmek istikametinde yürümektedir.

Zirai kombinalar, ileride ziraatin büyük istihsal âletleri cephesinden teknik iskeletini kendi mihveri etrafında toplayabilecek ve bu suretle memleketin zirai reorganizasyonunda mühim bir manivelâ olabilecektir. Bu ise her şeyden evvel aynı zamanda endüstriyel tesislere dayanması lâzım gelen bir zirai cihazdır. Binaenaleyh Ziraat Bakanlığının, endüstri bakımından müstakbel rolü ve imkânları, onun elinde bulundurduğu endüstrinin bugünkü hacmine ve durumuna nazaran çok geniş olmak icap edecektir. Maamafih bu mevzua ileride ayrıca temas edileceği için burada sadece Ziraat Bakanlığı elinde toplanan sınai teşebbüslerin bugünkü durumunun kaydiyle iktifa olunmuştur.

TABLO 20

Teşebbüslerin nev'i	*Müessese adedi*	*Arsalar ve binalar kıymeti (lira)*	*Makine, alât, edevat kıymeti (lira)*
Devlet Orman İşletmeleri	7	588.587	388.687
Fabrikalar	6	1.594.402	785.710

Buraya kadar verilen materyalin umumi telhisi, Türkiye'de Devlet emrinde ve idaresinde bulunan ve endüstriyel teşebbüs mahiyetini taşıyan müesseselerin durumunu, daha doğrusu Devlet sanayiinin umumi hacmini ve ehemmiyetini tebarüz ettirebilecektir. Bu itibarla bu malumat ayrı bir tablo halinde toplanmış ve bu raporun sonuna eklenmiştir. (Tablo 21)

TABLO 21
Devlet Sanayiinin Umumi Hacmi (1943)

Bakanlıklar veya merciler	*Müstahsel gruplar*	*Ünite adedi*	*Sermaye*	*Sabit kıymetler yekûnu (lira)*
İktisat Bakanlığı: Transformasyon Sanayii	Deri	1	3.500.000	2.002.406
	Kâğıt ve selüloz	4	20.000.000	14.680.545
	İplik ve dokuma	10	38.000.000	32.787.837
	Demir ve çelik	1	36.000.000	35.270.684
	Çimento	1	7.000.000	5.336.940
	Keramik	1	106.824	148.094
				90.226.506
Dağ Sanayii	Kömür	1	6.000.000	30.889.187
	Krom	1	350.000	1.044.572
	Bakır (Kuvarshan)	1	400.000	427.128
	Bakır (Ergani)	1	4.500.000	9.169.026
	Bakır (Murgul)	1	–	1.764.848
	Demir	1	300.000	3.069.910
	Linyit	1	500.000	8.341.650
	Kükürt	1	300.000	494.157
	Bolkardağ Tesis Grubu	1	–	968.322
				56.168.800
Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı	Tütün	7	–	5.466.619
	Müskirad	8	–	6.408.504
	Muhtelif	5	–	685.422
	Kibrit	1	–	1.483.947
	Tuz	4	–	1.733.987
				15.778.479

Bu tablonun tetkikinden de anlaşılacağı gibi, Türkiye'de Devlet sanayi sermayesi, Türkiye'nin bugünkü sanayi hacminde yalnız ehemmiyetli bir sıklet teşkil etmekle kalmamakta, bilhassa yattığı branşlar itibarile memleketin temel sanayii (dağ sanayii, orman sanayii, demir sanayii gibi) hemen tamamen Devlet elinde bulunmaktadır. Bu ise sanayiin harp sonu mevzularile karşılaşması bahsinde, sanayiin bünyevi mukavemet ve elâstikiyeti bakımından müsbet bir unsur teşkil etmekte ve bütün bu sanayiin "teşkilâtlandırılmış" olmak vasfı bu müsbet unsuru ayrıca teyit eylemektedir.

Ancak bu cihet, daha ziyade müstakbel tedbirler ve inkişaf imkânları bakımından sadece bir "hareket noktası" olmak itibarile haizi ehemmiyet olup bu tedbirler ve yeni inkişaf imkânları nizamlanamadığı takdirde sanayi bünyesinde hissolunacak aksi tedbirlerin, bütün devlet bünyesinde menfi inikâslar yapması şüphesiz ki, mümkün ve her zaman varit bulunmaktadır. Bu tedbirler ve yeni inkişaf imkânları mevzuu, bu raporun V'inci bahsinde ayrıca işlenilmeğe çalışılmıştır.

4) Devlet ve Hususi Sektörler de Dahil Olduğu Halde Sanayiimizin İstihsal Durumu:

Yukarıdan beri verilen izahlardan sonra hususi sektörü de ithal etmek suretile sanayiimizin umumi bir istihsal tablosunu yapmak zaruri olsa gerektir. Bu tablo metne ilâve edilmiştir. (Tablo 22)

Bu tablo İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından ve mezkür Umum Müdürlüğün anketlerine göre hazırlanmıştır. Umumi yekünlarda Devlet sanayii dahil olmakla beraber bu sanayi için alınan rakamlar yukarıda verdiğimiz 1943, 1942 rakamları olmayıp, daha eski senelere ait rakamlardır. Binaenaleyh mevzuu daha iyi tebarüz ettirmek bakımından Devlet sanayiinin istihsal durumu 1943 sonuna göre ve '23' numara ile ayrı bir tablo halinde metne ilâve olunmuştur.

Verdiğimiz 22 numaralı tabloya göre 1941'de sınai istihsalât yekünu 502.722.000 liraya varmakta ve bunun 286.277.851 lirasını ziraat mahsulleri işleyen sanayi ve ilgili sınai tesisler teşkil etmektedir. Bu kısma ise bilhassa değirmenler dahil bulunmakta ve bu vaziyet istihsalât hacminin çok kabarık görünüşünde mühim bir âmil olmaktadır. Çünki değirmenler istihsalâtı haddizatında buğdayın kırıcılığından ibaret olup, sadece fiziki bir mahiyet arzetmekte ve bunlar ekseriya kırma ücreti üzerinden çalışmaktadır. Ancak istihsal yekünları kıymet üzerinden hesap olunurken buğdayın kıymeti umumiyesi de ham madde kıymeti olarak hesaba ithal olunmakta ve bu suretle basit değirmencilik ameliyesi, buğday fiyatlarının da artmasına muvazi olarak pek büyük bir istihsal kıymeti ifade eden bir iş haline gelmektedir. Binaenaleyh sanayiimizin umumi istihsal hacmi mütalâa olunurken bu cihetin gözönünde tutulması icap eder.

TABLO 22
Sanayiimizin İstihsal Durumu

Sanayi grupları	*Seneler*	*İşletmeye muktazi mevad kıymeti (lira)*	*İstihsal kıymeti (lira)*
Madencilik, eritmecilik ve ilgili ağır endüstri tesisleri	1938	5.244.593	23.696.903
	1939	5.719.026	29.053.746
	1940	7.283.022	51.679.665
	1941	12.056.520	49.479.857
Ziraat mahsulleri işleyen sanayi ve ilgili sınai tesisleri	1938	3.717.989	158.776.531
	1939	4.216.708	195.219.544
	1940	5.061.595	214.174.086
	1941	6.330.477	286.277.831
Tekstil sanayii ve ilgili tesisler	1938	4.105.408	52.873.125
	1939	4.033.773	68.607.606
	1940	4.879.299	94.782.872
	1941	6.376.698	112.714.154
Ağaç ve selüloz sanayii ve ilgili sınai tesisler	1938	692.486	13.128.433
	1939	698.462	13.067.907
	1940	738.847	14.577.271
	1941	800.197	16.855.773
Metal işleyen sanayi ve ilgili tesisler	1938	598.574	9.317.465
	1939	500.505	9.239.762
	1940	470.975	9.139.877
	1941	347.158	10.038.407
Taş ve toprak sanayii	1938	2.469.123	6.961.882
	1939	2.402.038	6.333.618
	1940	2.363.235	7.046.217
	1941	3.117.334	7.663.182
Kimya sanayii	1938	532.763	7.192.663
	1939	315.314	7.372.874
	1940	454.012	8.848.190
	1941	579.711	12.273.053
Amme hizmetleri müesseseleri	1938	671.334	1.886.474
	1939	834.584	2.391.798
	1940	2.091.843	7.904.725
	1941	1.990.948	7.419.761
Yekûn	1938	17.832.220	273.833.481
	1939	18.720.410	331.286.855
	1940	23.342.828	408.232.903
	1941	31.599.043	502.20.060

TABLO 23
Devlet Sanayiinin İstihsal Durumu (1943)

Bakanlıklar veya Merciler	Müstahsal Gruplar veya Üniteler	Ünite Adedi	İstihsal Miktar Ton	İstihsal Miktar x 000 m.	Kıymet (Lira)
İktisat Bakanlığı: Transformasyon Sanayii	Deri	1	1.089.447 (Çift kundura)	-	11.242.996
	Deri		1.815 (4.054.894 dm^2)		6.832.425
	Kâğıt	1	11.635	-	4.889.863
	Dokuma pamuk ipliği	10	2.212		
	Pamuk dokuma		6.908	52.614	65.229.454
	Yün ipliği		1.971		
	Yünlü Dokuma		2.284	3.112	
	Bakırköy (Dokuma)		1.450	8.265	5.152.530
	Bünyan (Dokuma)		184	271	1.238.646
	Defterdar (Dokuma)		1.700	1.976	12.186.250
	Ereğli (Dokuma)		565	4.289	4.413.341
	Ereğli (İplik)		584	-	1.268.852
	Hereke (Dokuma)		400	865	5.849.492
	Hereke (İplik)		207	-	588.309
	Kayseri (Dokuma)		2.904	20.821	9.786.542
	Kayseri (İplik)		782	-	1.431.583
	Merinos (İplik)		1.623	-	9.614.330
	Nazilli (Dokuma)		1.989	19.239	10.497.906
	Nazilli (İplik)		847	-	1.408.443
	Isparta (İplik)		141	-	597.140
	Gemlik		105	-	1.195.990
	Demir ve Çelik	1		-	7.963.182
	(Kok. tâli mad.)		201.158		
	(Yüksek fırın)		53.332	-	6.602.453
	(Çelikhane)		42.748		6.586.553
	(Boru)		6.188	-	1.785.901
	(Haddehane)		71.150		19.393.487
					42.331.575
	Çimento	1	26.298	-	1.142.686
	Keramik				
	(Kiremit-Adet)	1	14.540	-	108.467
	(Tuğla-Adet)		289.369	-	22.558
					131.025

İktisat Bakanlığı: Dağ sanayii	Kömür (Satılık)	1	2.071.098	-	40.492.000
	Demir (Cevher)	1	91.751	-	1.136.000
	Krom (Reş)	1	60.030		
	Krom (İnce)	1	19.700	-	964.000
	Bakır (Kuvarshan)				
	"Blister"	1	495	-	512
	Bakır (Ergani)				
	"Blister"		7.030	-	
	"Rafine"		2.205		3.722.000
	Linyit (Satılık)	1	419.659	-	5.032.000
	Kükürt "Saf"		2.045		
	"Bağ"	1	1.034		888.000
Gümrük ve İnhisarlar Bak.	Tütün	7	18.389	-	34.793.475
	Müskirad (Litre)	8	28.773.380	-	20.171.853
	Kutu (Adet)	1	1.317.553.920	-	
	Kibrit (Sandık)	1	50.210	-	3.701.939
Ziraat Bakanlığı	Ziraat aletleri	2	-	-	3.395.505
	Müskirad	2	1.105	-	1.110.000
	Kuru meyva	1	88	-	1.085.000
	Kereste (m^3)	7	86.000	-	12.900.000
Nafia Bakanlığı	Elektrik (Kws.)	100	206.409.680	-	

.../..

IV- TÜRK SANAYİİNİN MEMLEKET İHTİYAÇLARINI KARŞILAMASI BAKIMINDAN KİFAYET DERECESİ VE UMUMİ VERİMLİLİK BAKIMINDAN DURUMU

1) Kifayetsizlik sanayiimizin karakteristik hallerinden biridir,

2) Sanayiimizin tesis ve işletme netayici bakımından umumi tenkidi:

a) Tesis şartları ve yerleri bakımından,

b) Teknik normlar ve randımanlar bakımından,

c) Sınai maliyetler bakımından.

IV- TÜRK SANAYİİNİN MEMLEKET İHTİYAÇLARININ KARŞILANMASI BAKIMINDAN KİFAYET DERECESİ VE UMUMİ VERİMLİLİK BAKIMINDAN DURUMU

1) Kifayetsizlik, Sanayiimizin Karakteristik Hallerinden Biridir:

Bundan evvelki bahiste sanayiimizin sermaye hacmi itibariyle durumu ve umumi istihsal vaziyeti verilmiştir. Bu sanayiin karakteristik esaslarından biri "Memleket ihtiyaçlarını karşılama" bakımından kifayetsizliğidir. Bu kifayetsizlik hem sanayiin ileride temas olunacak teknik kusurlarından hem de kapasite eksikliğinden gelmektedir.

Ancak burada bir ciheti daha aydınlatmak icap etmektedir: Millî ihtiyaçların hudut ve çerçevesi nedir?

Üzerinde uzun mütalâalara girişmeden şunu ifade edebiliriz ki; birinci beş yıllık ve ona müteferri sanayi programlarının ruhuna göre sanayi sahasında millî ihtiyaç; o zaman hariçten ithal olunan ve dahilde istihlâk edilebilen sanayi mamullerinin miktarından ibarettir. Binaenaleyh dahili ham maddeleri kıymetlendirmek suretile bu mamulleri dahilde istihsal etmek esası birinci beş yıllık sanayi programının hedefi olarak alınmıştır.

Halbuki bu keyfiyeti bittabi ve ancak "Millî ihtiyacın muvakkat ve yalnız ilk merhaleye ait" bir ifadesi olarak kabul ve telâkki etmenin zarureti aşikârdır. Yoksa bugün millî ihtiyacı bu çerçeve dahilinde mütalâa, artık iptidai bir telâkki olur.

Çünki birinci beş yıllık sanayi programının tanzimi devresinde ele alınan bu ihtiyaç ölçüsü, ancak geri, iptidai ve alım kudreti, mazinin çeşitli tahribatiyle düşürülmüş fakir bir memleketin ölçüsüdür. "Medeni bir Türkiye için" bu ölçü hiç bir suretle kabili tatbik olmasa gerektir.

Burada metne ilâve ettiğimiz 24 numaralı tablo Türkiye'nin Devlet eliyle sanayileşme hareketine girmeden önceki istihlâk durumunu vermek itibariyle dikkate şayandır. Bu tabloda Türkiye'nin 1933'te ve o zamanki nüfusuna göre istihlâk ettiği başlıca maddelerin ithalât ve istihsalât vaziyeti gösterilmiştir.

Bu maddelerden nüfus başına düşen istihlâk rakkamları görülüyor ki ayrıca bir tahlil icap ettirmeyecek kadar azdır.

Memleketimizin ihtiyaç haddi nedir?

Binaenaleyh memleketimizin sınai mamuller bakımından ihtiyaç hacmini hesap ederken bir taraftan da yakın gelecekteki sanayi ihtiyaçlarının az çok tesbiti mevzuubahs olduğuna göre, alınacak ölçülerin, hiç değilse vasati inkişaf derecesindeki bir Avrupa memleketinin harp öncesi medeni seviyesine uygun olmasını asgari bir had saymak uygun olur. Bu itibarla sınai istihsal siyasetimize millî bir "İstihlâk siyaseti"nin temem kılınması lâzım ve zaruridir.

Sanayiin millî ihtiyaçlara kifayeti mevzuunda muhtelif memleketler için muhtelif ölçüler ele alınabilir. Meselâ 1927'den sonra ve Sovyetler Birliği'nin sanayileşmesi işine girişilirken ileri memleketler kastedilerek tutulan hedef şu iki kelimelik propaganda dövizinde hülâsa edilmiştir: "*yetişmek ve geçmek*" kendi kendine yetmiyen ve nüfusu taşan İtalya'nın ise sanayi meseleleri, bittabi bir ihracat mihveri ve "*pazarlar fethi*" etrafında mütalâa edilebilirdi.

Fakat bizim ham madde durumumuza, nüfus vaziyetimize ve hayat standardımızın bugünkü düşük seviyesine göre, sanayiimizin yarınki hacmini mütalâa ederken gayemiz ne "dış pazarlar fethi"dir ne de dış pazarlar için çalışan sanayici memleketlere "yetişmek ve geçmek" gibi müteaddi bir gayedir. Bu gayeyi sadece:

"Devrin teknik imkânlarının vasati seviyesine göre ayarlanmış bir hayat standardını Türk milletine temin etmek ve onun tabii ve içtimai potansiyeline uygun bir 'sanayi kuruluşu'nu sağlamak olabilir. Bu suretle de 'dünyanın medeni gidişine uymak' ve dar bir otarşi mânasına gelmemek şartile kısaca 'kendine yetmek' bu sahada maksadı ifade eden 'reel' bir formül olsa gerektir ve bu formül, izafi ve dinamik bir formüldür. Medeni terakkinin sonu olmadığına göre, milletimizin medeni sâyini fasılasız işletecek ve onu daima yeni hamleler peşinden koşturacak hayatiyetli bir ifadedir."

Bu mevzuda durumu telhis edersek şu neticeleri çıkartabiliriz:

a) Bugüne kadar sanayileşme hareketlerimize rehber olan ihtiyaç haddi, yarınki sanayileşme hareketlerimizde bize yol gösteremiyecek kadar dar ve kifayetsizdir.

b) Sınai istihsalâtta yarının ihtiyaç haddini, iptidai bir halkın düşük alım kabiliyetine göre değil, ihtiyaçları çeşitli ve hayat standardı, hiç değilse medeni memleketler vasatisinin altında olmıyan veya bu vasatiye yaklaşan bir milletin tabii taleplerine göre hesaplamak lâzımdır.

c) İş bu bakımdan mütalâa olunduğu zaman mevcut sanayiimiz gerek tesis hacmi (kapasitesi) gerek fiili istihsal durumu, gerek sermaye vaziyeti itibarile kifayetsizdir.

d) Bu vaziyet karşısında, devrin teknik imkânlarının vasati seviyesine göre âyarlanmış bir hayat standardını Türk milletine temin edecek ve onun tabii kaynaklarına ve içtimai potansiyeline uygun, yâni dar manâsı ile otar-

şiye kaçmadan kendisine yetecek[4] bir sanayi kuruluşuna gitmek makul bir hedeftir.

Durumun bu şekilde ifadesinden sonra bu neticelere uygun yeni bir sanayileşme hareketinin maddi mevzuları ve sanayiimizin alelumum müstakbele ait inkişaf meseleleri bu raporun "Teknik kısım"ında ele alınmış ve işlenmiştir.

2) Sanayiimizin Tesis ve İşletme Netayici Bakımından Umumi Tenkidi:

Sanayi; millî bünyede teknik ve vertikal bir gelişmedir. Bu gelişme ne kadar derinleşir ve mürekkepleşirse o memleket o kadar sanayileşmiş olur. İptidai bir ziraat memleketinde teknik differansiyasyon basittir. Fiziki kuvveti kâfi olan herkes, mevcut işlerin hemen hepsini yapabilir. Sanayi ise iptidai el sanayiinden ibarettir ki bunda da ihtisasın yeri azdır.

Fakat bir memlekette sanayi inkişaf ettikçe gerek ziraatte ve gerek sanayide bir ihtisaslaşma ve şubelere parçalanma başlar ve ona göre içtimai kadrolar vücut bulur. Bizde birinci beş yıllık ve onu takip eden mütemmim sanayi programlarile istihdaf olunan husus gerek ziraat, gerek sanayide böyle bir gelişmeye vücut vermek keyfiyeti idi. Bundan sonra da sanayi hareketleri şümul peyda ettikçe memlekette iktisadî ve içtimai iş bölümü o nisbette mürekkepleşecektir.

Fakat mesele şudur ki Türkiye'de bu hâdise cihanda sanayiin büyük temerküzler, büyük teknik differansiyasyonlar kaydettiği bir zamanda cereyan etmekte, yâni Türkiye sanayi kervanına geç olarak karışmış bulunmaktadır. Bunun neticesi olarak da sanayiimiz memleketin geçirdiği uzun ve iptidai gerilik devrinin menfi damgalarını taşımaktadır.

Yâni sanayiimiz genç olmaktan ziyade eksiklidir. Fazla olarak cihanda sınai terakki temposunun en fazla sür'at kesbettiği bir zamanda bulunuşumuz, buna mukabil ise devrin memleketimiz için doğurduğu müşküller, bu sür'atli tempoya ayak uydurmak imkânını güçleştirdikten başka aradaki farkı ve fasılayı bilâkis artırmak istidadını göstermektedir. Bu itibarla sanayide yalnız ihtiyaca nazaran hacim itibarile değil, dünya ölçülerine nazaran norm, kalite ve maliyet itibarile de gittikçe ehemmiyet kesbeden eksikliklerle karşılaşmamız mümkündür. Vakıa bu keyfiyet, dünya sanayiinin memleketimiz sanayiiyle mukayesesi, mukayese şartlarının eksikliği ve bu mukayeseye yarayıcı malumatın kifayetsizliği itibarile güçtür. Maamafih derin kemmiyet karşılaşmalarına girmeden de durumun ve tandansın ana kriteryumlar bakımından kısaca ifadesi mümkündür.

a) **Tesis şartları (ve yerleri) bakımından:** Türkiye'nin evvelce içinde yaşadığı uzun ve gayri millî yarı müstemlekelik devri; beynelmilel ticaret sermayesinin ticari ve siyasi menfaatlerinin icabı olarak, ticareti ve dolayısiyle iyi kötü mevcut

4 Bazı gıda sanayii ile zirai sanatlar gibi bünyesi itibarile ihracata elverişli sanayi şubeleri haricinde ihracatı, yani dış pazarlar fethini sanayiimiz için hedef tutmamak esas olacaktır.

sanayii büyük limanlarda toplanmıştır. Bu devrede Şanghay, Hongkong, Singapur gibi İstanbul ve İzmir'de arkalarında tam manâsı ile zirai birer hinterlandı olan kozmopolit liman şehirleri oldular. Hinterlandlarından bu şehirlere zirai ihraç malları akıyor ve bu limanlardan dahile ucuz ve kontrolsüz ithal olunan fabrikasyon malları gönderiliyor, Şanghay, Hongkong ve Singapur'da olduğu gibi İstanbul ve İzmir'de de bu muameleye yabancılar, ekalliyetler veya tatlı su frenkleri tavassut ediyordu. İktisadi tâbiriyle "kompradorluk" bu zümrelerin temsil ettiği ticaretin vasfı idi.

Cumhuriyet, sanayii tesis ederken, evvelâ bu akışa mâni oldu. Bir taraftan liman şehirlerimiz kozmopolit vasıflarından mümkün mertebe tecerrüt etmek, diğer taraftan dahilde sanayi merkezleri vücut bularak dahilden limanlara doğru sınai mamul sevkiyatiyle karşılaşmak vaziyeti tahassül etti.

Bu suretle sanayi sahalarının vücut buluşunda "gayri millî ticaret görüşleri" yerine "millî iktisadî görüşleri" kaim oldu. Demiryolu siyasetinde olduğu gibi sanayi siyasetinde de sadece ticari gayeler ve kâr endişeleri değil, ekserisi müstakbele şamil millî menfaatler ön plânda nazarı itibara alındı. Fakat bu hal sanayii yurdun, geri, münakale vasıtaları kıt ve münakalâtı pahalı, kalifiye işçi kaynaklarından uzak hücra bucaklarına yaymak suretile millî inkişafın ve iktisadî bütünlüğün şartlarını hazırlamış ve Millî Müdafaa endişeleri bakımından uygun düşmüş ise de, kalifiye işçi kıtlığı ve binaenaleyh randıman düşüklüğü, nakliye pahalılığı, idari masrafların fazlalığı ve içtimai masrafların yüksekliği dolayısiyle de tesislerin pahalı kurulmasında ve maliyetlerin yükselmesinde müessir olmuştur.

Bunu meselâ bir sanayi şubesinde mütalâa mümkündür.

Cumhuriyet'ten evvel pamuklu dokuma sanayiinin merkezi İstanbul, İzmir'di. Mamuller buradan ithalât mallarile beraber dahile akardı. Şimdi pamuklu kombinaları Malatya, Kayseri, Ereğli ve Nazilli gibi dahili merkezlerde kurulmuştur.

Bu kombinalardan birini alalım:

Malatya'nın mahrukat menbaına mesafesi 1.200 kilometredir. Ham maddesini ise 493 kilometre mesafedeki Çukurova'dan alır. Mamullerinin ekserisini de 1.931 kilometrede Istanbul, 854 kilometrede Ankara, 1.425 kilometrede İzmir havalisine gönderir. Malatya bir kalifiye işçi merkezi olmadığı gibi, burada büyük bir kombinayı daimi kadro ile besliyecek büyük mikyasta daimi müstahdemin evlerine, işçi kartiyesine ve bir sıra içtimai tesislere lüzum vardır. Diğer kombinalar için de vaziyet aynıdır. Bu kombinaları meselâ İtalya veya Çekoslovakya'dan muadili olanlar ise bu masrafların ve gayri müsait şartların hepsinden âzadedir. Fakat ne çare ki sanayii memleket dahiline yaymak suretile iktisadî bir bütünlüğe ve içtimai bir differansiyasyona vücut vermek ve aynı zamanda Millî Müdafaa endişelerine uygun tesisler kurmak ihtiyacı bu vaziyeti zaruri kılmaktadır.

Yine meselâ şeker sanayiinde de vaziyet diğer bir noktadan aynı merkezdedir:

Şeker fabrikalarımız şeker pancarını bazen 300 kilometreyi bulan yerlerden getirir. Orta Avrupa'da bu mesafenin azâmisi 50 kilometre kadardır. Fakat topografik durumumuz ve ziraatimizin arzettiği vaha karakteri bu vaziyeti zaruri kılmakta ve bu keyfiyet şeker sanayiinde büyük bir maliyet yükselişine sebep olmaktadır.

Demir ve çelik sanaiimiz kömürünü 190 ve demirini de 1.015 kilometre mesafeden alır. Buna mukabil kara yoliyle 940 kilometre mesafede olan İstanbul'a mamullerinden mühim kısmını sevkeder. Bu da tesis şartlarının maliyete inikâsı olan menfi bir neticesidir.

Yeni kurulacak sanayiin coğrafi dağılışında bu keyfiyet enerji bazlarile münakale şartlarının daha iyi etüd edilmesi ve memlekette sınai ve zirai faaliyetleri daha iyi kombine edecek iktisadî reyonların tesbiti ile daha rasyonel neticelerin alınacağı tabii olmakla beraber tesis yerleri bakımından daha evvel işaret edilen zaruretlerin hükmü az çok yine bâki kalacaktır.

Meselâ mevcuda ilâvesi zaruri görülen ve esas itibarile ithalât derilerini işliyecek olan büyük deri fabrikamız Anadolu'nun merkezi veya ona mücavir bir noktasında yer alacak, demir, makine ve demir konstrüksiyon sanayiimiz, Şimaligarbi veya merkezi Anadolu'da kurulacak, yeni mensucat sanayiimiz keza Anadolu'da kurulacak ve yine Orta Anadolu'da inşaat malzemesi ve kimya sanayii yer alacak ve askeri sanayi ise bittabi yine bu bölgede kalacaktır. Bu durum, nüfus kesafeti ve münakale vasıtaları bugünküne nazaran çok yüksek seviyelere çıkıncaya ve Anadolu'da dahili Pazar kendi sanayiini az çok kendisi besleyinceye kadar tabii olarak devam edecektir. Bunu sanayiimizin, tesis yerleri bakımından tamamen ticari endişelerle gayri kabili izah fakat millî ve içtimai gelişme ve Pazar bakımından, bütünleşme bakımından kabili izah bir hususiyeti olarak saymak zarureti vardır.

b) Teknik normlar ve randımanlar bakımından: Sanayi organizasyonu (beher ünite istihsale isabet eden tesis bedeli), morm ve randımanlar ile maliyetler sanayiin verimliliğinde en ehemmiyetli müşirelerdir. Beher üniteye isabet eden tesis bedelleri itibarile ve yabancı memleketlerdeki mümasillerile mukayese edildiği zaman dahilde kurulan sanayiimizin ucuza meydana geldiğini iddia etmeğe bittabi imkân olmıyacaktır. Hatta İstanbul veya limanlarla Anadolu dahilinde vücude getirilen sanayiin tesis bedelleri bakımından durumu da böyledir. Meselâ çimento sanayiimizden alacağımız aşağıdaki misal bunu teyit eder:

	Beher tona isabet eden tesis masrafı (lira)
Kartal	18,20
Zeytinburnu	25,26
Ankara	33,35
Sivas	74,82

Sivas fabrikasında sosyal ihtiyaçlara ayrılan tesis hissesini ve bu fabrikanın kısmen fevkalâde şartlar içinde inşa olunduğunu düşünerek beher ton istihsale isabet eden tesis bedellerinde tenziller yapmak dahi netice beher ton istihsale isabet eden İstanbul tesis bedeli vasatisinin (21,50 lira) yine pek çok fevkinde kalır.

Zonguldak Sömikok fabrikasında beher ton istihsale 400 liralık tesis bedeli isabet ettiği halde Almanya'da mümasili tesislere düşen tesis bedeli hissesi 120 lira kadar hesap olunmaktadır.

Gemlik Sungipek fabrikasının beher ton sungipeğe (hatta nazari kapasiteyi almak dahi) isabet eden tesis bedeli 10.000 liradır. Fiili istihsale nisbet edildiği zaman bu miktar 20.000 liraya kadar varır ve mümasili hiç bir fabrika ile mukayese mevzuu teşkil edemez.

Kütahya'da tesisi bir aralık derpiş olunan bir sınai akaryakıt fabrikasında beher ton istihsal ünitesine isabet edecek tesis bedelinin daha ilk hesapta 1.000 liradan aşağı olmıyacağı anlaşılmış ve teşebbüs hiç bir suretle rasyonel telâkki edilmemiştir.

Sanayi organizasyonumuz bakımından bu gayri müsait durumda ilk tesis acemiliklerinin, ihtisas noksanının, amele verimindeki düşüklüğün, nakil teşkilâtsızlığının, kontrol fıkdanının hülâsa yeni sanayi kuruluşuna geçen ve bunu Devlet eliyle acele yapmak zorunda kalan her memleketin geçirmesi tabii olan doğum ağrılarının tesirini tabii saymak zaruridir. Kaldı ki bu harp içinde büyük sanayi memleketlerinde harp öncesine nazaran müşahede olunan büyük teknik differansiyasyon o memleketlerde sanayi tesisini daha kolaylaştırdığı halde bizde mevcut gayri müsait şartlara daha yenilerinin de ilâve olunduğunu görmemek gayri kabildir. Bu gayri müsait şartların en dışında ise ihraç emtiamızın müstakbel cihan piyasasında karşılaşacağı müşküller gelir. Binaenaleyh bu cihetten sanayiimizin organizasyonu bakımından tasvir olunan ve bilhassa amortismanlar tarikiyle maliyetlere müessir olan durumunda yakın bir istikbal için de büyük müsbet tahavvüller beklememek ihtiyatlı bir hareket olur.

Teknik normlar ve randımanlar itibarile de vaziyet bu merkezdedir. Normlar ya malzeme teknolojisi, yahut işletme teknolojisi bakımından tesbit olunur. Randıman, işletmede tesbit olunan normlara (teknik hareket müşirelerine) göre elde edilen iş verimliliğinin derecesidir. Bu normları büyük sanayici memleketler, kendi şartlarına göre tesbit etmekte daha tali memleketler de bunları benimseyerek bazı millî normlar kısmen beynelmilel bir mahiyet almaktadır. Normlar mevcut olmayınca randımanların kat'i mütalâasına imkân olmamakta sanayiimiz ise henüz normlardan mahrum bulunmaktadır. Halen Etibank malzeme teknolojisi, Sümerbank ise yalnız pamuklu ve yünlü sanayiine münhasır olmak üzere işletme teknolojisi (yahut teknoloji ve işletme) bakımından millî normlar tesbit etmektedir. Bu normların tatbikatı yeni olmakla beraber iplik ve dokuma fabrikalarında fiili neticeler normların altındadır. Aşağıdaki rakamlar bu hususta bir fikir verebilir: (İş programile normlar arasındaki inhiraf)

Teknik Randıman

	Program		
	1942 (%)	*1943* (%)	*Normlar* (%)
Pamuk ipliği	73,5	72,6	86,5
Pamuklu dokuma	51,35	61,4	81,5
Strayhgarn ipliği	44,80		65,0
Kamgarn ipliği	70,80		80,0
Yünlü dokuma	55,00		69,0
Sun'i ipek	89,50		91,0

Randıman düşüklüğünün en mühim sebeplerinden birinin: "tekniğe lâyıkiyle sahip olmamak" yâni, iş gücünden, işçinin verimsizliği, ihtisassızlığı, yahut işletmenin iyi tanzim edilmemesi gibi sebeplerle rasyonel istifade edilememek olduğu aşikârdır. Meselâ 1943'te Kayseri Fabrikasında 1.000 iğ başına 5-6 işçi isabet etmesi icap ederken bu iğlere isabet eden işçi sayısı 11,25 olduğu halde gerek iştigal derecesi programın, gerek randıman normların altında kalmıştır.

Ereğli fabrikamızda 4 tezgâha bir işçi ve Malatya'daki jakarlı tezgâhlarda jakarın ehemmiyetine göre 2-4 tezgâha bir işçi normal sayılmaktadır.

Halbuki bu âyar tezgâhlardan Amerika'da bir işçi 32 tezgâh idare eder ve iki yardımcı çırakla bu miktar 64'e kadar çıkabilir. (Japonya'da 16 tezgâha bir işçi)

Usta vaziyetine gelince bizde 16-32 tezgâha bir usta tefrik edilmiştir. Amerika'da 256 tezgâha bir usta için normal sayılmaktadır.

Umumiyetle esasen tesisatın kapasitesinden istifade derecesinin mütalâası da bunu göstermektedir:

Tesisatın Kapasitesinden İstifade Derecesi

	1942 (%)	1943 (%)
Pamuk ipliği	72,8	73,5
Pamuklu dokuma	50,8	50,3
Strayhgarn ipliği	51,3	51,3
Kamgarn ipliği	69,0	62,5
Yünlü dokuma	55,3	56,1
Sun'i ipek	49,3	25,0

Kapasiteden bu istifade derecesinin forse mesai ve fasılasız çalışma devresine ait olduğunu da ayrıca işaret etmek icap eder. Ham maddeden istifade derecesi de tamamen normların altındadır.

İplik ve dokuma sanayiimizde normların tesbit edilmiş olması teknik randımanların takibine imkân vermektedir. Diğer sanayiimizin normlaşmamış olması dolayısiyle bu takibe imkân olmamakla beraber, iplik ve dokuma sanayiimizin

memleketimizde ve bilhassa tanzime mazhar olmuş ve verimli çalışan bir iş şubesi teşkil ettiğini kaydetmek vaziyeti tavzih için kâfidir.

Yurdumuzda enerjiden istifade emsali de düşüktür. Memleket müesses santrallerinin enstale takatı 250.000 K.V. istihsal edilen enerji senede 1.800 saat üzerinden 450.000.000 K.V. ve hamule emsali % 20,5'tir ki bu emsalin normal telâkki edilebilmesi için vasati % 50 olması icap eder.

Kömür istihsalimizde randıman düşüklüğü ise malumdur. Ve sebepleri izahtan müstağnidir. Dahili ve harici randıman vasatisi muhtelif memleketlerde ve Türkiye'de mukayeseli olarak aşağıda gösterilmiştir.

Dahili ve Harici Randıman

	Ton
Almanya	1,710
Belçika	0,795
Fransa	0,858
İngiltere	1,195
Hollanda	1,781
Polonya (Silésie)	2,073
Çekoslovakya	1,458
Amerika (Şimali)	4,080
Zonguldak Ağustos sonu 1944	0,617 (Sömi brüt yani taşlar çıktıktan sonra)

Yukarıda verilen düşük randıman seviyemizin harp yılları içindeki seyri bütün mesaiye ve amele sayısının bir misline yakın artırılmasına rağmen randımanda bariz bir terakki elde edilemediğini de göstermekte ve bu keyfiyet aşağıdaki rakamlardan vazıhan görülmektedir. (Tablo 25)

TABLO 25
Havzada Kömür Randımanlarınırı Seyri

Seneler	*Kazmacı*	*Dahili*	*Umumi*
1940	2.437	682	572
1941	2.332	716	585
1942	2.545	666	573
(10 aylık) 1943	2.765	668	576
(İlk 6 aylık) 1944	2.900	695	618

Hülâsa, kömür istihsali, enerji bazları ve tipik bir sanayi şubesi olmak üzere de pamuklu ve yünlü iplik ve dokuma endüstrisi üzerinde yaptığımız mukayeseler sanayiimizde randıman ve iş verimliliğinin düşük seviyesini göstermekte ve bunda bilvesile daha yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, gerek işçi, gerek mütehassıs kadromuzun "tekniğe sahip olmamak"ları birinci menfi âmili teşkil et-

mektedir. İş yerlerinin cazibesiz oluşu, sıhhat ve çocuk okutma şartlarının noksanı[5] dinlenme ve eğlenme ihtiyaçlarının kifayetsizliği, hülâsa bütün mesaiye rağmen henüz iş merkezlerine hâkim olan abus çehre bu âmile ayrıca inzimam etmekte; köylülüğün ve küçük evsaflığın ataleti işçimizin ve büro temayülü de teknisyen ve mütehassıslarımızın ruhunda henüz hâkim olarak yaşamaktadır. Bu psikolojik faktör, sanayiimizin bir zaafıdır.

c) Sınai maliyetler bakımından: Yukarıdan beri işaret edilegelen menfi faktörlerin sınai maliyetlerde inikâs edeceği tabiidir. Nitekim bu sebepledir ki: i) Sınai maliyetlerimizde amortisman hisseleri yüksek, ii) randımanların düşüklüğü dolayısiyle iş ücretleri payı fazla'dır. Buna sabit kıymetlere, mütedavil sermayelere (tesisatın ve işçinin diğer memleketlere nazaran pahalılığı dolayısiyle) yatırılan fazla sermayeler için ödenen yüksek faizlerin hissesini de katmak icap eder.

Bundan başka yüksek sosyal masraflar sanayiimizin maliyet teşekkülünde spesifik bir fabrikasıdır. Öyle ki bazı bölgelerimizde fabrikayı kurmak, orada aynı zamanda zaruri olarak bir şehir kurmayı icap ettirmekte ve bunun tesis masrafları ile bakım masrafları ve ayrıca sıhhat, iaşe ve spor gibi masrafların hisseleri sınai maliyeti külli kabartmaktadır. Muharrik kuvvet istihsal masraflarının yüksekliği[6] ve ham maddelerin uzaklardan getirilmesinden mütevellit yüksek nakliye ücretleri ile esasen bilhassa sınai ham maddelerimizin pahalılığı keza sınai maliyette menfi tesirler yapmaktadır. Binaenaleyh sanayiimizin sınai maliyetlerin bünye teşekkülü itibarile tipik elemanları:

- Yüksek amortisman hisseleri,
- Yüksek ücret payı,
- Yüksek faizler,
- Yüksek muharrik kuvvet hissesi,
- Yüksek ham madde nakliyesi,
- Yüksek ham madde bedelleri,
- Yüksek içtimai masraflar,

olmak üzere mütalâa edilebilir.

Bu mevzuda hesapsız malzeme verilebilir. Bu arada meselâ Zonguldak kömür havzasında beher gün için her işçi başına vasati günlük 160 kuruş yevmiyeden başka keza 160 kuruşluk bir de içtimai masraf hissesi düştüğünü ve bunun istih-

---

5 1941-1942'de sıtmalı nisbeti (DalakEndeksi) Kayseri Fabrikasında % 60, Ereğli'de % 40 ve Nazilli Fabrikasında % 80'di. Sümer ve Etibank ile Şeker Şirketinin elinde toplanan 27 büyük işletmenin bulunduğu 21 yerden yalnız 8 yerde lise ve yine bu 27 yerden yalnız 13 yerde orta mektep bulunmaktadır.

6 Sanayiin memleket dahiline dağılışı muharrik kuvvet temini, bilhassa kömür tedarikinde mesafe uzaklığı dolayısiyle zaruri yüksek masrafları intaç etmektedir.

sal edilen kömürün beher tonunda işçiliğe muadil bir pay aldığını kaydetmek kâfidir. Fevkalâde şartların iaşe masrafları dolayısiyle bu içtimai yardım faslında kabarıklıklar yaptığı söylenebilir. Fakat normal zamanların avdeti ile de bu iaşe masraflarının yerini içtimai tesis masrafları (amele evleri, köyleri, yollar ve saire) alacak ve hesap bünyesinde nihai neticeler itibarile bir değişiklik olmıyacaktır.

Hülâsa sınai maliyetlerimizin teşekkülünde bir taraftan tarihi, diğer taraftan jeopolitik tesirlerin doğurduğu bir sıra fevkalâde şartlar, bu maliyetlerin teşekkülünde yer alan normal unsurlara inzimam etmekte ve neticede bu maliyetleri münhasıran ticari verimlilik değil, aynı zamanda millî zaruretler bakımından mütalâayı icap ettirmektedir. Bu bakımdan sanayiimizin durumu, uzun bir serbest teraküm devresinde ve liberal şartlar altında vücut bulan ve aynı zamanda dış piyasaların garantili gelirlerile (kolonirantı) beslenen eski sanayici memleketlerden ziyade, sanayiini sür'atle ve dahilde millî sâin teşkilâtlandırılması hesabına korumaya çalışan yeni bazı sanayici memleketlerle bir müşabehet, hatta bir nevi mukadderat birliği arzeder. Bu hususiyet ise sanayiimizin gerek tesis, gerek idare, gerek murakabe ve himaye meselelerinde hususi mevzuatı ve çalışma usullerini istilzam etmekte ve sanayiimizin iktisadî meselelerini tetkik de hususi bir zihniyeti icap ettirmektedir. Yukarıda işaret edilen hususiyetleri idrâk için zaruri olan bu zihniyete kısaca sanayide "Devletçi zihniyet" diyebiliriz.

HARP SONRASINA İNTİKAL DEVRİNİN
GENEL MESELELERİ
-Teknik Kısım-
II

V- HARP SONRASINA İNTİKAL DEVRESİNİN UMUMİ KARAKTERİ
1) Durumun mütalâası
2) Türkiye'nin polikültüre dayanan bir sanayileşme hareketine devamını zaruri kılan şartlar
a) Politik
b) İktisadi ve sosyal
3) Netice

V- HARP SONRASININ İNTİKAL DEVRESİNİN UMUMİ KARAKTERİ

1) Durumun Mütalâası:

Türkiye'nin jeopolitik durumu bu harp sonrasında onu, bütün cihana tesirini yayacak olan iki zıt mübadele sisteminin yahut iki hâkim iktisat nizamının ilti-

sak noktasında bulunduracaktır. Şimalde Sosyalistleştirilmiş iktisadîyat, belki de Sovyetler Birliği'nden başka Şarki Avrupa ve Balkanlar'ı da iktisadî nüfuzu altına almak suretile bütün Avrupa'da hâkim bir sıklet (urazya) olacak, ve Avrupa haricinde ise demokrasilerin iktisat usulleri, bazı mertebe güdümlü olsa dahi bir "süperkapitalizm" safhasında taazzuva çalışacaktır.

Bu sistemlerin bir taraftan kendi strüktürlerini muhafaza etmek, diğer taraftan da kendi aralarında bir iktisadî temas ve mübadele usulü bulmak için uğraştıkları malumdur. Bundan başka bu iki ayrı iktisat sisteminin bilhassa temas ve iltisak sahalarında, tenevvüler ve nüans farkları göstermek kaydiyle bittabi bir takım "ara nizamlar" yer alacak ve öyle sanılır ki meselâ Fransa, bu ara nizamların tipik bir mümessili olacaktır. Türkiye'nin, esas sermayesini daha şimdiden Devlet elinde veya kontrolünde toplamak suretile millîleştirmiş durumda olduğu malumdur. Mali sermaye (Bankacılık) demiryollar ve limanlar, denizyolları, ve bir kısım transformasyon sanayii ile dağ sanayiinde Devletin hâkim bir rolü vardır. İthalât ve ihracat ticaretinde Devletin kendi hesabına muamele hacmi artmak istidadındadır ve ziraatte verimli bir faaliyetin ve ileri tekniğin yer alabilmesi için gerek mevzuat, gerek işletme bakımından Devlet hizmetlerine veya teşkilâtçılık faaliyetlerine (meselâ zirai kooperatifler ve birlikler) daha fazla yer verilmesi zarureti kendini hissettirmiştir. Fakat bununla beraber, Türkiye, iktisadîyatta demokratik ve millî vasfını hem muhafaza eden, hem geliştiren bir memlekettir. Ancak şu da var ki memleketimizin, yukarıda işaret edilen iki ayrı iktisat sahasının temas ve iltisak noktalarındaki memleketlerden biri olmak itibarile iktisadî bakımdan, aynı zamanda birbirlerile iktisadî münasebetlere girişecek olan o iki hâkim nizamın her ikisinin de tesirleri altında kalması bir emri zaruridir. Memleketimizin kitlei asliyesi itibarile demokrasi âlemine kendimizi vermek ve onun sınır memleketlerinden biri olmıya çalışmak ve fakat iktisadîyatımızın gittikçe gelişmesi zaruri Devletçi vasfı itibarile de Şimal memleketlerile bazı müşabih usuller dahilinde işlemek, sanıyoruz ki harp sonrası hayatımızın bir siyaseti olacaktır. Bu, haddizatında çetin durum içinde, bir taraftan, demokrasi âleminin bir zaafı olan müstemleke veya yarı müstemleke durumuna düşmemek, diğer taraftan "millî" tekâmülümüzün seyrini arızaya uğratmamak ve insanlığın ileri bir uzviyeti olmak için yegâne çare, iktisadî bünyemizde "polikültür"e yer vermek ve bunu temin edebilmektir.

2) Türkiye'nin Polikültüre Dayanan Bir Sanayileşme Hareketine Devamını Zaruri Kılan Şartlar:

Monokültür iptidailiğin ve müstemlekenin vasfıdır. Bu vasıf bilhassa demokrasilerin müstemleke usullerinde kendini gösterir. Daha ziyade ihracat için çalışan ve daha ziyade metropollerin beslenmesini istihdaf eden bir ziraatçilik, zirai sanatların, keza metropoller menfaatine inkişaf ettirilmesi (meselâ Cava'da şeker

ve Hindistan'da jüt sanayii gibi), her türlü iktisadî faaliyetlerin yabancı veya hâkim sermayelerin kontrolü altında bulunuşu (meselâ eski Çin'de ve eski Türkiye'de olduğu gibi) istihsal âletleri istihsal eden sanayie yer verilmemesi ve sınai ham maddelerin metropollerde işlenmesi (meselâ pamuk ziraatinin Mısır'da ve fakat pamuk sanayiinin İngiltere'de inkişafına çalışılması gibi) haller monokültüre müstenit iktisadî nizamın farik vasıflarıdır. Bu vasıflar daha çok sayılabilir.

Halbuki polikültür evvelâ ziraatte çeşitliliği istihdaf eder ve bu çeşitlilikte ihracat gayesile beraber, memleketin dahili refahı endişesi ön plânda gelir. Münhasıran ihracatı beslemek maksadile, memleketin hayat ve maişetinde müessir olacak ve memleket toprağının verim imkânları dahilinde bulunan zirai çeşitlere yer verilmesi toprak işini bir toprak köleliği halinden çıkararak, onu kendisine zevkle bağlanılacak bir yaratıcı faaliyet haline kor. Bundan başka çeşitli ziraat çeşitli sanayie imkân vererek ziraatçi memleketi aynı zamanda bir sanayici memleket haline getirir. Çünki toprak ve deniz mahsullerine dayanan bir millî sanayiin sür'atle kendi üst kademelerini de yaratmaması gayri kabildir. Memleketin dokuma ham maddelerini işleyen mensucat veya gıdai mahsullerini kıymetlendiren gıda sanayiinin, bazı iptidai şartlar mevcut olunca (ki bu şartlar Türkiye'de mevcuttur) kendi muhtaç olduğu yardımcı malzemeyi, yedek parçaları, basit tezgâh ve makineleri kendi hudutları dahilinden tedarikinde bir çok faydalar mevcuttur.

Zira bir kısım sanayi vardır ki esasen mahallidir ve bu sanayiden bir memleketin mahrum bırakılışı iktisadî esaretin hakiki ifadesidir. Meselâ yerli menbaların ve mahsullerin kıymetlendirilmesine dayanan harcıâlem istihlâk sanayii böyledir, (gıda, deri, tekstil, bazı inşaat malzemesi sanayii gibi) bu sanayii kurmak memleket için mümkün ve şarttır.

Bir kısım sanayi de tabiatın memleketimize bahşettiği mütemmim imkânlar dolayısiyle millîdir. Toprak, maden ve orman menabiine dayanan kimya sanayii ile yedek parçalar, makine ve harcıâlem istihsal âletleri sanayii böyledir. Bizim bu sanayii de kurmamız keza mümkün ve şarttır ve bu da millî menabiin harcıâlem vasıflar altında kıymetlendirilmesinden başka bir şey değildir.

Fakat öyle sanayi de vardır ki ancak beynelmilel iş taksiminde spesifik mevkii olan ve spesifik imkânlara malik bulunan (sermaye ve diğer menabi bakımından) memleketlerin işidir ve bu sanayi daha ziyade beynelmilel piyasalar için çalışır. Bunun üniteleri filvaki dünyanın her köşesine dağılabilir. Fakat ipuçları daima onu kuran ve idare eden memleketlerin elinde bulunur. Meselâ büyük metalurji ve makina sanayii, açık deniz gemileri sanayii, büyük petrol sanayii, elektromekanik sanayii gibi. Bu sanayiin her memlekette kuruluşuna imkânlar müsait değildir ve bu sanayi hâkim iktisatların mesnedidir. Fakat bunlar esasen millî istiklâlden ziyade cihan hâkimiyetinin vasıtalarıdır. Fakat millî istiklâl için mahalli ve millî mahiyetli sanayiin bir memlekette vücudu ve tesisi şarttır. Bunlardan mahrum bir memleket ancak bir müstemleke veya yarı müstemlekedir. Sadece hazin bir monokültür memleketidir.

Fakat mahalli ve millî mahiyetli sanayiin heyeti umumiyesi polikültür memleketine, monokültür memleketine nazaran, medeni ve üstün bir hüviyet verir. Böyle bir memlekete saygıdeğer bir mevkii olan ileri bir ünite gibi bakmak lâzımdır. Bu memleketin çocukları birer parya veya köle olmak dengesinden kurtulur ve içtimai nizamında millî sâin muhasalasını taksimde tezatlı temerküzlere meydan vermemek suretile insanlık âleminin muvazeneli bir unsuru haline gelebilir.

Hülâsa; polikültür ve sanayi harp sonrasında etrafımızı saran hâkim iktisatlar arasında memleketimizin, pasif bir tâbi haline gelmesini önlemek için baş bağlanacağımız esaslardır. Otarşi değil, fakat polikültür (ki çeşitli mahsullerimizin ve menabiimizin sınai sahalarda kıymetlendirilmesi bu mefhuma dahildir). Yarınki iktisadî hedefimiz olmak icap eder. Eğer bu iktisadî bünyemizi, vatandaşların hayat seviyesini, hiç değilse Orta Avrupa memleketlerinin seviyesine ulaştıracak ve fazla olarak sosyal ihtiyaçlarını da sağlıyacak (ki bu mevzuun işlenmesi ayrı bir tetkikin temeli olmalıdır) usullerle takviye edersek Türkiye sağlam bir iktisadî ve içtimai temele dayanan sıhhatli bir memleket olabilir.

Binaenaleyh Türkiye'nin polikültüre dayanan bir sanayileşme hareketine devam zaruridir. Bu zarureti doğuran ve yukarıdan beri ana hatlarile telhis olunan durumun bir taraftan politik ve diğer taraftan iktisadî ve sosyal şartlarını kısaca şöylece sıralıyabiliriz:

- Politik:
  1) Mahalli ve millî mahiyetli sanayi iktisaden millî bir hüviyet arzedebilmenin ve iktisadî istiklâlin şartıdır. Siyasi istiklâl ise ancak iktisadî istiklâle dayanmaktadır.
  2) Mahalli ve millî mahiyetli ve polikültüre müstenit sanayiden mahrum bir memleket ancak pasif bir müstemleke veya yarı müstemleke olur.

- İktisadi ve sosyal:
  1) Polikültür millî menabiin çeşitli ve etraflı istismarına imkân verir.
  2) Mahalli ve millî mahiyetli bir sanayi sistemi, ziraat sahasındaki polikültür sistemini tamamlar ve bu suretle ziraat ve sanayi memlekette memzuç bir muvazene mesnedi yaratır.
  3) Bu şekilde bir polikültür sistemi, milletin hayat standardını yükseltir.
  4) Memlekette orizontal ve vertikal bir iş taksimi vücude gelir.
  5) İçtimai Differantiation vücut bulur bu ise modern bir millet için asli bir vasıftır.
  6) Bu hal milletin istihlâk ihtiyacını çeşitlendirir ve genişletir.

3) Netice:

Polikültüre müstenit bir sanayileşme hareketi, yahut millî menbaların ve mahsullerin kıymetlendirilmesine dayanan mahalli ve millî mahiyetli sanayiin tesisi, memleketimiz için politik, iktisadî ve sosyal bir zaruret teşkil etmektedir. Beynelmilel mahiyetli spesifik sanayi bu çerçevenin dışında mütalâa edilmek lâzımdır.

Tesisi zaruretine yukarıda işaret edilen mahalli ve millî mahiyetli sanayiin mahiyeti "Türk sanayiinin memleket ihtiyaçlarının karşılanması bakımından kifayet derecesi"nin tetkik olunduğu VI'ncı bahiste işlenecektir.

VI- SANAYİİMİZİN MÜSTAKBELE AİT İNKİŞAF MESELELERİ

Giriş

Cihanın ileri memleketlerile iktisadî bağlılığı, bilhassa harp sonrasında daha ziyade artması icap eden memleketimizin, o memleketlerde tatbik sahası bulan aynı usul ve vasıtaları benimsemesi ve kullanması elzemdir. Bu usul ve vasıtaların farik vasfı da umumi hizmetlerde ve istihsal işlerinde "Makine"nin hâkimiyetidir. Makine ve sür'at; devrin fabrikası ve yarının cihan manzumesi içinde müstakil bir mevcudiyet alabilmenin asli şartıdır.

Filvaki makinelerin sanayie tatbiki 18. asrın son rub'unda İngiltere'de başlıyan ve 19. asır boyunca bütün Avrupa'yı içine alan "Sanayi İnkılâbı"nın bir ne-

ticesidir ve Osmanlı Türkiyesi o zaman bu hareketin dışında kalmanın bedelini, İmparatorluğunu kaybetmek ve dahilde mevcut sanayii çökmek ve neticede geri ve iptidai bir yarı müstemleke olmakla ödemiştir. Bugün de bu makine inkılâbı yeni ve aynı derecede ehemmiyetli bir diğer inkılâp içindedir. Bu da elektriğin harcıâlem bir muharrik kuvvet haline gelişi ve motörün hâkim muharrik kuvvet oluşu ile"sür'at"in hizmetlere ve istihsale damgasını vuruşudur ki, memleketimiz bu yeni hamlenin de ortasında yer almadığı takdirde bundan yeni zararların doğması tabiidir.

Hülâsa; harp sonrasına ait umumi meseleler ve mevzular tetkik olunurken, daha evvelki bahiste mucip sebepleri ayrıca arzolunan, yeni bir sanayileşme hareketini ilk plânda derpiş etmek ve bu hareketi, "makine"yi ve "sür'at"i iktisadî hayatımıza hâkim kılacak diğer tedbirlerle tamamlamak icap eder.

Çünki memleketimizin makinalaşması, yalnız sanayiin tesis şeklinde bir teknik veya münhasıran iktisadî bir hâdise değildir. Kültür inkılâbının sağlam bir esasa dayanması, ziraatin verimliliği, istihsalin artışı, sâinin iktisadîliği, ham maddelerin işlenmesi ve ilk madde ile son mamul arasındaki işçiliğin ve farkın memlekette bırakılması gibi bir sıra sosyal ve ekonomik fütuhatın da bir ifadesidir.

Kısaca şöyle denilebilir ki, makinalaşmış memleketlerin, dünyanın yarınki gidişinde, ileri memleketler arasında yer ve söz sahibi olmasına imkân olmasa gerektir.

1) Yeni Bir Sanayileşme Hareketinin Genel Mevzuları:

Yeni bir sanayileşme hareketinin genel mevzuları; ister hususi, ister resmi sektöre ait olsun, müstakbele ait yeni ve şümullü sanayileşme siyasetimizin muhtevasını teşkil ederler. Ancak bu yeni siyaseti:

a) Memleketimizin sanayileşmesi hareketine mesnet olacak iktisadî esaslar,

b) Sanayileşme hareketimizin tesis mevzuları,

olarak iki maddede ele almakta isabet olacaktır.

Birinci problemin mütalâasında ise her şeyden evvel:

"Sanayide 'program' veya 'plân' mefhumu ile, şimdiye kadar ele alınan 'sanayi program'larının taşıdığı mahiyet"in tayin ve tefriki icap eder.

"Sanayide 'program' veya 'plân' mefhumu" hakkında:

Birinci ve ikinci beş yıllık sanayi programlarımız ile, 4 yıllık muaddel maden programını ve bunların teferruatını, Umumi ve şamil bir sanayi plânından ziyade kısmi ve mevzii sınai faaliyetlere ait bir program saymak icap eder.

Çünki bu programlar; yeni sanayi tesislerinin ham madde bazları, tesis yerleri, iş ve ihtisas kadrosu, bu yeni tesislerin dâvet edeceği sosyal ihtiyaçlar ve mese-

leler bakımından bütün mevzularını işlenmiş bir şekilde ihtiva etmedikten başka yine bu sanayi ünitelerine ait ve etrafiyle işlenmiş bir "envestisman ve finansman" plânına da dayanmamakta ve o zamanın icap ve zaruretlerine uygun notasyonlar dahilinde vücude gelmiş bulunmakta idi. Nitekim bu keyfiyet bunların tahakkuk seyrinde çeşitli suretlerle tesirlerini göstermiştir. Binaenaleyh bunları, müstakbele ait tesis işlerimizi hazırlarken vasfı itibarile sadece bir "program" olarak adlandırmak, mefhumu mütalâa ve târif bakımından yerinde olur.

Sanayi plânına gelince yukarıdaki program târifimizin mefhumu muhalifini alarak, sanayi plânını:

"Kurulacak sanayiin; ham madde bazları, tesis yerleri, iş ve ihtisas kadrosu, sosyal ihtiyaçları ve meseleleri, tesis seyrini tesbit edecek stüasyon esaslarına göre hazırlanmış envestisman ve finansman safhaları" bakımından etrafile işlenmiş bir iş plânı olarak târif etmek yerinde olur. Bu takdirde ise iş yalnız sanayi sahasında kalmayıp;

a) Enerji bazları ve enerji siyaseti,

b) Münakale sistemi ve münakale siyaseti,

c) Sanayiin yurd içinde coğrafi dağılışı ve memleketin iktisadî reyonlaştırılması,

meselelerinin işlenmesini kendiliğinden zaruri kılar. Binaenaleyh hakiki bir sanayi plânını:

"Enerji bazları, münakale sistemi ve iktisadî reyonlaştırma şartlarının kül halinde mütalâasile mevcut ve yeni kurulacak sanayiin yurd içinde coğrafi dağılışını gösterecek ve daha evvel işaret olunan esaslara göre hazırlanmış bir iş plânı şeklinde mütalâa ve târif etmek kabildir.

a) Enerji bazları: Bugünkü anlamlara göre memleketin genel hayatı ve o meyanda iktisadî faaliyeti bakımından "enerji bazları" denince, memleketin coğrafi sahası ve teşkilâtı içinde mevcut olan enerji kaynakları hatıra gelir. Bunları da:

1- Su kuvvetleri,

2- Akaryakıtlar,

3- Sulpyakıtlar:

- Odun,
- Taşkömürü
- Linyitler

olarak sıralamak mümkündür.

Burada mevzuubahs olan enerji bazları, mahalli ihtiyaçlara göre kurulmuş küçük Santraller olmayıp daha ziyade iktisadî veya sınai bir bölgeyi enerji ile besleyen ve memleketin sanayi plânına mesnet ve onun tesbit ve tatbikinde müessir olan "bölge santralleri" olduğuna göre yukarıda mevzuubahs enerji kaynaklarının durumunu o bakımdan mütalâa yerinde olacaktır.

1- *Su kuvvetleri*: Su kuvvetleri bakımından, bugün kesif iktisadî faaliyetlerden ve sınai hareketlerden mahrum, nüfusu az, münakale hatları seyrek olan Kuzey Doğu bölgesi en elverişli durumda bulunmaktadır. Bu bölgede dağlar yüksek, yağan karlar fazla, daimi karları muhafaza eden silsileler mevcut, meyiller dik ve ormanlar kısmen keza mevcuttur. Bu şartlar ise su kuvvetlerinden istifade bahsinde ilk ve ana âmilleri teşkil etmekte ve mevzuubahs bölge bu âmilleri nefsinde toplamış bulunmaktadır. Bu bölge, Doğu Karadeniz sahil bölgesi ile, Doğu Anadolu yüksek yaylasını veyahut kısaca Çoruh, Firad ve Murat sularının dağlık havzalarını ihtiva etmektedir. Bu bölgenin tahminen 2-2,6 milyon kilovatlık bir enerji hazinesini ihtiva ettiği umumi olarak mütalâa olunmaktadır.

Daha Batı'da Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakarya, yâni Karadeniz versanına tâbi büyük akar sularla Marmaraya dökülen daha tali akar sulardan enerji bazı olarak istifade mevzuuna gelince, bu sulardan, meyillerinin azlığı, yaz ve kış aylarının su sarfiyatı arasındaki farkların büyüklüğü dolayısiyle ancak büyük su toplamalarını mümkün kılacak barajlar inşası vaz'i sukutlar ihdası suretiyle istifade imkânları mevcuttur. Binaenaleyh buralarda enerji, gerek tesis masraflarını, gerek sermaye faizleri dolayısiyle daha yüksek maliyetle elde edilebilecektir. Fakat şu var ki bu suların mecraları, memleketin iktisadî temerküz sahalarına yakın bulunmaktadır.

Bu bölgenin kabili istifade takatı "1.0" milyon kilovat etrafında tahmin olunmaktadır. Adalar denizine akan sular için de aynı şartlar mevcuttur ve buradan daha az bir takat elde edilmesi mümkün görülmektedir.

Akdenize akan suların vaziyeti sarfiyat fazlalığı, bu suları besliyen dağların müsait durumu, mevcut meyillerin dikliği dolayısiyle, enerji istihsali bakımından daha elverişli görülmekte ve buralardan 1,5 milyon kilovat etrafında bir enerji istihsali mümkün mütalâa olunmaktadır.

Hülâsa; akar sularımızdan, büyük bölge Santralleri veya bunlara yakın büyük tesisler için 4,5 – 5 milyon kilovat etrafında bir takat istihsali mümkün görülmekte ve ancak bunun için devam edegelen rasatların devamı ve genişletilmesi zaruri mütalâa olunmaktadır.

2- *Akaryakıtlar*: Millî menbalardan akaryakıt temini henüz kabil olmadığına ve bu sahadaki araştırmalara geniş mahiyet vermek imkânları bulunup da bu araştırmalardan müsbet neticeler temini de kabil oluncaya kadar, akaryakıtların, millî bir enerji bazı olarak büyük tesislerde kullanılması bittabi varit değildir.

3- *Sulpyakıtlar*: Bu mevzuda ancak taşkömürü ve linyit üzerinde durulabilmektedir.

Garbi Karadeniz iktisadî bölgesinin enerji şebekesi bittabi kalorik bir baza istinat edecektir.[7]

---

7 Iktisadi bölgeler mevzuu biraz daha aşağıda mütalâa olunmuştur.

Şimali garbi Anadolu bölgesi ile Ankara bölgesinde kalorik baz, idrolik baz ile beraber ve Ege bölgesinde kalorik baz daha hâkim şekilde iktisadî kalkınmada yer alabilecektir.

Çünki Karadeniz bölgesinde taşkömürü ve Şimali garbi Anadolu ile Ege bölgesinde linyit mühim enerji kaynakları olarak yer almış bulunmaktadır.

Bütün bu termik bölge santrallerinin 0,3 – 0,4 milyona varan bir takati temsil etmeleri bugünkü müşahedelere göre mümkün görülmektedir.

Şu halde halen 250.000 kilovat kadar tutan, yâni senevi 400 milyon Kwh. enerji istihsal takatinde bulunan elektrik tesislerimizin ileride 1-1,5 milyon kilovatlık bir takat ile istihsallerini onüç misline kadar çıkarmaya yurdumuzun kaynakları müsait görünmekte ve ancak bu kaynakların coğrafi dağılışı, aşağıda da izah olunacağı şekilde sanayiin dağılışında da bu enerji bazlarına uygun bir reyonlaşmayı zaruri kılmaktadır.

Kaldı ki bugün yeni bir sanayileşme hamlesile de oldukça ileri bir istikbale kadar, sanayiimizin ve bir kısım münakale işlerimizin iktisap edebileceği enerji istihlâk kudretinin henüz ve ancak 2.0 milyon kilovatlık bir tesis takatı etrafında bulunacağını tahmin ettirmektedir, ve şu da var ki, bölge santralleri, bittabi ilk plânda mühim ve esas olmakla beraber, bu sistem daha ziyade kesif sanayii beslemek bakımından elverişli olmak, yurdumuzda sanayi kesafetlerinin teessüsü oldukça uzun zamanı ve diğer bir sıra şartları icap ettirmek bakımından bütün bu bölgeler şebekesi tali ve mahalli santrallerin, bizim şartlarımız bakımından daima ehemmiyetini muhafaza edeceğini, kabul etmek de icap eder.

b) Münakale sistemi ve münakale siyaseti: Sınai bünyenin enerji bazları devran cihazını, fakat münakale sistemi de iskeletini teşkil eder.

Evvelden ana hatları bilinen bir enerji siyaseti gibi, yine evvelden inkişaf istikametleri belli bir münakale siyaseti, hakiki bir sanayi plânının iki asli mesnedidir ve sanayiin yurd içinde coğrafi dağılışı, yahut sınai reyonlaşma, ancak bu iki mesnedin bilinen şartlarına göre tekemmül edebilir.

Türkiye'nin münakale siyasetini, yurdumuzun coğrafi teşekkülü ve jeopolitik şartları tayin etmektedir. Bu şartların birincisi iç Anadolunun, kendini çeviren denizlere (limanlara) bağlanmasını, ikincisi de bu limanların, dünya ticaretinin büyük yollarına (açık denizlere) ve yine dünya ticaretinin serbest merkezlerine bağlanmasını icap ettirmektedir. Eski tarihi yollar ve kara yolları, bu şartlar içinde ancak dahili münakale, bölgelerin istasyonlara ve iskelelere bağlanması bakımından rol oynamaktadır.

Şimal komşumuzun ve bu komşunun iktisadî tesir bölgelerinin, serbest ticarete kapanması veya ancak tahditli bir ticarete açılabilmesi takdirinde, jeopolitik durumumuzda yeniden değişmeler olması, esasen Karadenizin şimal ve şark limanlarile ittisali kesilen Karadeniz limanlarımızın ve İstanbul'un, bu defa şarki ve merkezi Avrupa ile de münasebetleri daralarak Türk ticaretinin büyük ke-

safetinin İzmir ve Akdeniz limanlarına intikali, yâni bu limanların geniş inkişaflar kaydederek dahili münakalenin de ona göre istikametlenmesi mümkündür.

Hülâsa vaziyet böyle olunca,bilhassa ham maddeler tedariki ve işçi temini zaruretlerile, yeni limanlar etrafında yeni sanayi kesafetlerinin doğması da mümkündür.

İç memleketin limanlara ve dolayısiyle dahili merkezlerin de birbirine bağlanması mevzuuna halen ve mevcuda ilâveten:

- Yapılmakta olan
- Yapılması düşünülen
- Tetkik edilmekte olan
- İnşası mutasavver bulunan

demiryolu hatları şeklinde kademeli bir program mevcuttur.

Üzerinde daima bazı tahavvüller yapılmakla beraber bu vaziyeti gösteren bir harita burada metne ilâve edilmiştir. Bu hatların iktisadî ehemmiyette olanları malumdur.

Bunlardan başka bilhassa Devlet yolları tesisini hedef tutan geniş bir şoseler ve köprüler programı da elde bulunmaktadır.

Hava yolları: Memleketimizin bilhassa 18. asrın ikinci nısfından itibaren sür'atleşen iktisadî inhitatında, onun, eski tarihi yolların ehemmiyetlerini kaybetmesile büyük dünya yollarının dışında kalması bittabi büyük âmil olmuştur.

Bugün yeni hava yollarının açılmasile, dünya ülkelerinin mukadderatında yeniden değişiklikler başgöstermek üzeredir ve Türkiye'nin bu yeni ve beynelmilel hava yollarının da dışında kalması ihtimali bir endişe menbaı olmak icap eder. Bu itibarla dünya hava meseleleri mevzuunda faal bir alâka ve geniş görüşlü bir siyaset tesisi iktisadî mukadderatımız için hayati bir mevzudur.

c) İktisadi reyonlaştırma: Ülkeler dahilinde iktisadî reyonlar, bilhassa "tabii şartlar"ın tesiri altında daima olagelmiştir. Modern manâsı ile "iktisadî reyonlaşma"nın karakteristiği, bu reyonlaşmada "teknik şartlar"ın tabii şartlarla memzuç olarak, ülke dahilinde bazı coğrafi bölgeleşmeleri intaç etmesidir. Bu teknik şartlarda ise, bilhassa enerji bazları (elektrik santralleri) ve münakale sistemi (deniz, kara, hava yolları) hâkim rol oynar. Sınai temerküzler ancak bu şartlara göre kurulabilmektedir.

Şu halde sanayi bakımından iktisadî reyonlaştırma, sanayiin yurd içinde enerji menbalarına ve münakale şartlarına uygun coğrafi dağılışı veya coğrafi temerküzü olarak târif edilebilindiği takdirde ise her reyon, elektrik santralleri ve yollar şebekesi etrafında bir iktisadî taazzuv, yahut bir "kombina" teşkil eder ki, bugünkü haliyle memleketimizde böyle kombinalar mevcut değildir.

Bu nevi şebekeleşmenin en tipik misallerini harpten evvelki Almanya ve Sovyetler Birliği ülkeleri vermiş ve bu ülkeler bu şebekeleşmenin geniş mikyasta hem fayda, hem de zararlarını görmüşlerdir.

Almanya'nın enerji alimantasyonu sahalarını harpten evvel ne suretle teşkilâtlandırdığı ve mülkiyeti kime ait olursa olsun muhtelif cereyan şebekeleri arasında ne suretle millî ittisaller tesisine çalıştığı malumdur. Fakat bu sistem bütün tesisatı yeni ve yeni tesisler sahasında da tamamıyla plânlı hareket eden Sovyetler Birliği'nde en geniş tatbik misallerini vermiştir. Meselâ 800.000 kilovatlık bir enerji bazına dayanan (Dinyepersbov) Don-Dinyeper kombinası vasati 500 kilometre nısıf kutrunda bir daire dahilinde toplanan ve daha ziyade madencilik ve madeni eşya sanayi esasına dayanan bir büyük iktisadî temerküzdü. Bunun bir eşi de Ural arkasında ve Ural ardı kombinası ismile taazzuv etmişti ki birinci kombinanın harp içinde elden çıkması ikinci kombinanın faaliyetini duble etmesini her halde zaruri kılmış olacaktır.

Bu büyük kombinalar daha 1921'de bütün Rusya'yı elektrik istihsali bakımından 18 reyona ayıran ve her reyonda tali ve tâbi santraller tasavvur eden ve elektrik isalesi hatlarını eski yolların yerine memleketin yeni iskeleti olarak alan Goelro plânının, yahut büyük elektrifikasyon plânının tatbiki neticesinde tahassül etmiştiler.

Fakat harbin seyri, sanayiin sür'atle kuruluşu, istihsalin temerküzü ve teşkilâtlanması bakımından hayret verici neticeler veren bu kombinalar sisteminin, merkezi santrallerin kolayca tahribi dolayısiyle; büyük sahaların sür'atle felce uğraması misallerini de vermiştir. Binaenaleyh sınai reyonlaşmalar mütalâa olunurken çok büyük santraller yerine ileride küçük santrallerin tercihi veya tali santraller şebekesinin birlikte kurulması cihetine gidilmesini de zaruri kılmaktadır. Bu bakımdan memleketimizin sınai reyonlaşması bahsinde su kuvvetleri ile kömür ve linyit bazlarının aynı derecede ehemmiyetle gözönünde bulundurulmasını mümkün kılan bir sistem üzerinde çalışılması muvafık mütalâa edilmiştir. Bu suretle linyit menbalarımızın yurd içinde geniş bir tevezzu arzetmesi dolayısiyle su ve kömür (taşkömürü ve linyit) menbalarına aynı zamanda dayanan mütevazin bir elektrikleştirme sisteminin iktisadî reyonlaştırma hareketimize mesnet kılınması mümkün olacaktır.

İş bu bakımdan mütalâa edildiği zaman ve ileride tahassül edebilecek iktisadî reyonlar o zaman tetkik olunmak şartiyle halen memleketimizde aşağıdaki sınai reyonların tebellür edebileceği şimdiden sezilmektedir.

- Şimali Garbi Anadolu bölgesi (İktisadi reyonu) (Sakarya-Kütahya hidro kalorik mihveri etrafında) (Kimya ve izabe sanayii, gıda sanayii, toprak ve keramik sanayii, harp sanayii demiryolu işletmesi, Eskişehir ve İzmit tali sanayi merkezleri ve kısmen İstanbul. Orman ve toprak sanayii, silolar ve değirmenler sahası)
- Ankara bölgesi: Sakarya idrolik ve tali kalorik santraller mihveri etrafında: (Harp sanayii, makine sanayii, çelik sanayii, toprak sanayii, gıda değirmenler, silolar) vagon-lokomotif nakil vasıtaları.

- Garbi Karadeniz bölgesi (Zonguldak-Karabük kalorik mihverleri etrafında) (Demir-Çelik fabrikaları, kimya sanayii, toprak 'şamot' ve kereste sanayii).
- Ege bölgesi (Garbi Anadolu linyit bazı etrafında) [Mensucat (yün, pamuk), nebati yağlar ve gıda-müskirad, sınai ham maddeler (deri, palamut, tütün, ağaç, saban sanayii, toprak sanayii].
- Çukurova bölgesi (Çukurova idrolik mihveri etrafında) (Pamuk ve pamuklu mensucat, nebati yağlar, şeker ve gıda, toprak ve ağaç sanayii, demiryolu işletmeleri).
- Şarki Anadolu bölgesi (etüd mevzuudur) (Maden işletmeleri ve madenleri asilleştirme cihazları. Mensucat, gıda sanayii).
- Merkezi Anadolu bölgesi (Karaman idrolik ve Konya kalorik mihveri etrafında) (Mensucat, değirmen ve silolar, harp sanayii, bakır, kurşun, çinko, alüminyum).
- İstanbul tali bölgesi (İstanbul havalisi) (aslı kalorik muhtelit cereyan sistemi) (Madeni eşya ve gemi inşaatı sanayii, kâğıt, karton, gıda, toprak, mensucat, kimya, cam ve seramik ve ağaç işleme sanayii).
- Marmara tali bölgesi (Bursa, Karacabey Ovası ve Balıkesir havalisi) (İpek, şeker, yünlü, gıda sanayii, maden işletmeleri ve kimya sanayii).
- Kızılırmak bölgesi (Kayseri-Sivas hidro kalorik mihveri etrafında) (Demiryolu malzemesi ve çimento ve toprak sanayii, değirmen, silolar, mensucat).
- Tali ve mahalli tesisler sahası (memleketin diğer aksamı) (Meselâ Erzurum bölgesi).

Bu tasnif halen bir ipotez mahiyetinde olmakla beraber, müstakbel çalışmalar için de bir hareket noktası sayılabilir ve tasnifin esasında daha evvel işlenen enerji bazları ve münakale sistemi yatar.

Bu sistemin esasında memleketin kömür ve su kuvvetlerini aynı ehemmiyetle tetkik etmek ve bunlardan enerji menbaı olarak istifade etmek, küçük ve orta kudrette santrallere seyyanen yer vermek, tesisleri ve sanayi ünitelerini dar şehirler çenberi içinde toplamaktan ziyade, bölge içinde dağıtmıya çalışmak, kesif ve girift amele merkezleri yerine, mütevazin kesafette cazip iş merkezleri yaratmak, kültür hayatını memleketin hücra noktalarına kadar götürmek endişeleri daima esas tutulmalıdır.

2) Yeni Sanayi Planının Tesis Konuları:

Sanayiimizin ham madde ihtiyaçları, işçi temini, sosyal meseleler ve gümrük himaye davaları gibi ileride ayrıca temas edeceğimiz esasları mevzuları şimdilik bir tarafa bırakırsak, sanayiimizin kuruluş unsurlarını başlıca iki kategoride mütalâa mümkündür.

A- Tamamlayıcı sınai tesisler
B- Yeni tesisler

A- *Tamamlayıcı sınai tesisler*: Bugünkü sanayi branşlarında esasen üniteleri temin edilmiş olmakla beraber kapasite bakımından memleket ihtiyaçlarını karşılamada kifayetsiz sayılan sanayii tamamlıyacak yeni ilâveler "tamamlayıcı sınai tesisler" olarak zikrolunabilir. Mevcut sınai müesseselerin dahili ıslâhı, eski makinelerin yenilerile tebdili, hülâsa mevcut ünitenin rantabilitesini artıracak ve ona yeni tempolara intibak etmek imkânını verecek teknik ıslâhat ve ilâveler bu kategoriye girer.

İş bu bakımdan mütalâa edildiği zaman mevcut sınai tesislerin ister hususi ister resmi sektöre dahil olsun teknik bir revizyona tâbi tutulması zarureti ile karşılaşırız. Binaenaleyh "mevcudun teknik revizyonu" sanayiimizin müstakbele ait inkişaf meselelerinin başında gelen bir mevzudur.

Bu revizyon:

- Mevcut fabrika ve tesisatın tesis yeri
- Makine ve tesisatta yapılacak tebdiller
- Makine ve tesisatta yapılacak ilâveler
- İşletmenin rasyonelleştirilmesi
- İmalât programında (çeşitlerde) tâdil ve ilâveler
- Sermayede yapılacak tâdil ve ilâveler

Üzerinde cereyan etmeli ve neticeler, ister hususi, ister resmi sektöre ait olsun sanayiin harp sonu meselelerinde bu bakımdan toplu bir vukuf edinilmesi ve icabında bu iki sektör arasında tezat ve tedahülleri önleyici tedbirlerin alınması için hükümet elinde toplanmalıdır. Bu revizyonun gerek icrasında, gerek neticelerin toplanmasında sistem vahdetini temin için revizyon esaslarının Hükümetçe tesbiti ve bunun bir umumi anket mevzuu kılınması mümkündür.

Ancak böyle bir revizyon hareketinden sonradır ki sanayiimizin müstakbele ait tamamlayıcı tesisleri üzerinde ihtiyaç hissedilen makine ve tesisatın miktar ve kıymeti, bu yeni tesisatın sanayiimize ilâve edeceği kudret ve bu mevzuda Hükümetçe yapılacak ikaz ve müdahaleler üzerinde bir fikir edinilebilir.

Bu revizyon işinin bu neticeyi tam temin edebilecek bir şekilde cereyanı için:

- Revizyon anketini hazırlama
- Revizyonu takip ve kontrol
- Neticeleri derleme ve bir umumi rapora raptetmek

Vazifesinin İktisat Bakanlığınca, fakat ayrı bir ihtisas komisyonu tarafından yapılması ve bu komisyonda vazife alacak mütehassısların bu işin devamı müddetince, esas vazifelerinden ayrılmaları zaruri mütalâa edilmiştir.

B- *Yeni tesisler*. Yeni tesisler memleket ihtiyacını karşılama bakımından sanayiimizin kifayet vasfını artıracak veya temin edecek ve yeniden kurulacak üniteleri ihtiva edecektir. Binaenaleyh bunlar ister hususi, ister resmi sektöre ait olsun müstakbele ait yeni ve şümullü sanayi programımızın muhtevasını teşkil eder.

Yeni sanayi branşları: Bu mevzuda bilhassa ve hatta münhasıran, memleketin iktisadî varlığının "bünyevi", "organik" bir mahiyet arzeden esas sanayi branşları ile, o branşlar dahilinde hakiki manâsı ile "fabrika" mahiyeti arzeden işletme ve üniteleri tetkik mevzuu kılmak, yapılması istenecek işlerin vuzuha raptı, kuruluş işinin programlaştırılması ve plânlaştırılması bakımından mühim bir hareket noktasıdır.

İş bu bakımdan mütalâa edildiği zaman, esas sanayi branşlarını sıralamakta memleketin bünyevi icap ve imkânlarına uymak yerinde olur. Memleketimiz kendi ihtiyaç ve şartlarına uygun bir inkişaf seyri takip edebildiği takdirde "ziraatçi-sanayici" bir memleket olmak vasfını daima muhafaza edecektir. İç pazarın emniyeti ve tamamlığı bu vasfın muhafazasını âmirdir. Ziraat ve sanayi sahasında iktisadî iş taksimi ve gerek ziraatin, gerekse sanayiin kendileri dahilinde yeni ihtisas sahalarına ayrılışı, ziraatin sanayi ve sanayiin ziraat lehine terakkisini mümkün kılacak ve bunları birbirine "pazar" yapacaktır.

Binaenaleyh iktisat dilinde "temel veya anahtar sanayi" denilen ve sanayiin temelinde yatan ağır sanayii "istihsal vasıtaları istihsalini temin eden sanayi" daima ehemmiyetle gözönünde tutmakla beraber "ziraat sanatlarını" yeni sanayi branşlarını mütalâa ederken en başta saymak memleketimizin bünyevi şartlarına uygun bir hareket olur.

a) Zirai sanatlar ve gıda sanayii: (Sanayiimizde bir ihracat kolu) Yakınımızda bir memleket, bazı zirai sanatları dış Pazar için de inkişaf ettirmek suretile ziraatini emin bir mesnet üzerinde geliştirmek hususunda bize de bazı bakımlardan misal olabilecek bir muvaffakiyet göstermiştir. Bu memleket Filistin'dir.

Memleketimizin ise zirai sanatların (ki deniz mahsulleri sanayiini de bu arada zikretmek ve memzucen almak lâzımdır) tesis sahasındaki imkânları gerek yakın gerek uzak komşu memleketlerle kıyas kabul edemiyecek kadar geniştir.

Topraklarımızın genişliği, iklimimizin çeşitliliği, sürüm sahasında dış piyasaların talepleri bu sanayiin âtisi için bir garantidir ve binaenaleyh zirai sanatlar branşı memleketimiz için aynı zamanda bir "ihraç sanayii" olmak ve hususi sermayelere çok geniş bir plasman sahası teşkil etmek itibarile de ön plânda gelen bir faaliyet sahasıdır.

Kara ve deniz av mahsullerile ehli hayvanlar hasılatının ve zirai istihsalâtın pek mühim bir kısmının kıymetlendirilmesi (yahut transformasyonu) üzerindeki sınai faaliyetleri kendi içinde toplayan "zirai sanatlar ve gıda sanayii" üzerinde henüz umumi bir kuruluş plânı vücude getirilmiş değildir. Filvaki ikinci

beş yıllık sanayi plânında mevzu kısmen ele alınmış, fakat bu branşın kül halinde tetkiki ve kül halinde bir faaliyet plânına raptı mümkün olmamıştır. Bunun ise harp sonrası sanayiimizin kuruluş mevzularının tam bir halde ortaya konulabilmesi için bir an evvel yapılması lâzımdır ve bu mevzuda İktisat, İnhisarlar, Ziraat ve Ticaret Bakanlıklarına millî mikyasta bir tetkik ve tanzim vazifesi teveccüh etmektedir.

Zirai sanatlar ve gıda sanayii başlıca şu tali şubeleri ihtiva edecektir.

- Hububat, un ve ekmek sanayii,
- Yemiş ve sebze istihzaratı, yemiş ve sebze kurutması, konservecilik, yemiş ,ve sebze usareciliği ve müskirad sanayii,
- Şeker, alkol, kolonya ve parfümler sanayii,
- Çikolata, şekerleme, kakao ve levazımı sanayii,
- Nebati yağlar, margarin ve sabun sanayii,
- Palamut hülâsası, deri kürk ve kundura sanayii,
- Pamuk temizleme, koton idrofil, vatka, kendir ihzar ve jüt sanayii,
- Tütün ve sigara sanayii,
- Deniz mahsulleri ve balıkyağı sanayii,
- Et sanayii,
- Süt ve müstahsalâtı sanayii.

Diğer mühim sanayi kollarında olduğu gibi, zirai sanayi ve gıda sanayii üzerinde de elde bir programlaştırma faaliyeti bulunmadığından (şeker hariç) bu mevzuun biraz tebellürü için burada ve bu branşlar üzerinde umumi olarak durmakta fayda mülâhaza edilmiştir.

1) Memleketimiz hububat, un ve ekmek kombinalarından mahrumdur. Bu mahrumiyetin iztırabı ise yalnız fevkalâde zamanlarda değil normal zamanlarda da hissolunmakta ve büyük şehirlerde daima bir ekmek meselesi mevcut olmaktadır.

Bu kombinalar i) Hububat ihtiyat ve stok siloları, ii) değirmen, iii) ekmek fabrikası, iv) yem fabrikası olmak üzere ekmek sanayii etrafında merkezleşen bütün faaliyeti kendinde toplamaktadır. Hiç değilse İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük merkezlerde bu kombinalara yer vermek ve memleketin hububat müstahsalı bölgelerinde memleket ihtiyatları için silolar inşasına devam olunmak lâzımdır. Bu kombinalar değirmen artıklarını, melâs, küsbe, ot, saman gibi şeylerle yem haline getirmek ve bilhassa ordu hayvanları ve şehir civarındaki süthaneler hayvanatı için yem briketleri hazırlamak bakımından faydalı olmaktadır, bizde meselâ İstanbul'da hiç bir suretle halledilemiyen ekmek ve süt işleri bu sayede kolayca hal sahasına girebilmesi mümkündür.

2) Yemiş ve sebze isihzaratı, yemiş ve sebze kurutması, konservecilik, yemiş ve sebze usareciliği, müskirad sanayii; "zirai sanatlar ve gıda sanayii" branşının,

aynı zamanda pek büyük bir ihraç mevzuu teşkil edebilecek en mühim kısmıdır. Bu şube, her tarafta sebze ve meyva istihsalini tahrik suretile memleketin zirai simasına büyük bir kesayiş ve rahatlık verebilir.

3) Şeker istihsalimizi, en az 250-260 bin tona çıkarmak ve bu suretle şeker fabrikalarımızın sayısını ona göre artırmak, memlekette şeker istihlâkini hiç olmazsa Balkan memleketleri seviyesine yükseltmek için şarttır. Bu takdirde istihsal olunacak alkol mikdarı, 10 – 12 bin tona çıkmak suretile memlekette aynı zamanda ihracat için çalışacak bir kolonya sanayiine zemin hazırlanmış olur ve ucuz alkol, memlekette bu maddeyi umumi bir sıhhi ihtiyaç maddesi haline getirebilir.

Ancak yukarıda işaret olunan mikdarda şekerin istihsâli, bunu verebilecek ham maddelerin yetiştirilmesine ve bu keyfiyet ise memleketin tabii şartlarının imkân ve kudretine bağlı bulunmaktadır.

Bu ham maddeler şüphe yok ki şeker pancarı ve şeker kamışı olacaktır. Şeker pancarı sahalarında yeni genişlemeler ve dolayısiyle yeni tesisler imkânı o kadar fazla görülmektedir. Ancak yine münakale şebekesinde yapılacak tâdiller neticesinde Marmara bölgesi ile Çivril ve Konya Ovaları mıntakasında yeni birer fabrikayı besleyecek mikdarda pancar temini ve bu suretle Karacabey civarı ile Afyon veya "Çay" merkezinde birer yeni fabrikanın kurulması mümkün görülmekte ve bu suretle mevcut şeker fabrikalarımızın aptinsal kapasitesi 60-65 bin tondan Çivril-Çay kombinezonu ile 80-85 bine ve ileride Bursa-Karacabey Ovasının işe alınmasile de 100-110 bine yükselebilecektir.

Şeker kamışı sahasına gelince, senevi 4-5 bin tonluk hususi teşebbüslerin de iştirak edebileceği bu sahada ilk plânda 50 ve geniş bir istimar ile de 100 bin tonluk bir şeker istihsali mümkün görüldüğüne göre bu sanayiin 200 bin tonu aşan bir istihsal kudreti ile faaliyeti her zaman mümkün görülmektedir. Hatta ileri bir hedef için açıkta kalan kısmın da yine ve bilhassa şeker kamışı sahasında alınacak ileri tedbirlerle kapatılması da yine imkân dahilinde mütalâa olunmaktadır.

4) Çikolata, şekerleme, kakao ve levazımı sanayii bilhassa hususi müteşebbisler için caziptir ve yakın memleketler için keza bir ihraç sanayii şubesi teşkil edebilir.

5) Nebati yağlar sanayiinin başında zeytin, susam ve pamuk yağları gelir. Harpten evvel Yunanistan'ın 110.000 tonu aşan ve İspanya'nın 600.000 tona varan zeytinyağı istihsaline karşı Türkiye'nin zeytinyağı istihsali 40.000 ton hesap olunuyordu. Susam yağı istihsalimiz 10.000 ve pamuk yağı istihsalimiz de 6.000 ton kadardı.

Zeytinyağı sanayiimizi harpten evvelki ve bugünkü durumiyle artık mühim bir ihraç sanayii telâkki etmek mümkün değildir. Binaenaleyh gerek bu şubeyi, gerek ileride temas olunacağı veçhile genişliyecek bir pamuk istihsaline dayanacak munzam pamuk yağı istihsalimizi, gerekse Türkiye'de ihdası mümkün görü-

len yeni nebati yağlar ziraatinin (bilhassa Hintyağı tohumu) vereceği yağ istihsalâlatını aynı zamanda ihracat için çalışan bir sanayi şubesi halinde inkişaf ettirmek mümkündür. Bu suretle yağlı tohumlar ihracı yerine yağ ihraç etmek (bilhassa susam da) her bakımdan daha elverişli olacaktır.

Bunun için ise her şeyden evvel baha biçilmez bir servet kaynağı olabilecek surette yabani zeytin ağaçlarının aşılanması işini bir zirai Devlet plânına mevzu kılmak yerinde olur. Bu takdirde yalnız munzam zeytinyağı ihracından elde edilecek hasılanın, bütün ihracatımızın hacmine yakın veya muadil bir seviyeye erişmesi mümkün telâkki edilebilir.

6) Deri, palamut hülâsası ve kundura sanayii: Halen deri sanayiimiz Anadolu'daki (İzmir, Denizli, Isparta, Yalvaç) mahdut müesseseler hariç, kâmilen İstanbul'da tekâsüf etmiştir. Bu sanayi % 80-85 yabancı ham derilerle çalışır. Yerli sığır derileri hafif ve binaenaleyh kösele imâline hemen umumiyetle elverişsizdir. Bu yüzden deri sanayiimiz ham madde bakımından % 80-85 yabancı ülkelere tâbidir. Bu tabiiyetten kurtulma meselesi, bir hayvanlarımızı ıslâh ve dolayısiyle yem ve bakım mevzuudur ki ileride ve zirai ham maddeler bahsinde buna temas olunacaktır.

7) Pamuk temizleme, koton idrofil, vatka, kendir ihzar ve jüt sanayii bahsinde harp sonrası için en mühim mevzu jüt ziraatinin memleketimizde (bilhassa Antalya havalisinde) yerleşmesi ve bir jüt sanayiinin kurulmasıdır. Harp öncesindeki tetkikler bunun için şartların müsait olduğunu belirtmiştir, bu mevzu ileride ve zirai ham maddeler mevzuunda işlenecektir.

8) Tütün ve sigara sanayiimizi aynı zamanda bir ihraç sanayii haline getirmek lâzımdır. Busuretle tütünlerimizi de ham olarak değil, kısmen sigara veya kıyılmış tütün halinde harice göndermek ve bu suretle işçiliği dahilde bırakmak üzerinde durulması lâzım gelen mühim bir mevzu teşkil etmektedir.

9) Deniz mahsulleri ve balıkyağı sanayii: Deniz mahsulleri sahasındaki faaliyeti genişletme ve teşkilâtlandırma işi çoktan beri bahse mevzu olmuş, bu sahada bazı projeler hazırlanmış, ikinci beş yıllık sanayi programında buna yer verilmiş, fakat her nasılsa iş daima gayri müsait şartlarla karşılaşmış ve kalmıştır. Halen bu mevzuun yeniden İktisat Bakanlığına verilmesi için Münakalât Bakanlığı teşkilât kanununda bir madde değişikliği yapılması mevzuubahistir. Bu suretle bu faaliyet şubesi mes'ul bir merci bulabilecek ve iş şimdiye kadar yapılan hazırlıkların da derlenmesile yeni bir istikamet alabilecektir. Binaenaleyh bu cihetin bir an evvel temini zaruri mütalâa olunmaktadır.

Deniz mahsulleri sanayiinde;

- Kredi kaynağı,
- Balık avlama işleri ve dalyancılık,
- Kurutma ve tuzlama işleri,
- Konserve fabrikaları,

- Balık unu ve artıkları fabrikaları (balık yağı),
- Süngercilik,
- Havyar sanayii,
- Balıkhaneler tesisi.

Bu sanayiin başlıca faaliyet mevzularını teşkil etmekte ve bunlar birbirine bağlı bulunmaktadır. Binaenaleyh deniz mahsulleri işini, tabii meselâ yeraltı servetlerimizi veya orman servetlerimizi kıymetlendirme işleri gibi kül halinde bir "millî faaliyet" mevzuu olarak almak ve yine tabii meselâ yeraltı servetlerimizi kıymetlendiren Etibank, orman servetlerimizi kıymetlendiren "Devlet Orman İşletmeleri" teşekkülü gibi deniz mahsulleri iktisadîyatımızı da 3460 numaralı kanunun şümulü dahilinde çalışacak bir teşekkülde toplamak ve bu arada hususi şahıs ve müteşebbislerin mesaisini de ona göre kolaylaştırmak lâzımdır. Bu suretle memleketimiz de yeni ve çok ehemmiyetli bir teşkilât ile cihazlanabilecektir.

10) Et sanayii: İkinci beş yıllık sanayi programı projesinde et sanayii hususi bir yer işgal eder. Bu mevzuu yeniden bir sanayi programı mevzuu kılmak lâzımdır. Bu program da:

- Bazı bölgelerden canlı hayvan yerine kesilmiş hayvan nakli
- Yakın memleketlere donmuş et ihracı
- Et konserveciliği
- Et tuzlamacılığı (sucuk ve pastırma sanayii)
- Et kombinasına mülhak dericilik ve bağırsakçılık

mevzularını kendi içine almakta ve ehemmiyetli bir iş sahası teşkil etmektedir.

11) Süt ve müstahsalâtı sanayii: Bu sanayii de memlekette gayri mevcut farzetmek ve onu medeni ihtiyaçları ilerlemiş diğer memleketlerde olduğu gibi geniş esaslar üzerinde tesis etmek mümkündür. Binaenaleyh süt ve müstahsalâtı sanayiinin de bu suretle tesisi meselelerini işleyen bir programa ihtiyaç vardır.

Zırai sanatlar ve gıda sanayii bahsinde ve yeni tesisler bakımından mevzuu telhis edersek görürüz ki, bu sanayi kolu, aynı zamanda bir ihraç sanayii teşkil etmek itibarile gerek dahilde istihsali ilânihaye artırmaya imkân vermek, gerek ziraat için çok geniş bir sürüm sahası yaratmak, gerekse hariçten muhtaç olduğumuz maddelerin ve tesisatın tedarikinde bir döviz kaynağı olmak bakımından gelecekte sanayiimizin ayrıca haizi ehemmiyet bir kolunu teşkil eder.

Bu sanayi kolu için girişilecek programlaştırma, yâni program hazırlama faaliyetinin Bakanlıklar arası iş birliğini ve iş taksimini de mümkün kılacak şekilde Ziraat Bakanlığının teşebbüsü altında toplanması faydalı olur.

b) Orman Sanayii: Mühim ormanların ve hemen bütün büyük orman işletmelerinin Devlete intikali, Devleti bu sanayi sahasında geniş bir tanzim, tesis ve işletme vazifesi karşısında bırakmaktadır.

Orman sanayii mahiyeti ve mevzuu bakımından:

- Kimya sanayii
- Kereste sanayii
- Diğer sanayide kullanılan malzeme ve vasıtalar

olmak üzere başlıca üç grupta mütalâa edilmektedir.

– Ağaç taktir, reçine ve tanenli maddeler sanayii orman kimyasının başlıca mevzularını teşkil etmektedir.

Orman taktir sanayiinin tesisi nihai tekemmül safhasında olan kimya sanayii programı ile Ziraat Bakanlığına verilmiştir. Bu sanayiin tesisi, yurdumuzda daha tali diğer bir takım sanayiin de gelişmesine yarayacak odun kömürü istihsalimiz arttıktan başka katran, katran yağları, kalsiyum asetat, metanol gibi maddeler elde edilecektir.

Bundan başka reçine, sıgala yağı tanenli maddeler keza orman kimya sanayiinin istihsal mevzularını teşkil etmektedir.

– Memleketin bugünkü kereste ihtiyacının yarınki iktisadî ve sınai kalkınma devresinde bugünkü ile kıyas kabul etmeyecek kadar artması tabiidir. Bu devrede artan talebi ormanların gelişi güzel istismarı ile karşılamaya çalışmak bittabi ormanların mahviyle neticelenebilir.

Bu itibarla kereste sanayiine bir taraftan ormanların tahribine mâni olmakla beraber diğer taraftan ihtiyacın elverişli şartlarla mümkün olduğu kadar dahilden temini gibi mühim bir vazife teveccüh etmektedir.

Memleket ormanlarının senelik odun istihsal kudreti 1.625.000 metre mikâbı ve bunun mamul olarak ifadesi 722.000 metre mikâbıdır. Kereste sanayiimizin mevzuunu bunu işleyecek fabrikalar tesisi teşkil etmektedir. Halen senelik kabiliyetleri 120.000 metre mikâbı olan 7 kereste fabrikası bulunmakta ve bunun 33 adedine iblâğı plânlaştırılmaktadır. Bunlardan başka kurutma fırınları, kontrplak, ağaç, çivi, parke, fıçı ve ambalaj tahtaları imâl edecek tesisat da meydana getirilecektir.

– Diğer sanayide kullanılacak malzemenin başında maden direği gelmekte ve memleketin yıllık direk ihtiyacı, bugünkü işletmelere göre 300.000 metre mikâbına varmaktadır. Yeni maden tesisleri bu ihtiyacı çok artıracaktır.

Ziraat Bakanlığı bu 300.000 metre mikâbı direk istihsalini iş plânına almış bulunmaktadır.

Bundan başka demiryollarımızda bugünkü şartlara göre yılda 75.000 metre mikâbı olan travers, yılda 25.000 metre mikâbı olan telgraf direği, yılda 150.000 metre mikâbı olan selüloz odunu ihtiyacını da karşılamak işi orman sanayiimize düşmektedir.

Bütün bunlar ise ancak bugünkü şartlara göre ihtiyacın hacmini ifade etmekte olup, yarının kalkınma safhasında bu ihtiyaç rakamlarının bazıları belki bir kaç misli artacak vaziyettedir. O takdirde ise tabiatiyle ithalâta başvurulmak icap edecek, bu takdirde ise orman sanayiimiz cihan piyasalarının fiyatlarile karşılaşacaktır. Çünki yüksek maliyet orman sanayiimizin maalesef diğer sanayie nazaran daha şiddetli bir ârızasıdır.

Bu mevzua sanayiimizin maliyet mevzuları incelenirken ayrıca temas olunacaktır.

c) Mensucat Sanayii: Gıda sanayiinden sonra en büyük harcıâlem istihlâk sahasını teşkil eden iplik ve dokumalar sanayiini başlıca:

1) Pamuk ipliği
2) Yün ipliği ve yünlü dokumalar
3) Keten kendir sanayii (iplik, dokuma ve bükmeler)
4) Jüt sanayii (çuval ve kanaviçe)
5) İpek ipliği ve ipekli dokumalar sanayii

olarak şubelendirmek kabildir.

1) *Pamuk ipliği ve pamuklu dokuma sanayii*: Son yıllarda daimi bir inkişaf arzeden bu sanayie, sanayi programlarında büyük yer verilmiştir. Aşağıdaki rakamlar bu hususta bir fikir verecek mahiyettedir. (Tablo 26)

İstihsalâtın bu artışı, hususi ve resmi pamuklu fabrikalarında aynı yıllarda yapılan tesisat ilâvelerinin ve vücude getirilen yeni tesislerin bir neticesidir. Nitekim aşağıdaki rakamlar pamuklu sanayiinde aynı yıllarda iğ adetlerinin nasıl çoğaldığını ve buna muvazi olarak da pamuk istihlâkinin nasıl arttığını vuzuhla göstermektedir. (Tablo 27)

TABLO 26

Seneler	Pamuk iplikleri İmalât (Ton)	İthalât (Ton)	Yekûn (Ton)	Pamuklu dokumalar İmalât (Ton)	İthalât (Ton)	Yekûn (Ton)	Umumi Yekûn (Ton)
1932	4.000	2.800	6.800	2.700	12.600	15.300	22.100
1933	4.300	2.800	7.100	4.800	12.800	17.600	24.700
1934	6.700	3.500	10.200	5.100	11.100	16.200	26.400
1935	6.700	2.500	9.200	5.600	12.000	17.600	26.800
1936	7.400	3.000	10.400	8.005	10.000	18.005	28.405
1937	7.300	5.700	13.000	8.700	11.700	20.400	33.400
1938	7.500	5.800	13.300	10.200	11.600	21.800	35.000
1939	8.146	3.800	11.945	14.018	8.500	22.518	34.464
1940	9.610	630	10.240	17.730	3.310	21.040	31.280
1941	10.218	790	11.008	16.004	1.898	17.902	28.910
1942	9.221	1.635	10.856	15.131	3.910	19.041	29.897
1943	9.332	2.628	11.960	17.963	5.337	23.300	35.260
Yekûn	90.427	35.583	126.010	125.951	104.755	230.706	356.716

TABLO 27

Pamuklu Sanayiinde İğ Adedinin ve Pamuk İstihlâkinin Artışı

Seneler	İğ adedi	İstihlak olunan pamuk mikdarı
1932	87.832	7.675
1933	99.072	10.503
1934	121.384	13.743
1935	153.904	14.217
1936	154.394	17.864
1937	197.556	19.373
1938	213.200	22.385
1939	238.400	26.905
1940	244.760	31.932
1941	244.760	30.635
1942	244.760	29.526
1943	246.580	31.452

Yukarıdaki iğ adetleri üzerinde 1943 sene sonu vaziyetine göre yapılan son bir ankette memlekette enstale olarak 261.228 ve fiili olarak da 238.369 iğ'in mevcudiyeti tesbit olunmuştur. Binaenaleyh esas itibarile inkişaf temayülünü göstermek maksadile yukarıya konulan rakamlarla son rakamlar arasında mertebe tefavütler olmakla beraber bu tefavüt de umumi temayülü cerheder mahiyette görülmemekte ve enstale iğ adedile fiili iğ adedi arasındaki fark bilhassa harp içinde bir taraftan forse mesaiye rağmen diğer taraftan bakım işlerindeki kifayetsizliğin ve yedek parça noksanının bir neticesi bulunmaktadır.

Ancak yukarıda gösterilen inkişaf seyirlerine rağmen Türkiye'de pamuklu istihlâkinin medeni bir milletin vasati istihlâk seviyesine nisbetle çok geride kaldığını ifade etmek icap eder. Çünki yukarıdaki istihlâk haddine nazaran nüfus başına isabet eden pamuk sarfiyatı 2.00 ve yine nüfus başına isabet eden pamuklu sarfiyatı da 1,70 kilodur.[8] Halbuki ileri veya orta istihlâk kudretindeki diğer bazı memleketlerde vaziyet şudur:

Birleşik Amerika'da nüfus başına	25,4 kilo
Sovyetler Birliği'nde nüfus başına	6,7 kilo
Romanya'da nüfus başına	4,4 kilo
Bulgaristan'da nüfus başına	3,7 kilo

Binaenaleyh pamuklu sanayiimizi yeni tesislerle genişletmek ve halkımızın pamuklu ihtiyaçlarını hiç olmazsa harcıâlem çeşitler üzerinde hatta en az Balkanlar seviyesine yaklaştırmak için daha, çok geniş bir sınai tesis faaliyetine ihtiyaç vardır.

1935'te pamuklu mensucat endüstrimizin şu manzarayı göstermesi düşünülmektedir:

Fabrikalar	*Iğ Adedi*	*Tezgâh Adedi*	*Senelik İstihsal (Ton)*
1) Mevcut devlet fab.	126.042	3.035	9.160
2) Mevcut hususi fab.	135.186	1.740	18.135
3) El tezgâhları (mekanik muadili)	-	5.000	(x)
4) Yeni iplik fab.	95.000	-	10.325
5) Yeni kombinalar	275.000	8.000	30.000
	631.228	17.775	67.620

4 ve 5 numara altında yazılanlar yeniden kurulacaktır. (x) 3 numara altında yazılı el tezgâhlarının istihsali ve Devlet Fabrikalarının piyasa ipliği imalâtı ve ithalâtı içindedir.

1955'te nüfus sayımız 22,5 milyona baliğ olacağından nüfus başına 3 kilogram pamuklu verilebilecektir.

Cem'an 375.000 iğlik iplik fabrikası tahminen 80 milyon liraya, 8.000 tezgâhlık dokuma fabrikaları tahminen 65 milyon liraya ve bu fabrikalara lüzumlu apre fabrikaları tahminen 32 milyon liraya kurulabilir.

Bugün pamuk istihsalimiz 50.000-60.000 ton arasında olduğuna göre kendi pamuklu sanayiimizi besliyecek pamuğu dahilden elde etmek için bu istihsalâtımızı ortalama 90.000 tona iblâğ etmek ve yahut hariçten pamuk ithaline hazırlanmak lâzımdır.

8 % 85 randıman hesabile.

Yeni iplik fabrika ve kombinalarının tesis yerleri:

- Kısmen mevcutların tevsii,
- Adana, Eskişehir, Denizli, Sarayköy ve Erzurum'da birer yeni kombina tesisi.

2) *Yün ipliği ve yünlü mensucat sanayii*: Yünlü istihlâkimiz hazin bir seviye arzeder ve bu sahadaki istihlâk rakamlarına bakarak halkımızın büyük bir ekseriyetinin (bilhassa köylünün) asgari giyinme imkânından mahrum yaşadığını kabul etmek lâzım gelir. Çünki bu istihlâk hacmi şöyle bir seyir takip etmektedir. (Tablo 28)

Yünlü mamullerin bilhassa dış elbiseliği teşkil ettiği ve bu bakımdan beher metre yünlü kumaşın vasati olarak kalın yünlülerinde 280 ve erkek elbiseliklerinde 420 gram olduğu nazarı itibare alınırsa beher nüfusumuza yılda isabet eden mikdarın bir kat kadın veya erkek elbiseliğinin dahi meydana getirilmesine kâfi gelmediği anlaşılır. Kaldı ki bu istihsal mikdarından ordu ihtiyacı (kışlık elbiselik, kaputluk, velense, yün yelek) düşülürse ki normal zamanlarda dahi bu mikdar umumi istihsalin ehemmiyetli bir kısmını alır.

Köylerde dokunan ve yurdumuzun ancak bir kısım bölgelerinde yapılan yerli şayaklar da haizi ehemmiyet bir yekûn arzetmez ve bu suretle köylümüzün kıyafet bakımından henüz kurtulamadığı perişanlık manzarası devam eder gider.

TABLO 28
Yün İpliği ve Yünlü İstihlâkinin Seyri

	Yün ipliği			*Yünlü dokumalar*				
Seneler	*İmalât (ton)*	*İthalât (ton)*	*Yekûn (ton)*	*İmalât (ton)*	*İthalât (ton)*	*Yekûn (ton)*	*Umumi yekûn (ton)*	*Umumi yekûndan (*) beher nüfusa isabet eden kilo*
1932	912	13.4	925,4	589	1.159	1.748	2.675	0.147
1933	1.691	122	1.813	651	1.387	2.038	3.821	0.222
1934	1.217	171	1.388	494	1.810	2.304	3.692	0.205
1935	1.438	225	1.663	402	2.261	2.663	4.326	0.240
1936	1.344	276	1.620	490	2.960	3.450	5.070	0.282
1937	1.799	355	2.154	525	2.719	3.244	5.398	0.300
1938	1.000	995	1.995	708	3.365	4.073	6.068	0.337
1939	707	1.708	2.415	262	4.595	4.857	7.272	0.404
1940	1.068	2.156	3.224	110	5.942	6.052	9.276	0.515
1941	1.539	2.429	3.968	33	4.637	4.670	8.638	0.480
1942	1.526	2.631	4.157	209	5.277	5.486	9.643	0.536
1943	2.281	2.378	4.659	194	5.179	5.373	10.032	0.556

(*) 18 milyon üzerinden.

Binaenaleyh yünlü sanayi sahasında geniş bir tesis vazifesi karşısında bulunuyoruz. Halen hariçten gelen yünlü hacmini de dahilde istihsal için, mevcut 52.255 iğ adedimizi takriben 100.000 iğ ilâvesile 152.255 adedine çıkarmak suretile nüfus başına 1 kilo yünlü temin etmek icap eder.

Nüfus başına bu 1 kiloluk istihlâki ise medeni bir milletin ihtiyacı bakımından normal telâkki edemiyeceğimiz tabiidir. Binaenaleyh 1955 yılında Türk nüfusunu teşkil edecek olan 22.500.000 vatandaşa hiç değilse nüfus başına 2 kiloluk bir istihlâk temin edebilmek için daha geniş bir yünlü sanayiine malik olmak ve bunun için de yeniden müteaddit fabrikalar tesis eylemek lâzımdır.

3) *Kendir sanayii*: Türkiye'nin özel zirai ürünlerinden biri olan kendir başlıca iki istihsal bölgesinde (Garbi Karadeniz'in yaylâ platformu ve Ege'de küçük Menderes havzasında) yetişir ve kısmen dahilde sanayi ham maddesi olarak kullanılır, kısmen de ihraç olunur. Kendirlerimiz zirai bakımından saklarının kalınlığı ve manipülâsyon usullerinin iptidailiği ve soyma usullerinin kabalığı dolayısiyle bilhassa İtalyan kendirlerine nazaran son yıllarda hariç piyasaların geri duruma düşmüşlerdir.

Türkiye'de kesif istihsal merkezleri:
İzmir ve Kastamonu havalisi (Türkiye istihsalinin yarıdan fazlası (1939);

Izmir	1.785 ton	% 25,0
Kastamonu	2.092 ton	% 29,3
Muhtelif	3.262 ton	% 45,7
	7.139 ton	% 100,0

İstihsal:
Tarım istatistiklerine nazaran son senelerin Türkiye istihsali 8-10 bin ton lifdir. Kendir tohumu 2-3 bin tondur.

Seneler	*Ziraat sahası (hektar)*	*Kendir lifi (ton)*	*Kendir tohumu (ton)*
1933	9.753	6.335	2.368
1934		7.866	5.519
1935		5.817	1.278
1936		10.906	2.184
1937		10.065	2.070
1938		7.583	3.200
1939		7.139	2.399

Bu kendirlerin kalite bakımından % 30'u ekstra, % 30'u birinci, % 25'i ikinci, % 15'i üçüncü sınıf olarak tasnif edilmektedir.

Kendir ihracatımız:

Seneler	*Ton*	*TL.*
1931	196	38.000
1932	76	15.000
1933	848	177.000
1934	1.099	240.000
1935	977	264.000
1936	973	300.000
1937	333	116.000
1938	653	216.000
1939	356	182.000

Yukarıdaki ihracat mikdarı içinde keten, jüt, rami dahildir. Fakat kendirden gayri liflerin ihracatı yok veya pek az olduğundan hepsi kendir telâkki edilmiştir. Kendir ihracatımız, istihsalimizin % 10'undan fazla değildir. İhracat ve yerli imalâttan geri kalan kısım dahili piyasada müteferrik ihtiyaçlara sarfedilmektedir.

Memleket içi kendir imalâtı:

El tezgâhlarının senelik istihsali	4.000 Ton
Göksu fabrikasının istihsali	1.000 Ton
	5.000 Ton

Göksu'daki fabrika 2.000 tonluk istihsal yapabilir. Binaenaleyh ilerisi için kendir mevzuunda şu tedbirlerin alınması gerekmektedir:

- Zirai bakımdan kendir saklarını inceltmeğe ve kendir ziraatini ıslaha doğru gitmek, istihsali artırmak,
- Islatma (havuzlama) usullerini ıslah etmek,
- Kendir ihzar (soyma) işlerini düzeltmek,
- Mevcut kendir fabrikasını tam kapasitesiyle çalıştırmak,
- Kastamonu bölgesinde yapılması ele alınan kendir ihzar fabrikalarına muvazi olarak bir veya iki kendir imâl fabrikası vücude getirmek (mecmuu 4.000 tonu işleyecek olan bu iki kendir fabrikasının tesis yerleri üzerinde ileride tabii mütemmim tetkikler yapılacaktır.

Yukarıdaki yeni tesislerden sonra, kendir el sanayiinde dağılmalar olması ve kendir lifi ihracatının durması tabiidir. Ancak bu el sanayiinin çalışma şartları ve iptidai durumu düşünülünce, bu sanayi sahasında karşılaşılması muhtemel inhitatı tabii telâkki etmek zarureti vardır.

4) *Jüt sanayii*: Jüt, yani bir nesc ham maddesidir. Zirai kültürlerimiz arasında henüz yer almamıştır. Fakat jütten mamul maddelerin dahilde önemli bir istihlâk yeri vardır ve ihtiyaç hariçten, jütten mamul eşyanın ithali suretiyle karşılanmaktadır.

Aşağıdaki rakamlar normal zamanlarda bu ithalâtın seyri hakkında bir fikir verebilir.

İthalât:

Sargılık kaba bez ithalâtı: (Bu bezlerin büyük ekseriyeti jütten, tefrik edilemeyen küçük bir kısmı diğer nebati lifli maddelerdendir.)

1933	765.821 Kg.
1934	2.303.783 Kg.
1935	5.613.758 Kg.
1936	7.838.963 Kg.
1937	8.811.123 Kg.
1938	6.452.453 Kg.

Çuval ithalâtı:

1933	3.683.830
1934	2.702.178
1935	2.898.284
1936	2.501.948
1937	3.149.722
1938	2.625.655

Bundan başka dahilde fabrikasyona tahsis edilmek üzere bir kısım jüt ipliği de ithal edilmektedir. Fakat dahilde jütten çuval, kanaviçe, terzi telâsı, yol halısı ve mümasili eşya imalâtı ancak 1938'de 168 tona yükselebilmiştir. Maamafih İstanbul'da jüt ipliği işleyebilecek ve senede 600 ton kapasitesi olan bir fabrika mevcuttur (Şişli'de Güneş Fabrikası).

Harp öncesi durumuna göre genel ihtiyaç şöyledir:

6.500 Ton	Sargılık bez
2.750 Ton	Çuval
250 Ton	Muhtelif imalât
9.500 Ton	

Ancak şu da var ki bilhassa köylerde çuval vazifesini görecek eşyanın mahalli şekillerde yünden imal edilmekte olduğu ve bunun mühim yekûnlara vardı-

ğı da düşünülürse harp öncesi ihtiyacını en az 12.000 ton olarak kabul etmek makul olur. Binaenaleyh memleketimizde tesisi düşünülen jüt sanayiinin mevzuu ambalajlık ve sargılık bez ve çuval ihtiyacını acilen temine yarayacak yeni bir iş şubesinin kuruluşudur. Bunun için her şeyden evvel jütün dahilde istihsali icap eder.

1931'den beri Antalya, Adana, Silifke,Tarsus havalisinin tecrübeler yapılmış ve bilhassa Antalya ovasında genişçe mikdarda bir jüt ziraatine geçilebileceği neticesine varılmıştır. Neticeler Mısır'da yapılan tecrübelere nazaran tohum bakımından eşit elyaf bakımından % 20 nisbetinde düşüktür. Fakat yerli istihsal kalite bakımından ithal edilen cinslere hemen hemen eşittir.

Bu iş için Antalya'nın şarkında Aksu, Serik ve Manavgat mıntakalarında denize muvazi 20-25 kilometre şerit içerisinde tahminen 80.000 dekar ve Antalya'nın garbinde, 60.000 dekar arazi jüt istihsaline tahsis edilebilecektir.

Tecrübelere nazaran bir dekardan 100 kilo lif alınabileceğine göre 14.000 ton lif almak icap ederse de münavebe tatbiki hesaba katılarak en az 6.000-8.000 ton arasında lif elde edilmesi ve bunda da % 70-75 randımanla 4.200-6.000 ton mamul istihsali mümkün görülmektedir. Ancak harp sonunda bir taraftan ihtiyaç artmakla beraber diğer taraftan da jüt ziraatinde çiftçinin ihtiyacı artacağına ve istihsal de az çok genişleyeceğine göre her şeye rağmen ihtiyacın büyük bir kısmının dahilden karşılanması kabil olacaktır.

Ancak bu işin en mühim mevzuu kendirde olduğu gibi havuzlama ve kurutma işlerile soyma usullerinin elverişli şekilde tatbiki ve dokuma sanayiinin bu temel istinad ettirilmesidir. Jüt dokuma sanayii mahallinde ve yahut soyma işi istihsal bölgesinde iyi tanzim olunursa elde edilecek liflerin nakli suretiyle daha münasip diğer bir noktada (meselâ Mersin, İzmir veya İstanbul'da) yapılacak bir veya iki jüt fabrikasile vücut bulacaktır.

Bu fabrikaların beherinin senede 5.000 ton jüt ipliği işleyebilecek takatte kurulması icap edecektir. Buna müteallik tetkikler devam etmektedir.

Bu sanayiin tesisine imkân elverdiği takdirde halen memleket dahilinde bilhassa köylüler tarafından yünden yapılan çuval ve sargılıkların ortadan kalkması ve daha değerli bir madde olan yapağının diğer ihtiyaçlara tahsisi mümkün olacaktır.

5) *İpek sanayii*: Sun'i ipek istihsali müstesna olmak üzere tamamen hususi teşebbüsler elinde çalışan ipek sanayiimizin durumu ve inkişaf imkânları üzerinde genel tetkikler yapılmaktadır. Ancak bu tetkikattan ne gibi neticelere varılacak şekilde henüz sonuçlar alınmadığından bu mevzuun umumi sanayi plânları manzumesi dahilinde birleştirilmesi için daha bir müddet beklemek lâzım gelecektir.

d) Kimya Sanayi: Öz maddelerimizi kıymetlendirme bakımından inorganik ve organik kimya hususi bir mahiyet arzeder. Bu bakımdan yurdumuzda teessüsü mümkün ve gerekli görülen kimya sanayii ünitelerinin neler olabileceği ve bu ünitelerin umumi meseleleri birinci beş yıllık sanayi plânında kısmen bahis mevzuu olmuş süperfosfat ve asit sülfürik fabrikasile (Karabük'de) klor ve sutkostik (İzmit'de) fabrikalarının tesisi bu suretle tahakkuk ettirilmiştir. Karabük'de bu ünitenin tabii istitaleleri olarak meydana getirilen tali tesisler de böyledir. Ancak kimya sanayii sahasında bu tesislerle iktifa olunması kabil olmadığından bu mevzu yeniden ele alınmış ve bir kısım ünitelerin ilk safhada ve diğer bir kısmının da müteakip safhalarda kurulması veya etüd mevzuu kılınması ahiren Bakanlıklar arası bir program projesine dayanılarak İcra Vekilleri Heyetince karar altına alınmış ve ilk plânda tesisi düşünülen ünitelerin Bakanlıkların iştigal mevzularına göre bu Bakanlıklar arasındaki dağılışı tesbit olunmuştur. Bu programın esası şöyledir:

A) İktisat Bakanlığınca tesisi tekarrür eden üniteler:

1) *Azot sanayii*: 6.000 ton asit nitrik, 2.000 ton amonyum nitrat ve 28.000 ton nitroşov istihsal etmek üzere bu ünite Millî Müdafaanın asit nitrik ihtiyacından başka ziraatin nitrat gübresi ihtiyacını geniş mikyasta karşılayacaktır. Ziraatin fosfatlı gübre ihtiyacı da halen kurulmuş olan süperfosfat fabrikasında karşılanmış olacaktır.

2) *Soda sanayii*: Tuzdan veya İzmit'de kalsiyum klorürden senede 20.000 ton soda verecektir.

3) *Kükürt*: Keçiborlu bazının genişletilmesinden başka izabe sanayiinde kükürt gazlarından istifade çareleri de araştırılacaktır.

4) *Karpit*: Senede 10.000 ton istihsal için Sakarya-Kütahya elektrik bazından istifade olunacaktır.

5) Alüminyum, magnezyum ve ferro halitaları sanayii: İlk plânda tetkik mevzuu olarak alınmıştır.

6) Kurşun ve çinko sanayii,

7) Kemik işleme sanayii,

8) Kok sanayii,

9) Organik ana kimya sanayii (kok ve havagazı fabrikalarında),

10)Şeker ve ispirto,

11) Bor tuzları şimdilik 7.000 ton borasit kullanılarak 1.000 ton borik asit, 5.000 ton boraks, 2.000 ton kadar da sodyumperborat imâl olunacaktır.

B) Ziraat Bakanlığı tarafından kurulacak kimya üniteleri:

1) Odun taktiri sanayii
2) Reçine ve neftyağı sanayii

C) Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığınca kurulacak kimya üniteleri:

1) Afyon alkaloitleri sanayii
2) Tütün alkaloitleri sanayii

D) Mercii taayyün etmeyen kimya sanayii:

1) Yağ asitleri, gliserin ve sabun sanayii: Bunlardan başka imkân oldukça ve sırasile İktisat Bakanlığınca ele alınmak üzere sülfürik asit ve olsum, hidroksit asit ve sülfat tuzları, balıkyağı ve diğer balık müstahzaratı, sentetik asetik asit, bitümlü şist, nebati yağ kombinası sanayiinin ele alınması ve sun'i kauçuk için Ziraat Bakanlığınca yapılan araştırmaların ilerletilmesi de tekarrür etmiştir.

Yukarıdan beri temas olunan kimya sanayii üniteleri, memleketin ham maddelerini kıymetlendirmek ve en ziyade ihtiyacımız olan kimyevi maddeleri karşılamak bakımından Devletçe tesisi kademe kademe tahakkuk ettirilmesi icap eden kimya sanayii üniteleri olup, hususi sermayeler tarafından yapılmış ve yapılacak tali tesisler bunlar haricindedir.

Ancak bu arada zikrolunmıyan ve fakat Devlet eliyle meydana getirilmesi şayanı tercih olan diğer mühim bir ünite de, İstanbul ve Beykoz'daki mevcuduna ilâveten Anadolu'nun münasip bir yerinde (Konya, Kayseri, Isparta gibi) kurulması faydalı olacak büyük bir deri ve kundura fabrikasıdır ki, bu fabrika icabında İstanbul fabrikasının vazifelerini de üstüne almak bakımından hassaten şayanı ehemmiyettir. Ancak bu fabrikanın yerli deriden ziyade yabancı derilerle çalışacağını ve çünki yerli deri menabiimizin gerek kemmiyet, gerek keyfiyet bakımından hatta mevcut deri sanayiimizin ihtiyaçlarını da karşılayacak vaziyette olmadığını burada ayrıca kaydetmek icap eder.

e) Toprak sanayii: Harp sonrasında inkişafı zaruri bulunan ve inkişafa mazhar olacak durumda ve imkânlarda olan en mühim sanayi şubelerinden biri de toprak sanayiidir.

Toprak sanayii şubesi aşağıdaki tali toprak sanayii şubelerini ihtiva etmektedir:

I- Seramik sanayii:

a. Kaba Seramik

1. Tuğla ve kiremit sanayii
2. Çanak, çömlek ve saksı sanayii
3. Künk, duvar ve yer klinkerleri (taşları) sanayii
4. Ateşe dayanan malzeme sanayii

b. İnce Seramik

1. Fayans sanayii (ev eşyası, duvar fayansları, sıhhi tesisat vs.)
2. Taş çini=grée cerame (ev eşyası, yer çinileri, klinker, teknik alât ve edevat vs.)
3. Porselen sanayii (ev eşyası, laboratuvar ve teknik alât ve edevat vs.)

II- Cam sanayii

a. Şişe sanayii
b. Düz cam sanayii (pencere, ayna camları vs.)
c. Züccaciye sanayii
d. Optik cam sanayii

III- Emay Sanayii

IV- Harç sanayii

a. Kireç sanayii
b. Alçı sanayii
c. Mağnesiali çimento sanayii
d. Puzzolan çimento sanayii
e. Portland çimento sanayii
f. Curuf çimento sanayii
g. Alüminli çimento sanayii

V- Sun'i taş ve malzeme sanayii

VI- Taş ve toprak istihraç sanayii

Muhtelif cins kil ve kaolinler, kumlar, kuvarzlar, feldspatlar, flusspatlar vs.

Tuğla, kireç, kiremit gibi harcıâlem ve istihlâk haddi bilhassa hudutsuz inkişafa müsait olan sanayi şubelerini de yukarıki listeye ilâve etmek icap eder ki bu şubeler de harp sonrasında bilhassa hususi teşebbüslerle belediyeler için çok geniş ve plasman sahaları teşkil ederler.

Bunlar haricinde ve hassaten Devlet sermayesile tesisi faydalı mülâhaza olunan toprak sanayii üniteleri de mühimdir. Bunlar üzerinde tam ve etrafiyle mülâhaza edilmiş bir umumi program henüz mevcut olmamakla beraber ilk

plânda tesisi gerekli görülen toprak sanayiinin şematik bir durumu aşağıda telhis edilmeğe çalışılmıştır.

Toprak sanayii programına girecek olan ve Devlet elile yeniden tesisi faydalı mülâhaza edilen sanayi şubeleri ve bunların senelik takribi kapasiteleri:

	Senelik Kapasite Takribi/Ton
I- Fibrosiman sanayii:	
(Montable ve demontable ev sanayii)	
(Ham madde vaziyeti tetkik edilmektedir)	5.000.000 m2
II- Çimento sanayii:	
a. Portland çimento sanayii	300.000 m2
b. Curuf çimento sanayii	100.000 m2
c. Aluminli çimento sanayii	30.000 m2
III- Seramik sanayii	
a. Fayans (sofra takımı, duvar çinileri ve sıhhi tesisat)	4.000 m2
b. Taş çini, grée cerame (boru, yer çinileri ve teknik alât ve edevat)	6.000 m2
c. Porselen sanayii (sofra, elektrik eşyası)	700 m2
IV- Ateşe dayanan malzeme sanayii:	
a. Şamot	
b. Silikat (10.000 tonluk bir tesis kuruluş safhasındadır)	20.000 m2
c. Mağnezit	
d. Kromit	
V- Cam sanayii: (x)	
a. Şişe	7.000
b. Düz cam sanayii (pencere camı, ayna camları vs.)	10.000
c. Züccaciye	2.000
d. Optik cam sanayii	?
VI- Harç sanayii:	
Alçı sanayii	3.000
VII- Taş ve toprak istihram sanayii	
Muhtelif cins kıl ve kaolin, kumlar, kuvarslar, feldspat, flusspat, aspest vs. (hususi sanayiinde iştirak sahası)	

(x) Bu harpten evvel memleketimizin muhtelif cins cam eşyasına olan senelik ihtiyacı takriben 15.500.000 kg. idi. Bu mikdarın takriben 6.500.000 kg'ı muhtelif cins şişe ve takriben 6.500.000 kg'ı pencere, ayna, mağaza, otomobil ve mümasili camlar ve takriben 2.500.000 kg'ı da sofra, tuvalet, salon, yazıhane gibi züccaciye ve kristal eşyalar idi. Harpten sonraki memleketimizin ihtiyaçları çok artacağı tabiidir. Yeni işlemeye başlayan pencere camı fabrikasının senelik kapasitesi takriben 2.500.000-3.000.000 kilodur. Maamafih bu fabrika kapasitesinin 2-3 ve hatta 4 misline çıkabilmesi için bugünden gereken tedbirler alınmış bulunmaktadır.

Bu şemaya göre haen mevcut çimento sanayiimiz hacim itibarile bir misli artmakta, evvelce bir aralık tesisi tekarrür etmiş iken bilâhare sarfınazar olunan seramik sanayii tekrar inşa plânına girmekte, 20.000 tonluk şamot-silika sanayii işe girmekte, cam sanayii genişletilmekte, alçı sanayii kurulmakta ve bilhassa yeni ve ehemmiyetli bir mevzu olarak da asbest-çimento (fibrosiman) sanayiinin kurulması ele alınmaktadır.

Bu sonuncu ünitenin hususi bir ehemmiyeti vardır ve bunun umumi programı Bakanlıklar arası bir tetkike mevzu olmuştur. Bu sanayi sayesinde ucuz evler problemi bizde de ele alınmaktadır. Yanmaz, yıkılmaz, soğuğa ve sıcağa karşı gayri nakil ve maddei iptidaiyesinin memleketimizde tedarik olunabileceği tahmin olunan ev ve binaların, bilhassa memleketimizde zelzele sahası olması itibarile arzettiği ehemmiyet malumdur. Bu itibarla bu nevi inşa tarzını ve bu inşa maddesini, gerek geniş içtimai ehemmiyetli inşaat yapmak zorunda olan Hükümet, Belediyeler, İdarei Hususiyeler ve Kızılay teşkilâtı, gerekse Ordu, yapı kooperatifleri ve halk için ön plânda tahakkuku zaruri bir iş mevzuu olarak mütalâa etmek çok yerinde olur.

f) Maden istihraç sanayii (dağ sanayii): Yeraltı servetlerimizin istihracı işi bu mevzua girer. Halen Türkiye çok çeşitli, fakat bir çok cinsler itibarile az zengin bir maden memleketidir. Ancak bu mütalâa bugün için doğru olup yeni ve geniş araştırmaların bizi hangi sonuçlarla karşılaştıracağı bilinemez. Bunun içindir ki Maden Tetkik ve Arama teşkilâtımıza harp sonrası için geniş imkânlara dayanması lâzım gelen ve sadece ilmi endişelerin hâkim olması icap eden büyük vazifeler teveccüh edecektir.

Bugün bilinen malumata göre maden istihracı işlerimizde, yakın istikbalde tahakkuk ettirilmesi düşünülen işlere gelince, bunlar şöyle telhis edilebilir:

Taşkömürü: Memleketimizde taşkömürü ihtiyacının yakın istikbaldeki inkişafı gözönünde tutularak Ereğli Kömürleri havzamız için 1960 senesinde nihayete ermek üzere 15 senede tatbik edilecek bir amenajman programı hazırlanmış bulunmaktadır. Bu programın ikmalinden sonra havzada günde 24.000 ve senede 8.500.000 ton tuvönan kömür istihsal edilebilecektir ki bu mikdar bugünkü istihsalin yuvarlak rakamla 2,5 mislidir. Binaenaleyh 15 senelik hedef kömür istihsalimizi bir misli artırmak olacaktır.

Bu istihsalin tahakkuku için de Kozlu, Karadon ve Asma büyük siyejleri günde 8.000 ton, Kandilli ve Kireçlik siyejleri de günde 2.500 ton istihsal yapacak şekilde teçhiz edileceklerdir. Ayrıca diğer siyejlerde de takviyeler yapılacaktır.

Bunun için de Devlet Demiryolları tesisatının lavvarlara kadar temdidi, Zonguldak'ta teçhizatlı bir kömür limanı vücude getirilmesi lâzım gelecektir.

Kok: Çatalağzı'nda günlük kapasitesi 500 ton kömürün koka tahvili olan tesisat ihdası tetkik olunmaktadır. Bu keyfiyet gerek sanayi ihtiyacı, gerek ev teshin maddesi olarak kok temini bakımından mühimdir ve harp sonrasında bu suretle kok ithalinden vareste kalmamız kabil olacaktır.

Enerji temini için 60 KW'lık Çatalağzı santralinin inşası tamamlanacaktır. Havzada daimi bir işçi kadrosu temini ve bunun için de geniş sosyal tesisler vücude getirilmesi bu programın tabii sonucudur. Bunların başarılmasını mümkün kılacak finansman imkânlarının genişliği, bittabi alelumum sanayi için derpiş olunacak yeni envestismanlar meyanında mütalâa edilmek icap eder.

Linyitler: Tavşanlı ve Soma'dan günde beherinden 2.000 ton linyit istihsalini hedef tutan bir program şeması üzerinde yürünmektedir. Bunu temin edecek teknik ve sosyal tesisat bu program şemasında nazarı itibare alınmaktadır.

Divriği Demir: Senede 400.000-500.000 ton cevher istihsalini hedef tutan bir amenajman programı dahilinde demir mevzuu işlenmektedir.

Şark Kromları: Senede 100.000 tonluk bir istihsali sağlayacak tesisat, nakil tesisatı, yardımcı tesisler ve sosyal kuruluşlar üzerinde durulmaktadır.

Bakır: Kuvarshan'da yeni aramalar yapılmakta Murgul'da senede 12.000 tonluk bir istihsal hedefi dahilinde bu işletmenin harekete geçirilmesine çalışılmakta, senede yine 12.000 tonluk bir istihsal programı dahilinde Ergani tesisatının bir flotasyon tesisatı, bir hava hattı (Çakmak-Maden) ikmâli ele alınmış bulunmaktadır.

Küre'de günde 300 ton bakır piriti verecek bir işletmeyi bu manzumeye ilâve etmek icap eder. Elektrolitik bakır, levha, tel, kablo ve saire istihsali ile uğraşacak yeni bir sanayi kolunun tesisi, bakır mevzuunun mütemmim bir problemidir.

Kükürt: Yeni araştırmalarla zenginleşen Keçiborlu'da, memleket kükürt ihtiyacını karşılamak üzere ve senede 6.000 ton konsantre kükürt istihsalini sağlayacak cihazlar meydana getirilmesi, bu arada flotasyon tesisatı, izabehane, elektrik santrali ve sosyal tesisler yapılması programlaştırılmaktadır.

Balkar-Keban: Yılda 2.000 ton kurşun, 13 ton gümüş, 400 kilo altın istihsalini sağlayacak şekilde bu madenin açılması, Keban'da flotasyon, İskenderun ve Mersin'de izabehane ve icap ederse santral ve ayrıca bu işletmeye muktazi sosyal tesisler ihdası üzerinde çalışılmaktadır.

Antimuan: Turhal'da senede 2.000 tonluk konsantre antimuan istihsali esasına ayanan tesisat vücude getirilecektir.

Bugünkü donelere ve ölçülere dayanan bu maden istihraç programının tahakkuku halinde, harp sonrasının tahmin olunan sınai kalkınmasına muvazi olarak, yeni ihtiyaç hissedilecek taşkömürü ve linyitlerin sağlanması, normal zamanlarda mevcut olan kok ithalâtının bir müddet sona ermesi, kükürt ithalinden vareste kalınması bakır ve kromun daha geniş bir döviz kaynağı olması ve ayrıca memlekette yeni bir bakır tel ve levha sanayiinin kurulması (maliyet ve himaye meseleleri hallolunduğu takdirde) ve ayrıca kurşun ihtiyacının sağlanması kabil olacak ve demir istihsali, demir sanayii programının taleplerini karşılayacak bir vüs'at kesbedilecektir.

Bu programın yeni taharrilerinin vereceği neticelere göre değişeceği tabiidir.

Bu arada petrol arama mevzuuna da kısacak temas icap eder. Petrol bulunması şansının, istatistik ilminin büyük adetler kanununa en çok dayanan bir kategori olduğunu burada tebarüz ettirmek yerinde olur: Çok adette ve binaenaleyh daha çok muvaffakiyet ihtimali.

Bunun ise herşeyden evvel büyük sermayelerin ve büyük teknik kuvvetlerin

aynı zamanda ve çok yerde işe saldırılmasını zaruri kılan bir keyfiyet olduğu ve binaenaleyh petrol arama sahasında bu imkânı tahakkuk ettirebilecek usul ve vasıtaların araştırılmasının ilk plânda ehemmiyet arzettiğini burada işaret etmek faydalı olsa gerektir.

g) Demir, makine ve madeni eşya sanayii: Madeni eşya sanayiinin, millî iktisadın taazzuvunda ve gelişmesinde oynadığı rol üzerinde burada ayrıca tevakkufa lüzum görülmemiştir. İktisadi istiklâlin remzi makine sanayiidir.

İş bu mebdeden ele alınmak suretiledir ki memleketimizde de geniş bir makine, madeni eşya ve demir malzeme sanayiinin teessüsü için program çalışmaları ilerletilmektedir. Bu faaliyetin tamamlanması ve ilk imkânlarda yeni tesislere geçilmesi, bütün iktisadî bünyemizi harekete getirici bir âmil olacaktır.

Makine, madeni eşya ve demir malzeme sanayii programımızda tamamlayıcı tesislerle yeni tesisleri ihtiva edecektir. Tamamlayıcı faaliyetin başında Karabük Demir ve Çelik Müessesemizin tevsii gelmektedir. Bu suretle halen taayyün eden program şeması aşağıdaki mevzuları ihtiva edecektir.

1) Karabük Demir ve Çelik Fabrikasının tevsii
2) Özel çelik fabrikası
3) Bakır, alüminyum ve alaşımları. Kablo fabrikaları kombinesi
4) Umumi makine fabrikası
5) Takım, avadanlık, dişli ve bilyalı yatak fabrikaları kombinesi
6) Ziraat makine ve âletleri fabrikası
7) Demiryolu kombinesi
8) Ticaret tersaneleri
9) Civata ve perçin fabrikası
10) Madeni eşya ve malzeme fabrikaları kombinesi
11) Motor, motorlu kara nakil vasıtaları fabrikası
12) Elektrik kombinesi
13) Optik ve ince mekanik âletler ve cihazlar fabrikaları kombinesi
14) Harp sanayii fabrikaları
15) Elektrik santralleri

Buna ait program şeması ana hatları ile metne ilâve edilmiştir.

Bu program şemasının karakteristiği; memlekette demir cevherinin demir yarı mamulleri haline getirilmesi işinin, demir yarı mamullerinin tamamen demir ve çelik mamulleri haline ifrağını mümkün kılacak sanayiin de vücude getirilmesi ve bu meyanda asilleştirme tesisatının yapılması ve hususi vasıflı çeliklerin (çelik dökümcülüğünün) kuruluşu, hülâsa, istihsal âletleri istihsal eden sanayie de vücut verilmesidir.

Harpten sonra cihanda harcıâlem mallar ticareti yanında, spesifik, yahut asil

mallar (makine) ticaretinin geniş bir mikyas alacağı şüphesizdir.

Hatta denebilir ki, geri memleketlere veya kapalı pazarlara karşı ileri teknikli memleketlerin asil tazyiki, bu asil mallar mevzuunda olacaktır. Çünki basit gıda maddeleri, basit giyim eşyası ve inşa malzemesi istihsaline dayanan ve bu istihsalleri geri memleketler, ihraç esasına istinad eden bir sanayi hegemonyasının harpten sonra devamını düşünmek mümkün değildir. Bu gibi harcıâlem sanayi, artık spesifik olmaktan çıkacak daha ziyade her memleketin kendi mevzuu ve kendi malı olabilecektir. Fakat bu sanayide kullanılan makineler ve yedek parçalarla malzemenin, enerji tesisatının, müteharrik vasıtaların ve diğer nakil vesaitinin imalât ve ihracatçılığı; her memleketin yapamıyacağı ve binaenaleyh gümrük takyidatından korkmıyan, üzerinde ileri memleketlerin rekabetlere girişeceği yeni ve büyük bir dünya ticareti mevzuu olacaktır. Bunları ise en ucuz imâl eden memleketten tedarik etmekteki fayda aşikârdır. Makine imâl eden memleketlerin, bu imalâtını ihraç etmemek ve bu suretle bir kısım memleketleri makinesiz bırakmak suretile kendi harcıâlem mamullerine iptidai bir pazar kılmak gayretine düşecekleri muhtemel olsa bile bu gayretin umumi ve sürekli olmaması da tabiidir. Çünki makinesiz memleketin her şeyden evvel alım kudreti ve hayat standardı düşük olmakta ve dolayısiyle bundan binnetice yine sanayici memleketler zarar görmektedir.

Esasen bu siyaset, on dokuzuncu asırla, yirminci asrın başlarında tatbik olunmuş, neticelerini vermiş ve artık iflâs etmiş bir merkantilizmden başka bir şey değildir. Çünki o devirde dahi görülmüştür ki, müterakki memleketlerin birbirlerile ticareti, müterakki memleketlerin iptidai memleketlerle olan ticaretinden daima daha fazladır. Hatta bu son harpten evvel dahi büyük Devletler arasındaki ticaret, ziraatçi ve ham maddeci memleketlerle olan ticaretlerinden daha kesif idi. Netekim 1929'da Fransız ihracatının % 15'i Büyük Britanya'ya, % 14,9'u Belçika'ya, % 9,4'ü Almanya'ya, % 6,7'si Birleşik Cumhuriyetlere ev diğer mühimce bir kısmı orta ve şarki Avrupa'ya gidiyor ve ancak mahdut bir kısmı müstemlekelerine ve diğer iptidai memleketlere gidiyordu.

Diğer bir misal:

Avrupa'nın 1927'deki ithalâtının % 59'u yine Avrupa memleketlerinden, % 26'sı Amerika'dan ve ancak % 7,9'u Asya'dan ve % 3,2'si Afrika, % 3,9'u da Avustralya'dan yapılırdı.

Avrupa ihracatının, % 68,9'u yine Avrupa memleketlerine, % 13,6'sı Amerika'ya ve ancak % 8,4'ü Asya'ya giderdi.

Bütün bu rakamlar şunu ifade eder ki büyük ticaret ve dolayısiyle büyük iktisadî menfaatler, ancak ileri memleketler arasında kabili tahakkuktur. Yoksa gümrükleri ardına kadar açılmış, her türlü sanayiden mahrum, hayat standardı düşük, hülâsa her bakımdan iptidai bölgeler ve ülkelerle girişilecek iş münasebetlerinin haddi hiç kimseyi tatmin etmeyecek kadar az olur. Bunun en büyük misali Osmanlı İmparatorluğu'nun son devresidir.

Bu izahlarımıza göre, harp sonrasında beynelmilel iktisadî iş birliğinin bir taraftan üstün derecede makineleşmiş, diğer taraftan her türlü makineleşme imkânlarından mahrum bırakılmış memleketler arasında değil, bilâkis her cihetçe hayat standartları gittikçe yükselen memleketler arasında cereyanı kabil olacağına ve bunun da ancak böyle olabileceğine olan inanımızı tesbit etmiş oluyoruz. Fakat şu da varki, lüzumundan fazla pahalı kurulacak ve lüzumundan fazla pahalıya maleden sanayiin, olağanüstü tedbirlerle himayesi suretile, bir taraftan ebedi iptidailikten kurtulmaya çalışırken diğer taraftan ebedi sefalete katlanmak yolunda, yâni pahalılığın bir müdafaasını yapmamaktaki zaruret de aşikârdır. Çünki istihlâki artıran ancak ucuzluktur ve milletlerin terakki bahasına mahrumiyete katlanmalarının da nihayet bir haddi olması lâzım geldiğinde de şüphe yoktur. Binaenaleyh maliyet farkları ancak bir hadde kadar makul olmak icap eder ve buna ancak oldukça muayyen ve geçici zamanlar için katlanmak mümkündür.

Bu keyfiyet ise bilhassa demir ve makine sanayiimiz için mühimdir. Çünki demiri petrol kadar ucuz maletmek şeklinde hülâsa edilebilecek cihan teknik tandansı karşısında ve yeni bir demir imalât sanayii tesisine girişirken (aynı şey bakır imalât sanayii için de varittir) bu keyfiyeti de gözönünden ayırmamak ve bu zaruretle, demir sanayiimizin pahalıya malolacağı ve yüksek maliyetler işleyeceği hakikatini telif edici çareleri araştırmak bu itibarla çok mühimdir.[9]

İnşaat kontrolünün beynelmilel şöhretli firmalara ihalesinden başlıyarak bir sıra teknik ve iktisadî tedbirleri ihtiva edecek bu çarelerin taharrisi ise bittabi ayrı bir tetkik mevzuudur.

VII- Sanayii Kimler Kuracaktır?

Bu bahse girişmeden evvel şunu işaret etmek yerinde olur ki, halen memleketimizde sanayi, merkezi bir merciin vukuf ve malumatı dahilinde olmaksızın, hususi şahıslarla, hususi muhasebe ve belediyeler ve muhtelif Devlet kurumları tarafından kurulmaktadır. Binaenaleyh sanayiin kuruluşunu takip ve bunun mevzularile iştigal bahsinde, sanayi kurmak veya sanayi hareketlerini takip etmekle alâkalı salâhiyetler parçalanmıştır. Filvaki bütün sınai hareketleri tek mercide toplamak idareten gayrı mümkün görülebilir. Fakat hiç değilse sınai kuruluşlara muttali olmak, sınai hareketleri takip etmek, gerek hususi sektöre, gerek Devlet sektörüne dahil bulunsun bütün üniteler hakkında istatistik malumatı der-

9 Bu mevzuu Rusya cihan piyasasında yer almak ve dahilde maliyeti ancak dahili şartlara ve hususi bir para ve ücret sistemine göre tayin etmek, Almanya fiyat hareketlerini stope etmek ve fiyat teşekkülünü Devlete bırakmak suretile halle çalışmış, şimdi Çin ise sanayiinin kuruluşunu yeni ve henüz misali görülmemiş bir şekilde toptan Amerika'ya ihale etmek şeklinde bir çare aramıştır. Bu şekil âdeta Amerika'nın, harp içinde bazı harp sanayiinin kuruluşunu, kazanmamak şartile bazı müteşebbislere (meselâ Ford'a) ihale etmesine müşabih bir keyfiyettir.

lemek ve icabında millî sanayiin durumu ve gidişi hakkında mütalâa beyan etmek salâhiyetinin bir mercide temerküzü bir zaruret olsa gerektir. İş bu bakımdan ele alındığı zaman ise bu faaliyetin, en büyük sınai müteşebbis olmak itibarile İktisat Bakanlığınca temerküzü maslahata en uygun olarak görülmektedir.

Netekim İktisat Bakanlığı halen Bakanlıklar arası komisyonlarla iş birliği yaparak müstakbele ait yeni bir sanayi plânının, muhtelif branşlara ait kısımlarını hazırlamakta ve tesbit olunan ünitelerin hangi teşekküllerce tahakkuk ettirileceğini incelemektedir. Bu noktanın böylece işaretlenmesinden sonra "Sanayii kimler kuracaktır" mevzuuna da temas edebiliriz:

Millî iktisadîyatımızda Devlet teşebbüslerinin hangi tarihi icaplarla evvelâ bir faktör olarak yer aldığı ve sonra yine hangi iktisadî istihalelerin bu faktöre hâkim bir mevki verdiği bu raporun II'nci bahsinde işlenmeğe çalışılmıştır. Fakat bu durum millî iktisadîyatımızda hususi sektörle Devlet sektörünün aynı zamanda yer almasına ve çalışmasına hiç bir suretle mâni olmamış, yani iş esasında bir "kemmiyet istihalesi"nden ibaret kalarak iktisadîyatta mutlak Devletçilik veya sermayede Devlet inhisarcılığı şeklinde bir rejim veya bir "keyfiyet istihalesi"ne müncer olmamıştır. Bu mevzuda bilhassa zirai bünyemiz, yani ziraatte küçük köylü işletmelerinin hâkim bir sıklet teşkil edişi ve dolayısiyle zirai kısımların serbest iktisadîyata dayanışı bittabi müessir olmuş ve bu zirai bünye küçük ticareti ve küçük sanayii daima besliyerek büyük Devlet teşebbüslerinin ancak büyük sermaye hareketlerine kendi damgasını vurmasını intaç etmiştir. Binaenaleyh sermayelerin içtimai vasfı bakımından Türkiye "mixte" bir rejimi temsil etmektedir. Harp sonrasında da bu rejimin yine, kemmiyet bakımından istihaleler bittabi devam etmekle beraber bu mixte mahiyetini idame edeceği tabiidir ve bunda bilhassa jeopolitik durumumuzun, yani bir taraftan büyük mikyasta müdahaleci ve diğer taraftan demokratik iktisadîyata sahip memleketlerle ihata edilmiş olmamızın ayrıca ve kuvvetle müessir olacağını da işaret etmek yerinde olur.

İş bu merkezde olunca harp sonrasında "sanayii kimler kuracaktır" problemini kolayca aydınlatmak ve cevaplandırmak da mümkündür:

Sanayii Devlet ve hususi müteşebbisler kuracaktır.

Ancak sanayi kuruluşu her şeyden evvel bir sermaye terakümü mevzuu olduğuna, sermaye terakümü seyri ise, hesapsız tahavvülât şartları içinde çalışan ve çalışma zorunda olan hususi sermaye sahiplerinden ziyade, çalışması teşkilâtlı ve tahavvülâta daha ziyade hazır ve mukavemetli Devletin lehinde inkişaf ettiğine göre harp sonrasında da, Devletin millî iktisadîyatımızda bugün işgal ettiği hâkim yeri muhafaza ve bunu daha da inkişaf ettireceğine şüphe edilemez. Binaenaleyh harp sonrasında Devletçi sektör, muhtelif şartlar ve sebeplerle millî iktisadîyatımızda gittikçe genişleyen bir hisseyi ve vazifeyi temsil edecek ve bu suretle bilhassa sanayiimiz gittikçe Devlet elinde teşkilâtlanan bir faaliyet şubesi olmak zorunda kalacaktır.

Vaziyet böyle olunca, Devletçi sektörle hususi sektörün teşebbüs sahaları-

nı ayırmak ve hususi teşebbüse emin, müdahaleden âzade ve garantili iş şubeleri tayin etmek ve bunu bir prensip olarak Devlet dilinden ilân etmek şeklinde zaman zaman çeşitli şekillerde ifade olunan dilek veya temenniler yine ortaya çıkmış olur.

Ancak bu noktada dâva şudur ki; bu iki sektörün iş sahasını kesin olarak sınırlandırmak kabil olmamakla beraber:

- Sermaye terakümüne
- Kredi temini imkânlarına
- İşletmede asrın teknik ve sosyal icaplarına intibak kudretine
- Rantabl çalışma ve sürüm sahaları teminine

göre, yani bu şartlar dahilinde az veya çok muvaffak olmak kaydiyle hususi teşebbüs için memleketimizde istikbalde de geniş iş sahaları bulunacağını derhal ifade etmek mümkündür. Bu işler ise bilhassa mahalli mahiyetli teşebbüslerle, küçük ve orta üniteler şeklinde kurulması daha elverişli olan tesisler, Devlet elinde bulunması işin sür'atle ve emniyetle inkişafı bakımından millî bir zaruret olmıyan sanayi şubeleri sahasındadır. Bu bakımdan bilhassa ve en başta zirai sanatlarla, gıda sanayii (şeker hariç), çeşitli imalât yapan mensucat sanayii, Devlet plânları haricinde kalan kimya sanayii, ağaç işleme sanayii, kâğıt işleme sanayii, deri sanayii, maden işleme ve küçük makine sanayii, toprak sanayii (çimento hariç) hususi sermayeler için geniş ve alabildiğine genişletilebilecek iş sahaları teşkil eder. Bu sahalarda sermaye vaz'ı imkânları elverişli, riskler az, pazarlar emindir ve Devlet müdahalesi için de bu zaruretler yoktur. Fiyatları rekabetler kolayca tayin eder. Himaye ihtiyaçları da mahduttur. Bu nevi sanayi kısa vâdeli kredilerle çalışabilir ve bu nevi ticari krediler için de ayrıca hususi sermaye ile çalışan bankalar da mevcuttur.

Hususi teşebbüsün bizde sanayi ve madencilik sahasında en büyük zaafı, sermaye şartlarından sarfınazar, el attığı iş sahasında bazen istihsalât temin etmekle beraber bu sahaya hiç bir içtimai terakki ve emniyet getirmemesidir ve bu sahalardaki hususi müteşebbislerin sermaye hacmi ve içtimai idrâki esasen buna manidir. Binaenaleyh bizde hususi müteşebbisin sanayi ve maden işletmelerinde hiç bir içtimai görüşü ve siyaseti yoktur ve böyle bir siyaset takibinden hemen umumiyetle daima âciz kalmıştır.

Halbuki sanayi ve maden işletmeleri, diğer iş sahalarından farklı olarak, kendi iş çerçevesi dahiline çektiği vatandaşın hayat tarzına ve dünya görüşüne müessir olan, yâni bu vatandaşları, eski muhit ve meşgalelerinden ayırarak onları itikatları, düşünceleri, aile bağları, ev hayatları ve istikbale ait garantiler bakımından tamamen başka bir "içtimai varlığa" istihale ettiren işlerdir. Bu işler memlekette yeni bir içtimai tabaka yaratır ve bu tabakanın hayat kayguları ve şartları, kendi haricinde kalan kitlelere nazaran hususiyet arz ve içtimai alâka

talep eder. Halen büyük işçi kalabalığının bulunduğu muhitlerin içtimai tetkiki bu hususta çok şayanı dikkat misaller verir. Hususi sermaye, Devlet kanunlarının hesapsız kayıt ve şartları olsa dahi kâr gayesinin dışında ve binaenaleyh kendisi için gayri kabili idrâk olan bu meselelere daima bigâne, hatta menfi kalır. Binaenaleyh artık sanayi ve maden meselesini bizde bir "işçi siyaseti" ve içtimai bir mesele olarak kabul etmek ve onu asli kitlesile Devletin müdahale ve tanzim çerçevesinde bulundurmak lâzımdır.

İş bu bakımdan ele alınınca da, küçük mahalli ihtiyaçlar için çalışan ehemmiyetsiz linyit ocakları ile, küçük taş ve alçı ocakları hariç olmak üzere bütün maden işletmelerini tamamen Devletleştirmek, mühim maden istihraç işlerini Devlete tahsis etmek ve Devlet eliyle işletmek, devlet sanayi plânlarına mevzu olan veya büyük mikyasta amele kesafetlerine sahip olup memleket mikyasında istihsalâtta bulunan veya bulunacak olan sanayi keza tamamen Devlet malı kılmak ve Devlet elinde toplamak, münakalât sanayiini (kara, deniz ve hava nakliyatı ve liman işleri) –mahalli hatlardaki kamyon, otomobil, araba nakliyatı hariç– keza Devletin iş sahası olarak ilân etmek makul ve zaruri bir keyfiyet teşkil eder.

Bu zaruret kabul olunduğu takdirde de mevcut sanayi tesislerinden bir kısmı için de sakin ve makul tariklerle bir Devletleştirme hareketine tevessül etmek ve bu suretle müessesesi Devletleştirilecek mahdut vatandaşları diğer sahalarda işe sevketmeğe lüzum aşikârdır. Bu tesisler meyanında mahdut bir kısım büyük mensucat fabrikalarile (10 kadar) bir kısım çimento sanayii müesseseleri (3 müessese) bazı madenler, gemi inşaat ve tâmir müesseseleri ve hususi şilepçilik vardır.

Sanayide yabancı sermaye:

Harp sonrası sınai kalkınmamızın münhasıran dahili menabie istinat ettirilmesi memleketi dar bir otarşiye sürüklemek neticesini verebilir. Bu itibarla yabancı menabiin müsbet iş birliğinden istiane edilmesi zarureti vardır. Ancak bu iş birliğinin sanayiimizin millî vasfını ve hüviyetini zedelemiyecek ve yabancı sermayelere dahilde siyasi nüfuz ve iktisadî kontrol imkânları vermiyecek surette tahakkuku şarttır. Bunun için de en doğru şekil tesisat kredileri ve teknik ihtisas yardımı şekli olsa gerektir. Tesisat kredisi muayyen vâdelerle itfa edilmek, yahut karşılıkları ihraç olunmak suretile yapılan bir nevi sermaye akışıdır ki bu akış sermaye sahibine, sermayesinin avdet şartlarının emniyete bağlanmasından başka bir hat temin etmez. Bilhassa Devlete açılacak tesis kredilerinde Devletin itibarı siyasisi esasen garanti teşkil ettiği için bu mekanizma daha kolay işler. Harpten evvelki Sovyet kredisi ile, İngiliz kredileri birer tesis kredisi idiler ve yukarıda işaret ettiğimiz şekilde işlemiştiler.

Bu tesis kredileri şeklinde sermaye akışını teknik ihtisas yardımları ile birleştirmek ve bu suretle iktisadî kalkınmamızın jeopolitik faydasını takdir edecek ileri memleketlerle daha geniş iş birliği yolları aramak mümkündür.

Hususi müteşebbislerin ecnebi sermayelerile işbirliğine ise hususi bir dikkat atfetmek ve bu hususta bazı kayıt ve şartlar koymak zarureti aşikârdır. Çünki muhtelit şirketler, –meselâ Romanya'daki Alman/Romen şirketleri gibi– kayıtsız ve şartsız kurulduğu takdirde memleketin üzerine bazı ağırlıklar ve zorluklar çekebilir. Müstakil tesisler halinde iş almak isteyen yabancı sermaye teşebbüslerini ise hususi şartlara ve icaplara göre her teşebbüs için ayrı ayrı mütalâa etmek zarureti vardır.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI CİLTLERİNİN KAYNAKÇASI

BELGELER

8 Eylül 1926 tarih ve 4906 sayılı kararname.

5 Haziran 1939 tarihinde Ankara Büyükelçisi'ne kablo ile çekilen telgraf.

24 Haziran 1939'da, A. Şerif Önay'ın Başvekil Dr. Refik Saydam'a yazdığı yazı.

12 Mart 1942 tarihli R, 2467/1941/G sayılı rapor.

6 Ocak 1943 tarihli 2/19279 sayılı kararname.

1 Temmuz 1943 tarihli 2/20243 sayılı kararname.

Ahmet Salih Korur raporu; Ek 5.

Alman Dışişleri Arşivi No: F. 110308-8-10.

CHP Yedinci Kurultay Tutanağı.

Çalışma Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri hakkında kanun tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/445).

Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. sayısı: 97.

Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi, R 2503/1016/44.

H.A. Brosscrt and Comony, Limited firmasının 1940 senesinde hazırladığı rapor.

İnönü Arşivi No. 02275. (İAKMZ) (Kahire mülakatının zabıtları)

İskender Batu'nun 3 Şubat 1944 tarihli "Türkiye'de Kimya Sanayiinin Halihazır Durumu ve Atideki Gelişimi Hakkında Rapor" başlıklı raporu.

İstanbul mebusu Gen. Kâzım Karabekir ve üç arkadaşının, 1942 yılı mahsul borçlarını ödeyemeyenlerin mahkûmiyetlerinin affı hakkında kanun teklifi ve Ziraat Encümeni'yle Muvakkat Encümen mazbataları [2/32].

Maliye Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve Tarım Bakanlığı arasında 8 Mayıs 1946 tarihinde imzalanan protokol, ve Türkiye Zırai Donatım Kurumu ile Toprak İşleri Genel Müdürlüğü arasında imzalanan 2 Mayıs 1946 tarihinde imzalanan protokol.

Memurlarla Askerî Mensuplardan Fevkalade Hallerde Mal İktisap Edenler Hakkında Kanun Layihası ve Dahiliye, Millî Müdafaa ve Adliye Mazbataları (1/749).

Millî Korunma Kanunu Layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası (1/301).

Pub. Rec. Off., ADM 116-4198, 18 Eylül 1939 tarihli yazı.

Pub. Rec. Off., ADM 116-4198, Turkish Armament Credit 1938 & 1939.

Pub. Rec. Off., ADM 116-4394, 1 Nisan 1940, List of Armament Stores Unloaded and Delivered from S.S. Lassel and Clan Menzies.

Pub. Rec. Off., ADM 116-4394, 27 Mayıs 1937 tarihli Foreign Office yazısı.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4394, Proposed Loan or Industrial Credit for Turkey.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4400, 3 Ekim 1941 İngiliz büyükelçiliğinden MMV'li Saffet Arıkan'a yazılan yazı.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4400, 8 Ekim 1941, Report on Visit of Engineer Rear Admiral C. Morgan C.B.E, and Constructor Rear Admiral W.J.A. Davies O.B.E to Naval Establishments in Turkey.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4496, 21 Nisan 1943, 23 Nisan 1941 Armaments for Turkey, 30 Haziran 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4496, 24 Temmuz 1941. From Foreign Office to Angora.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4505, 15 Mayıs 1942 From Angora to Foreign Office.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4506, 11 Kasım 1940, 22 Nisan 1941, 25 Nisan 1941, 27 Haziran 1941, 21 Kasım 1941 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4746, 15 Şubat 1943 From Foreign Office to Angora.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4746, 24 Şubat 1943 Directive to British- American Coordinating Committee.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4746, 2 Mart 1943, From Angora to Foreign Office.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4746, 6 Mart 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4746, 28 Mart 1943, Adana Conference Naval Supplies to Turkey.
Pub. Rec. Off., ADM 116-4746, 12 Mayıs 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., ADM 119-282, Turkish Navy Report.
Pub. Rec. Off., ADM 199-282, 1 Nisan 1943 tarihli Turkish Navy Report.
Pub. Rec. Off., ADM 199-282, 9 Ağustos 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 8-1092, 1 Şubat 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 8-536, 28 Nisan 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 8-536, 24 Haziran 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 8-536, 7 Eylül 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 8-536, 3 Aralık 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 8-536, 10 Temmuz 1942 ve 21 Temmuz 1942 sayılı yazılar.
Pub. Rec. Off., AIR 8-837, 27 Aralık 1942.
Pub. Rec. Off., AIR 8-976, 21 Eylül 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 8-976 30 Eylül 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 8-1092, 22 Ocak 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 9-309, 14 Nisan 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 9-309, 15 Nisan 1943.
Public Rec. Off., AIR 9-463, 8 Ağustos 1943.
Pub. Rec. Off., AIR 9-463, 14 Ağustos 1943.
Pub. Rec. Off., AIR 9-469, 15 Mayıs 1944.
Pub. Rec. Off., AIR 9-469, 9 ve 10 Temmuz tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., AIR 9-469, 15 Temmuz 1944 ve 20 Temmuz 1944 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., AIR 9-471, 13 Şubat 1945.
Pub. Rec. Off., AIR 9-471, 24 Mart 1945 War Cabinet Joint Planning Staff, Military Value of Turkish Forces.
Pub. Rec. Off., AIR 20-2464, '4 Mayıs 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 20-2464, 24 Mayıs 1943.
Pub. Rec. Off., AIR 20-3877, 24 Mart 1947.
Pub. Rec. Off., AIR 20-4970, 10 Aralık 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 20-4978.
Pub. Rec. Off., AIR 20-5479, Nisan 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR: 20-5979, 15 Mart 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 23-286, A. 123, 28 Temmuz 1944.

Pub. Rec. Off., AIR 23-286, A. 483 28 Temmuz 1944.
Pub. Rec. Off., AIR 23-286, A. 485 28 Temmuz 1944.
Pub. Rec. Off., AIR 23-286, 20 Eylül 1942 From Mideast to Ankara.
Pub. Rec. Off., AIR 23-286, 24 Eylül 1942 Hava Ataşesi R.A. George'un raporu.
Pub. Rec. Off., AIR 23-286, 6 Kasım 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AIR 23-825, Adana Conference.
Pub. Rec. Off., AIR 23-966, Plan for the Concentration of a British Force in Turkey No.2. 15 Mayıs 1942.
Pub.Rec.Off. AVIA 22-3228, 22 Mayıs 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., AVIA 22-3228, 11 Aralık 1944.
Pub. Rec. Off., AVIA 22-3228, 2 Şubat 1945, 7 Şubat 1945.
Pub. Rec. Off., AVIA 22-3231, Mission to Turkey Eylül 1941-Aralık 1942.
Pub. Rec. Off., AVIA 38-748, 17 Şubat 1942.
Pub.Rec.Off, AVIA 38-748, 10 Ağustos 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., CAB 107-21, 21 Nisan 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., CAB 111-228, 24 Ekim 1941 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., CAP 111-381, 15 Ağustos 1941 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., CAB 111-381, 25 Ağustos 1941 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FLO 371-44061, R.1182, 20 Ocak 1944.
Pub. Rec. Off., FO 195-2484, 23 Ocak 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-23295, 16 Aralık 1938, 17 Ağustos 1939, 23 Ağustos 1939 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., FO 371-23295, 23 Ağustos 1939 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-23870, 2 Ekim 1939.
Pub. Rec. Off., FO 371-23870, 15 Aralık 1939 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-23870, 18 Aralık 1939.
Pub. Rec. Off., FO 371-23870, 24 Aralık 1939.
Pub. Rec. Off., FO 371-25012, 12 Kasım 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-25012, 2 Aralık 1940.
Pub. Rec. Off., FO 371-25022, 1 Temmuz 1940, 4 Temmuz 1940 ve 6 Eylül 1940 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., FO-371-29997, 20 Ocak 1939.
Pub. Rec. Off., FO 371-30054, 24 Eylül 1941, 2 Ekim 1941, 27 Ekim 1941, 3 Kasım 1941, 10 Kasım 1941, tarihli yazılar.
Pub.Rec.Off., FO 371-30087, 14 Nisan 1941, 26 Haziran 1941 ve 3 Aralık 1941 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., FO 371- 30095, 27 Şubat 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-30095, 21 Nisan 1941 ile 3 Mayıs 1941 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., FO 371-30095, 18 Temmuz 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-30095, 2 Eylül 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-30097, 23 Ağustos 1941, 29 Ağustos 1941 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., FO 371-30097, 29 Ekim 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-30097, 29 Ekim 1941 ve 12 Aralık 1941 tarihli yazılar.
Pub.Rec.Off., FO 371-30118, 24 Temmuz 1941 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FO 371-30118, 30 Temmuz 1941 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FO 371-31069, 15 Temmuz 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-33304, *Turkey-Munitions Production Projects*, 28 Aralık 1942.
Pub.Rec.Off., FO 371-33305, 9 Ocak 1942, 23 Ocak 1942 tarihli yazılar.
Pub.Rec.Off., FO 371-33305, 28 Ocak 1942, 9 Mart 1942, 31 Mart 1942, 2 Nisan 1942 tarihli yazılar.
Pub.Rec.Off., FO 371-33305, 9 Mart 1942 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FO 371-33314, 12 Ocak 1942, 27 Ocak 1942 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., FO 371-33314, 2 Nisan 1942 tarihli yazı.

Pub.Rec.Off., FO 371-33314, 18 Nisan 1942 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FO 371-33334, 26 Kasım 1942, 3 Aralık 1942.
Pub. Rec. Off., FO 371-33338, 8 Ocak 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-33338, 8 Ocak 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-33338, 4 Şubat 1942, From Angora to Foreign Office.
Pub. Rec. Off., FO 371-33338, 24 Şubat 1942, War Cabinet Chief of Staff Meeting.
Pub. Rec. Off., FO 371-33338, 27 Şubat 1942, From Angora to Foreign Office.
Pub. Rec. Off., FO 371- 33308, 9 Ekim 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-33314, 12 Ocak 1942, 27 Ocak 1942 tarihli yazılar.
Pub.Rec.Off., FO 371-33344, 7 Nisan 1942 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FO 371-33355, 9 Ocak 1942 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FO 371-33355, 14 Mart 1942 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FO 371-33355, 15 Mayıs 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-33360.
Pub. Rec. Off., FO 371-33360, 17 Haziran 1942, Ltd.Cdr.R.N.C.D. Anderson
Pub. Rec. Off., FO 371-33376, Report on Turkey, 15 Ekim 1942.
Pub.Rec.Off., FO 371-37397, 23 Şubat 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-37436, 4 Ekim 1943 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FO 371-37436, Report by the Chairman of the Sub-Committeee, 27 Ekim 1943.
Pub. Rec. Off., FO-371 37439, 3 Aralık 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-37436, Report by the Chairman of the Sub- Committeee, 27 Ekim 1943.
Pub. Rec. Off., FO 371-37440, 11 ve 21 Ocak tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., FO 371-37440, 20 Ocak 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-37441, Adana list.
Pub. Rec. Off., FO 371-37463, 21 Ekim 1943, 362 MIDES CYPHER.
Pub. Rec. Off., FO 371-37485, 16 Temmuz 1943, From the Department for Harriman from Stettinus.
Pub. Rec. Off., FO 371-37486, 7 Eylül 1943 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off, FO 371-37486, R.8400, 6 Eylül 1943, FO371-37486,R.8428, 7 Eylül 1943.
Pub.Rec.Off, FO 371-37486, R8692, 13 Eylül 1943 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., FO 371-37486, R.8870, 18 Eylül 1943.
Pub.Rec.Off., FO 371-37486, R.9951, 11 Ekim 1943.
Pub. Rec. Off., FO 371-44067, 5 Şubat 1944 Memorandum of Conservation Between Mr. A.N. Walker and Ali Fuad Cebesoy, 19 Şubat 1944. "From Angora to Foreign Office".
Pub. Rec. Off., FO 371- 44067, 12 Şubat 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371- 44067, 3 Mart 1944 War Cabinet Allied Supplies to Turkey.
Pub. Rec. Off., FO 371-44067, 4 Mart 1944.
Pub. Rec. Off., FO 371-44067 Summary (tarihsiz).
Pub. Rec. Off., FO 371-44083, Ankara'daki Büyükelçiden Foreign Office'e 9 Şubat 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-44083, Foreign Office'den Ankara'ya gönderilen 4 Mart 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-44147, A.C. Arnold'un 10 Ekim 1944 tarihli yazısı.
Pub. Rec. Off., FO 371-44169, 26 Mart 1944 Tarihli yazı. Pub. Rec. Off., FO 371-44067, 4 Şubat 1944.
Pub. Rec. Off., FO 371-44169, 14 Nisan 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-44169, 25 Haziran 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-44169, 4 Aralık 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., FO 371-44190, 24 Haziran 1944, 28 Haziran 1944, 14 Temmuz 1944 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., FO 371-48696, Re- Armament of Turkey, 12. Temmuz 1945.
Pub. Rec. Off., FO 371-48696, 30 Nisan 1945 tarihli İngiliz askeri ateşesinin yazısı.
Pub. Rec. Off., FO 371-48696, 29 Mayıs 1945 tarihli yazı.

Pub. Rec. Off., FO 371-48696, 18 Ağustos 1945.
Pub. Rec. Off., FO 371-48696, 26 Eylül 1945.
Pub.Rec.Off., FO 371-48700, 12 Aralık 1944-5 Ocak 1945 arasındaki yazılar.
Pub.Rec.Off., FO 371-48703, 31 Aralık 1945, Bayındırlık Bakanı Ali Fuat Cebesoy'un Konuşması.
Pub.Rec.Off. FO 371-78735, 14 Şubat 1945.
Pub. Rec. Off., FO 922-161, Major General G.S. Whitham, Report of Military Factory-Halkapınar, İzmir, 2 Ekim 1942.
Pub. Rec. Off., FO 922-161, "Military Factories Repair Shop" 26 Ocak 1942.
Pub. Rec. Off., FO 922-161, "Report on Factories in İstanbul", 14 Ağustos 1942.
Pub. Rec. Off., FO-2484, Change in Political Atmosphere in Ankara, 20 Ocak 1944.
Pub. Rec. Off., Plan 438, "Entry of British Forces into Turkey", J.P.S. ME Paper No: 143, 29 Temmuz 1944.
Pub. Rec. Off., PREM 3-445-3, WP.(41), 10 Kasım 1941.
Pub. Rec. Off., Premier 3. 445. 4. War Office 23 Ocak 1942.
Pub. Rec. Off., Premier 3.446, Foreign Office'den Ankara'ya 13 Mart 1943 ve 375 Nolu telgraf.
Pub. Rec. Off., T 160-971, İngiliz Büyükelçisinin, 6 Mayıs 1939 tarihli telgrafı.
Pub. Rec. Off., T 160-971, 22 Mayıs 1939 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., T 160-971, 27 Haziran 1939 yazı.
Pub. Rec. Off., T 160-971, İngiliz büyükelçisinin, 14 Temmuz 1939 tarihli telgrafı.
Pub Rec. Off., T 160-972, 27 Ağustos 1939 tarihli Foreign Office yazısı.
Pub. Rec. Off., T 160-982, Export Credits Guarantee Department'in 28 Mayıs 1940 tarihli yazısı.
Pub. Rec. Off., T 160-983 dosyasındaki çok sayıdaki yazıdan derlenen bilgi.
Pub. Rec. Off., T 160-1192, 26 Temmuz 1938 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., T-160-1225, 27 Ekim 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., T 160-1192, 31 Ocak 1939 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., T 160-1225. 1 Şubat 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., T 160-1225, Adana list of Turkish Naval Requirement.
Pub. Rec. Off., T 160-1333.
Pub. Rec. Off., T 160-1333, 2 Ekim 1939 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., T 160-1333, 5 Ekim 1939.
Pub. Rec. Off., T 160-1333, 4 Ocak 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., T 160-1333, 2 Haziran 1942.
Pub. Rec. Off., T 160-1333, 1 Aralık 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., T 160-1333, 12 Ekim 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., T 160-1351, 3 Temmuz 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 32-9382, 24 Ocak 1940 ve 26 Ocak 1940 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 32-9382, 15 Şubat 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 32-9382, 21 Şubat 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 32-9382, 21 Şubat 1940 tarihli not.
Pub. Rec. Off., WO 32-9382, 24 Nisan 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 32-9637, 28 Aralık 1941 ve 21 Mart 1942 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 32-9637, 19 Ağustos 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-2007, 19 Ağustos 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3110, 22 Haziran 1939 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3110 Albay Kuban'ın notu. 26 Haziran 1939.
Pub. Rec. Off., WO 106-3110, 1 Temmuz 1939 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3110, 12 Eylül 1939 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3129, 15 Kasım 1940, 16 Kasım 1940 ve 30 Kasım 1940 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 106-3129, 4 Nisan 1941, 13 Nisan 1941, 18 Nisan 1941 tarihli yazılar.

Pub. Rec. Off., WO 106-3129, 23 Temmuz 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3139 War Cabinet, J.P. (43) 8 (O), Ocak 1943.
Pub. Rec. Off., WO 106-3156, 19 Ocak 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3156, 16 Nisan 1943 tarihli minute.
Pub. Rec. Off., WO 106-3156, 17 Nisan 1943 tarihli minute.
Pub. Rec. Off., WO 106-3156, 18 Nisan 1943 tarihli minute.
Pub. Rec. Off., WO 106-3156, 19 Nisan 1943 tarihli minute.
Pub. Rec. Off., WO 106-3156, 29 Mayıs 1943, 5 Haziran 1943 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 106-3156, 13 Ağustos 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106- 3156, 20 Kasım 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3189, 28 Kasım 1940, 20 Aralık 1940, 8 Ocak 1941 ve 28 Şubat 1941 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 106-3190 13 Kasım 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3193, 18 Haziran 1942.
Pub. Rec. Off., WO 106-3195, 5 Eylül 1942.
Pub. Rec. Off., WO 106-3196.
Pub. Rec. Off., WO 106-3196, 12 Mart 1943 sayılı yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3196, 19 Nisan 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 106-3196, 12 Mayıs 1943 tarihli yazı.
Pub.Rec.Off., WO 169-417.
Pub. Rec. Off., WO 169-417, Nisan 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 193-560, 31 Temmuz 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 193-561, 16 Aralık 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 193-561, 29 Şubat 1944, 16 Mart 1944, 14 Nisan 1944, tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 193-561, 29 Ağustos 1944, 31 Ekim 1944 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 193-640. 7 Eylül 1941 Ortadoğu Başkomutanlığı'ndan War Office'e yazılan yazı.
Pub. Rec. Off., WO 193-640, 14 Şubat 1942.
Pub. Rec. Off., WO 193-640, Savaş Kabinesi Kurmay Başkanları Komitesi toplantısı 18 Mayıs 1942.
Pub. Rec. Off.,WO 193-640, 29 Haziran 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off.,WO 193-640, 3 Haziran 1944.
Pub. Rec. Off., WO 201-1039.
Pub. Rec. Off., WO 201-1045, 12 Ocak 1940 ve 11Şubat 1940 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 201-1045, 26 Ocak 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1045, 1 Şubat 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1045, 8 Şubat 1940 tarihli rapor.
Pub. Rec. Off., WO 201-1045, 11 Şubat 1940 ve 8 Şubat 1940 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 201-1047, 5 Mart 1940 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1047, 24 Nisan 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1062, Türkiye Raporu.
Pub. Rec. Off., WO 201-1062, 7 Haziran 5 Temmuz 1941 dönemi Raporu.
Pub. Rec. Off., WO 201-1062, Intelligence Report, 26 Temmuz 1941.
Pub. Rec. Off., WO 201-1064.
Pub. Rec. Off., WO 201-1069.
Pub. Rec. Off., WO 201-1069. 12 Kasım 1941 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1070, 9 Eylül 1941, 1 Aralık 1941 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 201-1074, 1, 12 ve 14 Aralık 1941 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 201-1074, Agenda for High Level Staff Conversation with Turkey.
Pub. Rec. Off., WO 201-1074, 27 Temmuz 1941 tarihli yazı.

Pub. Rec. Off., WO 201-1074, Askerî Anlaşma Metni.
Pub. Rec. Off., WO 201-1074, Extracts from Marshall-Cornwall Coversation, 15-22 Ocak 1941.
Pub. Rec. Off., WO 201-1074, *Kurmay Görüşmesi Hülasası*, Genel Kurmay Başkanlığı, II. Kanun 1941 Ankara.
Pub. Rec. Off., WO 201-1074, Précis of Discussions at Aleppo Conference.
Pub. Rec. Off., WO 201-1099, 1 Aralık 1941 ve 19 Mart 1942 tarihli Middle East Detailed Planning Staff.
Pub. Rec. Off., WO 201-1105, Plan for the Concentration of A British Force in Turkey.
Pub. Rec. Off., WO 201-1105, Short Notes on the Turkish Army, Mayıs 1940.
Pub. Rec. Off., WO 201-1112, 21 Haziran 1942.
Pub. Rec. Off., WO 201-1112, 25 Temmuz 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1115, 6 Eylül 1942.
Pub. Rec. Off., WO 201-1115, 13 Ekim 1941 toplantısı zabıtları ve "Command in Turkey-Operation Sprawl, 28 Ocak 1942.
Pub. Rec. Off., WO 201-1120, 18 Haziran 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1129, 26 Eylül 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1129, 6 Kasım 1942 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1148, Şubat 1940.
Pub. Rec. Off., WO 201-1178, 26 Şubat 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1179.
Pub. Rec. Off., WO 201-1179, 23 Mart 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1183.
Pub. Rec. Off., WO 201-1183. Report on the Combined Naval Army andA ir Force Mission from Headquarters, Middle East, to Turkish General Staff at Ankara, January 1944.
Pub. Rec. Off., WO 201-1201, 31 Ağustos 1944, 25 Eylül 1944 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 201-1214, Record of a Meeting Held at H.M. Embassy Cairo, Thursday 4th November, 1943.
Pub. Rec. Off., WO 201-1214, "Supercharge and Little Hardihood", 16 Kasım 1943.
Pub. Rec. Off., WO 201-1214. "Capture of Salonika", J.P.S. ME Paper No. 134, 22 Kasım 1944.
Pub. Rec. Off., WO 201-1214, 24 Kasım 1943.
Pub. Rec. Off., WO 201-1214, 26 Kasım 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1214, 28 Kasım 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1216, 11 Şubat 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1216.
Pub. Rec. Off., WO 201-1222, Plan Hardihood 16 Ağustos 1943.
Pub. Rec. Off., WO 201-1232, 16 Eylül 1943, 27 Eylül 1943 Ankara'dan Foreign Office'e gönderilen yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 201-1232, 4. Ekim 1943 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1232, Reviev of Plan "Hardihood" Ağustos 1943 J.P.S.M.E Paper No: 132.
Pub. Rec. Off., WO 201-1233, Aid to Turkey 4-9 Haziran 1943.
Pub. Rec. Off., WO 201-1234, 1. Nisan 1943 tarili Ankara'dan "Foreign Office"e gönderilen yazı.
Pub. Rec. Off., WO 201-1234, Command in Turkey J.P.S ME Paper No. 122, 5 Nisan 1943.
Pub. Rec. Off., WO 201-1234, 15 Nisan 1943 tarihli Foreign Office'den Ankara'ya gönderilen yazı.
Pub. Rec. Off., WO.201-1250, "Ability of Turks to Undertake Agean Operations" 13 Kasım 1943.
Pub. Rec. Off., WO 204-271, 24 Haziran 1945 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 204-373, 23 Ağustos 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 204-373, 16 Eylül 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 204-823, 30 Temmuz 1944 ve 5 Ağustos 1944 tarihli yazılar.
Pub. Rec. Off., WO 204-11570, 4 Aralık 1946.

Pub. Rec. Off., WO 204-11570, Security Turkey, Review of the Month, Ocak 1944.
Pub. Rec. Off., WO 204-1365, 28 Temmuz 1944.
Pub. Rec. Off., WO 204-2171, Bu dosyada ilişki kesme kararının Türkiye'de nasıl kesildiğini değerlendiren tarihsiz uzun yazı.
Pub. Rec. Off., WO 204-3770, 13 Ekim 1944 sayılı yazı.
Pub. Rec. Off., WO 204-4238, 18 Ocak 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 204-4238, 21 Ocak 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 204-4238, 28 Ocak 1944 tarihli yazı.
Pub. Rec. Off., WO 204-4238, Freedom CCF/385. 28 Ocak 1944.
Pub. Rec. Off., WO 204-11570, "Pan Turanian Movement", 23 Ekim 1943.
Pub. Rec. Off., WO 204-11570, Security Turkey, Review of the Month, Ocak 1944.
Pub. Rec. Off., WO 208-1977, Bu dosya tamamen bu rapora ayrılmıştır. 17 Kasım 1941.
Rapor: Türk Sanayiinin Harp Zamanından Sulh Zamanına İntikal ve Sulh Zamanının Muhtemel Yeni Şartlarına İntibak Devresinde Korunması ve Gelişmesi ile İlgili Genel Problemler Hakkında (Geniş Metin) Ankara, 1945.
S. sayısı:146: Kurumlar Vergisi Kanunu Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/173).
S. sayısı 175: Vergi Usul Kanunu Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/174).
Selahattin Şambaşoğlu'yla 12 Haziran 1995'te Tarih Vakfı'nca yapılan sözlü tarih çalışması üçüncü CD.
Şirket-i Hayriye'nin satın alınmasına dair sözleşmenin onanması hakkında kanun tasarısı ve Münakalat, Bütçe ve Ticaret Encümenlerinden mürekkep Muhtelit Encümen mazbatası (1/369).
TBMM.T.D, cilt 12, 75. İçtima, 8 Haziran, 1936.
TBMM Zabıt Ceridesi, I: 50, C: 1, 13.5.1940.
TC. Ticaret Vekâleti Dış Ticaret Dairesi Reisliğinin Başvekâlete 9 Aralık 1939 tarihli yazısı.
THK Tayyare Fabrikası, 1.6.1942-1.5.1945 Çalışma Raporu, Ankara, 1945.
Ticaret Vekâleti İç Ticaret Umum Müdürlüğü'nün Başvekâlet'e yazdığı 15 Ocak 1940 tarihli yazı.
Toprak Mahsulleri Vergisi Hakkında Kanun Layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası [1/76], S. sayısı 66.
Türkiye Zirai Donatım Kurumu Kanunu Lâyihası ve Ziraat, Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (1/198), S. sayısı: 139.
Ulaştırma Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı ve Ulaştırma ve Bütçe Komisyon Raporları (1/273), s. 138.

YAYINLAR

II. Dünya Harbinde Doğu Avrupa Cephesi, E.U.RS. Yayınları, Ankara, 1953.
II. Dünya Harbinin İlk Seferleri, E.U.RS. Yayınları, Ankara, 1953.
5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı, Tarım Bakanlığı, Ankara, 1948.
"7 Eylül Kararları ve Akisleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Şubat 1947, yıl XVI, sayı 191.
"1948 Yılı Islahatçılar Toplantısı Sonunda Hazırlanan Raporun Özeti", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, Temmuz 1948, sayı 10.
Acaroğlu, Türker, *Türkiye'de ve Dünyada Derleme Çalışmaları*, Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları, İstanbul, Eylül 1997.
Acun, Niyazi, *Ziraat Tarihimize Bir Bakış*, İstanbul, 1947.
Adams, D. K., "Marshall Yardımı, Avrupa'nın Kurulması", *20. Yüzyıl Tarihi*, Eylül 1970, sayı 43.
Adıgüzel, M. Bahattin, *Türk Havacılığında İz Bırakanlar*, Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları, Ankara, 2006.
Afşar, Erkan, *Toprak Mahsulleri Ofisinin İktisadi Faaliyetleri ve Siyasetteki Yansımaları (1938-1950)*, Van, 2000, Pdf dosyası yayımlanmamış çalışma.
Ağaoğlu, Samet, *Siyasi Günlük, Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, Nisan 1992.
Ahmad, Feroz ve Ahmad, Bedia Turgay, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976.

Akalın, Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, İstanbul, 1905.

Akar, Atilla, *Casuslar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005.

Akar, Nejat ve Can, Alp, *Prof. Albert Eckstein ile Anadolu'da Onbeş Yıl 1935-1950*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005.

Akar, Rıdvan, *Varlık Vergisi Kanunu*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

Akça, Bayram, "İkinci Dünya Savaşında Muğla", *Askeri Tarih Bülteni*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2000.

Akdeniz, Gıyas, *Türkiye'de Gelir Vergisi*, İÜ İktisat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1949.

"Akdeniz'de Balıkçılık", *Balık ve Balıkçılık*, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Hidrobioloji Araştırma Enstitüsü, sayı 16.

Akdoğan, Hakan, *Struma Karanlıkta Bir Ninni*, Doğan Kitap, İstanbul, Şubat 2008.

Akel, Baha, *Fevkalade Zamanlar Ekonomisi ve İhtikâr*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınları, İstanbul, 1942.

Akgüç, Atıf, "Bozgunculuk Suçu", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Haziran 1941, sayı 123.

Akgüç, Atıf, "Millî Korunma Kanunu", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Ocak 1940, sayı 106.

Akıltepe, Habil; Malkoç, Sabri; Molbay, İhsan, *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Ziraatı*, Ankara, 1964.

Akın, Nur Özmel, *Rauf Orbay'ın Londra Büyükelçiliği*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999.

Akıncı, Rüchan, "Cumhuriyette Münakalat İşleri" 1923-1939, CHP Genel Sereterliği, Ankara, 1939.

Akıncı, Rüchan, "Cumhuriyette Münakalat Sistemimiz" 1923-1940, CHP Genel Sekreterliği, Ankara, 1940.

Akıncı, Rüchan, "Münakalat İşlerinde Başarılarımız" 1923-1942, CHP Genel Sereterliği, Ankara, 1943.

Akkaya, Fevzi, *Ömrümümüzün Kilometre Taşları: STFA'nın Hikâyesi*, İstanbul, 1996.

Akkerman, Cevat ve Bekman, Muzaffer, *Türkiye'nin Et Meselesi*, Ziraat Vekaleti Neşriyatı, Ankara, 1942.

Akşam, 2 Aralık 1948.

Aktan, Reşat, *Türkiye'de Ziraat Mahsulleri Fiyatları*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1955.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Akyel, Kazım, "Türk Madenciliğinde Kükürt ve Keçiburlu İşletmesi", *Türk Ekonomisi*, Mart-Mayıs 1947, sayı 45-47.

Alanay, Tevfik S., *Türkiye'de Döviz Kontrolü ve Millî Parayı Koruma*, Ekim 1937.

Alaybek, Ali, *Gelir Vergisi Davamız*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947.

Albayrak, Mustafa, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, Eylül 2004.

Alemdar, Korkmaz, "Anadolu Ajansı'na Alman Baskısı", *Tarih ve Toplum*, Ocak 1987, sayı 37.

Alkan, İsmet, "Gelir Vergisinin Yurdumuza Sağlayacağı Faydalar Üzerine".

Alkan, İsmet, "Tırhan Nasıl Diriliyor?", *İktisadi Yürüyüş*, 1 Mayıs 1940, sayı 10.

Alman Harp Cephelerinde Tetkik Heyeti Raporu, TC Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 25 Şubat 1944.

Alpat, Kemal, "Kırıkkale Grup Salonunda 29 Mart 1937 Günlemecinde Verdiğim Konferans", *Askeri Fabrikalar Mecmuası*, 1 Eylül 1937, Sene 5, sayı 56.

Alpkaya, Gökçen ve Alpkaya, Faruk, *20. Yüzyıl Dünya ve Türkiye Tarihi*, Tarih Vakfı İstanbul, 2005.

Altındal, Aytunç, *Türkiye'de ve Dünyada Casuslar*, Destek Yayınları, İstanbul, 2008.

Altun, Mehmet, *Tahlilhane'den İlaç Sanayii'ne, Bir Asırlık Birliktelik*, Tarih Vakfı, Eylül 2003.

Altunkaya, Niyazi, "Köy Enstitüsü Sistemine Genel Bir Bakış", *Düşünen Tohum Konuşan Toprak, Cumhuriyet'in Köy Enstitüleri 1940-1954*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Nisan 2012.

Amerika Dışişleri Bakanlığı Tarafından Açıklanan Sovyet Nazi Siyasi Münasebetlerine ait Gizli Vesikalar ve Türkiye, Kültür Kitabevi, İstanbul (Tarihi Belirtilmemiş).

Ana Britanica, İstanbul, 2004, cilt 15.

Ankara Belediyesi İktisat İşleri Direktörlüğü, *Ankara'da Et İşleri*, Ankara 1938. Bu kitabın Şevket Süreyya tarafından kaleme alındığı bilinmektedir.

A.O., "Benito Mussolini", *Çağdaş Liderler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 1986.

Apak, Kemalettin; Aydınelli, Cevdet; Akın, Mehmet, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, Selüloz Basımevi, İzmit, 1952.

Apaydın, Talip, "Hasan Âli Yücel ve Köy Enstitüleri", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan Âli Yücel Günleri*, Ankara, 26-27 Aralık 1997.

Aral, Namık Zeki, "Dünya Paraları ve Bizim Paramız", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1954.

Aral, Namık Zeki, *Hukuki Zaviyeden Kliring Usulü*, Hukuk İlmini Yayma Kurumu, Ankara, 1940.

Aral, Namık Zeki, "Memleketteki Bankalarda Açık Kredi", *Banka*, Ocak-Mart 1949, yıl 1, sayı 1.

Aral, Namık Zeki, "Para Kıymetinin Düşürülmesi", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Aralık 1946, sayı 189.

Aral, Zeki, "1943-44 Bütçesi", *Siyasal Bilgiler Okulu Mecmuası*, 1944, cilt 1.

Aras, Tevfik Rüştü, *Görüşlerim*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, (Tarih Belirtilmemiş).

Aras, Tevfik Rüştü, "Uçak Fabrikası", *Milliyet*, 10 Mart 1967.

Arat, Saffet Osman, *Buğday Teknolojisi*, Tarım Bakanlığı Neşriyat Müdürlüğü, İstanbul, 1949.

Arcayürek, Cüneyt, *Hürriyet*, 24 Ekim 1972.

Arcayürek, Cüneyt, *Hürriyet*, 29 Ekim 1972.

Arcayürek, Cüneyt, "İkinci Dünya Savaşına Ait Gizli Belgeler Türkiye Ne Kazandı Ne Kaybetti", *Hürriyet*, 23 Ekim 1972.

Arer, Rahmi, *Türkiye'de Çaycılık ve Rize*, İstanbul, 1969.

Arık, Remzi Oğuz, *Halkevlerinde Müze, Tarih ve Folklor Çalışmaları Kılavuzu*, CHP Halkevleri Yayınları, Ankara, 1947.

Arık, Remzi Oğuz, *İdeal ve İdeoloji*, Burhan Kitabevi, İstanbul, (1947 ilk baskı) 1955.

Arıkan, Zeki vd., *Tariş Tarihi*,Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Projesi, İzmir, 1993.

Arıoğul, Halit, "Sanayi Kalkınması ve İmar Faaliyeti Karşısında İşçi Durumumuz", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1944.

Arıt, Fikret (Türkçesi), *Büyük Savaş, 2. Dünya Savaşı Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1974.

Arman, Hürrem, *Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ve Tonguç*, Ankara, 1969.

Arsan, H. Ü., *Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları*, Ankara, 1961.

Arzık, Nimet, *Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü*, Kurtuluş Matbaası, Ankara, 1966.

Asım Us'un Hatıra Notları, Vakit Matbaası, İstanbul, 1966.

Askeri Fabrikalar Talimatnamesi.

Askeri Fabrikalar Tarihçesi, Ankara, 1940.

Asmaz, Hasan, "Memleket İçinde Tezek Olarak Yakılan Çiftlik Gübresinin İstihlak Miktarı ve Bunun Memleket Ziraatı ile Münasebeti", *Türkiye'de Yakıt Problemi ve Hal Çareleri*, Türkiye Tabiatını Koruma Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1962.

Assmann, Kurt, *Almanya'nın Mukadderat Seneleri*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1952.

Ataöv, Türkaya, *İkinci Dünya Savaşı*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.

Atasoy, Sümer, "Türkiye'de Müzecilik", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları.

Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri, Harita Genel Müdürlüğü, Ankara, 1982.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, *Alfa Yayınları, İstanbul 2014*.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayımları, 1, İstanbul, 1945.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1952.

"Atelyelerimiz", *Demiryolu*, Haziran 1952, sayı 9.

Atılgan, Gökhan, *Behice Boran, Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.

Avcı, Orhan (Hazırlayan), *İsmail Hakkı Süerdem Anılarım*, Bilge Yayınevi, Ankara, Nisan 2004.

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi, Üçüncü Kitap*, İstanbul Matbaası, 1974.

Avni, Hüseyin, "Şehre Doğru", *Yurt ve Dünya*, Eylül 1942, sayı 18.

Ayas, Nevzad, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçiler*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1948.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1958.
Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, cilt II.
Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, II. Cilt.
Aydemir, Şevket Süreyya, *Menderesin Dramı*, İstanbul, 1969.
Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek adam 1922-1938*, Remzi Kitabevi.
Aydın, Erdem, *Halk Sağlığı Yönüyle Türkiye'de Sıtma Savaşı*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Ankara, 1994.
Aydın, Erdem, *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel, Ankara, 2002.
Aydınelli, Şevket, "Türkiye'nin Enerji Ekonomisi", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1954.
Aydınelli, Şevket, "Türkiye'nin Enerji Ekonomisi", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1944.
Ayın Tarihi, Eylül 1939, sayı 70.
Ayın Tarihi, Aralık 1939, sayı 73.
Ayın Tarihi, Ocak 1940, sayı 74.
Ayın Tarihi, Mart 1940, sayı 76.
Ayın Tarihi, Temmuz 1940, sayı 80.
Ayın Tarihi, Ağustos 1940, sayı 81.
Ayın Tarihi, Ocak 1941, sayı 85.
Ayın Tarihi, Şubat 1941, sayı 87.
Ayın tarihi, Nisan 1941, sayı 89.
Ayın Tarihi, Mayıs 1941, sayı 90.
Ayın Tarihi, Kasım 1941, sayı 96.
Ayın Tarihi, Aralık 1941, sayı 97.
Ayın Tarihi, Ocak 1942, sayı 98.
Ayın Tarihi, Nisan 1942, sayı 101.
Ayın Tarihi, Mayıs 1942, sayı 102.
Ayın Tarihi, Temmuz 1942, sayı 104.
Ayın Tarihi, Mart 1943, sayı 112.
Ayın Tarihi, Mayıs 1943, sayı 114.
Ayın Tarihi, Haziran 1943, sayı 115.
Ayın Tarihi, Eylül 1943, sayı 118.
Ayın Tarihi, Aralık 1943, sayı 121.
Ayın Tarihi, Mayıs 1944, sayı 126.
Ayın Tarihi, Kasım 1944, sayı 137.
Ayın Tarihi, Haziran 1945, sayı 139.
AyınTarihi, Ekim 1945, sayı 143.
Ayın Tarihi, Aralık 1945, sayı 145.
Ayın Tarihi, Eylül 1946, sayı 154.
Ayın Tarihi, Ekim 1946, sayı 155.
Ayın Tarihi, Kasım 1946, sayı 156.
Ayın Tarihi, Mart 1970, sayı 76.
Aytül, Turhan, "Ankara'yı Titreten Beş Yıl", *Güneş*, 18 Eylül 1988.
Baban, Cihan, "Yarın Büyük İktisat Kongresi Toplanıyor", *Tasvir*, 21 Kasım 1948.
Bahadır, Osman, "1933 Üniversite Reformu Niçin Yapıldı?", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007.
Bali, Rıfat N., "20 Sınıf İhtiyat Olayı", *Cumhuriyet Dergi Pazar Eki*, 19 Aralık 1999, sayı 177.

Bali, Rıfat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Bali, Rifat N., *The Varlık Vergisi Affair*, The Isis Press, İstanbul, 2005.

Balkan, Recep, "Asri Savaşların Özel Vasıfları Karşısında Süvarilerin Rolü", *Süvari Mecmuası*, Birinci Teşrin 1942, sayı 121.

Balkanlı, Aziz ve Isaac, Alfred, "Vergi Mevzuatının İktisadi İhtiyaçlara Göre Ayarlanması".

Balkır, S. Edip, *Eski Bir Öğretmenin Anıları 1908-1940*, Arı Kitabevi, İstanbul, 1968.

Baransky, N.N., *Economic Geography of the U.S.S.R*, Foreign Languages Publishing House, Moskova, 1956.

Barlas, Dilek ve Güvenç, Serhat, "To Build a Navy with the Help of Adversary: Italian- Turkish Navals Arms Trade, 1929-32", *Middle Eastern Studies*, Ekim 2002, Cilt. 38, sayı 4.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul, Mart 1977.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.

Başar, Ahmet Hamdi, "Gelir Vergisi Niçin Bize Uymaz", *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1947.

Başar, Ahmet Hamdi, "Gelir Vergisinde Sistem Tezatları", *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1947.

Başar, Ahmet Hamdi, *Vergi Reformu ve Kalkınma Davamız*, İstanbul Tüccar Derneği Yayını, İstanbul, 1947, sayı 2.

Başar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığımız Devrin İçyüzü*, Ankara, 1960.

Başar, Suat, "Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca", *İÜ. İktisat Fakültesi Dergisi*,

Ekim 1945-Temmuz 1946, cilt 7, sayı 1-4.

Başaran, Mehmet, "1940 Aydınlanmacılığı ve Hasan Âli Döneminde Lise", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan-Âli Yücel Günleri*, Ankara, 26-27 Aralık 1997.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Hayvan Ürünleri İstatistiği 1929-1942*, Ankara, 1946, Yayın No. 225.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İş İstatististikleri (1937-1943)*, Ankara, 1945.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Türkiye Millî Geliri 1943 ve 1944*, Ankara, 1947.

Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti, *Rakamlarla Devlet İktisadi Teşekkülleri*, İstanbul, 1949.

Başgöz, İlhan ve. Wilson, Howard E, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara, 1968.

Başoğlu, Muzaffer Şerif, *Değişen Dünya*, Arpad Yayınevi, İstanbul, 1945.

Batı Avrupa Harbi, E.U.RS. Yayınları, Ankara, 1955.

Batu, İskender, *Türkiye'de Kimya Sanayiinin Halihazır Durumu ve Atideki Gelişimi Hakkında Rapor*, 3 Şubat 1944.

Baumont, Maurice, "Fransa ve Almanya 1919-1924 Ruhr İşgali", *20. Yüzyıl Tarihi*, Haftalık Tarih Dergisi, 27 Mayıs 1970, sayı 29.

Baydar, Mustafa, *Atatürk'le Konuşmalar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1952.

Bayındırlık Bakanlığı, "Nafia Vekili General Ali Fuat Cebesoy Anlatıyor", *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Mart 1940, sayı 10.

Bayındırlıkta 50 Yıl, Ankara, 1973.

"Bayındırlık Haberleri", *Bayındırlık Dergisi*, Mart 1958, yıl 12, sayı 1.

Bayındırlık İşleri Dergisi, Birinciteşrin 1938, yıl 5, sayı 5.

Bayındırlık İşleri Dergisi, Birinciteşrin 1940, yıl 7, sayı 5-6.

Bayındırlık İşleri Dergisi,Birinciteşrin 1942, Aralık, 1948, yıl 9, sayı 5-6.

Bayındırlık İşleri Dergisi, Birinciteşrin 1943, yıl 10, sayı 5-6.

Bayındırlık İşleri Dergisi, Ekim 1946, yıl 13.

Bayır, Ferit Oğuz, *Köyün Gücü*, Ankara, 1971.

Bayman, Osman Nuri, "Türkiye İktisat Kongresi", *Vatan*, 24 Kasım 1948.

Baykent, Tuğrul, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönemde Kara Kuvvetleri Muhabere Sınıfında Gelişmeler (1945-1952) ", *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, 1998, cilt II.

Bayrakçı, Kemal, *Balık Ekonomisi*, Türk İktisat Cemiyeti, İstanbul, 1940.

Bayraktar, Hüseyin, *Şansı Arayacak Vaktim Olmadı*, Bayraktar Kültür Yayınları, İstanbul.

Bayraktar, Talat, *İkinci Dünya Savaşı'nın Son Yılında Bir Mizah Dergisi, Akbaba (1945)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Beetsma, Roel; J., M.W.; Cukierman, Alex; Giuliodori, Massimo, "On the Relationship Between Defense and Non-Defense Spending in the U.S. During the World Wars", www.sciencedirect.com'da ulaşılabilir, *ScienceDirect*, Economic Letters 95, 2007.

Bektaş, Cengiz, "Klasiklerin Çeviri İmecesi", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan-Âli Yücel Günleri*, Ankara, 26-27 Aralık 1997.

Bekter, Sadi, "Kongre mi, Miting mi", *Ulus*, 30 Kasım 1948.

Bell, Coral, "Truman Doktrini Soğuk Savaş İlan Ediliyor", *20. Yüzyıl Tarihi*, Eylül 1970, sayı 43.

Bengi, Hüsnü, *Millî Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.

Berber, Engin, "Atatürk Döneminde Türkiye'de Sağlık: Bir Bilanço Denemesi", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, 2009.

Bergson, Abram, *The Economics of Soviet Planning*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1964.

Berkmen, Nejat, "Orta Anadolu'da Kuraklık", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, Ocak 1948, yıl 2, sayı 4.

Berksan, Nazım, *Yol Davamız*, Ankara, 1951.

Berojkov, Valentin Mihalyoviç, "Bilinmeyen Taraflarıyla İkinci Dünya Savaşı Ve Türkiye", *Cumhuriyet*, 17 Mart 1970.

Berojkov, Valentin Mihalyoviç, *Cumhuriyet*, 16 Mart 1970.

Berojkov, Valentin Mihalyoviç, *Cumhuriyet*, 23 Mart 1970.

Berojkov, Valentin Mihalyoviç, *Cumhuriyet*, 28 Mart 1970.

Berojkov, Valentine, *Tahran 1943*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1970.

Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.

Bilgiç, Sadettin, *Hatıralar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.

Bilkur, Şefik, "Memleket Ekonomisini Yakından ve Rakamlarla Takip Edebiliriz", *Türk Ekonomisi*, 15 Ekim 1943, sayı 5.

Bilkur, Şefik, "Memleket Fiyatları Nasıl Gelişecek", *Türk Ekonomisi*, Haziran 1945, yıl 2, sayı 24.

Bilkur, Şefik, "Türkiye Millî Geliri", *Türk Ekonomisi*, Mart 1952, sayı 105.

Bilkur, Şefik ve Eppenstein, Franz, *Konjonktür Dairesinin Geçinme Endeksleri*, TC. Ticaret Vekâleti, Ankara, 1941, Sene 2, sayı 10-12.

Birinci Coğrafya Kongresi 6-21 Haziran 1941, Raporlar, Müzakereler, Kararlar, T.C. Maarif Vekilliği.

Birinci On Yıllık Milli Sağlık Planı, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara, 1946.

Blanco, Jorge, *Villalta Atatürk*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982.

Bloch, M., *Strange Defeat*, New York, 1968.

Bogart, E.L., *20. Yüzyıl Tarihi*, Haftalık Tarih Dergisi, 15 Nisan 1970, sayı 23.

Boran, Behice, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, Gün Yayınları, İstanbul, Mayıs 1968.

Brock, Millman, "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-1942", *Middle Eastern Studies*, Temmuz 1995, cilt 31, sayı 3.

Bulut, Faik, *Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları*, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Bulutay, Tuncer; S.Tezel, Yahya; Yıldırım, Nuri *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1974.

Bulut, Taner, *Millî Korunma Kanunu ve İzmir Vilayetinde Uygulaması (1940-1946)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilimdalı, İzmir 2004, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bullock, Allan, "Almanya, 1933-1939, Hitler Almanyası", *20. Yüzyıl Tarihi*, Haftalık Tarih Dergisi, 10 Haziran 1970, sayı 31.

Burçak, Rıfkı Salim, *Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikanın Üzerindeki Tesirleri*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983.

Burçak, Rıfkı Salim, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, (Tarih Belirtilmemiş).

Burçak, Rıfkı Salim, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, Ankara, 1979.

Büyük Savaş, Milliyet Yayınları, İstanbul, Mayıs 1974.

Büyük Trakya Manevraları Hatıra Albümü, 7 Gün Neşriyatı, 1937.

Büyüktuğrul, Afif, "Atatürk'ün Deniz Kuvvetlerimiz Konusunda Tutumu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Kasım 1969, sayı 26.

Büyüktuğrul, Afif, *Cumhuriyet Donanması (1923-1960)*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul, 1967.

Büyüktuğrul, Afif, *İkinci Dünya Harbinde Deniz Harb Sanatı*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul, 1964.

Cankut, Sezai, "Türkiye'deki Bakır İşletmeleri".

Cartier, Raymond, *İkinci Dünya Savaşı, İki Cilt, Meydan Larousse*, Paris-Match, İstanbul, Şubat 1976.

Caucig, Franz von, "Mevcut Mukavelelere Göre Türkiye ile Almanya Arasındaki Ticari Münasebet", *Alman Türk Sanayi ve Ticaret Kılavuzu*, Berlin. 1935.

Cavid, Selim, "Etibank Garp Linyitleri İşletmesi", *İktisadi Yürüyüş*, 1 Temmuz 1940, yıl 1, cilt 2, sayı 14.

Cavid, Selim, "Ziraat İlaçları Fabrikası", *İktisadi Yürüyüş*, 1 Mayıs 1942, sayı 58.

Cebecioğlu, Güngör, "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Silahlı Kuvvetleri", *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1998.

"Cemalettin Oğuztan Hatıraları", "Şükrü Erkal Hatıratı", *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıralar.*

Cengizkan, Ali (der.), *Fabrikada Barınmak*, Arkadaş Yayınevi, Nisan 2009.

CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, İstanbul, 1931.

CHP Büyük Kurultayı'nın 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Toplantısına Sunulan CHP Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri, TBMM Basımevi, Ankara 1946.

CHP Genel Sekreterliği: 1923-1942, Ankara, 1943.

CHP Genel Sekreterliği, *CHP Genel Başkan Vekili, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Cumhuriyet'in 19. Yılını Açma Notukları ve 19. yıldönümü münasebetiyle Vekâletler, Milli Kurum ve Bakanlıklar tarafından radyoda verilen konferanslar*, Ankara, 1943.

CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı, Ankara, 1948.

Churchill, W.S., *The Second World War, Vol. II, III, IV, V*, Penguin Books, Londra, 1953.

Ciano, Kont, *Kont Ciano'nun Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1946.

Cicioğlu, Hasan, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim*, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1982.

Cihan, Ali Rıza (der.), *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1993.

Cillov, Haluk, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1949.

Ciritli, Hüsnü ve Sorguç, Bahir (Editörler), *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1987.

Clark, Edward, "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış", *Yapıt*, 1984, sayı 8.

Clausewitz, Carl von, *Harp Üzerine*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1984, cilt 1.

Cohen, S.B., "Geopolitics", *International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences*, Elsevier Science Ltd., 2001.

Çam, Yusuf, "İkinci Cihan Savaşı'nda Türkiye'ye Göçler", *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye Cilt 1*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1998.

Çetik, Mete, *Üniversitede Cadı Kazanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Mart 1998.

Coşturoğlu, Mustafa ve Emiralioğlu, Mehmet (Yayına Hazırlayanlar), *Hasan-Âli Yücel'e Armağan, Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yıllığı*, Ankara, 1997.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. E. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları: 6, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1946.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M. Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri III, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1947.

Cumhuriyet, 26 Kasım 1948.

Cumhuriyet, 3 Mart 1949.

Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, İstanbul, 1938.

"Cumhuriyet'in 25'inci Yılında Dünya ve Yurt Sulamasına Umumi Bakış", *Bayındırlık Dergisi*, Aralık 1948.

Cumhuriyetin 50'nci Yıldönümünde Türk Silahlı Kuvvetleri, Ankara, 1978.

Cumhuriyetin 50'nci Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu.

Cumhuriyetin 75 Yılı 1923-1953, , Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1998, cilt 1.

Çakır, Musa, "İkinci Dünya Harbi Döneminde Askerî Lojistik Hizmet ve Destek Sağlamaya Yönelik İngilizlerle Yapılan Temaslar", *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri* Ankara, 1998.

Çalgüner, Cemil, *Türkiye Hububat Ekonomisi*, Ankara, 1954.

Çalgüner, Cemil ve Eraktan, Gülcan, "Beslenmenin Önemi, Mahiyeti ve Esasları Hakkında Genel Bilgiler", *Üretim*, Ocak-Mart 1975, sayı 66.

Çarıklı, Targan Hacim, *İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletlerarası Ticaret*, İstanbul, 1947.

Çaşın, Mesut Hakkı, "İkinci Dünya Savaşı'nın Türk Dış Politikası ve Ulusal Güvenlik Stratejilerine Etkisi", *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri*", Ankara, 1998, cilt II.

Çehreli, Ahmet, "Türkiye Demir ve Çelik İşletmelerinde İşçi İşveren Münasebetleri", *Sosyal Siyaset Konferansları*, İstanbul 1966, On Yedinci Kitap.

Çelik, Aziz, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Çetik, Mete, *Üniversitede Cadı Kazanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Çetinkol, Hayrettin vd., *Türk Ticaret Rehberi ve Adres Kitabı 1944-1945*, Osmanbey Matbaası, İstanbul (Tarih belirtilmemiş).

Çetinoğlu, Ali Sait, *Varlık Vergisi 1942-1944*, Belge Yayınları, İstanbul, 2009.

Çıkar, Mustafa, *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.

Çınar, Metin, *Anadoluculuk Hareketinin Gelişimi ve Anadolucular ile Cumhuriyet Halk Partisi Arasındaki İlişkiler (1943-1950)*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Çınar, Metin, *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Çimen, Yaşar, *Bir Medeniyet Göçerken*, İstanbul, 1943.

Çolak, Ö. Faruk, *Savaş Ekonomisi ve İkinci Dünya Savaşı Dönemi Türkiye Ekonomisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Çongur, H. Rıdvan, *Profesör Oğuz Remzi Arık*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Çuyev, Felix, *Molotov Anlatıyor*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.

Danacıoğlu, Esra, "II. Dünya Savaş'ında Adalardan Türkiye'ye Mülteci Akını", *Toplumsal Tarih*, Şubat 2006, sayı 146.

Danacıoğlu, Esra, "Karadenizde Batırılan Mefkure", *Toplumsal Tarih*, Ağustos 1997, cilt 8, sayı 44.

Danacıoğlu, Esra, "Silivri Faciası Üzerine", *Toplumsal Tarih*, 4 Aralık 1995, cilt 4, sayı 24.

Danacıoğlu Tamur, Esra "Ege'de Büyük Kaçış", *Toplumsal Tarih*, Şubat 2006, sayı 146.

"D.D.Yolları Sivas Cer Atölyelerinin Açılma Töreni", *Demiryollar Dergisi*, Birinciteşrin, 1939, sayı 176-177.

Dear, D., Foot, M.R.D., *The Oxford Companion to World War II*, 2001.

Demir, Ataman, *Güzel Sanatlar Akademisinde Yabancı Hocalar*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2008.

Demir, Remzi ve Atılgan, Doğan, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Türkiye Beşeri Bilimlerin Yeniden İnşası*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2008.

Demirci, Tuba, *Body, Disease and Late Ottoman Literatüre: Debates on Ottoman Muslim Family in the Tanzimat Period (1839-1908)*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Şubat 2008.

Demirtaş, Hamit, *Ziraatde Nakil Vasıtaları, Bunların Teknik ve İktisadi Ehemmiyetleri Üzerinde Tetkikler*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1941.

Denniston, Robin, *Churchill'in Gizli Savaşı*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.

Dereli, Toker, "Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi", İÜ İktisat Fakültesi, İstanbul, 1974.

Derin, Haldun, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 1940.

Deringil, Selim, *Denge Oyunu - İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Dervişoğlu, Fatih N., *Nuri Demirağ Türkiye'nin Havacılık Efsanesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

Devlet Yıllığı 1944-45.

Dışişlerinde 34 Yıl, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1980.

Diker, Mazhar, *Türkiye'de Ormancılık*, Orman Genel Müdürlüğü, Ankara, 1947.

Dilik, Sait, *Türkiye'de Sosyal Sigortalar*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1971.

Diner, Dan, *Karşıt Hafızalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Diner, Dan, *Karşıt Hafızalar Soykırımın Önemi ve Etkisi Üzerine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Dirican, R. ve Bilgel, N., *Halk Sağlığı (Toplum Hekimliği)*, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1993.

Dobb, Maurice, *1917'den bu yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, Özdemir Basımevi, İstanbul, 1968.

Dobb, Maurice, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge & Kegan Paul Ltd, Londra.

Doğan, Hıfzı, "Mesleki ve Teknik Eğitim", *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1983.

Dölen, Emre, "İstanbul Darülfünunu'nda ve Üniversitesi'nde Yabancı Öğretim Elemenları", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*,Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007.

Dr. Goebbels, *Savaş Notları*, Milli Hareket Yayınları, İstanbul, 1968.

Dr. Irmak, Sadi, "Beveridge Planına Göre Sosyal Dayanışma", *Ulus*, 3 Temmuz 1943.

Duru, Orhan, "Kara Orkestra Planı", *Milliyet*, 4 Ağustos 1985.

Duru, Orhan "Kara Orkestra Planı", *Milliyet*, 7 Ağustos 1985.

Duru, Orhan "Kara Orkestra Planı", *Milliyet*, 8 Ağustos 1985.

Duru, Orhan "Kara Orkestra Planı", *Milliyet*, 9 Ağustos 1985.

Duru, Orhan "Kara Orkestra Planı", *Milliyet*, 4 Ağustos 1985.

Duru, Orhan "Kara Orkestra Planı", *Milliyet*, 10 Ağustos 1985.

Duverger, Maurice, *Siyasal Partiler*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974.

Dündar, Tevfik, "Zirai Kombinalar Kurumuna Bağlı İşletmelerin Zirai, Teknik ve İktisadi Durumları Hakkında Rapor", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, Ocak 1949, sayı 16.

Eckstein, Albert, "Nüfus Artması Köylüde Mükemmel Surette Temin Edilmiştir", *Ulus*, 9 Kasım 1937.

Eczacıbaşı, Nejat F., *Kuşaktan Kuşağa*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1982.

E.İ.E. İdaresi, *Türkiye'nin Elektriklendirme Planı*, (çoğaltma) Tarih belirtilmemiş.

Ekinci, Tarık Ziya, *Lice'den Paris'e Anılarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Ekonomi Bakanlığı Sanayi Tetkik Heyeti Başkanlığı, *Memleketimizde Kurulması Düşünülen Makine Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii Planı Hakkında Rapor*, Ankara, 1945.

Ekrem, Mehmet Ali, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Romen İlişkileri", *X. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

El, Banu ve Perinçek, Mehmet, "Von Papen Suikastını Kim Düzenledi?", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2010, sayı 196.

Eldem, Vedad, "Bir Vergi Reformuna Niçin İhtiyacımız Var?", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1948-Temmuz 1949, cilt 10, sayı 1-4.

Eldem, Vedat, "Millî Gelir", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1947-Ocak 1948, cilt 9, sayı 1-2.

Emiroğlu, Cezmi, *Türkiye'de Vergi Sistemi,Vasıtasız Vergiler*, Damga Matbaası, 1932.

Emre, Gültekin, "Nazi Mimari Sergisi" *Tarih ve Toplum*, Nisan 1990, sayı 76.

Emre, Gültekin, "Unutulmuş Bir Broşür", *Yapıt*, Aralık-Ocak 1984, sayı 8.

Eralp, M. R., "Amerika Dünyaya Yardıma Borçludur", *Türk İktisat Mecmuası*, Şubat 1948, sayı 2.

Erçin, Cezmi, *Türkiye'de Vergi Sistemi,Vasıtasız Vergiler*, Damga Matbaası, 1936.

Eren, Mehmet Ali, *Bir Eğitimcinin Düşünce ve Anıları*, Ankara, 1999.

Eren, Nevzat ve Hamzaoğlu, Onur, *Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklar (1925-1993)*, Türk Tabipler Birliği, Şubat 1996.

Erendil, Muzaffer, *İkinci Dünya Harbi'nden Sonra Oluşan Silah Sistemlerinin Taktik ve Stratejiye Etkileri*, T.C. Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1994.

Erendil, Muzaffer, "İkinci Dünya Harbi'nde Türkiye'nin Harp Politikası ile Siyasal ve Askerî Güç İlişkileri", *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, 1998, cilt II.

Ergin, Feridun, *Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi*, İstanbul, 1943.

Ergin, Feridun, "Türkiye Harp Maliyesi (1939-1942)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt IV, sayı 2.

Ergüder, Jülide, "Karneli Yıllar," *Milliyet*, 10 Eylül 1989.

Ergün, Mustafa, *Atatürk Devri Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1982.

Erim, Nihat, "Bay PEKER ve Meselesi", *Ulus*, 4, 5, 6, 7 Aralık 1947.

Erim, Nihat, *Günlükler 1925-1979*, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, Mayıs 2005, cilt I.

Erişçi, Lütfi, *Sosyal Tarih Araştırmaları*,Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, İstanbul, 2003.

Erkilet, H. Emir, *Şark Cephesinde Gördüklerim*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943.

Erkin, Behiç, *Hatırat (1876-1958)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

Erkin, Feridun Cemal, "12 Adayı Yunanistan'a Kim Verdi", *Milliyet*, 27 Temmuz 1976.

Erkin, Feridun Cemal, *Dış İşlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.

Erkin, Feridun Cemal, "İnönü Demokrasi ve Dış İlişkiler", *Milliyet*, 14 Ocak 1974.

Erkin, Feridun Cemal, *Türk- Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, 1968.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarihi İdeolojisi*, Ankara, 1970.

Erten, Muammer, *Topraktan Parlamentoya*, (Hakkı Uyar Tarafından Yayına Hazırlanmıştır), İzmir, 2005 (Henüz Yayımlanmamış Çalışma).

Ertuğ, Hasan Refik, "Varlık Vergisi Üzerinde bir Tetkik", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Ekim 1942, sayı 140.

Ertuğrul, Feyzullah, "Yücel-Öner Davası ve Dönemin Koşulları", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan-Ali Yücel Günleri*, Ankara, 26-27 Aralık 1997.

Esendal, M. Ş., *Oğullarıma Mektuplar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.

Eski Eserler ve Müzeler Birinci Danışma Komisyonu Çalışmaları (15.2.1945-32.2.1945), Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü, Ankara, 1945.

Esmer, A.Ş., "İngiltere-Türkiye", *Ulus*, 30 Haziran 1938.

Esmer, A. Şükrü, "Türk İngiliz Dostluğu", *Ulus*, 7 Nisan 1937.

Ete, Muhlis, "1948 Türkiye İktisat Kongresinin Bilançosu", *Türk Ekonomisi*, Kasım 1948, yıl 6, sayı 65.

Eyüboğlu, C.R., "Memur Maaşları Meselesi" *Türk Ekonomisi*, 1946, cilt 4, sayı 3-4.

Eyüboğlu, Sabahattin, "Köy Enstitüleri Üzerine", *Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul, 1999.

Favagrossa, Carlo, *Harbi Neden Kaybettik*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1952.

Fenik, Mümtaz Faik, "Toprak Kanunu ve Meclis", *Ulus*, 18 Mayıs 1945.

Fındıkoğlu, Z.F., "Karabük'ün Teşekkülü ve Bazı Demografik ve İktisadi Meseleler", 1960-1961 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları, İstanbul, 1962.

Fırat, Melek ve Kürkçüoğlu, Ömer, "Hatay Sorunu", Baskın Oran (editör), *Türk Dış Politikası 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, cilt 1.

Fişek, Nusret H., *Halk Sağlığına Giriş*, Ankara, 1983.

Franges, Otto von, "Cenup Doğusu Avrupa'sındaki Tuna Devletleri ve Almanya'nın Büyük İktisadi Sahası" *Maliye Mecmuası*, Nisan-Haziran 1941, sayı 20.

"Gaz Kokan Peynirler", *İktisadi Yürüyüş*, 15 Mayıs 1940, sayı 11.

Gedikoğlu, Şevket, *Kemalist Eğitim İlkeleri Uygulamalar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978.

Geniş Miktarda Tavuk Beslemek, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Ankara, 1938.

Geray, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı 1923-1961*, Türkiye İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, SBF Maliye Enstitüsü, Ankara, 1962.

Gilbert, Martin, "Avrupa 1919 Versailles Antlaşması", *20. Yüzyıl Tarihi*, Haftalık Tarih Dergisi, 15 Nisan 1970, sayı 23.

Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Glasneck, Johannes, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Onur Yayınları, Ankara, 1977.

Gologlu, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Kasım 1982.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Şef Dönemi*, Ankara, 1974.

Gologlu, Mahmut, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969.

Gökman, Muzaffer, *Kitaplar Arasında 44 Yıl*, Eğitim-Öğrenci Yayınları, İstanbul, Ekim 1977.

Gönlübol, Mehmet, "Dış ve İç Etkenler Açısından Nato ve Türkiye", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Nisan 1971, sayı 43.

Gönlübol, Mehmet ve Sar, Cem, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası, A. Suat Bilge vd.", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.

Gören, Burhanettin, *Türkiye'de Yakıt Problemi ve Hal Çareleri*, Türkiye Tabiatını Koruma Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1962.

Görkey, Mehmet, *Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1939.

Görlitz, Rudolf Hofmann Walter, *İkinci Dünya Savaşı'nın Kesin Sonuçlu Muharebelerinden Moskova ve Stalingrad Muharebeleri*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1995.

Güçlü, Yücel, *The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın*, Ankara, Haziran 2002.

Gülmez, Mesut, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936) Öncesi*, TODAIE, Ankara, 1983.

Gülten, Zeynep, *İlk Uçak Sanayiimiz*, Hava Müze Komutanlığı Yayını.

Günergun, Feza, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Araştırmanın Kurumsallaşması, 1933 Reformu'nu İzleyen 30 Yıl İçinde Yapılan Doktoralar", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007.

Günergun, Feza ve Ata, Kaan, "İstanbul Üniversitesi'nde Fen Bilimlerinde Araştırmanın Kurumsallaşması: 1933 Reformu'nu İzleyen Otuz Yıl İçinde Yapılan Doktoralar", Namık Kemal Aras, Emre Dölen Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007.

Güney, Zafer, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye'ye Yapılan Yardımlar*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2001 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Günyol, Vedat, *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Güran, Ali Talip, *Yol Yapıcılığında İlerleme*, Bayındırlık Bakanlığı, Ankara, 1945.

Gürata, Yusuf, "Divriği Demir İşletmesi", *Türk Ekonomisi*, Mart-Mayıs 1947, sayı 45-47.

Güray, Adil, *Modern Harp Gücünde At Kudretinin Değeri*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1951.

Güresin, Ecved, "Yerli Mallar ve Yapılan Hücumlar", *Tanin*, 9 Eylül 1946.

Gürsel, Ali, *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1998.

Gürün, Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.

Gürün, Kamuran, "Savaşın İlk Yılı ve Türkiye", *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, 1998.

Güvenir, O. Murat, *2. Dünya Savaşında Türk Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1991.

Güzel, M. Şehmus, *Abidin Dino İkinci Kitap 1942-1952*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Hacıibrahimoğlu, Işıl Çakan, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Hagen, Walter, *Gizli Cephe*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1951.

Hakov, B. Cengiz, "İkinci Dünya Savaşı Arifesi ve Başlangıç Döneminde Bulgar-Türk İlişkilerinin Bazı Siyasi Yönleri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Halle, Louis J., *Soğuk Harp*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976.

Harrisson, Mark, "The Economics of World War II: an Overview", Mark Harrison (Editör), *The Economics of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Harrison, Marx (Editör), *The Economics of World War II, Six Great Powers in International Comparison*, Cambridge University Press, 1992.

Hart, B.H. Liddell, *Avrupa'nın Savunması*, Erkânı Harbiyei Umumiye Riyaseti Yayınları, Ankara, 1954.

Hart, B.H. Liddell, *Strateji Dolaylı Tutum*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

Hart, Liddell, *Strateji-Dolaylı Tutum*, ATASE Yayın, Ankara, 1973, sayı 8.

Hart, Liddell, *II. Dünya Savaşı Tarihi - 2 Cilt*, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Hasan Âli Yücel'in Açtığı Davalar ve Neticeleri, Ulus Basımevi, Ankara, 1950.

Hava Tehlikesi, Umum Mütekaidini Askeriye Cemiyeti, 1935.

Hekimgil, Niyazi, *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, Genel Kurmay Başkanlığı Ankara, 1999.

Heper, Metin, *İsmet İnönü Yeni Bir Yorum Denemesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Eylül 1999.

Hirsch, Ernst E., *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi, Cilt 1, 2*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1998.

Hobsbawm, Eric, *Kısa20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Everest Yayınları, İstanbul, Temmuz 2012.

Hobsbawm, Erick J., *Devrim Çağı 1789-1848*, V Yayınları, Ankara, 1989.

Holmes, Richard, *In The Footsteps of Churchill*, Basic Books, New York, 2006.

Hristidis, Şengün Kılıç (Söyleşi), *Kemal Kurdaş Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

http://eh.net/encyclopedia/article/tassava.wwıı.

http://en.wikipedia.org/wiki/Albert_Speer

http://en.wikipedia.org/wiki/Beweridge_Report

http://en.wikipedia.org/wiki/Kazablanka_Conference_(1943)

http://en.wikipedia.org/Nuremberg _Trials (18 Mayıs 2007)

http://en.wikipedia.org/wiki/Nyon_Conference

http://en.wikipedia.org/wiki/Potsdam_Conference

http://en.wikipedia.org/wiki/Talk: Margarete_Sch%C3%Bctte-Lihotzky

http://en.wikipedia.org/wiki/Teheran_Conference

http://en.wikipedia.org/wiki/World_population_estimates

http://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_causalities (14 Ocak 2013.)

http://en.wikipedia.org/wiki/Yalta_Conference

http://www.balıkesirpolitika.com/detay2a.asp?id=2148 2 Aralık 2009

http://wwii.ca/content-7/world-war-ii/facts-and-information/.

http://www.architekten-portrait.de/robert_vorhoelzer/index.html

http://www.dho.edu.tr (9 Temmuz 2005)

http://www.mit.gov.tr/tarihce/ikinci_bolum_A6.html 7 Haziran 2008.

http://www.un.org/aboutun/sanfransicisco/history.html (25 Nisan 2007)

http://www.statsticbrain.com/world-war-ii-statistics/ (27 Ocak 2013)

http://www.taris.com.tr/yt_taris.asp.

Hunter, Holand, *Soviet Transport Experience*, The Brookings Institution, Washington D.C. 1968.

Hür, Ayşe, "Suç, Ceza ve Hapisaneler", *Agos*, 17 Temmuz 2012.

Hürriyet, 26 Kasım 1948.

Hürriyet, 28 Kasım 1948.

H.Y., "Çeltek Maden Kömürlerimiz", *Demir Yolları Mecmuası*, 10 Yılı sayısı.

Irkçılık-Turancılık, Türk İnkılâp Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1944.

Irmak, Sadi, "Yeni Kanunlarımız", *Çalışma*, yıl 1, sayı 3.

"Islah Edilmiş Buğday Tohumluklarının Çabuk Üretilmesi ve Yayılması Çaresi", *Birinci Köy ve Ziraat Kongresi*, B/5, Ankara, 1938.

İhmalyan, Vartan, *Bir yaşam Öyküsü*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.

İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri, May Yayınları, İstanbul, 1968.

İktisadi Yürüyüş, Eylül 1945, sayı 138.

İktisadi Yürüyüş, 7 Şubat 1946, sayı 147.

İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti, *2'nci 5 Yıllık Sanayi Planı*, Başvekâlet Matbaası, 1936.

İlkin, Selim, "Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu tasarısı", *Gelişme Dergisi*, 1978 özel sayısı.

İlkmen, Şerif Nuri, "Zirai İstihsal Vasıtaları ve Türkiye Zirai Donatım Kurumu" *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, 1 Ekim 1943, cilt 1, sayı 1.

İlter, Erdal, *Milli İstihbarat Teşkilatı Tarihçesi*, M.E.H/MAH (1927-1965), Milli İstihbarat Teşkilatı Müsteşarlığı, Ankara, 2002.

İnam, Ahmet, "Mantık ve Felsefe Ders Kitapları Işığında Hasan-Âli Yücel", *Hasan Âli Yücel Günleri 26-27 Aralık 1997*, Edebiyatçılar Derneği, Ankara, 1997.

İnan, M. Rauf, *Bir Ömrün Öyküsü 2, Köy Enstitüleri ve Sonrası*, Öğretmen Yayınları, Ankara, Mayıs 1988.

İnan, M. Rauf, *Mustafa Necati*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1980.

İncekara, Fethi, *Türkiye Haşhaş Çeşitleri*, Toprak Mahsulleri Ofisi Yayınları, Ankara, 1949.

İncikaya, Şevket, "Hava Hücumlarına Karşı Korunma Çareleri Gaz Temizleme", *Askeri Fabrikalar Mecmuası*, Ocak 1939, Sene 7, sayı 72.

İnönü, Erdal, "İstanbul Üniversitesi'nin 1933 Reformu'ndan Sonraki Gelişmesi Üzerine Düşünceler", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007.

İnönü, İsmet, "Atatürk'ün Birkaç Hususiyeti", *Ulus*, 8 Şubat 1937.

İnönü, İsmet, *Defterler 1919-1973*, 2 cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, 1. Cilt.

İnönü, İsmet "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", *Kadro*, Teşrinievvel 1933, sayı 22.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2, İstanbul, 1946.

İnönü (Türk) Ansiklopedisi'nin birinci fasükülünün girişindeki Önsöz.

Institute of Marxism-Leninism, CC CPSU, *Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945*, Progress Publishers, Moskova.

İsmet (İnönü), "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", *Kadro*, Ekim 1933, sayı 22.

"İstanbul Tüccar Derneğinin 14. Aylık Toplantısı", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Ocak 1949, sayı 12.

İstatistik Yıllığı, 1935/1936, cilt 8.

İstatistik Yıllığı, cilt 15 ve cilt 19.

İstatistik Yıllığı, 1949, cilt 17.

İstatistik Yıllıkları, Sağlık İstatistikleri Bölümleri.

İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, *Öğretmen Davasında Üniversite Düşmanlığı ve Eğitim Enstitüleri Faciası*, İstanbul, 1952.

Jacobsen, Hans-Adolf, *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı*, T.C. Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1989.

Jandarma Genel Komutanlığı, *Umumi Emniyet ve Asayişe ait İstihbarat, Çetelerin Tenkili Hususunda Alınacak Tedbirlere Dair Talimatname*, Ankara, 1938.

Jeffery, Keith, *MI6 The History of the Secret Intelligence Service 1909-1949*, Bloomsbury, Londra, 2010.

Jivkova, Ludmila, *İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1933*, Habora Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1978.

Judt, Tony, *Savaş Sonrası 1945 Sonrası Avrupa Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Kabacalı, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, Temmuz 1990.

Kadri, Yakup, "Ankara-Moskova-Roma", *Kadro*, Haziran 1932, sayı 6.

Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II 1920-1960*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.

Kanat, H. Fikret, *Milliyet İdeali ve Topyekün Milli Terbiye*, Ankara, 1942.

Kansu, Metin Atuf ve Kansu, K. Işık (Yayına Hazırlayanlar), *Nafi Atuf Kansu (1890-1949) Yaşamı ve Yazıları*, Mülkiyeliler Birliği Yayını, Ankara, Ekim 1911.

Kara, Nihal, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri", *Yapıt*, Aralık-Ocak 1984/85, sayı 8.
Karabekir, Kâzım, *Ankara'da Savaş Rüzgârları*, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.
Karabekir, Kâzım, *Günlükler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, 2. cilt.
Karabük 85.
Karadeniz, Abdurrahim, *Düşünce ve Edebiyatımızda Yurt ve Dünya Dergisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
Karakuş, Emin, *İşte Ankara*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977.
Karal, Enver Ziya, *Atatürkten Düşünceler*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, METU Press, Ankara, 1998.
Karaoğuz, Tahir, *Türkiye'de Kömür*, Karaelmas Basımevi, Zonguldak, 1959.
Karlinski, B.S.W., "Turkish English Industrial Cooperation", *The Financial Times*, 25 Şubat 1937.
Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967.
Kayabalı, İ. ve Aslanoğlu, C., "Denizler ve Türkiye", *Türk Kültürü*, Temmuz 1973, sayı 129.
Kayabalı, İ. ve Aslanoğlu, C., "Türk Hava Kuvvetleri", *Türk Kültürü*, Haziran 1972, sayı 116.
Kaynardağ, Arslan, "Türkiye'de Felsefenin Evrimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, cilt 3.
Kayra, Cahit, *'38 Kuşağı Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.
Kayra, Cahit, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011.
Kâzım Karabekir Günlükler (1906-1948) Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Kasım 2009.
Keenwood, A.G. ve Lougheed, A.I., *the Growth of the International Economy 1820-1960*, Londra, 1971.
Kemal, Yaşar, *Teneke*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1963.
Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1990.
Keser, Ulvi, *Yardım Et Komşu*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayını, Ankara, Kasım 2005.
Kessler, Gerhard, "Türk Kaza ve Analık Sigortası Primlerinin Miktarları Hakkında Teklifler", *Çalışma*, yıl 1, sayı 3.
Kessler, Gerhard, "Zonguldak ve Karabükteki Çalışma Şartları", *İçtimai Siyaset Konferansları*, İstanbul, 1950, İkinci Kitap.
Kılıçdaroğlu, Kemal, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, Eylül 1997, 1. baskı DPT, 2. baskı SPK.
Kıvırcık, Emir, *Büyükelçi*, GOA Basın Yayın, İstanbul, 2007.
Kili, Suna, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1976.
Kirby, Fay, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İmece Yayınları, Ankara, 1962.
Kitapçıgil, Vefik, *Vali Kitapçıgil'in Anıları*, Lebib Yalkın Yayınları, Ankara, 1993.
Kocabaşoğlu, Uygur, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1980.
Kocaömerlioğlu, M. Asım, "Bir Tepeden Reform Denemesi Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Hikâyesi", *Birikim*, sayı 107.
Kocatürk, Kenan, *Bir Subayın Anıları 1909-1999*, Kastaş Yayınları, (tarih belirtilmemiş).
Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918-1938*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1973.
Koç, Vehbi, *Hayat Hikâyem*, İstanbul, 1973.
Koçak, Cemil, "Anti-Nazi Direniş Hareketinin İstanbul'daki Faaliyetleri", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1988, sayı 59.
Koçak, Cemil, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
Koçak, Cemil, *İktidar ve Demokratlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, cilt 2.
Koçak, Cemil, "Karneli Yıllar", *Toplum ve Tarih*, 1986, sayı 25.
Koçak, Cemil (Röportaj), "Türkiye'de Bir Alman Subayı", *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1984, sayı 5.
Koçak, Cemil, *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
Koçak, Cemil, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel Askerî ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

Koçak, Cemil, "Türk Basını Üzerindeki Yabancı Etkiler", *Tarih ve Toplum*, sayı 37.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demokratlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, cilt 2.

Koçtürk, Osman N., *Sessiz Savaş*, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1969.

Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, Ağustos 2006.

Koraltürk, Murat, "Türkiye'de Gemi İnşa Sanayiinin Tarihsel Gelişimi", Zeki Arıkan ve Lütfi Sancar (Editörler), *Türk Denizcilik Tarihi*, Boyut Yayıncılık, Temmuz 2009.

Korbek, Ergun, "İkinci Dünya Savaşı'nda İngiltere Başbakanı Winston Churchill ile Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Arasındaki Adana Görüşmesi (30-31 Ocak 1943), *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, 1998.

Korkut, M. Şerif, *Isıtma ve Çeltik*, Ankara, 1950.

Korur, Ahmet Salih, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Uygulama Şekli ve Teşkilatı Hakkında Rapor*, Ankara, 21 Eylül 1946.

Kostanick, Huey Louis, *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks 1950-1953*, University of California Press, Berkeley, 1957.

Köktener, Aysun, *Bir Gazetenin Tarihi Cumhuriyet*, Yapı ve Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, Kasım 2004.

Kuneralp, Zeki, *İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti*, İstanbul, 1982.

Kuneralp, Zeki, *Sadece Diplomat*, İstanbul, (Tarih Belirtilmemiş).

Kurat, Yuluğ Tekin, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Belleten*, Ocak 1961, cilt XXV, sayı 97.

Kurdakul, Şükran, "Hasan-Âli Yücel'in Edebiyat Tarihçiliği", *Hasan Âli Yücel Günleri 26-27 Aralık 1997*, Edebiyatçılar Derneği, Ankara, 1997.

Kurmay Yarbay Kurtbek, Seyfi *Milletin Harbe Hazırlanması*, Ankara Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1946.

Kurtbek, Seyfi, *Almanya'da Milli Seferberlik ve İktisadi Harp*, Ulus Basımevi, Ankara, 1947.

Kurtbek, Seyfi, *Harp ve Ekonomi*, İnsel Kitabevi, İstanbul, 1942.

Kuruç, Bilsay, "Sanayileşme Bir Malzeme Hareketidir. Selahattin Şanbaşoğlu", Oya Baydar ve Gülay Dinçel (editörler), *75 Yılda Çarkları Döndürenler*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.

Kutay, Cemal, *Belgrat'ı Kurtaran Türk*, Cemal Kutay Kitaplığı, İstanbul, 1979.

Kutay, Cemal, *Celal Bayar*, İstanbul, 1940, cilt 3.

Kutay, Cemal, *Celal Bayar*, Kenan Basımevi, İstanbul, 1940, cilt 4.

Kutlusoy, İhsan, *Soma*, İstanbul, 1971.

Kutlutan, İbrahim, "Orman Ekonomisi", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1954.

Kuyucak, H. Atıf, *Radyo İktisat Saati Konuşmaları*, Ankara, 1945, sayı II.

Kuyucak, Hazım Atıf, *Radyo İktisat Saati Konuşmaları*, Ankara, 1943, sayı VI.

Kuyucak, Hazım Atıf, *Radyo İktisat Saati Konuşmaları XVII*, Ankara, 1944.

Kuyucak, Hazım Atıf, *Radyo İktisat Saati Konuşmaları*, Ankara 1944.

Kuyucak, Hazım Atıf, "Beveridge Planının Ana Hatları", *Radyo İktisat Saati Konuşmaları, III*, Ankara, 1943.

Kuyucak, Hazım Atıf, "İare ve İcar Programının Son durumu", *Radyo İktisat Saati Konuşmaları XII*, Ankara, 1944.

Kuyucak, Hazım Atıf, "Yeni Çimento Fabrikası Memleketimizdeki Çimento Sanayii", *Radyo İktisat Saati Konuşmaları*, Ankara, 1943, sayı VI.

Küçük İstatistik Yıllığı, 1941.

Küçükşeren, Cevdet, *İkinci Dünya Harbinde Geri Hizmet ve İkmal İşlerindeki Yenilikler*, Genelkurmay Başkanlığı X. Şube, İstanbul, 1947.

Laufenburger, Henry, *Vergiler ve Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1964.

Lee, Arthur S. Gould, *Special Duties*, Sampson Low, Marston & Co, Londra.

Lee, Stephen J., *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Dost Kitabevi, Ankara.

Legrenzi, Gabriella, "The Displacement Effect in the Growth of the Italian General Government Expenditure", Department of Economics and Statistics University of Milan, Mayıs 2001.

Leiser, Gary, "The Turkish Air Force, 1939-1945: The rise of a Minor Power", *Middle Eastern Studies*, 1990, sayı 26.

Levy, J.S. "War: Causes and Patterns," *International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences*, Elsevier Science Ltd., 2001.

Lingeman, E.G., *Overseas Economic Survey Turkey*, His Majesty's Stationary Office, Eylül 1947.

Lokman, Kemal, *Türkiye Petrol Madenleri*, Kitap Yazanlar Kooperatifi, Ankara, 1933.

Lyttelton, Adrian, "İtalya, 1919-1922, Faşistler Yönetimi Ele Alıyor", *20. Yüzyıl Tarihi*, Haftalık Tarih Dergisi, 20 Mayıs 1970, sayı 28.

Maarif Vekâleti, *Türkiye Endüstrisinin Gelişim Programı Hakkında Rapor*, Ankara, 1942.

Madanoğlu, Cemal, *Anılar (1911-1938)*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.

Madenlerimiz 1940-1941, İktisat Vekâleti Maadin Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943.

Mağden, Ragıp Ziya, *Zirai Kombinalar*, Ankara, 1949.

Mahrad, Ahmad, "İkinci Dünya Savaşı'nda Alman İşgal Bölgelerinde Yaşayan Türk Yahudilerinin Akıbeti", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1992, sayı 108.

Makal, Ahmet, *Ameleden İşçiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Makal, Ahmet, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

Mango, Andrew, *Türkiye ve Türkler 1938'den Günümüze*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.

Manka, Ayşe Gülçin *Anadolu Ajansı ve İkinci Dünya Savaşı*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, Kırkıncı Yıl Kitaplığı, Mart 2008, sayı 12.

Mann, Michael, *States, War and Capitalism*, Blackwell, Oxford İngiltere, 1988.

Manstein, Erich von, *Kaybedilen Zaferler*, K.K.K., İstanbul, 1962.

Masar, İlhami, "Hububat Davası", *Toprak Mahsulleri Ofisi*, 15 Haziran 1946, sayı 17.

Masar, İlhami, "Ne Yiyoruz?", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1944.

"Mareşal Fevzi Çakmak", *Çınaraltı*, 22 Ocak 1994, sayı 122.

Marshall, G.C., *Ordu Hakkında Rapor*, Genelkurmay Başkanlığı X. Şube, İstanbul, 1947.

Marshall, G.C., *Ordu Hakkında Rapor II. Kitap*, Genelkurmay Başkanlığı X. Şube, İstanbul, 1947.

Masar, İlhan, "Ne Yiyoruz?", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1954.

Massigli, René, *La Turquie devant La Guerre, Mission A Ankara 1939-1940*, Librairie Plon, 1964.

Mazower, Mark, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın Yirminci Yüzyılı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Melzig, Herbert, *Yakın Şarkta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra*, Ankara, 1940.

Metel, Raşit, *Türk Denizaltıcılık Tarihi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul, 1960.

Metinsoy, Murat, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

Meydan Larousse, cilt 10.

Milliyet, 2 Mayıs 2010.

Milliyet, 1 Mayıs 2013.

Millman, Brock, "The Turkish Armed Forces on The Eve of The Second World War: The British View".

Millman, Brock, "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42", *Middle Eastern Studies*, 1995, sayı 31.

Mourin, Maxime, *İkinci Cihan Harbinde Sulh Teşebbüsleri*, Kara Kuvvetleri Yayınları, Ankara, 1952.

Mumcu, Uğur, *40'ların Cadı Kazanı*, UM: AG Yayınları, Ankara, 1996.

Mumcu, Uğur, *40'ların Cadı Kazanı*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1990.

Muzaffer Erendil'in Hatırası, "Türk Subaylarının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları", Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1999.

Nabi, Yaşar, *Nereye Gidiyoruz?*, Varlık Yayınları, İstanbul, Şubat 1948.
Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1964.
Nadi, Nadir, "Toprak Kanunu Türk Milletine Kutlu Olsun", *Cumhuriyet*.
Nadi, Nadir, "Yeni Partinin Karakteri", *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1946.
Nalbandoğlu, Reşat, *Türkiye'de Ziraat İşçilerinin Durumu, İçtimai Siyaset Konferansları*, İstanbul, 1948, Birinci Kitap.
Nasuhi, Cevdet, *Kooperatif Yetirenler ve Bitirenler Davası*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929.
Neilberg, Michael S., *Dünya Tarihinde Savaş*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
Nemschak, "Türkiye'de Maden Yatakları ve Maden İstihsalleri," *Türk Ekonomisi*, Mart-Mayıs 1947, sayı 45-47.
Nesimi, Abidin, *Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949*, Promete Yayınları, İstanbul, Haziran 1979.
Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, Mayıs, 1977.
Neumark, Fritz, *Boğaziçine Sığınanlar*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1982.
Neumark, Fritz, "Gelir Vergisi Tarifesi", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Temmuz 1947, yıl XVII, sayı 196.
Neumark, F.,"Gelir Vergisinin Ana Meseleleri", *Günün Ekonomik Meseleleri*, İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1946.
Neumark, Fritz, *Harp Ekonomisi*, Başvekâlet İstatistik G. Direktörlüğü, Ankara, 1937.
Nikolajsen, Ole, *Turkish Military Aircraft since 1912*, Dutch Avitation Society/Scramble, Hollanda.
Okay, Vahap, *Modern Propaganda*, İstanbul, 1957.
Olmert, Y., "Britain, Turkey and the Levant Question during the Second World War", *Middle Eastern Studies*, Ekim 1987, cilt 23, sayı 4.
Onaran, Mekin H., *Teoride ve Pratikte Paramızın İç ve Dış Değeri*, İstanbul, 1945.
Onuk, Selahattin, *Ankara Mağazalarında Tedarik Edilmiş Sucuk Numunelerinin Terkipleri ve Bunlar Hakkında Hüküm*,Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1940.
Oral, Cavit, *Akdeniz Meselesi*, İstanbul, 1943 ve 1945, Birinci ve İkinci Cilt.
Oran, Baskın, "Wilson'un 14 Maddesi", Baskın Oran (editör), *Türk Dış Politikası Cilt 1, 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Oransay, Bekir Sıtkı'nın yayımlanmamış hatıratı.
Oruz, İffet H. ve Yırcalı, Sıtkı, *Türkiye'de Fiyat Murakabesi Mevzuat ve Tatbikat*, İstanbul, 1944.
Osman, Mazhar, *Sıhhat Almanakı*, İstanbul, 1933.
Osten, Necmi, *İkinci Dünya Savaşının Bilinmeyen Yanları*, İstanbul, 1992.
Ökçün, A. Gündüz, Ökçün, Ahmet R., *Türk Anlaşmaları Rehberi (1920-1973)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
Öke, Rahmi, "Cumhuriyetin Onyedinci Yıl Dönümünde Ziraat İşlerimiz", *Cumhuriyetin 17'nci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar*, Ankara, 1940.
Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1956.
Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.
Ökten, Haydar Rüştü, "Ucuzluk Tehlikesi", *Anadolu*, 18 Eylül 1944.
Önder, İzzettin, *Türkiye'de Kamu Harcamalarının Seyri: 1927-1967*, İÜ İktisat Fakültesi, İstanbul, 1974.
Önder, Zehra, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Nisan 2010.
Önen, Nizam, *İki Turan Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
Öner, Kenan, *Öner ve Yücel Davası*, İstanbul, 1947.
Öner, Kenan, *Öner ve Yücel Davası 2*, İstanbul, 1947.
Öngör, Sami, *Geçen Yılları Düşündükçe Anılar*, Tekin Yayınevi, İstanbul, Mayıs 1987.
Ötüken, Adnan, *Kütüphaneciliğimiz İçin*, Türk Kütüphaneciler Derneği, Ankara, 1979.
Ötüken, Adnan, *Milli Kütüphane Kurulurken*, Ankara, 1946.
Öymen, Altan, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul, Ekim 2002.
Öymen, Altan, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye", *Milliyet*, 4 Eylül 1967.

Öymen, Altan, "İkinci Dünya Savaşında Türkiye", *Milliyet*, 7 Eylül 1967.
Öymen, Altan, " II. Dünya Savaşında Türkiye", *Milliyet*, 9 Ekim 1976.
Öymen, Altan, "İkinci Dünya Savaşında Türkiye", *Milliyet*, 14 Ekim 1967.
Öymen, Altan, "İkinci Dünya Savaşında Türkiye", *Milliyet*, 17 Eylül 1976.
Öymen, Altan, *Milliyet*, 19 Eylül 1967.
Öymen, Altan, *Milliyet*, 25 Eylül 1967.
Öymen, Altan, *Milliyet*, 26 Eylül 1967.
Öymen, Altan, *Milliyet*, 27 Eylül 1967.
Öymen, Altan, *Milliyet*, 28 Eylül 1967.
Öymen, Altan, *Milliyet*, 30 Eylül 1967.
Öymen, Altan, *Milliyet*, 1 Ekim 1967.
Öymen, Altan, *Milliyet*, 13 Eylül 1976.
Öymen, Altan, "Savaş Günlerinden Bir Belge Hikâyesi", *Radikal*, 5 Aralık 2010.
Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1972.
Özalp, Reşat, "Rüştü Uzel", Hüsnü Ciritli, Bahir Sorguç (Editörler), *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1987.
Özalp, Reşat ve Ataünal, Aydoğan, "Milli Eğitimde Kongreler ve Şûralar", Milli Eğitim Bakanlığı, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, İstanbul, 1983.
Özbil, Alev, *Dr. Refik Saydam'ın Başbakanlığı Dönemindeki İcraatları (1939-1942)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul, 2003.
Özdemir, Emin, "Hasan Âli Yücel ve Türk Hümanizması", Edebiyatçılar Derneği: *Hasan-Ali Yücel Günleri*, Ankara, 26-27 Aralık 1997.
Özeken, Ahmet Ali, "İşçiyi Barındırma Problemi", *İçtimai Siyaset Konferansları*, İstanbul, 1950, Üçüncü Cilt.
Özeken, Ahmet Ali, "Kömür Ekonomimizin İstihlak ve İstihsal Cepheleri", *Türk Ekonomisi*, Mart-Mayıs 1947, sayı 45-47.
Özeken, Ahmet Ali, *Türkiye Çimento Sanayii*, İ.Ü İktisat Fakültesi, İstanbul, 1942.
Özeken, Ahmet Ali, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, İstanbul İktisat Fakültesi, İstanbul, 1955.
Özeken, Ahmet Ali, "Türkiye'de Sanayi İşçileri", *İçtimai Siyaset Konferansları*, İstanbul, 1948, Birinci Kitap.
Özersoy, Kudret, "Montreux Boğazlar Konferansı", Baskın Oran (editör), *Türk Dış Politikası Cilt 1, 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Özhan, Cihat, "İmalat Konusundaki Çalışmalar", *Toprak Mahsulleri Ofisi*, Haziran 1946, sayı 15, 17.
Özkan, Tuncay, *Bir Gizli Servisin Tarihi*, Milliyet'in Yayınları, İstanbul, Mayıs 1996.
Özkarabekir, Cengiz, *Her Cephede Savaştık*, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.
Özmucur, Abdullah, *Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü*, Selvi Yayınları, Ankara, 1990.
Özpolat, Mustafa, *Millî Korunma Kanunu*, Ankara, 1945.
Öztoprak, İzzet, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askerî Yönü", *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri"* II, Ankara.
Öztoprak, İzzet, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askerî Yönü", *Belleten* C. LXXIII, Ağustos 1999, sayı 237.
Öztürk, Serdar, *Cumhuriyet Türkiyesinde Kahvehane ve İktidar (1930-1945)*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, Ocak 2006.
Özuygur, Mesut, "Memleket İçinde Tezek Olarak Yakılan Çiftlik Gübresinin İstihlak Miktarı ve Bunun Memleket Ziraatı ile Münasebeti", *Türkiye'de Yakıt Problemi ve Hal Çareleri*, Türkiye Tabiatını Koruma Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1962.
Özyurd, Kemal, "Şark Kromları İşletmesi", *Türk Ekonomisi*, Mart-Mayıs 1947, sayı 45-47.
Pakkan, Fahrettin, "Yerli Malları Pazarları Hiç de mi Faydalı Olmadı?", *Yeni Türkiye*, 7 Eylül 1946.
Pamuk, Şevket, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Sorunu ve Köylülük", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1986, sayı 35.

Pamuk, Şevket, *War State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey 1939-1945*, Farhad Kazemi ve John Waterbury, Florida International University Press, Miami, 1991.

Paneth, Philip, *Turkey- Decadence and Rebirth*, London Alliance Press. Ltd., Londra, 1943.

Papen, Franz von, *Memoirs*, Andre Deutch Ltd, Londra, 1952.

Parker, R.A.C., *II. Dünya Savaşı*, Dost Yayınları, Ankara, 1989.

Parker, R.A.C., *II. Dünya Savaşı*, Dost Yayınları, Ankara, 2005.

Parla, Taha, *Türkiye Resmi Kültürün Kaynakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, cilt 2.

Patrik von zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, Mavi Yayınlar, Ankara, 1984.

Pazar Konuğu (Cahit Kayra), *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1999.

Peker, Kemal, *Fındık*, Giresun, 1948.

Pekin, Fuat, "Silo ve Varant", *Toprak Mahsulleri Ofisi*, 15 Haziran 1946, sayı 17.

Pekin, İ.Fuad, *Silolarımız*, T.C. Ziraat Vekâleti, Silo Komisyonu, Ankara, 1938, sayı 1.

Pektaş, Şerafettin, *Milli Şef Döneminde Cumhuriyet Gazetesi*, Fırat Yayınları, İstanbul, 2010.

Prest, A.R., *War Economics of Primary Producing Countries*, Cambridge at University Press, 1948.

Reisicumhur İsmet İnönü'nün kanunuevvel 1939'da vaki Erzurum seyahatlerine aid Notlar, Ankara, 1939.

Renouvin, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi (1914-1918)*, Altın Kitaplar, Ekim 1969, cilt 2.

Report on Employment in Turkey of Group Captains Vorley Harris and G. Bartholomew, 10 Haziran 1943.

Riess, Curt, *Topyekûn Casusluk*, Avunduk Yayınları, (Tarih Belirtilmemiş).

Roberts, J.M., "İtalya, 1919 Faşizmin Başlangıcı", *20. Yüzyıl Tarihi*, Haftalık Tarih Dergisi, 20 Mayıs 1970, sayı 28.

Rodan, Roseinstein, "Problems of the Industrialization of Eastern and South Eastern Europe", *Economic Journal*, 1943.

Rostow, W.W., *The Stages of Economic Growth*, Cambridge at the University Press, 1964.

Rubin, Barry, "İstanbul Casuslar Sofrası" *Milliyet*, 30 Temmuz 1989.

Sadak, Necmettin, "Komünistlik ve Solculuk Aynı Şeyler Değildir", *Akşam*, 8 Mart 1947.

Sadak, Necmettin, "Marshall Planı'nın Türkiye'ye Ait Kısmı", *Türk İktisat Mecmuası*, Şubat 1948, sayı 2.

Safa, Peyami, "Toprak Davasının Temelleri", *Tasvir*, 18 Mayıs 1945.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, SYB Yayını, Ankara, 1973, sayı 422.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Birinci On Yıllık Sağlık Planı*, Ankara, 1946.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri 1923-1983 ve 1982 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 1983.

Saka, Hasan, *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*, Maarif Vekaleti, Ankara, 1945.

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mart 2003.

Sanayi Tetkik Heyeti, *2'nci 5 Yıllık Sanayi Planı*, Başvekâlet Matbaası, 1936.

Santur, Alpaslan, "Anadolu'da Geçmişte Bazı Geleneksel Uygulamalar Çerçevesinde Sıtma Hastalığı ve Atatürk Dönemi Sıtma Mücadelesi", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, 2009.

Saraçoğlu, Yılmaz (Der.), *Şükrü Saracoğlu ve Dönemi*, İstanbul, Haziran 2000.

Sarc, Ömer Celâl, *Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları*, İÜ İktisat Fakültesi, İstanbul, 1949.

Sarc, Ömer Celâl, "Türkiye'de Tuz Talebi", *Ordinaryüs Profesör İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan*, İÜ. İktisat Fakültesi, İstanbul, 1948.

Sarı, Perihan, "Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 1.

Sarper, Selim, "DediKodu", *Radyo*, 15 Ocak 1944, sayı 2.

Sayarı, Server Sabri, "Takas Odaları ve Bankalar", *Banka*, Ocak-Mart 1949, yıl 1, sayı 1.

Selahattin Adil (Paşa), *Hayat Mücadeleleri*, İstanbul, 1982.

Selahattin Şanbaşoğlu Anısına, Mahmut Kiper (Editör), TMMOB Metalürji Mühendisleri Odası, Ankara, 1998.

Selami Başaran Hatıratı, *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1999.

Semerci, Bekir, *Hasan Âli Yücel'in Önem Verdiği Çalışma Alanları*, Mustafa Coşturoğlu, Mehmet Emiralioğlu (Yayına Hazırlayanlar), *Hasan-Âli Yücel'e Armağan*, Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yıllığı, Ankara, 1997.

Sertel, M. Zekeriya, *Hatırladıklarım 1905-1950*, İstanbul, 1968.

Sertel, M. Zekeriya, "Saracoğlu'nun Bir Yıllık Başvekaleti," *Tan*, 10 Temmuz 1943.

Sertel, Sabiha, *Roman Gibi*, Ant Yayınlar, İstanbul, 1969.

Sertoğlu, Nuri, *Ticaretin Tanzimi ve İhtikârla Mücadele*, Ankara, 1944.

Sevgen, Nazmi, *Celal Bayar Diyor ki*.

Seydi, Süleyman, *1939-1945 Zor Yıllar*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

Seydi, Süleyman,"Oniki Ada'nın Yunanistan'a Devrinde İngiltere'nin Rolü", *Toplumsal Tarih*, Ağustos 2005, sayı 140.

Shirer, William L., *Nazi İmparatorluğu III*, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1969.

Shorter, Frederic C. ve Macura, Miroslav, *Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935-1975*, National Academy Press, Washington DC, 1982.

Shorter, Frederic C. ve Macura, Miroslav, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975) Doğurganlık ve Ölümlülük Eğilimleri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1983.

Shtemenko, S.M., *İkinci Dünya Savaşında Rus Harekâtı*, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1971.

Sinanoğlu, Suat, *Türk Hümanizmi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1980.

Sobolev, Alexander, *Üçüncü Enternasyonelin Kısa Tarihi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1979.

Son Posta, 27 Kasım 1948.

Son Saat, 21 Kasım 1948.

Son Saat, 23 Kasım 1948.

Soysal, M. Emin, *Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi*, İzmir, 1940.

Soysal, M. Emin, *Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi II*, (Yer ve Tarih Belirtilmemiş).

Soysal, Özer, "Cumhuriyet ve Kütüphaneciliğimiz: 1923'ten 1963'e", *Kütüphanecilik Dergisi Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, İstanbul, 1987, sayı 1.

SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri Türkiye'deki Alman Politikası(1941-1943)*, Havass, İstanbul, 1977.

SSCB Dışişleri Bakanlığı, *Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye 1941-1944*, Havass, İstanbul, 1981.

Stone&Webster Engineering Corporation, *Report on Power Supply Northwest Anatolia, Turkey for Etibank Ankara Turkey* (çoğaltma).

Suvla, Refii Şükrü, *Devalüasyon ve Tatbikatı*, İstanbul, 1948.

Süer, Gülderen, *Bodrum'dan Çıktım Yola Mustafa Akıncı'nın Hayat Hikâyesi*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2008.

Sülker, Kemal, *Savaş Yıllarında Bir Sürgün*, Çağdaş Yayınlar, İstanbul, 1986.

Sümer, Nurullah Esat, *Muasır İktisat Nizamı*, Ankara, 1944.

Sümer, Nurullah Esat, *Yeni Nizam*, Ankara, 1945.

Sümerbank, "İvedili Sanayi Planı Tesislerinin Maliyet ve Rantabilite Hesapları", 18 Kasım 1947 (Ozalitle Çoğaltma).

Sünter, Faruk, "İhracatta Vasıf Murakabesi", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1944.

Süslü, Azmi, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin 50 Yıllık Tarihi*, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986.

Süyev, Midhat (Derleyen), *Sıtma Savaşı Çalışanlar Albümü*, Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâleti, 1952.

"Şemseddin Bargut Hatırası", *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıralar*.

Şemsettin, Reşat ve Hakkı, I., *Almanya Maarifi*, Maarif Vekâleti, Ankara, 1934.

Şen, Müslime, "İkinci Dünya Savaşı'nda İzmir'de Uygulanan Sivil Savunma Önlemleri ve İtalyan - İngiliz Esirlerin Değişimi" *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, 1998.

Şenalp, Cemil, "1924 İzmir Harp Oyunları", *Bilgi ve Bellek*, Kış 2004, sayı 1.
Şeyda, M., "İhracatçı ve İthalatçı Birliklerimiz", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1944.
Şimşek, Derya, "Atatürk Dönemi Etimesgut Numune Sağlık Merkezi", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, 2009.
Şimşek, Erdal, *Türkiye'de İstihbaratçılık ve MİT*, Kum saati Yayınları, İstanbul, 2004.
Şimşek, Muammer, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, SAGEB-3, AR-GE-1.
Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgeleriyle "Kürt Sorunu"*, Ankara, 1975.
Şimşir, Bilal N., *Türk Yahudileri II.*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Kasım 2010.
Tacar, Pulat, *Ellinci Yılında UNESCO*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1988.
Tahran Yalta ve Potsdam Konferansları Gizli Belgeler, Sinan Yayınları, İstanbul, 1972.
Tahtam, George, "Geography in the Nineteenth Century", T. Grift (editör), *Geography in The Twentieth Century*, Methuen, A.B.D., Philosophical Library, Büyük Britanya, 1957.
Talas, Cahit, *İçtimai İktisat*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1955.
Tanju, Sadun, *Hacı Ömer*, Temmuz 1983.
Taraklı, Duran, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayın., Ankara, 1976, sayı 25.
"Tarifelerimiz", *Demiryol*, Haziran 1952, sayı 9.
Tarkan, Tevfik, *Türkiye'de Çay Ziraati ve Endüstrisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.
Taşdemiroğlu, Server, "Ergani Bakırı", *Askeri Fabrikalar Mecmuası*, 7 Ekim 1946, sayı 122.
Taşkan, Deniz, *Devlet Tiyatrosu'nun Kuruluş Sürecinde Ankara Konsevatuvarı Tatbikat Sahnesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Devlet Tiyatroları Yayınları, Ankara, 2000.
Taşkıran, Cemalettin, "1941 Yılı Başında Türk-İngiliz Siyasi ve askeri Görüşmeleri (Ocak-Şubat-Mart 1941) ", *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri*" Ankara, 1998.
Taşkıran, Cemalettin vd. (Yayına Hazırlayanlar), *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri*, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1998.
Tayyare Bombaları ve Zehirli Gaz Hücumlarına Karşı Korunma Yolları, İstanbul, 1935.
TBMMTD: İ: 48, 17 Nisan 1930, C: 1.
TBMMTD: İ.80, 24 Haziran 1938, C: 1.
TBMMTD: İ: 9, 8 Mayıs 1939, C: 1.
TBMMTD: İ: 14, 22 Mayıs 1939, C: 1.
TBMMTD, İ:23, 7 Haziran 1939, C: 1.
TBMMTD, İ: 19, 29 Aralık 1939, C: 1.
TBMMTD: İ: 27, 18 Ocak 1940, C: 1.
TBMMTD, İ: 56, 27 Mayıs 1940, C: 1.
TBMMTD: İ: 54, 21 Mayıs 1941, C: 1.
TBMMTD: İ: 56, 26 Mayıs 1941, C: 1.
TBMMTD, İ: 6, 21 Kasım 1941, C: 1.
TMMBTD: İ: 59, 18 Mayıs 1942, C: 1.
TBMMTD: İ: 62, 25 Mayıs 1942, C: 1.
TBMMTD: İ: 64, 27 Mayıs 1942, C: 2.
TBMMTD: İ: 3, 11 Kasım 1942, C: 2.
TBMMTD: İ: 26, 24 Mayıs 1943, C: 1.
TBMMTD: İ: 33, 4 Haziran 1943, C: 1.
TBMMTD: İ: 47, 12 Temmuz 1943, C: 1.
TBMMTD: İ: 9, 6 Aralık 1943, C: 1.
TBMMTD: İ: 17, 5 Ocak 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 29, 15 Mart 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 44, 19 Nisan 1944, C: 1.

TBMMTD: İ: 45, 20 Nisan 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 44, 21 Nisan 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 48, 22 Nisan 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 58, 22 Mayıs 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 60, 24 Mayıs 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 61, 25 Mayıs 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 62, 26 Mayıs 1944, C: 2.
TBMMTD: İ: 63, 27 Mayıs 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 64, 29 Mayıs 1944.
TBMMTD: İ: 64, 29 Mayıs 1944, C:?
TBMMTD, İ: 64, 29 Mayıs 1944, C: 1.
TBMMTD: İ:67, 2 Haziran 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 74, 19 Haziran 1944, C: 1.
TBMMTD: İ: 88, 3 Ağustos 1944, C: 1.
TBMMTD: B: 54, 14 Mayıs 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 55, 16 Mayıs 1945, O: 1.
TBMMTD: B:57, 18 Mayıs 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 16, 21 Mayıs 1945, O: 1.
TMMBTD: B: 58, 21 Mayıs 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 60, 23 Mayıs 1945, O: 2.
TBMMTD: B: 62, 25 Mayıs 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 19, 26 Mayıs 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 63, 26 Mayıs 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 64, 28 Mayıs 1945, O: 2.
TBMMTD: B: 65, 29 Mayıs 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 67, 1 Haziran 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 67, 1 Haziran 1945, O: 2.
TBMMTD: B: 68, 4 Haziran 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 68, 4 Haziran 1945, O: 2.
TBMMTD: B: 69, 5 Haziran 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 16, 21 Aralık 1945, O: 1.
TMMBTD: B: 19, 26 Aralık 1945, O: 1.
TMMBTD: B: 20, 27 Aralık 1945, O: 1.
TBMMTD: B: 25, 18 Ocak 1946, O: 1.
TBMMTD: B: 29, 28 Ocak 1946, O: 1.
TBMMTD: B: 51, 17 Mayıs 1946, O: 1.
TBMMTD: B: 64, 4 Nisan 1949, O: 1.
TBMMTD: B: 73, 20 Nisan 1949, O: 1.
TBMMTD: B: 74, 21 Nisan 1949, O: 1.
T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri*, Ankara, 1956.
T.C. Bayındırlık Bakanlığı, *Bayındırlık Dergisi*, Aralık 1948.
T.C. Bayındırlık Bakanlığı, *Bayındırlık Dergisi*, Birinciteşrin 1942, Aralık 1948, yıl 9, sayı 5-6.
T.C. Çalışma Bakanlığı, *50. Yılda Çalışma Hayatımız*, Ankara, 1973.
T.C. Ekonomi Bakanlığı, *Dış Tecim*, Ankara, 1935.
T.C. Ekonomi Bakanlığı, *Türk Çiftçisinin İstihsal ve Geçinme Vaziyeti*, Ankara, 1938.
T.C. Maarif Vekilliği, *Birinci Maarif Şûrası*, Maarif Vekâleti, Ankara, 1939.
T.C. Maarif Vekilliği, *Birinci Türk Neşriyat Kongresi 1-5 Mayıs 1939*, Ankara, 1939.
T.C. Maliye Bakanlığı, *Kamu İktisadi Teşebbüslerine Ait Özel Raporlar*, Ankara, 1961.

T.C.Ticaret Bakanlığı, *Muhtelif Tarihlerde Hazırlanmış Hayat pahalılığı Hakkında Raporlar 1-6*, Ankara, 1948.

Tekeli, Esat, "Duyunu Umumiye Tarihe Karışırken", *Ulus*, 5 Haziran 1944.

Tekeli, Esat, "Varlık Vergisinin Tasfiyesi", *Ayın Tarihi*, 1944, sayı 157.

Tekeli, İlhan, *Türkiye'nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, 1923 Tarihli "Umur-u Nafia Programı", *Cumhuriyet'in Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2004.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi*, ODTÜ Ankara, 1977.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt Yayınları, Ankara, Ağustos 1988.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, "(Kör) Ali ihsan (Ilıloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı", *Cumhuriyet'in Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2003.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, "Planlama Tarihi Açısından Umur-u Nafia Programları ve Cumhuriyet'in 1929 Yılında Uygulanmaya Başlayan Umur-u Nafia Programı", Ergun Türkcan (Hazırlayan), *Attila Sönmez'e Armağan: Türkiye'de Planlamanın Yükselişi ve Çöküşü 1960-1980*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2010.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", *X Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1974.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, "Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı", *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 3*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009.

Tekeli, İlhan ve İlkin Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Ankara, 1982.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, "Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu", *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 2*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009.

Tekeli, İlhan ve Ortaylı, İlber, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, Ergun Türkcan (ed.), *Belediyecilik Araştırma Projesi*, Türk İdareciler Derneği, Ankara, 1978, Birinci Kitap.

Tekin, Emrullah, *Alman Gizli Operasyonları ve Türkler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Tekin, Emrullah, *Alman Gizli Operasyonları ve Türkler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Tekin, Emrullah, *Birinci Dünya Savaşı'nda Alman İstihbaratı*, Berikan Yayınları, Ankara, 2001.

Terem, Haldun N., *Günün Meselelerinden Ulusal Yakacak ve Synthetic Petrol*, Cumhuriyet Halk Partisi Yayını, Konferanslar, Eminönü Halkevi, 1938, Seri 2, Kitap 6.

Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*.

Tezcan, Asuman, "Savaş Yıllarında İstanbul ve Anadolu'da Verem", *Bilgi ve Bellek*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, *Türk Devrim Tarihi Çalışmaları Dergisi*, Kış 2006, yıl 3, sayı 5.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Teziç, Erdoğan, "Yasama Yetkisi ve Kanun Hükmünde Kararnameler", TODAİE, *Amme İdaresi Dergisi*, 1972, cilt 5, sayı 1.

Ticaret Bakanlığı, *Muhtelif Tarihlerde Hazırlanmış Hayat Pahalılığı Hakkında Raporlar*, Ankara, 1943.

Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi, Mart 2003, 3. Baskı.

Thomson, David, *Tarihin Amacı*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1983.

Thompson, J.C., Ankara, M.; Sangöz, S., *Türkiye'de İlkokul Çocuklarının Beslenme Durumu*", İstanbul, 1962.

Thornburg, Max W., *Türkiye Nasıl Yükselir*, Nebioğlu Yayınevi (Yayın Tarihi Belirtilmemiş).

Togay, Osman Zeki, "Son On yıl İçinde Türkiye-Almanya Ticareti", *10. Yıl Almanya'da Türk Ticaret Odası*, Berlin, 1938.

Toker, M., *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970.

Toker, Metin, "1939-1945 Dünya Savaşırken Türkiye", *Renk*, Tefrika 27.

Toker, Metin, "Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu", *Milliyet*, 19 Şubat 1971.
Toklu, Hakkı, "Madencilik Tarihimize Bir Bakış", *Türk Ekonomisi*, Mart-Mayıs 1947, sayı 45-47
Tonguç, İ. Hakkı, *Eğitim ile Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947
Tonguç, İ. Hakkı, *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, Ekim 1976.
Topçuoğlu, İbrahim, *Neden 2 Sosyalist Partisi 1946, Cilt II ve Cilt III*, İstanbul, Kasım 1976, Mayıs 1977.
Toprak Reformu Hakkında Adana Çiftçi Birliğinin Düşünceleri, Adana Türközü Basımevi, 1941.
Toprak, Vamık ,*Gümrük Politikası*, Ankara, 1965.
Toprak, Zafer, *İttidad-Terakki ve Cihan Harbi 1914-1918*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
Toprak, Zafer, *Sümerbank*, İstanbul, (Yayın tarihi belirtilmemiş).
Toros, Hüsamettin, *Türkiye Sanayii, Devlet İşletmeleri*, Güven Basımevi, İstanbul, 1954.
Tökin, F. Hüsrev, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965.
Tökin, İsmail Hüsrev, "Fiyat Politikasında İki Prensip", *Türk Ekonomisi*, 15 Ocak 1944, sayı 7.
Tökin, İsmail Hüsrev, *İktisadi ve İçtimai Türkiye Rakamlarla*, Ankara, 1946, cilt III.
Tör, Vedat Nedim, *Yıllar Böyle Geçti*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.
Tufan, Aslan, "Başlayan Göç Dolayısıyla Düşünceler İstanbuldan- Anadoluya", *İktisadi Yürüyüş*, 1 Mayıs 1941, cilt 3, sayı 34.
Tuksavul, Muammer, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, İstanbul, 1981.
Tunca, Y., *Sağlık Çalışmalarında Kırk Yıl (1922-1962)*, T.C. Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını, Ankara, 1964, sayı 303.
Tuncer, Erol, *1946 Seçimleri*, TESAV, Ankara, 2008.
Tuncer, Erol ve Şen, Leyla, "Cumhuriyet Döneminde Karayolları", *Bilanço 1923-1998, Cilt 2*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.
Tuncer, Memduh; Arıemre, M. Fethi; Akşit, Rifat, *Millî Korunma Mevzuatı*, Ankara, 1955.
Tunçay, Mete, "1946 ve Sonrasında Üniversite", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Editörler), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*,Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2007.
Tunçman, Rıdvan, "Hava Hücumlarına Karşı Korunma Çareleri", *Askerî Fabrikalar Mecmuası*, Aralık 1938, Sene 6.
Turan, İlhan (Hazırlayan), *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale ve Söyleşiler 1933-1938*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2003.
Turan, Kemal, "Karneler", *Ulus*, 2 Nisan 1942.
Türk, Atila, "Nazi-Hitler Ordularının Türkiye'yi İşgal Hazırlıkları, 1941", *Toplumsal Tarih*, 1 Nisan 1994, cilt 1, sayı 4.
Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1948.
Türk Ekonomisi, 1 Temmuz 1943, sayı 1.
Türk Ekonomisi, 15 Eylül 1943, sayı 3.
Türk Ekonomisi, Mart 1948, sayı 57.
Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları, "Şükrü Erdal Hatırası", Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1999.
Türkiye Bilimler Akademisi Çevre Komitesi, *Türkiye'nin Sağlık Tarihi Bağlamı İçinde 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ve Cumhuriyet'in Sağlık Sorununa Yaklaşımı*, Ankara, 2010.
Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 2 Ağustos 1944 tarihli toplantısı, Baş vekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1944, sayı 7.
"Türkiye'de 50 Yıl", *İlgi*, Aralık 1973, yıl 8, sayı 17.
Türkiye'de Sıtma Savaşı, Malaria Control in Turkey, Ankara, 1949.
Türkiye Gelişme Vakfı, *Türkiye'de Gıda Maddeleri Üretimi ve Beslenme*, Ankara, 1981.
Türkiye Newsweek, 7 Kasım 2010.
Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı, "Türkiye'de Gıda Maddeleri Üretimi ve Beslenme", Ankara, 1981.
Türkiye Odalar Birliği, *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Ankara.

Türsan, Nurettin, *Anılar*, Arma Yayınları, (Tarihi Belirtilmemiş).

Tütengil, Cavit Orhan, *İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiye'nin Karayolları*, İstanbul, 1961.

Ulaştırmada 50 Yıl, Ankara, 1973.

Ulus, 28 Kasım 1948.

Unat, Ekrem Kadri, "1943 Yılı Türkiye'sinde İstanbul Belediyesi Darülacezesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Haziran 1988, sayı 7.

Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1954.

Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara, 1959.

Us, Asım, *Asım Us 1930-1950*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1966.

Us, Asım "Gizli Turan Cemiyeti Şeklinde bir Fesat Şebekesi", *Irkçılık-Turancılık*.

Us, Asım, "Hayat Pahalılığı Bahsinde İki Türlü Görüş", *Vakit*, 4 Aralık 1946.

Us, Asım, "Kargaşalık İçinde Biten Kongre", *Vakit*, 29 Kasım 1948.

Us, Asım, "Toprak Kanunu Hakkında," *Vakit*, 4 Nisan 1945.

Us, Asım "Türkçülük Fikrinin Tarihi Tekâmülünde Kargaşalık", *Irkçılık-Turancılık*.

Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul, 1999.

Uyar, Hakkı (der.), *Topraktan Parlamentoya Muammer Erten*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2010.

Uyguç, Osman Ferit, "Çiftçimizin İş Gücü", *1. Numaralı İşimiz*, T.C. Tarım Bakanlığı, Ankara, 1946.

Uzel, M. Rüştü, *Türkiye Edüstrisinin Gelişim Programı Hakkında Rapor*, Ankara, 1942.

Uzgel, İlhan, "İtalya'yla İlişkiler", Baskın Oran (editör), *Türk Dış Politikası Cilt 1, 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Uzgel, İlhan,"Uluslararası Güvenlik, Silahsızlanma Çabaları ve Türkiye", Baskın Oran (editör), *Türk Dış Politikası Cilt 1, 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Uzgören, Nusret, "Türkiye'de Çek Tedavülünün Genişlemesi İmkânları", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1954.

Ülgen, Ali Saim, *Anıtların Korunması ve Onarılması*, Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1943.

Ülken, Hilmi Ziya, *Yahudi Meselesi*, İstanbul, 1944.

Ünal, Burcu, "Zonguldak'ın 'Kara Yüzü'", *Milliyet*, 12 Mart 2013.

Ünalan, Ata, *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çalışan ve Yaşayanlara Pratik Bilgiler*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946.

Vâ-Nû, "İktisat İşlerinde Zigzaglar", *Akşam*, 14 Eylül 1946.

Vâ-Nû, Müzehher, *Bir Dönemin Tanıklığı*, Cem Yayınevi, İstanbul, (Tarih Belirtilmemiş).

Valkenburg, Samuel Van, "The German School of Geography", T. Grift (editör) *Geography in The Twentieth Century*, Methuen, A.B.D., Philosophical Library, Büyük Britanya, 1957.

" Vanguard'da İsmet İnönü", *Tarih ve Toplum*, Aralık 2002, sayı 228.

Varlık, Bülent, *Ali Tunalı Vatana Hizmette 70 yıl*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005.

Varlık Vergisi Faciasının Neticelerinden Taranto Bezmen Davası, Tan Matbaası, İstanbul (Tarih belirtilmemiş).

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Türkiye'de Üç Devir*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1972.

Veziroğlu, Ömer Aziz, *1941 İnönü Zaferi Türk-Alman Paktı*, Türk Neşriyat ve Gazetecilik Bürosu, İstanbul, 1941.

Viton, Albert, "The Power Clash in Ankara", *Common Sense*, Ağustos 1939, cilt 8.

Waldeck, G., *Athene Palace*, New York, 1942.

Weiker, Walter, *Political Tutelage and Democracy in Turkey, Trehe Free Party and its Afitermath*, Hollanda, Leiden, E.J. Brill, 1973.

Weinberg, Gerhard L., *A Word at Arms*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Weisband, Edward, 2. *Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1974.

Weisband, Edward, *İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.

Wells, Summer, *Karar Zamanı*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, Tarih Belirtilmemiş.

Westwood, J.N., "Sovyetler Birliği 1927-1941, Otoriter Sistem", *20. Yüzyıl Tarihi*, Haftalık Tarih Dergisi, 17 Haziran 1970, sayı 32.

Whittlesey, Derwent, "Jeopolitik: Haushofer", Edward Mead Earle (editör), *Modern Stratejinin Yaratıcıları*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, Mayıs 2003.

Winthorop, W. A., "Bretton-Woods Konferansı'nın Kritiği", *Türk Ekonomisi*, Ekim-Kasım 1944, yıl 2, sayı 17-18.

Wolters, Rudolf, *Neue Deutshe Baukunst*, Volk und Reich Verlag G.m.b.H, Berlin 1941.

"Woodrow Wilson 1856-1924", *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Çağdaş Liderler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Woodward, Llewellyn, *British Foreign Policy in the Second World War*, Her Majesty's Stationary Office, Londra, 1975, cilt IV.

www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/392.pdf.

Yalman, Ahmet Emin, "İki İmtihanın Verdiği Neticeler", *Vatan*, 6 Aralık 1948.

Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt 3 (1922-1944)*, Rey Yayınları, İstanbul, 1970.

Yalman, Ahmet Emin, *Yarının Türkiye'sine Seyahat*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

Yaşa, Memduh, "Dalgalı Amme Borçlarıyla Para Tedavül Hacmi Arasındaki Alaka", *Banka*, Ekim-Aralık 1949, yıl 1, sayı 4.

Yaşmut, Necati, "İkinci Dünya Harbinin Hikâyesi," *Almanya Niçin Mağlup Oldu?* İstanbul, 1947.

Yavuz, Ahmet, *Türkiye Cumhuriyetinin Akdettiği Milletlerarası Andlaşmalar*, Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1976.

Yavuz, Fehmi, *Anılarım*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları,(Tarih Belirtilmemiş).

Yavuz, Nuri, "İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Balkanlar'a Girmesi ve Türk-Alman Münasebetlerine Tesiri", *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1988.

Yazır, Muhtar, "İthalatçı ve İhracatçı Birlikleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Haziran 1945, sayı 171.

Yeliseyeva, N.V. ve Manfred, A.Z., *Yakın Çağlar Tarihi*, Konuk Yayınları, İstanbul, Kasım 1978.

Yeşil, Ahmet, *Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1988.

Yıldırım, Nuran, "Sağlık", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Yıldırım, Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Yılmaz, Mustafa, "Emniyet (Genel Müdürlüğü'nün) Raporlarında Faşist Propagandası", *Kebikeç*, 2009, sayı 27.

Yılmaz, Önay, *Nazilerle Beş Yıl*, Remzi Kitabevi, Şubat 2005.

Yiğit, Erdal, "Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Güçlüklerinin Askerî ve Siyasi Alanlardaki Stratejik Kararlarına Etkisi ile Ege Adalarının Durumu", *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, 1998, cilt II.

Yiğitoğlu, Ali Kemal, *Türkiye İktisadiyatında Ormancılığın Yeri ve Ehemmiyeti*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1941.

Yücel, Hasan Âli, "Bir Hakikat", *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1957.

Yücel, Hasan Âli, *Davam*, Ulus Basımevi, Ankara, 1947.

Yücel, Hasan Âli, "Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinin Yeni Binasını Açarken", *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve M.Eğ. Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri II*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946.

Yücel, Hasan Âli, *Fransa'da Kültür İşleri*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1936.

Yücel, Hasan Âli, *Geçtiğim Günlerden*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Yücel, Hasan Âli, *Hürriyet gene Hürriyet II*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.

Yücel, Hasan Âli, *İçten-Dıştan*, Ulus Basımevi, Ankara, 1938.

Yücel, Hasan Âli, *İngiltere Mektupları*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1958.

Yücel, Hasan Âli, *Kültür Üzerine Düşünceler*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1974.

Yücel, Hasan Âli, *Pazartesi Konuşmaları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1937.

Yücel, Hasan Âli, "Sanatımız", *Güzel Sanatlar*, sayı 1.

Yücel, Hasan Âli, *Türkiye'de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Yüceluğ, Ratip, *Köylerimizde Doğumlar ve Ölümler*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1949.

Yüceluğ, Ratip, *Savaş Sonu Nüfus Meseleleri, Türkiye Nüfusu Üzerinde İncelemeler ve Fikirler*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1944.

Yüzgün, Arslan, *Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi (1923-1981)*, Der Yayınları, İstanbul, 1982.

Zaif, Oktay, "İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Dış Politikasında Meydana Gelen Siyasi Olaylar (1923-1939)", *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1998.

Zamangil, Cahit, "Türkiye'nin Harp Sonrası Dış Ticareti", *Türk Ekonomisi*, Ocak-Şubat 1945, yıl 2, sayı 19-20.

Zekiyan, Boğos, *Hümanizm*, İnkılap ve Aka, İstanbul, 1982.

Ziraat ve Ticaret Gazetesi, 1 Şubat 1944, sayı 19.

(Yazarı Belirtilmemiş), *Japonya ile Harp*, E.U.RS. Yayınları, Ankara, 1953.

Hazırlayan *MERVE ÖZTÜRK*

DIZIN

İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi çalışmalarının üçüncü cildinde İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Türkiye'nin savaş sonrası için yaptığı hazırlıkları inceliyorlar. Eğitimdeki reform çalışmaları, sağlık alanında hazırlanan 10 yıllık program, tarımda yeni kurumsallaşmalar ve Çiftçiyi Topraklandırma Yasası, sanayileşme yatırımlarının ivedileştirilmesi, yol-su-elektrik ve liman altyapıları, çalışma rejiminin yeniden düzenlenmesi, vergi düzenindeki değişiklikler ve çok partili rejime geçiş hazırlıklarıyla, kapsamlı bir değişim programının hazırlıklarını; Dünya Savaşı'nın, dışında kalmış olsa bile, Türkiye'yi nasıl kapsamlı bir değişime uğrattığını görüyoruz. 1950'ler ve sonrasındaki büyük modernleşme dalgasının ön hazırlıklarının geniş bir panoraması...

"Türkiye'nin savaş süresince savaş sonrası için yaptığı hazırlıkları büyük ölçüde yakın geçmişindeki köktenci modernite projesi belirleyecekti. Savaş dönemi, Türkiye'nin o yıllara kadar yaptıklarının yeterliliğinin sınanmasına olanak vermiş, ülkenin ekonomik performansının hangi bakımlardan yetersiz, hangi bakımlardan başarılı olabildiği açık olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca savaş içinde, daha önce kullanmadığı kaynaklarını da kullanmaya başlamıştır. Daha önce kullanamadığı hangi olanaklarını kullanabileceği konusunda yeni kavrayışlara ulaşmıştır."

İLHAN TEKELİ- SELİM İLKİN

